

भारतीय-रत्नचरितम्

ॐ

लेखकः

श्रीरुद्रदत्त पाठकः

•

सम्पादकी

श्रीविष्णुवल्लभ शास्त्री

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरश्च

•

प्रकाशकः

श्रीविष्णु-प्रकाशनम्, देव, (गया)

प्रकाशक :

श्रीराजवल्लभ पाठकः

श्रीविष्णु प्रकाशनम्,

देव गया (बिहार)

प्रथमं संस्करणम् : १००० प्रतयः

राष्ट्रनायक नेहरूजयन्ती : १९६२

मूल्यम् : अष्टौ रूप्यकाणि

(अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीना)

मुद्रक :

श्री विश्वनाथ भार्गव

मनोहर प्रेस,

जतनगर, वाराणसी ।

प्राक्कथनम्

पुस्तकमिदमाधुनिक-संस्कृत-साहित्ये नव्यप्रकारेण लिखित-
मस्ति । अत्र कथाकाव्यरूपेण भारतीयैतिहासिकघटनानां संक्षिप्तं
वर्णनं प्राचीनकालादारभ्य वर्तमानसमयं यावत् सरल-सरसभाषया
कृतमस्ति । संस्कृत-साहित्ये राष्ट्रियभावनया ओवप्रोता एतादृशा
ग्रन्था अद्यावधि अत्यल्पा एव । अस्य ग्रन्थस्य लेखकाः स्वर्णपदका-
लङ्कनाः व्याकरण-साहित्याचार्या व्याकरणतीर्थाः श्रीस्त्रदत्त-
पाठकशर्माणो हार्दिकं धन्यवादाहार्ताः । पूर्णभाषासे, पाठका अर्मुं
समादृत्य तेषां परिश्रमं सफलियिष्यन्तीति ।

राजमवनम्
भोपाल (म० प्र०)
४-११-६१.

}

कैलासनाथ काटजू
महोदयस्य
मध्यप्रदेश-मुख्यमन्त्रिणः

(मूल प्रति:)

राजमवन, मोपाल

४ नवम्बर १९६१

प्रस्तुत पुस्तक आधुनिक संस्कृत साहित्य में नये ढंग की लिखी गयी है। इसमें कथाकाव्य के रूप में भारत की ऐतिहासिक घटनाओं का संक्षिप्त वर्णन प्राचीनकाल से आरम्भ कर वर्तमान समय तक सरल-सरस भाषा में किया गया है। संस्कृत में राष्ट्रिय भावनाओं से ओतप्रोत इस प्रकार के ग्रन्थ अभी तक कम ही लिखे गये हैं। यह सुन्दर पुस्तक के लेखक श्री रुद्रदत्त पाठक, व्याकरण साहित्याचार्य, व्याकरणतीर्थ, गोल्ड-मेडलिस्ट को मैं हार्दिक बधाई देता हूँ। मुझे पूर्ण आशा है, पाठकगण इसे अपना कर उनके परिश्रम को सकल करेंगे।

कैलासनाथ काटजू

(मुख्यमंत्री, मध्यप्रदेश)

आशीर्वचनम्

विद्वद्वरेण्येन श्रीविष्णुवल्लभशम्भणा, प्रदीयमानया प्रेरणयाः
श्रीरुद्रदत्तपाठकान्त सङ्कल्पप्रालेपशैलसमुद्भूताया राष्ट्रियरत्नयशो-
मानपरिधानाया भारतीयरत्नचरितामिधानायामिह रचनागङ्गाया
सरस प्रणीतपर्यवेक्षणप्लवनस्य ममायमेव निष्कैतवानुबन्ध
भावनिवन्ध.-

चरितं भारतीयस्य रत्नस्येद मनोहरम् ।

गीत श्रीरुद्रदत्तेन भूयादाचन्द्रतारकम् ॥

—जगन्नाथ त्रिपाठी

८-११-१९२

{ याकृष्ण साहित्यवेदान्ताचार्यः,
बोधगयामठस्थः प्रबानपण्डितः

प्रकाशकोथम्

पुस्तकेऽस्मिन् सतमदेवरवतमनुमारम्य १९४७ मितेशकीयत्सर-
पर्यन्तं भारतीयेतिवृत्तस्य प्रमुत्पद्यमाना संक्षिप्तं वर्णनमत्र वर्तते । स्त्रीणा
मर्यादा, यशाना वर्णनम् , राजवंशानामनुकीर्तनम् , विकासवाद-स्रण्डनम् ,
चानुवर्त्य-व्यवस्था, भारतीय-समप्रदायप्रवर्तकानां वृत्तं तत्सिद्धान्ताश्च,
राष्ट्रीयमहासमायास्त्रिगुणनेदृणा वार्षाणि एवमादीन्यन्यान्यपि भारतीयमहत्त्वो-
पष्टमकानि वृत्तानि संकल्पितानि विद्यन्ते । भीरतास्य पुनश्चरितमेवैतत् ।
सर्वमिदं देवगिरि पठित्वा नूनं यस्यापि देशभक्तस्य हृदयं समुद्देलितं
भवेत् । आशाये च देववाणी प्रगयी प्रत्येकं भारतीयोऽनस्यमभुं प्रर्थ
एप्रहिष्यतीति ।

—राजवल्लभ-पाठकस्य

सम्पादकीयम्

— १ —

मान्या मनीषिणः ।

संस्कृत काव्यसाहित्यमहोदधेः प्रधानतया तरङ्गद्वयम्—दृश्य अथ च अदृश्य-काव्यस्यैवावान्तरो भेदो गद्यकाव्यम् । तद्धि कवीनां निरूपं वदन्ति अभियुक्ताः । संस्कृतगद्य लेखकानां यथा न न्यूनता, तथा प्राचुर्यमपि नैव वक्तुं शक्यम् । कादम्बरी, हर्षचरितम्, चासुवदत्ता, शिवराजविजयः, एवमादीनि पुस्तकानि संस्कृत-गद्यसाहित्यस्य भास्वरभास्वरायमाणानि । एतेषु भाषायाः सीमातिग प्रौढत्वमलङ्काराणाञ्च उद्भूतदृष्टाः विलसन्ति । तेन च प्रतिपाद्यविषयः कियत् शैथिल्यमपि मञ्जते । कोमल्यमतिमता कृते पुनस्तेऽगम्या अन्वगगद्वाश्च जायन्ते ।

एभिरेव भाषनाजातैः प्रेरितेनामुना लेखनेन भाषा ध्यायता वास्तविकता-कल्पनयोः मणिकान्चनयोगेन सुन्दरं हारं गुम्फितुमत्र प्रयतितम् । राष्ट्रिय-भावनया ओत प्रोतेन ऐतिहासिककथा काव्यरूपेण ग्रन्थस्यास्य प्रगयः संवृत्तम् । अत्र समसामयिकस्थितिम्, भारतीयसभ्यता संस्कृती, आर्थिकी मवस्थाञ्च ध्यात्वा ऐतिहासिकघटना क्रमोऽपि सहैव प्रस्तावितः ।

अत्र भाषा सरला सरला सुन्दरा च विधातुं चेष्टितम् । नव्यशब्दानां प्रणयनमपि व्याकरण काव्य कोषसम्मतं विधातुं प्रयतितम् । ऐतिहासिक वास्तविकघटनानां वास्तविकता गोपयितुं न चेष्टितम्, न वा तां पल्लवीकृत्य शाब्दिकविनादकरणस्य प्रयासो विहितः । अत एव लेखको नूनं धन्यवादाहं इति । सम्पादन प्रकाशनकर्मणोः गयारधरामविनोदविद्यालयाध्यापकेन पण्डितश्रीश्रीकान्तमहोदयानां सहयोगश्चिरं स्मरणीयो भवेत् ।

आशासे, पाठकां सानन्दमेनमनुग्रहिष्यन्तीति ।

गया

१४-११-६२

— त्रिष्णुवल्लभशास्त्रिणः

व्याकरण-साहित्यायुर्वेदाचार्यस्य ।

(प्रधान संस्कृत पण्डितः,

हरिदास सेमेनरी हाईस्कूल, गया)

सच्चिदानन्दात्मकस्य निराकारनिर्विकाराखण्डाद्वितीयस्य ब्रह्मणो यदि नाम किमपि प्राथमिक जगद्बीजं रूपं तच्छब्द एव । ब्रह्म एव शब्दमयं रूपं परिगृह्य स्वोयमर्धाङ्गं शब्दार्थरूपेण प्रपूर्य अर्धनारीनटेश्वरो भूत्वा जगन्नाटक-मिदमभिनीतवानिति शास्त्रकृता सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । स्वव्यवहाराय अमरा एना स्वीचक्रुः । तत एवेयं तेषा ध्याहारता गता 'देववाणी'ति अन्वर्थे नामाधिगतवती । मृत्युलोके पुनरिय सर्वप्रथमम् 'अग्निर्मळे' इत्यादि वैदिकभाषारूपेण समुपतस्थौ । ततः शास्त्रकृतानुपकाराय सुसंस्कृतं लौकिक रूपं धारयामास । तत एव 'संस्कृतम्' इति सार्थपदा अभूय । इयमेव लोकजननी लोकानां सौविध्याय आत्मनि विकारमपि सोढ्वा प्राकृताप-भ्रंशादिरूपता गतेत्यहोऽस्याः ममता-परिप्लुत लोकमातृत्वम् !

' इयमेव लौकिकी संस्कृता वाणी करुणामूर्तेर्वाल्मीकिन अन्तरे स्थितं श्रौचमिधुनैकवधसमुत्थं शोकं श्लोकता परिणमयन्ती मनोरम लौकिक-छन्दोमद्वा काव्यरूपमभिभ्रत् । तेन च स महर्षिरादिकवेर्महत्तमं पदमाप । जमशः सारस्यतस्ततितितिप्रतिफलितया प्रतिभया समभिसिञ्चितोऽसौ का य करुपतरः दृश्य भ्रय-नाद्य पद्यादिसहस्रशास्त्रः पल्लवितः पुष्पितः पल्लितश्च सन् ससारातपतप्तेभ्यः सञ्जायी मोदकरश्च समभवत् ।

साहित्यं नाम मनुजनुषा प्राणवदम् । तदन्तरा जीवनं न केवलं रिक्तमित्य प्रतीयत, तत्र नैस्स्यनपि पदमादधानि । तद्धि मानवस्य संसारयानाया महत्तमं सम्बन्धम् । यथा यथा वाग्ः प्रकृतिश्च परिवर्तते, साहित्यमपि स्वयं रूपे नवं नवमाधाय आन्तं मानवस्य सहयोगं विदधाति । यदि नाम तत् सततमभिनव रूपं न विभेत्तदा 'पदे पदे यन्नवतामुपैति' इत्यादि । कालि दार्स यवाचोयुक्तिमनुरुच्य तत् 'मुन्दरम्' 'रमणीयम्' वेति पदं कथं प्राप्नुयात् ? अलक्ष्यशासनं भगवन्तं महाकालं वा नाम समुपेक्षितुं शक्नुयात् ? तादृश-साहित्याभिर्यच्छने अनिवार्यमाप्समीभूताया भाषाया अपि साहित्यविधानु-गमनं नियमप्राप्तमेव । यथापूर्वोक्तेषु नूनं सा अमरभारती जननी अस्मादश-कनकस्य स्वीर्षं प्रतिपिकां परमया उदाराशयनया आत्मगात्करोतीति ।

युगोऽसौ राष्ट्रियता प्रधानः । स्वराष्ट्रोत्थान पतनयोरिति वृत्तं समीक्ष्य
 स्तः शिक्षाग्रहणं नोऽनिवार्यं कर्तव्यम् । येन दुर्गमेन उच्चावचन पथा गच्छद्भि-
 रस्माभिः स्वातन्त्र्यमाप्तादितम्, तत्स्मृतिरस्माकं चेतःपटले प्रतिक्षणं जायता
 स्यात् । तदैव सनासादितायाः स्वतन्त्रतानाधि संशोधनं कर्तुं शक्नोमहे ।

पण्डितऽवराणा श्रीरुद्रदत्तपाठकाना 'भारतीय रत्नचरितम्' नामेदं
 कथाकाव्यं विषयेऽस्मिन् अनितरा समुपयोगिता भवति । अस्य ग्रन्थस्य
 प्रतिपृष्ठमस्माकं भारतीयाना स्वर्णनयस्यास्तीतस्य समुज्ज्वलानि चित्राणि
 दृष्टादर्शं मुस्पष्ट-ङ्कयति, वान्नाविककर्तव्याय च नो नोदयति । पुनर्यस्य
 कथाप्रबन्धस्य नयनत्वेन 'कर्तव्यस्य मूर्तिमयी प्रतिवृत्तिर्धोरोदात्तः श्रीरत्नो
 धृतः, य चानेकानि भारतीयरत्नानि स्वस्वप्रमयाऽतितरा विप्रोत्तयन्ति, तस्य
 ग्रन्थस्य प्रेरणाप्रदत्वे किमधिकं वक्तव्यं भवेत् ? विषयानुस्मया मायामपि सर्व-
 जननुसंधोधकारिणीं विवानु कर्त्तव्यं वृत्ति । इदं निश्चिन्तो यत्तेषां कार्यं
 संस्कृतभाषायाः व्यापकप्रचार प्रसारप्रसंगे संयोजिका शृङ्खला इव भवेत् ।

लेखनस्य आत्म-निपेटनेन मुस्पष्टं भवेद् यदस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रगयने
 क्रियन्तः कीदृशाश्च दैविकादिप्रत्यूहास्तस्य पथे समापतिताः । तथापि
 अग्निदिजेऽस्मिन् स्वर्णयमाणेन तेन कार्यमिदं पूर्णं प्रकाशपदवीं यावन्नेतुं
 यो धृतिभावः प्रादर्शितः, स तस्मिन् श्रद्धानिधयं पुष्पाति ।

महदिदं सौभाग्यमस्य जनस्य यदेतादृशस्य परमोपयोगिनः अद्य-
 नीयस्य बाह्यस्य सम्पादनकर्मणि योगदानाय एगोऽपरं प्राप । तथा-
 प्ययमत्यन्तं कार्यव्यस्ततया प्रकाशने चात्यल्पसमयकालेन आनृप्तेः
 योगमददानः किञ्चिद्देशस्यमप्यनुभवति । सशोधनविधारेणं पण्डित-
 श्रीशङ्कर गोपाल नेने चि० ज्यन्त गणविन्द वैजापुरकरश्च महान्तं सहयोग
 मददताम्, अतो व्यक्तशक्तीं शुभ शीभिः सर्वयति ।

अन्ते च आशास्ते यत् कृपालयः पाठका उदारतया अमुं ग्रन्थमादृत्य
 लेखकस्य श्रमं सफल्यं नेष्यन्तीति ।

वदामीन-संस्कृत-महाविद्यालयः गोविन्द नरहरि वैजापुरकरस्य
 चाराणसी, १४-११ '६२ (एम०ए०, न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्यस्य)

लेखकस्य परिचयः

आसन् पुरास्वाभिनवस्य भारतीयरत्नचरिताकथाकाव्यकपेस्तत्र भवन्तो भरद्वाजगोत्रीया गीर्वाणवाणीप्रेयासः पूर्वजा बिहारहारभूतस्य पुराणादि-
मुप्रसिद्धस्य क्रक्चेदिउत्वा सहर्षं देहार्थं याचकाय वामनाय बलिरिव बलि-
मुपहरतो हरतो दानमानिना मानं महाराजमयूरध्वजस्य ध्वजभूतसार्थक-
नाम्नी शाहावादापरनाम्नी क्रक्चापुरी (आरा) जनपदान्तर्गत 'जगदीश-
पुर'-नगरनागरिकेन्द्रस्य महेन्द्रस्य सप्तपञ्चाशदधिकाष्टादशस्तिस्ताद्वीय-
देश विदेशप्रसिद्ध भारतविद्रोहाग्रेसरस्य सेनानेविख्यातयशसो नृसिंहस्य
श्रीकुँअरसिंहस्य तत्रभवता पूर्वजाना पुरोधसो गणनाश्च ।

अथैकदा श्रीसत्यनारायणपूजाप्रसङ्गेन कस्यचन गोपस्य गृहे गमनेन
सनुद्धेन श्रीकुँअरसिंहपित्रा साहबजादासिंहेनाधिक्षितो मनस्वी महागणकः
सुदर्शनः श्रीमुदर्शनपाठकः स्वकीयं सर्वस्व गृहभूम्यादिकं कस्मैचिद् ब्राह्मणाय
साकन्पिन्नेन विधिना सप्रदाय आदाय च शरीरमात्र सपरिवारं पुना राज्ञा
भूय भूयोऽभ्यर्षितोऽपि स्ववंशजेभ्यः पौरोहित्यकरणे वशहीनतारूप घोर शाप
प्रदाय विहाय जगदीशपुर पारेशोण गयामण्डलान्तर्गत टिकारीराज्यमायात् ।

ततस्तस्य व्यातिर्विद्याप्रभावितेन टिकारीराज्यमहाराजेन तस्मै
प्रदत्तेऽप्येऽस्मिन् ग्रामे टिकारीतो दक्षिणदिशि योजनषट्पवतिदेव राजधान्य-
धीशेन धंशत्रपतिसिंहेन नृसिंहेन देव सूर्यदेवमन्दिरात्तरा दिशमधिष्ठितमाना
नन्दपुरानामकं ग्राममभ्यर्धनयानीतो निवासचक्रे सुदर्शन-चक्रमिव सुदर्शनः ।

पुरा तत्र उदयपुरनिवासिनः सूर्यवंशीयराणावशजाः केचन
कारणेन केनचित् म्या राजधानीमपहाय गयामण्डलान्तर्गत देवनगरीं
राजधानीमव्युर्धन् । तामेव देवनगरीमध्यासमानमदिल्लोककाकं विनाशयतो

मासा भास्यतो मगवतः श्रीमास्करस्यातीव प्राचीनतममन्दिरमस्ति, यद्यपि रमणीयता दधत् जनैर्दृश्यते मनोहरेण सूर्यकुण्डेन सह ।

‘शून्यज्योमनभोरसेन्दुकरभूहीने द्वितीये युगे
माघे वाणतिथौ सिते गुरदिने देवे दिनेशालयम् ।
आरेभे हृपदां चयै रचयितु सौम्यादिलायां भनः
यस्यासीत्स नराधिप. प्रभुतयालोको विशोऽनो भुवि ॥’

इत्यादिशिलालेखेन बहूना पण्डितप्रकाण्डानां प्रातःस्मरणीयस्वर्गाय-
श्रीशिवकुमारशास्त्रिप्रभृतीनां च मतेन मन्दिरमिदमैलनृपतिनिर्मितमिति नैव
खण्डयितुं शक्यम् ।

अथ ज्योतिर्विद्याप्रभाजप्रभावितेन तेन कृतपतिखिंदेन नृसिंहेन सुदर्शन-
पाठकाय प्रदत्ताभेकाधिकशतविग्रहा(बीघा मित्ता मित्ता भूमि सम्प्राप्य तत्पुत्र-
पौत्रा सानन्दमानन्दपुर्णमेव निवासञ्चक्रिरे । वशे सुविमलेऽस्मिन् ज्योति-
र्विद्यायां सदैव प्राधान्यमासीत्, यद्यपि लेखकस्य तत्र प्रवृत्तिर्नाभूत् ।

प्राचीनविचाराचारचरणप्रचारणचणस्य सुदर्शनपाठकस्य पठपुरुषपात्
जयन्तीजानेदिवाकराद्रश्मिरेव दिवाकरात् लेखकः श्रीरुद्रदत्तपाठको त्रिमा-
दित्यराज्यात् चतुःसप्तत्यधिकेनविशतितमे वर्षे ज्येष्ठमासस्यामाया तमाया
जयन्तीदिन्यामादित्यवात्तर एव प्रादुरभूत् ।

सप्तवर्षदेशीयो वर्षानालामारभ्य वर्षाभ्यन्तरे सारस्वतयाकरणमध्येतु
स्वजन्मभूमि समीपवर्ति - पातालगंगास्थित - ब्रह्मचारि- पाठशालाध्यापकस्य
श्रीब्रजकिशोरमिश्रस्यान्तेवासमकरोत् । तत्र सारस्वतयाकरणं निपुण-
मधीत्य गयास्थित - श्रीरामविनोदविद्यालयाध्यापक - श्रीमहावीरप्रसादमिश्र
श्रीदेवराजमिश्राभ्यामधीत्य विहारसंस्कृतसमितेः साहित्याचार्यपरीक्षाया-
मुत्तीर्णता लेभे ।

अथ व्याकरणशास्त्रमध्येतु नामः कलिकातास्थित राजकीयसंस्कृत-

विद्यालयमहोध्याय महामहोपाध्याय श्रीहाराणचन्द्रशास्त्रिमहाशयात् पाणिनीयं व्याकरणमधीत्य व्याकरणतीर्थपरीक्षाञ्चोत्तीर्थं ठाकुरप्रतापनारायणदेव-वर्म स्वर्णपदकं प्राप्तवान् ।

अथ महाप्रस्थानानन्तरं श्रीगुरोः महामहोपाध्याय श्रीकालीपदतर्काचार्य-महाशयात् न्यायादिशास्त्रञ्चाधीत्य कलिकालस्य - श्रीईश्वरसंस्कृतविद्यालये प्रधानाध्यापनतामकरोत् । पुस्तकलेखने मनोऽभियोगं प्रदाय 'भारतीय-रत्नचरितम्' महता कौशलेन विलिख्य संस्कृत साहित्ये इतिवृत्तस्याशिकीं पूर्णिमकरोदिति ।

आशासे, एतेन न केवलं भारतस्य, अपि तु विश्वस्य महानुपकारो भविष्यतीति ।

—श्रीअवधविहारी त्रिपाठी

व्याकरणाचार्य , फ ड्य-व्याकरणतीर्थः

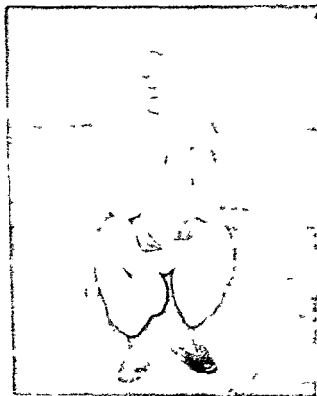
व्याकरणकेसरी, विद्यामार्तण्डः,

कार्यसमितिसदस्यश्च

पश्चिम बंग-राजकीय संस्कृतशिक्षा-परिषदः

कनकपुर

लेखकस्य पूज्य पिता

स्वर्गीय पं० श्री दिवाकर पाठक :

समर्पणम्

स्वर्गतानामपि येषां वात्सल्यमद्युनापि न विस्मर्यते
तेषामेव पूज्यपितृमहोदयानां चरणारविन्दयो
समर्प्यतेऽयं ग्रन्थ —

तत्तनुजनुषा
रुद्रदत्त पाठकेन

आत्मनिवेदनम्

अयि मुरभारतीप्रेमपरिपूरितान्नःकरणाः सहृदयाः !

विदितमेव तत्रभवता भगता यथाधुनापि सर्वाविदायिसंस्कृतभाषाया महत्त्वं न तथान्यस्याः कस्या अपि भाषायाः । किन्तु सर्वाङ्गपरिपूर्णाया अस्या महत्त्वं स्वीकृतांता अपि विद्वांसोऽप्य मुरमागत्याः पठने पाठने लेखने च विभ्रुगनानेवाधत्तीत्यपि नास्त्वयिदितं कस्यापि विदुषः ।

हिन्द्यादिभाषायाः प्रधानद्वेषेऽप्यस्मिन् काठे संस्कृतभाषाया पुस्तक-स्यास्य लेखनस्य प्रधानं कारणं पूज्यस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीजगन्नाथपाठकस्य प्रेरणाप्रदानमेव । एकदा आहूयासौ स्वजन्मभूम्यामानन्दपुराया निवसन्तं मामरुधयद्यत् तात ! संस्कृतभाषायामेकमेतिहासिकं पुस्तकं खिन्न, यस्मिन् कस्यापि मास्य वादस्य प्रिचारस्य वा विरोधा न भजेत्, यद्य सप्रियं भवेदिति । 'भगवतः शुभाशिरैव मवर्दायादिच्छामवश्यमेव पूरविष्यामी'ति वदन् नमरुदृत्य च तं पुस्तकलेखनाय स्वभा स्वीकृतिददाम् ।

किन्तुतेद्वार्यायाः कियदिवसानन्तरमेव उदरन्याधिना निवरा प्रपडितो-
ऽहं कथमिव भ्रातुरादेशपालनं भविष्यतीति चिन्ताकूलोऽभूवम् । मग्न-
भूमिपारस्यसिम्या भागवतप्रसाद-नागेश्वरमिश्रडाकरान्या हृतेऽपि महत्सु-
पचारे प्रदत्तास्यपि महर्षीध्वीर्येषु तत्र 'एकस रे' प्रभृतिव तिवयाधुनिकयन्त्रा-
नुपकरणैः शोधैः प्रगमनं नाभूत् । पुनः 'राजाजगन्नाथोच्चतराद्रूपविदा
स्य'प्रधानाध्यक्षेण श्रीगुणकपाठकेन रामप्रसाद रामहानीशर्मण्यन्वादिष्टः
ससौधं संविकासधानं कञ्चिदात्महानगरं स्वधर्मपत्न्या पुत्रेण च सह
हरदा पण्यन्त्रिकत्वत् कविराजप्रधानान् श्रीरवीन्द्रनाथचक्र र्चिमहोदयादीकय
लब्ध्या म्प्रथमतः गतान् । किन्तु महास्याधिमुत्तरवात्रितरा प्रसन्नो नाभवम् ।

अनन्तरं सहस्रैव एकस्मिन्दिवसे साध्यारातिव्यसमये कलिजातास्थ-
विनेकानन्दपथस्थित 'जयपुरिया-मवन देवालये श्रीराधाकृष्णयुगलं संस्मृत्य
'नमामि नित्यमि'त्यादिग्रन्थादिमङ्गलाचरणात्मकं पद्य निर्माय खल्लगुण-
कोर्तनं सता नमस्कारञ्च विधाय तारापुरीवर्णनमारब्धवान् ।

'आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्' इति न्यायानुसार
विलिख्य दशपत्राणि तारापुरीवर्णनस्य श्रीदेवव्रतशास्त्रिणमदर्शयम् ।
पिलोक्य परमा प्रसन्नतामापन्नो देवव्रतशास्त्री श्लाघ्योऽय भवतः प्रयास
इत्यकथयत् । तारापुरीवर्णनस्य कियन्तमनुच्छेद पठित्वा श्रीअनघविहारी-
त्रिपाठिमहाशयोऽपि परमा प्रसन्नता प्रकटितवान् । ततो गुरुवर्याः महामहो-
पाध्याय श्रीकालीपदतर्काचार्यमहाभागा अपि प्रभावर्ताविषादवर्णनं श्रुत्वा
समीचीनोऽय लेखः, एतादृशस्यैव कथाकाव्यस्येदानीं भारतेऽस्त्यावदयत्वेति
कथयित्वा ग्रन्थलेखनाय भा प्रोत्साहितवन्तः । मम मित्रवर्याः श्रीजीवेश्वरशा-
श्रीरमाकान्तशास्त्रि श्रीकान्तशास्त्रिप्रभृतयोऽपि ग्रन्थलेखनस्य पूर्णं समर्थनं
हृदयेन कृतवन्तः ।

किन्तु 'श्रेयांसि बहु विघ्नानि' भवन्ति । प्रथमलेखसमाप्तेः
पूर्वमेव परमधार्मिकस्य श्रोपूरणमल्लजयपुरिया महोदयस्य सहस्रा महा-
प्रस्थानं महाक्लेशायाभूत् । कथमपि समाप्य ग्रन्थस्य प्रथमलेखनं
भावद् द्वितीयलेखारम्भ विचारयन्नासम, तावदेव आसन्न प्रस्था
मम पुत्रवधू रोगान्ता सतो गयाया स्त्री चिकित्सालये प्रविष्टेति
वृत्तं प्राप्तम् । ततः श्रीप्रकल्कातातोऽह गमा गतः । तत्रैव द्वितीयलेखारम्भ-
मप्यकरोम् । द्विमासं यावत् जीवन मरणाभ्या समाप्तं कुर्वन्ती मत्पुत्रवधू
माधुरीनाम्नीमेव कन्या सूत्राऽऽरोग्यता लेभे ।

पुनः स्वजीविकाकार्यार्थं कल्कातानगरमगाम् । सहस्रैकस्मिन् प्रातःकाले
वातस्यपरिपूर्णचेतसः श्रीगजाधरजयपुरिया-महाशयस्य स्वर्गारोहणमवलोक्य
कियन्ति विघ्नानि ग्रन्थलेखने भविष्यन्तीति विचार्य चिन्तासागरे निमग्नः ।
तत एकदा चि० बाबूलालजयपुरिया मामाहूय उवाच—'गयातस्तैलवानेन

गेहं गच्छन्ती भवतो धर्मपत्नी नितरामाहता भूत्वा स्त्री-चिकित्सालये प्रविष्टेति
 गयास्यः श्रीरामलालजयपुरिया सूचितानिदानीं दूरधनियन्त्रेण । अतो
 भवान् यथाशीघ्रं शापयानेन गया गच्छत्विति । अं प्रमेवाहं गया गत्वा स्त्री-
 चिकित्सालये भिक्षोचताङ्गा मूर्च्छिता धर्मपत्नीमवलोक्य 'रामानिरहजं
 दुःखं जानाति रघुनन्दनः' इति मनसं विचारितवान् । कृते बहुविधोपचारे
 दिनचतुष्टयानन्तरं सा मूर्च्छां परित्यज्य स्वस्थाऽभवत् । पुनः किञ्चित्
 स्वस्था ता रघुगेहे संस्थाप्य कष्टिकातामगतः स्वकर्मणि दत्तावधानोऽभवत् ।

अगन्तव्यं च प्राप्ते व्याताया महामार्यां स्वज्येष्ठभ्रातुः ग्रन्थलेखनाय
 आदेशप्रदानुः अजगत्तायपाठकस्य महाप्रस्थानं महाकथेशकरमभूत् । स च
 मुद्रितमिमं ग्रन्थं नैव ददंसेत्यहो विवेकीचिन्त्यम् ।

'सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति' इति न्यायानुसारं दक्षिणार्धस्य
 मम विनिधान्तरायणम् आच्छिद्य समापितस्य विशालस्यास्य
 ग्रन्थस्य प्रकाशनकार्यं दुष्करमेवाम्भूत् । एकस्मिन् दिवसे
 प्रचलन्त्या ग्रन्थप्रकाशनवार्ताया श्रेष्ठिप्रसरो मंगलुरामजयपुरिया-
 महोदयः स्वेच्छया सार्धद्विशन्मुद्रा ग्रन्थप्रकाशनार्थं प्रदाय सर्वप्रथमं
 ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि मामग्रेसरं चकार । पुनः ज्येष्ठभगिनीकल्पा कश्मीर-
 निवासिनी श्रीमती सुमद्रादेवी हावसामहाशया स्वयं द्विशतपरिमिता मुद्रा
 प्रदाय अन्येभ्यः सज्जनेभ्यश्च सार्धनिशतमिता मुद्रा प्रदापयित्वा महत्
 साहाय्यं स्तुसाहस्यार्थेनैव कृतवतीति कदापि नैव विस्मरिष्यामि । मीलराज-
 यनरासीलाजयपुरियाप्रभृतयोऽपि यथोत्साहं साहाय्यं चकुरुः । श्रीमगवान-
 दत्तजोशीमहोदयानुरोधात् श्रीगोविन्दलालबागड श्रीबाबूलालदात्यानारायि
 साहाय्यं प्रदत्तवन्तौ ।

'भवतः पुस्तकस्यास्य प्रकाशनकर्मणि साहाय्यमवश्यमेव करिष्यामः
 कार्यध्यायामध्, द्विनिदिवसानन्तरं भवता दूरधनियन्त्रेणयार्तालापो विधातव्यः
 साकारकारो वा' इति कथयित्वा पुनः पुनः प्रतारनैर्धनिवग्मन्थैः सहापि
 मम साहाय्यकारोऽभूत् । केवलं मधुरभाषिण्यन्ते कथमत्र विस्तरणीयाः !
 ये पुनः कर्मणा मनसा वाचा अर्थेन वा पुस्तकस्यास्य लेखने प्रकाशने च
 किञ्चिदपि साहाय्यं विहितवन्तः, तान्प्रत्यहं तु नितरां विनम्रोऽस्मि ।

लक्ष्यैकदृष्टयो लक्षणैकदृष्टयो वैयाकरणे इव दूषणैरदृष्टयो भूपगैक-
दृष्टयो द्विविधा आलोचकाश्चापि भवन्ति । अथ च कल्पनासयसमन्वितो
ग्रन्थो नैव चारुतापदमाधास्यतीति कथयन्ति स्म कतिपये मम हितैषिणः ।
तान् सर्वान् प्रति 'उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा वालो
ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' इति भारविचनमेव पर्याप्तम् । ग्रन्थ
लेखनस्य ममायं प्रथमः प्रयासः । यद्यत्र काव्यशुद्धिः स्यात्, सा तु
विद्वद्भिः क्षन्तव्या ।

अद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकभगवच्छ्रीशंकराचार्य - शास्त्रप्रदायिक - बुद्धगया-
मठाध्यक्षैः श्रीसत्तानन्दस्वामिपादैः प्रदत्त सन्नियमाशीर्वचनमात्मनः
प्रबलं सम्बलं मन्ये । स्वीयाशीर्वादं प्रदाय तत्रस्थ एव महापण्डितः
श्रीजगल्लालत्रिपाठि महाशयः, गयास्थः श्रीत्रिष्णुवल्लभशास्त्रिमहोदयः,
काशीस्थोदासीनसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकः एम० ए० न्याय वेदान्त-
साहित्याचार्योपाधिभाक् श्रीगोविन्दनरहरिवैजापुरकरमहोदयश्च ग्रन्थ-
प्रकाशनसम्पादनादि कर्मणि महत् साहाय्यं विहितवन्त इत्यपि न विस्मरिष्यते ।

अनन्तरं सदैव मम छन्दोऽनुवर्तिन सोदरभ्रातृकल्पं श्रीराजेश्वर-
शर्मणं कदापि नैव विस्मरिष्यामि, यो हि सदैव ममास्वस्थताकाले प्रतिनिधि-
भूत्वा मञ्जरीविकाकार्यं चकार । अवधेशशर्मोपि यथासमयं महान्तं
साहाय्यं ग्रन्थप्रकाशनादिकर्मणि चकारेत्यप्यविस्मरणीयमेव । शेषे पूज्य-
पितृन्वयौ ब्रजराजशर्म-तपेस्वरशर्मणौ नमस्कुर्वन्, कनिष्ठभ्रातरी गणेशदत्त-
शिवदत्तशर्मणौ भ्रातृपुत्रान् अयोध्याप्रसादोपेन्द्राशोककुमाराश्च शुभाशिष्या
संबर्धयन् भगवन्त वामुदेव प्रार्थये यदिमे दीर्घायुषो भूत्वा ग्रन्थमिमं
पठन्तु पाठयन्तु च सर्वेभ्यः सुतराम् । ग्रन्थप्रकाशनविधौ आयुष्मता मत्तनु-
जनुषा श्रीराजवल्लभपाठकेन यावान् धर्मः कृतरत्नदर्थं तं पुनःपुनराशीर्षिः
संयोजयामि । यद्यमेतादृशं महान्तं श्रमं नाकरिष्वत्तदा ग्रन्थोऽयमद्यापि
पाठकेभ्य उपायनीकर्तुमसमर्थः स्याम् । मनोहरप्रेसयन्त्रालयाध्यक्षाः
कर्मचारिणश्चापि अस्यातिशीघ्रप्रकाशनविधौ नितरा धन्यवार्दाहा इतिशम् ।

काशी
राष्ट्रनायक-नेहरू-जयन्ती
१४-११-६२

विद्वच्चरणसेवकः—
श्रीरुद्रदत्तपाठकः

अनुक्रमः

भंगलाचरणम्			१
प्रथमो भागः	...	...	३—३०२
१.	तारापुरी-वर्णनम्		३
२.	मुक्तामणि-गार्हस्थ्यवर्णनम्		२४
३.	प्रभावती विषाद वर्णनम्		२९
४.	मुक्तामणि सदानन्द वार्ता-प्रसंगः		३२
५.	मुक्तामणि पुत्रजन्मोत्सवः		३५
६.	दैवज्ञ-समागमः		३७
७.	सृष्ट्युत्पत्ति-विचारः		३९
८.	राजवंशानुकीर्तनम्		५४
९.	महाभारत-युद्धम्		७८
१०.	तत्त्वचिन्तका भूषाः		८१
११.	वैदिक-साहित्य विचारः		८४
१२.	चतुर्वर्ष्यम्		१०३
१३.	षोडश महाजनपदाः		१०८
१४.	मौर्य-राज्यम्		११७
१५.	हर्षसाम्राज्य वर्णनम्		१३३
१६.	भारते मुहम्मदीयानां प्रवेशः		१३७
१७.	दक्षिणभारतीयराज्यानि		१६२
१८.	भारते मुहम्मदीयानामाक्रमणम्		१५७
१९.	भारते मुहम्मदीय-साम्राज्यम्		१६०
२०.	मुगलकालीना संस्कृतिः		२२९

२१.	भारते गौराङ्गाणा प्रवेशः	२३२
२२.	भारते श्वेताङ्गराज्य-संस्थापनम्	२४७
२३.	प्रथमं भारतीय स्यात्-न्य-युद्धम्	२७४
२४.	भारते ब्रिटिश राज्य समाप्तः	२८२
२५.	कांग्रेस स्थापनस्य पूर्व-पीठिका	२८५
२६.	कांग्रेस महासभा स्थापनम्	२९५
२७.	द्वैतस्य स्ववक्तव्योपसंहरणम्	२९६
२८.	रत्नस्य विद्याध्ययनम्	२९७

द्वितीयो भागः ... ३०३—५१०

१.	भारतस्थिते. कांग्रेससेवायाश्च मननम्	३०५
२.	रत्नस्य कांग्रेस प्रवेशः	३२१
३.	रौलट-एक्ट विरोधः, पञ्जाब हत्याकाण्डश्च	३२४
४.	असहयोगान्दोलनम्	३३४
५.	नाभाराज्ये सिकतान्दोलनम्	३४८
६.	कुम्भपर्वणि स्नान निरोध विरोधः	३५३
७.	गान्धी साक्षात्कारो यूरोप यात्रा च	३५४
८.	युवकान्दोलनम्, एकता सम्मेलनश्च	३५६
९.	साहमनायोगः तद्विष्कारश्च	३५८
१०.	हरविन-प्रस्तावः, पूर्णस्वराज्य निश्चयश्च	३६३
११.	सविनयावज्ञान्दोलनम्	३६७
१२.	प्रथम गोलमन्च परिषद्, तद्भूमिका च	३७०
१३.	कांग्रेस कार्यसमितेः प्रस्तावः	३७२
१४.	कृषकान्दोलने रत्न दम्पत्योः कारागारः	३७३
१५.	मुक्तामणमहाप्रयाणम्	३७५
१६.	हरविन गान्धिनोः सामञ्जस्यम्	३७८
१७.	फराची कांग्रेसविधेयानम्	३८२

१८.	लक्षाया श्रीरत्नस्य विश्रामः	३८३
१९	द्वितीय गोलमञ्च परिपद्, तद्भूमिका च	३८४
२०.	कार्य-समितेः प्रस्तावः, पुनर्दमनञ्च	३८८
२१.	हरिजनान्दोलनम्, गान्धिनोऽनशनञ्च	३९०
२२.	रत्नस्य भूकम्प पीडिताना सेवा	३९५
२३.	रमाया अस्वारथ्य महाप्रयाणञ्च	३९९
२४.	कांग्रेस सदस्याना राज्यसभा प्रवेशः	४०५
२५.	लखनऊ-कांग्रेस-अधिवेशनम्	४०७
२६.	देश-विदेश-परिस्थितिविमर्शः	४०९
२७.	पैजपुर कांग्रेसे श्रीरत्न भाषणम्	४१२
२८.	भारतीय मन्त्रिमण्डल-रुघटनम्	४१४
२९.	हरिपुरा-कांग्रेस-अधिवेशनम्	४१६
३०.	द्वितीय विश्वयुद्धम्, रत्नस्य यूरोप यात्रा च	४१८
३१.	त्रिपुरी-कांग्रेस-अधिवेशनम्	४२०
३२.	रत्नस्य लकागमनम्, गान्धी विचारश्च	४२२
३३.	वर्धा कार्य समिति प्रस्तावः	४२४
३४.	जेटलैण्ड भाषणम्, गान्धिन उत्तरञ्च	४२९
३५.	मन्त्रिमण्डल-त्यागः	४३०
३६.	रामगढ़-कांग्रेस-अधिवेशनम्	४३१
३७.	जेटलैण्ड भाषणम्, भारतीय स्थितिश्च	४३४
३८.	एमर्-सम्राजो. भाषण घोषणे	४३६
३९.	स्टैफर्ड-किष्पस्य विचारः	४३८
४०.	कार्य समितर-अधिवेशनम्	४४०
४१.	लार्डलिनलिथगो भाषणम्	४४२
४२.	प्रजा दमनम्, व्यक्तिगा सत्याग्रहश्च	४४४
४३.	शान्तदर्शन-सम्मेलनम्	४४७

४३.	एमरी-भाषणम्, गान्धिन उत्तरञ्च	४४८
४५.	सुभाषस्यान्तर्धानम्, नेतृमुक्तिश्च	४५१
४६.	घारदोली प्रस्तावः तत्प्रतिक्रिया च	४५४
४७.	श्रीच्यागस्य भारतागमनम्	४५६
४८.	त्रिप्स प्रस्तावः, चर्चिल-भाषणञ्च	४५९
४९.	'भारत त्यज' सत्याग्रहः	४६४
५०.	द्वितीय-महासमर विवरणम्	४६९
५१.	सत्याग्रह प्रतिक्रिया भाषणानि	४७१
५२.	लीगस्य कामेस विरोधः, पाकिस्तान दुराग्रहश्च	४७९
५३.	राजगोपालाचारिणः प्रस्तावः	४८४
५४.	बंग दुर्भिक्षम्, लिनलिथगो गमनम्	४८७
५५.	वेवेलस्य आगमनम्, तन्त्रापणञ्च	४९०
५६.	जिन्ना वक्तव्यम्	४९४
५७.	गान्धिनो मुक्तिः, वेवलेन पत्राचारिश्च	४९७
५८.	राजानी योजना वैफल्यम्	५००
५९.	शिमला सम्मेलनम्	५०२
६०.	भारतीय-स्वातन्त्र्य पूर्वभूमिका	५०३
६१.	माड्रण्टवेडनागमनम्, भारतस्वातन्त्र्यञ्च	५०८

अथर्ववेद भागः

भारतीय-रत्नचरितम्

ममामि निल त्रयतामप्येव विशुद्धमन्त्या भगवन्ममीश्वरम् ।

मरीन्द्रवन्थाननिराधजागृण्य सनातनन्त तिमिल पगतम् ॥ १ ॥

गुणान् प्रशानन्ति समन्तभूता कुर्वन्ति निन्दाञ्च पगतम् ।

गवापिनाच्छादितसिद्धरूपान्तिष्ठन्तु दूरे सद्य जनास्ते ॥ २ ॥

परापदादाय प्ररत्तचित्ता पर्येवकाराय निरुग्रमा ये ।

पवानुग्रामा विपवर्णकुम्भास्तिष्ठन्तु दूरे सद्य जनास्ते ॥ ३ ॥

परापदादाप्रितग्न्यमार्गं प्रविश्य ग्वादन्ति शरीरमामम् ।

पप्रविधा ये मशकानुरूपान्तिष्ठन्तु दूरे सद्य जनास्ते ॥ ४ ॥

प्वलन्ति कुप्यन्ति पस्य नीतान् स्वकीयकीर्त्या गृह हर्षिता ये ।

शमोसमान्धन्तरयायका ये तिष्ठन्तु दूरे सद्य जनास्ते ॥ ५ ॥

वहि स्वरूपेण मुक्ताधुक्ता अन्तर्गता रद्विशिग्याशुमाना ।

वसानुरुगा गृह पञ्चरा य तिष्ठन्तु दूरे सद्य जनास्ते ॥ ६ ॥

श्रेयस्कर परगुण परमाणुमान

मेरुपगञ्च मनुते तनुते जगत्सु ॥

वाचा हृदाऽप्य रपुषा यतते शुमार्यम्

त विश्वपून्नपुरुष शरण प्रत्ये ॥ ७ ॥

बहो पतत्रपि करोति परोपकार-
 मात्मार्पणञ्च कुरुते जगता हिताय ॥
 जिह्वागर्वात् रसु यस्य हरेश्चरित्र
 तं विश्वपूजितनर शरणं प्रपद्ये ॥ ८ ॥
 वाचा यदेव कथित कुरुते तदेव
 स्वप्नेऽपि नेच्छति कदापि परोपकारम् ॥
 आत्मोपमञ्च मनुते रसु विश्वमात्र
 त विश्ववन्द्यचरण शरणं प्रपद्ये ॥ ९ ॥
 मत्सङ्गमे खलु वियन्ति दिनानि येषां
 लोकोपकारकरणे भजने मदैव ॥
 मोहाधिमन्थनविधौ तिल मन्दरा ये
 तेषां पदाङ्गुजरजः शिरसा विभर्षि ॥१०॥
 परापवादाय न कल्पते यो
 गुण स्वकीय समये व्यनक्ति ॥
 एवविध मत्पुरुष महान्त
 नमाम्यहं भूमिगतेन मूर्ध्ना ॥११॥

तारापुरी-वर्णनम्

अस्ति त्रिराट्पुरुषस्य भगवतो वामुदेयस्य पादाङ्गुलिनिर्गतायाः शशाङ्करोम्बरस्य शिरोलङ्कारत्वमाननाया भगीरथस्य तस्य, फल स्वप्नायाः त्रिद्वमुनिजननिपेयिनसलिलाया त्रिदिपदेशान्पुनन्त्या हिमवतः प्रभूताया वसुधामौक्तिकद्वारसमानायाः सगरात्मनस्वर्ग सम्पादिकायाश्चैलांक्यधामनजलपरिपुदिताया दसनाग्रद्वाराभिप्रासिगण निपेयितायाः सागरप्रति गमनं दुर्बन्त्यान्तत भवत्या भार्गीरथ्यान्तटे तारापुरी नाम नगरं ।

यत्र गगनचुम्बीनि श्वेतरक्षसं तद्वर्णितोत्पृष्ठादिपनिर्मितानि श्वजपतान्नतोरणोपशोभितानि प्रष्टान्तदृशद्व्यमृदङ्गादिपनिनिना- दितानि सान्प्रतः समागताना बालश्रद्धयुवर्त्तजनाना महता सम्मर्देन भगवन्नामसट्कीर्तनकारिणा सट्कीर्तनेन गायन्ताना स्वरलयतालमूर्च्छनादिसहितेन गानेन, श्रम्यतु सामागर्षपाठिना विप्राणा शुद्धोच्चारितवेदपाठेन महाभारतपुगणादिकथानाचक्राना भगवत्कथाप्रवचनेन निर्भूमाङ्गागमरितपूतसान्प्रदत्तमहासुगन्धित- धूपोत्थितेन धूमेन वृत्तपूरितनामसर्तिनासहिताना न्यर्णरत्नवर्तित- लादिनिर्मिताना दीपाना प्रकाशेन गङ्गाजलपरिपूर्णाया त्रिदिपा- ङ्कृतिना कलशाना मृद्गारकाणान्च समुदायेन श्वेतरक्षसं तद्वर्णित- विशुद्धवर्तिना महाप्रकाशेन परिपूरितानि मन्दिराणि वर्तन्ते ।

सन्ति चैतेषु स्वर्णरजतपित्तलाष्टधातुनिर्मिताः पीठकौशेयस्य परिधानसम्पन्ना हारकेनूरकटकजलयाङ्गदादिनिविधालङ्कारालङ्कृताः स्वर्णरजतादिमिहासनासीना-धनरञ्जनापशोभिता रत्नाद्यापद्विनिर्मित-

मुकुटमण्डिता शास्त्रोक्तेन विधिना ममर्चयै मभ्युज्यमाना देवानां
देवानाञ्च मूर्तयः ।

येषु पर्यायानामहोत्सवेषु भूतं महति जनसम्मर्दे व्यरस्थाकरणार्थं
दण्डधारिणो राजपुरुषाः समागच्छन्ति, स्वयमेवकाश्च विविधा सेवा
प्रकुर्वन्ति ।

सन्ति च तारापुर्या रौद्रजैनमिक्लपारसीरुमुहम्मदीयशिन्तोलिस्ता
दीनामप्युपामनागहाणि, येषुपि समये भवति महान् जनसम्मर्दः,
समागच्छन्ति च तत्तद्धर्मावलम्बिनः ।

तारापुर्या प्रतिपर्वं गङ्गास्नानार्थिना सम्भूतं महति जनसम्मर्दे
समुपस्थितं महति जनसमुदाये च महान् कोलाहलो जायते ।

वेदवेदान्तकाव्यसाङ्ग्यमीमासाधर्मशास्त्रव्याकरणन्याययोगादिशा-
स्त्राध्यापननिष्ठाता प्रतिवादिपराजयकर्मणि दत्ता मर्षशास्त्र-
निष्ठाता देशगौरवभूता शास्त्रचिन्तनविचारतदनुकूलदर्शपूर्णमा-
सादिभिर्देवपितृयाजना सन्व्यावन्दनगायत्रीजपनित्यह्वनदेवपूजन-
बलिवेश्वदेवकर्मरुलग्ना "तृप्यन्ता मृधा, या देवी मर्षभूतेषु
शक्तिरूपेण मस्थिता" इत्यादिवाक्योच्चारणमहरह कुर्वन्तो ब्राह्मण-
वृत्तैर यत्किञ्चिदायाति, तेनैव कथकथञ्चित् स्वजीविकासञ्चालका-
शास्त्राणां विचारे सन्नप्रा उदार्यचिन्तने दत्तमानया परलोकाद्गोता
धर्मे दत्तमतयो देवदर्शने श्रद्धावन्ता "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये" ति विचारे
सदैव तत्परा गणपतिशिवशिखुशक्तिर्गुरुभमाराधका मर्मत्रिपुण्ड्रो
धर्मपुण्ड्रविराजितमस्तका श्वेतधीतोत्तरीयमानपरिधारका मूर्तिमद्
ब्राह्मण्यमिन्द्र विचरन्तो गङ्गास्नानार्थिनो जीर्णशीर्णगृहनिवासिनः
प्रायेण रात्रौ बुभुक्षिता श्रुर्धुभुक्षिता शीतकाले कम्बलाप्रावरणरहिताः
सम्प्राप्ते कन्योद्वाहसमये द्रव्याभावाद् व्याजुलीभूताः सर्वेषां श्रद्धाभाज-
नानि परमारितका सत्यवादिनो महापण्डिताश्च ब्राह्मणा निरसन्ति
तारापुर्याम् ।

एवविधेषु महापण्डितानु कचन राजसकाशाद्यातत्रतय तनापि प्रकाशेण स्वजीविना सञ्चालयन्ति निवसन्ति च स्वकीयेषु गृहेषु मासिकशुक्लना प्रदाय परकीयेषु भवनेषु च ।

अन्ये समर्थितकेशरमश्रुधारका रक्तचन्दनरक्तमञ्जालङ्कृता आत्रायैव प्याति शास्त्रं च्याति शास्त्रपारमगमन्या किञ्चिदपि शास्त्रमनानन्त शास्त्रिणा उदाङ्गमप्यष्टष्टाऽपि वैदिना उपायाया जन्मप्रभृति कृवापि वेददर्शनमट्ट्याऽपि प्राचार्यपदवाभावात्पर विदेशीयभाषाव्ययना ध्यापने मलेमा रायन्यायालयेषु न्यायाभाशरास्कीलादिकार्गकारका स्वयान्तानुकूल सम्प्राप्य मासिकवेतन न्यायालयेषु कार्यकारका भावनालय महाभावनालये वा सर्वजातिपाचितानमानना पाल्या मद्य विविधविहार सुर्यन्त प्रातश्चहाचमनाय-चूकटाभिहान-कुक्कुटाएट प्रातराशञ्च विधाय स्वगहान्नि मरन्ता मदमत्ता सर्वदेशसर्वजाति समुद्रवाभि कन्द्याभि मह प्रेमविवाह शास्त्रीयविवाहभ्या समाचरन्ता ब्राह्मणब्रुवाश्च निवसन्ति तारापुर्याम् ।

तथा चान्य स्वजातिकार्यं पात्रकथायकादिकर्मकारनास्तैल याननापयानविशुद्धानादाना सञ्चालका गच्छता यानाना सद्गत कारका यानेषु तथा दूरवर्तिमार्गशुल्कमादाय प्रयोगपत्रप्रदातार स्वोदरपूर्त्यर्थं सर्वविधकर्म कर्तुं समुद्यताश्च ब्राह्मणा निवसन्ति तारा पुर्याम् । अपरे च कचन तत्र बहुविध व्यापार कृत्वा सम्प्राप्तबहुधना रमणायतमगगनचुम्बिमवनानि निर्माय बहुभुल्यै सेव्यमाना बहुवैभव सम्पन्ना सामोद निवसन्ति ।

देशजातिगोब्राह्मणाश्रितजनप्रतिपालका मत्यदयादमदानादिधर्म सलग्नमतय सन् यावन्दनगायत्रीतपदेवपूजनादिधर्मकारका देशधर्म रक्षार्थं विविधाधुनिकयुद्धकर्मभुराला बहुविधशस्त्रसञ्चालननिपुणा उन्नतललाटा आयतवक्षता वृषभस्कन्धा सुपुष्पुजा बहुविध यागादिकर्मणि दत्तमानना उशमर्यादारक्षका क्षत्रिया निवसन्ति तारापुर्याम् ।

अपरे गोब्राह्मणदेववृत्त्यपहारका आभिताना ज्ञेयप्रदातारः पूर्वं
 कार्यं कारयित्वाऽपि धेतनप्रदानसमये कलह कुर्वाणा विदेशीयवेषधारकाः
 सर्वदेशसर्वजातिसमुद्भवाभिः कन्याभिः सह कदापि ब्राह्मणविवाहं
 कदापि प्रेमविवाहं कदापि राक्षसविवाहमपि कुर्वन्तो न्यायाधीश-
 सकाशात्प्राप्तप्रमाणविवाहन्तु बहुधा कुर्वन्तः सर्वविधमासभक्ष्ये
 सुप्रमत्ता. स्वकीय वेदशास्त्रसम्मत ज्ञान कर्मापहाय राज्य प्रजापालनादि-
 कञ्च दूरे पणित्यज्य विटनटवारनारीपरायणा सर्वदा मद्यपानादिक
 कुर्वन्तो वैदिकधर्मविहीनाः स्वेच्छया धर्मकारका गोब्राह्मणाभित-
 साधुबालन्त्राह्ननेऽपि निर्लज्जा वन्धादियन्त्राद्यत्ता दधिहीरलवण-
 लौहतैलादिप्रिविधद्रव्यविश्रेतारः सर्वजातिपाचितान्न-भोजकाश्चहा-
 पान कुर्वन्तो वेदशास्त्रोपनिषदा पठन विहाय विदेशीयभाषापठन-
 कुशला राज्यविस्तारकर्मापहाय कार्पाणैकनीकरगुत्तरा विलास-
 प्रिया भोजनालयमहाभोजनालयेषु सदैव भोजका रात्रौ पीत्वा मयं
 सानन्द विहरन्तो मदमत्ता गीतलास्यादिनिरता विदेशोद्भवाभिर्विदुस्त-
 नारीजनमुलभलजाभिर्वारनारीसमामिर्ललनाभिः सम विविधा क्रीडा
 कुर्वन्तः कतिपयचाटुकारैः सह इवेताङ्गवेषं विधाय विहाय भारतीयतीर्थ-
 यात्रा वायुयानेन विदेश गच्छन्तः शूरा वृषभाणां ताडने वीरा ब्राह्मणक्षेत्र-
 द्रव्याद्यहरणे कुशलाः स्वकार्यसाधने पालकाश्चाटुकाराणाम्, भोजका
 धूर्तानाम् अनुरक्ता विदेशोद्भवानु ललनानु श्रोतारो वाद्ययन्त्रनि.सूत-
 ग्राम्यगीतानां स्वदेशे केचन तैलयानेन भ्रमन्तः क्षत्रिया निवसन्ति
 तारापुर्याम् ।

वशिजोऽपि केचन गङ्गास्नानसन्ध्यावन्दनगायत्रीजपदेवदर्शन-
 पूजनविप्रवन्दनकर्मसलग्ना. स्वकुलक्रमागताचारधर्मकारका भगवद्भक्ता
 मन्दिरादिनिर्माणतत्परा अतिधिसाधुब्राह्मणसेवका हीनानापेभ्यो
 धनप्रदातारः परमास्तिका न्यायागतद्रव्येण स्वजीविकासञ्चालका
 धर्मपूर्वकव्यापारकारकाश्चन्दनालङ्घृतललाटाः शिखासूत्रपरिशोभिताः
 परमोदाराः परमास्तिका निवसन्ति तत्र ।

अन्ये येन वेनाप्युपायेन धनसम्प्रहृणतत्परा अनेकानेकनिर्धनानाथ
जनङ्गेशप्रदातार स्वकीय धर्मकर्मादिक्रमपहाय परद्रव्याद्यप्रहृणत्
कुशला बहुभिधव्यापारमलग्ना परमञ्चनपरपीडनगोहयसुवर्णतैलमन्त्रचर्म-
लपणादिव्यापारनिरता विद्युप्रकाशत्रिद्युद्वयजनराद्ययन्त्रचलनालिका-
गजाक्षादिपरिशाभितेषु श्रेष्ठतमश्वेतकृष्णाचित्रविचित्रोपलेष्कादिनिर्मितेषु
प्रासादेषु निवासिना वशिन्ना निवसन्ति यत्र ।

एतथा व्यापारिणा वशिन्ना वस्त्रयन्त्रगोधूमयन्त्रतैलतण्डुललौह-
शीशरुप्लास्टिकचर्मकृत्रिमदुग्धमृतकर्गललेपनीविद्युत्तुपकरणप्रस्तरकाष्ठसु-
वर्णरजतलौहसूरादिनिर्माणयन्त्रशलाका शुष्कप्राणशर्कराक्षारमिष्ट
प्रपानकौषधिपादनाशाभ्रकरपरसूत्रपानस्तुरज्जुतैलयागपादयानादीनाबृह-
ह्मघ्नि सञ्चालकोपसञ्चालकान्निधानि यन्त्राणि च प्रचलन्त्यहोरात्रमेव
तारापुर्याम् ।

एतेषु यन्त्रेषु लक्षशो जना कार्यं कुर्वन्ति महता परिश्रमेण ।

अपरे त्रिभिधव्यापाराणामाद्यद्रव्ये भागप्राप्त्यर्थं बहुभिध्यापारिमि
सह मिलित्वा निमित्तसयुक्तैकत्यारव्यव्यापारात्प्राप्तधना स्वर्णरजत
ताम्रपित्तललौहातसीरज्जादिवस्तुन्यदृष्ट्वाऽपि द्यूतरूपेण व्यापार कुर्वन्तो
लाभ महामोदमापन्ना इतौ दृष्टितास्तदर्थं कृतमहाक्रांलाहलाश्च
वैश्यादया व्यापारिणो निवसन्ति तत्रोच्चप्रासादेषु कतिपयप्रमाथानि
सम्प्राप्य प्रदत्तमासिकशुद्धानि ।

कचित् सुवर्णरजतताम्रलौहशुक्तिरज्जालङ्कारञ्चयन्त्राध्वंस्त्रमिष्टत्र
सर्वविधात्रयीनोपयोगिरस्तूना विक्रेतारो वस्तूना विक्रयार्थं सघटन
कर्मकृत्वोभयत सम्प्राप्तधना (भक्तद्विदलयोर्मये मृसलचन्दा
इव विराजमाना) दलालापरनामका बहुमूल्याभरणाञ्छादितशरीरा
धृतस्वच्छवस्त्रा धातितगोचर्मनिर्मितपादनाञ्चालङ्कारादा समुन्नतभवन
निवासिना व्यापारिणो निवसन्ति तत्र तारापुर्याम् ।

कचन पितृपितामहादिनिर्मितोन्नतग्रहभवननिवासिभ्य मामिक-
शुक्लरूपाणि बहुधनानि सम्प्राप्य तैरेव स्वजीविकां सुरेभ्यः सञ्चालयन्तो
निवसन्ति तत्र ।

कृतिप्रयवैश्यादयो व्यापारिणो भोजनालय महाभोजनालय वा
मन्याप्य तत्र भाजनस्तृभ्यो द्विगुणं चतुर्गुणं वा भोजनमूल्यमन्याप्य
तत्रैव स्वजापनं यायन्तो निवसन्ति महानगर्यान्तत्र ।

यत्र च शूद्रास्त्रिपणसेवका वेदशास्त्रगुरुवृद्धादिसमादग्न्तारः,
कुलप्रमाणधर्मप्रदत्तचित्ता शुद्धमत्था धार्मिका परमास्तिकाश्च
निवसन्ति तत्र तारापुर्याम् ।

अन्ये भालशोभितकाश्मीरचन्दना यज्ञोपवीतालङ्कितस्त्रन्धा
मृत्पुरापात्सर्गमभयेऽपि परस्परं वार्त्तां कुर्यन्तो 'ब्राह्मणा ययम्, क्षत्रिया-
वयमिति द्रुवाणां शर्मयमन्युपाधिभाषं सर्वकर्ममलम्ना ऊर्ध्वाधोव-
स्त्रालङ्कितदेहा कुलप्रमाणधर्मदाचारं कुर्यन्त यकुर्यन्तश्च शूद्रा
निवसन्ति यत्र ।

वेदशास्त्रगुरुवृद्धस्याधुमन्यामिषनप्रिनिन्दका रमय ममये सर्वजन-
समादग्न्तारः सर्वधर्मपरिपालकाश्च भवन्त उच्चाधिकारिपद् गताः,
ममधीर हिंद्भिच्छास्त्र व्यासामने विगतमाना भूत्वा कथाप्रवचना
दिकं कुर्यन्त मयाङ्गे भग्मं विलिप्य वर्द्धितरश्मिभ्रम 'सिद्धा वयं
कथाराचरा ययमि न्युच्चैः समुद्भाषयन्तश्च विचरन्ति, निवसन्ति
विहरन्ति विगतानि भ्रमन्ति गायन्ति च तारापुर्याम् ।

अग्रे चलच्चित्रदर्शनार्थं च चलच्चित्रमहाशोभेषु चलच्चित्र-
दर्शनप्रयागरप्रप्राप्त्यर्थं यथायमापे शरीरास्थिरश्रिनि शीते च
दण्डायमानाभितृणितः । तथा मह्यशा मानरानां मध्ये केचन परस्परं
विषदमाना दम्भादाभि दण्डादण्डि वेशावेशि कुर्याणा अपशब्दं
समुदायन्तश्चलच्चित्रदर्शनार्थं मिश्रदानरन्तः शरन्तः भ्रमन्ति
गायन्ति नृत्यन्ति मुग्धानं कुर्यन्ति गेलन्ति भ्रमन्तिनाधोऽर्धवस्त्रादि-

धारका समये त एष गत्रौ दिवा मध्याह्ने साय रा मार्गे यान्तीना कुल-
चधूर्तीना कुमारीणाम व्यथनशैलाना ह्यात्रीणामन्याना रा कासाञ्चि-
न्नारोणा दर्शनं कृत्वा नवरत्नतालमूर्च्छनाविहीन प्राग्गीत गायन्ति
हस्ततालपर्यङ्क महाद्रहाम कुर्वाणा व्यथमप प्रलाप कुर्वन्ति वदन्ति
च गिगिरा ग्रामपत्न्याम्, तथा मार्गे भ्रमन्ति प्रहरिभिर्निधृता सन्तस्ते
कारागारवायुमयनमपि कुर्वन्ति । किन्तु नास्ति तेषा मनसि काऽपि लज्जा
मथ वा पुन नि सदा तारागारात्तमयाचार कुर्वन्ता भ्रमन्ति निवसन्ति
च सामादाग्नतारापुर्याम् ।

उहया जनाश्चीरन्मणि दर्नाचिता गङ्गाम्नानार्थं देवदर्शनार्थं वा
यान्तीना भक्तिपरिपूरितमानमाना कुलचधृता भूषणादिस्मपहन्ता
घृतमर्मनिरताश्च भवन्त महानगरान्तागपुर्याम् ।

कचन राधयानतैलयानधूम्रयानविशुद्यानादीना विश्राम
स्थानेषु पर्यायानामहासनादिषु वा भूत महति जनमम्मर्दे स्त्रीणा काटत
कञ्चुकीनस्त्राद्वा द्रव्यादिकमपहन्ताऽप्य व्यापारश्चानं विधात रात्री
स्वगृह गच्छन्ता व्यापारिणा प्रष्टं वत्तमि वा छूरिकागत कुर्वन्ताऽपरे
तैलयानद्वारा भ्रमन्ता महाचारा दृष्ट्वा कञ्चिद् धनिस द्रव्यान्वित प्रविश्य
वा पैङ्के नालिकास्त्रप्रहार कृत्वा द्रव्य प्रणष्ट्य पलायमाना भवन्ति
तारापुर्याम् ।

अथ चापरे कचन महाधूर्तास्तारापुर्या समागताऽसीनान् पुरुषान्
मधुरालापे रागशक्तिनो विधात 'गच्छन्तु भवन्ताऽग्गागि सह, सर्वा
व्यवस्था भवता सौकर्याय करिष्यामा वयमि ति कथयित्वा प्रापय्य च
काञ्चित्मकीणा प्रतालीन्तेषा मर्वस्वहरण कृत्वा पलायमाना 'शूरा वयम्,
बुद्धिमन्तो वम्, कृतकार्या वयमि ति पुन पुन परस्पर समुद्रापयन्ति तत्र ।

अन्य केचन राधयानविश्रामालयेषु स्वगृहादियान्ताऽरणाथिना
सम्भूते महति जनमम्मर्दे कपाञ्चित्पनिषे गत्वा सपिनय "कथ भवन्त
क्लेशभाजो भविष्यन्ति ? दीयता द्रव्यम्, यानप्रवेशप्रथमापथमानीय वर्य

याने सावकाशं समुपवेशयिष्यामो भवतः" इति कथयित्वा द्रव्यमादाय पलायिता भवन्ति नाम तत्र ।

अन्ये च शानरहिता, कुमारीः कदाचिद्युवतीरपि मधुरालापैः प्रलोभ्य ताभिर्व्यभिचारं कारयित्वा गृहीत्वा च व्यभिचारागतं द्रव्यं सामोदा निवसन्ति तारापुर्याम् ।

केचन महाधूर्ताः स्वर्णरजतताम्रलौहादिवस्तुविनये बहुविधच्छलैः स्वकार्यमाधनं कृत्वा धूर्तान्तराजयन्ते ।

कतिरयमानरा, सर्वविधदुराचारकरणाद्यं तत्परा अपि स्वकार्यमाधनार्थं कदापि धार्मिकाः समाप्तमुधारकाः श्रवलाश्रमविधवाश्रमादि-मञ्जालकाः अमात्रवादिनो वर्गवादिनो राष्ट्रसेवकाः स्वदेशभक्ताः ब्राह्मणगुरुदेवपूजकाः भगवन्नामसर्कार्तिनकारकाः भागवतादिकथा-धोतारो गङ्गास्नानिनी वा भूत्वा नटा इव विविधवेपथारका विचरन्ति तारापुर्याम् नास्ति तेषां कापि जातिः, कोऽपि धर्मः, सदाचारः, निश्चितो विचारः, सत्यवादित्वम्, गृहचिन्ता, गुरुपितृभ्रातृवृद्धजनसेवाभिलाषा, लोभनिन्दाभयम्, ब्राह्मणस्त्रीरालगोविधवात्मिनादीनां हननेऽपि लज्जा, पूज्यपूजाव्यतिश्रमे दोषोऽप्युपपन्नने च विचारः, गङ्गास्नानदेव-दर्शनं च श्रद्धा, दर्शनीयंभामन्त्रातुमास्यचान्द्रायणपितृभ्रातृ-ब्राह्मणभोजनगौरवगादिषु मतिः, ग्राह्याग्राह्यस्पर्शास्पर्शविचारश्च । किन्तु समये स्वकार्यमाधनार्थं परमधार्मिका ययम्, ब्राह्मणा ययम्, धृतयशोप-यांता ययम्, मनातनधर्मयलम्बिनी ययम्, क्षत्रिया ययम्, वैश्या ययम्, शूद्रा ययम्, माधुब्राह्मणादिभक्ता ययमिति ब्रूयन्तो महाधूर्ताः स्वार्थ-माधना निवसन्ति तत्र ।

एतेऽपि कदापि 'लोककल्याणार्थं यज्ञं कारयिष्यामो ययमिति' सर्वत्रोद्योगं कृत्वा द्रव्यमग्नयश्च विधाय येन केनारि प्रकारेण यज्ञादि-धर्मं कारयित्वा स्वार्थमाधनं सर्वदेव कुर्वन्ति तारापुर्याम् ।

अन्ये केचन चर्चरशब्दमाजक्षणकान् वशपात्रे निधाय तत्पत्र
रज्जा गले लम्बायमान कृत्वा 'गृह्यन्ता चणकाः' इति शब्दनुच्चारणत
क्षणकप्रशसापरिपूर्णं किन्तु स्वरलनतालमूर्च्छनारहित गान कुर्वन्त
स्तारापुर्या चणकविद्वेतारो जना भ्रमन्ति ।

भ्राम भ्राम विप्रिधद्रव्यविद्वेतारश्च केचन मानवास्तारापुर्या
द्रव्याणि स्वन्ये शिरसि वा समुत्थाय भ्रमन्स्तत्र तत्र प्रतोल्या 'गृह्यन्ता
विप्रिधानि द्रव्याणीति उच्चैर्महान्त चीत्कार कुर्वन्ति, येन विचारशीलाना-
मध्यापकाना विद्यार्थिना विदुषा वैज्ञानिकानाञ्च सहसा ध्यानमङ्गः
समुपजायते ।

अन्ये च समानविरोधिनी मानवा रानी कदापि कलहायमाना
महान्त कोलाहल प्रकुर्वन्ति, सञ्चालयन्ति च स्वविरोधिन प्रति-
प्रन्तरेष्कादिखण्डान् क्षारजलपरिपूर्णानि शीशकपात्राणि च । किन्तु
तेषा मग्रामे परस्पर फलहकारिणा ऋस्थापि कापि कृतिर्नैव जायते,
मयति च निद्रामद्गाऽपरशमेव तारापुरीनिवासिना सम्यानान् ।
तेषा मुट्टप्रक्रिया चैतादृशी विशतिः पञ्चविंशतिः पञ्चाशद्वा जना भिन्नव-
दान्चस्तन्धौर्यकर्म कृत्वा द्रव्यमादाय मन्त्रालये मन्त्रान विधाय शूत-
कर्म समागमन्ते । शूते मद्यगनाभिमत्तानान्तेषा मुखेभ्यः पूर्णं गालन
पश्चादपशब्दो निःसरति । सम्मूते परस्पर गालनमुद्धे तेषु कृतिपयजना
एकस्मिन् भागे, अन्येऽपरस्मिन् भागे मूत्वा शुद्धार्थं सतदा भवन्ति,
कोलाहलञ्च महान्त कुर्वन्ति । यदा च प्रस्तरेष्कादिखण्डानादाय
क्षारजलपरिपूर्णानि शीशकपात्राणि च समाक्षिपन्ति भूमौ प्रस्फोटयन्ति
च यदा, तदैकभागस्था विरोधिनः पलायमाना मूत्वा स्वरक्षारगृह-
माभ्रयन्ते, प्रहारकाश्च महान्त कोलाहल कृत्वा प्रसौम्य च तत्तद्
द्रव्याणि पलायन्ते । तदान्ये निःसृत्य रक्षारगृहत्तादृशमेव कोलाहल
कुर्वन्ति, प्रक्षिपन्तः प्रस्फोटयन्ति च प्रस्तरेष्कादिखण्डान् क्षारजल-
परिपूर्णित शीशकपात्राणि च प्रतोल्या राजमार्गे वा यत्र तत्रैवविधः

सग्रामस्तेषां प्रचलति घटीद्वयं घटिकात्रयं वा, किन्तु न भवति धतिस्तेषाम् ।

वचनं यशपरम्परैव ददिता, येषां पितृपितामहादयो द्वारपाल-
कृषिपालधानरुपाचकादिकर्म कुर्वन्त एव भक्षणमापेदिरे, त एव
भाग्येन प्रातःधनान्तारापुर्याम् धनिका वय, बुद्धिमन्तो वय, चतुरा वय,
मर्मकर्मसु दत्ता वय, परीपकारिणा वय, दातारा वय, सुभक्ष्यभोजका
वयमिति कथयन्त पूरं गालनपश्चाद्दार्ता वदन्त सर्वानिव पूर्वविदुषो
यशावदातान् प्रजानतश्च विनिन्दन्तो मोदमाना मधेनाच्छादिते
चन्द्रे गत्याता इव प्रकाशमाना वर्षती विरते कोकिलानां मधुरालाप
पलाहका इव गजन्ता चना विचरन्ति ।

यत्र च नार्यं काश्चिद् गृहकर्मशिशुपालनभ्यामिष्टवसुश्चभूगुरु
श्रद्धार्तिधरान्धरदेवपूजनकुलजातिपातिव्रत्यादिधर्मपरायणा व्रतयुगादि-
निधिमन्त्रान्तिमूर्त्यचन्द्राररागादिसमय गगास्नानदेवदर्शनरुधाश्वयणाप-
वासादिकर्मकारिका परपुरुषदर्शनस्पर्शनादिरहिता गृहाधिष्ठानी देव्य
इव नवनवशृङ्गारमन्त्रा पातपत्रान्धरादिसहिताश्च निरगन्ति सुखेन
तारापयाम् ।

अपरा शौचाचारविचारमन्त्रा प्रतिदिन गगास्नानदेव
दशनादकाग्निं श्रवणगुण्टनगहिता सर्वविधकुलधर्मपरिपालिका
मर्मदेवमन्त्राश्च निरगन्ति त । ।

काश्चिद् गृहीरा यतनादिरन्तत्र तत्र कार्यालयादिषु विरिधकर्म
शून्या मन्त्राप्रथना मर्शलङ्कारमन्त्राः मायनेत्रारङ्गद्वेषान्तहिता
भ्यागपुराणचर्मागेषु विरन्ति दर्शयन्ति च परपुरुषेभ्यः स्यशीयं
न्यायम् ।

अन्या काश्चन पतितस्याधरा अरि कठिनवस्त्रनिर्मितकठिन-
परापरा इव भूत्वा अन्तःपरान्तमथाश्च कटिर्यन्तमेवाप्यधरा धारयन्त्य
अपंगता इव अमन्ति तागपुर्याम् ।

उद्व्यश्च नार्यस्तागपुर्या सधना अपि त्यक्तसिन्धूलक्तकादिसौमाम्य
चिन्हा हस्तधृतचर्ममङ्गुपा सापनेना उत्रतपादत्राणसहिता स्वपतिभि
रन्यैर्ना पुस्यै सम भ्रमन्ति ।

चलचित्रनिर्माणस्थानेषु नाटकेषु विशिष्टपुरुषाणा सामूहिक
भोजनासमे विहारस्थानेषु महाभाजनालयेषु मन्मनसाऽधरीकृत
रम्भातिलात्तमादिसुन्दर्य पीत्वा मन्त्र नृत्यन्ति समुच्छलन्ति स्वकीयमङ्ग
प्रदर्शयन्ति च कुलप्रवृत्तकुमारीशब्दभावा नार्य ।

तथा कुम्भस्तना कूर्चशमश्रुरहिता प्रतिमाम ऋतुमत्य शिशु
समुत्पादयन्त्या दशभिर्मासैरेकमेव, नार्यस्तारापुर्या सभा सम्मेलन वा
विधाय 'पुरुषसमाना जयमि ति कथयन्ति विनिन्दन्ति च सीताप्रभृति-
पतिव्रताशिरोमणिभूता नारी ।

अन्याश्च काश्चन तारापुरीस्था कुमाया यौवनान्मत्ता विश्वसुन्दरा-
पुरस्कारप्राप्त्यर्थं विदेश गच्छन्ति, तत्र च विश्वसुन्दरीपरीक्षणासमये
तत्तदङ्ग स्वकीय प्रदर्शयन्ति विश्वसुन्दरीपरीक्षाया समीपे ।

काश्चनान्यजोद्धवा अपि स्वजातिधर्म परिपालयन्त्य परपुरुषस्पर्श
रहितास्तारापुरीपरिष्कार कुर्वन्ति ।

यस्याञ्च शामकीया अशासकीया वा उद्वह कार्यालया वर्तन्ते ।

कार्यालयेषु यन्त्रलिपिहारका सप्तताक्षरलेखना समागताना
द्रव्याणा यथास्थान सस्थापना सत्याकारका नानादेशेभ्य सभा
गताना पत्राणा नाचका नानादेशेषु व्यापारकार्यार्थमन्यकार्यार्थं वा
पत्राणा प्रेषका नार्यकारकेभ्य समे बतनप्रदातार समागताना
द्रव्याणा सग्रहीतारो गणका पत्रालयेभ्य पत्राणा ममानेतार
कार्यालयतो लिखिताना पत्राणा पत्रालये प्रापयितार आपणे प्रदत्ताना
वस्तुना कार्यालयप्रदानपूर्वकं मूल्यमानेतार आयकराभियोगे
प्रार्थनाकरणार्थं बाकीला प्रधानलेखका साधारणलेखका कार्यालय-
स्थे साह्ये सह साक्षात्करणार्थं समागताना सभ्याना विशिष्टस्थानेषु

समुपवेशकास्तैलयानवाप्ययानवायुयानजलयानादिभिः प्रेष्याणा
सकलयितारो गणकारस्तेषामेव वस्तूना महापुस्तिकाया लेखका विदेशेभ्यः
समागताना वस्तूना सम्रहीतार कार्यालयेषु कार्यं कर्तुं सा सविधे समये
चहा पानीयञ्चानेतारो विविधफलादिकमानेतार साहस्रै टनटनायमाने
विद्युदुपष्टिकायन्त्रे साहस्रमीषे गन्तारोऽथ च तदाशानुसार कार्य-
कर्तारो वाचयित्वा सर्वाणि पत्राणि श्रावयितार मद्ध्यवस्थाकरणार्थं
सर्वदैव तत्पराश्वानेके मानवा त्रिचरन्ति कार्यं कुर्वन्ति च ।

यस्या गगाजलप्रवाहे नौका बृहन्नौका ग्रसत्येयानि गामुक्त्पुरुषा-
न्वितानि बृहत्वाधवस्तुपरिपूर्णानि तत्र ग्राम त्रिदेश वा गन्तु समुद्यतानि
विदेशेभ्य समागतानि परिष्कारार्थं जंणोद्वारार्थं वा मस्थितानि ऋदुपरि-
ष्कारकैजोणोद्वारकैश्च परिक्रममाणानि कानिचित्मद्योनिर्मितानि कानि
चित्पूर्यनिर्मितानि ध्वजपताकधण्टाचालनयन्त्रदूरबीक्षणध्वनिविस्तारक-
यन्त्रान्वितानि चालकोपचालकै समन्वितानि सर्वोत्तमोत्तम-
मध्यमनिम्नपुरुषनिवासस्थानसहितानि विद्युत्प्रकाशपरिपूर्णानि मूत्र-
शौचस्थानयुतानि गमनागमन कुर्वाणानि जलयानानि वर्तन्ते गगाजले
तारापुर्याम् ।

यत्र च राजपुरुषे सभ्यैर्नैतृभिर्ब्राह्मणै, क्षत्रियै, श्रेष्ठिभि कुलाङ्ग-
नाभि साधारणमानवै, कुत्रापि धूर्तैर्महाधूर्तैश्च समधिष्ठितानि तैल-
यानान्यहोरात्रमेव प्रचलन्ति तारापुर्याम् ।

अन्यानि राजपरिवहननामकानि बृहत्तैलयानानि यथा दूरवर्ति-
मार्गशुक्ल प्रदाय सर्वविधस्त्रीपुरुषसमधिष्ठितानि महतो जनसम्मर्द-
त्वाद्यथावकाश स्थातुमशक्नुवानैर्दण्डायमानैरपि कैश्चित्पुरुषै,
समधिष्ठितानि निर्णीतस्थानेषु त्रिद्विस्तिथत्वा पुनरपि धावने सलग्नानि
म्रियन्ताक्षाम जना नास्ति चिन्तेति विचारवद्भिर्व्यवस्थापकैश्चालकैश्च
समन्वितानि तैलयानानि सर्वत्रैव विस्तृतराजमार्गेषु धावन्ति
तारापुर्याम् ।

सर्वविधवस्तुसहितान्यप्यन्यानि तैलयानानि च भ्रमन्ति यत्र ।

कानिचित् द्राम्या मानवाम्यामप्रतो द्राम्यामेकेन वा पृष्ठ
परिचालितानि वस्तुपरिपूर्णानि पुरुषाम्या पुरुषेण स्त्रीभ्या स्त्रिया वापि
समधिष्ठितानि हस्तयानानि च प्रचलन्ति यत्र । किन्वेतद्यानचालना
प्रायेण पशुभूता एव परिश्रमे भवन्ति ।

अन्यान्यपि विद्युद्धानानि महिषाश्वपादयानानि वस्तुभिः पुरुषैः
स्वाभिश्चापि समधिष्ठितानि यानानि च प्रचलन्त्यहारायमेव तारापुराम् ।

यत्र च तारापुरामध्यगन्शीलाश्लाना ह्यन्यश्च विद्यालय
विश्वविद्यालयेषु च पठन्ति सस्कृतहिन्द्यागलादिभाषाम् । किन्त्य
ध्वगन्शीलाना मय उहय कुशाग्रमुदरा परीक्षानु समहुमान
समुत्तीर्णा भवन्ति, केचन मन्दमत्तयोऽभिनयचलचित्रादिदर्शनास्तुता
दर्शकाश्च परीक्षाफलस्यैवमुपायमवलम्बन्त परीक्षात्तीर्णताप्राप्तयर्थं
शिक्षकान्परीक्षाधिकारिणश्चावमन्यन्ते ।

अध्वगन्शीलाना प्रमादरहितानामपि छात्राणा मध्ये कचनैव
गुरुपितृमातृवृद्धजनसेवना प्राचीनभारतावधमाचारविचारमन्ध्याभामन
गायनाद्यप्रसन्नचर्चप्रतषारकाश्च भवन्ति ।

कचन विद्यार्थिनस्तैलयानविद्युद्धानस्ययानन्यामयानपरिवा
लनविद्याया निपुणा कचन च विविधयानत्रिरुत्रियाया नैपुण्य
माप्नुवन्ति च ।

अन्य च विविधासु विद्युषु नैपुण्यमयाप्य तत्तत्स्थानेषु विविध
कार्यं कुर्वन्त सञ्चलन्ति ससम्मान स्तत्राधिकाराम् ।

यत्र च विविधदेशप्रान्तजातिसमुद्भवाना गगनचुम्बानि विद्युद्
घातिकाविद्युद्व्ययनविद्युद्गीलय प्रथितानि शयनसङ्स्थानाभामनामान
नावश्रामसर्वजनतास्थानशौचादिस्थानालाङ्कृतानि विचित्रपञ्चभौवना
न्यतानि वातायनारिशाभितानि धनिकाना निराश्रुभूतानि भवनानि
विद्यन्ते ।

मध्यविद्यानां मानवानाञ्चापि माधारण्यमुपासभोगमदिवानि
भवनानि दरिद्राणाञ्च महाशैलादभे. गायत्रानन्दपुष्पैः पद्मिपुष्पाणि
सर्वविधनगरगौरवसहितानि शान्तिन्दु भग्नानि दानानि च सुन्दराणि
प्राचीनानि मया निर्मितानि दुर्गन्धपरिपुष्पानि गद्यानि वर्तन्ते
तारापुर्याम् ।

राजकीयद्वाराणां मयादद्यान्व धर्मार्थद्वाराणां दिव्यशौचसम-
न्वितानि च वर्तन्ते ।

सर्वविधापरिभूतकुपुमारलोममन्विता निर्मलज्वलरत्नित्तरिना-
स्तारापुरीनिवासिजनक्रीडाभूता ममये सन्तरङ्ग कुमारीः सन्तन्त्रीभिः
सुमान्त्रिभिश्चालङ्कृता तत्रैषु उपवनेषु सुशोभिता विविधमनमग्न्या-
स्तटानां विद्यन्ते तारापुर्याम् ।

यत्र च देशरक्षार्थं नियुक्तानां सर्वैव विविधा मुनिराश्रम-
सहितानां सेनाख्यादिप्रधानाधिकारिभिरन्यतानां मैत्रिणां निवास-
भवनानि तथा न्यायाधीशानां वाकीलानां राजकीयप्रधान-
कर्मचारिणां राजकीयकार्यालयेषु सामान्यकार्यकर्तृणाञ्चापि भवनानि
विद्यन्ते ।

यत्राग्निशामकद्वाराणां घण्टान्विततैलयानसमन्वितान्यग्निशा-
मार्थं समुद्यतपुरपैरन्यतानि च भवनानि विद्यन्ते ।

अथ च सेवकसंविक्ताच्चिकित्सकचिकित्सिकाद्वारपालरोगिनिवास-
शयनगेहशय्यादिपरिपुष्पानि विविधसामयिकसौख्यसमन्वितानि
कानिचिशासकनिर्मितानि कानिचित् धार्मिकरुधिरजननिर्मितानि
कानिचिद्व्यदुजनव्ययनिर्मितानि च चिकित्साद्वाराणि वर्तन्ते तत्र ।

यत्र च जम्बूनिम्बकदम्बररञ्जसिन्धुवाराशौकचम्पकपुष्पागा-
मलकीचन्दनमुनिद्रुमपूगीफलदेवदारुभूर्जाभिपिपलवटारवत्थपर्कटगुग्गुल-
लाजवन्तीजातीमाधवीरथलपद्मादिविधिवृक्षोपशोभितानि सर्वजना-
ह्लादकराणि बहून्पुद्यानानि वर्तन्ते ।

येषु गायकाले तारापुरीनिरामिनी गालयुरवद्वकुमारिकास्त्रीजन समुदाया त्रिशुद्धानतैलयाननख्याननादयानादिभि केचन पदातयश्च वायुतेवनार्थं समागच्छन्ति ।

उद्यानेषु चर्चरशब्दभाषणकान् दधियटकान् तित्तमिष्टान् द्रव्यान्विताम्लनलपरिपूर्णानि भाण्डानि 'गोलगण्णारगान् चार तित्तान्म्लमिष्टद्रव्यमयानि पात्रितालूकममन्वित लशुनपलाण्डु-ताममद्रव्यसयुक्त चाटश्चादाय विप्रयार्थं गहरो जना समागच्छन्ति वदन्ति च । 'ग्रह' मुद्राऽय चाट, रमगायाऽय सर्पतीक्ष्णपदार्य लक्षणतैलसम्भिलिता भूतलक्षणकसमुदायो गह्वन्तामिमे दधियटका, गह्वन्ता पलाण्डुलशुनपर्वटीप्रभृतीनि मुग्गादृनि भक्षणाणि साहजा कि कथयामि मन्त्रतेया मुग्गादुभक्षणा माहात्म्यम् । भक्षिते मन मु प्रसन्न भवति, शरारे मृतिर्वापत, पाचनश्च शावमय भवति' इत्युक्ते सति काश्चिन् किशोरसहिता सोपनेया उन्नतपादनाथालङ्कृतपादा प्लास्टिकमूर्त्तयुतमा वैद्येत्याख्या र्वस्त्रा कटिपर्यन्तमय कञ्चुकीयस्त्र धारिका श्रध्नगना कृतितार्थशिर केशा सारतस्तना मदमत्ता गाला समागत्य वदन्ति—'देहि चतुराणकान्ता चाटमिशुक्ते विक्रता वदति 'गाम् । अणणकानामेव दीयते, साहयाऽपि भक्षयिष्यति' मधुरमिद वचन श्रुत्वा समादायाणकाप्रकाना चाट गाला क्रोता किशोरै सह पत्रपुटभ्यु कर्गणपुटभ्यु वा भक्षयन्ति । भक्षयित्वा यदैव पुटकान् प्रक्षिपन्ति तदैव भग्नवस्त्रपरिधाना मलिनसर्वाङ्गा अक्रिश्चनगालका अहमहमिकया पुटभ्यु समापतन्ति लिहन्ति चोच्छिष्टपुटकान् । ग्रन्थाश्च तरुण्य काश्चन वृद्धा अपि निर्लज्जास्तथैव चाट भक्षयन्ति तारापुर्या उद्याने, विहरन्ति खेलन्ति हसन्ति समुच्छ्रलन्ति च परपुरुषै सहैव ।

यस्या तारापुर्या रक्षिर्निर्मिता यथशाला यत्र माननोपकारिण्यो निरपराभिन्यो गास्तादृशा एगान्ये पशवश्च वधिने प्रतिदिनमेव

हन्यन्ते । हताना पशूना गवाञ्च मास भोजनालयेषु महाभोजनालयेषु
भामभक्षकाणा गृहेषु प्रतिदिनमेव पाचित भवति मासमक्षकै र्भक्ष्यन्त
च । तारापुर्या आपरणेषु विक्रीयन्ते मासानि । हताना पशूना रुधिरै,
कश्चित् सादेनामक पदार्थो निष्पन्नो भवति, स च दीयते जनैश्चहोद्यानेषु
तेन सादेन चहाया तीव्रता समायाति । तीव्रा चहा पित्रन्ति सर्वत्र
जना । सात्र प्रातः अतिथिसत्कारेषु च चहाया विशिष्ट स्थान विद्यते
विद्यस्य सर्वाभागेष्विदानीम् ।

तस्यामेव वध्यशालाया कृतिपयगोरत्सानामुपरि पूरं सोष्ण पानीय
प्रक्षिप्य वेत्रै प्रहार कुर्वन्ति वधिका, येन चर्माध स्थित रुधिर
वर्हिर्नि मृत्य चर्माणि रक्तानि करोति । वेत्रप्रहारसमये यत्सा बन्धित
मुखचरणा प्ररम्भन्ते पश्यन्ति च रक्तितारम् । किन्त्वहो न भवति
तत्र कोऽपि रक्षकस्तेषाम् । तदनन्तरमेव जीवितानामेव तेषा शरीरेष्व-
श्चर्माणि निष्कासयन्ति वधिक्रास्तैर्निमित्ता उपानह पेटिकाश्च परिधाय
गृहीत्वा च धूम्रपान कुर्वन्त साहस्रपदभाजो गृहणी जना भ्रमन्ति
तारापुर्या सगता स्वच्छपरिधानधरला सुन्दर्यश्च मदमत्ता ।

अथ च बहुविधाधुनिकास्त्रशस्त्रवेज्ञानिरूपयन्निर्माणस्थानान्यपि
वर्तन्त तारापुर्या यत्र गृहो जना ग्रहोरानमेव विविधाधुनिकास्त्र-
यन्त्रादीना निर्माण कुर्वन्ति ।

यत्र च स्वदेशाद्विदेशेभ्यो वा समागतै राजकर्मचारिधनिः
व्यारारि-नेनृग्रन्द भाग्यनिर्गोत्रादित्तनै तारापुरीता तत्र तत्र स्थान
गामुकान्नेश्च परिपूर्णं भागनालयमहित विद्युत्प्रभाचमत्कृत विशुद्ध
व्यजनयासुपरिपूर्णसिगरेटधूमतुगन्धैव समागतमानवाना गन्तव्यस्थान-
प्रापकरमण्यप्रतिपानान्निविस्तारकयन्त्रसम्पन्नमतीपरमशीय वायुपान
विश्रामस्थान वर्तते ।

यत्र च विदेशस्य स्वदेशाद्वा समागता गृह्या जनास्तारापुर्या-
मन्थे च भागनालय गत्या विविध गृह चोष्ण भोज्यपदार्थं च
भुक्त्वा पाना च चहा गन्तव्यस्थान वायुपानैर्गतेतयानर्ना गच्छन्ति ।

वायुयानैर्गन्तारश्च प्रायेण सर्व एव विदेशीरस्त्रच्छरिधानघरला
सिगरेट्चुष्टादीन् विन्दन् एव भवन्ति “साहव”पदवोसम्पत्ताः ।
वायुयानगन्तारश्च प्रायेण गृह्णाधिकत्रोशदूरमपि स्थान चतुःपञ्च
घटिकाभिरेव प्राप्नुवन्ति ।

यत्र च त्रिभिर्वियुद्गर्तिकासमुद्भामित त्रियुद्गत्तनवायु-
सम्पन्न वाष्पयानव्यवस्थापकजनमुन्ववत्स्थित महदेक वायुयाननिश्राम
स्थान विद्यते । अन्यान्यपि लघूनि नहूनि वायुयाननिश्रामस्थानानि
वर्तन्ते तत्रैव ।

येषु यथादूर वाष्पयान-गमनार्थिना कृते शुल्कमादाय प्रयोग
पत्रप्रदातरो गेहेषु कुर्सिकात्पकाश्रमनेषु समुपविष्टा बहिः पश्चिमदेश्यो
दण्डावमानेभ्यो जनेभ्यः छिद्रेण प्रयागवत् वितरन्ति । अन्ये प्रयोग
पत्रमादाय यानारोहणार्थं गच्छता जनाना समीपे प्रमाण
पत्र विद्यते न वेति निरीक्षन्ते । अपरे त्रिभूता सामग्रीमादाय जना
गच्छन्तीति निरीक्ष्य सत्त्वा विशेषज्ञानव्रजा शुल्कमादाय पुनरपि
प्रमाणप्रदानं कुर्वन्ति । केचिन् सामग्री पट्टिकाया विस्तीर्णादिक
मन्तके हस्ते वा समादाय रक्तबन्धुधारणा वाष्पयानाधिकारिप्रदत्त-
सम्पत्सूत्रक पित्तलपलानुशासितनादाया भारवाहना यात्रिणो वाष्पयाने
समुपवेशयन्ति ।

केचिद् गृह्यन्ता साणा चहा, गृह्यन्ता ताम्बूलानि फलानि वा
त्रिभूतानि वस्तूनि धूम्रयानादिभानि चेति शब्दनुच्चारयन्त त्वकीत्र
द्रव्यजात विस्तीर्यन्ति ।

यह्यो यात्रिणो मस्तके धृतविस्तीर्णादिका हस्तधृतजलपानादिका
वाष्पयानारोहणार्थं शीघ्रतया गच्छन्ति । अग्ने गृहीत्वा हस्ते मार्जनी
सम्पूर्णवाष्पयाननिश्रामस्थान परिष्कुर्वन्ति ।

केचन ताम्बूल-तमालपानादिक भक्षयित्वा यत्र तत्र धूक्वन्ति,

यद्द्वौ जना जनाना सर्वस्वहरणार्थमेव समयनिरीक्षका इतस्ततो भ्रमन्ति च ।

तत्र श्राप्ययानानि विविधसुरसौलभ्यपरिपूर्णानि प्रथममध्याधम-
ध्रेणिविभागसहितानि वितुत्प्रकाशविद्युद्व्यजनपरिपूर्णानि च स्थानानि
भवन्ति । येषु समारुह्य जना मुखेन भासै, गन्तव्यस्थान कतिपयघटिका-
भिरेव गच्छन्ति सानन्दम् ।

यत्र च वैदिकार्यसनातनबौद्धजैनमुहम्मदीयसिक्खिस्तजरथुस्थ-
शिन्तोप्रभृतिधर्मावलम्बिनो मानवाः प्रतिदिनमेव वायुयानैर्वाप्ययानै-
र्जलयानैर्गैलयानैर्वाग्नेरुदेशेभ्यस्तारापुर्या समागच्छन्ति तत्तन्नियत-
स्थानेषु भोजनालयेषु महाभोजनालयेषु वा निराम कुर्वन्ति ।
भोजनालयेषु निरामिनां दण्डायमाना एव प्रतिदिन भुञ्जन्ते ।

भुञ्जानानान्तेषा समक्षे कठिनवस्त्रकृतोन्नतपयोधरा लन्दननिर्मित-
सुगन्धश्वेतचूर्णश्वेतीकृतकपोला स्वमनसाऽपरीकृतसर्पसुन्दर्यः काश्चि-
द्भारतीया, काश्चिद्विदेशोद्भवा अपि समुच्छलन्ति गायन्ति नृत्यन्ति हसन्ति
सल्वर्धनप्रा रमण्यः ।

वृत्रिमयौवनोन्मत्ताना तासा वायसहित नृत्य गानश्च पश्यन्ति
ध्रुवरन्ति समागता भुञ्जाना मानरा ।

महाभोजनालयेषु पूर्वं मासलिप्तास्थिसण्डपरिपाचित चारद्रव्य-
समन्वित किञ्चित्तनः जल पिबन्ति तदन्तरं गोनराहाजकुक्कुटाण्डमास
सम्मिलितकराटिका, शाकाश्च भुक्त्वा चहापान मत्पानश्च कुर्वन्ति ।

भोजन परिममाप्य साहवा नृत्यन्तीना ललनाना मध्ये षेऽपि
काभिरपि सम गायन्ति नृत्यन्ति स्वपन्ति च मरम्बा, सोपानत्का
श्चरम्बा अनुपानत्का येति ।

एतादृशा जनाः प्रतिदिनमेव तारापुर्यो समागच्छन्ति ।

यायुयानवाप्ययानतै यथानाश्वमहिपयानविद्युद्यानादियानाना रर
रथवर्मव्यस्ताना मानयानाश्च गम्गिलितो ध्वनिः कदापि समुत्तिष्ठते,

त्रेन तारापुरी शब्दायमानेव भवति । अपरञ्च बहूनि प्राचीनानि नवीनानि दुर्गगृहाणि विद्यन्ते, येषु सर्वविधाधुनिकास्त्रशस्त्रसुसज्जिता लौहावरणलौहांष्णीपधारकाः सैनिका निवसन्ति । ते च यदा कदा निःस्सरन्ति राज्याधिकारिणा नमस्कारार्थम् ।

कदापि यद्यगच्छन्ति राष्ट्रमहाधिकारिणस्तारापुर्यान्तदा तेषां सुरक्षार्थं सद् व्यवस्थाकरणार्थञ्च सैनिका राजमार्गेषु पक्तिवद्धास्तिष्ठन्ति । भवति च समागतविशिष्टराज्यमहाधिकारिदर्शनार्थं तारापुरीनिवासिना महान् जनसम्मर्दः । लक्षशो जनानां पक्तिवद्ध महान्तं जनसम्मर्दं लक्षयितुं राजमार्गं पारं कर्तुं वा न कोऽपि मानवः समथो भवति ।

यदा कस्मिन्नपि समये राज्यमहाधिकारिणा सार्वजनिकभाषणत्यायोजनं भवति तदा पञ्चलक्षदशलक्षजनानां महान् सम्मर्दो भवति भाषणश्रवणार्थम् ।

समुद्रस्य तरङ्गानामिव चञ्चलानां तेषां मानवानां व्यवस्थाकरणार्थं बहवो यष्टिनालिकास्त्रधारका राजकीयपुरुषा समुपस्थिता भूत्वा व्यवस्थां कुर्वन्ति ।

यदा कदा भूते जनानां कोलाहलेऽश्वारोहिणः सैनिकाः सद् व्यवस्थानिमित्तमश्रुवाप्स्य व्यवहारं कुर्वन्ति, येन सर्व एव जना यत्र तत्र पलायन्ते ।

पुनरप्येकत्रीभूय सर्वतो जयतु प्रधान इति ध्वनिं समुच्चारयन्ति । पूर्णे भाषणे पक्षे विपक्षे च विवादं कुर्वन्त एव जनाः स्वस्वग्रहं परायतन्ते ।

कदाचिद् विशाल कन्दुकक्रीडनं भवति, तत्रापि बहवो जनास्तद् द्रष्टुं गच्छन्ति । तेषामपि महान् सम्मर्दो जायते ।

यत्र च तारापुर्यां विशाला राजमार्गाः परिष्कृताः परिष्कियमाणाः

प्रक्षाल्यमानाश्च निरन्तरं वर्तन्ते, येषु व्यापारिणो नानाविधानि वस्तूनि साधारणजनोपभोग्यानि विक्रीणन्ति ।

तेभ्यो विनिःसृताश्च सहस्रशः प्रतोल्यो वर्तन्ते ।

सर्वत्रैव राजमार्गेषु प्रतोलीषु च लौहस्तम्भेषु लम्बायमाना वियुद्धवर्तिका वर्तन्ते, यासां प्रकाशेन प्रकाशिता राजमार्गाः प्रतोल्यश्च रात्राच्चपि दिवेव प्रकाशमाना भवन्ति ।

अथ च तारापुर्या अन्तःस्थिताभिर्नालिकाभिः सर्व एव मूत्रपुरीषादयो भागीरथ्यामेव निपतन्ति ।

या गङ्गा महर्षिकपिलक्रोधभस्मीभूतानां सगरात्मजानां स्वर्गप्रापणं कृतवती, यस्यामाहात्म्यं वेदेषु पुराणेषु धर्मग्रन्थेषु च सर्वत्रैव बरीवर्ति, तस्याएव तारापुर्यामीदृशी दुर्दशा-समयवैचित्र्यमहो !

यत्र च तारापुर्या विविधदेशीया राजदूताः स्वदेशप्रतिनिधिभूता निवसन्ति । तेषामावासभवनानि सुसज्जितानि तत्तद्देशीयवहुपरिचारकयुतानि वार्ताप्रापकप्रेषणध्वनियन्त्रसहितानि सर्वविधसौख्यसम्पन्नानि च वर्तन्ते ।

एते राजदूताः स्वदेशस्य प्रतिनिधिभूताः सर्वसत्तासम्पन्ना राज्ञो राष्ट्रपतेर्वाऽपि प्रतिनिधयो वर्तन्ते ।

सर्व एवैते प्रतिसप्ताहं भारतीयवृत्तं प्रेषयन्ति स्वदेशम् । एतेषां सर्वेषामेव राजदूतानां भूषाचारविचारव्यवहारादयः स्वदेशानुकूला एव वर्तन्ते ।

सन्ति चैते सर्व एव राजदूताश्चनुराः कुलीना देशभक्ताः प्रभावशालिव्यक्तित्वसम्पन्ना अबसरावधाननिपुणा निर्भयाश्च ।

यस्यास्तारापुर्या रक्षार्थमहोरात्रमेव धृतनालिकास्त्रा यष्टिधारक्यश्च राजपुरुषाः केचन पदातयः केचन तैलयानाधिरूढा अपरे फट्-फट्-कारितैलशकटीसमारूढा राजमार्गेषु प्रतोलीषु च सर्वत्रैव परिभ्रमन्ति,

जायमाने च सन्देहे यानेभ्योऽनतीर्थं सन्देहस्थलं सायधानतया निरीक्ष्य
निःसन्देहा अग्रे गच्छन्ति ।

केचन राजकायपुरुषाः प्रविचतुष्यथ स्थिता गतागतानां त्रिविधं
यानानां मानयानाञ्च निरीक्षणं कुर्वन्ते तथा रक्तश्वेतहरितविन्दुवर्तिकाभि-
गच्छतां मार्गप्रदानं च कुर्वन्ति ।

अपरे गुप्तचरा विहाय राजकायनेषु साधारणमानयनेषुचि विधानं
गुप्तरीत्या भ्रममाणस्तारापुर्यामुत्क्रोचप्राहिणश्चौरान् पाटञ्चरान् मिश्रित-
ग्याद्यौषधिविधद्रव्यमिक्त्रेवृन् शर्करासन्नादीनामाधिष्णुल्यग्रहीतृन्
समाजनिरोधिनो न्यायनिरोधिनश्च गृहीत्वा प्राययन्ति न्यायार्थांश-
समीपम् समुचितदण्डं प्राययन्ति च ।

अथ च काश्चन स्त्रियोऽपि घृतपुरुषवेशां राजपुरुषदमनाप्य यदा
कदा तारापुर्यां भ्रमन्ति, विशेषतः स्त्रीणां विनादे स्त्रीमिषयकरानक्रान्तेषु
च ता गच्छन्ति ।

निवसन्ति च तारापुर्यां बहुविधा वेश्या या सलु स्वशृङ्गारादिभि-
र्मधुरैर्वाक्यैश्च प्रलोल्य पुरुषान् स्वयशवर्तिनः कृत्वा च कानुदाना
कामशान्तिं स्वकार्यसाधनञ्च कुर्वन्ति ।

यत्र च बहुविधगोमहिषोसहितानि गोष्ठान्यपि वर्तन्ते । एतेषु धमन्ता
गोषा दुग्धप्रदानपर्यन्तमेव गाः पालयन्ति ।

मुक्तामणि-गार्हस्थ्यवर्णनम्

एवविधाया तारापुर्या विविधशौचाचारविचारसम्भवा देवपूजन
व्रतनियमकारण सर्वविद्याया निपुणा वादिप्रतिपादिपराजयकर्मविरपात
सर्वबाधवजनपरिपालक कुशाग्रबुद्धि प्रग्वरविचारवान् दाम्नी मर्थ
भाषाविज्ञानकुशलाऽप्यजनमित्रभूत सर्वजनमान्य सर्ववैभवासीत्य
सम्पन्नो मुक्तामणिर्नाम ब्राह्मण प्रतिवसति स्म ।

एवविधस्य महामान्यस्य मुक्तामणित्राहणस्य महामान्या सर्वविध
ललनानुणसम्भन्ना दशब्राह्मणसाधुजनपरिपूजिका परमधार्मिकमानस
समलङ्कता प्रभावती नाम धर्मपत्न्या उभूत ।

परित प्राकारवर्षित, मुन्दरात्रानममलङ्कृत प्रस्तम्भकादिविनिमित्त
सर्वत्र श्वतचूर्णधवलमरुभौरन निवासभवनश्चासान्मुक्तामणे ।

यस्यात्राने जम्बूनिम्बकदम्बैलालवङ्गमुकाशोकश्रीफलाग्नहरीतकी
विभीतकामलकीपिप्पलवटाशरत्थपर्कटादाना वृक्षा सन्ति ।

यत्र च त्रीचम्बकमन्दारपुरुरकरकुलकर्णिकाररत्नीगन्धशृङ्गारहार
जपाशन्दुकुपुष्पाना सुगन्धेन सुगन्धिता निकसितकमलपुष्पोपशोभिता
वापीं ससृष्टय मन्द मन्द प्रवहति, हरति चोत्रानगताना मानवाना
श्रमग्लानितन्द्रौदासीनानि पवन ।

वसन्ति च तत्र शुकृतिस्तिरकलहसकौकिलदात्यूहप्रभृतय पक्षिण ।

भवनप्राकारान्तराल एव विपुलनिर्मलजलपरिपूर्णगीणीयुत रजक
गृहम्, यत्र मुक्तामणिकुटुम्बाना प्रतिदिनमेव वस्त्रप्रक्षालन कुर्वन्ति
रजका । एतत्र मालाकारगृहम्, तत्रस्था मालाकारा प्रतिदिनमेव
पुष्पोद्यान सिञ्चन्ति ।

एत एव माजाकारा प्रतिदिनमेव सुगन्धितानि पुष्पाणि तुलसी
दलानि विल्वपत्राणि चोत्तार्य वृक्षेभ्य सम्पक् प्रक्षाल्य च प्रभावती
समीप पूजार्थं नयन्ति ।

अपरं गोशाला गोयुता, गोपाश्रयि प्रतिदिनमेव गाः दुग्ध्वा
पयः प्रापयन्ति मुक्तामणियाकशालाम् ।

बहूनि तत्र वर्तन्ते तैलयानग्रहाणि येषु ऋतिपयानि सद्यः क्रीतानि
सुन्दराणि कानिचिद्व्याचीनानि वर्तन्ते तैलयानानि । तैलयानचालक-
ग्रहाण्यपि तत्रैव वर्तन्ते, येषु चालकाः मुग्धेन निवसन्ति ।

तैलयानप्रञ्जलका अपि तत्रैव निर्मितग्रहेषु निवासं कुर्वन्ति ।
ये च तैलयानानि प्रतिदिनमेव प्रञ्जलयन्ति च । प्रञ्जलितानि तानि
चालका नवन्ति मुक्तामणियात्राकरणसमये ।

अथ च तत्रैव निवसन्ति निरालमाः स्वच्छपरिधानधवलाः सर्वप्रिध-
सेवाचतुरा दासा दाम्यश्च । तेषु दासेषु केचन मुक्तामणितेवासलग्नाः
केचन प्रतिदिनमेवापणतो गार्हस्थ्ययोग्यानि सर्वप्रिधयस्न्नि समान-
यन्त्यापणतः । अन्ये पाचकाः मुस्तादु सर्वप्रिधमेव भोजनं पाचयन्ति,
परिवेषकाश्च भोजनावसरे भोजनेभ्यो भोजनं परित्रयन्ति सावधानतया ।

द्वारपालग्रहश्चका अपि तत्रैव निवसन्ति, ये च मुक्तामणिग्रहरक्षण
प्रतिदिनमेव कुर्वन्ति ।

एतेषा भृत्याना महान्यवस्थापकश्चैको दीर्घदूर्चशोभितः पीनो
युवा मुष्टितर्मश्रुस्तुङ्गा दीर्घनेत्रो हस्ते ग्रहीतनालिकास्त्रोऽधोवस्त्रोर्ध्व-
वस्त्रटोपाग्ररशिरस्त्राणपरिशोभितो घटीयन्त्रिगुद्यन्त्रान्विते प्रधान-
द्वारदेशसमीपवर्तिनि गेहे निवसति ।

अगुल्या असृष्टे त्रिगुद्यष्टिकायन्त्रे चैको मधुरश्चनटनायमानो
ध्वनिः सञ्जायते, समुपस्थिताश्च भवन्ति सर्वे एव ग्रहरक्षका दासा
दास्यश्च । सर्वेषामेव कार्वकरणार्थं महाव्यवस्थापकश्च व्यवस्था करोति
प्रतिदिनमेव ।

यस्य च भयनस्य प्राकारान्तरालोद्यानस्य मध्यवर्ती जलपरिपूर्णो
वर्तुलाकारो निर्भरो वर्तते ।

यतो रात्रौ रुदापि दिवा यन्त्रद्वारा जलक्षरणं भवति । रात्रौ

विद्युत्प्रकाशविभासित श्वेतरक्तपीतवृष्णहरितवर्तिनामहावर्तिकान्वित
श्वेतरक्तपीतवृष्णहरितरक्तचारुचक्यसमुद्भामित निर्भरत्नल सहस्रोन्नान-
गताना जनाना मनो हरति ।

तत्र कदापि मुक्ता मणि सायकाठे वायुसेवनाथं गच्छति मित्र
मण्डलीसहितश्च परमा प्रसन्नतामाप्नोति ।

भवनञ्चातीव रमणीय विविध गार्हस्थ्यरत्नुसमन्वित वर्तते ।

भवनस्यैकभागे प्रभातया पूजागृहमेक यत्र प्रभावती पूजन
करोति सन्ध्यावन्दनादिकार्यं मुक्तामणिरपि ।

भवनस्यैकभागे पाकशाला, यत्र प्रतिदिनमेव विविधा पाका
पच्यन्ते ।

पाकशालाया पाचितानि बहुविधानि स्वादूनि भोज्यानि वस्तूनि
भोजकेभ्योऽन्यत्र प्रशस्ततमे भोजनगृहे कुर्शिकोपरि सस्थिताना मुक्ता-
मणिप्रभृतीना सविधे गोलमञ्चोपरि परिरेपयन्ति परिवेषका स्वच्छ-
परिधानशोभितगात्रा ।

०

तत्र च सर्वे भुञ्जते प्रतिदिन सुप्रसन्नतया मुक्तामणिप्रभृतय ।

भवनस्यैकभागे स्नानगृहम् । अपरत्र शीततापनियन्त्रित स्वच्छसु
कोमलशय्यासम्पन्न विद्युद्वर्तिकोपशोभित विद्युदगीतयन्त्रमधुर
ध्वनिनिनादित कतिपयवृद्धदर्पणोद्भासितमने कचित्रचमत्कृतमतीव
परिष्कृत मुक्तामणिशयनगृहम् ।

३

एकश्च महाभोजनालयोऽप तस्मिन्नेव भवने विद्यन्ते यत्र यदा
कदा मुक्तामणिगेह समागता बहूना विशिष्य अतिथय परि-
चरताश्च भुञ्जन्ते ।

तस्मिन्नेव भवने चैक भाण्डागारगृह यत्र सर्वत्रिणा अपाचिता
भोज्यमदार्या राशोभूता सर्वदैव सुरक्षिता, विविधानि च फलानि
राशोभूतानि विद्यन्ते ।

एतच्च स्वर्णरजतनिचलकान्पनिर्मितकलशस्थालीनानदर्शकटाह
मृद्धारणकुर्विनादिस्थापनग्रह विद्यते ।

अन्यदेक वस्त्रग्रह वर्तते तत्रैव, यत्र बहुविधकौशेयकार्यनिर्मितानि
चित्रविचित्ररत्नयुक्तानि मुक्तामणैः प्रभासत्याश्चापि मुक्ताणि वर्तन्ते ।

एकञ्च प्रभासत्याः शृङ्गाररहश्चापि वर्तते, यत्र गत्या प्रभावती
स्वच्छाश्विनरिचित्राः शाटिकाः स्तनपट्टिकाः विविधालङ्कारान्
कञ्चुकीञ्चापि परिदधाति तथा तत्रत्ये निशान्ते दर्पणे चावलीकचति
शृङ्गारविमण्डित स्वकीय सम्पूर्णशरीरम् ।

तस्मिन्नेव ग्रहे रत्नमणिक्यस्वर्णालङ्कारभरिताः समर्थतालिङ्गा-
न्विता बहुमङ्गूपायाः बुद्धिकामिः समुद्रपाव्य निःसार्य चालङ्कारान्
स्वकीय सर्वाङ्गमलङ्करोति प्रभावती ।

अन्यान्यपि मुक्ताङ्गतानि जलयन्त्रघटीयन्त्रविन्दुवर्तिकाविद्युद्व्य-
जनशय्याशुनकरणान्वितानि शौचस्थानसम्पन्नानि सर्वतामावेन मुक्ताङ्गि-
तानि गृह्याणि मुक्तामणिभवने वर्तन्ते ।

सम्पूर्णमेव भवन तत्र श्वेतचूर्णश्वेतीकृत रानी चन्द्राशुभिरतीव
रमणीय विभाति ।

प्रतिदिनमेव बहवो जनास्तेलयानाश्वयानादिभिः केचन पदात-
योऽपि मुक्तामणिमननमागच्छन्ति निरिधा वार्ता विधातुम् ।

समागतैस्तैर्विशिष्टमन्यैः सर्वदैव महता जनसम्मर्देनाकुलीभूत
मिव दृश्यते मुक्तामणिमवनम् ।

एवविधो विविधभाषापारङ्गमः सर्वजनसमाहतो वाक्कीलकर्म-
प्रधानो मुक्तामणिः प्रातरेयोत्थाय स्वकीया कुलदेवीं सस्मृत्य वायु सेव-
नार्थं भवनाद्बहिर्गच्छति ।

वासुसेवनात्तरमागत्य स्वभवन स्वशरीरे सम्मर्दितवैलः साबुनेन
स्नान करोति । पश्चाद्नाथनीज्यादिक विधाय भुक्त्वा स्वकीयनार्यालये
सर्वकार्यजात समाद्योच्चन्यायालय गच्छति तैलयानेन ।

तत्र कतिन्याभियांगेपु स्वकीय वितर्कं न्यायाधीशसविधे दत्त्वा कृत्वा चाभियोगीना सर्वाण्येव कार्याणि प्रायेणास्ताचलावलम्बिनि भगवति भास्करे स्वकीयलेखकैः कर्मचारिभिश्च सहैवागच्छति स्वकीयमानन्द-दायक भवनम् ।

तत्र चहापानादिलध्वशन कृत्वा स्वकीयभवनस्थ एव कार्यालये समागत्य तत्रोपस्थितैरभियोगिभिः सहावश्यकीं वार्तां विधाय भोजनानन्तर भगवतः सस्मरणपूर्वकं शयनं करोति ।

एवविधसर्वसौरयवैभवसम्पन्नस्य मुक्तामणिविप्रस्य परलोकोद्धारकः स्वकीयमशवर्द्धनश्च नासीन् कोऽपि पुनः ।

प्रभावतीविपादवर्णनम्

सर्वविधकार्यकारकस्य प्रधानवाक्कीलस्य चेतनि शङ्कुरिवानप-
त्यतादुःखं निहितमासीत् ।

एकदा तस्य धर्मपत्नी प्रभावती स्वामिनः मकाश रदसि गत्वा
सदिनय प्रोवाच—

‘स्वामिन्’ नास्ति कापि सन्ततिः । श्रावयोरूपरते कोऽस्य विशालस्य
धैभवस्थोपभोक्ता विशालस्य भवनस्याधिपतिस्तैलयानाधिरोढा देव-
पूजनकारको ब्राह्मणाना गवाञ्च सेवकः समागतानामतिथिना
सत्कारकारकः विशेषेणावयोरुपरते श्राद्धकर्ता पूर्वपितृणा जलाञ्जलि-
दाता मदाश्रिताना भृत्याना परिपालकः समागतभ्यः साधुभ्यः सन्यासिभ्यो
मिक्षुकादिभ्यः सम्मानपूर्वकं भिक्षाभोजनादीना प्रदाता, रत्नाना
कौशेयवस्त्रादीना परिधारकः कुलक्रमागताना व्रतयात्रामहोत्सवाना
सञ्चालकः सर्वेषा मित्राणामभिनन्दको वेदविदुषा भूदेवाना सम्मानका-
रकश्च मविष्यति ?

अनपत्यत्वदुःखप्रदग्धा मा सत्प्रीजनी नामिनन्दति । पुत्रवतीना
सुवतीना मप्ये गमने लज्जते मे हृदय, नेनाभ्या सवत्वश्रुजाल ताम्यति
मनः, कम्पन्ते गात्राणि, मुसे नायाति वचन हस्ती किमपि कार्यं नैव
कुरुतः रात्री निद्रानायाति सर्वं दुःखं चिन्तयन्तो व्यतीता करोमि शश्वरीम्,
द्विवा कार्येषु मनो नैव स्थिरं भवति, विविधभोजनेषु रतिर्नैव जायते ।
विविधाना पेयपदार्थाना पाने स्वकीयेन्द्र्यापि न भवति । विविधाना
शृङ्गारसामग्रीणा दर्शनेन्द्र्यापि नैव समुत्पद्यते । व्रतोत्सवादिषु गीतादि-
गाननैव निःसरति मुखात्, किं कथयामि समानावस्थाना सर्वासामेव
वनिताना पुत्रा अभूवन्, कासाशित् पौत्राश्चपि । किन्त्वहो देवदुर्वि-
पाकोऽप्रावधि न कापि सन्ततिरावयोस्तन्ना ।

मर्तः ! कदा द्रक्ष्यामि पुत्रमुखं कदा च धूलिधूसरितो विलालको

बालको मदुस्तङ्गे विहरिष्यति, कदा परिधगायने; स्तकीयं रुदन्तं बालकं प्रबोधयिष्यामि, कदा बालैः सह विहरन्मे बालो बहुश आहूतोऽपि नागमिष्यति । कदा तैलसायुनाभ्या सस्नाप्य स्वकीयं बालकं विविधैः सुवस्त्रैरलङ्कारैश्चालङ्क्याङ्के निधाय हर्षास्तुल्यवदना गमिष्यामि सर्पिणा मध्ये । कदा च जातस्थ कुमारस्य जातकर्मनामकरणात्प्रशासनमूर्च्छेदन-मुण्डनयज्ञोपवीतोद्वाहादिसस्कारान् करिष्यामि । कदा च नवागताया वध्या द्रक्ष्यामि सुखम् ?

प्राणनाथ ! कोऽप्युपायो विधातव्यो येन पुत्रो भवेत् ।

हृदयेश्वर ! श्रूयते यद्राजा हरिश्चन्द्रो वरुणमाराध्य रोहितारव-नामान पुत्रमवाप । राजा दशरथो वशिष्ठानुमतेन ऋष्यशृङ्गमुनिना पुत्रेष्टियज्ञं कारयित्वा चतुरः पुत्रान् लेभे ।

तथा च जाम्बवत्या प्रार्थितेन श्रीकृष्णेनोपमन्व्युनामकमृषिं स्वगुरु विधाय कैलासे कठिनं तरस्वप्तम् । तस्मात्प्रसन्नो भगवानाशुतोषः श्रीकृष्णाय वरप्रदानञ्चकार येनासौ जाम्बवत्या साम्प्रनामान पुत्रमलभत ।

देव ! कृतेऽप्युपाग्रे यदि कोऽपि बालो नैव भविष्यति तदा नास्त्वा-वयोदोषः ।

एवमुक्त्वा विरतवचनाया तस्या मुक्तामणिश्चिन्नयन्नेव सगद्गद प्रोवाच—

सुमुनि ! अस्थावसो. किमपि प्राक्तनं कर्म, येन पुत्रलाल-नमुसन्नैवानुभवाव ।

देवि ! इतोऽविदूरे भागीस्थ्यास्तटे श्रीसदानन्दब्रह्मचारिण आश्रमो वर्तते । श्रूयते हि स ब्रह्मचारी महातपस्यी परमोदार्षानिक उद्भटवका सर्वशान्त्राणा विज्ञाता भूतमविषद्वर्तमानविषयविज्ञानसम्बन्ध-श्वास्ते । तस्यैवाश्रममागामिनि दिवसे प्रातरैव गमिष्यामि त्वया सह । विश्वासां वर्तते मम चेतसि, यदसौ कमप्युपायमदृश्यमेव विधास्यति, येनायोरवश्यमेव प्राप्तिर्भविष्यति पुत्रस्य ।

लोलान्त्रि ! चेतसि धैर्यमानस, देवेषु गोषु ब्राह्मणेषु-सन्धासिप्रभृतिषु
भक्तिमविना कुरु, भगवत पूजायामधिकं निश्वासं निवेदि । प्रसन्ने
भगवति सकलमेव ह्लेशजातं समुदिते सूर्ये नोहारमिव विनाशमुप-
याति । सर्वमेव मनोऽभिलषितं कार्मश्च सम्पन्नं भवति । भागवतादि
पुराणेषु सर्वत्रैव भगवतश्चरणारविन्दसेवनमेवांशंपङ्केशहरं वर्णितं
महर्षिभिः, एतमुक्त्वा विरतामभूत् मुत्तमणि प्रभावती च पुत्रप्राप्त्या
शान्तिता च ।

अथ द्वितीयेऽह्नि प्रातरेनेत्याय मुत्तमणि, शीघ्रतया नित्यक्रियाञ्च
सम्प्राप्य स्वपत्न्या प्रभातया निश्चयसितेन भृत्येन सन्मतिदायकेन चानु-
गम्यमानः सुगन्धिता माला फलादिऋञ्चादारं सदानन्दप्रलक्षारिण
आश्रमं प्रनन्धे ।

मार्गे गच्छन्मुत्तमणि गगास्नानं विधाय धृततिलकं भगवतः
पूजार्थं गगाजलपरिपूर्णं फलसं कमलादिपुष्पाणि बहन्तं स्वच्छ-
वस्त्रधारकं पौराणिकं भगवतः स्तुतिं पठन्तं उदशिसं गौरवणं ब्राह्मण-
हस्ते धृतमेदपुस्तकं स्नातानुलिप्तं धृतीत्तरीवधौतं त्रिशंकरं पठनार्थं
गुरोः समीपं गच्छन्तं दिग्दर्शनं न्याङ्के स्वस्नानं बालकं विधाय
स्वपतिना सह देवदर्शनार्थं यान्तीं पीताम्बरा कृतमालसिन्दूरा कञ्जलोप-
शोभितनेना निदिबालङ्कारालकृता मुमुग्गा मुन्दगी ललना निन्दार्थं
मन्तकभृतदधिदुरितमारा गोमयूर्त्नी पशुपात्रमथ मत्स्यं नेतारं मत्स्यं
धिनेतारं श्यामृतं शयञ्चानि चर्द्दां चरनोकं मुत्तमणि ।

तस्मिन्नेव समये मुत्तमणिदिनिषुभुत् प्रभावत्याश्च वामभुजं
सहैव प्राप्सुरतान् ।

अन्यान्यपि उद्दिन्ति शकुनानि तस्य उभूत् मार्गेगच्छत ।

मुक्तामणिसदानन्दवार्ताप्रसंगः

प्रशान्त मुनिमानसमिव पत्रिण गगाजलप्रवाहमिव, धीरगर्भाङ्ग-
 पुरुषनिपेयित राजप्रासादमिव, गतागतबहुवनममाजुलमुद्यन्या-
 यालयमिव बहुशिष्यसमावृत महाविद्यालयमिव त्रिनिधयशुपत्ति-
 निपेयित महानमिव वेदपाटिभिर्ब्राह्मणैरुपशोभित यज्ञमण्डप-
 मिव, प्रिकसितपुष्पाधलिप्रिमण्डित पुष्पोद्यानमिव, दर्शनार्थिपरिपूर्ण-
 देवमन्दिरमिव, कोकिलालापगुञ्जित वसन्तमिव, नृत्यन्मयूरध्वनि-
 सहित प्रावृत्सभयमिव, सर्वजनाभिलाषापरिपूर्ण फलवृक्षमिव, मानस-
 कोलाहलनिर्गमित महापुस्तकालयमिव, पद्दर्शनशास्त्र विचारकै-
 सबृत्त विज्ञानस्थानमिव, बहुविधफलमग्नय फलापणमिव, शुष्य-
 न्मुनिजनचोरपल्कचोरशोभितवृक्षम् धनच्छाय निनाड निस्ताप
 निर्माय गतमत्सर धनैरणारहितमग्निहोत्रधूमसुगन्धित कुशैर्गोम-
 चैश्चापूरित भगवद्भजनकीर्तनकारकैर्भक्तिसम्पन्नै मुनिभिरलकृत करपात्रैः
 कुटीचकैश्चैः परमहंसैरजगरव्रत्तिधारकै कापाथाङ्गराच्छादितशरीरै
 ब्रह्मविचारसलग्नै कमण्डलुविराजितहस्तैश्चसाधुभि समावृत रोमन्थ
 कारणीभिर्वल्मतीसहिताभिर्दुग्धप्रदायिनोर्भगाभिरुपशोभित वेदाध्यय
 नकारिविद्याथिगणसत्स्वरवेदपाठगुञ्जित तृणकाष्ठनिर्मितैर्दुर्मिस्टजै-
 ब्रह्मविचारसलग्नैर्देवात्ममर्तै कतिरयभागवतादिकथावाचकैर्भूसुरैश्च
 विमण्डित दोषमानान्नदान सेव्यमानदोनानाथ क्रियमाणविविध
 प्रश्नोत्तर पाल्यमानसर्वसत्त्वमभ्यस्तमानसर्ववेद पञ्चमानविशिषपुराण
 जप्यमानबहुमन्त्र नमस्त्रिमाणदेव दोषमानसुर्धर्म तृप्यमाणवितृगण
 गीयमानमामगान सक्क्रियमाणातिथि सर्वत्र गम्यमानमृग त्रितौर्य-
 माणौषध सर्वजनमनोह्लादकर परमरमणीयमाश्रम समाजगाम सदा-
 नन्दस्य सपत्नीको मुक्तामणिः समृत्यश्च ।

तत्र बहुशिष्यसमावृत दीर्घशमश्रु पिङ्गजटाभार चन्दनोद्भासित

भाल स्वहस्तनिर्मितशरोरुर्वीतोद्भासमानशरोरं शीर्षनेत्रमुन्नतललाट-
जिनेन्द्रिय तेजसा सूर्यनिवांद्भामितं मुनियरशरोरसन्निभमृष्टक्रोध चन्द्र-
मिव मुगीतिल परमकावणिक मदानन्दब्रह्मचारिण ददर्श मुक्तामणिः ।
पत्न्या भृत्वैश्च महं कृतप्रणामः स तत्रैव मनुपरिवेश ।

अथ दत्ताशीर्वादः मदानन्दम् प्रत्युवाच—“तारापुरोनिगामिन्-भूमुर-
कुलायतन ! गृहाश्रमिणो भवतः सर्वं कुशलं ? गार्हस्थ्यधर्मः सम्यक्
परिपालनं भवतः ? गृहगतानामनियानां सेवनं यथांचितं भवतां गेहे
मघातं कश्चिन् ? नित्यनैमित्तिकञ्च धर्मं सुष्ठु सम्यग्रतं सुतराम् ?
अपि खलु भवतः सर्वमेव कार्यज्ञानं सम्यक् प्रचलति ? क्यमिगो-
दासीन्यरिपूर्णमुच्यं नियोजितो भवतो धर्मपत्न्याः ?”

इत्युक्ते वर्णिनि मुक्तामणिः प्राराच माशुकरण्डम्—

“श्रेय ! नास्त्वविदितं किञ्चिद्भवतस्तथापि पृच्छते चेत्कथयामि ।
भगवन् ! गृहाश्रमिणो मम सर्ववेगत्रपरिपूर्णं भवनं, भृत्या आजाकराः
छन्दानुवर्तिनश्च सर्वगुणसम्पन्नाः सर्वदेवाजाकारिणी धर्मपत्नी च । गवा
सेवनं परिपालनञ्च सम्यक्तया भवति । भगवतः पूजनं होमादिकञ्च
यथोत्साहं मया नियत एव । किञ्चिद्गुणैः, सफलमेव सासारिकं सुखं मद्देहे
पञ्चभूतगिरावविष्टते । किन्तु भगवन् ! नास्ति मे नरकादुद्धार-
कारिका कापि सन्ततिः । आवयोः पञ्चत्वमापन्नयोः कः आद्यादिकर्ता
कश्च तिलाञ्जलिप्रदाता भविष्यति ? कोऽप्युपायोऽनुशीयता येन पुत्रो
भवेत् । यदि भवेन्नन्वत्राप्यं तान्त्रिकमन्त्रविधानस्य हवनस्य
यज्ञस्य वावश्यकता, तत्परमेव कर्तुं नमुच्यतेऽस्मि । भवदाशानुसारं धन-
राशिव्ययोऽपि पुनार्थं कर्तुं समुद्यतां भविष्यामि । भवतो यथाज्ञा, सर्वमेव
धार्मिकं कार्यं तथा समादरिष्यामि । भवत्प्रिये यस्य प्रश्नस्योत्तरं
यस्याभिनापत्यं प्रपूर्तिश्च नैव भविष्यतः, मन्त्रे, तस्य प्रश्नस्योत्तरं
तस्याभिलाषस्य पूर्तिश्च नैव कुत्रापि भवितुं शक्या ।’

इत्युक्त्वा विरते मुक्तामणौ प्रथमाश्रमी प्रोवाच—

“हृहो विप्रवर्य ! जानात्येव भवान् यथा मुहम्मदीयै पूर्वमाक्रिय
भारतवर्षेऽस्मिन् स्वकीय राज्यसंस्थापन विहित । किन्तु समागतै वृट्
नीतिज्ञै श्वेताङ्गैर्मुहम्मदीया पराजिता । तथा चेदानीं भारते
श्वताङ्गानामाधिपत्यम् । एभि श्वेताङ्गै सर्व एव भारतीया दरिद्रा
शस्त्रास्त्रविहीना स्वाधिकाररहिताश्च कृता । सर्वत्रैव कूटनीतिज्ञानामेषा
कौटिल्य साफल्यमण्डितमिव विभाति ।

इम यादृशमन्याचार भारत कृतानन्त्यादृशाऽन्याचार वनापि न
कृत । तथा चान्ते रिक्त रहि परिपूर्णमिदं भारतवर्षं हस्तिनास्वादित
कपित्थफलमिध दृश्यते ।

इदानीं च भारतस्वातन्त्र्यकारका गृहवस्तुपरिचरिणो भारते जन्म
ग्रहण कृतवन्त स्तपु कतिपयनहामानया ‘कलौ सधेशक्तिरिति न्यायन
काम्रेसनमिक्रमका रुस्थाप्याखिलभारतायमस्था श्वताङ्गाना समये
भारतीयजनसौत्रिध्याय विविधमायना कुर्मन्त तद्द्वारैः । तपस्विनाऽन्य
सर्व्व्यागमिष्यन्ति काम्रेमे ।

एकस्य महात्तपरिवस शेष स्रष्टु तन्मग्रहण भारतायस्वातन्त्र्याप्र
दूतस्य । स सर्व्वपरिभवा भवता गेहे स्वकीय तन्मग्रहण करिष्यति एतस्या
भवता धमपन्ना गभात् । मया पुत्र सत्पराक्रमी विश्वहिमल्लब्ध
प्रतिष्ठा भारतप्रधानश्च मदिष्यति ।

मयता त्यज्यता स्वकाय देन्यम्, मयता स्वकाय गेहम्, त्रियन्तात्र
सराणि कायाणा नि । द्रप्रचारा एवमुक्त्वा निरराभ, तगाम मुक्ता
मणि मन्त्राक स्वकीय गेहञ्च ।

गह गमाग य मुक्तामणि स्वकमणि दातप्रधाना उभूय ।

मुक्तामणि-पुत्रजन्मोत्सवः

अथ कदाचित्प्रभावती देवयोगात् शुभेऽह्नि गर्भवती जाता । मुक्तामणिश्च यथासमयं गर्भाधानपुण्यवन्तौमन्तोन्नयनसंस्कारान् परमानन्दसन्दोहं संप्रादयामास । तदनन्तरमेव शुभग्रहावलोकित्तरेलाया शुभेऽह्नि माग्यवन्तं बालकं जनयामास प्रभावती ।

हिमार्तस्य स्यैरोर, घमार्तस्य चन्द्रेण, श्रमार्तस्य विश्रामेनेव, गच्छतो गमनस्थानप्रापणेनेव, कुटिलानां कौटिल्येनेव, साधूनां परोपकारेण, दुर्जनानां परदुःखेनेव, कितवानां कैतवेनेव, पिपासितानां पानीयलाभेनेव, कुरङ्गाणां समुत्पन्नशस्यविलोकनेनेव, मयूराणां धनगर्जनेनेव, चकोराणां चन्द्रेण, परोक्षाथिता प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णताप्रापणेनेव, निर्वाचने समुत्थितानां स्वधिजयलाभेनेव, मुक्तामणोः स्वकीयपुत्रदर्शनेन परमानन्दसन्दोहः समञ्जसि । कृतनान्दीश्राद्धो मुक्तामणिः स्वकीयपुत्रस्य जातकर्मसंस्कारं कारयामास ।

अथ नामकरणदिवसे मुक्तामणे. सर्वं एव परिचिता बान्धवा राजकीयकर्मचारिणः कतिपयश्वेताद्वाश्च त्रिभिर्धोपायनसहिताः समानन्दसम्पन्न गेह समाजगुः । तदिने मुक्तामणिगेहं सुपरिष्कृतं सुमञ्जितं बहुविधगीतवाद्यसहितं गतागतजनसमाकुलञ्च बभूव । बान्धवानैर्विधिवान्प्रयत्नैर्यत्र तत्र भ्रममाणैर्व्यवस्थापकैर्महाव्यवस्थापकैर्निरीक्षकैर्वहुविधवेषधारकैः. परिचारकैश्च त्रिविचित्रशाटिकास्तनपट्टिकाधारिकाभिर्दासीभिश्च बहुमूल्यालङ्कारशाटिकास्तनपट्टिकासुगजिताभिः समुन्नतपादनापालककालङ्कृतपादाभिः सोन्नतस्तनाभिः प्रभावतीपरिचिताभिः सौन्दर्यशालिनीभिर्ललनाभिरनेकविधरौलयानैरश्वयानैः पादयानैर्गीतगायनकुशलाभिः कुमारिकाभिश्च परिपूर्णमभूद्गेहं मुक्तामणिमुरस्य ।

अनन्तरं वेदविद्वयो बृहच्छिष्याः धृतधौतबस्त्रोत्तरीया ब्राह्मण्याः सर्वा पूजासामग्रीभेदक्रीकृत्य होमार्थं वेदिकाञ्च त्रिनिर्माय पूजाकरस्थार्थं प्रभावतीसहितं मुक्तामणिमाकारयाञ्चक्रुः । स्वधर्मपत्नीसहितं प्रसन्नवदनो

मुक्तामणि पूजास्थानमागत्य ब्राह्मणात्मसकृत् स्वकीयाम्ने समुपनिष्ट ।

ब्राह्मणाश्च स्वस्तिवाचनपूर्वकं गणपत्यादिदेवानां पूजनं मुक्ताम-
णिना कारितवन्तः । पूजावसरे नर्तका ग्रन्थत्यन्, गायका माङ्गलिकानि
गानानि ममगायन्, कुलवध्वं कुमार्यश्च सर्वा अतीव रमण्यं गीत-
वितानं ममारेभिरे । कर्णप्रियाणा मधुराणा वाद्ययन्त्राणा सुन्दरो नाद-
मञ्जातः । तस्मिन्समये मुक्तामणिभवनं परममाङ्गलिकगीतवाद्यादिमहितं
महाह्लादमप्यत्र सम्भूय ।

पूजनानन्तरं ब्राह्मणाः शान्त्रं विचार्यं जातस्य कुमारस्य श्रीरत्न-
इति नाम कृतवन्तः । किन्तु जनेषु तस्य प्रसिद्धी रत्नलाभेति नाम्ना जाता ।

पश्चान् भूदेवाह्वनं विधायावाहितान् मरानेव देवान् प्रिसर्जयामा-
मु । कृतभोजनेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोपलम्बालङ्कररत्नमाणिक्योपशोभित-
मनाभिलषिता दक्षिणा ददौ मुक्तामणि । गृहीतदक्षिणा मुप्रसन्ना
ब्राह्मणा वेदमन्त्रं शुभाशिष्यं प्रदाय मुक्तामणिकृतप्रणामाः सानन्दाः
सहासाश्च स्वस्वावासं गतवन्तः ।

अथ समागतानां सर्वेषां कुटुम्बानां बान्धवानां परिचितानां मित्राणां
दूरस्थानेभ्यः समागतानां नानाशतितमुद्भवानां राज्याधिकारिणां
याककीलानां सप्तलीकानामसप्तलीकानाञ्च प्रातिभोजनारम्भो सम्भूय ।

स्वच्छन्देन स्वतोष्णीरधारका मुस्वादुभोज्यपदार्थपरिवेषका जलपूर्ण-
भृङ्गारकमहिताश्च क्वचन परिवेषकाः पत्तिरक्षेपुः समुपनिष्टेषु भोजनं कुर्वन्तु
सर्वेषु परिधावन्तोऽष्टद्वयं पात्रेषु भोज्यं जलं वा परिचयन्ता विरेत्रिरे ।

इत्थं सर्वं पयः समागता अतिथयो भोजनं विधायाचमनीयञ्च कृत्वा
गृहीतैलालवङ्गपुगीफलताम्बूला नयजाताय बालकस्य सापहारं स्वकीया-
शीर्षचन्दनञ्च प्रदाय तैलयानाशयानपादयानादिभिरन्यं क्वचन पदातयश्च
सप्तलीका अषपनीका समायाः सम्भूत्या सर्वं पयः स्वकीयं गेहं
प्रतिधरे ।

एतस्मिन्समये सानन्दोहं प्रिलाक्यन्ती प्रभायती परमानन्दसिन्धु-
निमग्नतामोक्षदा ।

दैवज्ञ-समागमः

अथैकरिभन् दिवसे भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञानसम्पन्नो प्रह्वतेजसा समुद्राकितशरीरः त्रिञ्चित्यवृहद्भ्रमभ्रुनुपानन्को धृतधीतोत्तरीयोष्णीपो ज्योतिःशास्त्रप्रारङ्गणो विष्णुदत्तो नामा कश्चिद् दैवज्ञः समागम मुक्तामणिमवनम् ।

बहुप्रसन्नमना मुक्तामणिदैवज्ञ नमस्कृत्य स्वयमासन रिस्तीर्य तत्र दैवत समुपवेशितवान् । समुपविष्टे दैवज्ञे पात्रान्चमनीयाद्यादिभिन्नस्य पूजन विधाय तेन गृहीताज्ञः स्वयमपि मुक्तामणि स्वायज्ञे समुपविश्य दैवज्ञ सन्निवसुवाच—

“भूसुरकुलावतस । कुतः समागम्यते भवता, किन्नामधेवश्च भवान् ? कथमिव परित्रीकृत मद्भजनम् ? यदि श्रावयितु योग्यानि वर्तन्ते तदा कृपया श्रावयतु संप्रोदन्तजातानि ।”

दैवज्ञः कथयति—“भूदेन, मगधदेशोद्भवो विष्णुदत्तो नामा ब्राह्मणोऽहम् । बहुवर्षाणि यावद्द्वाराणस्या निवाम विधाय ज्योतिःशास्त्रमपठम् । पश्चाद् गार्हस्थ्यधर्मं परिपालयन् ग्राम एव वसामि । इदानीं खलु मागीरण्या स्नातुकामस्तारापुर्यामागतोऽहं भवतो नाम भवद्गृहे पुत्र-जन्मोत्सवञ्च श्रुत्वा स्वच्छैवाह भवत्रिकेतनमागतोऽस्मि । बालकाय स्वकीयाशीर्वाचनं प्रदाय पुनः शीघ्रमेव गमिष्यामि स्वकीयगृहम् । कृपिकर्मकारस्य ग्रामीणस्य ममापि बहूनि कार्याणि गृहेऽपि विद्यन्ते खलु ।”

इत्थं नाक्षत्रिन्वचनं श्रुत्वा मुक्तामणिः प्रसन्नोऽप्यधिका प्रसन्नता-मापन्नो मातुरङ्कस्थितमेव बालकं भीरुत्नं समानीय तेन नमस्कारितवान् दैवज्ञम् ।

दृष्ट्वा श्रीरत्न परमः प्रसन्नो दैवज्ञस्तस्मै शुभाशीर्वाचनं प्रदत्तवान् ।

पुनःमुक्तामणिस्त दैवज्ञं पप्रच्छ—“भगवन् ! किं ममायं बालो यथा

क्रमागतमुलरीतेः सरक्षण करिष्यति ? किं भविष्यत्ययं वंशवृद्धिकरः स्वगा-
हंस्यसञ्चालकः सर्वजनप्रीतिभाजनो मधुरालापकर्ता स्वशौचाचारविचार-
सम्पन्नः सर्वविद्यामर्मज्ञो विदुषां सम्मानकारकः स्वयशसा मण्डित-
भूलोकश्चेति ? यथास्य जातकफल तथा भवान् सर्वमेव कथयतु । जाना-
म्यह भवत्कथित सर्वमेव वचन सत्यं भविष्यतीति ।”

एव पृष्ठो दैवजः प्रोवाच—“मुक्तामणे । भवतः पुत्रो विश्व-
शान्तिप्रदाता दुःखार्तजनानां दुःखविनाशने सर्वदा यतमानो दयया
जीमूतवाहन इव, त्यागे बलिरिव, भाषणे विद्यायाञ्च बृहस्पतिरिव,
स्वकीयोज्वलकीर्त्या सर्वत्र विख्यातः सर्वविधकष्टसहिष्णुर्विलक्षणसग-
ठनशक्तिसम्पन्नः सर्वजनोपरि स्वप्रभावसस्थापको राजाधिराजपदवी-
मलब्ध्वापि राजाधिराज इव शासनाधिकारसम्पन्नः सर्वजनकल्याणे
प्रदत्तमतिभारतस्य प्रधानो भविष्यति ।

क्रियद्वयैभ्यः एवाय सस्थापितस्य काग्रे सभ्यापि बहुवारं सभापतिपद-
मलङ्करिष्यति । अथ च तिलकगोरालेगान्धिप्रभृति काग्रेसप्रधाननेतृभिः सह
मिलित्वा देशस्य स्वतन्त्रतान्दोलने महत्तम योगदान करिष्यति ।
पुनश्चोपरतेषु प्राचीननेतृषु यदा गान्धीमहात्मा स्वतन्त्रतान्दोलन सञ्चाल-
यिष्यति तदा तदाज्ञानुसारं सर्वजनैः सह सर्वमेव कार्यं विधायाय तव
बालको भारत स्वतन्त्र करिष्यति ।” इत्युक्त्वा दैवज्ञो विश्रान्तिमापेदे ।

पुनर्मुक्तामणिर्वार्तां विस्तारयन्नेव दैवजः प्रोवाच—“नाक्षत्रिकप्रवर ।
कथमिवाय भारतो देशः पराधीनो बभूव, कीदृशश्चेतिहासो देशस्यास्य
प्राचीनो वर्तते ? कृपया सर्वमेव प्राचीनेतिहास कथयतु सम्प्रति त्रिका-
लशो दैवज्ञो भवानिति ।”

सृष्ट्युत्पत्ति-विचारः

दैवज्ञ कथयति—‘श्रुयतां भारतेतिहासो यदि भवत इच्छामि ।
भारतीयशाम्भानुमारं चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति । तेषु पशुमन्व-
न्तराणि व्यतीतानि सन्त । इदं वैवस्वत नाम मन्वन्तरं व्यतात भवति
साम्प्रतम् । एतस्य प्रवर्तको निम्बान् मनुस्ति । तदुत्पत्तिं यथा—

त्रिराङ्गुल्यस्य भगवता महाप्रिणानांभिकमलाद्ब्रह्मण ममत्तनि
ब्रह्मण मन्नाशांमरीचिर्नामा महर्षिर्भूत् । तत्पुत्रं ऋषस्तन्मादिगम्यान्
सूर्यं समुत्तजां भूत् । निम्बवत् पुत्रं श्राद्धदेव एव वैवस्वतमनुनामा
प्रसिद्धो जात । यथ च वैवस्वतमनारेव सूर्यंशम्यारम्भात्प्यभूत् । एतस्य
वशना सूर्यवशीषा धृत्रिया चामूत् ।

तथा कथयन्नुने मन्नाशादेव सर्पस्या सचराचराया प्रजाया
मनुत्पत्ति । य एतत् श्यापरवङ्गमात्मना प्राणिनस्तेषामनुत्पादक-
कृत्त्वानामा मनिरेव ।

श्रुत्वैतादृशं वचनं मय एव गण्डवन् मुक्तामणि प्रोवाच—

दैवज्ञप्रवर ! भगवतो ब्रह्मण मन्नाशाल्प्रेत्यत्तिर्मानवानां उत्पत्ति-
कथिता । किन्तु चार्ल्सडार्विनमाह्वेन सप्रेस्तस्ते प्रकारान्य एव वर्णित ।
तदुत्पत्तिं यथा—

विकासवादस्तत्तुष्टन च

१ चार्ल्सडार्विना नामा श्रेयाङ्गा विकासवादस्य प्रवर्तना भवते
जनै । स च पोतेन यथासम्भवसंसारस्य यात्रान्चकार । तथा दूरवर्तिषु
द्वीपेषु गत्वा विविधजातीयजन्तूनामवलोकनञ्च कृतं तेन । एतैक-
जातीयप्राणिष्वगणितमेदमवलोक्यासौ आश्चर्यचकिता भूत् । अत एव
मालयसप्राणिसंस्तराविचारं पठित्वासौ दृष्टानिदमपि च १, २, ४, ८, १६,
एतज्ज्यामित रेखागणितानुसारं जीवधारिणा संसारावर्धनं भवति, तथा
सात्रसंशोधनं १, २, ३, ४, एतदङ्कगणितसंस्तरानुसारं भवति । युद्धै

महामारिभिर्विविधैश्च सहारैर्जनसख्या सीमितास्ति । अथ च डार्विनसाह्य एवमपि निश्चितवान् यत् प्रतिद्वन्द्वितासधर्षो निश्चितौ स्तः । एतयोर्मध्ये योग्यतम एव रतितो भवति । कदाचिद्विशिष्टशारीरिऋत्वनया तथा विशिष्टशास्त्रैव विशेषप्रदेशेषु प्राणिना जीवनस्य सुविधा भवति । एवमेव ये विशिष्टनिवासस्थानेषु योग्यशरीरवन्तो भवन्ति तेन मन्तति वर्धनमपि जायते । अन्येषां जातयो नष्टा भवन्ति । यद्वा स्वसीरिध्यानु-
बलमन्यत्र गत्वा स्वप्राणरक्षणं कुर्वन्ति । प्रकृतिश्च योग्यतमाना न्यत्र कृत्रा तान् रक्षति, अन्यानुपेक्षते च । अत एवायोग्या विनाष्टा भवन्ति । अथ च डार्विनमतानुसारं प्रतिद्वन्द्विता शाश्वता सार्वत्रिकी च वर्तते । प्राणिनामभिवृद्धिरेव जीवनसग्रामादिकारणम् । बलवान्निर्बलान् विनाश्य स रक्षति । यस्मिन् परिस्थित्यनुसारं स निर्मातु क्षमता भवति तस्यैव मन्तानवर्धनमपि भवति । एतैर्जीवनसधर्षैर्विभिन्नगुणानां विभिन्नपरिस्थितानामनुसारं भेदो भवति, तथा परम्परागता, सधर्षा अतीतं पुष्टाश्च भवन्ति । एतेनावस्थानुरूपपरिवर्तनेन विभिन्नजातीनां प्राकृत्यमभूत् । इयं गृह्य भिन्ना स्वतन्त्रा वा सृष्टिर्नहि विद्यते ।

इत्थं निरीक्षणपरीक्षणानुमानैर्डार्विनसाहयो विकानसिद्धान्तं मिथरीचकार । यात्रयानेकविधप्राणिनां निरीक्षणप्राणिसंस्थावृद्धि-
मिद्धान्तश्च दृष्ट्वा तेषु योग्यतमरक्षणस्य प्रतिद्वन्द्वितायाश्चानुमानश्चकार । पश्चादसौ परीक्षणारम्भश्चके । परीक्षया घोटकमेघपालका जना बहून् परित्यज्य स्नेह्यया पश्यन् गृह्णन्ति, तेषु विभिन्नताञ्चोत्पादयन्ति । एतदतिरिक्तं पशुपक्षिणा बहवो जातयो या नष्टा यभूदुत्तमानजातिभिः गृह्याधिकं मादश्यञ्चोपालभ्यते । अयमेव भेदो यत् पूर्वजातयो वर्तमान-
जातय इवात्मना नैवाप्नुवन्त्य आगन् । पृथ्वीस्थितवर्तमानजातीनां मादश्यमपि तृतीयं प्रमाणम् ।

एतेनानुमानेन यत् कस्मिंश्चिन्मये क्षुद्रजन्तूनामेवैव जातिरासीत् । तेषामेव गृह्णाम्यएदानीं योजानि वा जलवायुप्रभावेन प्रवाहेण च

समस्तभूमण्डले व्याप्तान्यभूवन् । तेन्य एव विनामत्रमानुसार वर्तमान-
जातया निःसृताः । विकासक्रमस्य चतुर्थं कारणमिदमपि यद् गर्भा-
वस्थाया सर्वा एव जातयः समाना दृश्यन्ते । अनेकजन्तुषु कतिपय-
प्रारम्भिकेन्द्रियाणि गर्भावस्थायामेव भवन्ति । तेषा पूर्णविकासोऽपि
नैव भवति । एतेनापि प्राकृतिकचयनस्य योग्यतमरक्षायाश्च सिद्धान्तः
सिद्धो भवति ।

२. अथ च चार्ल्सडार्विनमतानुसार मानवाना बुद्धिशरीरयोः साम्यं
पशूना बुद्धिशरीरान्या सह विद्यते अतो यथा मत्स्येभ्यः कच्छपपश्यादि-
क्रमेण वानराणां भाविर्भावोऽभूत्तथा वानरेभ्या मानवानां भाविर्भावश्च
जात । डार्विनमतानुसार वानरा यदि नराणा प्रजा न सन्ति,
किन्तु तेषा भ्रातृपुत्रा अरश्यमेवेति । अथ च वानरनरयोः पूर्वज
एवोऽरश्यमेव ।

पशुषु स्मृतिग्रीन्दर्शनसहानुभूत्वाद्वा गुणा मानवतुल्या एव
वर्तन्ते । अररा, श्वानश्चापि शिक्षिता भवन्ति । अतन्तेषु निवेशोऽपि
भवति । एव सामान्यक्रीडेभ्यः समारभ्य मानवपर्यन्त क्रमिकविकास
एव स्वीकार्यः ।

मयश्रेणीयवाती परित्यज्य क्रीटमनुष्यवोर्भेदा महान् दृश्यते ।
किन्तु क्रमानुगतमिलारुनेन काप्याश्चर्यकारिणी वार्ता न विद्यते । इत्थ
मनुष्यवृत्तयन्नाणां प्रहायन्यपदार्थानाञ्चेतिहासविलारुनेन आकाशपाता-
स्योरिवान्तर दृश्यते । किन्तु क्रमोजतिदर्शनेन नास्ति किमप्याश्चर्यं करम् ।

३. डार्विनमतानुसार प्रतिद्वन्द्वितासङ्गौ शाश्वतौ सार्गिकौ च
वर्तेते । सहानुभूतिपरोपकारदयादयोऽपि स्वार्थायैव ।

यदा कदा मनुष्यो मनुष्यस्य वर्धरः महारको भवति, यदा कदा
वानरोऽपि स्वामिनांऽर्थं प्राणमपि ददाति । प्रशसायोग्यकर्मसु प्राणिना
प्रवृत्तिर्निन्दितमर्थो निवृत्तिश्च भवतः । एतयोः क्रमोप्याभ्यासोऽपि जायत

इति । परार्थं प्रवृत्तिकार्ये सहानुभूतिकार्येऽपि च क्रमशः प्रवृत्तिर्भवति । एतेन प्रतिद्वन्द्वितासिद्धान्ते कापि याथा नैव जायते ।

४ अत्र दैवज्ञो मत्तमणि प्रत्यकथयत्—भूदेव । ईश्वरविषये डार्विन-साहचस्य को हि विचारो वर्तते ?

मुक्तामणि कथयति—ईश्वरविषये डार्विन किमपि नैवाकथयत् किन्तु मानवानां तु स-मबलोक्य तस्यापि यदा कदा कश्चित् सन्देहोऽपश्य मेव प्रभूव यद् यदि कश्चित्स्वप्नकावणिक सर्पज्ञो जगत्प्रमाता शासको वर्तते, तदा तेन दुःख रहितमसारस्य निर्गोणमावश्यकमासीत् ।

५ हर्षट्स्पेन्सरहेमिल्टनमाऽन्नेऽप्रभृतिविकासवादानुयायिन ईश्वर-स्वीकारे यदि बहुविधं तर्कं सनुपस्थापयन्ति । तद्यथा—स्वतन्त्रजगत्कारणं मीश्वरा जगद्ग्राह्योऽस्ति तदा जगता सह तस्य कोऽपि सम्बन्ध एव नास्ति, सम्बन्धमन्तरा किमपि ज्ञानमव न भवति । यदि च जगता सह सम्बन्धस्तदा स्वातन्त्र्यं कादृशम् ? इत्यादि ।

६ एतेषामिदमपि कथनं यद् दिक्काद्रव्यधृतिशक्तिचित्तात्मपर-मात्मादयोऽप्रत्येया वर्तन्ते । एतेषां मूलस्वभावी दुर्बाधानिर्वचनीयौ स्त ।

७ स्पेन्सरमतानुसारं शक्तेः मार्वाकालिकी सत्तैव मूलपदार्थो विद्यते । तथैव सत्तया द्रव्याणामनद्वरता, गत सातत्य नियमानामैकहृष्य शारीरिकमानसिकसामाजिकशक्तीनां परिणामस्तुल्यवर्तित्वं गतेर्दिक्षिनियमो रेवानुस्यारिता गुरुकार्यणानुसारम् एतयोर्द्वयोयागस्तथा गतेरविच्छिन्नप्रवाहश्च नि मरन्ति । तस्या एव गतेर्नियमं सर्वप्रमयपदार्थेषु सलग्नोऽस्ति । एतेषु नियमेषु सर्वव्यापी नियमो विक्रमस्यैव । एतदनुसारं द्रव्यस्य सदैवान्तरं परिवर्तनं भवति । मसारस्य सर्वे श्रवयवा समस्त समारम्भं विक्रमं विच्छेदे च सलग्ना मन्ति । विक्रमावस्थायां द्रव्याणां सर्वाभावा विच्छेदावस्थायां शिथिलीभावश्च भवतः ।

८ स्पेन्सर एतस्य विक्रमस्य श्रेणिप्रथमं मानयति—शक्तीनां केन्द्र-रूपस्वरूपम् । यथा मेघानामेकत्रितं प्रारम्भिकमेघस्य तथा कीटाणूना

जीवनकेन्द्रेषु दृष्टिगोचर भवति । भेदीकरण मूलस्य ग्रहिरावेष्टनात्पृथग्भूत्वा तस्मिन्नान्तरिकभेदस्योत्पत्ति । स्पष्टीकरण भेदाना निश्चितरूपेण स्वेषु सम्बद्धसुव्यवस्थित पूर्णरूपधारणम् । विकासो विच्छेदे चात्रमेव भेदो यद् भूत्वा एक विकासकाले भेदेन सह सघटन विच्छेदे च सघटनाभाव । विकासस्य नतिरनिश्चितसम्बन्धेन व्यवस्थाद्वितैकरूपतया च निश्चितसम्बन्धे व्यवस्थापूर्णनिरूप्यताया च गच्छति । यथा निम्नश्रेणायुजीवेषु विरोपेन्द्रिय भेदो न भवति । यत्र तत्र लिङ्गभेदोऽपि नैव भवति । एकेन स्पर्शेन्द्रियेणैव सर्वं कार्यं मञ्जलति । किन्तु चन्तत्रा यथा यथा विकासश्रेण्या वर्धन्ते तथा तथा तेष्विन्द्रियभेदोऽपि जायते । सहैव विभिन्नेन्द्रिये सम्बन्धाऽपि सस्या पितो भवति । मानवेषु सर्वेन्द्रियाणि साणानि भवन्ति, तदैव स्वेन स्वन सम्बन्धेन मानवशरीरस्य रक्षणे ब्रह्मै च योगदानं कुर्वन्ति । स्पेसरमता नुसारं विकासस्यैव नियम सर्वेषु विषयेषु सलग्ना भवति ।

६ विकासमादिना मतानुसारं प्राकृतिकपदार्थाणां मूलकारणमीय गेऽस्ति । तस्यैव कल्पनया तरगात्रत्या च विद्युत्प्रकाश शब्द उष्णता च समुत्पन्ना भवन्ति । तस्यैव सूक्ष्मकणानां नाम इलेक्ट्रॉनश्चाप्यस्ति । एतस्यैव सघातेन विद्युन्निर्मिता भवति । अयमेव शक्तिरूपेण स्थूलाकारे 'मैटर' इति कथ्यते । मैटरस्य विरलदशायां नाम गैस, तरल दशायां नाम लिक्विड इति, तथा विशिष्टदशायां नाम सालिड इति विद्यते । स्थिरोत्पन्ना इमे पदार्था धनीभूता आकर्षणविकर्षणनियमान्या चक्राकारगत्या सम्पद्यन्ते । किञ्चित्तमयान्तरं तदेव चक्रं गूया भवति । सूर्ये ग्रीष्मतया तथा गतिकारणेन चक्रं (भ्रमणशीलत्वं) सम्पद्यते । तत्र एव पृथग्भूता किञ्चिदशा ग्रहा भवन्ति । तेभ्य उपग्रहाणां निर्माणञ्च जायते । एतादृशेषु ग्रहेषु पृथ्वी नागैको ग्रहो वर्तते । इयं पूर्वमुष्णाणीन्, प्रमश शीतला जाता । तस्या एव पृथिव्या तकाराद्वाप्य भेषो जल समुद्रो जीवाश्च समुत्पन्ना । तस्या एवैका शाखा कोष्ठधारिणी 'अमीबा' यमूव । अमीबा एतादृश वर्धनमापन्ना यत्र तस्या भोजनेऽपि सन्देहो

बभूव । तस्या एव सन्तत्या या. शारारिङ्गप्रयत्ने तथा मानमिकाभ्यासे बलवत्य श्रामन् ता जीविता बभूवु । ता पुनरपि वृद्धिप्राप्ता, भोजनार्थं मद्रामाऽपि प्रचलनेयामीत् । योग्या जीविता बभूवुरस्याग्या मृता । रक्षिता श्रीर्मावा पूर्णामीयाभ्यो भिन्नप्रकारा आसन् । एतास्वपि महान् सधर्षो बभूव । म्रियमाणा सुरक्षिताश्चाकृत्या परिवर्तमाना मत्स्या भेकाः सर्वा पक्षिणा गा वृषभा वनमानुषाश्च भवन्ता मानवा ग्रभूवन् । सर्वेषामेव प्राणिनामेकेनैव तत्त्वतः समुत्पत्तिः, तथोत्पन्नानां सन्ततीनामेक-तत्त्वे समुत्पत्तिरेव सिद्धिं करोति यत् सर्वेष्वेकस्य मूलयन्त्रस्य तादृश परिवर्तित रूपम् । यथा प्रारम्भिकपादयान (मायकिल) त्रिकृतरूपवदासी-पग्मिन्मुधारगग्यन्नमद्यतन पादयान बभूव । अद्यतनानां सर्वेषां पादयानानामेकस्या श्रेण्या स्थापनेन ज्ञान्यान्त जना यदेकरूपाणामेव मुधारस्यन्नानि सर्वाण्येव पादयानानि वर्तन्ते । तथैव सर्वे एव प्राणिनः श्रीर्मावा परिवर्तितरूपाण्येव वर्तन्ते । यथा द्विचक्र तैलयान चतुश्चक्र वा तैलयान भिन्न नदि, सिन्धुस्य तथैव सर्वे एव प्राणिनः श्रीर्मावायाः परिवर्तितरूपवन्तः सन्ति । पृथ्वीग्वननेनाप्येवमेव क्रमं प्राप्नुवन्ति । साधारणरचनायन्त प्राणिनो भूमेरधस्थिता द्विष्टग्वनायन्ताऽरिधयन्त-भार्या स्थिता । मानरगर्भं पूर्णममीधेय पश्चान्मत्स्याफाररतदनन्तरं क्रमशो मण्डकगर्भरक्षिणामाफार इव भवति । पुनर्वानर इव भूत्वा मनुष्याकारे परिपतिगाप्ताः । इत्थं भूगालप्राणिना शरीररचनायां यत्र तत्र प्राक्ताभिधरचनायास्तथा विभिन्नदेशस्थितप्राणिरचनायाश्च मूलनया प्रतीयते चेद् यद् एकस्यैव मौलिकयन्त्रस्य परिशोधितानि परिवर्तितानि च सर्वाण्येव रूपाणि विद्यन्ते ।

क्षितिपर्वणां चत्वारोऽपि वा गतजा भवन्ति, क्षितिपुष्पगहिता मानवा अपि । एतेनाप्यनुमीय । यन्मानवा अपि ता ता योनिं गत्वेव मानवधानि भवामता । कर्णप्रथमनाद-वरागाय प्रतीयते यन्मा-नवभेदेनऽप्ये शक्तिरहितेऽभूतान ।

१० एवमेव विकासवादिनो जीवविभाग शास्त्रानुसार साधर्म्यं वैधर्म्यानुसारञ्च प्राणिवर्गाणां वमाकरणं पृथग्शधारिप्रपञ्चविहीनं मेदान्या कुर्वन्ति ।

मुक्तामणिकृतं विभृतं विकासवादवर्णनं श्रुत्वा निराधारेऽभ्रलिह-
प्रामादरचनाकृतकानाममीषा पाश्चात्यानां उद्विग्नैर्भव साकृतमोपद्धानेन
विगणयन् देवतं क्रमशस्तासां युक्तीनां सख्येन उच्यते—

१ भारतीयध्यामयादिना विचारे टार्विनस्यैतत्कल्पनायां साध्यपूर्वा
वार्ता नहि विद्यते । यद्वान्तिनां ब्रह्म, सागरानां प्रकृतिरनन्तप्रपञ्चस्य
भाण्डागारं विद्यते । तत्र शक्तिरूपेण सर्वाण्येव बलून विद्यन्ति ।
प्रथमकारणावस्थायां सांशक्तिरव्यक्ता भवति । क्रमशः सहकारि-
तापत्वात् सूत्रा व्यक्ता भवति । पृथिव्यामेवात्मरूपानि बीजानि भवन्ति,
किन्तु विशिष्टतलत्राद्यभ्यामंजाङ्कुरितपुष्पितफलितानि मूल्या दृष्टि-
गोचराणि भवन्ति । मृन्मयगणाणां हिरण्यमयाभूषणानाञ्च कारणाव-
स्थैर्नैव, किन्तु सहकारिण कुलालस्य सुवर्णकारस्य चेच्छ्रयैव कारणावस्थायां
मृत्तिकायां सुवर्णस्य चानेकानि रूपाणि भवन्ति । नैयारिना अपि
साधर्म्यं वैधर्म्यं चोर्विश्लेषणं कृतवन्तः । मूलकारणावस्थायां एव विभिन्न-
चेतनाचेतनवस्तूनां प्रादुर्भावो यभूत् । एतां सर्वा एव वार्ता अत्र्यात्मवादे
विलीना भवन्ति । मधपोऽपि प्राणिविद्वेष एव । कतिपयवचनां मममपि
दृष्टान्तं समुत्थापितवन्तः । एवस्मिन्नात्रे सेटकमिन रक्षिते द्राक्षाफले-
ऽनन्तरं तस्मिन् फलं फीटा भवन्ति । परं तेषां सन्नावर्धनं पर्याप्तं भवति ।
पुनर्यथा यथा तं हृदिमाप्नुवन्ति तथा तथैकऽपरान् भक्षयन्ति । प्रजलो
दुर्बलान् भक्षयति । शोषे तस्मिन् पात्रे पीन एव फीटा दृश्यते ।
जलेऽस्यै चैव मद्यमद्यकनियमां मात्मन्यायनाम्ना प्रसिद्धा ।

भागवतविलिखितं खलु—“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्प-
दाम् । फल्गुनि तत्र महता जीवा जीवस्य जीवनम् ॥” इति ॥

तथाप्येव स्वाभाविको नहि, किन्तु सुधाया एव सर्वोद्भवः । सुधा-

मन्तरा न कोऽपि कस्यापि भक्त्या भवति । “धुधैव मृत्यु , अशानाया वै मृत्यु ” उपनिषद् । किन्तु स्वभावेन सर्व एव प्राणिनो अमृतस्य पुत्रा । अत एव तेषु समानता स्वतन्त्रता धातृता च सन्ति । अविद्यानामकर्मभिरेव धुधापिपासामृत्यूनामुपद्रवास्तेषु भवन्ति नाम ।

अथ च विकासवादसमन्धे वर्तमानजनानामपि मनसि कतिपयशक्ता समुद्भवन्ति । तासु विभिन्नप्रकारकव्यक्तिषु देशकालापयुक्ता व्यक्तय प्रकृत्या याग्यतरूपेण चयनीकृत्य रक्षिता परिवर्तिताश्च भवन्ति, तथा तदनुसार नानाजन्तूना विज्ञासो भवति । तासु व्यक्तिषु प्रथम भेद फुल समायात ? जातिभेदकारिणा विकासरूप्यना उदान्तिमभेदोपरि प्रयाति, तदा सापि स्थिरैव भवति । चार्ल्सडार्विनोऽनस्थाभेदेन इन्द्रियाणां शक्तीनामुपयोगानुपयोगाभ्याञ्च व्यक्तिषु प्रथमभेद स्वीकरोति । शीतोष्णाभ्यामधरथाभ्यामपि व्यक्तिभेदो भवति । यस्या शक्तेर्वेषा मिन्द्रियाणाञ्चोपयोगो भवति, सा शक्तिस्तानीन्द्रियाणि च सुरक्षितानि येषामुपयोगो न भवति, तानि नष्टानि भवन्ति ।

अव्यात्मवादे तु तत्तदनन्तकार्यानुगुणमेव तत्तत्कारणेषु शक्तयो भवन्ति । सूक्ष्मवटरीजेऽङ्कुरो नाल इरुन्ध शाखोपशाखेपत्रपुष्पफलादीनि विचित्ररूपरसगन्धयुक्तविभिन्नपदार्थानां शक्तयो भवन्ति । ता एव कार्यरूपफलैरनुमीयन्ते । सर्वथा सतो विकास कदापि न भवति । अनया दृष्ट्या प्रथमभेदस्यान्तिमभेदस्य च मूलकारण शक्तिभेद एवारित ।

विभिन्नजीवानां ताभि सम्पर्क कर्मानुसारमवास्ति ।

२ भारतीयव्यात्मवादिमतानुसार मूलकारणेषु विभिन्नविचित्र सृष्टिवैचित्र्य कर्मवैचित्र्येण समत भवति, अयान्तरकार्याणां कारणानाञ्च परम्परोपयुक्तैव । कतिपयकार्यकारणेषु प्रकृतिविकृतिभावोऽप्युपयुक्त एव । यथा तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशं सभूत् , आकाशाद्वायु वायो-स्तेजस्तेजसो जलं जलात्पृथिवी पृथिव्या विभिन्न पार्थिव जगत् समुत्पन्नं चभूत् । किन्तु यथा मुट्टात् कुण्डल कुण्डलात्कटकदयो न भवन्ति

साक्षात्, भवतु नाम कस्मिंश्चिदसौ साम्भम्, तथैव रूप शब्दा न भवति, शब्दो । गन्धो वा न भवति साक्षात् । यथा चास्रकदम्बपनसाना मध्येऽप्ये कस्मादन्य रस्थात्पतिर्न भवति तथैव मत्स्येभ्यः वानराणामुत्पत्ति र्दानरेभ्यस्तत्पूर्वजभ्या वा नराणामुत्पत्तिकल्पनापि निराधारा व्यर्था च । अथश्वमेव देशकालजलवायुवैशिश्येन तथा गुणैराट्टलाञ्छ ह्वासविक्रासो भवत । किन्तु तावपि स्वभासोऽन्वन्तर एव । वनचिद्रूपण सर्वेषु वृक्षेषु पशुसमानता नियत । किन्तु तावतैवद क्रययितु नैव शक्यते यत्सर्वेषा मूलकारणमक्रमेति । यदि विभिन्नताया विचित्रतायाञ्च सूक्ष्मशक्ति कुत्रापि मान्या तदा कारणेभ्य मान्या । यानाद्यदाङ्कुराणा विक्रासस्तदा तस्मादन्यत्र विक्रान्ता नैव भवति । पुण्याद्यदि फलस्य विक्रासस्तदा पुण्यात्पुण्यस्य विक्रान्तो नैव भवति । तथैव यदि मत्स्येभ्यः क्रमेण वानरादयः समुत्पन्ना वानरेभ्यः मान्यास्तदा पुनर्मत्स्येभ्यः मत्स्रानामुत्पत्तिपरम्परा कथं विश्रमाना ? एतन्न वानरेभ्यः वानरात्पत्तिपरम्परा च कथं विद्यमाना ? यथा प्राचीनकाले वीचेभ्यःऽङ्कुरात्तानिमन्था- द्यापि भवति । एतन्न न्यायन पूर्ववदवाद्यापि वानरेभ्यः नराणां सृ- क्यत्र भवति ? इत्थमनुयतरभ्या मनुष्याः उत्तरदर्शनं मत्स्येभ्यः वानरेभ्यः मत्स्याना वानराणाञ्चात्पत्तिदर्शनं जायिनविक्रान्तविद्वज्जम् ।

ससारे तु तस्याप्यास्तित्यमीश्वराभीष्टमेव । लौकिकशशासकस्यान्म-
शुद्धयर्थं यथा दण्डविधानमावश्यकं तथेश्वरस्थापीति ।

५ ईश्वरवादिना दृष्टावेतेषां तर्काणां किमपि महत्त्वमस्ति । ईश्वरः
सर्वं जानन्नपि स्वतन्त्रोऽस्ति । शासकोऽपि कारागारं गच्छति, किन्तु-
दण्डभोगाय नहि, किन्तु सुव्ययस्थायै । वस्तुतः सर्वद्रष्टुः सर्वशक्तिमतः
परमेश्वरादेव विकासोऽपि निष्पन्नो भवति । अचेतना प्रकृतिरथान्य
किमपि जडतत्त्वं नियमितत्राभिकविक्रामे सर्वथासमर्थ एव । लोके
नियमितविकासयोजनानिर्माणं तथा तस्य सञ्चालनञ्च चेतनद्वारैव
भवति । अतः प्राकृतिकविक्रामे चेतनस्येश्वरस्य हस्तोऽवश्यमेव ।

६ अवश्यमेव क्षेत्रलप्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनः कृते तेषां चिन्तयः
काठिन्यपरिपूर्णं, किन्तुनुमानागमादिद्वारा किमपि वस्तु नैवाज्ञेयम् ।
हर्वर्टस्पेंसरस्तु सर्वेषामेव मतानामाधारं प्रत्यक्षमेव मानयति स्म । अतः
एव तस्य मतानुसारं न किमपि मतं सत्यमसत्यं वा । स्पेंसरमतानुसारमीश्व-
रस्य कीदृशं स्वरूपमिति नैव ज्ञातुं शक्यते । वस्तुतः स्पेंसरमतानुसारं
किमपि वस्तु ज्ञातुं नैव शक्यतम् ।

७ स्पेंसरस्यैव मतं सारप्रमतेन सह मिलति । तेषां प्रकृतिमेवा-
त्मभिन्नमवर्षप्रपञ्चानां मूढं मानयन्ति, चलञ्च गुणवृत्तमिति नियमेन
व्यक्तानामव्यक्तानाञ्च स्वरूपं गतिशीलमेव मानयन्ति सारयाः ।

धृग्परिणामिनो हि भावाः ऋते चितिः शक्तेः, चितिश्चिन्ति विहाय-
सर्वानेव भावान् क्षणपरिणामिनश्च मानयन्ति ते । तैस्सङ्गचेतनो व्यापकः
पुरुषः । स्वतन्त्रो मान्यते च । किन्तु साख्यस्य प्रत्यभिज्ञानमेवास्मिन्
मतेऽपि भवति । साख्यानुसारं सर्वो विनाशोऽमतः समुत्पत्तिश्च न भवति ।
केवलमवयवयानां मधीभावेनाविर्भावो विक्रामो वा भवति । तथावयव-
विच्छेदात्तिरोभावेन नाशव्यवहारो भवति । प्रकृतिः सुखदुःखमोहात्मिका
चेतना च । अतस्तस्याः परिणामोऽपि सुखदुःखमोहात्मिका चेतना भवति ।

८ स्पेसरमतानुसारं विकासस्यैव निरम सर्वाप्रियेषु मलगति, किन्तु सारवानुसारं तारस्यगतप्रकृशापश्र्मादिगुणानामङ्गाङ्गिभाररूपवैयम्ना नन्तरमेव तिराभावकारणप्रतिभूतस्य सारस्य न्यष्टता भवति । श्रीमृत्विण्टादिना विद्यन्प्रारक्रमङ्कुरपटाप्रविर्भासालुलसपटन-
द्विरपैव अङ्कुरपटवारमि रतिभंदति । प्रनेदता तथा व्ययस्थापि सारवानुसारं पट प्राभिव्यक्ता भवति । अत्रस्थापनिर्देश भवति । इन्द्रियाणि विद्यमानान्पेयानन्, देवल तेषामभिव्यक्तिरेव भवति । अगिव्यस्तिपैव तमो मान्य । अत्यन्ताविश्रानानस्य सैन्ततैलमिद क्वाप्याप्रिभावो न भवति । तथैव कता नाशोऽपि न भवति ।

अथ च विकासै भूतपदाथानामनेकीदरणा गतीना वितरस्यन्व भवति । विच्छेदे गतीना विगमात्ता भूतपदाथानामनेकीदरस्यन्व भवति । अत्र सल्लु विकासमनियमा विद्यस्मै महेत्र प्रयुक्तो न भवति, किन्वेकस्मिन् भागे विकासस्यापगस्मिन् भागं विच्छेदस्याग्म्भा भवति । सारवानुसारं गति सर्पदैव निष्ठति, किन्त्वस्मिन् तारस्येऽनेवानि कार्याणि युगसन्नेव भवन्ति । अत्र कार्यान्तरादिर्भासकाले प्रथमकार्यस्य तिराभाव आवश्यक । तथा षटादिर्भासकाले मृत्विण्टस्य तिराभावो जायत । एव विकासविच्छेदप्रभाऽपि सगता मधति ।

अपरञ्च शृणु मुक्तामणौ ! स्पेसर हेमिट्टन टीनमेन्सल हक्सर ड्डी-
फोर्टप्रभृतिपङ्क्यादीना मतऽपि नास्त्येकमतम् ।

नरमविचारसम्प्रधे कथनमिदमय यद् यन्प्राणा विकासो यथा केनापि चेतनेनाभूत्तथा तिरवस्य विकासोऽपि केनापि चेतनेश्वरेणैव सम्भूत । भवतु नाम पादवानानानेक्यन्त्रेणैव विकास, तथापि तैल-
यातयापवानयायुवानानि तथा यन्वालरममुपज्ञानि विविधानि यन्प्राणि पादथानस्यैव विकासो नास्ति । तथैव सर्पाणामवान्तरमेद. सर्पाणा विकासाय भवितुमर्हति, किन्तु गोजरादीना स्वतन्त्रमेवास्तित्वम् । निरा-
कारनीनोऽपि विरधयोनिषु भ्रमन्मनुष्ययोनी समागत एतस्मिन्नास्ति

मतवैषम्यम् । किन्त्वमुक्तवित देहादेवामुक्तिजायतदेह समजनीति
कल्पनायि निराधारा । कथयन्ति कतिपयतना परु सभार परिवर्तनफल
मवाप्ति, किन्तु परिवर्तन गतिर्वा चत्पन्नाथे-साम्प्राम् ।

व्यवहारऽपि दृश्यते—पटीय-त्रे गत परिवर्तन घटीय-त्रस्य स्वाभा
विक्रममा नहि विवृत । नालिकाखद्वारा चालाना गुलिकाना गतिश्च
नेत्र स्वाभाविकी । पटीय-त्रगुलिक पूत्र गतिहीने आस्ताम्, अन्त च गति
हान भाव यत । मध्य कनापि चतनेन तथोगमन भवति । एवमत्र गमारे
तत्रोत्तर्वाकरण-प्राग्दिपदाथत्र गति परिवर्तन वा क्वापि चतनन
भवति । घटाय त्रिमित्र गुलिकत्र वा सभारम्भ गति परिवर्तन वा न
पूर्वमाभात पर पञ्चात् भवि यात, कि तु गतिप्रदाता चतन इक्षर एव ।

१० यस्मात्समवाद्रत्तपराक्षारम्भो रभूत्र तस्मात्समवात् विक्रासयादिना
वगात्रभागा-मिद्धो जात । रत्तपराद्धात पूर्वं चना गिनी फाउलञ्च कुक्कुट
जागात्र मानयति स्म । किन्तु एतयो रत्तर्गच्छणात् सतुङ्कुटजायो
मात्र-न । एतमव । परकासनादकेरुक् ऋत्र कुङ्करानीय लिपिवावा,
कि तु रत्तपराद्धातसात्राय उत्तत्र मिद्धो भवति । एतदतिरिक्त यदा
विक्रासनादि एतत्प्रकारादेव मृत्रप्राणिना गताशात् समम्भभूमण्डल
प्राणिनामुपनि मानयति त यदा च सर्वेषामस्थानमक्रममानभव गणयति,
तवैकरादेव विक्रास मायति, तदेवरा सर्वेषामय रुवैररुण्ड
एकमान कथत्र भवति? क मात्रिजातीना-विरुग्गा गात्र कासाञ्चि
ठिकृत्र कथ भवति? एतदत्र रुवैररुण्डमाथकर निद्ध करोति यत्र
प्रत्यकजाताः शराराणि विभिन्नरिक्कौनर्भितानि । एतेनेदमपि
मिद्ध भवति दा समन्ता जातय एकप्रकारप्राणिना तैत्र विक्रसिता,
प्रयुत सर्वेषामय मृत्रा समुत्पात पायक्यनाभूत् ।

पुनर्मुक्तमपि पप्रच्छ—भगवन्! मानयत्युत्तिर्नमत्पुष्पाऽभूत्,
अग्निम् विषय भारत का विनागणा ?

देवज अवांचत्—एतत्सर्वमेव कथनं भ्रान्तिपूर्णमेव । ग्रण्डिते विक्रामरादे सर्व एव विक्रायविचाराः ग्रण्डिता बभूवुः ।

एवमेव यदा सर्व एव मानवा वानरेभ्यः समुत्पन्नास्तदा यत्र यत्र वानराणां निवासस्तत्र तत्रैव नराणामुत्पत्तिः सम्भवति, अथ च यदा वनमानवेभ्यो मानवानामुत्पत्तिर्जाता तदा यत्र वनमानवा मिलन्ति तत्र मानवानामप्युत्पत्तिर्जाता । वनमानवा अमेरिकायामास्ट्रेलियायां मेडागास्करे जावादीपे च मिलन्ति । तन्मथा गिब्रॉन्तातीया सम्यतायामिदानीमपि मानवसमुदायान्वाद्भूता विद्यन्ते । तेष्वपि कतिपयैतादृशा अपि वर्तन्ते, य वनमानवेभ्यः विद्भिर्देव समुत्पन्नाः ।

एतेऽपि सर्व एव विषया विक्रमवादग्रण्डनेनेव ग्रण्डिता भवन्ति । तथापि शृणु, एकस्मिन्नेव स्थाने भूतायामपि सृष्टौ देशकालसम्बन्धेण तस्या भेदो लक्षितो भवति । चीनमन्तरा तत्रापि दृष्टो नैव समुत्पद्यते । समुद्रतटेऽपि रावद्बीजं न भवति, बीजस्य मृत्तिकया सम्बन्धश्च न भवति, तापकस्यापि वृक्षस्योदरो नैव जायते । नोऽपि मालाकारः सुरक्षित एव स्थाने वृक्षं समुत्पादयति । यत्र भ्रमणावातामिभृन्मृगादि भयत्रासीन् तत्रैवेश्वरोऽपि मानवादिस्त्वृष्टिश्चकार ।

तथाच-अमेरिकाया वानरा नासन्, अतस्तत्र मानवोत्पत्तिसम्भवः । पूर्वं यूरोपस्यापि जलवायु मनुष्योत्पत्त्यकूलौ नास्ताम् । विदुषामन्वेष्टकाणां कथनमिदं यत् स्तनधारिणः प्राणिन एशियात एव यूरोपमागतवन्तः । वानसाहस्रतत्पुस्तकप्रभाषिता भारतीया अपि उत्तरीयध्रुवस्थाने मानवांस्त्पत्तिं स्वीकुर्यन्ति । किन्त्वन्वया विदुषामीदृशं मतं यद् उत्तरीय-ध्रुवप्रदेशे प्रतिमार्धदशसहस्रवर्षानन्तरं भीमणो हिमपातो भवति, अतस्तत्र मानवसृष्टेरुत्पत्तिरथन सर्वथा निर्मूलमेव । इग्लैण्डनिवासिनो दाक्तर-लन्डनस्य कथनं यन्मानववर्गसि ध्रुवप्रदेशपशूनामिव लग्नायमानः केशो न भवति, अतोमानवास्तत्रस्थाः प्राणिनो नैव भविदुमर्हन्ति । मानवशरीरेषु स्वेदनिःसरणार्थमतीव लघूनिरोमाणि भवन्ति, अतः शीतप्र-

देशीयास्ते नैव । भूगोलविशेषज्ञानामिदमपि कथनं यद् ध्रुवप्रदेशे वनस्प-
तयो नैव भवन्ति, अतस्तत्र मानवात्पत्तिर्नैव बभूव । अनेके विद्वांसः
एशियायामपि मनुष्योत्पत्तिं मानयन्ति, तेषां कथनमिदमेव यद्
पश्चिमात्तरीशियायामेव मानवोत्पत्तिर्बभूव । तत एव मानवा विभिन्न-
देशानु गतवन्तः ।

मक्षमूलर म वैशियाया मानवोत्पत्तिं स्वामिद्वयानन्दस्तिव्यते
मानवात्पत्तिमुमश चन्द्ररत्नश्च मगोलियाया मानवोत्पत्तिं मानयन्ति ।
किन्तु मस्मृतलेटिनग्रीकादभाषाणा कृतायां तुलनायामधिकाशविद्वांसः
एतस्मिन्त्रिरूपे गतवन्ता उच्येत्तद्भाषाभाषिण कदाप्यैकभाषाभाषिण
एवामन् । यथा यथैकस्मादपरा भिन्ना बभूव तथा भाषामेदोऽपि
सम्भूव । यद्यत्रोक्तं सप्रागद भाषा परम्पर मगिनीं मानयन्ति, एतासा
जनना म्परन्थैव कापि भाषायात्, तथापि सर्वभाषाजननी मस्मृतभाषैव
इदमत्राधिकं प्रमाणमिदम् । अद्यपि सप्तमे सर्वप्राचीनग्रन्थः वेद एव
वर्तते । “राचा विस्वरविद्या,” विरुदन्त्ययमद्वलक्षणवाच्येव भगवान्
सृष्टिं कर्तति । एतेनापि राक्षयनउद्योऽनादि मिदो भवति । “अनादि-
निधना नित्या वागु मृण स्वयम्भुवा ’ इति वाक्यद्वारा स्वयम्भूनादि-
निधनोत्पत्तिरहितयेव यद्वलक्षणवाच्यत्तर्गञ्जवार । एतनेन वचनेन
वेदस्यानादित्य मिदं भवति । अत्र सर्वमानिना मस्मृतभाषैव
सिद्धा । तस्या एतन्वभाषायाः मनुत्पत्तिः । तैरनाद्यदोऽप्यवेद-
मनुस्मृत्यादिग्रन्थैश्च समद्वीपाया मेरिन्या जम्बूद्वीप एव प्रधानः ।
जम्बूद्वीपेऽपि भारतवर्षं श्रेष्ठम् । चतुर्दशभुवनेषु पृथ्वी पृथ्व्यामपि
भारतवर्षंमय विराट्पुरुषस्य हृदयं वर्तते । अस्मिन्नेव वर्षे हिमालयापार्या-
यत्तप्रदावर्णा यत्तन्व । अस्मिन्नेव मागासद्गर्जना विराट्पेऽपि जायते ।
अथ सर्वप्रकारा मानवा अप्यस्मिन्नेव वर्षे मिलन्ति । अतोऽप्यैव
मानवात्पत्तिः प्रथमं बभूव ।

तेषां पुरुषेभ्य देवयजनगात्र तस्मादाहुः “पुरुषेभ्य देवाना देवयजनं

सर्वेषां भूतानां प्रह्लासदनम् । रामोत्तरनागिन्युपनिगतम् । दाक्तर इ. आ.
एलेन्मनस्य मेडिकर उपुस्तके लिखितमस्ति यद् हिमालये वनस्पतयो वामाश्च
प्रचुरतां समुत्पन्नन्तःप्रतो गोमहिषाजगत्वादिजन्तूनां तत्रैव समुत्पत्तिः,
मानवाश्च तत्रैव समुत्पन्नाः । कथञ्चातिप्राचीनाः प्राणिदोषाशास्त्रज्ञेन
मिलन्ति ? कृत्तियभाषाशास्त्रिणः कार्मर मानवोत्पत्तिस्थानं मानयन्ति ।
पाश्चात्त्या विद्वानो योनास्यापिनामार्पञ्च कथयन्ति, किन्तु भारतीयाः
कथयन्ति यद् ये सख्ये रूपं प्रकृत्यामाकृत्वा धर्मं कर्मणि विशानं आचारे
विचारोशीले च श्रौष्ठान्त एवार्थाः

कृतं प्रमाचन्त् काममकृतं व्यमनान्तरत् ।

निष्ठानि प्रकृताचारे न. स आर्य इति स्मृतः ॥

न धैर्युद्धीभवति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति ।

न दुर्गतोऽज्जातिः करोत्यकार्यं तमार्पशीलं परमादुरागं ॥

न स्वे मुग्धे वै कुरुते प्रहृषं नान्यन्त दुःखे भवति प्रहृष्टः ।

दत्त्वा च पश्चात्कुरुते न तान स कथ्यते सत्पुरुषार्पशीलः ॥

वस्तुान्त्वेन भारतीयशास्त्रेषु श्रेष्ठार्थ एवार्पशब्दस्य व्यवहारो भवति
महाकुलकुलीनार्पण-रमजनसागरः इत्यमरादपि श्रेष्ठार्पचक्र एवार्पशब्दः ।
आर्यशब्दो वैश्ये त्यामिनि च व्यवहृतो भवति, 'भ्यादार्यः स्वामि-
वैश्ययोः' । जातिदृष्ट्या चातुर्यैरे हिन्दूशब्दोऽप्य प्रयुक्तो भवति ।

एवमेवात्र सर्व एवार्पा हिन्दूशब्देन व्यवहियन्ते ।

राजवंशानुकीर्तनम्

मूर्त्यंशः

इत्युक्तं दैवजे—मुनामणि प्रोराज भगवन् ! अग्रे सूर्यंशीषो-
पात्मान कथय ।

दैवज सूर्यवंशीया कथा कथयति—सप्तमस्य वैवस्वतमनोरिद्वानु-
प्रभृतया दशपुत्रा अभूवन् । इक्ष्वाकुश्च मध्यदेशस्य राजाभूत्, तस्य
राजधान्यामीदयाध्या । एतस्यैव वज्र मीरध्वजदशरथरामप्रभृतयो महा-
प्रतापशालिना भूषा अभूवन् ।

मनोरन्व पुत्रो नेदिष्टः । पुरंम्या दिशि निरद्वुनप्रदेशस्य राज्यमवाप ।
एतस्मिन् उक्ते विशालो नाम्ना भूयो वैशाली नाम्नामिना महानगरीं
सस्थापितवान् । बौद्धकाल एतस्या महानगर्या महत्सुन्नतिरार्गीन् ।
लिच्छवीनाम्ना प्रसिद्धाना क्षत्रियाणा वैशाली राजधानी बभूव ।
एतस्या प्रसिद्धाया महानगर्या अरक्षेपो मुजफ्फरपुरमण्डले वसाद-
नाम्ना प्राप्यते खल्वधुनापि ।

मनोरन्व पुत्रः कश्य कम्पराज्य मस्थापितवान्, यस्यावक्षेप
इदानीं बधेलग्रण्डे समुपलभ्यते ।

मनोरेकः पुत्रो शर्यातिश्च गुजरातप्रदेशे स्वकीय राज्यमकरोत् ।
शर्यातिः पुत्र ग्रानतो महाप्रतापशाली राजा बभूव । एतस्यैव नाम्ना
देशस्यास्य नामाप्यानर्तः । तथैतस्य राजधानी कुशस्थली द्वारकासीत् ।

एत एव चत्वारः पुत्रा महाप्रतापशालिनोऽभूवन् । मनोर्भूपस्य शेपा
पट्पुत्रो नैतादृशाः शक्तिशालिनः, सिन्दु तऽपि भारतन्यान्वभागेषु
साधारण राज्य कुर्वन्त एवासन् ।

सूर्यवंशसस्थापकस्येक्ष्वाकोरप्यनेके पुत्राः स्वतन्त्र राज्य सस्थापित-
वन्त । तत्रया इक्ष्वाको ज्येष्ठपुत्रो विकुक्षिरयोध्याराज्यसिंहासनमलञ्चकार
तस्यैव पुत्रो निमिरयोध्यावैशाल्योर्मध्य एक स्वतन्त्र राज्य सस्थापित-

वान्, यत्र राजधानी भियिला यमूर । एतद्वशात् भूमा मैथिलनाम्ना
जननाम्ना वा प्रसिद्धा यमूरन् । पौराणिकानुश्रुत्या मनोरंशत्वा
भारतस्य सर्वेष्वेव प्रदेशेषु विविधानि राज्यानि स्थापितान्त ।

सप्तमसैन्धवतमना. पुन इत्यादुरागारा स्वतन्त्र राज्य मन्थारि-
तयानिति ऋषिनयेन । मुक्तमण्ये । तन्मैथिलविशनिपशतानन्तर
मान्धाता नाम कोषि महाप्रतापशाली राजा यमूर । पुरोप्यगौ चक्र-
वर्तिनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । स स्वष्ट स्वसीयमनस्य महाप्रतापी शान-
मन्त्रश्च मूर प्राणीत् । यत मूर उदेति यत्र चान्त याति, तावती भूमि-
मान्धातू राज्यादिदार आसीत् । अथ च मान्धातुराज्ये सर्वाण्येवापहरणानि
सुवर्णमयान्वेषागन् ।

मान्धातुरनन्तर तत्पुत्र. पुरुकुलोऽप्योच्चारानसिद्धामनमत्तद्वार ।
दिन्दिवेनस्य समये राजशक्ति. क्षीणा जाता अनन्तर पुत्रुगम्यैनाद-
शयशतानन्तर तथा मनोरंशविशदशतानन्तर हरिश्चन्द्रा नामा महा-
प्रतापशाली राजा यमूर । एतन्म सररात्त्वा नाम शैत्यार्मात् । हरिश्चन्द्र-
तुल्याऽस्मिन् माग्ने महादानो सत्यवादी च राजा नामुदिति प्रसिद्धिः ।
तद्दानशीलताया विवरण यथा—

एऽस्मिन् समये विश्वामित्रो हरिश्चन्द्रस्य समीपमागत्य ह्यनेन
सर्वमेव राज्य महादानम्वरूपेण जहार, महादानदक्षिणाश्च यमाचेऽसी ।
महादाननाम्ना विश्वामित्रेण सर्वम्वहरणे कृतेऽपि राजा दक्षिणादानम्व
मासमेक समय यानित्वायोच्चार विहार वाराणसीमाननवान्, सम्पूर्णं राज्य
विश्वामित्रेणारिहृतश्च । त्रिद्विक्तालानन्तरमेव पुनर्विश्वामित्रः समा-
गत्य वाराणसीं हरिश्चन्द्रतुनाच-राजन् ! मूर्कुलप्रभूतो भूना मा किं
प्रनारसि ? यदि दक्षिणा-द्रव्यस्य गान्ति प्रसन्धत्तदा स्वष्ट कथ्यताम्
विश्वामित्रवचन श्रुत्वा सन्तिय प्रोवाच हरिश्चन्द्र. भगवन् ! मासै-
कस्वारविनं व्यतीतोऽमूत्, दक्षिणामव्यमेव प्रदास्यामि । पुनरपि
विश्वामित्रे धनियत्वाद् धनयाचनमनुचितम्, केनोवापेन दक्षिणाधन

भविष्यति, कुत प्राप्स्यामीति विचारयन्नर्धमूर्च्छित इव वाराणस्या भ्रमन्
बभूवासी ।

मासस्यान्तिमे दिवसे पुनर्नूर्तिमान् क्रोध इव प्लवन् विश्वामित्र
समागत्य हरिश्चन्द्रसन्नाम दक्षिणा यथाचे ।

दक्षिणादानार्थं धनप्राप्ते रुमप्युपायमदृष्ट्वा राजा मर्माहतो भूत्वा
स्वकीया प्रिया पत्नी शैव्या पुत्र रोहिताम्बुञ्जैरस्य नाशीस्थम्य हस्ते
विक्रीतवान्, प्राप्तधन उत्तवान् विश्वामित्राय दक्षिणास्वरूपम् । क्रिन्वहो ।
दत्तस्य महादानस्य दक्षिणापृतिर्नैव जाता । तत स्वकीयशरीरमपि
वस्याप तत्रस्थस्यैव चाण्डालम्य हस्ते विक्रीत विश्वामित्रदक्षिणात्तो
मुक्तो भूत्वा चाण्डालादिषु महतीं जर्जरशयष्टिका हस्ते धृत्वा
विधाय चाण्डालवेपथ्व मृतमानसप्रिसस्कारकर रहन् वाराणस्या
महाश्मशानेऽतिप्रद्राजा हरिश्चन्द्र ।

एतन्मिन्दिवसे ब्राह्मणगेहे दानभाय गतरथ हरिश्चन्द्रपुत्रस्य रोहि
ताश्चरथ यनात्ममित्कुशानयनकाले पादेसपाऽदशत् । तेनासौ
पञ्चत्वमापदे । प्रमन्तर तल्पैव ब्राह्मणम्य गेहे दानभायमापन्ना हरिश्चन्द्र
पत्नी शैव्यार्थराशौ कार्यं वरममामाश्रैकाकिनो विलपन्ती मृत स्वकीय
वार्तनादागामिस्त्वारार्थं महाश्मशानमगान्, यत्र राजा हरिश्चन्द्रो
मृतनैत्यमदत्तां ग्रासीत् । स्वपुत्राप्रिसस्कारार्थं समुद्यताया शैव्याया
श्मशाननियमानुल याचतवान् शबरस्कारकर राजा हरिश्चन्द्रः ।
श्रुत्वेव राजो वचन महाविलपन्ती शैव्या हृदना कदलीव मूर्च्छिता निपपात ।
स्वग्णाहृत्या च स्वकीया धर्मपत्नीं मृत स्वकीय तनयञ्च विहायापि राजा
मयवचन परिपालयन् परग्रहणानन्तरमेव शवदाहो भविष्यतीति
स्पन्दुवान् । रात्रपि स्वपतेर्नियमे मत्यवादितायाञ्च योगदान कुर्वन्ती
भूत्वा स्वकीयाञ्चलवम्भ पररूपेण दातु अनुद्यता बभूव ।

एतन्मिन्नेव समये देवैः सह भगवानादिदेवो नारायणः सहसा

प्रादुर्भूय । तत्र भगवतः प्रमादाद्वाहिनाश्च एनपायनं कृतवानाख्या
विपीरिभूय । हरिश्चन्द्रश्च मन्त्राचार्येण स्वर्गमापदे ।

अथ तु महाराजा हरिश्चन्द्र !

हरिश्चन्द्रादप्रमादप्रसक्त इक्ष्वाकुनामन्त्रारिणश्चन्द्रशपथश्च महाप्रतापी
सगरा नाम चक्रवर्ती राजा अभूत् । अत्र स्वतु नवमवत्सवंशेन परवान्मन्त्राय
शताश्विनमन्त्रादनाथं विश्वधर्मगान्धर्वमन्त्राश्च विमर्षं स्फुरन्भूतस्व-
पष्टिमहानुपुत्रगन्धर्वम् । किन्तु शतक्रतुमिन्द्रात्तत्र पारयन्तहारः, यत्र
न तपस्वतः सारवाचार्यस्य करिलस्य च समापम् । प्रश्रवन्प्रणतत्वं
राजन्सगरात्मजा कपिलगमापददमश्नमदलात्स्वप्रवन्वाश्रवावहारकृति
मत्वा तमवमानितवन्त । अत्रमन्त्रमुत्थितमन्त्रिकारजालावन्त भस्मी
भूता । अनन्तरमगुमान् सगर्गीनाऽऽयमान् यन्वपितामहस्य सगरस्य
यत्कर्मवर्तिमकरान्, तथा नगार्थं स्वयं गङ्गायाम्नाद भस्माभूतान्
स्वपितृन् स्वर्गनामिना व्यसत् । भस्माभूता अरि सगरात्मजा यज्ञलस्य-
र्जमात्रेण स्वर्गमापदिर भवेभगवत्स गंगा भारतम्यात्तरे भागधुनापि
प्रवहति ।

पश्चादिलीपा नाम राक्षसिभ्यः तत्र परमाभक्ता अभूत् । एकदा
गन्तविदिदानीं दिलाप स्वनारया मुददिपिया मह मुदवशिष्टनाश्रम
गत्या सन्ततिनिरोधकारणमप्रच्छत् । याश्रयाऽन्यरात् राजन् । अदापि
देवकायार्थं स्वर्गं गन्तुं रत्ना मुक्ता चक्रवान्मा दमवर्णा स्मरता तत
शोषमागच्छता भवता मार्गमस्थिताया यत्र नानामन्त्राय नान्कारि । तत्र
हेतुना गत्सन्तविमनाराप्य भवान् नामि गन्तान् नैवाप्स्यति मा भवति
शापमदान् । इदानीं मा स्वतु यार्थं स्वर्गता वसत । किन्तु तत्पुत्री
नन्दिनी मदाश्रमे तिष्ठति । शुद्धान्तं करणं सगनाका भवान् यदि तामा-
राधयिष्यति, तदावश्यमेव स्वमनाऽभिलेपेन परमनामिकं स्वयशकृतिं
वर्द्धनं रीरागगामिणं पुत्रमवाप्स्यी । यशिशेनैवमुक्ता दिलाप स्वसत्या
मुदधिपरा सह निरलण पादनाथाननरहिता भूत्वा यदा यत्र च नन्दिनी

प्रचलति तिष्ठति स्वपीति भ्रमति जल पिबति घास ग्रादति, तदा तत्रैव
तथा सह गच्छन् तस्या मेराया रक्षणे च तत्परो उभूत् । यदा च सा
सायकाले वनात्ममागच्छेद् यदा प्रातः काले वशिष्ठाश्रमाद्वन गच्छेत्तदैव
तथा सह त्रयाम च नरपति ।

इत्थं गामरात्रनधारिणा दिलीपस्य सप्तविंशतिदिनानि व्यतीतु ।
प्राप्तेऽष्टाविंश दिवसे नन्दिनी भूमर्तुर्भक्तिपराधार्थं मायामयमेकं सिंह
प्रिधाय स्वप्रपन्नं कृतवती स्ववधार्थम् ।

नन्दिनामृष्टम्य मिहा दिलीपमुवाच मनुष्यान्वाचा—प्रभो !
नान्दनामिमाममम्य भाक्ष्ये । भवतैतस्या जीविताशा विहाय स्वगेह
गम्यताम् । एव मिहवचन निशम्य चिन्ताकुलमना राजा मिहमुराच-
मृगन्द्र ! रक्षयामि नन्दिनी एतस्या कृतेऽहं स्वकीयं सर्वस्वमेव दातु
कृतनिश्चिन्ताऽस्मि न त्रिणाम् ।

मिह पुनरपि राजानमुवाच-महीपते ! धेन्वा कृते सर्वस्वपरित्याग-
करणं मूर्खतायां लक्षणमननु विवक्रिताया । इत्थंभूते वार्तालापे मृगाधिपः
पुन राजानमरुथयन् यदि धनरा प्रयातन भवतस्तदा स्वकीयं शरीरं
समर्प्यताम् ।

धुर्धर मिहवचनं राजा महर्षन्तमुवाच गृह्यता मे शरीरं परित्यज्य-
ताञ्च नन्दिनात्युक्त्वा रावदेरागौ मिहम्य समापे नतमस्तको बभूव
तावदेव गामेरात्रनधारिणा दिलीपस्योपरि देवा पुष्पशृष्टिञ्चक्रु ।
दिलीपमेवाप्रमत्ता च नन्दिनी तस्मै पुत्रप्राप्तिसुप्रदानमकरात् । तेन
रघुनाम्ना प्रसिद्धा दिलीपस्य पुत्रा उभूत् । एतस्यैव स्थानांम्ना प्राचीने-
द्वानुपशा रघुशनाम्ना प्रसिद्धा बभूत् ।

अग्रे वैतग्मिन्नेव मर्षयज्ञे परमं प्राया राजा दशरथो जात ।
एतस्य गामेरात्रनधारिणशुष्पस्यैवसाधारणं पुत्रा आगत । भारतीया-
याऽहृष्टयनिता सर्वे एव रामकथा जानन्ति ।

पौगणिकानुभूत्वा गवगतात्पानात्प्रसीदितैर्देवैर्गन्धर्भिः महाविष्णु-

दशरथस्य निरूपु कौसल्याकैकेयीसुमित्रासहकामु भार्यासु रामभरत
लक्ष्मणशत्रुघ्नरूपैरजातरत् । चातेषु किशारेषु महर्षिभिश्चामित्र एकदा
गत्य दशरथमकथयत् राजन्, राजमा यजत्रिध्न कुर्वन्ति, देहि रामलक्ष्मणौ
नास्त्येतयो किमपि भय मया सह गमन । यत्रिध्नकारकान् राक्षसात्रिहृत्य
शाप्रमेव भवत सकाशमागमिष्यत । श्रुत्वा निश्वागिनवचन गत्वा
दशरथा रामलक्ष्मणत्रिधागव्यधिता भूवापि अपेराग्रहेण मुतावदात् ।
रामलक्ष्मणौ च निश्वामित्त्रेण म्भ धमारण्य गत्वा राजसात्रिहृत्य
सकीयसीरताया पश्चिम प्रदत्तवन्तौ गृह्णातवन्तौ च निश्वामित्सकाशा
दुश्शिक्षामस्वस्त ।

एतस्मिन्नेव समये मिथिलाभूषा जनक स्वस्वभार्या सीताया
विवाहार्थं स्वयंवर व्यरत् । मिथिलाभूषाना जनकयुष्माविजशक्रमागत
थासीत् । यस्य सातानाम्ना कन्यासीत्तस्य नाम सीरध्वजजनकाऽभूत् ।
सीरध्वजस्य समाप एक प्राचान दिव्य धनुरामात् । ए गुरुद्वन्दु
भङ्गयति तेनैव साक सातारा विवाहा मन्त्रियतीति प्रतिज्ञातवान्
सीरध्वजा जनक ।

सातारा सह विवाहार्थं समागतेषु राजसु नैव कोऽपि धनुर्भक्तु
समथाऽभूत् । पश्चाद्विश्वामित्त्रलक्ष्मणाभ्या सह तत्र गतो रामो जम्ब
धनु । सीतया सह रागस्य विवाह सम्पन्न ग्रन्थयामप लक्ष्मणभरत
शत्रुघ्नाना रामभ्रातृणामभिगमाएड्योश्रुतकार्तिभि सह जनकगोह एव
विवाहोऽभूत् । विवाहानन्तर राम रामन्दमयाध्यागामान् ।

इदानीं वृद्धा राजा दशरथ सर्वशुणसम्पन्न ज्येष्ठपुत्र राम राज्यसिंहा
सनासीन कृत्वा स्वय राजकीयकार्येभ्यो ग्रवकाशमैच्छत् सर्व एवायोध्या
यागिनो राजकीयसमाप्रदानार्थैत दशरथत्रिचार समर्थितवन्त ।
त्रिभु कैकेयासेनया प्रमत्ता राजा दशरथो चरद्वयप्रदानस्य वचन
पूर्वमेव दत्तवानामीत् । मयरादासीरचनवशीभूता कैकेयी रामो

चतुर्दशवर्षाणि यावद् वने वास करोतु, भरतोऽनो यावज्ज्यसिंहासन-
मलङ्करोतु चैतद्वरद्वय तस्मिन्नेव समये वाचितवती ।

मत्प्रतिज्ञां गत्वा वरद्वय स्वोक्त्य राम वनायाज्ञापितवान् ।
प्रियभ्रात्रा लक्ष्मणेन स्वधर्मपत्न्या सीतया च सह रामचन्द्रो मुनिवेष विधाय
वन जगाम । रामत्रियोगव्याकुलो राजा पञ्चत्वभाषेदे च ।

भरत षट्त्रिंशत्समये ह्यमातुलपुर गतवानासीत् । स्वभ्राता केकयान-
रितन्य कर्मण तस्य किमपि ज्ञानम् नासीत् । मातुलपुराद्रागान्य भरतो
दशरथस्य विधाय श्राद्धादिकं रामप्रत्यावर्तयितुं चित्रकूटनिवासिनस्तस्य
समीरञ्चगाम । अयःव्याराज्यसिंहासनमलङ्करोतु भवानिति भरतेन वधुराः
प्रार्थितोऽपि रामस्त स्यष्टमुक्तवान् भरत ' नाहं धितुर्वचनं कदा-
प्यन्यथा करिष्यामि । (लक्ष्मीधन्द्रादपेमाद्वा हिमवान्वा हिम स्वजेत् ।
सागरोज्यविशद्वेला नप्रतिजामहं हितुः । पुनः रामसादुके गृहीत्वा
भग्नो रामप्रतिनिधिर्भूत्वा नन्दिप्राने राज्यञ्चकार । रामस्तु
चित्रकूटमलनं दशरथकाम्यमवाप सपत्नीहो भ्रातृमहितश्च । तथा गौ-
तावर्यास्तटे पञ्चपट्या स्यादाय व्यधत् । अत्र च जनस्थाननाम्ना प्रतिज्ञा
शतमानां वसतिरामाः । रामस्यागमनञ्च शतमाना कृते चिन्तानतरु
यभूत् । रामेण सह ते च विरोधमकारुः ।

शूर्पणखा नाम्नी रावणभगिनी च राममयीय मत्वा तैमसह विवाहं
प्राथितवती । लक्ष्मणमभिनो लक्ष्मणः फणनामिकादिहीनां तामफरोत् ।
एतेन क्रुद्धाः जनस्थाननिवासिनी राक्षसा रामेण सह युद्धमारंभिरे । रामश्च
चतुर्दशवर्षसमयकान् जनस्थाननिवासिनां शतमान् वापैर्निजपान ।
ततः शूर्पणखा लक्षा मत्वा राक्षसराज रावणमभि मरुमेव जनस्थानवृत्ता-
न्मकथयत् । भार्याचण्डायां रावणो ध्यायेन जनस्थानात्मीनां हत्या
एकारिथिताहो कथाटिकायां मरुत् । सीतान्वरणं कुर्यान्ती रामलक्ष्मणौ पर्या-
स्योत्तराभ्यामभ्यागतवन्तौ । तत्र शुभाषमभियतां हनुमत्तः आदायैव शुभीय-

नामकेन ज्ञानेण सह मैत्रीं कृत्वा युस्त्या सुग्रीवभ्रातर वालिनञ्च निहृत्य सुग्रीवं क्रिण्वन्त्याया रुषिराज व्यपत्त ।

सुग्रीवसाहाय्येन लङ्काया माता वर्तते इति वृत्तान्त विज्ञाय हनुमता रामाऽनन्तरानगीरसेनावहितो भिननुप्रपन्नहनुमदादिप्रमिद्धयानरवीरसंगं न्नश्च रावणन्निहत्य सीतामद् गतुं लका प्रस्थितवान् । दक्षिणे समद्रे सेतु विज्ञाय भगवान् रामचन्द्रो रावणभलिता लङ्कामगव । तत्र सपुत्रा पात्त्रवान्त्रय रावणं ज्ञानं च—

उत्तरत रावणे जानरा सरहुमान सीता रामसमीपमानीतान् । स्वसमीपे समागता सीतामदलोम्य राम प्रायाच ।

देवि? माते? स्वभावानिमित्त पुन्पेण यरुतव्यन्तन्मयाकारि । परभार्यावहारका रावणो भवाम्बत्रिमित्तनेत्र पुस्न्दरपुरातिथिर्व मापि च । लाला पश्यन्तु मम राटुवड वारत्व रणे पाटय शस्त्राणा विज्ञाने सञ्चालने च दाक्ष्य श्रोनिमित्त त्रैलाङ्गनैवार रावणमप्रति मया पातित न्यायोचित दण्ड रजुहुलमनुदन्नस्य शत्रुमहारे क्षमता, एकाकिना वनवासिना त्यक्तराज्यवान्प्रभिवान जनेन विशेषत स्त्रापियाग तन्वद्गु, सद्गु विनेन गिरिसुहानदोदृक्षाप्रयासिभि गह विधाय मैत्रीं शतयोजन- विस्तृतमागने विहित सेतुञ्चेति ।

सीते । त्वया लङ्केश्वरस्य भवने यर्षमेरुमुचितम् न विश्वमिमि तत्र चारिण्य खाडिण विना रुधाविमिष मया भवती स्त्रीकार्या रथावसे नेतव्या वेति मनसा विनारणत्रपि न पश्यामि ममाधानम् लोका. स्त्रीलोभिनन्मा धिक्करिष्यन्तीति व्याकुलीभूतमिष मे हृदयम् ।

एवमुक्त्वा विरते श्रीरघुकुलतिलने रुग्णितहृदया र्मथिली मगेपमुवाच- मगयन् । तर्पणीयमाधीभूतो भवान् जानात्येव मदीयं चेत. क्रीदृशमहन्वा- फीदृशी तपापि मयि नास्ति विद्वान्मथेत्तद्वापश्यमेव माशिश प्रदास्यामि ।

भवत. देवलमिक्ष्वाकुपशस्याभिमान, किन्तु जनकवशजाया इदवा- कुचशे विवाहितायाश्च मम वशयोरुभयोरस्ति एत्वभिमान इति ।

राममेव मुक्त्वा वैदेही तत्रस्थ लक्ष्मणं प्रायाच । तत्र ममानय
समिधो विधेहि चितामग्रग्निना प्रज्वलिताञ्च कुरु ।

सीतयेत्यमुक्तो लक्ष्मणश्चितानिर्मायाग्निना प्राञ्जलयन् । सीता
रामत्रमस्कृत्यात्तवती देवा भूतानि मनुष्या सर्व एव प्राणिनः स्थावर-
जङ्गमाः, पश्यन्तु ममाग्निप्रवेशम् । रामादन्य मानवन्नेव चिन्तितवती
रावणाङ्ग विवशा गतासम् अग्निदेव ? मनसा वाचा कर्मणा वाह रुदा-
प्यन्य स्मृतवती त्वमेव मम कर्मणा धर्मस्य पातिव्रतस्य साक्षिप्रदाता
भवत्युक्त्युक्त्वा वैदेही विवेश वैश्वानरम् ।

रहनौ प्रविणया सीताया रामस्तामेव विचिन्तयन् तत्रैव मौनी
भूतस्तस्थौ ।

किं कथयामि मुक्तामणे? प्रज्वलितेऽग्नौ प्रविणया सीताया एकमपि
नैवाङ्ग प्रज्वलितं का कथा शरीरस्य । सीतया कृते प्रवेशे सप्तार्चिश्चन्दन
इव मुशीतला भूत् । पुनर्विशुद्धा सीतामादाय स्वयमवाग्निदेव
प्रादुर्भूत्वा राममुवाच—

दाशरथे ! विशुद्धा साता कथमिवायमन्यते । इत्युक्ते ह्यग्निदेवे
प्रत्यक्षाभूता देवा अपि निःकलङ्किनो सन्तेति सहैव राममूचुः ।

अनन्तरं निःकलङ्किनीं सीतामादाय सलक्ष्मणा रामोऽयोध्यामागत्य
राज्यमिहासनमञ्चकार ।

रामराज्ये स एव जना मुग्धिन आधियाधिवराग्लानिरहिता
शास्त्रैरन्यशून्याः प्रनिच्छयामरण्यरहिताश्चाभूवन् ।

न्यपत्नीं रुद्राचिदेरुस्या रात्रौ कश्चित् प्रोक्तवान् दुष्टे परगृहोपिता
त्वा मृगहे रुद्राणि नैव रक्षिष्यामि । रावणगृहे वर्षमेकमुपिता सीता रामो
रक्षतु नाम किन्तु, नाहराम । एतद्विधं प्रजापकथं ध्रुत्वा प्रजानुरञ्जको
रामो महता कष्टेन गुर्विर्गो सीता लक्ष्मणद्वारा वाल्मीकिराश्रमं प्रापयामात् ।
तत्रैव सा कुशलवती पुनः प्रायत । सीतापरित्यागादन्तरं भगवान् श्रीराम-
चन्द्रः ब्रह्मचर्यविधिना स्वकीय समयं निनाय । रामराज्यसमय एवादिक-

विर्वाल्मीकि श्रीरामचरितपरिपूर्णं रामायणनामकमेक महाकाव्य
लिखित्वा कुशलरो पाठयामास । रामाश्चमध्यजसमये वाल्मीकिना सहा
यात्रामागत्य कुशलरो रामायणं प्राप रामायतु । अनन्तर
सातापातालप्रवेशं कृतवती स्वतनये रागाङ्गे प्रदाय ।

रामशासनकाले रामस्य गमीपमागत्य ऋश्विन् श्याप्राचाच-भगवन् ।
एको ब्राह्मणानररराधिन मा लघुडेनाताडम् । त दण्डयितुमर्हति
भवानिति ।

ब्राह्मणं ऋथमिव दण्डितं ह्यात् ऋथङ्कारञ्च शुना महं न्याया भवति
चिन्तान्विता राम श्यानमुवाच—भवानेव ब्राह्मणे दण्डयिष्ये नरोत्तु ।
इत्युक्ते श्यामे श्या ममुवाच—भगवन् ब्रह्मणमुत्तयिन्याशिष्यमन्दिरे
समर्चकं विदधातु गमान् । अहमपि पृथजन्मनि तत्रै शिवसमर्चक
एवासम् । ज्ञानेन प्राप्तो रामस्त विप्र शिष्यसमर्चकश्चकार । मुक्तामणं ।
रामस्य धर्मनियन्त्रित राज्ये तिर्यग्भिः सहापि न्यायो यभूय, का कया
मानयानाम् । कदापि कृतयोः रामेण सर्वस्वमत्र रात्रादिकं ब्राह्मणेभ्य
प्रायच्छत् । केवलं गीताहस्ते सौभाग्यसूत्रमप्यशिष्यमभूत् ।

ब्राह्मणा रामम् सप्रथममुदेय । एतया सम्पत्त्या राज्यम् वा
नाम्नस्माकं त्रिमयि प्रयाचनम् भवानेव परम्य पुन प्रतिगृह्णातु नाम ।
एवमुक्त्वाऽपि ब्राह्मणैः रामा राज्यहर्णार्थं नैव सद्युचिता यभूय । तदा पुनरपि
ब्राह्मणास्तमऋथम्—भूमालमणे । राज्यं महा काप सर्वमप्यागमाकम्,
किन्तु भवानस्माकं प्रतिनिधिभूत्वा राज्यशासनमञ्जालनं करातु नाम ।
ब्राह्मणवचनं पालयन्नेव भगवान् श्रीरामचन्द्रा ब्राह्मणप्रतिनिधिभूत्वा
प्रजातन्त्र धर्मनियन्त्रितश्च राज्यं चकार । भारततिहामे रामराज्यं स्वर्णं
युगम् इति ऋथ्यत ।

रामपुत्री कुशलरो काशलगज्यं प्रातवन्ती, भग्नपुत्री तत्तपुःकली
स्वशक्तिविस्तारं कृत्वा गान्धारं विजित्वा तक्षशिलां पुष्करावताञ्च
वासितवन्ती ।

भारतस्य प्राचीनेनिशाने तत्रशिलाया महत्त्वपूर्णं स्थानमासीत् ।
वीरकाले च तत्रशिला शिक्षायाः प्रधानकेन्द्रञ्च बभूव । शत्रुनपुत्री
सुराहृत्सुरसेनो मधुराया राज्यमदुष्टवान् । शूरसेनस्य नाम्नैत्रैतस्य देशस्य
शूरसेन इति नामाभूत् ।

लक्ष्मणपुरादपि भारते राज्यं कुर्वन्नी बभूवतुः ।

कमल. सूर्यवंशीया राजानो ज्ञानशक्तयोऽभूवन्स्तथा तेरा राज्योपरि
यादवादिभूयानामाबिरत्वमभूत् । सूर्यवंशान्तिमो भूवः सुमित्री प्रताप-
शाली बभूव । तत पर साधारणभूया इव सामन्ता इव वा ते जाताः ।
यत्र तत्र सूर्यवंशजनामधारका राजान इदानीमपि भारते विद्यन्ते ।

चन्द्रवंशः

यथा भारतेतिहासे सूर्यवंशस्य प्रसिद्धिस्तथैव चन्द्रवंशस्यापि
चन्द्रवंशवर्णनं यथा कल्पान्ते भगवतो विराट्पुरुषस्य त्रिष्णानाभिकमला-
द्वयस्य. समुत्पत्तिर्द्वयस्य सकाशात्प्रिनामिर्भवत् । अनेः पुत्रश्चन्द्रश्चन्द्रस्य
तारागर्भाद्भिर्भूवन्ति । बुध्न्य मनो पुत्र्यलया सह सम्बन्धेन पुरुखा
(पेलः) बभूव । पेलस्य चान्द्रीगर्भात् पट्पुत्राणा मध्ये ज्येष्ठ आयुनामको
महाप्रतापशाली पुत्रो बभूव । आयोः पुत्रो नहुप, अथ च सूर्यवंशीयभूपाना
राजधानी यथायोऽप्या तथैव चन्द्रवंशीयभूपाना राजधानी प्रतिष्ठानपुरम-
भूत् । नहुपश्च वाराणस्यामप्येकं स्वतन्त्रं राज्यं मस्थापितवान् । नहुपपुत्रो
ययातिः पुनः प्रतिष्ठानपुरस्य राज्यमिहासनमलञ्चकार । ययातिश्चक्रवर्ती-
राजासीत्, एतस्य राज्यं सरस्वतीनदीपर्यन्तं विस्तृतमासीत् । ययाते-
र्यदुनुर्गमुद्रुहव्यनुपुरुनामकाः पञ्चपुत्राः पुराणेष्वतीत्र प्रसिद्धाः ।

एतेषु कनिष्ठः पुनः पुरुः प्रतिष्ठानपुरस्य राज्यमिहासनामिनो
जातस्तन्नाम्नैवैलज्ज. पुरुवंशनाम्ना प्रसिद्धो बभूव ।

अत्र मुक्तामणिं देवज्ज पप्रच्छ-भूदेव ! कथयदुप्रभृतिषु ज्येष्ठ भ्रातृषु
स्थितेषु कनिष्ठः पुरुः प्रतिष्ठानपुरस्य राजाभूत् ? कारणभेतस्य भवता
प्रतिपाद्यताम् ।

दैवज्ञ कथयति—शृणु मुक्तामणे ! देवानुरमग्रामे देवैर्निहता देवता
मृतसञ्जीवनीप्रियाप्रभावेण शुभ्रेण चाविता यमूट, न तु देवा, मह्यनिना
सञ्जीवनीया ग्रभावात् । एन्द्रा देवैर्मिलित्वा गार्हस्पत्य इव सञ्जीवनी-
प्राप्त्यर्थं शुभ्रममीपे वेपित स शुनाक्रम गत्या सञ्जीवनीप्राप्त्यर्थं शुभ्र
मिपये । तत्र शुभ्रपुत्रा देवज्ञान्या तुमेवित । बहुकालानन्तर मुप्रसन्न
शुभ्र इत्थान सञ्जीवनीप्रियाप्रदानमकरोत् । प्राप्तप्रिय स्वाश्रमे गच्छन्
इव देवज्ञानीगणिव्रह्मणार्थं प्रार्थितवती । किन्तु गुरुपुत्र्या सह पाणिव्रह्म-
मनुचिन्तमिति ऋचेनाम्बीकृता देवज्ञानी भयता प्रियाऽस्मन्ना भविष्यतीति
तस्मै शाप दत्तवती । भयता प्रियाहोऽपि प्राज्ञरेण स न भविष्यतीति
शाप ऋचेनापि देवज्ञान्या पातित । एन्द्रा मह्यमोसमावृत्तया दैत्य
राजपुत्रपरंपुत्रा गेलन्ती देवज्ञानी मरागरे स्नातु प्रदिश । तत्र सहस्र
समागत गिरिजासमेत गिरिसमयलाक्य सर्वा एव कुम्भाभे नि सुत्त करो
धरास्त्र स्व वास परिगतु समारेभिरे । तस्य परिधानज्ञाने देवज्ञानी
दैत्यरापुत्र्या शर्मिष्ठाया त्रसा दग्धर एतेन कुपिता शर्मिष्ठा गार्होभिहीना
ता बहु विनिमत्स्यं कृपेऽप्यातयत् ।

गताया सखीसमेताना शर्मिष्ठाया गहारातो ययातिर्मृगगा कुम्भं
पिपासिता भूत्वा तत्र कृपे समागम्य पानीयनिष्कासनसमये दृष्ट्वा देवज्ञानी
स्ववाससाऽऽच्छ्राय ता हस्ताभ्या कृपानिष्कासितवान् ।

कृपानिष्कृता सा तमेव स्वगणिव्रह्मणार्थं प्रार्थितवती इवशाप
सस्मारयन्ती । कुमारं पितुराधीना भयन्ति, न तु स्वेच्छाचारिण्य इति
कथयित्वा यथावित्ता पितुराज्ञायं शुभ्रममीपे प्रस्थाप्य स्वयं स्वराज-
धानीमग्राप ।

अनन्तर देवज्ञान्या धृतशर्मिष्ठापमानकृतान्त प्रभूतमोक्ष राजधानी-
भारित्यन्यान्य गच्छन्त शर्मिष्ठा देवज्ञान्या सेविता भविष्यतीति
प्रतिनाय दैत्यराज. क्षणार्धमन्दु गुरु शुक्राचार्यं परावर्तितवान् ।
शर्मिष्ठा तल्पे कदापि भयता न गन्तव्यमिति कथयित्वा यथावि तेन सह

स्विवाहिता देवमानी सतीसहस्रसयुतया शर्मिष्ठया सेविता ययातिभवन
गता । व्यतीते ममये देवमाना यदुतुरमुनामकी पुत्री प्रायत । रुदापि
शर्मिष्ठयापि प्रार्थितो राजा तस्या द्रह्यनुपुरुमनकान् त्रीन् पुत्रानुत्वाद्या-
मास । एतेन शोधाविप्र उशना त्वरितमव वृद्धा भवति त शशाप । पुन
बहुया यावनाथं तन प्रार्थिन शुक्रो यदि कश्चिद्भवता वृद्धत्वं गृहीत्वा
स्वकाय यौवनं ददात्तदा भवान् यौवनान्विता भवितुमर्हसि ।

शुभ्रेणैव ननां ययातिर्दुप्रभूतान् चतुर पुत्रान् यौवनदानार्थं
प्रार्थितवान् । किं तु नव काऽपि पित्रे यौवनमदात् । श्रे कनिष्ठ
पुत्रेव पितृ मरुत्त य यौवनं प्रदाय तस्य वार्ष्णेय गृहीत्वात् सहस्रमर्षा
वधि । त्रिनुवास्त्र्यपृग्णेन पुत्रेव प्रधानराज्यसिंहासनाधिकारी अभूत् । अन्ये
च पुत्रवशवर्तिना भूत्वा भारतस्य भागेषु राज्यं मकुर्वन् । एतदेव
कारणं पुरा प्रधानराज्यात्तेरिति ।

एवमुक्त्वा पुनरपि दैवज्ञो मुक्तामग्निं कथयति—प्रतिष्ठानस्य दक्षिण
पूर्वप्रदेशे तुवसु स्वतन्त्रराज्यस्थापनमकरोत् । यदुश्च भारतस्य पश्चिमभागे
राज्यमवाप्तवान् । एतस्यैव वशता यादवा अभूवन् । अयोध्याया
पश्चिमभागे नाराज्यमवभूत् द्रुह्या यमुनासरस्वत्योर्मध्यभागे राज्यमभूत् ।

चक्रवर्तिना ययातु साम्राज्यं पश्चिम सरस्वत्या समारभ्य पृथग्व्या
प्रतिष्ठानपरम्यन्मसीत् । किन्तु उपरते ययातौ विशात साम्राज्यं पुत्रेषु
विभक्तं विच्छिन्नमभूत् ।

अथा याविपतानामैक्ष्णराज्यभूयाना साम्राज्यं ययातिसाम्राज्या
धीनं ग्रासीत् ।

प्रथमैक्ष्णराजा मान्धाता प्रतिष्ठानस्य पीरवराज्यं कान्यकुब्जस्यैत
राज्यं द्रुह्युरायमनुगम्यश्च पितृस्य तद्राज्यभूयान् स्ववशवर्तिनोऽकापात् ।
मान्धातुपराजिता द्रुह्युशशा पश्चिमदिशि गतवन्त । सम्भ्रत एतस्यै
वैका वशता गान्धारमग्निं गन्वा तत्र स्वकीयं राज्यं सस्थापितवान् । तथा

च मान्धातृनराजिता अनुवशजा स्वकीय राज्य परित्यज्य पञ्जापप्रदेशे
राज्यमकृतुम् ।

एतमेव मानन्दशम्भैका शाया सुदूरपूर्वमारुत गन्त्रा वर्तमान-
भागलपुर-सुगेरमन् एतु राज्यसंस्थानमकरात् ।

वित्तिलाग्रेः पुत्रो गगो वाराणसीत- पूर्वभाग गत्वा धनांगण्ये
राज्यनेत्र संस्थानितवान् । एतन्व राजधानी गनाऽऽसीत् ।

पूर्ववर्णितस्य वनानिपुत्रस्य यदादेशा दक्षिणोऽपि गतवन्त ।

परागिन्नानुश्रुत्या यादवानानेका शाया हैहय आसीत् । एतस्मिन्
वशे मदिष्माक्षाम मद्यागदमी भूयो वभूव एतेन मदिष्मन्ती नाम्नी नगरी
निर्मिता । अपि च निर्मलायामदाघ्याभूयाना शर्मा मदिष्मानुत्तरमारुतऽ-
प्याक्रमण कृतवान् । महिष्मत उत्तरागिन्नरी भद्रधेय्य आसीत् । स च
वारणशीस्येति विजितवान् । एतस्मिन् शक्तिशालिनि वशे महिष्मन्तोऽ-
वशानन्तर कृतरीयो नामा महाप्रतापी भूयो वभूव ।

कृतरीयस्व महाप्रतापशाली पुत्रोऽर्जुना वभूव । स च दक्षिणे नर्मदात
आग्न्योन्तरे हिमालयपर्यन्त प्रदेशे जिदवान् । दक्षिणदेशराजन राजग
मध्यसी पराजितवान् । एतेन सः परद्युगमन्यारि महान् नगराऽभूत् ।
परद्युरामन्य पराक्रमेण वारुयन च पराजिता हैहयवृत्तिरा क्रिञ्चित्काल
यावन्मन्दा वभूवु । त्रिन्दु कर्तरीयार्जुनस्य पौत्रस्य कालवज्रस्य शासन-
काले पुनरप्येतया महानुश्रयो जातः ।

कालवज्राऽप्योव्याधिपतेर्हरिध्वन्त्रपुनरोहिताऽवन्व समञ्जालीन आसीत् ।
स च स्वपितामह इव नेहूनि राज्यानि विजित्वा स्वपते चकार ।
कान्यकुब्जराज्यमपि कालवजेन विजितम् । तयैवेतस्य वश्या अपि
विजयममकारुः ।

यथा प्राचीनैस्वराष्ट्रमशो रुनाम्ना प्रसिद्धन्तथैव प्राचीनहैह्य-
वशोऽपि कालवज्रनाम्ना प्रसिद्धः । कालवज्रश्चा स्वमातादारस्य
वाराणसीपर्यन्त राज्यमकारुः ।

मुक्तामणे ? हैहयवंशजा अपि यादवशाखाभूता एवासन् । यथा च हैहयवंशजाः स्वशक्तिवर्धने सलग्नास्तथैव यादवान्धशाखा अपि स्वशक्तिवर्धने सलग्ना बभूवुः ।

यदुपशस्येवान्यतमो भूयो विदर्भ आसीत् । येन स्वभाम्ना विदर्भराज्यं सस्थापितम्, यदिदानीं वरारनाम्ना प्रसिद्धं वर्तते । विदर्भपौत्रश्चेदिः चम्बलकेननग्रीमं च एकं राज्यं सस्थापितवान् । एतस्य वंशजा एव चेदिराजानोऽभवन् । इदानीञ्च चेदिराज्यं बुन्देलगण्डनाम्ना प्रसिद्धमस्ति । इत्थमैलववंशजा दक्षिणभारतेऽपि बहूनि राज्यानि सस्थापितवन्तः ।

ऐलववंशसमुद्भूतस्य यथाते पञ्चसु पुत्रेषु परुः प्रतिष्ठानस्य राज्यसिंहासनमलङ्कारः । अन्येषु अन्यप्रदेशेषु राज्यमरुपुरं रिति वर्णितमेव मुक्तामणे । किन्तु माहिष्मत्या अयोध्यायाश्च शक्तिवर्धनेनैते मन्दा बभूवुः । विशेषतोऽयोध्याया ऐदनाक्रामगरभूपस्य विजयकाल एते नितान्तं निर्बलाः सञ्जाताः ।

महापरान्तमशालिनः सगरस्य चरित्रमपि पूर्वमेव वर्णितम् ।

अनन्तरं नगरे स्वर्गं गते म्यक्रीयान्त्वयवसरं समीक्षमाणाः पौरवाः स्वकीयं पूरुंगीर्यं सस्थापितवन्तः । एतद्वंशप्रवृत्तस्य प्राचीनेतिहासेऽधिकं महत्त्वमस्ति । काश्चिद्वामेनैतस्येव दुष्यन्तस्य कथानरुमवलम्ब्य 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाम नाटकं व्यकरोत् । एतस्मिन् दिवसे दुष्यन्तो मृगयार्थं हिमालयपर्वतवर्तिनि कानने जगाम । तत्र स्वस्यश्रमे शकुन्तला नाम्नीं पत्न्यामवलोक्य गान्धर्वेण विवाहेन तानुयमेत् । शकुन्तलाया भर्ता नाम महाररावमी पुत्रो जातः । पुराणान्तं देशस्यास्य एतस्येव नाम्ना भारतं नामाभूत् । किन्तु भागवतानुगारेण नाभिपुत्रभरतस्य नाम्ना भारतं बभूव । पुराणतस्य देशस्य नाम अत्रनाभ इत्यासीत् ।

किन्तु दुष्यन्तपुत्रभरतस्यैव नाम्ना पौरुण्यवशां भारतवंशनाम्ना प्रसिद्धः । भरतस्तु धार्यभौमगन्तासम्प्रतः सत्तादासीत् । तत्कालीना बहूयो

राजानम्नद्रागत्यमपि न्वोद्धृतयन्तः । पश्चिमस्या सरन्वत्या आरन्ध्रं पूर्वं-
स्याम गोद्यापान्तं तस्य साम्राज्यमासीत् ।

भारतस्यैव रश्मे गत्वा हर्षो यमूय एतेन हस्तिनापुरनामकं नगरनि-
र्मितम् । उरुभूयानामेतदेव पुर राजागन्धर्वम् । हस्तिपुरस्याजर्माटस्य
समये भरतप्रशुन्यानेनः शाण्याः समभूयन् । सुगताः, शाब्दाः राज-
धानी हस्तिनापुरमेव आसीत् ।

अन्या उच्यन्त्याः पाञ्चालदेशे पृथगेव न्य राज्ञे स्थापितयन्तः ।
कुरुदेशेन सह सलग्ना या हि गङ्गापूर्वता देशः अत्रापेव पाञ्चालदेशः ।
दक्षिणोत्तरमेदेन पाञ्चालो द्विषिषः । उत्तरपाञ्चालन्य राजधानी अहिच्छत्र-
मासीत्, यस्य भग्नानुरोप इदानीं बरेलीमण्डले मनुजलन्यते । दक्षिण-
पाञ्चालस्य राजधानी कामिल्यो यस्य भग्नानुरोपः पर्वतानादाऽस्ति ।
एतयोर्द्वयोः शासनकारकाः भरतप्रशजा एवासन् ।

हस्तिनापुरेऽहिच्छत्रे कामिल्ये च ये हि शासनकारका आसन्, तेषु
परस्परं युद्धारम्भोऽभूत् । हस्तिनापुरभूयस्याजर्माटस्य दशप्रशतानन्तरं
कुरुदेशभूयः सवर्णा यमूय । तस्य सनरालीन एवात्तरपाञ्चालभूय मुदास
आसीत् । मुदाससवर्णयोर्मध्येऽनेने भग्न अमूयन् । शेष मुदास एव
सवर्ण हस्तिनापुरे पराजयत् त च गङ्गातार इत्या मुदासा यमुनातीर-
वर्तिकुरुदेश विजित्य स्वप्रशवर्तिनञ्चकार । अथ च मुदास उत्तरपाञ्चाल
समीपवर्ति राजान्यपि विगाय । तद्विजयेन विजयोभूताः कुरुमन्व्यतुरमुद्रु
शुशिविप्रमृतयो राजानः सम्मिलिता भूत्वा तेन सह उदमकारुः । किन्तु
विजयः मुदासस्यैव यमूय । हस्तिनापुरभूयः सवर्ण पलाय्य सिन्धुतट-
निर्मिते एकस्मिन् दुर्गे शरण लेभे ।

मुदाससवर्णयोरेव संग्रामः परुष्णान्यास्तटेऽभूत् । किन्तुत्तरपाञ्चाल-
स्यैव विजयो दीर्घकालपर्यन्तं नैव मुन्धिरौ यमूय । मुदासप्रशजौ सहदेव-
सोमकौ मुदाससमानौ वीरौ नैवान्ताम् । तयोः समये सवर्णः पुनरपि
कुरुदेशशक्तेरद्वारञ्चकार । न केवलं कुरुदेशसमुदारमेव, किन्तुत्तरपाञ्चाल-

मपि जिगाय मरण । नि मन्देह मंगणाऽपि महाप्रतापी यशशाली च
राजासीत् । मरणपुत्र कुम्भपि पितृपुरेण महापराक्रमी भूय आसीत् ।
उत्तरपाञ्चाल मरण एव जितवान्, त्रिपु कुम्भपि पाञ्चालमपि
जित्वा स्वकायराज्यं विलानात्कार । राण कुम्भ शामने मरुत्या आगम्य
प्रयागपर्यन्तं ममस्तां विस्तृता भूभाग आसीत् । कुम्भान्नेन प्राचानां
भरतेश चौरनाम्ना प्रसिद्धा अभूत् । हस्तिनापुरराज्यापि
कुम्भेश इति नामाभवत् ।

कुम्भेश एवाम् वसुनामा राजा अभूत् । अग्रे सप्त चेदिदेशमपि
विजित्य स्ववशवर्तिनमकरात् । अत्र एवामी चैत्रा पश्चिमाञ्चाल-
पाधिना च प्रसिद्धा जात । अत्राम् चैत्रां परिचरन्तु पूर्वं मगधपर्यन्तं
स्वशासनं सस्थापितवान् । तथा च शुक्तिमती नगरीं स्वराजधानी-
मकरात् । वसुध्वजराजा सम्राट्सीत् ।

बृहद्रथप्रत्यग्रहकुशयदुभाकल्लसराका पञ्च पुत्रा वसोरामन् । वसु-
ध्वजद्विशाल साम्राज्यं स्वराहुवलेन सस्थापितवान्, तत्पुत्रेषु विभज्य
पञ्चैव राज्याधिकारिणः अकरात् । साम्राज्यस्य पञ्च भागा यथा—मगध,
कौशाम्बी, कारुप चेदि, मत्स्यश्च ।

तत्र मगधशासको बृहद्रथा बृहद्रथवशं सस्थाप्य स्वनाम्ना गिरिव्रज
राजधानीं च विधाय राज्यमकरोत् । पाटलापुरराजगृहस्थां स्थापनात्पूर्वं
गिरिव्रज एव मगधराजधान्यासीत् । तथा राजगृहस्थापनं गिरिव्रजस्य
भग्नावशेष एवाभूत् । गिरिव्रजसस्थापको वसुध्वजराजावास्ताम् ।

एलवशीययातिभूपस्य पूर्वमेव वर्णनं कृतं मुक्तमणे । यस्य पञ्च
पुत्रा पृथक्पृथक् स्व राज्यं सस्थापितवन्तः ।

किन्तु मान्धातुसमय एतया शक्त्यवरोधाऽभूदेतदपि वर्णितमव ।

अथ च यदुवशीयो राजा विद्वान् वर्तमानरराजप्रदेशस्य शासक
आसीत् । तपुना मधुध्वजराजा राजा अभूत् ।

एतस्मिन्नेव वशे सात्यतनामा महाप्रतापशाली वीरो राजा जातः ।

तेन च शत्रुभद्रपुत्रसत्यापित मधुरारात्र न्यवशीहृत्य न्यनीय रात्र
सत्यापितम् । नात्रवत्यानेके पुत्रा आसन्, यत्र प्रभिद्धया वृष्यन्धक
योर्नाम्ना वृष्टिप्रशोऽन्धकरशश्च पित्र्यातापभूताम् ।

अनयोरेव प्रशया वृष्ट्या वृष्टिप्रशो मन्थान्धकरशो समुत्पन्नौ ।
एतदतिरिक्तान्यपि यादवशायासा अनेकानि राजान्यासन् वर्त
मानानिदर्भन्तिप्रभृतिप्रदेशेषु ।

हस्तिनापुरस्य कौरवशायासा विकास एन प्रकारेणामूदितमपि
वर्णितमेव ।

दुर्यो चतुर्दशे वयो प्रतीया नाम राज्ञ उभूय महाप्रतापगाला ।
प्रतापपुत्र शन्तनु स्मरितयुर्परत हस्तिनापुरराधगिहासुनमलञ्जकार ।
शान्ताना पौरौ पाण्डुवृतराष्ट्री समभूताम् । तत्रार्हतगप्यत्व दुर्यो
धनप्रभृतय शतपुत्रा पाण्डाश्च युधिष्ठिर्भीमासुनिनरुलमहत्पुत्रता
पञ्च पुत्रा प्रभूयन् । धार्तराष्ट्रा कौरवनाम्ना पाण्डा पुत्राश्च
पाण्डवनाम्ना पित्र्याता उभूयु । कौरवा पाण्डवाश्च राज्ञाथ
परस्पर कलदासमाना आसन् । पाण्डवानामिच्छासीन् यदहस्तिनापुरराचे
तेषामपि भागाऽस्ति न्यायत, स च तन्या मिश्रन् किन्तु दुर्यायन
संप्रथैतत्प्रतिकूल प्रासीत् । सधर्मान्तर पाण्डवा यदुनाया पश्चमभागे
खाण्डववननामकमेक स्थान प्राप्य तद्वनमेव भस्मसात्कृत्वा तत्रेन्द्रप्रस्थ
नामग्रमेक नगरत्रिमितवन्त । इन्द्रप्रस्थ एवेदानीं प्राचीनदिल्लानाम्ना
प्रभिद्धाऽस्ति । पाण्डवाना प्रयत्नेनैवेन्द्रप्रस्थनगर धनगान्यपरिपूर्णं
यभूय तस्मिन् काले ।

पौराणिकानुश्रुत्या गिरिव्रजभूयाना नामानि कथितानि । किन्तु महा-
भारतानुसारभास्यैकस्य नगरभूयस्यापि वर्णनमस्ति, तस्य नाम दीप्येति ।
इमं धार्तरतमभूय हस्तिनापुरराजा पाण्डु परानितवान् । तदि
वरणमित्यम्-

पृथ्वा विनेतुकाम पाण्डुर्भीष्मधृतराष्ट्रादिकौरवान्प्रणम्य मद्भाचरण

विधाय रथाश्वहस्त्युद्रादिभिः पदातिभिश्च सहिता मगध विजेतुं प्रतस्थे । तत्र गत्वा मगधराजं दार्घानिहत्य पाण्डुं राजगृहाद् रघुविधवाहनादिसम्पन्नं सुरर्णरत्नादिकीपमाप्तवान् । मुक्तामणे ! एतेन महाभारतीययथा नरेण विजायते यन्मगधराजो दीर्घं आसात्, अथ च जरासन्धोऽपि युधिष्ठिरसमाकालीन एव ।

यत्रपि मगधराजो दीर्घं पाण्डुना पराजितस्तथापि दीर्घस्य जीरताया पराक्रमे च नासीत्तन्देह । महाभारते विलिखितं यत् स्वराहुजलं गर्वाम्बितो दीरा रघूना भूगना भानभङ्गञ्चकार । एतस्मै च वशीया जरासन्धो मगधराज्यसिंहासनासनो रभूव । जरासन्ध स्वसमाकालान् भूगना रायश्रियं समाप्य सर्वराजसु प्रधानस्थानमाप्तवान् । प्रायेण सर्व एव तत्कालानां राजानो जरासन्धवशवर्तिन आसन् ।

चदिराजं शिशुपाला मगधाधानतामवाप्य मगधराजप्रधानसेनापतिपदमलञ्चकार । कुरुदेशभूगो मायायुद्धविशारदो महाप्रनापशाली वक्रस्तच्छिष्य इवाभूत् । एवमकुरु दिव्यमणिना प्रिययात करभदेशभूपा मगधराहनो जरासन्धाधोन एव रभूत् । तथा च मुरनरकाभ्या सहितं प्राग्ज्योतिपुराधीशो मगधराजो मनसा कमणा वाचा च तस्याधानत्वस्वीचकार । युधिष्ठिरमातुलु । पुरुजिद्, वगपुण्ड्रकिरातराजो वसुदेवश्च तदधानतामेव स्वीचकतु । अथ च पाण्ड्यकथकैशिकभूपो भाष्मकोऽपि मगधराज्याधीनतां स्वीकृतवानासीत् ।

पूर्वकथितमचनैः सुसप्तमेव जरासन्धराज्यं पूर्वं यद्भासानपर्यन्तं विस्तृतमासीत् । तत्रथा पूर्वाभारतस्याङ्गवङ्गपुण्ड्रकिरातप्राग्ज्योतिपुरनरतया दक्षिणभारतस्य पाण्ड्यकथकैशिकभूपाश्चेदिराजश्च तस्याधीना रभूत् । भारतस्य पश्चिमोत्तरशूरसेनप्रदेशेऽन्धकयादवानां भूप कसस्तस्यैव जामाता रभूत् । कसश्च जरासन्धसरत्तण साहाय्यज्ञावाप्य प्रजासु रवेच्छयात्माचारञ्चकार । इत्थं भारतस्य महति भूभागे जरासन्धस्यैव प्रभाया रभूत् ।

एतादृशा प्रप्यनेरे भूग आमन् ये सद्य मगधराजत्वाधी-
नतामन्वीकृत्य विहाय च स्वकीयराज्यानि सुदूरपश्चिमभारते
निवासमकारुः ।

एतादृशा अष्टादशमो जनशाना राजानमस्तदतिरिक्त्वाः सन्नेनमद्य
कारयोधशाल्यमद्यस्मरस्थलमुकुटकुलिन्दमुन्तिशाल्याग्रनप्रमृतय आसन् ।
एते सर्व एव राजानो जरासन्प्रमनात्वकीय जनपदमपहाय सुदूर-
पश्चिमभारत गताः ।

एतमेव दक्षिणपश्चाल—पूर्वकोशलमत्त्वानिवासिनश्च न्य ह्य
प्रदेश विहाय दक्षिणभारतेऽन्वय वा निवासमकारुः । यथा सिंहो महा-
हस्तितनो निगृह्य गुहायामनरुगद्धि तथैव जरासन्प्रोऽपि बहून् भूपान्निगृह्य
गिद्धिपथ्य कारागारे निरद्वयान् । सर्वेषामेव भूयाना रत्नप्रदान-
कर्मणा भूतगज शिर समर्चितु तस्येच्छार्त्तान् ।

पाण्डवाना मातुलपुत्र. श्रीकृष्ण आसीन् । तस्य माहाय्येन तेषा
महत्युन्नतिर्जाता । एतदा समस्तभूपान्निजित्य राजसूययज्ञं कर्तुं ते-
यामिच्छ्वा बभूव । तन्मिन् समस्तभूयाना विजय आगच्छक इति कृत्वा
भीमार्जुननकुलसहदेवैश्चतसृणा दिशा विजये कृतेऽपि मगधराजजरासन्प्र
स्य विजयोऽगशिष्य एवामून् । केनागयेन जरासन्प्रनिर्घा मरिष्यनीति
चिन्ताकुलमति युधिष्ठिर प्रभाव भागार्जुनसहितं श्रीकृष्णा मगधराज-
जरासन्ध विजेतु प्रतस्ये ।

यय एव ब्राह्मणस्य विघात जरासन्प्रसमीप गत्वा इन्द्रयुद्धमिक्षा
याचितवन्तः, स्वकीय परिचयञ्च दत्तवन्तः । तेषा परिचय ज्ञात्वा जरा-
सन्धः सहासमवदत्—कृष्ण ! त्वं तु मत्समखाद् युद्धे पलायितोऽसि,
तेन त्वया सह युद्धकरणमनुचितं गम । तथाजुनस्तु बाल एव, तेन
साकमपि युद्धमनुचितमेव । किन्तु भीमस्तुल्हवन्तो मम, तेनैव
सह गदायुद्धं करिष्यामि । इत्युक्त्वा भीमाय महतीमेका गदा प्रादाय

स्वयमप्येनामादाय च गदा समे गते युद्ध कुर्यात्तां वभूव भीमेन गृह
जरामन्धः ।

दिवा युद्ध कुर्यात्तां रात्री मित्रवच्छानसंमत्ताः गृह विरति दिनानि
व्यतीयुः । मनविशरात्री भीमः धीकृष्ण प्रोचान—जरासन्धराप्रहारव्य-
थितोऽहं तन गृह युद्धमिदानीन्नेव परिप्सामि । देवः धीकृष्णो भीम गन्ध-
यन् स्वहस्तेन तच्छरीरं परिमर्दयन्तुवान्—आगामिनि दिवसे युद्धं कुर्यात्
त्वयाहमवलोक्य, मदीयमकेनेन कार्यं कर्तव्यमिति । अष्टाविंशे दिने
पुनरपि युद्धारम्भे जात भीम, धीकृष्ण विलोकितवान् । धीकृष्णश्च
तृण मध्यतो विदारयन् मगधराज मध्यत एव विदारयितुं सन्ततञ्चकार ।
शतसद्वेतो भीमो जरामन्धं विदारयामास । तन जरामन्धः पञ्चत्वमापदे ।
जरासन्धे मृत धीकृष्णो मगधराजकारागारनिवृत्तान् भूयान् मुनोच ।
मुक्ताश्च ते युधिष्ठिरराजयज्ञे सम्मोक्षितुं मह्यं तत्परा वभूवुः ।
मगधस्य साम्राज्यनाश एतेषां मूलोच्छेद विधानु तत्पर आसीत्, अतएव
जरासन्धः एतान् स्वकीयकारागारे निवृत्तञ्चकार । किन्तु युधिष्ठिरस्य
साम्राज्यवादस्तादृशो नामात् । अन्यभूगस्तदधोना भवेयुरेतदेवोद्देश्य-
मासीत्तस्य । भूर्धाभिपिक्तभूयाना कारागारे वन्दीकरणाभयना हनन
प्राचीनार्यपरम्पराविरुद्धम् । मृते जरामन्धे तत्पुत्रः सहदेवो मगधराज-
सिंहासनासिनो वभूव । जरासन्धमरणान्तरमेव तद्राज्यं द्विज्जित्वा जातम् ।
इन्द्रप्रस्थभूयस्य युधिष्ठिरस्य साहाय्यमवाप्यानेके राजानः स्वतन्त्रा
वभूवुः । अनेके स्वकीयगणगण्ये परावृत्ता वभूवुश्च । इदानीं भारतस्य
राजनीतिक्रमः केन्द्रस्थलमिन्द्रप्रस्थो वभूव । अनन्तर भीमार्जुनसहितः
धीकृष्णो युधिष्ठिरयज्ञकर्मणि सलग्नो जातः । तत्र सर्वाभ्य एव दिग्व्यो
युधिष्ठिरवशीभूता विविधोपहारसहिता भूयाः समाजग्नुः । सहदेवोऽपि
समागतो बहुपहारसम्पन्नः ।

तस्मिन् वर्तमाने राजयज्ञे युधिष्ठिरस्य सर्व एव वान्धवा यज्ञकार्य-
सल्लग्ना वभूवुः । सत्र भीमो भोजनाध्यक्षो दुर्योधनो घनाध्यक्षः सहदेवः

सर्वेषां समागतानां सन्त्यानां वृधनकर्मणि तत्परा ननुलो द्रव्यसंग्रहे वृद्धानां
 गुरुणा शुभ्रपणेऽर्चनो द्रौपदी सेवाया कृपा दाने श्रीकृष्णश्चर्मण्या पाद-
 प्रक्षालनकर्मणि सत्सन् । राजनूपने सर्वप्रथमम्पूजा कन्य भवेदिति
 विचारणाया ममुत्पन्नाया जरासन्धपुत्र सहदेव श्राकृष्णान्य नाम प्रथम
 पूजार्थं प्रन्नापितवान् । एतन्व्य प्रस्तापन्व्य सर्व एव जना समर्थनञ्च
 कृतवन्त । तदा युधिष्ठिर परमप्रसन्नेन मनसा सुवर्णसिंहासने श्रीकृष्ण ममु
 पवेश्य भक्त्या पूजितवान् । सर्वप्रथम श्रीकृष्णापूजनेन नाधित विन्द
 मानमवशब्दमुच्चारयन्तञ्च शिशुपाल हनवान् श्राकृष्ण । अनन्तर वा
 परिपूर्णातामगात् । तत्र च ददृि मोक्ष प्रवृत्तानि गिर सर्वे श्रुतवन्त ।
 किन्तु पाण्डवानामेव उत्करो दार्पकालवर्जन स्थिरा नामून् । हस्तिनापु
 रनिवासिनः शौच्य एतदुत्कर्षं भादु नैव पारितवन्त । अद्यान्तिम परि-
 णामांमहाभारतयुद्धमेवामून् ।

श्रीकृष्णः

सूरसेनप्रदेशे यादवानां राज्ञश्चयमासीत्—अन्धकराज्य वृष्णि
 राज्ञश्च । अन्धकवादानां प्रधान कृषा जरासन्धस्य जामाता
 अतुल्यपराक्रमशाली मथुराया राज्ञसिंहासनासीनः जासीत् । जगसन्वा
 मगपत्सैको राजा, किन्तु कृषाज्यश्राकृष्णकानाम् नत्सैको राजेति ।
 परञ्च श्वशुरजरासन्धस्य साहाय्यमयाप्य कृषाऽप्यन्धक्यादेववृ-
 द्धानामवमानं कर्तुं प्रारभवान् । स्वकार्य वितरनुप्रसेनञ्च राज्ञश्च्युत
 कृत्वा स्वयमेव राजधिकारां गमून् । कृषमगिन्या देवक्या विवाहा
 मथुरानिवासिना वसुदेवेन सहामूत् । न्यमगिन्या यौतुररूपेण कसो
 वदुधनप्रदाय वरवध्वा प्रस्थानमकारयत् । प्रस्थानसमय एव कस
 देवक्या अष्टमगमात्समुपजा रालकृत्वा हनिताति देवयार्थी श्रुतवान् ।
 श्रुत्वैव देववाणामेकस्मिन् हस्त सङ्ग गृहीत्वा परेण देवकीवेशाद्धादाय
 ता हन्तु तत्परां गमून् म । देवकीसमुत्पन्नाद्वालकाद्भवतो भय नतु

देवक्या, अतो देवकीसमुत्पन्न बाल भयते प्रदास्यामीति प्रतिज्ञाते
 वसुदेवे ता मुमोच सः । व्यतीने वर्षे देवकीसमुत्पन्न बाल कसाय प्रददौ
 वसुदेवः । तच्चादाय कस शिलाया विषोथ्य हतवान् । एव पट्सु बालेषु
 हतेषु देवे पृथ्वोभारापहारार्थं धर्मदेवब्राह्मणगोरक्षार्थञ्च प्रार्थितोस्य
 भगवतो महाविष्णोराज्ञया तदशभूत शैरो देवक्या गर्भे वास व्यवत् ।
 विष्णोराज्ञया योगमाया देवीगर्भात्त समाकृष्य नन्दगोकुलनिवासिन्या
 वसुदेवभार्याया रोहिण्या गर्भेऽजासयन्, स्वयञ्च नन्दपत्न्या यशोदाया
 गर्भे वास कृतवती । रोहिणीगर्भात्समुत्पन्नस्य बालस्य रामसकर्पणादी-
 नि नामान्यभूवन् । देवक्या गर्भपातोऽभूदिति लोकेषु वित्यातिर्जाता ।
 अष्टमे देवक्या गर्भे स्वयमेव भगवान् विष्णुर्निजासञ्चक्रे । सम्प्राप्ते समये
 देवकी सर्जलक्षणमम्पन्न विष्णोरवतारभूत पुत्र जनयामास । नन्दपत्नी
 यशोदा योगमायावतारभूता च पुत्रीम् । परैरलक्षितो वामुदेवस्त बाल-
 मादाय नन्दगोकुल गत्वा यशोदाशयने न्यस्य बालिकाञ्चादाय
 मथुरामागत्य कसाय समर्पितवान् । कथमिव देववाणी मिथ्या जाता,
 देवक्या अष्टमगर्भाद्वाङ्मिका समुत्पन्नेति विचारयन् कसस्ता शिलाया
 पोथयितु हस्ते गृहीतवान् यावत्तारदेव बालिकाकाशस्थिताष्टभुजा-
 न्विता च भूत्वा कस प्रोवाच—रे ! दुष्ट मया हतया किन्ते कार्यं भ-
 रिष्यति ? तत्र महारकारकः कुत्रापि जन्म लब्धवान् । इत्युक्त्वा सा
 देवी विन्ध्याचले निजास कृतवती । परमविस्मितमनाः कसो नन्दगेहस्थित
 कृष्ण हन्तु विविधोपायान् कृतवान्, किन्तु साफल्यन्नैव लेभे । कृष्णश्च
 नन्दगोकुले विविधा बालव्रीडा रामलीला गोरीचीरहरण कालीयनागदमनं
 गौतर्धनाचलधारणदिक कृत्वा मथुरामागत्य कस स्वमातुल हतवान् ।
 कसमृत्युगमाचार श्रुत्वा जामातृवधजनितत्रोधाकुलो जरासधः सप्तदशवारं
 मथुरामात्रान्तवान्, किन्तु पराजित एव जातः । वर्तमानेऽष्टादशे सप्तमे
 मयलः सप्तम्यध भगवान् धीकृष्णो मथुरा रिहाय द्वारकाम

गात् । तत्रोद्वेगतेन चादयवृष्टिप्रभृतीना मूत्र विधान स्वय तदादेशे
वर्तमानोऽभूत् ।

द्वारया च मगधद्वादुदूगवर्तिन्यासीत् । तत्र जरासन्धान्मण्डल्य क्रियायि
भयन्नासीत् । किन्तु कथंनित्र जरासन्धविनाशो भवेदिति चिन्ताकुलः
कृष्णो जुषिष्टिरराजदूनयगमिषेण भीमसेनेन परामन्त्र्य प्राप्तितवान् ।
युधिष्ठिरयज्ञश्च सम्पन्नो जातः । पुनर्भगवान् श्रीकृष्णो जरासन्धसहायकान्
सर्वानि भूगञ्जमान । हतोवप्येतेषु दुष्टमहीपेषु पृथ्वीभारो नैव समाप्तो-
ऽभूदिति विचारयन् वभून् भगवान् ।

महाभारतयुद्धम्

एतस्मिन्नेव समये पाण्डवोत्कर्षचिन्तिता कौरवा पाण्डवान् परा-
जेतु वृतसकलया वभूवु । युद्धे पाण्डवाना पराजवो नैव कदापि भविष्य
तीति विचार्य कौरवा द्यूतक्रीडार्थं तानाहूतवन्त । प्राचीनकाले यथा
बुद्धात्पलायन क्षत्रियाणा वृत्तेऽप्रमानजनक तथा द्यूताह्वानास्त्रीकरण-
मप्यपमानजनकमेवासीत् । अत पाण्डवा अपि द्यूतनिमन्त्रण स्वीकृ-
त्यन्द्रप्रस्थतो हस्तिनापुर जग्मु । द्यूतरमणि कुशलो गन्धारभूप
शकुनि कौरवाना भ्रातुल आसीत् । तस्य साहाय्येन छलेन च कौरवा
पाण्डवान् द्यूतरमणि नितवन्त । पाण्डवाना सर्वस्वमेव द्यूते
हृतवन्त । द्यूतनियमानुसारेण पाण्डवा द्वादशवर्षपर्यन्त वनवासार्थम्
एकवर्षञ्च अजातवातार्थं स्वकीय सर्वं राज्यादिक विहाय वन प्रस्थिता ।

पाण्डववनवासमध्ये हस्तिनापुरनिवासिन कौरवा पूर्णशक्तिसम्पन्ना
वभूवु । द्यूते पराजितत्वात्पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थेऽपि कौरवानाभवाधिका
रखयादशवषाण यावदासीत् । वनवासज्ञातवासावधिसमाप्त्यनन्तर
पाण्डवा पुनर्हस्तिनापुरमगत्य कौरवस्य स्वकीय राज्य याचितवन्तो
द्यूतनियमानुसारम् । किन्तु दुयाधनो नैव तद्राज्यमदात् । यहवो
राजानश्च पाण्डवराज्यप्रदापनेऽनपला वभूवु । तदा स्वयमेव भगवान्
श्रीकृष्ण पाण्डवदूता भूत्वा दुयाधन सम्प्राधयितु हस्तिनापुरञ्जगाम ।
असहाया धनराशमनाधिहीना पाण्डवा दधमिव मत्तो राज्य ग्रहिष्य-
न्ताति विचार्य दुयाधन कृष्णमुक्तवान्—युद्धमन्तरा सूयग्रमपि -
नैव दास्यामि भूमिम् । किन्तु पाण्डवाना सहायका अपि यहवो राजान
आसन् । शृष्णिप्रधात श्राकृष्ण पाण्डवाना परम सत्ता सम्बन्धी चासीत्
अन्यऽपि यहवा राजान पाण्डवाना साहाय्यमकुर्वन् । एतस्मिन् समये
श्रीकृष्णपाण्डवाना या हि सप्रामाऽभूत्तं महाभारतयुद्धमिति वदन्ति
जना । आर्यावर्तस्य सर्व एव राजानाऽस्मिन् युद्धे सम्मिलिता अभूवन् ।

मगधराज सहदेव युद्धे पाण्डवपक्षे गृहीतवान्, विदेहाङ्गुलकलिङ्ग
देशभूषा ग्रासामदेशभूषा मगधक्षेत्रे कौरवपक्षापलम्बिनः प्रभूः ।
केन्द्रवशिविशिष्टभुम्भारगान्धारत्रिगर्तमद्रक्षुद्रकमालवाम्बुद्रकाम्बुजादाना
पश्चिमात्तरभाग्तायदेशानां भूषा अपि कौरवाणां पक्षेऽभून् । एतद्यु-
धिष्ठिरदेशभूषा महाप्रतापशाला दुष्यन्तभगिनीपतिर्नन्दश्च प्रधान-
धामान् युधिष्ठिरमातुला मद्रदेशभूषा शल्य नाशलनस्यविदग्धादाना
भूषाश्चानि कौरवपक्षमव गृह्णातन्त ।

परामन्वराज्येन स्वतन्त्राभूता राज्ञा पूर्वाङ्गलस्य पाञ्चालस्य
मन्वस्य चेदिदशस्य कुरुपस्य मगधस्य च राजानं पाण्डवपक्षेऽभून् ।
वृष्णिगृह्णाहिना कौरवपक्षे तथा वृष्णिप्रदानं प्राङ्गणश्च पाण्डवपक्षेऽभूताम्
पाण्डवानां प्रधानमहायुक्तं परामर्शप्रदाता च भगवान् श्रीकृष्ण
एवमात् । प्रयान्धपि यादवानामनेकानि साधारणराज्यानि
कौरवपाण्डवपक्षयोरभून् ।

पाण्डवानां सेना मत्स्यदेशे कौरवाणां सेना हस्तिनापुरसमापवर्तिनि
प्रदेशे चैकनितऽभूताम् । कुन्धमेवे युद्धमभूत् । तत्र माहमापनायातुनाय
कृष्णा यज्ञान्मदात्तदेव गाताभूत् । पाण्डवानां निजया जात, धातृ
पुत्रामातृ वा ययगहातृकसहिता कौरवा युद्धे मन्गामापदिरे । भाष्प
द्रोणकर्णं प्रभृत्पाञ्चव वाराश्चास्मिन् युद्धे वारगनिमातन्त । महा-
भारतयुद्धे चाट्या नरसहातऽभूत्चाट्या नराहाराऽन्यस्मिन् इतिमपि
युद्धे नामत् ।

निजयानन्तरं युधिष्ठिरो हस्तिनापुरे हतयान्पदानां हर्षणा ऋष्य-
मन्दनघनिं क्षुत्तौदाशान्त्वमना राजानेहायनं परित्यक्तुं तन्परा जात ।
किन्तु श्रीकृष्णस्य प्रनाप्याक्षमययन्तमसारत् । कृतऽपि राजय
युधिष्ठिरं शान्तिर्नैवाप्तवार् । पुनः शरशय्यायां शयानस्य भीष्मस्य
समाप युधिष्ठिरं निजयं भगवान् श्रीकृष्ण । तत्र भीष्मस्यपदेशन

प्रशान्तमना युधिष्ठिरो हस्तिनापुरराजसिंहासनमधिकृत्य पट्टिशद्वयाणि
यावद्धारणे राज्ञ धर्मपूर्वकञ्चकार । श्राद्धेष्वश्च द्वारका जगाम ।

अनतारितऽपि भूमारे वृष्णिनादनुकुल मदान्मत्तमवलोक्य श्रीकृष्ण
एकस्मिन् दिनेन विचारितवान्—नयत्सहस्रं स्वकुलं प्रयास्यामि
स्वराय धाम, तदा पुनरपि प्रमत्तैर्मदराजैः पृथ्वा प्रपीडितैः भवियति ।
प्रियार्थं नगरं ब्राह्मणशापनं प्रभाम स्वकुलमपि सहितवान् ।
सहस्रं स्वकुलं स्वयमपि स्वधाम सम्प्राप्तवान् ।

श्राद्धेषु न्यसामगतं तत्रियासभूतं द्वारकापुरा समुद्रे निमग्ना ।
तत्रस्था कानभ्यायशिष्याः श्राद्धेषुमान्धवा यत्र तत्र निवासञ्चरिरे ।

युधिष्ठिरादेव पाण्डवाः श्राद्धेषु न्यसामगतं श्रुत्वा दौनः परीक्षित
राज्यासहामनासान विधाय परमं पद्मनापु ।

महाभारत युद्धे भारतीयराजनिनागा विनाशेन विविधराज्यानां दशा-
तीयं शाचनानां जाता । पाण्डुनानुनपुत्राऽभिमान्युरासीन् तत्पुत्रं परिजित्
तत्रकनागदशनेन मृत्युमवाप । तत्पुत्राः जनमेजया यदा कुरुराज्याधिकारी
यभूय तदासीं महान्तं सर्पयज्ञं कृत्वा यज्ञानान् विनाशितवान् । अयञ्च
कुरुप्रतिष्ठायाः पुनरुद्धारञ्चकार । जनमेजयमृत्याः परन्तत्पुत्रं शतानीकौ
हस्तिनापुरराजसिंहासनमारूढो यन्त्र । शतानीकपुत्राऽश्वमेधदत्तस्त-
त्पुत्राऽर्धमीमंश्राद्धेषुभून् । अस्मिन्श्राद्धेषुनन्तरं तत्पुत्रो निचधुर्हस्तिना-
पुरराज्यसिंहासनमलञ्चकार । एतस्य शासनकाले एवास्मिन् यदुमहत्त्व-
पूर्णं घटनं । एतस्य समये गङ्गायाः महाप्रवाहणं हस्तिनापुरं जलधारायाः
निमग्नमभूत्तदा । नचभुः परित्यज्य हस्तिनापुरं वत्सदेशं गतवान् । तत्र
कौशाम्बीं परराजधानीं विधास्य राज्यासनञ्चकार । निचधुमस्य एव
पुनरुद्धारं यद्यः पीरययौऽभूत् । पुनरंशमिन्दुदयनप्रभृतयोऽनेके
प्रसिद्धा राजाना यभूयुः, किन्तु तं यत्परराजनाम्नाः अस्मिन्नाः, ननु कौरव-
नाम्नाः पीरयनाम्नाः यथा ।

तत्त्वचिन्तकाः भूपाः

देवगो वदति—इदानीं भारतीयतत्त्वचिन्तकभूपानां किञ्चिद्वर्णनं क्रियते । सावधानतया शृणु मुक्तामणे !

त्रिदेहजनकनाम्ना मिथिलाया प्रसिद्धा भूपा वभूवुः । एतस्मिन्नेव वंशे एश्वरकृपारामचन्द्रस्य विवाहः सीरध्वजपुत्र्या सीतया सह वभूवेति श्रुतं तथा ।

जनकराजानो त्रिदुषा तत्त्वदर्शिना चाश्रयदातारोऽभूवन् । बृहदारण्यकापनिषदि धनकराजसभाया एकरितानां मुनीनां ब्राह्मणानाञ्च कथा वर्तते, यत्र याज्ञवल्क्यद्वाराऽन्वे विद्वांसः पराजिता वभूवुः । एकदा राजा जनको बहुदक्षिणान्वित यज्ञमेकञ्चकार । तां कुरुवाञ्जालानां बहुषो विद्वांसो ब्राह्मणाः समवेता वभूवुः । जनकः प्रोवाच—भो ब्राह्मणाः ! भवतु या हि ब्रह्मज्ञानसम्पन्नः, स इमाः सहस्रसंन्यान्विता गाः गृह्णातु नाम, यासां प्रत्येकं शृङ्गरो. सुवर्णस्य दश दशा पादा निरुद्धा वर्तन्ते । ध्रुवैर जनकं च न सर्प एव ब्राह्मणा मीनीभूताः, किन्तु याज्ञवल्क्यः सर्वा एव गाः सर्वान् त्रिदुषः पराजित्य गृहीतवान् ।

त्रिदेहजनक इव केकयस्याश्ननतिभूपोऽपि महान् तत्त्वज्ञानसम्पन्न आसीत् । छान्दोग्योपनिषदि वर्णनमेकं वर्तते यद् उदालक-आरुशिर्नाभिको विद्वान् स्वसार्थसहितोऽश्वरतेः समीपं गत्वा अध्यात्मसम्बन्धिनीनां शङ्कानां समाधानं ततोऽप्लभत । अश्वपतिर्न केवलं तत्त्वज्ञानी, किन्तु योग्यरासकोऽपि वभूव ।

‘मम जनादे न कोऽपि नीरो न कोऽपि मयरो न कोऽपि विद्याविहीनो न कोऽप्यशकारको न कोऽपि व्यभिचारी, तदा व्यभिचारिण्यः स्त्रियः कुतो भविष्यन्तीति छान्दोग्योपनिषदि तस्य कुरालशासकस्य गवांति-यंसंत इति ।

तत्कृता प्रतिशामरि ग्मारितवती । किन्तु ब्रह्मज्ञानसम्पन्नस्य जनकस्य
 मनसि पत्नीवचन क्रिञ्चिदपि नैव स्थिरमभूत् । अन्ते तच्छासना-
 सन्तुष्टा प्रजास्त राज्यच्युत कारितवत्यः । कौटलीयार्थशास्त्रे मिलित-
 माचारान्वाणक्येन यद् ब्राह्मणस्यैव सद् दृष्टे दयात्कारे दण्डक-
 मोक्षराजौ राज्यच्युतोऽभूत् । कथलविदेहभ्यामीदमेव दशमभूत् ।
 आचारान्वाणक्यो निरिखतमानन्ति द्वात्तदनेन विहानातिमोक्षपशी-
 म्वा बहवो राजानः सयान्पदा विनाशनापेदिरे ।

वैदिक-साहित्य-विचारः

अधुना दैवज्ञो वैदिकसाहित्य विचारयति मुक्तमणि समीपेतद्यथा—
 ऋग्यजु सामाध्वंयज्ञकाश्चत्वारो वेदाः । प्राचीनभारतस्य सम्यक्तायाः
 सस्कृतेर्जीवनस्य धर्मस्य च परिचयं ज्ञातुं वेदज्ञानमावश्यकम् । ऋग्वेदो
 दशमण्डलेषु विभक्तो वर्तते । शुक्लकृष्णभेदेन यजुर्वेदो द्विधा,
 शुक्लयजुर्वेद एव वाजसनेयी सहितेति कथ्यते । वाजसनेयिसहितायाः
 फारवभाष्यन्दिनीयनामके द्वे शाखे । काटककपिष्ठलमैत्रेशीतैत्तिरीप-
 नामिका कृष्णयजुर्वेदस्य चतस्रः शाखा वर्तन्ते । यजुर्वेदस्य वाजसनेयि-
 सहिता चत्वारिंशदध्यायेषु विभक्ता विविधयाशिकानुष्ठानमन्त्रसम्पन्ना
 च वर्तते ।

यजुर्वेदस्यान्तिमोऽध्यायोऽप्यात्मविचारपरिपूर्णशाखास्योपनिषद्
 वर्तते । कौथुमशाखा, राणायनीयशाखा, जैमिनीयशाखेति, तिस्रः
 शाखाः सामवेदस्येदानामुपलभ्यन्ते । वर्तमानसमये कौथुमशाखाधिक
 प्रचलिता वर्तते । आर्षिकोत्तार्षिकश्चेति सामवेदस्य द्वौ प्रधानभेदौ ।

शौनकशाखादिपलादशाखा चेति द्वे शाखेऽथर्ववेदस्योपलभ्येते ।
 अथर्ववेदे विशतपध्याया वर्तन्ते । आयुर्वेदो धनुर्वेदः शिल्पवेदो
 गान्धर्ववेदश्चेति चत्वार उपवेदा वर्तन्ते । चरकमुधुताद्याचार्यैर्विलिखिता
 ग्रन्था इदानीमायुर्वेदशास्त्रे उपलभ्यन्ते । धनुर्वेदस्य शिल्पवेदस्य
 गान्धर्ववेदस्य वेदानामेकोऽपि ग्रन्थो नैव समुपलभ्यते । एतैरुपवेद
 नामभिरेवं शक्यं यत् प्राचीनभारतीयमानवा न परलं याशिकानुष्ठान-
 इत्यविद्याचिन्त्रका एवामन्, किन्तु चिकित्सायां युद्धविद्यायां शिल्प-
 शास्त्रे श्रुतं अन्वामु विद्या-कलास्यरि निपुणा आसन् ।
 तथैवमन्दिरेण ह्यन्वदोऽंशरनिर्दि मुन्दरमुशासनं वर्तते । तद्यथा—
 महर्षिभनम्बुमारोऽन पृथा नारदः प्रोवाच—भगवन्, मया ऋग्यजुः
 सामाध्वंवेदा अधीता इतिहामपुराणमयः पञ्चमो वेदधापीत इति ।

एतदतिरिक्ता विदुर्विद्या राशिर्विद्या (गणितशास्त्रम्), निधिविद्या (भूगर्भशास्त्रम्), वाक्योवाक्यविद्या (तर्कशास्त्रम्), एकायनविद्या (नीतिशास्त्रम्), देवविद्या, ब्रह्मविद्या (अ यात्मशास्त्रम्), ध्वजविद्या (युद्धशास्त्रम्), नक्षत्रविद्या (ज्योति शास्त्रम्), सर्पविद्या, देवयजन विद्या चाधीता इति । एतेनोपाख्यानेनानुमीयत यदन्या अपि बहुविधा विद्या भारते प्रचलिता आसन् ।

तथा च अथर्वविद्या इय रात्रधर्मशास्त्रस्याप्युत्पत्ति प्राचीनभारत आसीत् ।

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि रात्रधर्मस्य विशद वर्णनं विद्यते । यत्रपि कौटिलीयार्थशास्त्रस्य रचना ऋद्धकालात्परं अभूव, किन्तु तन्वार्थं शास्त्रे गृह्णा प्राचीनराजमातिज्ञाना मतवर्णनमकारि चाणक्येन । तद्यथा—ऋतिपाचाया भरद्वाज विशालाक्ष परासर पिशुन-कौणपदन्त चातव्याधिव्याहुदन्तापुत्र गार्हस्त्यप्रधाना । किरणहा किं कथयामि मुत्तामये । इदानीं भारते नैवापलभ्यन्त एतेषामाचार्याणां नीतिशास्त्राणि ।

वदाहानि

शिद्धाकल्पनिरुक्तज्यौतिषव्याकरणछन्दासीति षड् वेदाहानि । शिद्धाया वैदिकवर्णानां शब्दानाञ्चाचारणस्य सिद्धान्ता विद्यन्ते । एतस्य शास्त्रस्य प्राचीनग्रन्थ प्रातिशाप्यमस्ति । शौनकविरचितऋग्वेद-प्रातिशाप्यम्, तैत्तिरीयप्रातिशाप्यसूत्रम्, कात्यायनविरचितवाजसनेयि-प्रातिशाप्यसूत्रम्, अथर्ववेदप्रातिशाप्यञ्चेति चत्वारि प्रातिशाप्यानि वर्तन्ते । एतदतिरिक्तानि भरद्वाजवशिष्ठश्यासदाहवल्क्यनिर्मितान्यपि प्रातिशाप्यान्यासन् । प्राचीनकाले शब्दानां शुद्धोच्चारणस्याधिकं महत्त्वमासीत् । शब्दानां कस्मिन् वर्णे कस्या मात्रायमधिकं उल्ल प्रदेयमिति पूर्णमहर्षीणां दृग्गवधिकं महत्त्वपूर्णं मासीत् यत यज्ञानुष्ठाने वेदमन्त्राणां विनिर्योगस्तदैव पूर्णं फलं प्रदातुं शक्नुयात् यदा तेषां शुद्धोच्चारणं भवेत् ।

करुण्यैव सरलमिति कृत्वा वैदिकानुष्ठानानां संक्षेपेण वर्णनं श्रौतकल्पे कृतम् । श्रौतकल्पस्यु ब्राह्मणग्रन्थसारभूतोऽस्मिन् । गृह्यशास्त्राणां जन्मत आरभ्य मृत्युपर्यन्तानां सन्काराणां वर्णनं गृह्यसूत्रे वर्तते । तथा चैत्रो मानसोऽयं मानस प्रति कीदृश व्यवहारं कुर्यात्, काश्च नियमान्नालये-देतेषां वर्णनं धर्मसूत्रकल्पे वर्तते इति ।

वर्तमानसमये निम्नलिखिता सूत्रग्रन्था उपलभ्यन्ते—

गौतमधर्मसूत्रम्, धौतगणनसूत्रम्, आपस्तम्बसूत्रम्, मानससूत्रम्, काठकसूत्रम्, ऋतवायनश्रौतसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्, आश्वलायनगृह्य-सूत्रम्, माश्वलायनश्रौतसूत्रम्, सायणश्रौतसूत्रम्, सायणगृह्यसूत्रम्, साम्ब्यायनश्रौतसूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रम्, कौशिकसूत्रम्, वैतानसूत्रञ्च ।

भारतीयप्राचीनपरम्परातुमारेण षट् दर्शनशास्त्राणि सायणयोग्याय-वैशेषिकमीमांसारेदान्तसङ्गहानि वर्तन्ते ।

सायणदर्शनस्य मुग्ध-मिद्धान्तः सत्कार्यवादः । एतदनुसारेण अमृतं मद्युत्तर्त्तिर्नैव भवितुमर्हति । मया एव सत्ता अव्यक्तरूपेण स्वकारणेषु विद्यमाना भवति । उत्तरेभिः प्राणोऽग्नेय इत् कारस्वत्त्वं ज्ञानरूपेणोद्भवा जायते । विनाशश्च कार्यस्य कारणे लीनत्वमेव । नन्या अपि विद्यमानायाः सत्तायां सर्वथा विनाशो नैव भवति, किन्तु साम्ब्यायणे विलीना भवति । मृत्तिकया घटोत्पत्तिः, यन्तुतो घटी मृत्तिरूपेण पूर्वमपि विद्यमाना आसीत् । घटोत्पत्तिक्रमये मृत्तिकैव घटरूपे परिणता व्यक्तीभूता वा । घटनाशस्त्रायमेवामिप्रायो यद् घटः पुनरपि मृत्तिकारूपे परिणतः ।

इममेव सत्कार्यवादमवलम्ब्य सायणशास्त्रे मसारस्य कारणप्रकृतिरिति स्वीकृतम् । मसारः प्रकृतिरूपान्तरपरिणाम एव । प्रकृतिश्च नित्या अनादिभूता च । मसारोऽव्यक्तरूपेण सर्वदेवारातिष्ठते । यदा सः स्वव्यक्तं करोति तदा मसारो भवति । सत्त्वरजस्तमोगुणाः मसारस्याधारभूताः । एतेषां यथासायणस्यावस्थायां नाम प्रकृतिः । यदेतेषां साम्या-

वस्था न भवति तदा कस्याप्येकस्य गुणस्य प्राधान्येन ससारस्य विविधवस्तूना निर्माणं भवति । किन्तु प्रकृति स्वयं ससाररूपं व्यक्ता न भवति । सा स्वयं जडीभूता । अतस्तस्या पुरुषस्या वश्यकता भवति । प्रकृति पुरुषेति द्वे मूलानादित्वे स्त । एतया सयोगेन ससारस्य निर्माणं भवति । प्रकृतिपुरुषयोर्दशा पञ्चमन्धयारिव वर्तते । न केचमन्धो निर्दिष्टस्थानं गन्तुं शक्नोति, न च केवलं पङ्क्तु । किन्तु यदि पङ्क्तुरन्वस्य स्क्रन्वस्थितो भवत्तदा द्वावपि समुद्दिष्टं स्थानं प्राप्तुं शक्नुयाताम् । एवमेव प्रकृतिपुरुषावपि परस्परसहयोगेन सृष्टिनिर्माणं कुरुत । अथ च प्रकृति ससाररूपेण व्यक्तसमयेऽनेकानामु दशामु गच्छति । ताश्च दशा महदहङ्कारपञ्चगानेन्द्रियपञ्चकर्मैन्द्रियमन पञ्चतन्मात्रापञ्च महाभूतानीति । सार्यदर्शने सृष्टिविकासस्य त्रिभिन्नदशानां विशदं विवेचनं विद्यते ।

सार्यदर्शनानुसारेण पुरुष स्वप्रकाशस्वरूपश्चेतनः । सुरदुःख कामनाधलोभमोहादीनां सम्बन्धं पुरुषेण सह नास्ति, किन्तु प्रकृत्या सह । परञ्च प्रकृतिसयोगेन पुरुषोऽपि विभिन्नपदार्थेषु ममत्वस्या हङ्कारस्य च बुद्धिं करोति । ससारे यत्किञ्चिदपि भवति, तस्य कारको नैव पुरुषः । किन्तु प्रकृति सर्वं कार्यं करोति । पर यदा प्रकृतिसयोगेन पुरुषो अहङ्कारनिमूढो भवति तदा प्रकृत्या क्रियमाणानि कार्याणि कर्ताहमिति मन्यते । वस्तुतः पुरुषः कर्ता नैव भवति । यदा पुरुषः सम्यक्त्या 'नाहं कर्ता, किन्तु प्रकृतिरेव सर्वं करोति' इति निश्चिनुते, तदासौ अहङ्कारविमुक्ता जायते । एतस्यैव नाम मोक्ष इति ।

सृष्टिनिर्माणस्थितिप्रलययुगौ सार्य ईश्वरस्यावश्यकतास्यैवानुभवति । अत एव तन्मूल (समारमूल) तत्त्वेषु नास्तौश्वरपरिगणनम्, न च घेदान्तिना ब्रह्म इव मूलतत्त्वम्योप्युच्चरूपेण तस्य सत्तास्वीकरणम् । किन्तु साण्यवेत्तार ईश्वरस्य गण्डनमपि नैव कुर्यन्ति, स्वकीयपद्धतौ वै ईश्वरस्यावश्यकतामेव न मानयन्ति ।

साङ्ख्यदर्शनस्य प्रवर्तकः कपिलमुनिरासीत् । स एव साख्यसूत्राणां रचनाञ्चकार । पञ्चशिखाचार्यकृत पण्डितन्ममेव तच्छास्त्रस्य प्रामाणिक-ग्रन्थ आसीत्, किन्त्यदानीं नैवोपलभ्यते । ईश्वरकृष्णस्य साङ्ख्यकारिका विज्ञानभिधुञ्जत प्रवचनमाप्य गौडपादमाप्यञ्चैतच्छास्त्रस्य प्रामाणिक-ग्रन्थाः विद्यन्ते सुत्तमणे ।

योगदर्शनमिदमेव प्रतिपादयति उन्मनुष्यः केन प्रकारेण चित्तवृत्तीनां निरोधं कुर्यात् । वस्तुतः चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव नाम योगो वर्तते । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-दानसमाधया योगस्य अष्टाङ्गानि वर्तन्ते ।

अहिंसा मत्वास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाणां नाम यमः । शौचसन्तोष उपवासस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानां नाम नियमः । चित्तवृत्तीनां निरोधार्थ-मेकामनरिथितेन विविधाः प्रकारास्तेषां नामासनम् । श्वासप्रश्वासाद्यो-र्योर्निऋणकरणमेव प्राणायामः । यदेन्द्रियाणि विषयान्परित्यज्यान्तर्मु-खाणि भवन्ति, तदैतस्या दशानां नाम प्रत्याहारः ।

कस्मिंश्चिद्विश्रितं स्थानं उपविश्य मनोऽध्यानं वा स्थिरीकरणं धारणा । चित्तैकाग्रदशायां नाम ध्यानम् । यदा मानसस्य सर्वा एव वृत्तयस्तद्दशवर्तिन्यो भवन्ति, तस्या एव दशायां नाम समाधिः ।

योगदर्शने योगसाधनायाः—एतया सर्वेषामुपायानां विशदवर्णनं वर्तते । एतस्य दर्शनस्यादिप्रवर्तकः पतञ्जलिः । योगसूत्राणां रचना कृतवान् । तस्मिन् व्यासस्य भाष्यमतिर प्राचीनं प्रामाणिकञ्च वर्तते । पश्चाद्वाचस्पतिमिथिलत्ववैशारदीं तथा विशानभिधुञ्च योगयार्तिकटीका कृतवन्तौ ।

न्यायदर्शनस्य प्रधानलक्ष्यमिदमेव यत्तदिदं निश्चितं कुर्याद् यद्विश्रित-ज्ञानार्थं क्रियन्ति कानि च प्रमाणानि वर्तन्ते । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । यं विषयं वयं साक्षाद्रूपेण जानीमन्मदेव प्रत्यक्षम् । नैननासिकाकर्णजिह्वात्वच एतानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि । यदा कस्यापीन्द्रि-

यस्य स्वविषयेन सह साक्षात्सन्निकर्षः सम्बन्धः सम्पर्को वा भवति तदा तस्य विषयस्य ज्ञान जायते, इदमेव ज्ञान प्रत्यक्षज्ञानम् । समनस्क्रामिर्न-नासिकाकार्णजिह्वात्वग्भिरनुभूत ज्ञान प्रत्यक्षमिति यावत् ।

यदा कस्यापि वस्तुनोऽस्माकं प्रत्यक्षज्ञान न भवति, किन्तु केनापि हेतुना तस्य ज्ञान भवति, तच्छानमनुमानज्ञानम् । यथास्वामिः कस्यापि दूरवर्तिन पर्वतस्य शिखरे धूमो विलाकितस्तस्मादनुमान कृत यत्तन्निर्गतं । यत्र यत्र धूमो भवति तत्र तत्राग्निरवश्यमेव भवति । अत्रो धूमसत्तदाग्निस्तस्माभिरवधारिता । एतादृशमेव ज्ञान-मनुमानज्ञानम् । यदा कस्यापि ज्ञातस्य वस्तुन साधर्म्येण वयमज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञान कुर्मस्तदोपमानज्ञान भवति । यथा कश्चिन्मानसो गा सम्भक्त्या जानाति, किन्तु गवयं न जानाति । त कश्चित् कथयति यद् वयोग्नि गोसदृश एव भवति । स च वने पशुमंक्रं पश्यतिऽवस्थाकृतिः गोसदृशी । तेनासौ जानाति यदसौ पशुमंक्रो वर्तते । इत्थं ज्ञानमेवोपमानज्ञानम् । किन्तु बहवो विषया एतादृशा अपि वर्तन्ते यान् वयं प्रत्यक्षानुमानोपमानैर्न ज्ञातुं शक्नुमः ताज्ज्ञानसाधनं केवलं शब्द एव । राजा अशोको भारते शासनं कुरुंन्नामोत्तथामौ भारते धर्मविजयनीत्यनुस-रणञ्चकार । एतद्वार्ता वयं खलु शब्देन जानामः । भूमण्डलस्योत्तरभागे प्रुवप्रदेशा वर्तन्ते, यं सदेव हिमेनाच्छादितोऽस्ति, इमामपि वार्ता विषयं शब्देनैव जानामः । एतादृशा यद्वा विषया येषां ज्ञानसाधारः शब्दादृते नान्यः कोऽपि घटते ।

ज्ञानाधारभूतानामितेषां प्रमाणानां विस्तारपूर्वकं विवेचनं न्यायदर्शनेऽस्ति । ज्ञानसाधनानां विवेचनं कृत्वा पुनस्तत्र ससारस्य विविधानां तत्त्वानां विचारोऽपि कृतः । न्यायदर्शनानुसारेण, ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चैते त्रया मूलपदार्थाः जीवात्मा शरीराद्भिन्नश्च । चार्वाकाः शरीरजीवात्मनोः कमपि भेदचैव स्वीकुरुन्ति । तेषां कथनं यन्मृत्युना सह जीवात्मनोऽपि समाप्तिर्जायते । किन्तु नैयायिका

शार्वाकमतपरणहन कृत्वा सिद्धमिदं कृतवन्तो यज्जीवात्मनः पृथग्वर्तते ।
स च शरीरमनोबुद्धिम्यो भिन्नः स्वतन्त्रश्च पदार्थोऽस्ति । एवमेवे-
श्वरस्य प्रकृतेश्च स्वरूपस्यापि न्यायदर्शनै विस्तृतं विवेचनं विद्यते ।

न्यायदर्शनस्य प्रवर्तको महर्षिर्गीर्तितो वर्तते । स च सूत्ररूपेण
न्यायदर्शनस्य रचनाञ्चकार । गौतमपिरचितन्यायसूत्रेषु वात्स्यायनविर-
चितं विस्तृतं भाष्यं वर्तते । सूत्रभाष्यरचनानन्तरं न्यायदर्शनसम्प्रदायानो-
ऽनेके स्वतन्त्रा ग्रन्था अप्यन्यैराचार्यैर्विरचिताः । तेषु वात्स्यायनभाष्य-
व्याख्यानभूतं उद्योतकरपिरचितं न्यायवार्तिकम्, वाचस्पतिमिश्रलिङ्गिता
तात्पर्यटीका तात्पर्यटीकाव्याख्यानभूतं, उदयनाचार्यविरचितं तात्पर्यपरि-
शुद्धिनामको ग्रन्थः, एते त्रयो ग्रन्था अतीव प्रसिद्धाः । न्यायरूपेण
भारतीयाः प्राचीनमहर्षय एतादृशं तत्त्वज्ञानं प्राप्तवन्तो येन पदार्थानां
ज्ञाने सत्यासत्यनिर्णये महत्साहाय्यमाप्नुवन्ति जनाः ।

वैशेषिकदर्शनानुसारेण ज्ञानस्य चत्वारि माधनानि । प्रत्यक्ष
लौकिकं (अनुमानम्) स्मृतिरार्पणानञ्च । ज्ञानेन्द्रियमनमात्मना यज्ञान-
म्भवति तदेव प्रत्यक्षज्ञानम् । लौकिकज्ञानञ्चतुर्विधम्, अनुमानावमान-
राद्भूतिह्यभेदैः । अनुमानस्यार्थ एतिह्यम् । पूर्वं ज्ञातव्यं वस्तुनः स्मरणेन
यज्ञानज्ञायते तदेव ज्ञानं स्मृतिशब्देन व्यवहियते । स्मृति-
रपि ज्ञानसाधिका । श्रुत्यो यदज्ञानं मन्तव्यं तथा प्राप्तवन्तस्तदेव ज्ञान-
मार्पणज्ञानम् । यद्यद्बहूनि वस्तूनि वेदलेनार्पणज्ञानेनैव जानीमः ।

वैशेषिकदर्शनानुसारेण सप्तारस्य सप्त एव पदार्थाः । द्रव्यगुणकर्म-
सामान्यविशेषसमवायामावेषु विभक्ता वर्तन्ते । पदार्थान्यामिप्रायो
ज्ञानम् । सप्तारस्य प्रत्येकसत्तायाः प्रत्येकज्ञातव्यस्य चैतैरु सप्तभा-
गेष्वन्तर्गतिं कर्तुं शक्नुमः ।

पृथिव्यग्नेजोवाप्याकाशकालदिगात्ममनासीति नव द्रव्याणि ।
एतेषु नवसु पूर्वं पञ्च महाभूतानि । कालोदिकचैतादृशे द्रव्ये
स्तो यान्या परिर्विश्यस्य कानि सत्ता नास्ति कल्पिता । आत्मानन-

श्वेतादृश्यौ सत्ते स्त, यया सम्बन्धा भौतिकपदार्थेन सह नास्ति । पृथ्वीजलादय पञ्च भौतिकपदार्था । एतेऽत्रिमाणि परमाणुभिरमूत् । परमाणुञ्च नित्य शाश्वतश्च । तत्तत्त्वम् यस्य विभागा नैव भवति कदापि, तदेव परमाणुशब्देनाच्यत । परमाणुना सम्बन्धेनैव पृथिवीजलादीना द्रव्याणांनिर्माणं भवति ।

रूपरसगन्धस्पर्शसरयापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरत्वगुद्वल-द्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधमीधिर्मसस्कारा एते चतुर्विंशतिर्गुणा । एतेषा गुणाना सत्ता द्रव्यात् पृथङ् नैव कदापि भवति ।

उत्क्षेरापक्षेत्रणाकुञ्चनप्रसारणगमनानीति पञ्च कर्माणि । अयुत सिद्धयोर्वस्तुनो नित्य सम्बन्ध समवाय इति । वस्तूना सत्तानाञ्च परस्पर नित्यसम्बन्ध एव समवायशब्देनाभिधीयते । गुणगुणिनो क्रियाक्रिया-वताश्च यो हि सम्बन्धो अमो नित्य । एवमेव कार्यकारणयो सम्बन्धो नित्य । य खल्वेकोऽपरस्मात्पृथङ् न भवितु प्रभवति तयो सम्बन्धो नित्य सम्बन्ध, स च समवाय इति निष्कर्षः । वैशेषिकदर्शनस्य प्रवर्तक कणाद आसीत् । स एव वैशेषिकसूत्राणि व्यरचयत् । कणादसूत्रेष्व्याचार्यप्रशस्तपादेन भाष्य व्यलेखि, यत्प्रशस्तपादभाष्यमिति कथयन्ति । पश्चाद् व्योमशिलाचार्या व्योमवर्ती, उदयनाचार्य किरणावली श्रीधराचाया न्यायकन्दली वल्लभाचार्यो न्यायलीलावतीञ्च व्यरचयन् ।

मीमांसादर्शनस्य मुख्य प्रयोजनमिदम्बर्तते यदद कर्मकाण्डस्य शास्त्रीयरूप प्रतिपादयेत् । शास्त्रीयकर्मकण्डे यत्र विरोधोऽसङ्घतिर्वा लक्ष्येत तत्र तद्विराधस्य निराकरण धार्मिकनियमस्य वास्तविकी मीमांसाञ्च कुर्यात् । एतद्दर्शनानुसारेण वेदविहितकर्मैव धर्म । तेषा कर्मणा करणे नापूर्वस्य (प्रारब्धस्य) उत्पत्तिर्जायते । मनुष्याणा यानि सुखदुःखैश्वर्यं दारिद्र्यादीनि वर्तन्ते तेषा मूलकारणमपूर्वमेव । प्रत्येक मानव स्वस्वकर्मभिरपूर्वनिर्माणं करोति । वैदिककर्मकाण्डेषु कस्यचिद्विशेषफलस्य प्राप्ते विशेषस्यानुष्ठानस्य कर्मकाण्डस्य वा विधानं वर्तते । किन्तु वर्य

पश्यामो यत् कर्मकारणेनामीष्ट फल शीघ्रमेव न प्राप्यते जनैः । अतो मीमासाददर्शनेनेदमेव प्रतिनादित यत् कर्मकारणद्वारात्पूर्वस्योत्पत्तिर्भवति यः सल्ल मनुष्येण सह तिष्ठति । एतदपूर्वपरिणामस्वरूपमेव पश्चादमीष्टफलमाप्नुवन्तिजनाः ।

मीमासका वेदमगौरुषेयमिति मानन्ति । वेदाः प्रकृतिपुरुषानिव नित्या अनादयश्च वर्तन्त । तेषु सर्वेषामेव धर्माणां विधानं यत् कृत्वा मनुष्याः स्वामीष्टफलं प्राप्नुं शक्नुवन्ति । मीमासादर्शनस्य प्रवर्तक आचार्यं जैमिनिरासीत् । तदुपरि शबरमुनिना शानरभाष्यं व्यलेखि । शानरभाष्योपरि कुमारिलभट्टः प्रभानरभट्टश्च व्याख्यां लिखितवन्तौ । कुमारिलभट्टविरचितौ श्लोकार्थवार्तिकतन्त्रवार्तिकनामनी द्वौ प्रामाणिक-ग्रन्थौ विद्येते । अथ च कुमारिलो शौद्धना खण्डनं कृत्वा वेदप्रामाणिक-तायाः पुनरुद्धारश्चकार ।

वेदान्तदर्शनानुसारं सत्तास्व वास्तविकसत्ता ब्रह्म । ब्रह्मेण सत्त्वान्यत्किमपि । ब्राह्मणं पार्थक्येन जीवस्य पृथग्भूता कापि पारमार्थिकी सत्ता नास्ति ।

प्रकृतिर्ब्रह्मण एव समुत्पत्ता । ब्रह्मणो भिन्ना तस्या कारि वास्तविकी सत्ता नास्ति । निर्दिशेयं चिन्मात्रमेव ब्रह्मणः स्वरूपम् । साध्यदर्शनमतप्रतिनादितयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि विकास एतस्माद्ब्रह्मणः सकाशादेव जातः ।

वेदान्तदर्शनप्रवर्तको बादरायणो भगवान् व्यासोऽस्ति । स एव वेदान्तसूत्राणां रचनाश्चकार । एतेषु सूत्रेषु विविधाचार्याः स्वस्व-मतानुसारं भाष्यं लिखितवन्तः । एतेषु प्रधानं भाष्यं श्रीशंकराचार्यं कृतं शांकरभाष्यमेव । वस्तुतः श्रीशंकराचार्यः वेदान्तस्यैकं नवीनं सम्प्रदायं प्रारब्धवान्, यमद्वैतसिद्धान्तं कथयन्ति जनाः । एतदनु-सारेण समस्तं जगन्निर्घ्यास्ति । यथा राज्ञो मनुष्यस्य राज्ञो सर्वभूमो

भवति, तथैव ससारे दृष्टिगोचराणि सर्वाण्येव वस्तूनि भ्रमरूपाणि वर्तन्ते । जगन्मायातिरिक्तं किमपि नास्ति । मायायाः परमार्थेन कापि सत्ता नास्ति । यदा ब्रह्म माययावच्छिन्नं भवति तद्देश्वरः कथ्यते । जीवात्मा वस्तुतो ब्रह्मैव विद्यते । यथैक एवाकाशो घटे घटाकाशरूपेण मठे मठाकाशरूपेणावभासते, किन्तु वस्तुत आकाश एक एव, एवमेवान्तःकरणावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्म एव जीवात्मरूपेणावभासते । ब्रह्मणो व्यतिरिक्तेः पृथग्वा जीवात्मा नास्ति, ब्रह्मैवास्ति, तथैव सर्वव्यापक आकाशः घटाकाशान्मठाकाशाद्वा व्यतिरिक्तो नास्ति । वेदान्तसूत्रोपरि रामानुजाचार्यमन्वाचार्य, निम्बार्काचार्य बल्लभाचार्याणामपि भाष्याणि वर्तन्ते । किन्त्वेतेषां मतं शंकराचार्यमताद्भिन्नमस्ति ।

रामानुजाचार्यः प्रकृतिजीवात्मनोः पृथक् सत्ता स्वीकुर्वन्नपि तौ ब्रह्मण्याश्रिताविति मन्यते । ब्रह्मणः पृथक् प्रकृतिजीवात्मनोः किमपि प्रयोजनमस्ति एव तन्मतं विशिष्टाद्वैतमिति कथ्यते । मध्वाचार्यः प्रकृतिजीवात्मनोः पृथक् स्वतन्त्रा सत्ता स्वीकरोति, अतस्तन्मतं द्वैतवाद इति कथ्यते । एकस्यैव ब्रह्मसूत्रस्य विविधैराचार्यैर्भिन्नभिन्नरूपेण व्याख्याः कृताः । किन्तु ब्रह्मणः सत्ता सर्वोपरीति सर्वेषु स्वीकृत समानरूपेण । उपनिषदा प्रमाणं मत्त्वैवैतस्य दर्शनस्य प्रधानत्वेन विकासोऽभूदिति ।

१. सन्तानोत्पत्त्यर्थं गर्भाधानसंस्कारः ।
२. पुरुषसन्तानप्राप्त्यर्थं पुंसवनसंस्कारः ।
३. गर्भरक्षार्थं सीमन्तोन्नयनसंस्कारः ।
४. सन्तानोत्पत्तौ जाताया जातकर्मसंस्कारः ।
५. उत्तरजस्य सन्तानस्य नामकरणार्थं नामकरणसंस्कारः ।
६. सन्तानस्य प्रथमान्नभोजनेऽन्नप्राशनसंस्कारः ।
७. सन्तानस्य प्रथमबालच्छेदने चूडाकर्मसंस्कारः ।
८. विद्याध्ययनकरणात्पूर्वं यज्ञोपवीतप्रदानसमये उपनयनसंस्कारः ।
९. शिक्षासमाप्तौ समावर्तनसंस्कारः ।

१०. गृहस्थाश्रमप्रवेशार्थं विवाहसंस्कारः ।
११. गृहस्थानां कृत इदमाश्रयकं यदसौ प्रतिदिनमग्निहोत्रं कुर्यात् ।
इदमेव देवयज्ञनाम्नाऽभिधीयते ।
१२. पितृयज्ञः पितृणां श्राद्धादिकरणम् ।
१३. अतिथियज्ञोऽतिथीनां सेवा ।
१४. भूतयज्ञः पशुपक्षिकृमिह्रीटादीनां कुत्रे दीयमानो यज्ञः ।
१५. ब्रह्मयज्ञो विदुषां प्रतिष्ठितानां सेवा, देवपितृभूतातिथिमेवा । ब्रह्म-
यज्ञश्च पञ्चमहायज्ञ इति नाम्नाभिधीयते, यत्र सम्पादनं प्रत्येक-
गृहस्थस्य कर्तव्यम् ।
१६. अष्टकान्तं. कार्तिस्मासादारभ्य माघमासपर्यन्तं प्रत्येकमासस्य
कृष्णपञ्चाष्टम्यामेतस्य यज्ञस्य सम्पादनं कर्तव्यम् ।
१७. श्रावणी श्रावणमासपूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः ।
१८. श्रावणमासपूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः ।
१९. चैत्री चैत्रमासस्य पूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः ।
२०. आश्वयुजी आश्विनमासपूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः ।
२१. दशमीर्णमासौऽभाया पूर्णिमायाञ्च क्रियमाणौ यज्ञौ ।
२२. आश्वयुजी आश्विनमासपूर्णिमायां क्रियमाणो यज्ञः ।
२३. चातुर्मास्यः शीतशोष्मपर्यन्तं प्रारम्भे क्रियमाणो यज्ञः ।
२४. मौनमासो अश्विनोः पूजनार्थं क्रियमाणो यज्ञः ।
२५. अग्निष्टोमः सोमदानार्थं क्रियमाणो यज्ञः ।
२६. ब्राह्मस्तोमः ब्राह्मणानां शुद्धयर्थं क्रियमाणो यज्ञः ।
२७. राजयज्ञः नूतनभूतानां राज्याभिषेकात्पूर्वं क्रियमाणो विविधजनै-
र्जनप्रतिनिधिभूतैरभिषेकरूपः ।
२८. अश्वमेधो यदा कश्चिद्राजा दिग्विजयं कृत्वा स्वशक्तिविस्तार-
मकरोत्तदा विजयराजोऽस्य यज्ञः ।

मुक्तामणे ! एते सत्कारा यथा वाधिकमहत्त्वशालिनां वर्तन्ते । किन्वेतेभ्योऽतिरिक्ता अपि बहवो यथा भारते भवन्त आसन्, यथा वर्णन ब्राह्मणग्रन्थेषु श्रौतग्रन्थेषु गृह्यग्रन्थेषु च वर्तन्ते । वैदिकसाहित्ये चतसृभ्यः संहिताभ्योऽतिरिक्ता ब्राह्मणग्रन्था अपि सम्मिलिता भवन्ति । एतेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु येषु वैदिकानुष्ठानेषु ये च मन्त्राः प्रयुज्यन्ते, तेषा विशद वर्णनमस्ति । प्रत्येक ब्राह्मणग्रन्थस्य येन वेदेन सह सम्बन्धस्तस्य वेदस्यैवासौ ब्राह्मणग्रन्थ इति मानयन्ति ।

ऋग्वेदस्य प्रधानब्राह्मणग्रन्थ ऐतरेयब्राह्मण वर्तते । प्राचीनानुश्रुत्यनुसारेणैतस्य रचयिता महीदास ऐतरेय आसीत्

ऋग्वेदस्यैव द्वितीयो ब्राह्मणग्रन्थ, कौशीतकीब्राह्मण वर्तते ।

वृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणमस्ति । शुक्लयजुर्वेदे वृष्णयजुर्वेदे चायमेव मुख्यो भेदो यच्छुक्लयजुर्वेदे केवल मन्त्रभाग एव वृष्णयजुर्वेदे ब्राह्मणभागोऽपि तदन्तर्गत एव ।

अतरतैत्तिरीयब्राह्मणे रचनादृष्ट्या वृष्णयजुर्वेदाभ्यास्त्यधिको भेदः । शुक्लयजुर्वेदस्य शताध्यायसम्पन्न चतुर्दशकाण्डेषु विभक्त शतपथब्राह्मण वर्तते । शतपथब्राह्मणे सप्रयोजनानां याज्ञिकानुष्ठानानां वर्णनं च वर्तते । एतस्य रचयिता याज्ञवल्क्यः ।

सामवेदस्य ताण्ड्यब्राह्मण पङ्क्तिशब्राह्मण जैमिनीयब्राह्मण चेति त्रीणि ब्राह्मणानि वर्तन्ते ।

अथर्ववेदस्य गोपथब्राह्मणं विद्यते ।

प्राचीनभारताय महात्मान् ऋषयो राजानश्च विविधयज्ञादिकर्म कुर्वन्तोऽपि दार्शनिकाध्यात्मिकरूपारलौकिकविषयाणामपि परिचिन्तका बभूवुः । आत्मा कः, सृष्टेरुत्पत्तिः केन प्रकारेण कैस्तत्त्वैर्निर्मिता, अस्याः कर्ता नियामकश्च कः, जडप्रकृतेर्भिन्नायाश्चेतनायाः किं स्वरूपम्, का च सत्तेति प्रश्नानां विचारका महर्षयः प्रायेणारण्ये कानने च निवसन्तो बभूवुः ।

यत्र च ते स्वकीयाश्रम विधाय निवसन्त आररन्तोरनिपदा निर्माप्य
हृत्वनः । एतासासुपनिपदा सगरा दिशतादप्यधिकाः ।

ऋग्वेदस्यान्विमो भागः कौशीतक्रोत्राक्षणांगनिपद् । तर्धैतरेय-
ब्राह्मणत्सैनां भाग ऐतरेयांगनिपदपि वर्तते ।

यजुर्वेदस्यान्विमोऽप्यत्रय ईशारान्दोःनिपद् अथ च ऋग्वेदब्राह्मण-
ग्रन्थः शतमथब्राह्मणस्यान्विमो भागो बृहदारण्यकोःनिपदपि वर्तते ।

सृष्टानुर्वेदस्य ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गतदेवताश्नतरकठवेत्तिरोऽंगनिपदो
वर्तन्ते ।

सामवेदग्रन्थान्विन्यौ केनञ्छान्द्रोग्गोःनिपदौ वर्तते ।

अथर्ववेदेन सह सुरकप्रश्नमारुद्रकोःनिपदा सम्बन्धः ।

आररन्ता उरनिपदश्च गग्रन्येषु वर्तन्ते । भाषाञ्चन्द्रोहप्या एते
वैदिकसाहित्यान्वो भिन्नाः ।

उरनिपद्वनेकेषु क्रयानरेषु बहूना राजामृषीणाञ्च दार्शनिक-
विचारस्य वर्णनमुपलभ्य इति ।

ॐष्टो विवाहाः

विवाहस्वाष्टी प्रकाराः प्राचीनकाले प्रचलिता आसन् । तस्या—

१. ब्राह्मविवाहः—यस्मिन् बन्धामुपगतकृता कन्या रिता योग्याय
वराय प्रयच्छत्यसौ ब्राह्मविवाहः ।
२. प्राजापत्यविवाहः—यस्मिन् वरकल्पयोः, प्राजापत्यधर्मवृत्त्यर्थं
(सन्तानोत्पन्नार्थं) विवाहो भवेत् । रिताप्येतदुद्देश्येनैव योग्याय
वराय स्वकीया कन्या प्रयच्छेदसौ प्राजापत्यविवाहः ।
३. आर्षविवाहः—एतस्मिन्विवाहे वरपत्नीयाः कन्यापै गवायुरहारं
प्रयच्छन्ति तथा वधूप्राप्त्यै वरः कन्यारक्षोपेन्वो दक्षिणामपि ददाति ।
४. दैवविवाहः—यत्कर्मणि श्रुतिकर्मकुर्यता जामाता सह कन्यामलह
रालहृत्वा विधाय यो विवाहो भवत्यसौ दैवविवाहः ।

५. गान्धर्वविवाहः—परस्परं स्वच्छान्दप्रेम्णा वरकन्ये स्वेच्छया यं विवाहं कुरुतोऽसौ गान्धर्वविवाहः ।
६. आमुरविवाहः—कन्यापक्षीयान् प्रचुरधनैः सन्तोष्य सम्प्राप्य च तेभ्यः कन्या यो विवाहो भवत्यसौ आमुरविवाहः ।
७. राक्षसविवाहः—बलात्कन्शामपहृत्य कृतो विवाहो राक्षसविवाहः ।
८. पैशाचविवाहः—मन्त्रादिभेदनेन प्रमत्तया कन्यया सह सस्थापिवो विवाहसम्बन्धः पैशाचविवाहः । एतेषु पूर्ववर्णिताश्चतुरो विवाहान् धर्मानुकूल मानयन्ति, अपराश्चतुरो धर्ममर्यादाविरुद्धान् । किन्तु प्राचीन-भारत खल्वेतेषां विवाहानामपि प्रचलनमासीत् । अथ च कन्याविवाहार्थं स्ववदस्यापि प्रचलनं तस्मिन् समये बभूव । रामायणमहाभारता ध्ययनेनेदं शायते यदेकः पुरुषो बह्वीभिः कन्याभिः सह विवाहं बुर्णनासीद् अथगुण्डनस्यापि प्रथा प्राचीनभारते आसीत् । महा-भारतस्य स्त्रीपर्वणि पतिपुत्रादिमृत्युशोकेन युद्धभूमौ रुदन्तीनां स्त्रीणां सम्बन्धे विलिखितं यत् याः पूर्वं देवैरथ्य दृष्टास्ता एवेदानीं सर्वेषां सम्मुखे रुदन्ति इति ।

एवमेव शल्यपर्वणि दुषोधनस्त्रीणां सम्बन्धेऽपि असूर्यम्पश्येति विलिखितम् ।

भागवतधर्मः

चैद्योऽरिचरसमये हिंसाप्रधानयज्ञानां तपसाञ्च विरुद्धा एका जाग्रतिः समुत्पन्ना । उपनिषत्सु यज्ञतुलनां सच्छिद्रनावा कृता, यत्र स्थित्वा मनुष्यः कदापि ससारमागारपारक्षैवाप्नोति । यज्ञकर्मकाण्डविरुद्धायां यस्यां जाग्रतेरारम्भो ऽभूत्सा श्रीकृष्णद्वाराऽधिकं बलमाप्तावती । श्रीकृष्णस्य या विचारमरिणी प्रादुर्बभूव सैव भागवतधर्मं परिणता जाता । एतस्य धर्मस्योपाख्यानं महाभारतेऽनेकस्थलेषु वर्तते । अथ च भागवतधर्मस्य सरोत्कृष्टं रूपं गीतायां मिलति वर्तमानं हिन्दुधर्मोपि रि-

गीताया अधिकः प्रभावो विद्यते । गीतानुसारेण आत्मा नित्योऽनश्वरश्च, शरीरनाशेन सम आत्मनो विनाशो न भवति इति निश्चितं वर्तते ।

कामनावासनाभ्या मनो दूरीकृत्य स्वकर्तव्ये समाधातव्यमिति मानवकर्तव्यम् । कर्तव्यं पालयन्नपि फलाकाङ्क्षायैव कुर्यात् । सुखदुःखलाभहानिजयपराजयविचार विहाय मानवो जीवनसधर्मे तत्परो भवेत् । स च इन्द्रियाणि बशीकृत्य स्थितप्रज्ञो भवेत् । निष्कामभावेन कृतं कर्म मानवबन्धनकारणम् भवति । ज्ञानपूर्वकं त्यागभावनया कृतेन कर्मणा मनुष्यो लिप्तो न भवति । यदि सर्वे मनुष्या निष्कामभावेन स्वकर्मणि तत्परा भवेयुस्तदैव मानवसमाजस्य कल्याणम् मनुष्यः स्वशरीरं कष्टमयं कुर्याद्यथा कर्तव्यं सासारिकं कर्म परित्यज्य कर्मविहीनो हीनोः, अथ नास्ति योगः । किन्तु कर्मणि कुशलताया नाम योगः । स्वाहारविहारकर्मचेष्टानिद्रादीन् मुनियन्त्रितान् विधायैव मनुष्यः सत्यं सुखं प्राप्तुं शक्नुयात् । गीताया निष्कामकर्मणि यथाधिकं रत्नं प्रदत्तं तत्रैव भक्तेर्माहात्म्यमपि प्रकटितम् । स्व भगवते समर्पयेदित्येव मानवकर्तव्यम् ।

यत्किञ्चिदपि कर्म कुर्यान्मनुष्यस्तत्सर्वमेव भगवते समर्पयेत् ।

गीतासम्मतौ तपःस्वाध्यायज्ञानयज्ञा एव वास्तविकयज्ञाः । ज्ञानप्राप्तिश्च स्वाध्यायचरित्रशुद्धिसयमैः एतेषा यजानामनुष्ठानन्नतु विधानैः । उपनिषत्सु यो हि धर्मः प्रतिपादितस्तमेव श्रीकृष्णोऽधिकं विकासितवान् । इत्थं भागवतधर्मे वेदान्प्रति श्रद्धाप्राचीनपरम्परायाः सरक्षणञ्चापि विद्यते । गीतायानुपनिषदा सारो भगवता श्रीकृष्णेन प्रतिपादित इति ।

महाभारतम्

वेदव्यासनिरन्तितो लक्षद्वारुसम्पन्नोऽद्भुतो महाभारतप्रथम एतस्मिन् सर्वेषामेष विषयाणां समावेशो भगवता यादरायणेन कृतः । अस्मिन्नष्टादश पर्वाणि वर्तन्ते । यद्यप्यस्मिन् कौरवपाण्डवपक्षीयैः संशयैः सहस्रशो राजभिः कुरुक्षेत्रे कुतस्य महायुद्धस्य वर्णनमेतत्, किन्तु

प्रसगत ऐतिहासिकानुश्रुते स्तत्त्वज्ञानस्य धर्मशास्त्रस्य राजधर्मस्या-
ध्यात्मिकस्य मोक्षशास्त्रस्य च विशदरूपेण वर्णनं विद्यते । अत एवामुं
भारतीयज्ञानस्य त्रिश्वकोपक्रममपि नाप्रकृतिमगतम् ।

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि राजधर्मस्य मोक्षशास्त्रस्य च विवेचना
वर्तते । शरशय्याया शयान परमज्ञानिन भीष्म युधिष्ठिरो विविधविष-
याणा प्रश्न पृष्टवान् । तस्योत्तरं भीष्मोऽत्यन्तरोचक प्रदत्तवान् । भगवतः
श्रीकृष्णस्य गीतापि महाभारताङ्गभूता । कुरुक्षेत्रे यदा कौरवपाण्डवयोः
सेना परस्पर युद्धाय समुपस्थिता तदा गुरुजनसम्बन्धिमित्रप्रियजनान्
सम्मुखे शत्रुरूपेण समुपस्थितानवलोक्य हृदये समुत्पन्नवैराग्योऽर्जुनो
विहाय युद्धस्थलं पलायितुमैच्छन् । तस्मिन् समयेऽर्जुन प्रति य उपदेशः
श्रीकृष्णेन प्रदत्तोऽसावेव गीतारूपेण प्रादुर्भव । तत्त्वज्ञानस्य धर्मस्य
च दृष्ट्या गीता ससारेऽद्भुतपुस्तिका वर्तते ।

वैदिककालाद् भारते तत्त्वचिन्तनस्य यदान्दोलनं समुद्भूतं तत्
श्रीकृष्णश्चरमसीमानं प्रापयत् । किंकर्तव्यविमूढा अर्जुनसदृशाऽसख्येया
जना इदानीमपि गीताशास्त्रात् स्वकर्तव्याकर्तव्ये निर्णेतुं शक्नुवन्ति ।
रामायणम्

इन्द्रबाहुवशीभूपरामचन्द्रस्य वृत्तान्तो विस्ताररूपेण रामायणे
वर्तते । संस्कृतभाषाया आदिकविर्वाल्मीकिरिदं संस्कृतभाषापद्यमयं
लिखितवान् । रामायणकथामवलम्ब्य संस्कृतप्राकृतहिन्दीभाषामु सदृशस्यः
पुस्तकानि लिखितानि वर्तन्ते । प्रायेण सर्व एव भारतीया रामकथया
परिचिताः । आदर्शपुत्र आदर्शभ्राता आदर्शपतिश्च राम आसीत् । रामा-
यणस्य प्रत्येकमेव चरित्रमादर्शभूतम् । कौशल्यायैव माता लक्ष्मणसदृशो
भ्राता सीतेव पत्नी हनुमानिय सेवको राम इव प्रजापालकः उसार-
साहित्ये कृतेऽप्यन्वेषणे नैव प्राप्स्यन्ते जनैः ।

वैदिककालात्परवर्तिन्या यौद्धकालात्पूर्ववर्तिन्याश्च भारतीय-
सम्प्रदायाः संस्कृतेषु विज्ञानार्थं रामायणमहाभारताभ्यामतिरीको

नास्ति कोऽपि ग्रन्थः । महाभारतसदृशादिशालग्रन्थाद् विविधजीवनानां विचाराणांश्रोपलब्धिर्भवति ।

वैदिकसाहित्य धर्मपरिपूरितम् अत एतेन तत्कालीनधर्मस्याधिकः परिचयः प्राप्यते । वैदिककाले इन्द्रवरुणमिश्रधमाग्निदेवानां तृप्यर्थं विविधानुष्ठानं कुर्याणां यभूद्युर्जनाः । ससारोत्पत्तिपालनसंहारकारक एक एवेश्वरः, किन्तु तत्फलप्रदातारोऽन्येऽपि परमात्मनोऽशभूता देवा यतन्त इति निश्चितो विश्वास आसीत् तत्कालीनमानवानां सर्वेषामेव । एतेषां विविधदेवानां पूजनार्थमेवानेक्यज्ञानुष्ठानादिकं तेऽनुबन्धन् । यज्ञकुण्डेऽन्याधानं कृत्वा घृतदुग्धानामाहुतिं ददाना अग्नीं प्रदत्तानि द्रव्याणि देवाः प्राप्नुवन्तीति विश्वाससम्पन्नाः सर्व एव भवन्ति आसन् ।

बौद्धधर्मविकाशात् पूर्वमस्मिन् भारते यज्ञस्य प्रचारो बाहुल्येनासीत् । किन्तु बौद्धानामाक्रमणेन यज्ञस्य हारो जातः । पुनः शकराचार्यो बौद्धान्निजित्य वैदिकयज्ञप्रचारं कृतवान् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु राज्याभिषेकवर्गन विशदरूपेण वर्तते । राजा राज्यसिंहासनारोहणात् पूर्वमेका प्रतिज्ञा करोति स्म यस्यामसौ कथयन्नासीत् यद्यहं प्रजाभिः सह केनापि प्रकारेणात्याचारं कुर्यां तथा मम सर्वमेवेष्टा-पूर्तं विनश्यतु यद्यहं जन्मत आरभ्य मृत्युपर्यन्तं करोमि । राजा घृतव्रतेनोऽत्यधर्मो भवेत्, आभिषेकसमये च कृता प्रतिज्ञाम्परिपालयेत् प्रतिज्ञानन्तरं राज्ञः पृष्ठे सामान्यवेष्टाघातो भवति स्म येनान्यददृष्टप्रदानमिवाहमपि राज्यधर्मरिचलितो दण्डितो भविष्यामीति राजा जानीयान् । आगन्तव्यगूथानुसारेण दण्डमानदण्डको राजा दण्डनीयो भवति । गौतमधर्मशान्दानुसारेण कर्तव्यमपालयन् राजा प्रायश्चित्तं कुर्यात् । चौधायनसूत्रानुसारं चोरमदण्डयन् राजा स्वयं चौरपंशयमान्नाति । विविधवृत्तानुसारेण वेदशास्त्रं पुराणादिप्रतिशास्त्रानियमानुसारेणैव राजा नियमं विदध्यात् ।

नहि राजा राजनियम, माना स्रोता किन्तु वेदपुराणादि प्रतिनादित-
नियमानुकूलाना विविधजनपदचरित्रानुसारिणा कृपक शिल्पिव्यापारि-
प्रभृतिव्यवहारानुगानामे नियमाना निर्माण कुर्यात्। अथ च नियमोल्लघन-
कराणा दण्डप्रदानार्थं न्यायाधीशन्नियुज्यात्। आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसारेण
पूर्णा मिद्वान् पवित्रकुलोत्पन्नो बृद्ध तर्कनिपुण स्वकर्तव्यपालने दक्षश्च
अभियोगनिर्णयार्थं न्यायाधीशपदमलङ्कुर्यात्। राजनियम सर्वेषामेव
कृत समान, किन्तु दण्डप्रदानसमयेऽपराधिन स्थितिविचारमवश्य
कुर्यात्।

ऐतरेयब्राह्मणे साम्राज्य भोज्य स्वाराज्य वैराज्य राज्य सङ्गाना
पञ्चाना शासनविधीना समुल्लेखो विद्यते। मगध कलिङ्ग-वङ्गादि-
देशशासकाना साम्राज्यार्थमभिपेक्षा भवति, तथा ते सम्राजपदभाज।
दक्षिणदिशि शासकाना राज्य भोज्यम्। ते च भोजशब्देन व्यवहियन्ते।

प्रतीच्या मुराष्ट्र ऋक्ष्य सौवीरादिशासकाना शासनप्रकार स्वाराज्यम्,
ते च स्वराष्ट्र-पदभाज आसन्।

उत्तरस्या दिशि हिमालयक्षेत्रशासका वैराज्यपदभाज, ते
विराट्पदभाज आसन्। मध्यदेश कुरु-पञ्चाल कोशलादि शासका राज
पदभाजो राजान आसन्। एव पञ्चविधस्य शासनस्य समुल्लेखो
भारतीयप्राचीनशास्त्रेषु वर्तते।

चातुर्वर्ण्यम्

ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रश्च इति चत्वारो वर्णाः, ब्रह्मचर्य-
गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-सन्याससंज्ञकाश्चत्वार आश्रमाश्चासन् । तत्र ज्ञाना-
ध्यत्तो ब्राह्मणो बलाध्यक्तः क्षत्रियो धनाव्यक्तो वैश्यः सेनाध्यक्षश्च शूद्रः ।
ब्रह्मचर्माश्रमे त्रिप्राप्यपन कृत्वा कृतनिवाहो गृहस्थाश्रम प्रविश्य
पुनमुत्पादयेत् । पुनस्यापि पुनरे जाते तत्र कर्तुं वानप्रस्थावलम्बन
कुर्यात् । ततोऽशक्ते तपसि शिष्या सूत्रज्ञ विहाय सन्यासाश्रम स्वीकुर्यात्
तत्र कौपीनोत्तरीयमात्रपरिधानो गृहीतदण्ड एकरात्रविधिना आग्नेषु
वसन् स्त्रीद्रव्यस्पर्शरहितोऽनभिरनिकेतश्च भवेत् । किन्तु चातुर्मास्ये
एतदेकत्रैव निरसेन्नान्यत्र गच्छेत् । एव चतुर आश्रमन् यथाकाल
साधयित्वा परम पुण्यमाप्नुयात् ।

वैदिककाले स्त्रियोऽपि शिक्षिता पातिव्रत्यधर्मरत्यः शास्त्रार्थ-
निपुणाश्च बभूवुः । अनेकाः स्त्रियो ब्रह्मविद्यायामपि निपुणाः
ब्रह्मविषयेऽध्यात्मविद्यायाश्च तर्ककारिण्य आसन् । वैदेहजनकस्य
समाया ब्रह्मरादिनीना स्त्रीणांमप्येक सप्त आनीयत्य प्रमुष्णी
गार्वासीत् । सा च जनकस्य राजसभायामेव याज्ञवल्क्येन सह ब्रह्म-
विद्याया शास्त्रार्थमकरोत् । ऐतरेयब्राह्मणे परमत्रिदुषीना वक्तृतायाश्च-
तुराणा कृते गन्धर्वगृहीतेति शब्दस्योल्लेखो विद्यते । विवाहद्वारेण
स्त्रियो गृहस्थधर्मे प्रविशन्त्य आसन् । एतस्मिन् मातुः स्थानमत्युच्च-
मासीत् । धर्मशास्त्रे लिखित यदुवाच्यते दशगुणप्रतिष्ठित आचार्यः,
आचार्यान्ध्वगुणप्रतिष्ठितः पिता, पितुः सहस्रगुणप्रतिष्ठिता माता ।
मातुः पद् प्रत्येव आदर भारतीसस्त्वृतेरेक महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् ।

विवाहानन्तरं गृहस्थाश्रमे स्त्री पुण्यसहस्रधर्मिणी शब्देनाभिधीयते ।
विवाहान्तरे पतिः पत्नी च कतिपयप्रतिष्ठाः कुर्वतः, यासा प्रयोजन
परस्परं कर्तव्यमालननिधाय एवास्ति । पतिपत्न्योः परस्परसम्बन्धविच्छेदो

कदापि नैव भवति । आपस्तम्बग्रन्थसूत्रे विलिखितं यो हि पुरुषोऽन्यायेन स्वभार्या व्यजेदसौ गर्दभचर्माञ्छादितशरीरः प्रतिदिनं सप्तगृहेषु श्रहमन्यायेन स्वभार्या परित्यक्तवानस्मीति वदन् भिक्षा याचेत् । एवमेव भिक्षया यण्मासान् यावत्स्वजीविकासञ्चालनं कुर्यात् ।

राजा प्रजाभ्यः करं गृहीत्वा तस्योपयोगं प्रजानां हिताय कुर्यात् । महाभारतस्य शान्तिपर्वणि भीष्मस्य युधिष्ठिरमुप प्रति वचनं यथा—हे कुरुनन्दनं प्रजाभ्यस्तेषामायस्य पृथाशग्रहणं कुरु, तथा तस्योपयोगस्तासां रक्षार्थमेव कर्तव्यं । अथ च करमात्रास्थिरीकरणसमये सर्वदैवेदमवधेयं यदुत्पादकानां क्रियत्युत्पत्तिरस्ति, क्विन्तमसौ श्रमं करोति, कस्याप्युद्योगस्य करग्रहणसमयं ईदृशी दृष्टिरवश्यमेव रक्षणीया यद् व्यवसायिना व्यवसायक्षले राज्ञो भागो भवेत् । व्यवसायविनाशकारकः करः कदापि च नैव भवेत्, यो हि राजा व्यवसायिभ्योऽधिकं करं गृह्णाति तं प्रजाः द्विपन्ति, अथ तस्य राज्ञः कदापि श्रेयो न भवति । करनियोजनसमये राजा प्रजां गा इव पश्येत् । यदि कश्चिन्मानवो गोः सर्वमेव दुग्धं निष्कासयेत्तदा गोवृत्तः कस्मैचिन्कार्याय न कल्पते । एवमेव प्रजाभ्योऽधिकं करं गृहीते प्रजानां कार्यकरणशक्तिरेव विनष्टा भवति ।

गणराज्यविषयेऽपि भीष्मेण प्रतिपादितं यद् गणराज्ये मन्त्रशक्ति-गोपनं कठिनम् । तस्य नेतृणां मध्ये परस्परद्वेषेण मनोमालिन्यञ्च जायते । अतस्तद्राज्यविजयो नैव कठिनः । अथ च गणराज्यं सर्वं एव नेतारः परस्परं जानिकुलदृष्ट्या स्वसमानमेव मानयन्ति । यद्यपि ते बुद्धिरूप-घनकुलदृष्ट्या सर्वे समाना नैव भवन्ति । अत एव तेष्वेकोऽपरं न सम्मानयति तथा तेषु मनोमालिन्यं समुपजायते ।

यदि कश्चिद्राजा राज्याभिषेकसमये घृता प्रतिज्ञां समुल्लसयेत्तदासौ राज्यप्युत्तरे भवितुं शक्नुयात् । रागद्वेषवशीभूतो येन प्रजास्वत्याचारं धेदिन्नर्मसंगोल्लपनञ्च कृतवान्तो ब्रह्मयादिनां ऋषयः प्रसन्नं स्वमन्त्रपलेन राज्यं त्युत्तरेत् । एतमेव प्रचारज्ञानेऽयमर्थस्य गनीनेप्रस्थापि विदुः

अज्ञाना विद्रोहोऽभूत् । त राज्यच्युत इत्वा तत्पुत्र सुवर्चसं
राज्यसिंहासनासीनं कृतवन्तः ।

राजवरणसम्बन्धे जनानामेतादृश अधिकार आसीद्येन ते सामान्य-
दोषसम्बन्धमपि स्वकीयभूपमन्वीभुवन् आसन् । महामारतकथानुसारेण
राज. प्रतीपस्य ज्येष्ठः पुत्रौ देवाभिरासीत्सर्वगुणसम्पन्नः । मम ज्येष्ठपुत्र
एव मत्तः पर भूपो भवेदिति प्रतीपस्येच्छासीत् । किन्तु कुष्ठरोगान्त-
त्वात्त प्रजाः स्वकीय भूप मन्तुमनिच्छा प्रकटितवत्यः, अतस्तत्कनिष्ठो भ्राता
शन्तनू राज्यसिंहासनमलक्षकार । प्रजारञ्जनमेव राज्ञः प्रधान कर्तव्यम् ।
यः खलु प्रजाः रञ्जयत्येषावेव राजा । कस्यामपि दशाया राजा निर्लेष्व-
स्याचार कुर्यात् इदमनिरानिताना साहाय्यञ्च दद्यात् ।
अथ च राजा केनापि सह कदापि पक्षयातमकृत्वा नीत्यनुसारमपराधिन
स्वपुत्रमपि दण्डयेत् ।

पुत्रं मात्स्यन्नायेन बलवन्तो निर्वलान् भक्षयन्तो वभूवुः, अतः सर्व
एव जना मिलित्वा सर्वजनयोग्यमेक जनाधिप विदधुः । असावेव
राजदमलमत । तस्मादेव समयाद्राजशासनपद्धतिश्च प्रचलिता-
भूत् । अथ च सर्व एव जनास्तस्मै स्वकीयायस्य पश्याश तस्मै ददुः ।
राजा राज्यसिंहासनारोहणसमये निम्नलिखिता प्रतिज्ञा करोति स्म । अहं
प्रजाजन ब्रह्म इव मत्पा पालन करिष्यामि । य आर्यवर्मानुवूलो दण्ड-
नीत्याभिमतः तमशोकौ भूत्वाह करिष्यामि । कदाप्यह स्ववशो नैव
भविष्यामि ।

राज्ञः कृते ब्रह्म इव प्रजाजनन्तस्य पालनमुपासनञ्च राज्ञः परमं
कर्तव्यम् । स खलु कदापि स्वेच्छान्चारी न भवेत् । अथ चाशक्तो भूत्वा
राजनीतिसम्मत धर्मानुवूलञ्च कर्तव्य पालयेत् । राज्याभिषेकसमये
श्रुतया प्रनित्तदैतस्य युगस्य शासनभावना स्पष्टमुद्गासते ।

यदा राजा पूर्वप्रवर्तिता प्रतिज्ञा स्तुमुद्यतो भवति स्म तदा
पूर्वं न्तमुगदिशति स्म—तुभ्यन्नास्ति कोऽपि प्रियोऽप्रियो वा, सर्वैर्मानवैः

सह त्वया समानव्यवहारं कर्तव्यं, समानदृष्ट्यावलोकनीयाश्च सर्वे ।
कामक्रोधालोभादिवशीभूतेन त्वया कदापि नैव भवितव्यम् । यः कोऽपि
मानवस्तव राज्ये धर्मच्युतो भवेदसौ त्वया शक्त्या शासनीयो
दण्डनीयश्च ।

राज्यसिंहासनारोहणात्पर राजा न केवलमेकाकीशासनं कुर्व-
न्नासीत्, किन्तु तं सञ्चालयितुं राजानं नियन्त्रयितुञ्च समिति-
सभानामभिवेदने सस्येऽप्यभूताम् । तत्र कतिपयप्रमुखमानवाः सम्मिलिता
भवन्त आसन् । सभायां समित्या वैकल्पिता मानवा विचारणीयविषयेषु
विवादमपि कुर्वन्तो बभूवुः । विवादे भाषणे वा प्रावीण्यं श्रुतीव
महत्त्वपूर्णां यातासीत् । अथर्ववेदस्यैकस्मिन् सूक्ते मानवः प्रार्थनां
करोति यदहं कुशलवत्तां भूत्वा स्वयुक्त्या जानेन भाषणकलया वा
सर्वान् जनान् वशीभूतान् कुर्यात् । निःसन्देहं समित्या विविधविषयेषु
विचारो भवन्नासीत् । तथा विविधजनास्तत्र स्ववक्तृत्वशक्तिचमत्कारं
प्रदर्शयन्त आसन् । समित्या केवलं राजनीतिकविषयाणामेव विचारो
नैव भवन्नासीत्, अपितु गूढाध्यात्मिकविषये विचारोऽपि । बृहदारण्यकोप-
निषद्दि समित्या ब्रह्मविचारस्याप्युल्लेखो विद्यते । श्वेतकेतुः पञ्चाल-
जनपदसमित्यामुपस्थितो भूत्वाऽध्यात्मविषये शास्त्रार्थञ्चकार । तत्र
पञ्चालराजः प्रनाहणजैवालिरप्युपस्थित आसीत् । समितिरिव सभापि
जनपदानां महत्त्वपूर्णां सस्थासीत् । वेदेषु समितिः सभा वा प्रजापति-
दुहितेति कथितम् । समित्यपेक्षया सभा लघ्वी सस्था । तस्याः सदस्याः
केवलं वृद्धजना एवाभूवन् । तस्याः प्रधानं कर्म न्यायकरणमेव । किन्तु
समित्यां सर्वेषामेव विषयाणां विचारो भवन्नासीत् ।

इत्यमुक्तामणे । वैदिककालस्य सर्वेष्वप्यविषयाः, सक्षेपेण वर्णिताः ।
अधुना जरामन्धपुत्रसहदेवराजपतनशृत्तान्तं अन्वेष्यामः भारतीयभूपानां
वर्णनं सावधानतया शृणु ।

सहदेवात्परं विद्यतितमे वंशे रिपुञ्जयो (पुरञ्जयः) नाम भूपो

मगधे महान् प्रतापशाली बभूव । किन्तु तत्रा मात्यः पुलिकः
 (शुनकः) तं हत्वा स्वपुत्रं राजानञ्चकार । एतस्मिन् समये
 भारतीयराज्येषु मगधः परमोन्नतिं प्राप्तवान् । अनन्तरं शिशुनागः
 काकवर्गः धेमचर्मा धेनुरां विधिसारोऽजातशत्रुदेर्मकोऽजयो नन्दि-
 वर्धनो महानन्दिश्चैने शिशुनागवर्शाया राजानो मगधे शासनमकुर्वन् ।
 ततो महानन्दिपुत्रो नन्दः परमप्रतापी राजा बभूव । विभिन्नसमये पश्चाच्च
 मगधसाम्राज्यस्य महत्बुद्धिर्भवन् । क्रमशो मगध उत्तरभारते राज-
 नीतिकक्षत्रौ सर्वोत्कर्षणामदार । प्राचीनभारते अन्यान्यपि कतिपयसाधा-
 रणराज्यानि जनपदनाम्नाऽभिधीयमानानि क्रमशः शक्तिशालीनि भूत्वा
 महाजनपदरूपे परिणतान्यभूवन् । बौद्धसाहित्ये पौड्यमहाजनपदानां
 नामोल्लेखो वर्तते ।

षोडश महाजनपदाः

१. अगः—अयं मगधस्य पूर्वस्था दिशि वर्तमानो बभूव । मगधाङ्गयोर्मध्ये प्रवहन्ती चम्पानदी द्वयोजनपदयोरेकस्मादपरस्य पृथक्-रिणीभूव । अगस्य राजधान्यपि चम्पासीत् । बौद्धकाले बृहत्तमेपु भारतीयपण्णगरेष्वेका चम्पाप्यासीत् । अन्यानि पञ्चनगराणि राजगृहम्, श्रावस्ती, साकेतः, कौशाम्बी, वाराणसी चासन् । चम्पायाः गगायाश्च जलमार्गेण बहवो व्यापारिणः सुवर्णभूमि (पेगूमालमीन) गच्छन्तश्च बभूवुः । एतौ परस्पर सघर्षरतावभूवतु किन्तु महात्मनो बुद्धस्य समयेऽङ्गो मगधाधीनो जातः ।
२. मगधः—एतस्य राजधानी गिरिव्रजोऽथ च बाह्वद्रथ-पुलकवशयो-रवसाने बुद्धस्य समये विम्बिसारो मगधस्य राजासीत् ।
३. काशी—वर्तमाना वाराणसी । बौद्धजातककथाः सूचयन्ति यद् बौद्धकाले वाराणसी भारतस्य सर्वविशाला द्वादशयोजनविस्तृता नगरी बभूव ।
४. कोशलः—एतस्य राजधानी अचिरावती शक्ति नदीतीरस्थिता श्रावस्त्यासीत् । कोशलदेशस्यापरा प्रसिद्धा नगरी साकेतम् (अयोध्या) आसीत् । कोशलस्य पश्चिमे पञ्चालजनपदः पूर्वे गण्डकनदी दक्षिणे स्पन्दिकासरिदुत्तरे नेपालपर्वतमाला चासन् । कोशल एव वर्तमाना-वधप्रान्तः, अस्मिन् सूर्यवशीयधत्रियाणा राज्यमासीत् ।
५. वृजिवज्जिः—अस्मिन् विदेहलिच्छविशातृकगणमुल्यान्यष्ट गण-राज्यानि सम्मिलितान्यासन् । वर्तमानविहारप्रदेशे गगाया उत्तर-पर्वते हिमालयस्य दक्षिणपर्वते तिरहुतप्रदेश एव वज्जिनपद आसीत् । वज्जिमगधमिमिन्ता अष्ट... पृथक्पृथगा... विदेहस्य राजधानी मिथिला शातृकगणरा... जैनतीर्थङ्करस्य प्रादुर्भावोऽभवत्

सम्पूर्णम्यवज्जिसधस्य राजधान्यासीत् । बुद्धसमये बज्जिसधोऽतीव शक्तिशाली समृद्धश्च उभूव ।

- ६ मल्ल — कुशीनारापावामल्लसहिताऽयमपि जनपद सधरूपेणै चावस्थिता बज्जिसधात्मश्रिमभाग उभूव । वर्तमानगारंगपुरमण्डल मेव पूर्वं मल्लसधो उभूव ।
- ७ वल्ल — एतस्य राजधानी कौशाम्बीदानीं प्रयागमण्डले यमुनाती रस्यकासमग्रामे भग्नावशिष्ट उपलभ्यते । बौद्धकाले वल्लाऽपि पूर्णा-न्ननिहत् । परमप्रतापशालिन प्रसिद्धस्य च तत्रस्थनरपनेरुद-यनस्य कथया ससृष्टसाहित्य परिपूर्णम् ।
- ८ चेदि — वर्तमानमुन्देलखण्ड एव चेदिराज्य तस्य च राजधानी ऽस्तिमतीनत्रास्तीरे उभूव ।
- ९ पञ्चाल — अथ खलु काशलगन्तव्यो पश्चिमे चेदिदेशम्यात्तरभागे ऽवस्थिता दक्षिणोत्तरपञ्चाल्यार्विभक्तश्च उभूव । वर्तमानरुहेलखण्ड उत्तरपञ्चाल । वानपुरपरुखावादप्रदेशौ दक्षिणपञ्चालश्चास्ताम् । आस्ताश्च उत्तरपञ्चालस्य राजधानी अहि छत्रम्, दक्षिणपञ्चालस्य कामिल्य ।
- १० कुरु — अथ खलु वर्तमानदिल्लीसमीप यमुनातीरम्याऽस्तीत् । एतस्य राजधाना इन्द्रप्रस्थश्च उभूव । हस्तिनापुरम्, मेरठो दिल्लीप्रदेशश्चैत वन्तर्गता आसन् ।
- ११ मत्स्य — वर्तमानत्रयपुरमण्डले वर्तमान निराटनगानेतस्य राज-धान्यासात् । अथ यमुनापश्चिमभागे कुरुदक्षिणे चावस्थितो उभूव ।
- १२ शूरसेन — महाभारतसमयप्रसिद्धान्यकवृष्णिनिवासमूला मथुरेतस्य राजधाना । बौद्धसाहित्ये शूरसेनराजत्वावन्तिपुत्रस्य बुद्धसमकालान-स्याल्लेखो विद्यते ।
- १३ अश्वमेध — इदं राज्य गादावरोसमीपवर्तिनि प्रदेशेऽवस्थितम्-एतस्य राजधानी पातना उभूव ।

आसीद्यत् मोक्षप्राप्तिर्न यत्नेन कर्मकाण्डेन वा भवति, किन्तु स्वकीय-
शुद्धाचरणेन त्रिचारापवित्रतया च भवितुमर्हति । एतत्सम्प्रदायानु-
यायिनः सगठिता भूत्वा विभिन्नदलेषु स्वकीयानुपदेश जनेषु प्रदातु-
मारमन्त । तेषां पवित्रतया तपसा संज्ञार्णेण च बहवो जना आहृष्टा
अमूढा स्तयाल्पसमयेनैव, च तेषां बहवोऽनुयायिनोऽभूवन् ।

एतेषु मुख्यौ बौद्धजैनसम्प्रदायावास्ताम् । तौ च वैदिकक्रिया परि-
त्यज्य त्राह्मणानां श्रेष्ठतामपि नैव स्वीकृतवन्तौ । तौ मोक्षप्राप्त्यर्थमन्य-
साधनान्वेषणतत्परौ च अभूवतुः । तत्रोरपदेशप्रभावः क्षत्रियकुलाना-
मुपरि विशेषरूपेणासीत् ।

बौद्धजैनधर्मयोरतीव सादृश्यम् । किन्तुपे निर्विवादादौ विषयो
वर्तते यद् बौद्धधर्मापेक्षया जैनधर्मोऽधिकः प्राचीनः । वस्तुतो
जैनधर्मः सद्यः वैदिकसनातनधर्मस्यैव विकृत रूपं वर्तते । एतन्न
विषये पुराणेष्वेव विदितं यत् प्रथमे कल्पे, सत्ययुगे सृष्टेः
प्रारम्भकाले महाराजस्य नामैर्मरुदेव्या भगवदश्रमूत ऋषभदेवो नाम्ना
पुत्रो जातः । स एव वर्तते वयासि स्वकीय राज्यं धनं कौशलेषु
प्रजाञ्च विहाय वृत्ताजगरवृत्तिर्नमेव जगाम । तत्र गच्छ जहान्गुरू-
वधिरविद्याचोन्मत्तजदधृतवेपो जनैरभिमाप्यनागोऽप्य भुवन्,
शृण्वन्तप्य-शृण्वन्, पश्यन्तप्यपश्यन् पुरप्रामात्रस्वेत्नान्तशिबिरत्रजयोप-
वनादिषु सर्वदावनोचरापसंदैरभिभूयमान अहम्ममाभिमानधन्य एताकी
पृथिवीं वधाम् । भूमौ शवान एव श्वादति विवति मूत्रपुरीपोन्सर्गादि-
कर्माणि करोति । इत्थं निचरन्ममौ कोङ्कवेङ्कजुटकदतिणकणाटिकदेशान्
स्वेच्छुधैर्वांगतः । तत्र कोङ्कवेङ्कजुटकदतिणकणाटिकानां राजा अहंन्नामा
भरितयेन प्रेरितो भूत्वा श्रुत्वा च तदाचरितम् अयमपि कश्चिद्धर्म एवेदि
निश्चित्याजुतोमय वैदिक सनातनधर्मं विहाय निजजुद्धं तदाचरित-
नेन सर्वत्र प्रचारयितुं यत्मानो यमू । किन्तु तन्मिन् समये
विद्येयरूपेण नैव तस्य प्रचारो जातः । कलौ च स्वविधियोगशौच-

चारित्र्यहीना देवहेलनानि अस्नानाचमनाशौचकेशोल्लङ्घनादीनि कर्माणि कुर्वाणा जैनसम्प्रदायावलम्बिनः सञ्जाताः ।

एवरोत्या शौद्धधमपिज्ञया जैनधर्मस्य प्राचीनत्वमुत्पष्टमेव । जैनसम्प्रदायावलम्बिनामपि मतानुसारेण ऋषभदेव एव जैनधर्मस्य प्रथमः प्रवर्तकस्तदनन्तरमन्येऽपि द्वाविंशतितीर्थङ्करा अभूवन् । इत्थं ऋषभदेवसहितानां त्रयोविंशतितीर्थङ्कराणां समये जैनधर्मस्य तादृशः प्रचारो नैवाभूत्, यादृशश्चतुर्विंशतितीर्थत्तरमहावीरस्य समये समभूत् ।

तस्य नाम वर्द्धमान महावीरस्वामी आसीत् वैशाल्या प्रजातन्त्रराज्याधि सपनेर्गृहे जन्मालभत । किन्तु त्रिंशद्वर्षदेशीय एव वर्द्धमानः स्वकीयराजभवनराज्यञ्च विहाय तपसि सल्लग्नो जातः । तस्य भोजने सधम इन्द्रियाणां दमनम् अहिंसाव्रतस्य पूर्णतया पालनञ्चासन् । द्वादशवर्षपर्यन्तं कृते तपसि तेन ज्ञानं प्राप्तम् । तस्य शिष्या नग्ना एव भ्रमन्त आसन् । तेन ते निग्रन्था अभूवन् । महात्मनो बुद्धस्येव महावीरस्वामी शरीरस्य मनसश्च पवित्रतायामहिंसाव्रतपालने चाधिकं प्रभावमदात् ।

परमानन्दे विलीन एवत्तामोक्षपदेनामिधीयते महावीरस्वामिनो भतेन । त्रिंशद्वर्षपर्यन्तमस्यैवसिद्धान्तस्य प्रचारं कुर्वन्नक्षौ द्विसप्ततिवर्षे राजगृहसमीपे पात्रानामकस्थाने स्वशरीरत्यागमकरोत् । महावीरोपदेशस्यायमेवमारो यः सञ्च जैनो निर्वाणपदमाप्तुमिच्छत्यसौ स्वकीयाचरणविश्वासशानानि निश्चितानि करोतु । जैनधर्मावलम्बिना कृते तपःकरणं आवश्यकं कर्तव्यं उपवासश्च तपोऽङ्गभूतोऽतीवावश्यकः स्वरूपश्च ध्यानानशनतपोभिर्विना मनुष्यः स्वकीयान्तिमं ध्येयञ्चैव प्राप्तुं शक्नोति । महावीरः पूर्णां हिंसाया पूर्णतया प्रभावभदात्ततः प्रमृतिं अहिंसा जैनधर्मस्य प्रधानमङ्गमभूत् ।

पश्चादिगम्बरश्चेताम्बरनामभ्यां जैनधर्मेतिभागद्वयञ्च जातम् । दिगम्बरानग्नानूर्निमुपासने, श्वेताम्बरा, श्वेताम्बराणां कृतानूर्निश्च । अनन्तरं श्वेताम्बरजैनस्य शाग्नाप्येका समभूत् । यस्मात् नाम,

तेरापन्थीति उभूय (तत्र भगवतो मार्गावलम्बी) नियमानामत्यन्त
काठिन्याज्जनधर्मस्य जनसाधारणेषु प्रचारा नामूकदापि ।

नेपालदेशस्य समाप्त शाक्यपशीयानां भ्रत्रियाणां राज्यमासीत् ।
कपिलवस्तुनगरी च तेषां राजधानी । तत्र शुद्धोदननामा भूप
कोशलराज्याधीनो भूत्वा राज्यगक्ररोत् । तस्येकमात्रपुत्रस्य नाम
सिद्धार्थं आसीत् । एतस्य जन्म एम्पिनीनामकस्थाने अभूत् । सिद्धार्थ
स्वैरापरन्नाम गौतमोप्यानीत् । वैराग्यमार्गाभिलाषिण विश्वारशीलञ्च
तं त्रिजाय तत्पिता शुद्धोदन सासारिकसुखविलिप्तं तं कर्तुमिच्छन्
परममुन्दर्या यशोधरानाम्न्या कन्यया सह तस्य विवाहमकरोत् ।
समुचिते च समये सिद्धार्थस्य राहुलनामैक पुत्रोऽपि समजनि ।

स चैकदा वृद्धरोमिगृहान् मानवानयलोक्य महादुःखसतसो
वभूय । तेन ज्ञातं यदेकस्मिन्दिवसे ममाप्येतादृशी गतिर्भविष्यत्य
वश्यमेव । रोगात्, वार्द्धक्यात्, मृत्यो च मम मुक्तिं कदापि नैव
मधिगच्छति । अनन्तरमेकस्या रात्रौ नवजात राहुलनामक पुत्र, प्रियपत्नी
यशोधरा, सम्पूर्णं राज्य, राजभवनं गान्धवान् सुहृद पशन् वाहनानि
च त्रिहाय परिर्भिरगच्छत् । तस्मिन् समये तस्यास्य त्रिंशद्वर्षीयासीत् ।
निस्त्य राजभवनादसौ दर्शनशास्त्राध्ययनं ब्राह्मणानामाश्रयं ज्ञाना
न्वेपणे ब्राह्मणे सह बहुषु स्थानेषु भ्रमणञ्च चकार । किन्तु तस्य
चेतसि शान्तिर्नैव समायाता । तदनन्तरमसौ गयामागत्य कठोर तप
प्रारब्धवान् । तेन गहन उपवासा कृता, बहुभि रूढै शरीरशोषण
कृतम्, सर्वविधं दुःखमपि सोढम्, किन्तु तस्य हृदये ज्ञानोदयो नैव
सञ्जातः । तस्य स्वास्थ्यमतीव क्षीणं चमारस्थयशोषञ्च जातम् ।
पटवर्गान्तरन्तेन ज्ञातमेतां शरीरकष्टदायिनीं क्रिया व्यर्था वर्तन्ते इति ।
तथासावनशनव्रतञ्च विजहौ । परित्यज्येऽनशनव्रते तपसि चास्य पञ्च
शिष्यत भ्रष्टोऽयमिति मत्वा तन्परित्यज्यान्वत्र गतवन्तः । अन्तेऽसौ गया-

सन्दिग्धोऽपूरुर्वर्तिनि स्थानैः निरञ्जनानद्यास्तटे समाधि विधायैकस्य पिण्डलवृक्षस्य छायायामतिष्ठत् । समाधिभङ्गानन्तरमेव तस्य चेतसि ज्ञानप्रकाशो यभूत् सासारिककृष्टेष्वो मुक्तवर्थं तेन साधनमपि प्राप्तम् ।

तदेव ज्ञान लब्धन्तेन यस्या-धेपणार्थं सर्ववैभवालकृत स्त्रीपुत्र ग्रान्धवसहितं भवनं विहाय निर्गतवानासीत् । इत्थमसौ बुद्धो ज्ञानवानभूत् । तस्य स्थानस्य नाम बुद्धगया चाभूत् । बुद्धगयात्-प्रचलितोऽसौ वाराणसासमीपे मारनाथं जगाम । क्रियत्कालानन्तरन्तस्य बहवः शिष्या अभूवन् । स च दोषं जीवनं कोशले, भगधे च भ्रामं भ्रामं स्वकीयान्देशज्ञं कारं कारं व्यर्त्तायाय । अन्तेऽर्शातिवर्षा-वस्याया गोरखपुरमण्डले कुर्शानगरनामकस्थाने स्वशरीरं जहौ ।

भगवान् बुद्धदेव एकस्मिन् समये स्वकीयशिष्यमानन्दमुपदिष्टवान् तस्या, आत्मदीपो भव ।

अत एव हे आनन्द त्वं स्वयं स्वस्मै प्रदीपो भव । त्वं स्वस्मै स्वयमाभयो भव च । सर्वं धर्मंश्च तव प्रदीपो । तावेव स्वकीयमाश्रयं मत्वा स्थिरो भव ।

आत्मानमन्तप द्वितीयस्याश्रयेच्छ्रा मा कुर्व ।

बुद्धरवीरदेशं सर्वथा वारणभारायामभूदतन्तस्य प्रभावाऽधिकं यभूत् । तथा च तस्य सेनायामनेके सन्तुष्टाहिनि शिष्या आसन्, ये च सुदूरदेशं गत्वा तस्योपदेशं धारितवन्तः ।

सर्वं एव जनास्वस्योपदेशं श्रुतवन्तश्च । भगवतो बुद्धस्य मरणानन्तरं तस्य शिष्यान्तम्यकार्यन्तस्योपदेशं लिपिपद्धमपुरां ।

पश्चादेतस्य धर्मग्रन्थस्य नामत्रिपिटं कौऽभूत् । त्रिपिटकश्च त्रिषु भागेषु विभक्तः । त्रिपिटकस्य त्रिपिटकाभिधम्मपिटकनामभिख्यः त्रिपिटका विख्याता अभूवन् ।

विनयपिटके मठस्थिताना भिक्षूणा आचरणसम्बन्धिवर्णनम्,
 सूनपिटके भगवतो बुद्धसोपदेशस्य सग्रहोऽभिषम्भपिटके दार्शनिक-
 वादविवादाना सग्रहश्च वर्तते । यदा कदाप्येतेषा धर्मग्रन्थानामर्षविषये
 सन्देहोऽभूत्तदैव तत्कालीनभिक्षूणा समाभूत्तथा तत्कालीनप्रतिष्ठिता भि-
 खवस्तस्वार्थस्य निर्णयञ्च कृतवन्तः । इदृशां च समा वारचतुष्टयमभूत् ।
 प्रथमा समा बुद्धनिर्वाणानन्तर राजग्रहे तस्य प्रधानशिष्येण महाक-
 श्यपेन कृता । ततः शतवर्षानन्तर वैशाल्या द्वितीया समा समभूत् ।
 तृतीया समा अशोकस्य, चतुर्थी च कनिष्कस्य समये समभूतान् ।

बुद्धदेवो न खलु केवल महामहोपदेशकः, प्रत्युत महान् सगठन-
 कर्त्ताप्यासीत् । तस्यानुयायिनः श्रेणीद्वये विभक्ता । एके गृहस्थाः सन्तः
 समुदासका, अपरे भिक्षवः सन्वाशिजीवनथापकाश्च वर्तन्ते । पुनः भगवतो
 बुद्धस्य ऋयनमासीत् यत् पुनः जन्मप्रदणैर दुःखस्थोत्पत्तिर्भवति ।
 गमनागमनचक्रमेव दुःखस्य मूलकारणम् । गमनागमनकारण सात्त्विक-
 पदार्थान्प्रति विशेषानुराग एव । यावदस्माकं हृदयादभिलाषो
 नैव निःसरिष्यति तावद्गमनागमनबन्धन एव बद्धा भविष्यामः ।
 शोकाद् दुःखाच्च मुक्तवर्थं मनुष्यैर्मध्यममार्गत्वावलम्बन कर्तव्यम् । न च
 घोरकष्टे शरीर पातनीयञ्च च जीवनमानन्दे निमग्न कर्तव्यम् । सम्पृष्ट-
 ष्टिसम्पृक्तममाधिसम्पृक्तसु कल्पसम्पृक्तावनसम्पृक्तमन्तप्रभृतिमध्यममार्गः ।
 महात्मनो बुद्धस्य विश्वास आसीद् यदेतन्मार्गावलम्बनेनैव निर्वाण-
 प्राप्तिर्भविष्यति । निर्वाण एव मनुष्यजीवनस्य प्रधान लक्ष्यम् । निर्वाण-
 मन्तरा दुःखाच्छोकाद्वा मुक्तिं प्राप्तुञ्चैव शक्नुवन्ति जनाः ।

ईश्वरशक्तित्वे तेन कोऽपि रिचारो नैव प्रकटितः । निर्वाणपद-
 प्रापणमेव तस्य प्रधानमुद्देशवमासीत् वर्षव्यवस्थाया अपि तेन
 विरोध एवाकारि । उच्चनीचयोर्भेदो मानवगुणानुसारेणैव भाव्यः ।
 तेन यज्ञस्यापि कृतो महान्विरोधो, निर्वाणप्राप्तौ स च यज्ञो निरर्थक
 इत्यभ्यधापि ।

कर्मकाण्ड ब्राह्मणश्रेष्ठत्वञ्च तेन गण्डितगोत्र । क्रमैचिदपि कार्याय
पशुहिंसाया आज्ञा तेन नैव प्रदत्ता ।

मदाचारस्थोपरि भगवान् बुद्धोऽपि क्व वलमदात् । स च कथयन्न-
प्यासीत्यदि कश्चिन्मान्योऽसिस्मन् जीवने श्रेष्ठ कर्म करिष्यत्यमौ जन्मान्तरे
श्रेष्ठमेव जीवनमाप्स्यति । एव रीत्या प्रत्येकजन्मनि तस्य जीवन श्रेष्ठतरं
श्रेष्ठतमञ्च भविष्यत्यन्ते निर्वाणमप्याप्स्यति । नीचकर्मभिर्जीवनमतिनीचं
नीचतरं नीचतमञ्च भविष्यति । नैवान्ते च निर्वाणमाप्नु शक्यति । सर्वं
जीवनपापिष्य दानशीलत्वञ्चैत एतादृशा गुणा वर्तन्ते, येषां प्राप्तरथं
मनुष्यैः सततं प्रयतितव्यम् ।

मौर्यराज्यम्

महापद्मनन्दस्याशौ पुत्राः प्रथमराजा बभूवुषिया रक्षिताया
मुषनान्या भार्गवानेकश्चन्द्रगुप्तो नाम पुत्रश्चावतः । इत्य नवमु पुत्रेषु
चन्द्रगुप्तश्चतुरो वाग्मी वदान्तो राजनीतिनिपुणः शुद्धे शास्त्रे च
पारंगः सर्वराजगुणसम्पन्नश्चासीत् । किन्तु रक्षितायामुत्तरत्वाद्गौ गज-
सिंहासनानधिकारी बभूव । अथ च तस्य मनसि राजनिर्वाहकनप्राप्तौ
बन्धवो चिन्त्वा निश्चिन्तमानवर्तत । तदर्थं सततं यत्नमानाऽपि चन्द्रगुप्तः
प्रधानराजा समुत्तरवान्द पुत्रानवचोकर मयापानगृह्यो जात आसीत् ।

किन्त्वहो भाग्यस्य प्राणस्य । भाग्येनैव दृष्टिा अत्रि नदाचिद्
राजनिर्वाहकनासोना राजनीतिवतश्च दृष्टिा भवन्ति ।

महापद्मनन्दस्य शकटारनामा प्रधानमन्त्री बभूव । तस्य केनापि
हेतुना नन्देन सह मानसिकयिराशौ जात । शकटारस्य चैतसि नन्दस्य-
परिसमाप्त्यर्थं क्षारज्जाला प्रस्तुतिना च जाता । एकस्मिन्दिने
पाटलीपुत्राद्दहिर्गच्छन् शकटारः प्रोप्सकालीनमप्राहृशमने जुशानु-
त्सास्य तन्मूत्रेषु तत्रदानं कुर्वन्तं ज्ञापयति शीर्षात्तरीयमात्रपरिमान-
मुन्नतस्य स्वकर्मणि दत्तचित्तं श्रमनिवृत्त्येदस्तात् कश्चिद्दृष्ट्वा
ददर्श । दृष्ट्वा च प्रोवाच शकटारः—महानुभाव, भवतः किं नम,
क्व वासस्थिति क्व च गम्यते जशानुत्सास्य । मूत्रेषु तत्रदाने को हेतु-
र्यदि श्रावन्ति वाग्यानि कारण्यानि तर्हि प्रीत्यन्तानाम, दृष्ट्वा प्रोप्स-
कप्राहृशमये श्रमयुक्तं भवतः कार्यं मे मनसि न्वेच्छयैव पृच्छा समभूव ।
नाम्वन्वन् किमपि कारणं प्रश्नस्य ।

ब्राह्मणः प्रोवाच—सर्वविद्यापारङ्गमश्वात्क्यनामा ब्राह्मणोऽपिदानी-
मध्ययनं कृत्वा वाराणसीतः पाटलीपुत्रनिवासिनो मयाघराहृश्य
नन्दस्य गृहे न्वजीविकाप्राप्त्यर्थं गच्छन्नमन् ।

किन्तु गच्छतो मम पादे प्रविष्टश्चकः कुशस्तेन मयादे महती

वेदना सञ्जायते, कम्पते च हृदयम् । त्रिचारित मया यदेते कुशा
मदीया शत्रव । एतेषा समूल विनाश कर्तव्योऽवश्यमेव । एतान्
शास्त्रे विलिखित यन् कुशान् समुत्पान्थ मूत्रेषु तत्रप्रदानेन पुनस्तत्स्थानेषु
कुशा नैव समुत्पन्ते । इति कृत्वा श्रमजनितम्प्रेदम्नानोप्यह कुशानु-
त्पान्थ मूलेषु तत्रप्रदान करोमि, येनैते मम शत्रवो निर्मूला भवन्तु
नाम । श्रुत्वा चाणक्यवचन शकटारेण त्रिचारित, यदि ब्राह्मणेनानेन
सह कयापि युक्त्या नन्दस्य विरोधो भवेत्तदाय मपुत्रस्य नन्दस्य
विनाशमवश्यमेव विधास्यतीति मनसि सम्यग्चार वार त्रिचार्य
शकटारश्चाणक्य समुवाच । भूदेन, त्रागम्यता मया सह, भवानपि
साम्प्रत मया नैव गमिष्यतेऽन्यत्र । किन्तु भवन्तमेवादाय पाटलिपुत्र
गमिष्यते । तत्र गत्वा भवतो जीविकार्थमेका सस्कृतपाठशाला सस्था-
पयिष्यामि । तत्र चाध्यापनकार्यं करोतु भवान्, स्वजीविकासञ्चालनञ्च ।
शकटारेणैवमुक्तश्चाणक्यस्तेन सह पाटलिपुत्र गत्वा तत्र शकटारसस्था-
पिताया सस्कृतपाठशालायामध्यापनकार्यं कुर्वन् निवासञ्चके ।

एकस्मिन्दिवसे मगधराजस्य नन्दस्य श्वेदे श्राद्धमासीत् । श्राद्धे
भोजनकर्तृणा ब्राह्मणाना निमन्त्रणभार शकटारस्योपर्येव प्रदत्तो
महापद्मनन्देन तस्मिन् श्राद्धकर्मणि । शकटारोऽन्यैब्रह्मणै सह चाणक्य-
मपि निमन्त्रितवान् राजभवने । निमन्त्रण प्राप्य परम प्रसन्नश्चाणक्यः
श्राद्धकालात्पूर्वमेव राजभवन गत्वोच्चासने समुपविष्ट । समुपविष्टे
चाणक्ये नन्दः स्वेच्छया भ्रमस्तत्रैव समाजगामोपविष्ट आसीद्यत्र चाणक्यः
कृष्णवर्णमुन्नतवेश रक्तनेत्रमूर्ध्वशिरस श्राद्धानहं ब्राह्मणलक्षणरहित
दिलोक्य चाणक्य क्रोधाविष्टो नन्द पृष्ठवान्—कथमिदं त्वमिहायातः
केनाहुतश्च। तेनोक्तम्—राज्यस्य प्रधानमन्त्रिणा श्राद्धे भोजनार्थं निमन्त्रण-
मवाप्य समागतोऽस्मि, न च स्वेच्छया भूप । तेनातीव क्रोधाविष्टो
नन्दस्तस्य यदा शिरसा प्रश्लेषाग्रासनात् भूमौ पातयामास अग्रासना-
दाकर्षणसमये तस्य शिरसा बन्धनरहिता सञ्जाता । बन्धनरहिता शिरसा-

मवलोक्यचाणक्यस्तत्रैव प्रतिज्ञातवान् यदाह समूल नन्दपथ पिना-
शयिष्यामि, तदैव बद्धशिरसोऽपि भविष्यामि । यत्न करवापि वीरस्य
मगधराज्यप्राप्तेरिच्छा वर्ततेऽमौ मया सहागच्छतु च । श्रुत्वैव चाणक्य-
वचनं क्राण् प्रतीक्षमाणश्चन्द्रगुप्तस्तेन सहाभूत् । तस्यैव सेवाया सर्वदा
सलग्नश्च जातः इति ।

नन्दपथपिनाशस्तु शकटारसमुत्थापितचाणक्यक्रोध एव प्रधान
कारणमभूत् । ग्रहो भाग्य, यदा पिपरीतम्भवति तदा स्वजना अपि
शत्रवो भवन्ति । चाणक्यश्चन्द्रगुप्तेन सह नन्दपथपिनाशार्थं कृत
प्रयत्नो यभूत् ।

एकस्मा रानी नन्दस्यकारान् प्रलम्भ्य यदुधनञ्च दत्त्वा पिपप्रयो-
गेणाद्यभिस्तनुजैः सह नन्दं धातिवदान् चाणक्यश्चन्द्रगुप्तं राज्य-
मिहासनासीनञ्च चकार ।

चन्द्रगुप्त एव भारतस्य प्रथमो भूवतिर्भूय शूद्रागभोद्भवः ।
चाणक्यश्च राज्यप्रधानमन्त्री भूत्वा स्वयुद्धिकौशलेन बहुवैभवसम्पन्न
मन्त्रिभवनं राजभवनञ्च विहाय जनवासीयं तृणकाष्ठनिर्मितं पत्रोदजे
निरतन् सम्पूर्णस्य मौर्यराज्यस्य शासनव्यवस्थामकरात् । निवासस्थान
एव छ्द्यावानध्यापयन्नप्यासीदसौ । चाणक्येनैक सर्वाङ्गपरिपूर्णमर्थ-
शास्त्रं व्यलेपि । यस्यातीवाधुनापि महत्त्र निर्व्वग्याग्निलभागेषु वर्तते ।
यस्मिन्नर्थशास्त्रे राज्यशासनस्य सर्वं एव विपद्या, सम्पन्निलिखिता
वर्तन्ते । सर्ववैभवसम्पन्नस्य चन्द्रगुप्तराजस्य दर्शनं चीनगणानादि-
देशवासिनीऽपि कृतवन्तः ।

चन्द्रगुप्तराज्यसमये एव सिन्दुराज्येणारतिः तिल्लूफ्फमनाईनेदरः
सिन्दुरराज्याधिवतिर्भूय । भारतविजयमिच्छन्नसौ मिन्धुतदीपारञ्चकार ।
किन्त्वसफलमभूत्. स चन्द्रगुप्तेन सह सन्धिं कृत्वा अफगानिस्तान-
लोचिस्तानप्रदेशौ स्वकन्याञ्च तस्मै प्रदत्तवान् । अथ च मेघस्थनीज

नामक राजदूतमपि चन्द्रगुप्तराज्यसभाया प्रैषयत् । स च मेघस्थनीज-
श्चन्द्रगुप्तराज्यशासनप्रवन्धनिवरणं लिखितवानस्ति ।

अर्द्धशतितोषार्थान्तं गण्यकरणात्परं चन्द्रगुप्त स्वपुत्रं त्रिन्दुमारं
राज्याधिकारिणश्चकार । भारतविहासं चन्द्रगुप्तमौर्यशासनमहत्त्वपरि-
पूर्णं वर्तत । तस्य शासनप्रवन्धं सुव्यवस्थिता यस्मिन्नेकाऽपि विद्रोह-
कदापि शान्तिमङ्गो व न भवन्तु । यूनानीया अपि भयभीता भूत्वा शत-
वर्षाणि यात्रद्वारत समाभ्रमणन्तैः कृतवन्तश्च ।

भगवन् नान्निवृत्त्यै । चाणक्येन यदर्थशास्त्रं मिलितान्त-
स्मिन्विषये किमपि भवता वर्णनं विधेयमित्युक्ते मुक्तामणौ पुनरपि
दैवजं प्रोवाच—मुक्तामणे ! कौटिल्यश्चाणक्योऽर्थशास्त्रं परिलिखितवान् ।
तस्मिन्नसौ राज्ञः शासनव्यवस्थां क्रीदशी भवदिति विषये सुन्दरं विव-
चनं कृतवान् । लिखितवाञ्छाणक्या यद् राजस्वयश्चत्वारो वा मन्त्रिणा
भवयुरेतेभ्योऽतिरिक्त्वा चैका परामर्शदात्री परिषदपि भवेत् किन्तु
परिषदः सदस्यमरगा निश्चिता नैव कृता । सन्निधातृकार्यं कश्चिद्राज-
वान्धव एव कुर्यात्तथा सन्निधानैव राजकापस्य राजमुद्रायाश्चापि
प्रवन्धं कुमाचर्यामनसञ्चालनं प्रायणं । पञ्चविंशतिसरपकैरव्यसैर्भवत् ।

समाहर्ता करग्रहणं मूल्यग्रहणञ्च कुर्यात् । एतेऽव्यथा मन्त्रिणामुच्चा-
धिकारिणाश्चाधीना भूत्वा कार्यं कुर्वन्त आसन् । आचार्यं कौटिल्यं
प्रान्तायस्थानीयशासनव्यवस्थाया विषये विस्तृतं विवचनं कृतवान् ।
न्यायालयप्रवन्धं कथं भवदिति विषयेऽपि तेन विवचनं कृतम् ।
प्रजाभिः सह दयामयो व्यवहारस्तासां हितकरणञ्च इदमेव राज्ञः प्रधान-
कर्तव्यम् । अपराधिना कृतं गुरुतरापराधानां लघ्वपराधानां च कृते
तेन मृदुलरुटोरदण्डविधानानि कृतानि । प्राणदण्डविधानमपि तेन
वर्णितम् । चाणक्यमतेन परराष्ट्रं प्रति कस्या अपि नीतेर्व्यवहार उचितः,
परराष्ट्रं प्रत्युपितानुचितयार्थिचारो निरर्थक एव एतत्परं अर्थशास्त्रे
भूयसा विचारितं चाणक्येन ।

चन्द्रगुप्तमौर्यपुत्रस्य विन्दुसारस्य शासन-काले नैव कापि महत्त्व-
पूर्णं घटना घटिता । केवलं यूनानवासिभिः सह तस्य मित्रतासीत् ।
विन्दुसारानन्तरं तत्पुत्रोऽशोको राज्यमिहासनामनो बभूव ।
पूर्वमशोको क्रूरहृदयो युद्धप्रियश्चासीत् । भारतस्थानेकान् देशान्वि-
जित्य स स्वकीयं राज्यं विस्तारयामास । तस्य सैन्यशक्तिरपि दृढतरा
समभूत् । एकदा अशोकः कलिङ्गदेशो परिगमाक्रमणं चकार । तस्मिन्
जनभोतिकरसंगरे बहवो जना मरणमापेदिरे । अनेके विच्छिन्नसर्वाङ्गा
रुधिरस्रावितशरीराः, अपरे चार्धमृताः सम्प्रभूतुः । अमर्या नार्यश्च
विधवा सञ्जाताः । किन्तुन्नेऽशोको विजयं प्राप । सेनापतिः समागत्य
अशब्दपूर्वकं तद्विजयवृत्तं श्रावितवान् । प्रसन्नमना अशोको हतप्रतिक्रान्ता
नारीणां वरुणभन्दनं रतिं शुभ्राय तेन च स भृशं विन्नोऽभवत् । अनन्तरे
अशोकेभ्यः समीपनागत्य पीतमञ्जुः पीतच्छत्रो मुखेऽतशिरो वदित्
यौद्धक्षपणकः समागत्य प्रोवाच—महाराजपरिराज ? विजयो लब्ध-
स्तत्रभवद्भिः किन्तु लज्जशोऽनाथा विवरा । मग्नहस्तपादशिरोत्रीयान्
मृतान् सैनिकान् युद्धभूमौ बहन्तां रक्तधारा, शूलान् जनपदान्, माम-
भोजनं कृत्वा मृतानां सैनिकानानुपरि स्वेच्छया भ्रममाणान् प्रमत्तान्
कुक्कुरान्, शृगालान्, शृगान् बाधसान् पश्यत । युद्धेन मयद्विदेशा-
पिजिताः, किन्तु युद्धेन विजयं नैव प्राप्तवन्ति सज्जनाः । दशमाय परि-
त्यज्य भवता नष्टुर्षं स्वोक्तवन्, दशधोनों विजयः प्रेमपरिष्णुतो वा
विजयः श्रेयान्, किं ते हृदि दयायाः किञ्चिदपि स्थानं नास्ति ? मेधा-
यिन् ! नहि राजपरिन्तारण्यं सर्वस्य जगति त्वयि मृते विजितः कलिङ्गो
विस्तृतं राज्यं, कौशोः दन्तिनोऽश्वा रथा विशालं भवनं, सैनिकाश्च
त्वया सह किं याम्यन्ति ? देव ! मनसि दयायाः पदं प्रदीयता ।
हिमाञ्च परित्यज्यताम् सर्वजनोपरकारकमहिम्नायनं परिपालयताम् ।

सन्ध्यामित्रचन विधवानामार्तनादं च ध्रुत्वा मृतार्धमृतजनममावृता
युद्धमूनिश्च विलोक्य अशोकस्य दृश्यपरिवर्तनं सञ्चानम् । नूर भारतस्थाने

दयाभावो, हिंसाया स्थानेऽहिंसाभावो, राज्यविस्तारभावस्थाने राज्यपरित्यागभावो, धनसंग्रहणस्थाने सर्वरूपदानभावो, निशालराजभवननिवासस्थाने वनवासिभाव, सर्वविधराजकीयालङ्कारधारणस्थाने सन्याससंग्रहणभावो, युद्धकरणस्थाने शान्तिभाव, प्रताभ्य' करसंग्रहणस्थाने सर्ववैभवापरित्यागभावश्च सहैव सविप्रिशुरशोकस्य चेतसि ।

बौद्धसन्यासिउचन श्रुत्या सपिनय प्रोवाच सम्राटशोक —
'महात्मन् ? त्वमेव मम शान्तिप्रदाता । मयाऽतीव निन्दुर ऊर्म वृत्तम् ।
अत्र प्रभृति भवदुपदेशानुक्त्वा सर्वमेव वाचरिष्यामि । भवानिव मन्यामि-
वेप विधाय बौद्धधर्मस्याहिंसायाश्च प्रचार विधास्यामि इति ।

तदाप्रभृत्यव अशोक पूर्णसन्यासिरेप विधाय बौद्धधर्मस्य प्रचारे संलग्न । ते बौद्धधर्माय पूर्ण प्रश्रय प्रदत्त । कियत्कालानन्तरमेव न बौद्धप्रधानाच्चाया दभूव ।

तस्य शासनस्यैकविंशतितम वर्षे बौद्धधर्मारलम्बिनामेका महती मगीति पाटलपुरे सम्भूव । बौद्धधर्मस्य विभिन्नताया समुल्लेखो निर्णयोऽपि च सञ्जातस्तस्याम् । सङ्गीत्या सम्प्रदाया कश्मीरे, गान्धारे, हिमालयप्रदेश, दक्षिणभारते, तीगुप्रदेशे च धर्मप्रचारका प्रेषितास्तेन । धर्मप्रचारकाणा यन्मण्डल लङ्कामगमन् तत्रेता नेत्री न अशोकपुत्रो महेन्द्र-
पुत्री सधमिना चास्ताम् । बुद्धगयाया यस्य बाधिवृत्तस्याधो गौतमो ज्ञानमलमत तस्यैव एका शास्तापि तेन मण्डलेन सहैव नीता लङ्काम् ।

अशोको गिरिवनप्रदेशेषु शिलाया प्रस्तरखण्डेषु प्रस्तरस्तम्भेषु च बौद्धानिदान्तान् धर्माश्च प्रचाराय समुद्रङ्किताम कारयत् । तेषु च पित्रो-
समादर, बुद्धानामाजापालन, गुरुणा मत्कारो ब्राह्मणाना बौद्धक्षरणकाञ्च पूषनम्, मग्नन्धिभिर्भृत्सैश्च सह समुचितो व्यवहार, जीवेषु दयाभाव सर्वाया हिंसानिषेध, दान शुद्धाचरणञ्च तथ्यमादयो धर्मा समु-
दृङ्किता सन्ति ।

अशाकस्तु बौद्धधर्मावलम्बी भूयाऽपि सर्वेषामेव धर्माणा समादर

कृतवान् । केनापि धर्मेण सह तस्य विरोधो नासीत् । अहिंसाधर्मस्य प्रचारार्थं तेन बहवः कर्मचारिणो नियुक्ताः, ये ग्लु तत्तत्स्थानेषु गत्वा जनसाधारणेषु पूर्णाहिंसाधर्मस्य प्रचारं कृतवन्तः । अशोकस्य प्रथमस्य नामात्मिकायापि जीवनस्य हिंसा, प्रत्युत हिंसात्मकप्रजानामपि तेन निषेधः कृतः । तस्य राज्ञे मुगलानस्य क्वापि चर्चापि नासीत् । तेषु पशुहिंसा, युद्धमुगलानादीना प्रदर्शनमासीत्, तादृशाना नाटकाना प्रदर्शनमपि तेन निषागितम् ।

सम्राट्शोकः सर्वेषां भारतीयसनातनधर्मादीनां भगवता युद्धस्य जन्मभूमेश्च दर्शनं कृतम् । स प्रजानामुपसर्गं न्याय्यरक्षणार्थं सर्वत्र मानवचिकित्सालय, पशुचिकित्सालय कृतानां तदानीनाञ्च निर्माणं कारितवान् । एव स सर्वत्र भ्रमणं कुरुन् प्रजासन्ध्यामधीतवान् । यदि कदापि प्रजाना दुःखप्रदं वृत्तं समागच्छेत् तदा तन्मित्रेण समये सूचनीयोऽहमिति तेन कर्मचारिणःसनिर्गन्धं समाजनाः

अशोकस्य गङ्गादशोऽयुत्कृष्ट आसीत् । असौ कथयामासीत् यन्त्रया एव प्रजा मदीना मन्तनिः । स च मूर्खोभूय अकथयन् ममाभिलारो- ईदृशो यन्मम गन्तविरन्मिल्लोने परलोने च मुगलानिना भवेत् । सर्वा एव प्रजा लोकद्वये मुन्यशासिन्यो भवन्तु, इति । पूर्वतनाना भारतीय-भूगाना मध्येऽशोकस्य सम्मानपूर्णमप्रत्यानं वर्तने । राजनीत्यासौ अतीयोद्यादर्शस्य समावेशमकरोत् ।

सत्यदारा प्राप्तो विजय एव वास्तविको विजय इत्येव सिद्धान्तो तस्यासीत् । सर्वा एव प्रजा अशोकस्य दृष्टी समाना । नैव केनापि सह तस्य पक्षपातः । यस्तुनन्वरोक एको महान धर्मप्रचारकः स्वयं स्वकीये धर्मे वर्तमानोऽप्यापि धर्मे मञ्जालयद्रामोत् । तद्राज्ये ब्राह्मणव्रतियैरस्य द्वाक्षत्वारीऽपि वर्गाः सुखिन आसन् । भगवतीयेति- हानिऽशोकश्चन्द्र इव प्रकाशमानः । अन्यदेशेष्वपि जनास्त्वस्य नाम सम्मानं गृह्णन्ति ।

आध्यात्मिकोन्नतौ विद्याबलप्रदानेन तस्य सैन्यशक्तिं क्षीणा
वभूय क्रमशो राज्यपतनञ्च समारब्धम् । अशाकस्य उत्तराधिकारिणा-
राजान शक्तिहाना सर्वथा माम्राज्यप्रबन्धेऽसमर्थाश्च उभूयुः ।

धर्मप्रचारे मलग्नमतिरशाक सैनिकानुपक्षितवान् । तत्पुत्रा यौनाश्च
रक्तपातसकुल सग्राम परित्यज्य धैर्येण नम्रतया च कार्यकरणस्य शिक्षा
प्राप्तवन्तः । तपुःसग्रामशक्तिरपि नामात् । तस्य मृत्या पर भारते विदेशिय
कानामाक्रमणमभूत् । मौर्यसम्राट् ताननराद्गुन्नाशकनोत् । साम्राज्य
पतनस्य मुख्य कारणं राष्ट्रप्रान्तानां प्रान्तपाला प्रजास्वत्याचार
कृतवन्तः । तन प्रजास्यसन्तापा व्याप्तः । अत एव यदा विदेशाया भारत
माक्रावत्तस्तदा तै सह याद्धु वऽपि समथा नाभूवन् ।

मौर्यशक्त्यान्तिम सम्राज बृहद्रथ तस्य ब्राह्मणसेनापतिः पुष्यमित्रो
हत्वा स्वयं सम्राट् उभूत् । किन्तु पश्चादप्यसौ स्व सेनापतिमवाकथयत् ।
तस्य साम्राज्यं दक्षिण नर्मदानदापर्यन्तं विस्तृतमासात् । पुष्यमित्रराज्य
कालं यूनाना राजा डिमिट्रियस उत्तरायभारतोपरि समाक्रमणञ्चकार किंतु
पुष्यमित्रस्त परानि य यूनानं पलाययत् । अक्षयमधयज्ञद्वयं कृत्वा पुष्य
मित्रो ब्राह्मणगौरवस्यापि पुनरुद्धरञ्चकार । एतद्दशायाः सप्त पञ्च राजानो
हिन्दूनातनवमानुयायिना भूवापि बौद्धधर्मायाणामुपरि क्रोडशमप्य
त्याचारं नैव । कृतवन्तः । पुष्यामित्रमरणात्परं तत्पुत्रो अग्निमित्रो राज्यं
सिंहासनासना उभूत् । तदनन्तरं तत्पुत्रा यमुमित्रश्च राजा, किन्तु
क्रियत्कालानन्तरं मरास्य वशस्य दशमं राजानं देवभूमि तस्य मन्त्री
वसुदेवकाश्वा इ राजा शुभप्रथं समापितवान् ।

काण्वप्रथमं राज्यं काले मगधप्रदेश एवासीत् क्रियत्कालपर्यन्तं
नेर । पश्चाद्दिगभारतस्य शातराहनराजानं काण्वप्रथमं समापितं
मजुर्वन् । पुराणेषु शातराहना एवात्रा कथ्यन्ते । शातराहनभूपाना
सौभाग्योदयोऽभूत् । अनन्व तेरा साम्राज्यं हिमालयरादारभ्य तुगमद्रा
नदीपर्यन्तं परिव्याप्तम् ।

शुभत्रयस्य कागजवदन्य च राजाना जज्ञा ब्राह्मणा ग्रामन् । यदा
 तैरामाधित्वमासीत्तदा ब्राह्मणधर्मं परामञ्जतिं गत । मरुत्तभापाना,
 वैदिकाना यज्ञानाञ्च पुन प्रचार सम्भूत् । परमित्रशालनशाल
 एव पतञ्जलिना पाणिनायन, कृष्णस्य प्रनिद्ध महाभाष्य व्यङ्गि ।
 धर्मशास्त्राणां सग्रह, प्राचीनग्रन्थानाञ्च क्रम मुश्चिर मञ्जात् । विद्विद्धि
 स्तेषामध्ययनाध्यायनमपि यद्गुश म्नम् । गमागणस्य महाभाग्नस्य
 च पुन सम्पादनमभूत् । मनुस्मृत्यनुपायेण गच्छन्ति समानत्रस्थाया
 धर्मस्य च मुख्यग्रन्था अभूत् । श्रगाकृषमयपरमात्रति प्राप्तस्य रौद्रधर्मस्य
 ह्यानाऽपि क्रमश सम्भूत् । एतत्समयस्य सप्तोत्कृश नियमग्रन्थो
 मनुस्मृतिरासाद् यस्या सर्वे ताननरिपया विवेचिता सन्ति ।

अस्मिन् समय दक्षिणभारते शातवाहनस्य परमशक्तिसम्पन्न
 राज्यमाम्नीत् । शातवाहनस्याभ्युदयकाल मगधाधिपस्य सर्वा शक्ति-
 बिनष्टा । इत्थ कालक्रमेण मगधराज्यस्य विनाशोऽपि सम्भूत् । शातवाहन-
 राज्यस्य संस्थापक रीमुक तद्राजधानी च प्रतिष्ठानपुरमासीत् । शतवर्षं
 यावत् शातवाहनस्य तद्वशीयाना च राज्यमभयत् भारतम्प्योत्तरे दक्षिणे च
 भागे, किन्तु शकानामाक्रमणेनैतस्य यशस्य महती हानि सम्भूत् । माल
 वाकाटिकागह्या क्षत्रपराजान शातवाहनेभ्यो राज्यस्य कञ्चिद्भाग
 नितयन्त । मध्यभारते सर्वप्रधान क्षत्रपभूया नह्मपाण आसीत् । स च
 शातवाहनेभ्य महाराष्ट्रप्रदेशमपहृत्य एक विशाल राज्य संस्थापितवान् ।
 उत्तरभारते अचमेरयन्तमेतस्य राज्य विस्तृतमासीत् । तदाऽस्मिन्नेव
 राज्ये पश्चिमोपमालवप्रान्त उत्तरोपकाकण नासिकमण्डल पूना-
 मण्डलञ्च सम्मिलितमाम्नीत् ।

तदनन्तर शातवाहनस्यो गौतमीपुत्र शातकर्णानामा महाप्रवासी
 राजा यभूत् । तच्छ्रावणकाले पुनरप्यस्य वशस्य मनुजति सम्भूत् ।
 स क्षत्रप नह्मपाणराजान पराजित्य युद्धे तस्य सम्पूर्णनेत्र राज्य स्वकीय-
 राज्ये विलीनीकृतवान् । पञ्चविंशतिवर्षानन्तरं तपुत्रा वशिष्ठीपुत्र-

पुलोमावि राज्यसिंहासनमलञ्चकार । एतस्मिन्नेव समये पश्चिमीयक्षत्रपा
राजा रुद्रदामा मालवाप्रान्त काठिनावाङ्प्रान्तञ्च विजित्य शकुराज्ये
विलीनीकृतवान् ।

मुक्तामणे ! एतादृशो क्रिवदन्ती श्रूयते यद् रुद्रदामा शातवाहन-
भूपैः सह बहुकाल युद्धं कृत्वा विजयी बभूव । अथ च पुलोमान्निभूपस्य
विवाहो रुद्रदाम्नः पुत्र्या सहामभूत्, तेन कियत्कालपर्यन्तं युद्धं स्थगित
बभूव । किन्तु पुनरपि युद्धारम्भः सम्भूव । शातवाहनवशीयोन्तिमो
राजा यज्ञश्री शातरुर्णी बभूव । स खलु बहुपु युद्धेषु विजयं प्राप्यापि
क्षत्रियभूदाना प्रभुत्वं विनाशयितुं नाशक्नोत्, प्रायः पञ्चाश
दुत्तरशतत्रयवर्षाणि यावच्छातवाहनसाम्राज्यं चकासित । ततश्च
विलुप्तम् । शनैः सह युद्धं प्रान्तीयशासकानां विद्रोहो नागानामामी-
राणामन्यजातीनां चाक्रमणमेव तत्साम्राज्यस्य पतने प्रधानं कारणमभूत् ।
पश्चिमीयक्षत्रपाः दक्षिणभारतस्य कश्चिद्भागं विजित्य शतवर्षाणि
यावत्तत्र राज्यञ्चक्रुः । कालान्तरे कदम्बाभीरेक्ष्वाकुनामकेषु वंशेषु
तद्राज्यं विभक्तम् । एतस्मिन् समयेऽपि चेरचोलपाण्ड्यवंशीया भूपाः
शातवाहनसाम्राज्यपतनानन्तरमपि दक्षिणभारते स्वकीयामुन्नतिं
कुर्वन्त एवासन् ।

अशोकमरणानन्तरं यूनानीया भारतं समागताः । पूर्ववर्णितस्य
डिमिट्रियस वंशस्य प्रसिद्धो राजा मिलिन्दो भारतमाक्रम्य स्यालकोट-
स्थानं स्याद्विन्तमकरोत् । बौद्धसाहित्ये मिलिन्दस्यातीव वर्णनं विद्यते ।
असौ बौद्धधर्मे दीक्षित आसीत् । मिलिन्दश्च साहसी वीरः प्रसिद्धो
योद्धा रणकर्मविशारदः प्राचीनभूपानामिव सर्वविद्यानिष्णातः
शास्त्रार्थविचारे च सदैव विजयशीलश्चासीत् । तस्य सविधे विपुल
धनं, विशाला मुशिक्षिता युद्धकर्मविशारदा च सेनाप्यासीत् । बौद्ध-
साहित्ये लिखितमस्ति यत् मिलिन्दो भारतागमनानन्तरमेव बौद्धधर्मं

परिग्रहोतवानिति । न्यायप्रियस्य मिलिन्दस्य मरणानन्तरं प्रजाजनो महान् दुःखितो बभूव ।

पुनर्मुक्तामणिः नाश्वत्रिक पप्रच्छ—भगवन् ! शकाः कः आसन् ? एतेषां च भारते ऋथमिवागमनमभूत् । देवज्ञः प्राञ्च—मुक्तामणे ! मत्स्यैशियायां भ्रमणकारिषु जातिसु समुत्पन्नाः शकाः । आबूतयाः पारप्रदेशे निवसन्त आसन् । मत्स्यैशिया-निवासिषु यदा गहत् सकोलाहल परिवर्तनं प्रारब्धम् । तदा चीन-सम्राट् हूणानां दमनं कर्तुमियेष । हूणाश्च यूचीजात्या सह युद्धमारंभे यूचीजातयः पराजिताः मन्तो युद्धात्मलायनं कृत्वा मार्गं श्वैः सह सम्मिलिताः । किन्तु यूचीभयाच्छकाः पलाय्य सिन्धुनद्यास्तटे समागत्य वैदूर्या निजित्य पश्चिमोत्तरभारते राज्यमेकं सम्स्थापितवन्तः, यस्मिन् पञ्चासिन्धुसमुत्तप्रान्तराजस्थान-प्रदेशाः सम्मिलिता आसन् । प्रथमः शकनरेशो भोगानामा बभूव । स गच्छ अफगानिस्तानं पञ्जाबसहितं स्वार्धानं चकार । मथुरावास्तछशिलायाश्च राजान एतदर्धानां बभूवुः । भोगानरेशस्योत्तराधिनारिणौ, एजेस-प्रथमैत्रेसद्वितीयौ बभूवतुः । शकनरेशा इण्डोगार्थियनैः पराजिताः । इण्डोगार्थियनाः बहुकालं ईराणेश्चरन्, तत्रत्यसभ्यतां दृष्ट्वा अतएव भारतागमनात्परमेते इण्डोगार्थियननाम्ना प्रसिद्धिं गताः । एतस्याः शाखायाः गोडोगरनीज नामाप्रसिद्धो भूषो बभूव ।

एष गच्छ भूरः ईरामसीहस्य समकालीन आसीत् । इण्डोगार्थियनराज्यं कतिपयप्रान्तेषु विभक्तमासीत् । प्रतिप्रान्तान् क्षत्रिया एव शासका आसन् । एतेषु क्षत्रपशासकेषु कतिपये क्षत्रपाः स्वतन्त्रं राज्यं स्थापितवन्तः । अथ चैतेषु क्षत्रपभूषेषु तछशिलामथुरो-जैनसौराष्ट्रिया तथा दक्षिणभारतीया क्षत्रपाः प्रसिद्धा आसन् ।

गुजरातदक्षिणभारतमध्यभारतेषु च स्वप्रभुतां स्थापयितुं तैः शकं शकानां बहुकालं यावन्महद् युद्धं समजनि । रुद्रदामा गुजरातप्रान्तान्मध्यभारतांश्च शकान्निष्कासयामास । किन्तु दक्षिणभारते

कञ्चित्कालपर्यन्तमेव, तेषां राज्यमासीत् कालान्तरे तदपि उच्छिन्नं जातम् । तत्र स्थ न गृह्णी राज्यानि परिलधूनि त्तमजायन्त । तेषां यू-
चीनां शासकैः कालाभून्ना उत्तरतटे निम्नसमाना ग्रामीत् । स एतद्
पञ्चमुत्तरतटेषु निगता समभूत् । एतानि राज्यानि हिन्दुकुशपर्यन्त-
स्थोत्तरभाग आसन् । ततश्च पुशाणजातिप्रधानं कृज्जुला कडफिसीजप्रथमः
एतेषां सर्वेषामेव राज्यानामेकाकरणं कृत्वैकं विशालं साम्राज्यं सस्था-
पितवान् । स अफगानिस्तानं च पञ्चनदस्य च कृतिपथभागान्
विजित्य स्वकोयसाम्राज्ये व्यर्ज्यत । तस्य साम्राज्यमीरानादारभ्य
सिन्धुनदीपर्यन्तं विस्तृतमासीत् । तस्य पुत्रं कडफिसीजद्वितीयोऽपि
पितृतुल्यं पराक्रमी वीरश्चासौ पञ्जाबमारभ्य वाराणसीपर्यन्तं स्वकीय-
राज्यं विस्तारयामास । कडफिसीजद्वितीयस्य मरणान्तरं कनिष्को राज्य-
सिंहासनं समलञ्चकार । एतेनैकं विशालं साम्राज्यं सस्थापितम् । एतद्राज्य-
विस्तारं कानुलादारभ्य वाराणसीं यावत्तथा दक्षिणे विन्ध्याचल्पपर्यन्तं
यावद् गमून् । काश्मीरं विजित्वासौ कनिष्कपुरनगरभेकमवाप्तवान् । वीर-
कनिष्कोऽसौ भारतविजयेनासन्तुष्टं पार्थिवनैः नाक्रमपि युद्धं चकार ।
विजितवाश्च, चीनीयतुकिस्तानभागेष्वपि विजयं लभे । ततः चीन-
साम्राज्यभागां काश्मीरपरकन्दखोतानाश्च तदधीना गमून् । स चैकं
पुरनगरं (पेशावरनगर) निर्माय तमेव स्वं राजधानीमकरोत् ।
तत्र तेनैकं चैत्रं निर्मायि । यद् दृष्ट्वा विदेशियाणिशक्तिता सम-
भून् । अशोक इव कनिष्कोऽपि युद्धविभीषिन् । विलोक्य बौद्धधर्मा-
नुयायी गमून् । तदा गृह्णालेभ्यो बौद्धधर्मावलम्बिनां परस्परं महान्
मतभेदं आसीत् । कनिष्कं काश्मीरप्रदेशस्य सुहृदलवननगमकस्थाने
बौद्धानामेका महती सभामाशोक्तवान् । तस्यां सभायां बौद्धधर्मा-
चार्या बौद्धधर्मस्य भेदद्वयं कृतवन्त - बौद्धभिद्धान्तरक्षकाणां कृते
हीनयानसम्प्रदायस्तथा मूर्तिपूजकानां कृते यज्ञयानसम्प्रदायश्च ।
कनिष्कस्य राजसभापण्डितोऽश्वघोषो बुद्धचरितनामकेन सर्वाङ्ग-

परिपूर्णं सुललितं काञ्चनमपि निर्मिमे । अन्येऽपि चरकप्रभृतयः परिडिता
 अस्य राजसमामलचक्रुः । चरकेन चरकसहितानामरुः आयुर्वेद-
 शास्त्रस्य एरुः ग्रन्थाऽपि व्यलंरिति । कनिष्के पञ्चत्व गते यामिष्को
 राज्योत्तराधिकारी जातः, तदनन्तरं द्रुषिष्कश्च । कुशानरशस्त्रान्तिमो
 नरपतिर्नामुदेयो बभूव । ततः परमपि कतिपयराजान एतद्वये सम-
 भूवन्, किन्तु अन्ते कनिष्कराज्यं विच्छिन्नमभूत् ।

देवप्रवर ! छत्रपराजानो भवता कथिताः । के चेमे राजान इत्यपि
 भवान् कथयतु ।

देवतः पुनरुवाच—रश्मिर्मापञ्चनपवशसस्थाररुः चष्टन आमीत् ।
 अमी शातवाहनराज्यं जितवान् । शक्रवधनरल्लव्यभूपनिनाशकेन
 गौतमीपुत्रेण महापि तस्य मगरोऽभवत् । चष्टन उज्जविर्नानगरमपि जित-
 वान् चष्टनरीरो रुद्रदामा अतीव योग्यः शासको बभूव । दक्षिणदेश-
 शामकानामपि राज्यानि स्वायत्तीकृतानि तेन । चन्द्रगुप्तमौर्यनिर्मितायाः
 सुदर्शननिर्भरिणा अति जीर्णोद्धारममी चकार । स्वभाषि दयालुता,
 सुद्वे चोरता, व्यवहारे पाठवम्, माधुगुरुजनविषये आदृतिः, शठे शठता,
 वैदिकसनातनधर्मो श्रद्धाभावश्च तस्मात् । व्याकरणं गजनीति-
 सगोत तर्कादिशास्त्रेषुपि अमी प्रातनैपुरयः परिडितो बभूव रुद्रदामा ।
 रुद्रदाम्नावशस्य गोख'दोर्षकालर्यन्तं मुस्थिरं नातिष्ठत्, किन्तु शक्र-
 नरपतिर्मध्यभागे गुप्तकालर्यन्तं राज्यं कृतवान् । अन्तं चन्द्रगुप्त-
 विक्रमादित्येनासौ पराजितः ।

शातवाहनवशीयाना राज्ञा शामनकाले भारतीयजनातनर्यन्तस्य पूर्णः
 प्रचारोऽभूत् । वर्णधर्मज्यरस्थायाः पूर्णरूपेण पालनं ब्राह्मणानां समादरो
 यमप्रचाः सर्वेषामेव देवानां पूजनञ्च बाहुल्येनाभवत् । शातवाहन-
 राजानः स्वयं ब्राह्मणधर्मानुयायिनः सन्तोऽपि बौद्धधर्मविरोधिनो नासन् ।
 राजा शानरुगी प्रथमः प्रायेण विरुतिसत्प्रकानर्यन्तं कृतवानिति
 प्रसिद्धिः । तस्मिन् समये राजानो ब्राह्मणेभ्यो बौद्धभिर्भुष्यश्च समान-

रूपेण दानं ददति स्म । ब्राह्मणा यौद्धाश्च ब्राह्मणधर्मस्य यौद्धधर्मस्य च प्रचारं समानरूपेण कृतवन्तः । जैनधर्मानुयायिनोऽपि यौद्धानामिवोपामनाकर्मणि सन्नग्ना भूत्वा तीर्थङ्कराणां मन्दिराणि निर्मितवन्तः । यौद्धजैनधर्मावलम्बिनाऽपि वैदिकरात्यनुसारेण गार्हस्थ्यं कुर्वन्ति स्म । खनां मुग्धिनं सन्तुष्टां समुद्रतटव्यवसायकर्मणि मलग्नाश्चासन् । अथ च जलमार्गेण स्थलमार्गेण च अरवाफगानिस्तानपिनीशियाभिभादि-सुदूरदेशपर्यन्तं भारतस्य व्यापारो भवति स्म । सम्राट् कनिष्कः पुरुषपुराद्वहिरेण स्तूपं निर्मितवान् । यूनानिभिः सह सम्पर्केण भारतं एकस्मिन् नवीनायां कलायां प्रादुर्भावः सजातः, यां खलु गान्धारकलेति कथ्यते । एतस्मिन् समये राज्यस्य सराण्येव कार्याणि सस्कृतभाषायामेव प्रचलन् । यौद्धजैनविद्वांसोऽपि सस्कृतभाषायामेव ग्रन्थलेखनमकुर्वन् ।

कालान्तरे पुनर्मगवदेशे गुप्तसाम्राज्यस्याम्बुदयः समजनिः । एष वशो गुप्तवंशः दातः प्रसिद्धः । एतस्य प्रथमः प्रतापी राजा चन्द्रगुप्तो बभूव । स च महाराजाधिराजपदवां धारयित्वा स्वाभिषेकसमयादारभ्य गुप्तसाम्राज्यस्य प्रचलनमकरोत् । प्रयागपर्यन्तं देशान् विजित्वासीत्यस्य राज्यस्य समभलयन् । लिच्छवीराजशास्यगजकुमार्यां सह विवाहेन राजनातदृष्ट्वा तस्मात्तावत् शक्तिवर्धनमभूत् ।

चन्द्रगुप्तान्तरं समुद्रगुप्तस्तद्राज्याधिकारात् भूत्वा दिग्विजयाय निर्गत्य चान्तरभारतं यमुनादापर्यन्तं दक्षिणभारतं विलासपुरं विजयपुरं च विजित्वा यमुनापर्यन्तं राज्यं प्रादात् । तदाऽपि मत्स्यकृष्णानदीं सम्प्राप्य तत्र दातस्य भारतं द्वादशशासकान् विजित्य तद्राज्येष्वपि राज्याधिकारं सम्भ्रान्तरीं च । द्विः दिग्विजयभारतगतगतनममय सराण्येव राज्यानि विजित्य एष गुप्तः प्रादात् । दिग्विजयानन्तरं समुद्रगुप्तः स्वराजधान्यां पाटलिपुत्रमगत्य अश्वमेधयज्ञद्वयमकरोत् । तस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः दत्तितानं चरणमुद्रां प्रादात् । समुद्रगुप्तः प्रतिभाशाली

महान् ऋषिश्चतुरो गावरुक्षासीत् । विद्वान्त्वन्मै ऋषिराजेत्युगाधिना
समलकृतवन्तः । स्वर्गायमुद्रासु ससृष्टदश्लोऽमरि समुद्रद्वितवान् सः ।
विदुषा सङ्गे स महान्तमानन्दमन्वभरत् । वीरयोद्धा भूवाप्यसौ
मुक्रोमलद्वय आसीत् । दानेभ्यः अनायेभ्यश्च साहाय्यं कर्तुं
सदैरोपय आसीत् ।

गुन्द्रगुप्तस्य देहायमानानन्तर तत्पुत्रो द्वितीयश्चन्द्रगुप्तः राज्य-
सिंहासनमलङ्कारः । स चातीव वीरो युद्धविद्यायां निपुणः साहसोन्माह-
सम्बन्धवासीत् । प्रथमं तावत् स मथुरानगराधिनि सिद्धिपनरेश विजित्वा
पश्चिमभारतराज्याधीश चरम शकशासक जिगाय । माल्यप्रदेश
काठिवाराडश्च जित्वा महाराष्ट्रराजस्य कन्यया प्रभायत्या सह स विवा-
हश्च चकार । इदानीं तस्य राज्यमखशगराज्यंन्तं विस्तृतं जातम् । शक-
विजयानन्तरमसौ स्वतः असीमवलम्बनमोयसुक्तत्वेन विक्रमादित्योपाधिं
भूतवान् । समुद्रतमाराया राजारोत्युपाधिश्च दधार । पुनश्च सः चन्द्रगुप्त-
विक्रमादित्या महाराजाविराज-राजाधिराज राजर्षि श्रीविक्रमसिंह विजय-
स्वरितेभ्यः परममहाराज-परममागरतप्रमृत्युगाधिनिश्च विराजितो यमूय ।
अस्मां कल्याणः साहित्यस्य च परिपोषको विदुषामाप्रददाना भगवन्-
श्रीविष्णोत्तन्दमरः सर्वधर्मसमादन्कर्ता चासीत् । अस्य शासनकाले
सूरोपादिदेशैः सह समुद्रते व्यापारः सुचारुतततासादिमुद्राणां-
निर्माणश्च अभूत्तुः ।

एतन्नेव महाराजस्य शासनकाले सुप्रसिद्धश्रीमन्-शानी पादिवाना
भारतीयप्रसिद्धतीर्थानां दर्शनार्थं भारतभ्रमणार्थश्च समाप्तवान् ।
स च राजी पङ्कजाणि यावद्भारते स्थित्वा पुरुरपुर तत्रस्थिता मधुरा
कान्यकुब्ज ऋषिगण्ड्यु पाटलिपुत्र उज्जयिनी तथाव्यान्वदि स्थानानि
दर्शय । यत्रत्यसौ अधिन्तर स्वर्गाय समग्र रौद्रतीर्थानां दर्शने शक्तिरु-
विरागात्मन्धेयस्यै च प्रदत्तवान्, तथापि तत्कारणानभारतीयसाग विरहा-
चक्षुषा राजनीतिके प्रत्यासाध विषय वर्णनश्चापि विदधे । इदंनेन

एतन् ज्ञायते भवति यत् गुप्तसाम्राज्ये चाण्डालानां नगराद्वर्द्धिस-
स्थानम्, शूकराणां दुक्कुटानाञ्चापालनम्, सुराभासादिमादक्रुद्रव्य-
विन्याभावः, लशुनस्य पलाण्डोश्चाभक्षणम् सनातनधर्ममन्दिराणां
वीर्यविहाराणाञ्च निर्माणबाहुल्यम्, बारवार कृतेऽपराधेऽङ्गच्छेदनम्,
सर्वत्र कपतटागोपधालयानाश्च व्यवस्था, प्रजाभूपयोर्मध्ये प्रेमपूर्ण-
व्यवहारः, दानायाः दानशीलतायाश्च प्राचुर्यम्, सत्यपदार्थानां सर्वत्र
प्राचुर्यम्, लुण्ठकानाञ्चोराणामभावश्च आसन् । एव सर्व एव ब्राह्मणाः
मुशिधिताः शास्त्रार्थनिष्णाताः, राजा स्वयमेव स्वोत्तराधिकारिनियोजकः,
मार्गेषु भगभावः, वृद्धाः सन्मतिप्रदातारः राजकुलोत्पन्ना एव प्रान्तीय-
प्रशासकाश्चासन् ।

चन्द्रगुप्तद्वितीयानन्तर तत्पुत्रः कुमारगुप्तो राज्यनिहासनासीनो
बभूव । तत्पर तस्य पुत्रः स्कन्दगुप्तः । स्कन्दगुप्तश्चापि स्वपितामह
इव परमशक्तिःसम्पन्नो युद्धकर्मणि निपुणश्च आसीत् । युद्धे महासाहसिकः
स्कन्दगुप्तः कतिपयरात्रिषु युद्धभूमावेव सुखाप । अल्पकालीनशासकः
स्कन्दगुप्तः स्वकीय समय प्रायेण हूणानां पराजय एव व्यतीयाय ।
तस्य मरणात्तर हूणास्तस्मात्साम्राज्यस्य कतिपयभूभागान् विजित्य
अधिभूतवन्तः । तस्योत्तराधिकारिणो नैतादृशः शक्तिशालिन
आसन्, यत् साम्राज्ये समापतन्तमुपद्रव्य निवारयेयुः । बुद्धगुप्त एवास्य
वशस्थान्तिमो नृप आसीत् । भानुगुप्तस्य समये वशस्यैतस्य गौरवदिवा-
करोहा जगाम ।

गुप्तकालो भारतीयेतिहासे स्वर्णयुगेति प्रथितो वर्तते । कलायाः
साहित्यस्य ब्राह्मणधर्मस्य च असाधारणो उन्नतिरस्मिन् समये बभूव ।
घनधान्यरिपूणं भारत वर्षमासीत् । वाणिज्यव्यापारस्य भारतीयधर्मस्य
चोन्नतिरप्येतस्मिन् समये समभूताम् ।

हर्ष-साम्राज्यवर्णनम्

विक्रमसवत्सरस्य प्रारम्भविषये कथा चैताद्वशी यदुज्जयिनीनिवासिना विक्रमादित्यनामकेन भूपेन सिद्धियनजातिषु विजयप्राप्त्यनन्तरं नत्समारक रूपेणाय विक्रमसवत्सरः समारम्भः ।

एतस्यैव विक्रमादित्यस्य राज्यसभाया कालिदास हरिपेण वीरसेन-शूद्रक विशालदत्त प्रभृतयः कवय आसन् । तेषु कालिदासो रघुवश-मेषदूत-कुमारसम्बनामकानि काव्यानि तथा अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय मालविकाग्निमित्रनामकानि नाटकानि चालिखत् । शूद्रकेण मृच्छकटिकनाटकम्, विशालदत्तेन मुद्राराक्षसनाटकञ्च व्यलेखितं । हरिपेण-वीरसेनाभ्यामपि विदितानि काव्यानि व्यरचिषत् ।

गुप्तवंशीयराजानो वैष्णवधर्मोपासका आसन् । तेषा सरक्षकत्वे वैष्णव-धर्मस्य ब्राह्मणधर्मस्य विप्लवभक्तेश्च महान् प्रचारो देवमन्दिराणादि-गणानि चाभूत् । जैनधर्मस्य बौद्धधर्मस्य चापि प्रचार आसीत् । स्तद्धर्मो-पासकान्प्रति नासीदत्याचारश्च । विनष्टे गुप्तसाम्राज्य उत्तरभारत अनेक-स्वतन्त्रराज्येषु विभक्तं जातम् । गुप्तराजानो हूणैः सह साहसपूर्वकं युद्धं कृतवन्तः, किन्तुसफला एव आसन् । तोरमाणपुत्रो मिहिर-कुलो हूणाना राजा अभूत् । शैवधर्मावलम्बी मिहिरकुलो महा-नत्यानारी बौद्धधर्मावलम्बिना परिसमापङ्गः बौद्धप्रिहाराणा विना-शकः क्रूरः कठोरहृदयश्चासीत् । हूणानामत्याचारमरोद्धु मध्यभारतस्य राजा यशोवर्मा सप्तमेकं विनिर्माय मगधराजस्य यालादित्यस्य साहाय्येन सिन्धुनद्यास्तटे हूणान् पराजितवान् । युद्धे पराजितो भूत्वा मिहिरकुलः काश्मीरं पलायितः ।

यशोवर्मणः मृत्योः परं पुनरपि सम्पूर्णां भारतवर्षमनेकस्वतन्त्र-राज्येषु विभक्तमभूत् । मगधे उत्तरप्रदेशे मौर्यवंशीयराजा गुप्तवंशजैः एव

सम्कृतगणमय कादम्बरीनामक हर्षचरितनामकश्च काव्यद्वय निर्मिमे । “हर्षः प्रतिपञ्चरर्षानन्तर प्रयागन्व त्रिवेग्यान्व देउन्नरपटस्य घनच्छायाया मभा सम्राज्य समागतेन्यो विद्वद्वन्ः बौद्धभिक्षुन्व. सनातनधर्मिसन्ध्यामिन्वश्च पञ्चरर्षानन्तरे स्वर्गीय कोयागारे पुञ्जीभूत सर्वमेव द्रव्य प्रदाय स्वय राज्ञाभिवा श्रद्धस जर्णदन्त्र परिधान परावृत्तो भवति स्म कान्वजुत्तम्” इत्येषा वार्ता श्रूयते हर्षरिषये । हर्षवर्द्धनः सर्वधर्मत्याश्रयदाता सन्धासवृत्तिर्महान् नरपरिभूय ।

हर्षराज्यसमये चीननिवास ह्येनत्यागनानक्षो बौद्धधर्मस्य महायान-सम्प्रदायावलम्बी यात्री गार्गीदेशस्य बाह्यकामरी भूमि मसृल्लघ्य, अफगानिस्तानस्य सैरसुगुण समानस्य भारतस्य पञ्चाग्रान्तमागच्छन् । स गृह्य भारतस्य विभिन्नप्रान्तेषु प्रतिशाममटन् चतुर्दशवर्षाणि व्यतीयात् । तेन तत्कालीनभाग्नायावन्धाया वर्णनमपि व्यधापि । यथा हर्षराज्ये शासनप्रवन्त सर्वजनसौख्यर, धारासघेऽपि ह्यन्वादनानिहादीना वर्तनन्, नतु प्राशदरटप्रदानम् मन्विन्व वेनन्धाने भूमिदानम्, ऊपरस्य उत्तरस्य गन्धस्य पश्याप्रत्याङ्गागन् । प्रन्वर्तमानिवा ह्यन्व पूर्ण प्रतिपन्व उच्चनर्गाना म्नीषु मृतनु स्वभर्तृषु म्हेव शरीरवटनस्य निवमश्चान्त्तान् । त्राप्रणा विद्याया निष्पता , सस्त्रतभायाया पारगा । बौद्धाश्चापि मसृत्वभाषामत्र पटन्तस्तद्रायायामत्र व्यलिन्यन् । नन्दासिना राजवृत्तसम्मानायमानसारविचारना निन्दास्टतिविचारद्विता. सर्वत्र स्वर्गीय ज्ञान प्रचारयन्ति स्म । अथ च त्राक्षणा ज्वल शास्त्रनिचारे सलम्ना , क्षत्रिया राजनरुमविशारदा., वैश्या व्यापारनर्मनिग्ता., शूद्रा श्वाएटालाश्च नगराद्वदिरेय नियमन्त्रैर्बर्णिकाना नेवकायासन् । सर्वेषा मेव भवनानि नुगलितानि प्रन्तरेष्टकादिनिर्मितानि प्राप्त् । प्रायेण हर्ष समय एव बौद्धधर्म. हामोन्सुग. सत्ताव ।

नालन्दायामेको विजयविद्यालयस्ततः म्हेन नीष्टविहार आसीत् । तस्मिन् प्रातमाचनाच्छादनावाषा. चीननद्गोलियादिदशभयाः॥७॥

अत्रे दशसहस्रमग्न्यदाऽद्यावा भाग्यप्रमिद्वेभ्यः सर्वशास्त्राणां चोपा-
पनकर्मनिपुणेभ्यो विद्वद्भ्योऽध्ययनमकुर्वन् । विविदशास्त्रेषु प्रग्रह
शास्त्रार्थं प्रचलति स्म । यत्राप्ययं विश्वविद्यालयो यौद्धधर्मशिक्षार्थमेव
तत्कालीनराजभिः संस्थापितः, शतमग्न्यका धामाः प्रदत्ताश्च तद्विद्व-
विद्यालयमञ्जालनार्थम्, तथापि तत्र सर्वधर्मशिक्षाप्रदानमभूत् । हर्ष-
साम्राज्ये सर्वान्द्वपरिपूर्णं सर्ववैभवंमग्न्यत्र स्वर्गराजतनुल मुनिजन-
सङ्गुलञ्जासीत् । किन्तु हर्षे अश्रमिने सम्पूर्णमेव तद्वाच्य विच्छिन्नं विस्तृतञ्च
जातम् । तस्य किञ्चिद्द्विभष्यवशिष्टमिदानीं नास्ति ।

हर्षस्य जीवनकाल एव काश्मीरे दुर्लभवर्धनं कारकाटवशस्य
संस्थापनञ्चकार । मैत्रकराजानां गुर्जरे स्वाधीनं राज्यं संस्थापितवन् ।
मगधे गुप्तभूपाना शक्तिं प्रावर्धत । एतस्य वशस्य आदित्यसेनो नाम राजा
शक्तिशाली बभूव । किन्तु कन्नौजभूपो यशावर्मा महान् विजयी वर्वा-
ना सम्मानदायकं संस्कृतसाहित्यस्य महान् वेदुत्तररामचरितनाटक-
निर्मातुर्भवभूतेराश्रयदाता महतः साम्राज्यस्य संस्थापकश्चासीत् ।
किन्तु काश्मीरप्रदेशीयो ललितादित्यभूपस्तस्य प्रतिस्पर्धा बभूव ।
तत्रोर्युद्धे सम्प्रवृत्ते ललितादित्यस्यैव विजयो बभूव । एतावता अन्य
कुञ्जस्य राज्यश्रीः काश्मीराधीना सजाता ।

ललितादित्यो महान् वीरः समुत्साहसम्पन्नो निरकुशश्च शासक
आमात् । तस्य साम्राज्यविस्तारं विलोक्य जनाः भौर्यसाम्राज्यमस्मरन् ।
किन्तु ललितादित्यस्य मरणानन्तरं तद्वशोद्भवा भूषा शक्तिहीना
बभूव । काश्मीरस्य पतनसमये भारते कतिपयानां नूतनानां राज्यानां
समुदयो जातः । बङ्गदेशे पालक्षत्रियानां राज्यं गुर्जरे प्रतिहारराज्यञ्च
समुदभवताम् ।

भारते मुहम्मदीयानां प्रवेशः

यस्मिन् समये फान्बकुब्जे यशोवर्मणः शासन समुत्तत राज-स्थाने च गुर्जरप्रतीहारराज्यानि शक्तिस्मरज्ञान्यासन्, तस्मिन्नेव समये मुहम्मदधर्मावलम्बिना भारतस्य सिन्धुप्रदेशे प्रत्याक्रमण समञ्जनि । बहुषु च स्थानेषु तेषामाधिपत्यमपि जातम् । भारतान्तरे मुहम्मदीयाना-मिदं प्रथमं समाक्रमणमासीत् । हजरत-मुहम्मदो मक्काया जन्मालभत । पित्रोर्दाखियातिशयेन तत्परिपालनं पितृव्येन कृतम् । बाल्यकालादेना-रभ्य हजरत मुहम्मद एकेश्वरवादी देवभक्तो धर्मकार्येषु च श्रद्धावान् आसीत् । मिशहर्षदेशीयो हजरतो अररनिवासिना वैदिकधर्मावलम्बिना धर्मं हीनदृष्ट्या विलोकितवान्, एकेश्वरवादी भूत्वा स्वकीयधर्म-प्रचारञ्च प्रारभत । तस्य धर्मस्य निम्नलिखित सिद्धान्तोऽस्ति. एक एव परमात्मा, केवल तस्यैव पूजा कर्तव्या । परमात्मनो भिन्ना सर्व एव प्राणिनः पूजानर्हा । एतादृशस्य परमशक्तिशालिनः परमात्मनः कृते मानयैः स्वकीयः सर्वस्वमेव समर्पणीयम् । प्रतिदिनं पञ्चवारं नमाज-पठनं रमजानमासे मासैरुपर्यन्तमुपवासः केवलं दिवैव कर्तव्यः । तीर्थ-यात्रासु केवलं मक्कायाः यात्राकर्ममेव इत्यादि । एवमतिमुलभस्त-द्धर्मसिद्धान्तः । कुरानशरीफ एव तस्य प्रधानो धर्मग्रन्थः । धर्मप्रचारको मुहम्मदः स्वकीय धर्मं जनेषु प्रचारयन् भ्रातृभायश्च प्रदर्शयन् मक्काया-मेव न्वरसत् । किन्तु एतादृशस्य धर्मस्य विराधिनाऽपि बहवो जना मक्कायां सञ्जाताः । तस्मान् व्यथितहृदयो मुहम्मदो मक्का परित्यज्य गदीना-नगरमागत्य स्वकीयधर्मप्रचारकार्ये सलग्नो बभूव । मुहम्मदजन्म-समयादेव हिजरीयवलयारम्भो जातः । मदीनायामगो ररधर्म-प्रचारे पूर्णं साफल्यमवाप्तवान् । क्रमशः अनेकेषु नगरेषु पत्तनेषु स्थानेषु च तस्य धर्मप्रचारो बभूव । क्रमशः तदधर्मावलम्बिना सत्त्वा प्राचरन्त । सर्वेय तदधर्मानुयायिनस्त देवदूतमपि मानितवन्तः ।

हनरतो बहुभिर्युद्ध स्वकीयधर्मप्रचारञ्च कुर्वन् स्वकीय जातन
व्यतीयाय । कुशनशरीके हजरतस्य शिक्षाया पूर्णं उरणं निवृत्ततराम् ।
देवदूतस्य हजरतस्य मरणात्पर विंशतिवर्षाभ्यन्तर एव तदनुयायिन
स्तद्धर्मप्रचारपूर्णं सीरिया पैलेस्टाइनमिश्रेणान्प्रदेशान् जितवन्त ।
ईरानविजयानन्तर ते पूर्वदेशविजयमैच्छन् । अररनिवासिना मुहम्मदी
याना प्रथमा क्रमण भारतोपरि मुहम्मद विनकासिमस्या व्यक्तत्व सिन्धप्रदेशे
समभवत् । तत्रत्य दाहिरनामक ब्राह्मणभूष युद्धे पराजित्य स त
जघान । तत्पत्न्य स्वपतेर्दाहिरस्य युद्धे विजयाशामदृष्ट्वा चिताप्रवेश
कृतवत्य ।

मुहम्मद विनकासिमस्य समये शासनप्रबन्ध मुख्यवस्थित प्रजाश्च
स्वतन्त्रा आसन् । किन्तु 'जजिया' करप्रदानं कुर्वन्त एव हिन्दवो
निवास चक्रिरे । किन्तु विजयानन्तरमेव विनकासिमविरोधिना
मुहम्मदाया इस्लामधर्मप्रमुखसमाप गत्वा तं निन्दितवन्त । तेन
क्रुद्धो धर्मप्रमुखो विनकासिमं शूलमारोपितवान् । शूलमारोपिते विन
कासिम सिन्धनिनयोऽपूर्णं एवाभूत् । अररदेशवासिना मुहम्मदीयाना
मवस्थापि पतितैव जाता । अररवासिनो भारतीयब्राह्मणेभ्य बहुविधा
त्रिग्रामपि पठितवन्त । संस्कृते लिखिताना बहूना ज्योतिषदर्शना
युग्देशशास्त्रप्रथाणा अरराभाषायामनुवादो जातः । किंवदन्ती चेय
वर्तते यत् कश्चिन्मुस्लिमधर्मप्रमुग्नो हिन्दूचिकित्सकद्वारा स्वकीया
चिकित्सा कारितवान् । एतेनानुमीयत यन्मुहम्मदीयाना हिन्दून्प्रति
महानुदारभाव आसीत् ।

अथ दैवज्ञो मुत्तामणि कथयति—मुत्तामणे ! अर्बलीपर्वतस्य
शिखरे ब्रह्मणोऽग्निपुण्ड्रात् समुत्पन्नाश्चौहानक्षत्रिया इव प्रतिहारक्षत्रिया
अपि स्योत्पत्तिं तादृशीमेव वदन्ति । ते एषु पूर्वं राजस्थानस्य
मीनमालस्थाने निवसन्त आसन् । यदा अररवासिन सिन्धं विजित
वन्तस्तस्मिन् समये प्रतिहारक्षत्रिया अतीव बलशालिन आसन् ।

त एवारयवासिना सिन्धादग्रे गमन निरोधितवन्तः, । पुनर्यत्सराजनामा प्रतिहारभूपः समस्तमुत्तरभारत प्रिमध्य कान्यकुब्ज वङ्गश्च जितवान् । वत्सराजपुत्रो नागभट्टद्वितीयो वङ्गदेशीयभूप धर्मपाल विजित्य पञ्च कान्यकुब्ज च स्वाधिकृतवान् । धर्मपालपुत्रेण देवपालेन विजिते प्रतिहारप्रदेशे वभूव भोजप्रथमनामा कुमारः, तेन प्रतिहारवशः पुनः सरलीकृतः । स एतल्ल पुनः कान्यकुब्ज विजित्य पञ्चान् मध्यभारत-गुजरात समुत्तप्रदेशेषु स्वाधिकार मस्थाप्य साम्राज्य शक्तिशम्यन्न कृतवान् । पश्चादेतस्य वशे राजपालनामैको भूपो वभूव, यः एतल्ल मह-मूदस्थाधिपत्य स्वीचकार ।

प्रतिहारराज्यविलोपानन्तर चन्देल-कलचूरि परमार-चाळुक्य-चौहान-गहरवार कच्छप-पट्टनामोपाधिधारना क्षत्रियाः पुनः सुप्रसिद्धा अभूवन् । सर्वेष्वेते मनुसमुद्भूताना क्षत्रियाणामेव वशजाः, किन्तु तत्तत्प्रदेशेषु नियमनस्तत्तदुपाधिवारका वभूवुः ।

प्रतिहार साम्राज्य पतनानन्तर चन्देलप्रशीधो भूपो यशोवर्मा बट्टभिर्भूपै सह युद्ध कृत्वा देशान्विजित्य च कालञ्जर परंत एव स्वराज्यं दुर्गं निर्मितवान् । धगनामकत्त भूपस्य शासनकाले चन्देलप्रशस्य महतो समुन्नतिरामान्, यमुनापर्यन्तञ्च तस्य राज्यविस्ताराभूत् । गजनी-बादशाह-मुनुनगोनेन सह युद्ध कर्तुं यो हि सगो निर्मायि तत्फालीन-भूपः, तस्मिन्नयमप्यासीत् । पय एव सजुराहोरिधत सुप्रसिद्धमन्दिर निर्मितवान् बुन्देलगण्डे । तत्पुत्रो गण्डनामा भूपो गजनीनिवासिना महमूदेन सह युद्धमयमे आनन्दपालस्य साहाय्य चकार । किन्तु मह-मूदो युद्धमकृत्वेव गण्डस्याधीनता स्वीचकार । तदनन्तर च गण्ड राज्यपालस्योपरि समाक्रमण कृत्वा त युद्धे निहतवान् । किन्तु यदा महमूदः प्रतीकारार्थं पुनः गण्ड प्रत्याक्रमण चकार, तदा गण्डा युद्धमकृत्वेव पराजितः । पुनः पृथ्वीगजचौहानो महमूद

भारतान्निष्कासितवान् । तदनन्तरं कुतुबुद्दीनः चन्देलराज्यमधिकृतवान् । किन्तु परमर्दिनः पुत्रः पुनरपि नष्टा स्वीया शक्तिमेकली-
ङ्गस्य मुहम्मदीयान्निष्कासितवान् ।

श्री शङ्कराचार्यावतारः

अत्रान्तरे त्रिक्रमसवत्सरस्य पञ्चचत्वारिंशदधिकसप्तशततमे वर्षे वैशाखशुक्लपञ्चम्या केरलप्रान्तस्य वृषाचले पूर्णानदीतटस्थकालडिग्रामे शङ्कराचार्यस्य जन्माभूत् । तस्य पितुर्नाम शिवगुरुर्माता च सुभद्रासीत् । श्रीशङ्कराचार्यः साक्षात् शंकरस्यावतार आसीत् । एकदा कैलाशपर्वते सर्वे देवा एकत्रीभूय शङ्करं प्रत्यक्षयन्—देव ! बुद्धावतारस्यात्याचारेण अधुना वैदिकधर्मस्योच्छेदो जायते । भवानेवास्य धर्मस्य रक्षक इति । देवगणवार्ता श्रुत्वा शङ्करोऽरुथयत्—देवा ! वैदिकधर्मस्य रक्षार्थं मह स्वयमेव मर्त्यलोकेऽवतारं ग्रहीष्यामि । भवन्तोऽपि मर्त्यलोकेऽवतारान् गृह्णन्तु इति । ततो ब्रह्मा मण्डनमिश्रनाम्ना स्वामिकार्तिकेयः कुमारिलभट्टनाम्ना विशुः सरूपगणनाम्ना च यथाक्रममवतीर्णाः ।

श्रीशङ्कराचार्यः प्रथमवर्षे वर्णपरिचयं द्वितीयेऽक्षरलेखनं तृतीये श्रुतार्थग्रहणं कुर्वन्, अष्टवर्षाभ्यन्तरे एव सम्पूर्णो विद्यापठितवान् ।

तदनन्तरं स श्रीगोविन्दभगवत्पादाचार्यस्य सकाशं गत्वा तेन सन्यासञ्च गृहीत्वा धर्मप्रचारमकरोत् । वैदिकसनातनधर्मप्रचारकर्मणि शौद्धक्षपणकैः सह तस्य महान् शास्त्रार्थो बभूव । शास्त्रार्थे सर्व एव शौद्धा शङ्कराचार्येण पराजिता भूत्वा पलायिताः । एव शौद्धान् पराजयमानो ब्रह्मज्ञानप्रचारयन् तत्र भवान् शङ्कराचार्यो मिथिलाया ब्रह्मणोऽवतारभूतेन कर्मकाण्डनिष्ठेन मण्डनमिश्रेण सह शास्त्रार्थमकरोत् । मण्डनमिश्रे पराजिते तद्धर्मपत्न्या कामशास्त्रमवलम्ब्य कृते शास्त्रार्थे शङ्कराचार्यः पराजितो बभूव । बालब्रह्मचारित्वात्तस्य नासीत् कामशास्त्रज्ञानम् । तदनन्तरं तस्याः सकाशात् मासैकस्यावकाशं गृहीत्वा

स कन्वाचिरयोमृतन्व राजः शरीरे स्वामान परनायप्रवेशविग्रया प्रावेशयन्, स्वीय पाञ्चभौतिक शरीरञ्च गिरिगुहारा सन्याप्य तद्रक्षणाय स्वशिष्यानादिष्टयान् । मासैकेन राजकुमारशरीरयग्रिष्ट, शक्राचार्यो निगिल कामशास्त्रमगम्य पुनः स्वशरीरे परावृत्तः । पूर्वशरीरेण पुनः शान्नाथे कृते मण्डनमिश्र र्मपत्नी पराजिता । ततो मण्डनमिश्रः शक्राचार्यस्य सुरेश्वराचार्यनामा शिष्यो बभूव ।

सुरेश्वराचार्यतिरिक्त्वा अन्ये शक्राचार्यस्य त्रयः शिष्याः पञ्चपाद-हस्तामलकघोटकनामान आसन् । ताश्च स भारतस्व चतुर्विधु चतुरो मठान् विधान सन्यासितवान् । तत्रथा—यश्चिमे द्वारकाया सुरेश्वरा-चार्यो मठा गौडगङ्गेऽभिषिक्तः । तन्मठस्य नाम द्वारकाधारदापीठ इति बभूव । सुरेश्वराचार्यशिष्यान्तीर्थोपाधियुक्ताः केचनाश्रमोपाधियुक्ताश्च बभूवुः । तत्र देवः सिद्धेश्वरो देवी च भद्रकाली तीर्थं गोमती वेदः कामवेदश्चाभूवन् । द्वितीयो गौरर्षनमठो जगन्नाथपुरां पूर्वस्या दिश-भूत् । तन्मठाधिपतिः पञ्चपादः । पञ्चपादशिष्या वनारस्योपाधियुक्ता बभूवुः । तत्र पुरुषोत्तम क्षेत्र जगन्नाथो देवता त्रिमलादेवी तीर्थं महोदधिर्वेदश्च श्रुत्वेद एनाभवन् । तृतीयो पयोतिर्मठस्तदधिपश्च घोटकाचार्यो बभूव । तस्य शिष्या गिरिपर्यतमागरोपाधियुक्ता अभूवन् । बदरी क्षेत्रम् तीर्थमलकनन्दा वेदस्यथर्ववेद अभवत् । चतुर्थं शृङ्गेरीमठस्य गधिपतिर्हन्नामलकः । तस्य शिष्याः सरस्वती-भारतीपुरीनामकोपाधियुक्ता बभूवुः । तस्य क्षेत्रं रामेश्वरारामादि-वाराहो देवता देवी कामाक्षी तुल्लभद्रा तीर्थं वेदा यजुर्वेदश्चाभवन् ।

इत्य चतुरो मठेषु ये शिष्या अभूवन्, न एव दशनामधारकाः सन्यासिनः । एतेषामपुनापि परम्परा भारते अनुपलभ्यते । किन्त्येतनु बहव इदानीं गृहाश्रमिणो बभूवुः ।

मुनामणे ! भीशक्राचार्यो विवर्तनादस्यातिरञ्चनीयत्वात्तेश्वोर-कममादाय प्रतीवमान जगन् ब्रह्मणो विवर्तं मनुते । जीव ईश्वराशः,

प्रकृतिरपि ब्रह्मशक्तावधिष्ठिता । एतयोरधिष्ठानं ब्रह्मण्य् अतिरिक्तं किमपि नास्ति । सदसद्विलक्षणं माया असत्यपि प्रतीयते । माया स्वयममती, किन्तु सद्रूपब्रह्मण एकदेशे स नूनं निवसति, अत एव सतीव प्रतीयते । किन्तु वास्तवरूपेण माया सदसद्विलक्षणैव । मायाया अत्यन्ताभावो ज्ञानमन्तरा न भवति । ज्ञानेऽधिगते माया तत्रैव तिरोहिता भवति । मायाया व्यावहारिक रूपं सत्यम्, पर तस्या सत्ता स्वनिष्ठा नहि विद्यते । ज्ञानी पुरुषः सर्वत्रैव ब्रह्म पश्यति । तद्दृष्ट्या मायाया ब्रह्मणा सह कोऽपि सम्बन्धो नास्ति । निर्गुण निष्क्रिय आनन्दस्वरूपं ब्रह्म । मायायाः कार्यं सगुण दुःखमयञ्च । अत एव ज्ञानिनो मायाचक्रं विहाय सर्वत्र ब्रह्मसत्तामेव पश्यन्ति ।

शंकरसिद्धान्तेऽद्वैतं ब्रह्म सत्यम् । इदं सप्रपञ्चं जगद् मायिकं मायायाः कार्यम् । जीवो ब्रह्मणोऽंशो परममहत्परिमाणञ्च प्रकृतिश्चापि ब्रह्मण एव प्रकटोभूता । अनन्तकालपर्यन्तं शुद्धब्रह्मानन्दानुभय एव मुक्तिः । ब्रह्मणोऽतिरिक्तं सर्वमेव मिथ्या । इदमेव जगत्प्रसिद्धं योगिजनज्ञेयञ्च श्रीशङ्कराचार्यमतम् ।

भगवान् शंकराचार्यो भारते बौद्धमतपरिसमाप्य वैदिकसनातनधर्मप्रचारञ्च कृत्वा द्वात्रिंशद्दशवर्षावस्थायामेव कैलासवासी बभूव ।

श्रीकुमारिलभट्टपादाः

त्रैलोक्यगामिनो यदा यज्ञस्य वेदानां यज्ञस्थलानां वेदज्ञानां विदुःपात्रं विनाशमकुर्वन्, तदा काशीराजकन्याया हृदये वेदरक्षणस्य चिन्ता प्रादुर्भवत् । अथैकस्मिन् दिवसे कार्तिकेयस्यावतारः कुमारिलभट्टः काशी मणिकर्णिकापट्टे सन्ध्यां कुर्वन् काशीराजपुत्र्या मुप्यात् “किं करोमि वद गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यति” इति श्लोकार्थमधीयीत् । तेन भट्टपादस्य चेतो नितरां स्वेदमाप । शीघ्रमेव सन्ध्या समाप्यासीत् राजकुमार्याधिस्ता दूरीकुर्वन् समुवाच—“या विधीद

चरारोहे भट्टाचार्योऽस्ति भूतले” इति । काशीराजस्य साहाय्य समयाप्य भट्टादेन सर्वमपि बौद्धमतमक्षरशः खण्डितम् । स हृत्रिम-
बौद्धस्वरूप विधाय बौद्धाचार्याणां सन्निधे गत्वा सर्वमेव बौद्धतत्त्व-
मधिगतवान् । ततश्च स बौद्धेभ्यः पृथग् भूत्वा तेभ्यो गुरुदक्षिणा दातु
प्रारभत । स तन्वनातिक्रानामकमद्भुततम ग्रन्थ निरच्य बौद्धानां
दर्पदहन चकार ।

भट्टादेन बौद्धसहयोगिनो जैनधर्मावलम्बिनोऽपि जिताः । अत एव
शङ्करादिगिजये मिलित्वित यत् “कुमाग्लिमृगेन्द्रेण हतेषु जिगर्हन्तिषु ।
निष्प्रत्यूहमवर्तन्त धृतिशायनाः समन्ततः ॥” इति । भट्टादस्य तत्रो
अर्लाकिङ्गा आसन् । एकस्मिन् दिवसे केचिन्नास्तिका मृतकथाद्विषये त
मिच्छिप्रष्टु समाजम् । भट्टादस्तेषामाशय विज्ञाय कथितवान्—
“सन्दिग्धे परलाक्षेऽपि कर्तव्यः पुरमग्रहः । नास्ति चेत्तास्ति नो हानिरस्ति
चेत्तास्तिहा हत ॥” इति । श्रुत्वैव पत्रमिम नास्तिकानां हृदय शुक्ल-
भूत् । प्रसङ्गशादेनस्मिन् दिवसे भट्टादा जगन्नाथपुर्यां जगाम
भगवतो दर्शनार्थम् । गच्छतस्मन्व सावकालो जातः । समर्चकाश्च
भगवता जगन्नाथन्व मन्दिररूपाट विधाय स्वामास गतवन्तः । गतेषु
सर्षेषु भट्टादः क्वाटच्छिन्द्रेण भगवन्त दृष्ट्वा प्रोवाच—“ऐश्वर्यमद-
मत्तोऽनि यन्वा ल्व नानुकम्पने । समायातेषु बौद्धेषु मदधीना तर
स्थिति । एतत्प्रपठनानन्तरमेव कपटौ स्वयमेव अनुदादितौ यमूस्तु ।
भगवतो दर्शनं कृत्वा कुमारिलः परमानन्द सेमे । समाप्ते चावतारकार्ये
भट्टादा बौद्धगुरुद्वोर्द्वेषशान्त्यर्थं निवृत्तास्तटे तुषामिना चित्ता
विधाय स्वशरीरमातुष्टाय ।

इत्य मरुडनाभिधः कर्मप्रचारेण, शकराचार्यो ब्रह्मज्ञानप्रचारेण,
कुमारिलमद्वैतकेण युक्त्वा तन्वनातिक्रमेणनेन च सर्वानेन बौद्धान्वि-
नितवन्तः । किन्तु उयापामेव मध्ये शकराचार्यस्य कार्यमतीव गौरव-
पूर्णमासीत् । शकराचार्येण बौद्धधर्मावलम्बिना प्रायेण ब्राह्मणत्वनि-

वैश्यशूद्राणां बौद्धधर्मात्पुनः स्वधर्मे स्वजातौ च प्रत्यावर्तनञ्च कृतम् ।
जैनबौद्धाभ्यां विनष्टानां भारतीयमन्दिराणामुद्धारकार्यकरणम्, तत्र
तत्र मूर्तिप्रतिष्ठानम्, वैदिकधर्मप्रचारद्वारा भारतस्य जीणोद्धारकरणा-
दीनि ग्रन्थान्यपि कार्याणि तेन कृतानि ।

श्रीरामानुजाचार्यः

भगवतो रामानुजाचार्यस्य प्राकृत्य मद्रासप्रान्तस्य पोरम्बूर-
नामकस्थानेऽभूत् । तत्र हारितगोत्रो योजिको ब्राह्मणः केशवजीयो
निवसन्नासीत् । स च कैरिनीनद्यास्तटे पार्थसारथिनामकविष्णुमन्दिरस्य
समीपे पुत्रेष्टियज्ञमकरोत् । तत्फलस्वरूपः सरूपणावतारभूतो रामा-
नुजाचार्यः प्रादुर्यभूत् । पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भेजातेऽष्टमे वर्षे यशोपवीत-
संस्कारानन्तरमसौ स्वपितुरेव वेदाध्ययनप्रारम्भमकरोत् । पुनर्यादव-
प्रकाशात्मपाठ । षोडशवर्षावस्थायां तस्य विवाहोऽभूत् । विवाहानन्तर-
मसौ भूषपुर्यामिदं निवासमकरोत् ।

किञ्चित्कालानन्तरमेवामी धर्मप्रचारार्थं सन्यासाश्रमं गृहीतवान् । वरद-
राजस्य समक्षे यतिधर्मग्रहणानन्तरं अस्य वेपो यतिधर्मविमण्डितो बभूव ।
स च वैष्णवधर्मप्रचारार्थं वेदार्थग्रहवेदान्तसारवेदान्तदीपश्रीभाष्य-
गोतात्रितृतिप्रभृत्युत्तमग्रन्थान् लिलेख । एतेषां ग्रन्थानां मूलाधारो
श्रीधायनवृत्तिनामक प्राचीनग्रन्थ एव । शारदागीठादिषु ग्रन्थमादाव-
धीरग गतवान् रामानुजाचार्यः । तत्र स्थित्वा स चतुःसप्ततिसठान्
समस्थापयत् । स्वभक्तानामाग्रदेण श्रीणि स्वकीयचित्राणि निर्मितवान् ।
तेष्वेकं धीरगधासि द्वितीयं भूषपुर्यां तृतीयं मेलकोटानामकस्थाने
स्थापितम् । एतं श्रीशरि तथिशाणि तत्तन्स्थाने संस्थापितानि बभूवुः ।

रामानुजाचार्यमतस्यायमेव निष्कर्षो यत् अतत्त्वत्यम्, जीवो भगवतः
स्वभावैव स्थिरदायः । तस्यापरतः सगुणो विष्णुदेवः । चिदचिदधी-
श्वरस्य समस्तदेवाः स्वभायतोऽद्याः । एतदेव रामानुजाचार्यमतम् ।

स्नानिदरगन्ध पूरं प्रतीहारसाम्राज्यन्त्यैतो माग आसीत् । किन्तु फन्दुयदत्तप्रतिभैः सभ्राट् त प्रदेश निजिन्य स्वीय राज्य सन्ध्या-
नितवान् । तदशे महारजानमशाडी गाद्वेरेदेवदिग्मादितो नाम भूमी
बभूव । तन्वोत्तराधिकारी राजा कर्णः सञ्जातः । त चन्देलाः चेदि-
वशीयाः पराजितवन्तः । कर्णः कश्चिद्दिव्यमन्दिर कर्णवतीनाम्नो
स्वीया राजधानीञ्च निर्मितवान् । कर्णानन्तर तद्वशीयमन्दिन भूय
विजयसिद्ध देवगिरेर्नादवा जयितवन्तः ।

चन्देला इव मानययमीदवर्तिन. परमारराजानोऽपि प्रतीहार-
साम्राज्यराजा आसन् । परमारज्ये कृष्णराजनामा परानमशाली
भूयो बभूव । कालान्तरेऽप्यौ स्वार्थानोऽभूत् । तदनन्तरमेतस्मिन् यशो
भोजनामा सुप्रसिद्धो भूयो बभूव । एतस्व शासनकाले कर्णायाः साहि-
त्यस्य काव्यस्य नाटकस्य ज्योति.शास्त्रस्य दर्शनशास्त्रस्य च महत्युन्नति-
रभूत् । विदुषामाश्रयदायकोऽप्यौ प्रस्तरणरङ्गेषु कान्वालद्वारादिशास्त्राणि
उद्घटयित्वा विद्यालयेषु स्थापितवान् । राज्य भोजो गुजरातभूमेऽप्येदिभूमे-
श्च युद्ध कृत्वा पराजितो बभूव । भोजस्योत्तराधिकारिणः कनिरव-
वराणि यानद् युद्ध कृतवन्तः, किन्तु जन-निवृत्तयो. कदापि निर्वाणो
नैव बभूव ।

परमारयशस्यान्तिनो भूयो भोजो द्वितीय अल्लादीनरादशहेन
पराजितः, तद्वानञ्च दिल्लीसाम्राज्यान्तर्गतमभूत् ।

चन्देलरमागदिव सोलकर्धप्रिना अरि (चाटक्यत्तदिनाः)
प्रतिक्षारागमराजा आसन् । एतस्य यशस्य सन्ध्यादशौ मूलराज प्रथम
आसीत् । स च स्वतन्त्र राज्य सन्ध्यापितवान् । द्वितीयः सभ्राट्
भोजः प्रथमो बभूव । सोलकोभूमीना राजधानी अल्लवाडनामिका
आसीत् ! अस्मिन् यशोज्ञोऽयं प्रतापो भूयः कुमारराजो जैनधर्मत्याश्रय-
दावा जैनानां देवमन्दिराः सिन्धुस्थासीत् । कुमारराजमृतोऽस्मिन्

सौलकीक्षत्रियाणां शक्तिहासः सम्भूय । अल्लादीनगिलजीं सौलकी-
क्षत्रियान् विजित्य तद्राज्यं दिल्लीसाम्राज्याधीनं चकार ।

कान्दकुब्जस्य गहरवारक्षत्रियाणामुदयस्तदाभूयदा प्रतीहार-
क्षत्रियाणां राज्यं प्रायेण विजितम् । एतद्वशस्य सर्वप्रतापी राजा
गोविन्दचन्द्रो बभूव । स च विहारप्रदेशस्य पश्चिमभागपर्यन्तं राज्य-
विस्तारं मुहम्मदीयाक्रमणकारिभिर्धारं सगरस्य चकार । तस्य पौत्रो
जयचन्द्रः पृथ्वीराजेन सह संग्राममकरोत् । तस्य राज्यं वाराणसी-
पर्यन्तं विस्तृतमासीत् । यदा मुहम्मदगोरी पृथ्वीराजोपरि समाक्रमणं
चकार, तदा जयचन्द्रेण क्रिमपि साहाय्यं नैव कृतम् । तरादनयुद्धे
मुहम्मदगोरिणा पृथ्वीराजः पराजितो बभूव । एकरूपानन्तरं स जयचन्द्र-
मपि युद्धे निहतवान् । तदनन्तरं जयचन्द्रपुत्रो राजसिंहासनासीनो
बभूव । किन्तु कान्दकुब्जराज्यमतीतं सीमितं जातम् ।

पृथ्वीराजश्चौहानः

दिल्लीनगर्यां शासनकारकः परमत्रिकुमशाली खट्वा तोमर प्राणादि-
शस्त्राणां सञ्चालने दक्षः दीर्घश्मश्रुशोभितः सुपुष्टभुजधिराजितशरीरो
विशालनेत्र आयतपदा, सिंहकन्धः शशूणा पराजयं पटुमूर्तिमद्वीरत्व-
मिवे विराजमानश्चौहानक्षत्रियकुलोत्पन्नः परमदयालुगोत्राक्षणभारतभक्तः
पृथ्वीराजचौहाननामा भूयो बभूव । पूर्वं भारतीयपरिभ्यः पराजितोऽपि
महमूदनिवासी गजनीगोरीनामा मुहम्मदीयस्तदुपरि समाक्रमणं चकार ।
पृथ्वीराजोऽपि पदातिभिरश्वारोहिभिः रथोपरि विराजमानैः हस्तिपृष्ठवि-
रुद्धैः बहुविधास्त्रसञ्चालननिपुणैः स्वमातृभूमिरक्षायां दक्षचित्तैः क्षत्रिय-
कुलोत्पन्नैर्धैरैः सैनिकैरनैश्चापि समलङ्कृतो महमूदेन सह युद्धं कर्तुं
दिल्लीनगर्याः बहिस्तटाइननामकं युद्धस्थलमाजगाम ।

तत्र 'जयतु भारतगिनि शब्दमुद्पोपमाणाता वीराणां क्षत्रियाणाम्
'अल्ला हा अकबर' इति शब्दमुच्चरता मुहम्मदीयसैनिकानां परस्परं

क्लीयाना देशरक्षाव्रतविहीनाना भयङ्करः च पटहादिवाद्यज्वनिपरिपूर्णो
वीराणा महाकोलाहलसकुलो रथारोहिणा रथारोहिभिरश्वारोहिणा-
मश्वारोहिभिरगजारोहिणा गजारोहिभिः पदातीना पदातिभिश्च सह
प्रासतोमरत्तङ्गभुशुस्दीवाणवष्टिकादिभिः शस्त्रैर्महान् सगरः सम्भूव ।
पृथ्वीराजेन प्रताडितो मुहम्मदगोरी गजनीदेशं पलायितवान् । एव
सप्तदशवारं युद्धं यभूव, किन्तु महमूदस्य विजयो नाभूत् ।

मुक्तामणे ! पृथ्वीराजजयचन्द्रयोर्महती शत्रुतासीदिति तु उक्तपूर्वम् ।
अधुना यथा जयचन्द्रसाहाय्येन मुहम्मदेन पृथ्वीराजो घातितस्तच्छृणु ।

एकदा कन्नौजाधिपतेर्जयचन्द्रस्य सयोगितानाम्न्याः कन्यायाः
स्वयवरो यभूव । स पृथ्वीराजसन्निधे निमन्त्रणं नाप्रेषयत् । सोऽवमन्तु तं
क्षत्रवीरं न निमन्त्रितवान्, प्रत्युत पृथ्वीराजस्य प्रतिमा स्वकीयमहाद्वारे
द्वारपालपदे स्थापितवान् । किन्तु सयोगिता पृथ्वीराजस्य वीरत्व-
साहस्य धैर्यञ्च ध्रुत्वा तस्मिन्ननुरक्तासीत् । पृथ्वीराजोऽपि सयोगितायाः
प्रेमवार्तां कर्णाकर्णि श्रुत्वानासीत् । स्वयवरदिवसे पृथ्वीराजः शीघ्र-
गामिनमश्वमारुह्य समायथौ कान्धकुब्जं जयचन्द्रनगरम् । सयोगिता
समागतेषु राजसुपतिभिरिवाचयितुं हस्ते महामुगन्धि पुष्पमालामादाय
स्वभवनाग्निःससार । तत्र समागतान् सर्वानेव भूपान् विहाय सा
द्वारपालस्थानविराजिपृथ्वीराजप्रतिमायानेव माला निःशङ्कं समर्पितरती ।
प्रच्छन्नः पृथ्वीराजोऽपि शीघ्रमेव समादाय सयोगितामाह्वयं दिल्ली-
माजगाम । पृथ्वीराजस्यैतेन कर्मण्या जयचन्द्रचेतसि महान् क्रोधाग्निः
प्रज्वलितः । किन्तु तेन सह योद्धुं तस्य साहस्य नासीत्, अतः स किञ्च-
तंब्यविमूढोऽभवत् । तत आरभ्य सर्वदैव जयचन्द्रस्य चेतसि पृथ्वीराज-
पराजयविचारो वर्धमानो यभूव ।

पृथ्वीराजश्च सयोगितया सह कृतविवाहः दिल्लीनगर्यां सर्वसौख्य-
सम्पन्ने स्वययराजमन्दिरे तल्लानस्थमुग्धो भोगान् भुञ्जानस्तरथी ।

अथ अचरत् प्रतीक्षमाणो मुहम्मदगोरी महता सैन्येन सह गजनीतो

भारत पुनः पृथ्वीराज विजेतुं प्रत्यागतम् । धार्तामिमां श्रुत्वा जयचन्द्रो
 मुहम्मदगोरीसमीपमागत्य तेन सह सन्धिं चक्रे । पृथ्वीराजनिश्चयानन्तरं
 त्वामेव दिल्लीश्वरं विधास्यामीति गोरी प्रतिज्ञाठगान् । तेन च
 हृष्यासुल्लभानसो जयचन्द्रो विदेशयासिनो भारतपरार्थीनकारकस्य
 मुहम्मदगोरिणः सर्वतः साहाय्यं चकार । जयचन्द्रप्रस्तापितेन मार्गेणासी
 पृथ्वीराजेन सह युद्धं कृतवान् । समरागरे गङ्गा समूहमग्रे कृत्वा
 युद्धघोषणां चकार गोरी । पृथ्वीराजस्तु मुहम्मदीयसैनिकानामग्रे
 गवा समूहमवलोक्य शस्त्रप्रहाराद्विस्तो भूयः । ससैनिको जयचन्द्र-
 साहाय्यो मुहम्मदगोरीं निषितवान् सैनिकान् विनित्य जीवन्तमेव
 पृथ्वीराजं गृहीतवान् ।

पृथ्वीराजो गोरिणः प्रत्युवाच—सप्तदशवारं विनित्यापि त्वामहं
 मुक्तवान्, परं त्वं मामकवारं तु विमुञ्च । किन्तु दुरात्मा मुहम्मदः
 प्रत्युवाच—त्वं शालिशमतिः, अत एव सप्तदशवारं पराजितं स्व
 हस्तगतं रिपुं मुक्तवान्, नाहं तथति ।

मुहम्मदः पृथ्वीराजं गजनीं निनाय, पुनश्च समाक्रमणं कृत्वा
 मुहम्मदीयकाष्ठपुत्रलिकामृतं देशद्रोहिणं जयचन्द्रमपि धातितवान् ।
 हन्त, मानसमृगेन्द्रः पृथ्वीराजं गजनीं नीत्वा मुहम्मदः स्वकीये कारा-
 गारे निक्षिप्तवान् । यो हि दिल्लीश्वरः स्वराजधान्यां देवद्विहरना
 सीत्, स एव कालक्रमेण गजनीकारागारे दिवसान् निनाय । एकस्या
 रात्रौ मुहम्मदगोरिनरिशाचेनादिष्टैः कतिपयैः क्रूरैर्मुहम्मदीयैः समा-
 गत्य कारागारं तत्सूच्यां पृथ्वीराजस्य नेत्रे निष्क्रान्त्य तत्र तिक्तचूर्णं
 परिपूरितम् । जलपानार्थञ्च तस्य सविधे मग्नैकां घघना (जलपात्रम्)
 आसीत्, वस्त्रमपि तस्य जीर्णशीर्णमवाम्भूत् ।

अथ चन्द्रवरदाईनामा भट्टवशीयः पृथ्वीराजमित्रः कविः पृथ्वी-
 राजस्य पराजयं गजनीकारागारे तु तस्य जीवनञ्च श्रुत्वा तु खलु
 हृदयं केनापि प्रकारेण गजनीं समवाप, स्वकाव्यं कौशलेन मुहम्मदः

प्रसाद्य पृथ्वीराजसमीपं प्राप्तयाश्च । पृथ्वीराजेन सह मन्त्रणा कृत्वा
चन्द्रवरदाईकपिः । शब्दनेधिमाणकौशलेदर्शनार्थं मुहम्मदं प्रोत्सा-
हितवान् ।

एकस्मिन् दिने सुसज्जिताया समायानुच्चातने मुहम्मदे समु-
विष्टे तदन्तिके एकत्र समासदोऽपरत्र दर्शना अन्यत्र चन्द्रवरदाई-
कपिश्च स्थितः । पश्चात्समानीतोऽन्धो वाणेशरामनसम्पन्नः पृथ्वीराजः
वैश्विन्मुहम्मदीयैः । पृथ्वीराजेन बहुशः स्ववाणकौशले प्रदर्शिते
सर्व एव जनाः परम मोदमापुः । मुलतानोऽपि पृथ्वीराजवाणकौशले
प्रशसितवान् ।

अथ चन्द्रवरदाईकपिः सकेनेन पृथ्वीराजमुत्तवान् यद् मुलतान
इयन्मात्रदूरवर्तिस्थिते समुविष्टवर्तने । ध्रुवैव पृथ्वीराजः शब्दनेधि-
वाणैर्नैकेन त जघान मुलतानम् । पश्चात् कपिभूषापि परस्पर प्रहारं
कृत्वा पश्चत्तमापत्तौ । पृथ्वीराजस्य पराजयानन्तरं चौहानश्रिया
रण्यम्भोरे जयचन्द्रवशजाश्च योधपुरे स्व स्व राज्य स्थापितवन्तः ।

राजपूतकालीना सभ्यता

पुनः मुणामणिदेवक पप्रच्छ—मगवन् ! राजपूताः के सन्ति,
कथयैतेषामुत्पत्तिः कथमूय इति ?

देवशः प्रोवाच—इमे सर्व एव राजपूता वैवस्वतमनोवंशजा एव ।
राजपुत्रशब्दस्यानभ्रयो राजपूतो यमूय । पूर्वमेव मया वर्णितं यदेते सूर्य-
चन्द्रवशजाः । कतिपये चौहान परमान-सोलकी-प्रतीहार श्रियाः स्यो-
रति ब्रह्मणोऽग्निकुण्डाद्ब्रह्मन्ति । भारतीयेतिहासे राजपूताना वीरता प्रश-
सनीया । एते खलु प्राचीनायाः संस्कृतेः प्राचीनस्य च वैदिकयनातन-
धर्मस्य सरसका युद्धेभ्योऽनराद्भुत्वा जातीयसम्मानप्रतिष्ठात्कार्यं
प्राणानपि प्रदातु तत्पराः स्वकीयकथितपाक्यात्पदनेकमपि नैव
विचलन्तः युद्धसमयेऽपि विरवाक्यतमक्रुर्वाणा दयाभावसम्भवाः

सदैव सत्यभाषिणो युद्धेष्वपि स्त्रीषु बालकेषु च प्रहारमकुर्वाणाः स्त्रीणां सदा समादरकर्तारिश्चाभूवन् । कतिपये राजपूता इदानीमप्येता-
दृशाः सन्ति । एतेषां स्त्रियोऽपि युद्धे वीरतायाञ्च पुरुषेभ्योऽन्यूना आसन् ।
शत्रुभ्योऽरक्षणं बुद्ध्या ताः स्वपातिव्रतधर्मरक्षार्थं स्वेच्छयाग्निप्रवेश-
मपि अमुच्यन् ।

गुणा इव दोषा अपि राजपूतेषु बहव आसन् । युद्धे पूर्णां रुचिः
कीर्तिलाभस्य प्रवलेच्छा, ईर्ष्या द्वेषः सहयोगाभावश्च तेषां महान्तो दोषाः ।
सत्स्वप्येतेषु दोषेषु नेषा कीर्त्या भारतमुत्तमिदानीमप्युज्ज्वलं वर्तते ।
तेषां युद्धगाथा कीर्तिगीतिश्च सर्वत्र गीयते जनैरिदानीमपि ।

सेनवश घर्षणम्

द्वैजः प्राह—मुक्तामणे ! उत्तरीयभारतस्य राजवृत्तान्तं श्रुतम् । इदानीं
वङ्गदेशीयराजवृत्तान्तं कथयामि, सावधानतया शृणु । वङ्गे समुत्तन्नाया-
मराजकतायां जना गोपालनामकमेकं भूपतिं निर्वाचितवन्तः ।
ततः परं तत्पुत्रो धर्मपालो राज्यसिंहासनमधिरूढः । धर्मपालः
कान्यकुब्जराजानं मित्रायुधं पराजित्य चक्रायुधं राजानं स्वाधीनं
चकार । पराजितं इन्द्रायुधो मरुस्थलीयगुर्जरप्रतीहारभूपात् नाग-
भट्टद्वितीयसहाहाय्यं याचितवान् । नागभट्टो मरुस्थल-वञ्जावसिना
जादानामेकं सधं गस्थापितवान् । तेन च धर्मपालः कान्यकुब्जभूयं
चक्रायुधं पराजितवान्, उत्तरीयं भारतश्च स्थाधिकृतवान् ।

धर्मपालपुत्रो महीपालः कलायां साहित्यस्य आश्रयदाता नालन्दा-
मन्दिरस्य ज्योतिर्दीपकर्ता च यमूयः । स खीयं साम्राज्यं वाराणसीपर्यन्तं
विस्तीर्णमकरोत् । किन्तु निरन्तरमेव शगरे खलग्नः आसीत् । तेन साम्राज्य-
शक्तिः क्षीणा जाता । महीपालद्वितीयस्य कनिष्ठो भ्राता रामपालः
एतस्य यंशस्य गौरयोद्धारकमणिं संलग्नोऽभवत्, किन्तु तदुत्तरा-
धिकारिणः शक्तिहीना यमूयः ।

विजयसेनस्तान् बह्मनिष्कासनामास । पालवशीया राजानो
यत्रपि बौद्धधर्मानुयायिन आसन्, तथाप्यन्यधर्मावलम्बिभिः सह तेषां
क्रोडपि विरोधो नासीत् । यः सल्लु पालसाम्राज्यं विध्वंसितवान्, अस्मै
विजयसेन एव सेन-साम्राज्यस्य संस्थापकः । सेनवशीया व्यवसाय
कुर्वाणा दक्षिणभारतादङ्ग समजग्मुः ।

विजयसेनमृत्योः परं तत्पुत्रो बल्लालसेनो राज्यसिंहासनमलङ्कारः ।
सेनवशीयराजानो हिन्दव आसन् । तेषां समये प्राद्वणधर्मस्य पुनरप्य-
भ्युदयो बभूव । बल्लालसेनानन्तरं लक्ष्मणसेनो राज्याधिकारी जातः ।
स च परमोत्साहसम्पन्नः परान्तमशाली च राजासीत् । स च मगध
कान्यकुब्जञ्च विजित्य पालराज्यं समुद्धृतुं पुनरपि केषामङ्करोत् ।
बलायाः साहित्यस्य च अस्मिन् राज्ये समुन्नतिर्बभूव । गीतगोविन्द-
कारं जयदेवो धारीनामा कविर्धनस्यैव राज्ये रभूवतुः । पश्चान्मुह-
म्मदीयानामानामयेन सेनराज्यं विच्छिन्नम् ।

चालुक्य-वशावर्धनम्

दक्षिणभारतीये शातनाहनवशे विनष्टे श्रीभीष्ममृतयो दक्षिण-
भारतमध्यभागस्य राजानो बभूवुः । तद्वर्षादयः रुद्रसेनो द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य
कन्यया सह विवाहमकरोत् ।

अथ पुलकेशिनः प्रथमस्याध्यक्षताया चाटस्यान्तः पराजितवन्तः ।
धातारी (चादामी)-नगरापरि पुत्रकेशिन अधिकाः बभूव । पुल-
केशिन उत्तराधिकारिणः स्वकीयं राज्यमतीव विस्तृतं चक्रुः ।
सम्पूर्णे वज्रे हेदरावादे च तेषामधिकारो जातः । एतस्मिन् वशे
पुलकेशिन् द्वितीयः शक्तिशाली राजा बभूव । स च गुर्जरदेशं मद्र-
देशीय-तेलगूभाषाभाषिभागञ्च जितवान् । स हर्षवर्धनसैनिकानपि
पराजितवान् ।

एतस्मिन् वशेऽन्तिमो राजा कीर्तिवर्मा बभूव । तं गण्डवृट्टनगेशो

दन्तिदुर्गः पराजितवान् । राष्ट्रकूटानां राज्यं दन्तिदुर्गस्याध्यक्षतायां प्रादुर्बभूव, मान्यखेते राजधानी च सम्भूय ।

दन्तिदुर्गस्य पितृव्यः कृष्णः प्रथमो गिरेः प्रस्तरं भेदयित्वा एलोरा-गुफायां महान्तं विशालं कैलासमन्दिरं निर्मापितवान् । राजा ब्रुवः सैन्यपरिवृतं उत्तरभारतं प्रस्थितवान्, भीममालस्य च प्रतीहारभूवान् जिगाव । एकोऽपरो राष्ट्रकूटवशीयः कृष्णः तृतीयश्चोलराजानं पराजितवान् ।

पश्चिमीयचालुक्यवशस्य संस्थापकरतैल आसीत् । तदनन्तरं तत्पुत्रो राज्यसिंहासनमलङ्कारः । तच्च चोलराजो राजराजः पराजितवान् । पृथो विक्रमादित्यश्चोलान् पराजित्य स्वापमानप्रतीकारं कृतवान् । असौ विदुषा महानाश्रयदातासीत् । तत्सभायां बिल्हण-विश्वेश्वरनामानौ कवी आस्ताम् । तन्मृत्योः परं वशत्रयस्य समुत्पत्तिर्बभूव—द्वारसमुद्रस्य ह्यौसीयलवशो देवगिरेर्यादववशं वङ्गस्य काकतीय-वशश्चेति ।

द्वितीयचालुक्यवशीयभूपस्य विज्जलदयः शासनकाले लिंगायतनामकस्य नूतनस्य धार्मिकसम्प्रदायस्य समुत्पत्तिर्बभूव । एतस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तको बसव आसीत् । लिंगायतसम्प्रदायावलम्बिनोऽपि दक्षिणभारते प्रचुरसंख्यायां वर्तन्ते । ते च शिवोपासनामेव कुर्वन्ति । भक्तेरन्ते भगवति विलयनमेव तेषां मुख्यः सिद्धान्तः । वर्णव्यवस्था आदादयश्च तेनैव मन्यन्ते स्म पूर्वम्, किन्त्वधुना एते ब्राह्मणधर्मीयान् बहून् सिद्धान्तान् सम्मानयन्ति ।

दक्षिणभारतीय-राज्यानि

देवगिरेर्नादवाना प्रसिद्धो राजा किन्नर आसीत् । तस्य राज्ञं विन्ध्याचलादारभ्य कृष्णानदीपर्यन्तं बभूव । किन्तु तत्रैव रामचन्द्रन् अल्लादीनगिळजीः पराजित्य तत्राज्य स्वकीयसाम्राज्यार्थं चकार । रामचन्द्रमृत्योरनन्तरं तत्पुत्रः शक्रदेवो राज्याधिकारी भूत्वा दिल्ली-शरभ्य सविधे करप्रेषणमसीत्सीत् । किन्तु काफूरो देवगिरेरपरि सगा-क्रमणं कृतवान् पराजित्वाश्च तत्रस्थान् भूषान् । शक्रस्वोत्तराधिकारी हरपालदेवो विद्रोहमकरोत् । तत्र मुहम्मदीयाः पराजितवन्तः । दिल्लीः गिलजीमुलतानः कुतुबुद्दीनमुबारकन्तस्य चमोत्पाटनमकारयत् ।

देवगिरेर्यादवा इव काकतीया अपि पश्चिमीयचाणक्यानामधीना आसन् । ते च तेलङ्गनाया राजन्मदुर्वन्, यन्मिन् निजामराजस्य पूर्वोपमागः सम्मिलित आसीत् । एतस्य यशस्यान्तिमो भूरो गणपति-दिपशिर्वर्षन्तं राज्यमकरोत्, पार्श्ववर्तिनो भूषान् युद्धे पराजित-वाश्च । तस्य मृत्योरनन्तरं पुत्रामायात् तत्पुत्री रुद्रम्मा राज्याधिकारिणी बभूव । किन्तु दिल्लीस्थमुहम्मदीयानां दक्षिणभारते राज्यविस्तार-समये काकतीयानामुपरि समानता जातम् । प्रतापशूरदेवराजान् मल्लिककाफूरः पराजित्य करदमयसीत् ।

द्वारसमुद्र स्वकीयराजधानीं विषाय हीसायलनशाना नैसूरे राज्य-मदुरन् । एतस्य यशस्यैकः प्रसिद्धो भूरो निहिंगो वैष्णवधर्माचार्यस्य श्रीरामानुजाचार्यस्य शिष्य आसीत् । एतस्य यशस्यान्तिमो राजा वीरभल्लालस्तृतीयः सनीयवर्तिमुहम्मदीयभूषैः सह जीवनपर्यन्तं युद्धं कृत्याऽपि मुहम्मदीयमल्लिककाफूरेण पराजितो भूत्वाऽन्ते दिल्लीगज्यमुल-तानस्याधीनतां ग्वान्त्कार ।

पूर्वीयगगनशस्यान्मुदयः कनिगदेसे बभूव । एतस्य यशस्य राजा अनन्तवर्मा चौदगमो राज्यविहारनाथानो बभूव । स च कनिग-

नगरोपरि पूर्णाधिकारमकरोत् । तत्साम्राज्य गङ्गात आरभ्य गोदावरी-
पर्यन्तं विस्तृतमासीत् । परमधार्मिकोऽसौ उत्कलप्रदेशं विजित्य स्व-
राज्ये विलीनमकरोत्, पुर्यां प्रसिद्धं जगन्नाथमन्दिरं च निर्मितवान् ।
एतस्य वंशस्य राज्यं द्विशतवर्षाणि यावत्स्थितमभूत् । पश्चात्
तद्राज्यं विलीनम् ।

पल्लवराज्यस्य संस्थापनं काञ्चीनगर्यामभूत् । एतस्य राज्यस्योन्नतिः
सिंहविष्णुभूपस्य समये प्राचुर्येणाभूत् । तदनन्तरं महेन्द्रवर्मा राजाभूत् ।
एनं चालुक्यवंशीयः पुलकेशिन् द्वितीयः पराजितवान् । किन्तु महेन्द्र-
वर्मण उत्तराधिकारी राजा नरसिंहवर्मा चालुक्यवंशीयभूपान् सप-
मानं पराजितवान् । त्रयोदशवर्षाणि यावत्तेषां राजधानी तेन स्वयं
स्थापिता रक्षिता च । पल्लवानां न केवलं चालुक्यैः सह, किन्तु
मैसूरस्य पश्चिमीयनगरशोद्धवैः पाण्ड्यराजवंशीयैश्चापि युद्धमभूत्,
ये खलूत्तरस्यां दिशि वर्धमाना आसन् । पाण्ड्याश्चोलाश्च सहैव
मिलित्वा पल्लवान् नितान्तं पराजितवन्तः ।

चोलवंशीया अशोकस्य समयेऽपि पूर्णां प्रसिद्धा आसन् । यदा
आदित्यचोलः पल्लवराज्यप्रदेशान् विजितवान्, तदा तेषां पूर्वापेक्षयाधिका
प्रसिद्धिः सञ्जाता । 'राजराज' एतस्य वंशस्य महान् पराक्रमी राजा-
ऽभूत् । स च सैनिकानां नाविकानाञ्च साहाय्येन लङ्कां मैसूरं कुर्ग-
मुत्कलञ्च विजितवान् । तस्य पुत्रो महेन्द्रचोलप्रथमः पीपुर्तवान्
निकोबारद्वीपसमूहं गंगापर्यन्तं विस्तृतवंगसमुद्रतटवर्तिप्रदेशाश्च विजित्य
एतदुपत्यके गंगकोटस्थापाधिं विभूतवान् । स गंगकोटपुरं नाम
नगरञ्च निर्मितवान् । अस्मी केरलं विजयी भूय एव नासीत्, किन्तु
शासनप्रबन्धेऽपि मुदञ्च उच्चचारिभ्यालङ्कृतभाषीत् । समीपवर्तिना
राज्ञो वैमनस्येन सामन्तानां विद्रोहेण मुहम्मदीयानां वर्धमानशक्त्या
च चोलवंशस्यान्तो यभूय ।

मुहम्मदस्य भारतं मुसलिद् पाण्ड्यराज्यमासीत् । एतस्मिन् राज्ये

महुरात्रिनेवेलीत्रिजाङ्गराज्याना कतिपये मागाः सम्मिलिता आसन् । राजराजचोलः पाण्ड्यान् पराजितवान् । विजयाः पाण्ड्या विजयिन-
श्रोलस्याधीनता स्वीकृतवन्तः, प्रायेण द्विशतवर्षपर्यन्तं तदधीनाश्च
आसन् । किन्तु सुन्दरपाण्ड्यनामैको महाप्रतापशाली भूस्तस्य वशस्य
पुनरुद्धारकारको अभूत् । तस्य राजन्यविस्तारो नीलौरादारम्य धन्या
कुमारीपर्यन्तमासीत् । पाण्ड्यराज्यस्य प्रजाना पोतेभ्यो महाल्लाम
आसीन् । धरमनिवासिन एतस्मिन् राज्ये समागत्य घोटकव्यापारमपि
कुर्वन्त आसन् । अन्ते एतस्य राज्यस्य भ्रातृद्वयमध्ये राजसिंहासनार्थं
फलदे समुदरे मल्लिकार्जुनः पाण्ड्यराज्ये समागत्य कृत्वा तदन्त
चकार, तद्राज्यञ्च दिल्लीश्वरस्य मुलतानस्याधीनभूत् ।

चेरराज्यमपि सुदूरदक्षिणभारते आसीत् । स्वराज्यसंस्थापनसमये
केरलपुत्रा इम आसन् । पाण्ड्या इव चेरराज्याया अपि महाशक्तिशालिन
आसन् । किन्तु मल्लिकार्जुनरेण दक्षिणभारते यदा आक्रमणं कृतं तदा
तद्विरुद्धो महासयः सघटितः, यस्मिन् चेरराज्यान्तरात्वा रतिनर्माप्यासीत् ।
अन्ते चेरराज्यमपि मुलतानाधीनमभूत् ।

भारतीयसभ्यता

द्वैतज्ञ कथयति—मुणामये ! यौद्धजैनधर्मां भारतीयवर्णध्वंसस्थाया
विरोधं कृतवन्तौ । हेनसाधनेन चतसृषुषु वर्णानां अनुत्पन्नः कृतोऽस्ति ।
तदा ब्राह्मणा एव सर्वश्रेष्ठा आसन्, ये स्वगोत्रेण वासरथानेन च परि-
चिता जायन्ते स्म । यस्मात्कार्यसमये पञ्चगौडाः पञ्चद्राविडाश्च ब्राह्मणा
यम्भुः । पश्चादुत्तरभारते दक्षिणभागे च स्वयासन्धाननाम्ना स्ववेद-
शासनानाम्ना चान्येऽपि बहुविधा ब्राह्मणा यम्भुः । समावे क्षत्रियाना-
मप्युच्च स्थानमासीत् । धारानरेशभाषयत् शाकम्भरीनरेशप्रह-
राजचतुर्थयत् वा कतिपये क्षत्रिया विद्वांसः सभामनिपुणाश्चासन् । पूर्वं
सूर्यवंशीयचन्द्रवंशीयभेदेन द्रावेण क्षत्रियागस्ताम् । किन्तु पश्चात्

तेषा बहव उपभेदा बभूवुः । एवमेव वैश्याना शूद्राणामप्युपभेदाः
समभूवन् । अन्ये चान्यजाश्चतुर्वर्ण्यैः पृथग्भृता आसन् ।

राजपूतराज्यसमये कलायाः साहित्यस्य च महत्युन्नतिरभूत् ।
राजपूताः स्वयमेव विद्याव्यसनिनो विदुषामाश्रयप्रदातारश्चासन् ।
राजपूतराज्यसमये काव्यगीतनाटकराजनीतिगणितायुर्वेदज्यौतिषादि-
विषयाणा बहवो ग्रन्था विरचिता बभूवुः । एतेषु जयदेवकृतः गीतगोविन्दो
गीतिग्रन्थः भवभूतिकृतानि महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधव-
नामकानि नाटकानि, राजशेखरकृता कर्पूरमञ्जरीनाटिका हितोपदेश-
राजतरङ्गिणीविक्रमाङ्कदेवचरित भोजप्रबन्धप्रभृतयो ग्रन्था अतीव
प्रसिद्धा वर्तन्ते ।

भारते मुहम्मदीयमाक्रमणम्

अग्निदेशवासिना प्रयत्नः सिन्धे विप्लोऽभूत् । अत एव मुहम्मदीय-
प्रभुत्वनिम्नानः स्थितकालपर्यन्तमवच्छदः । त्रिन्तु पुनरपि तुर्का भारतो-
परि दृष्ट्वा दृष्टिं हृतवन्तः । एतस्मिन् समये ग्वालीनाशलिः क्षीणा
सम्भूतः, महतो राजपशाश्च संस्थापिताः । एतेषु राजपशेषु सामानी-
वशां प्रतिशंभनेय प्रसिद्धिमवाप्य पुनः क्षीणो जातः । सामानीवशस्य
तुर्कदेशात् पलवन्तो बभूवुः । अलतगोनीनामहनुको गजनीं विजित्वा
स्वतन्त्र राज्यं स्थापितवान् । तन्मृत्योः परं तत्पुत्रो गजनीदेशस्य भू-
वभूत् । त्रिन्तुसौ अतीव शक्तिशाली आसीत्, अत एव तत्रान्न तल्लितुः
सेवकानां हन्ते गतन् । तेषु सेवकेष्वेकस्य नाम तुजुजगोनी आसीत् ।
स एव गजनीसिंहासनाधिकारिणः । स खलु स्वराज्यविस्तारमिच्छन्,
भारतोपरि समाक्रमणञ्च चकार । मूर्तिपूजकानां विनाशो मुहम्मदीयधर्म-
प्रचारश्चैतद्द्वयमेव तस्य मुख्यं कार्यमासीत् ।

अथ हिन्दुराजा जयपालो युद्धेन तं दण्डयितुं गजनीदेशे आक्रमण-
मकरोत् । त्रिन्तु अन्ततः स सन्ध्ययमेव विजयोऽभूत्, बहूनि द्रव्याणि
दुर्गाणि च सीमान्तस्य तस्मै प्रदत्तवान् । पुनः जयपालेन सन्धिनिच्छेदे
दृष्टे तुजुजगोनीो मठत्वा मेतया भारतोपरि समाक्रमणं चकार । जयपाल-
क्षीणतरोपभूतानां रुष विधाय तेन सह महदयुद्धमकरोत्, परमन्ते
पराजितः । अनन्तरं तुजुजगोनीः सुराष्ट्रान्तदेशं पितवान्, स्वक्रोडपुत्र
महदूद वनस्थं प्रान्तरालं चकरोत् । वर्षपर्यायानन्तरं स्वोत्तमाधिकारिणे
विशालं साम्राज्यं दत्त्वाऽगौ पञ्चत्वनगात् ।

तुजुजगोने उपरते इस्माईलो महदूदश्च राज्यसिंहासनाय परस्परं
फलदं चक्रुः । त्रिन्तु अन्ते इस्माईल पराजित्य महदूद एव राज्य-
सिंहासनाधिकारिणो बभूव ।

भारतराज्यो महदूदो वर्षान्तरं एव सोल्यानं विजित्वा स्वराज्य-

मकरोत् । एतद्विजयवृत्तं कृत्वा खलीफास्तरमे श्रीमनुद्दौलेयुपाधि प्रदत्तवान् । प्राप्तापाधिना प्रमत्तेन महमूदेन भारते प्रतिवर्षमेवान्मण प्रारब्धम् । एव तेन सप्तदशवारमात्रमणं कृतम् । प्रथमान्मणसमय एव सीमान्तप्रदेशीयानेकमण्डलानि विजित्य तेन तेषु स्वकीयाः प्रबन्धका नियुक्ताः । द्वितीयाक्रमणं जयपालराज्ये कृत्वा सम्पूर्णपञ्जावप्रान्ताधिपतिं जयपालं वशीचकार । जयपालपुत्रं आनन्दपालो महमूदस्यांजतिमत्याचारञ्च विलोक्य व्यथितमनास्तं विजेतुं सधमेकं सस्थापितवान् । तस्मिन् मघे भारतस्य प्रायः सर्वे जनास्तं साहाय्यं प्रदत्तवन्तः । स्त्रियोऽपि स्वामुष्यानि विक्रीय धनानि प्रेषयन्ति स्म । पुनरपि सम्प्रवृत्ते युद्धे बहवो मुहम्मदीया हताः, किन्तु विजयो महमूदस्यैवाभूत् । ततो ज्वालामुखी-मन्दिरं भङ्क्त्वाऽतुला धनराशिमादाय महमूदो गजनीं परावृत्तः ।

पुनः स कान्यकुब्जं विजितवान् । मथुरामागत्य मन्दिराणि विनाश्य पञ्चाशत्सहस्रस्वर्णमुद्रां अन्यामप्यतुला सम्पत्तिमादाय गजनीं गतः । एतदाक्रमणावसरे बुलन्दशहरमप्यरौत्सीत् महमूदः । तत्रस्थो राजा चान्ते तदधीनतां स्वीचकार । कालिङ्गरचन्देलस्य राजा गण्डस्तद्विरुद्धं युद्धं कर्तुं स्वपुत्रं प्रेषितवान् । युद्धे महमूदपक्षसमर्थं कस्य राज्यपालस्य मृत्युरभूत्, तेनासन्तुष्टो महमूदः पुनरपि भारतं माक्रान्तवान् । चन्देलराजा तदागमनं श्रुत्वा प्राणरक्षार्थं पलायितः । द्वितीयाक्रमणे पुनः चन्देलो महमूदेन समं सन्धिं कर्तुं विवशो जातः ।

अन्तिमाक्रमणे महमूदश्चन्द्रस्य तपसा प्रसन्नः सोमनाथमन्दिरं दक्षिणसमुद्रतीरस्थं विलोक्य चकितो बभूव । तत्रैकसहस्रसंस्थाकां ब्राह्मणां शिवस्य पूजायां संलग्नाः सहस्रघटैस्तस्याभिषेकं प्रतिदिनमेव कुर्वन्त आसन् । अतुलवैभवसम्पन्नं मन्दिरमिदं काठियावाडराजभिर्यावच्छक्ती रक्षितम्, अपूर्वोत्साहेन महमूदेन समं युद्धमपि कृतम् । परमन्ते ते विफलता गताः । पराजितेषु राजसु महमूदो क्षणिवान् ब्राह्मणाश्च धातितवान्, सोमनाथमन्दिरस्य विश्वसमकरोत्, मूर्तिं भङ्क्त्वा चन्दे मन्दिरस्थां सर्वानेव सम्पत्तिमादाय स गजनीं प्रस्थितः ।

महमूदस्य सर्वान्तिममाक्रमणं मुलतानसमीपवर्तिषु जाटेषु बभूव । सोमनाथमन्दिरं विष्वत्स्य वडा महमूदो गजनीं गच्छन्नासीत्, 'तदा जाटास्तमवरुद्ध्य युद्धं कृतवन्तः', किन्तु अन्ते तेषां पराजय एवाभूत् । तत्प्रतीकारार्थं स पुनः समागत्य जाटान् पूर्णतया पराजित्य गजनीं जगाम । ततो ज्वरान्तः क्षयरोगान्तश्च महमूद उन्पश्चि-
वर्षदेशीय एव पञ्चत्यमगात् ।

भारतस्यातुल्य वैभवंमेव महमूद तत्राक्रमणानि विधातुं विवश-
मकरोत् । तदा भारतमनेक्रेषु राज्येषु विभक्तमासीत् । तेन च तत्
शक्तिसम्बन्धमपि नासीत् । एवमेव पास्परिककलहो राजपूतानां देश-
स्नेहाभासोऽनुशासनहीनता च एवमादीनि देशविनाशस्य कारणान्य-
भूवन् । महमूदसैनिकाः पुनर्धार्मिकशक्तिसम्बन्धाः धर्मार्थं युद्धे प्राणानपि
प्रदानुं समर्था विशेपतो हिन्दुभिः समं युद्धे प्रभूतशक्तिसम्भवा आसन् ।
एतान्यत्र तेषां विजये कारणान्यभूवन् । महमूदो द्रव्यं सर्वाधिकं
मन्यते स्म । अस्मी महान्तनेकं सर्वविधरत्नसम्पन्नं कौषं परित्यज्य
भमार । स महम्मदीयधर्मस्य प्रचाराभिगामी चासीत् ।

महमूदो यान् देशान्विजितवान्, तेषु स समुचितं परिपूर्णाञ्च
शासनव्यवस्थां नैव कृतवान् । अत एव तन्भरणानन्तरमेव तस्य
साम्राज्यस्य मूलं प्रक्रमितम् । महमूदस्योत्तराधिकारिणः शक्तिहीना
आसन् । नैकोऽप्येतादृश आसीन्नः साम्राज्यं रक्षितुं क्षमः । महमूदानन्तरं
मसूदमुत्तराधिकारिणं सालजूकतुर्काः साममानं पराजितवन्तः । अहोरे
पुनः शक्तिसम्बन्धानपि हिन्दून् गजनीसैनिकाः पराजितवन्तः । गजनी
च तुर्कानामधिकारे बभूव । किन्तु गजनीमुलतानानामन्तिमं पतनं
सुराफगानैरेव बभूव । महमूदस्य समये सुराफगानास्त्रदधाना आसन् ।
तन्मृत्योः परं ते स्वाधीना भवितुमचेष्टन्त । गजनीदेशस्य मुलतानो बह-
रामः सुराफगानानामेकं प्रधानं पातितवान् । तस्यैव भ्राता, अल्लादीनो
बहराम युद्धे पराजितवान् ।

भारते मुहम्मदीय-साम्राज्यम्

गजनीशक्तिः शीघ्रमेव क्षीणता गता । तत्र गोरखशस्य प्रभुत्व जातम् ।
अल्लाहीनस्य भ्रातृपुत्रो गयासुद्दीनो गजनीं पूर्णतया स्वाधिकारेऽकरोत्,
ता स्वभ्रातृमुईजुद्दीनस्याधिकारगताञ्च हृतवान् । असावेव मुईजुद्दीनो
मुहम्मदगोरीनाम्ना भारतेतिहासे विलिख्यते वर्तते । अयमेव मुहम्मदगोरी
दिल्लीश्वर मानवमृगेन्द्र पृथ्वीराज सापमान 'घातिबवानिति पूर्वमेव
वर्णितम् । मुहम्मदगोरी एतद्विजयानन्तर स्वकीयदास कुतुबुद्दीनैवक
दिल्लीसाम्राज्याधिपतिं विधाय गजनीं जगाम ।

कुतुबुद्दीन स्वस्वामित्वं कथमपि न्यूनो नासीत् । द्विमासाभ्यन्तर
एवासौ हासीं मेरठमजमेरञ्च जिजितवान् । एतन् कुतुबुद्दीनैवक उत्तर-
पश्चिमभारते विजयं कृतवान्, अन्यत्र च गोरिगोऽपरः सेनापतिरिति
यारुद्दीनो यद्गं विहारञ्च विजेतुमग्रेसरो यभूत् । स च विहारं जित्वा
भारतस्य ज्ञाननिधिं नालन्दाविश्वविद्यालयमहापुस्तकालयं ददाह ।
कथ्यते जनैरेव यद् नालन्दापुस्तकालये प्रक्षिप्तो वह्निर्नवमासपर्यन्तं
ज्वलन् पुस्तकानि प्रज्वालयञ्चासीत् । प्रायेण रीडाना विहारा अपि
विध्वस्तास्तेन । विहारविजयानन्तरमसौ यद्गंदेशाधिपतिं
नवद्वीपनिवासिनं लक्ष्मणमेनं प्रपलाय्य यद्गंस्वैऽपि स्वाधिकारं चकार,
लखनौतीञ्च यद्गराजधानीमकरोत् ।

अथ कुतुबुद्दीनैवके कालिङ्गरविजयार्थं गते भारतोत्तरभागे पुन-
रद्यान्तिर्जाता । युद्धे कालिङ्गरराजा चन्देलः पराजितो भूत्वा करं दातुं
स्वीचकार । किन्तु तस्मिन् उपरते तन्मन्त्री करं निरोधितवान् । त-
ददृष्टयितुमैवकः कालिङ्गरदुर्गमाक्रान्तवान् । दुर्गं विश्रित्य अपारधन-
राशिञ्च स्वायत्तीकृत्य स महोद्याक्षणेनाल्लामासेन जिगाय । मुहम्मदगोरी
सोलंगे यिद्रोहं शान्तं विधाय यदा गजनीं परावृत्तः, तदैवकेन मुला-
हिदासप्रदायावलम्बिना स हतः ।

मुहम्मदगोरिः कोटिपुरी नामीत्, अतन्नुत्तर कुतुबुद्दीनगोरी
भारतस्य सम्राट् बभूव । तदनन्ती मुहम्मदगोरिःशो दास (गुलाम)
आसीत् । अतस्तदुपशो गुलामनशनाम्ना प्रथितः । कुतुबुद्दीनो दान-
शीलतानानुदास्त्रायाश्च स्वान्तर्गतिरासीत् । असादेव दिल्लीनगरां कुतुबु-
मीनारनामकं विनयस्तन्म निर्मातुमारब्धवान् । सौगान् मेदन् कुतुबु-
द्दीनोऽप्यात् पतित्वा मृगमापदे ।

तदनन्तर तत्पुत्र प्रागमशहा राज्याधिकारी भव । किन्तुके-
वर्षपर्यन्तनेव राज्यं चकार । अन्तन्तुगामन्त इत्युत्तमोशन्त पराश्रित
स्वयमेव दिल्लीराज्यसिंहास्यनन्तश्चकार । इत्युत्तमोश एतन्मिन् नम्मा-
नितरशो जन्मात्तन्, किन्तु कुतुबुद्दीनश्रीतदाश भूत्वारपनेन कालेन
वत्य स्नेहमात्तनी भव ।

वस्तुतो दिल्लीनगरस्य प्रथमं मुलतान इत्युत्तमोश एवासीत् ।
अस्य शासनप्रारम्भेन शीघ्रित्वात् सिन्धे कुरायाना दिल्लीमिलित्त-
मोशस्य बन्ने विनयीमल्लिस्सन् लाहौरे च विनत्काल दिल्लीप्रारम्भ
विनत्कालश्च गणनोन्नरस्येति राजनचतुष्टयं तदा भारते प्रचलितमासीत् ।

इत्युत्तमोशे पाण्डरासकन्त सर्प एव गुप्त आसीत् । अत एवासी
शासनगत सर्पमपि काटित्वा शीघ्रनेन दूर्गचकार । सर्पप्रथममसौ
दिल्लीनिवाशिनो धनिद्वान् वशीकृत्य सम्पूर्णं राज्यं स्वापत्तीकृतवान् ।
किन्तु मुलताना यदा स्वशत्रुत्तराशेनु सलग्न आसीत्, तदैव मुगला-
श्चगेजानन्त नेतृत्वे मंगोलिना चैनं मुक्तिस्तान पराजयमाना प्रामान्
नगराणि च चूर्णयन्ता बालान् वृद्धान् त्रिबन्धं भदयन्त एवाश्रित्वा-
धिरति जलात्तरेन पधात्तुन्त भाग्नोत्सोमानमागतन्त ।
जलात्तरेन इत्युत्तमोशायाहास्यं वाचितवान् । किन्तु इत्युत्तमोशः
साहाय्यं नैवादात् । प्रत्युत साहाय्यवाचनायं मनान्त रातदूतमपि
जवान् । अथ जलान्त्तरेन, कथमपि मुगलैर्युद्धमकरोत् । किन्तु

पराजितो भूत्वा पारसदेशं पलायितः, तत्र तमेकः शत्रुर्निहतवान् ।
तदनन्तरं मुगलाः स्वदेशं परावृत्ताः ।

बङ्गं रणथम्भोरं मालवामुजयिनीं च विजित्वापि इत्युत्तमीशो
मेवाडराज्यविजयेऽसफल एवाभूत् । तद्राज्यं हिमालयादारभ्य नर्मदा-
पर्यन्तं बगादारभ्य सिन्धुनदीपर्यन्तञ्च विस्तृतमासीत् ।

इत्युत्तमीशस्य सर्वं एव पुनः अयोग्या आसन् । अत एवासी
स्वपुत्रीं रजियामेव राज्यधिकारिणीं कृतवान् । मृते खलु इत्युत्तमीशे
रजियैव राज्यसिंहासनमलङ्कितवती । धनिकानां सभासदा कृते खलु-
कस्थाः स्त्रिया अर्धीनत्वे कार्यभरणसम्मानजनकमभूदिति कृत्वा ते रुक्-
नुदीनं मिल्युत्तमीशपुत्रं राज्यसिंहासनासीनञ्चकृत् । पुनस्तं दुश्चरित-
विलासिनञ्च दृष्ट्वा रजियामेव राज्यसिंहासनाधिकारिणीमकुर्वन् ।

रजिया हि अतुलसाहससम्भवा बुद्धिमती राज्यसञ्चालनदधा
नार्यासीत् । राज्यस्थोन्नयनमेव सा स्वोत्थं परमं कर्तव्यं मनुते स्म । सा
नारीजनोचितं वेषं परित्यज्य पुरुषवेषं विधायैव सभासदा समक्षं
कार्यंमकरोत् । याकूरनामकेन केनापि दासेन सह तस्या मैत्री सञ्जाता ।
सा तस्मिन् विशेषा प्रीतिं चकार । किन्तु सर्वं एव सभासदा एतस्य
कार्यस्य निन्दां विरोधञ्च कृतवन्तः । तदा सा स्वशक्तिवर्धनार्थं
केनापि अल्लूनिशानामकेन सुहृद्मदीयेन सह विवाहं कृतवती । कृते-
ऽप्येतद्विवाहे कोऽपि लाभो नाभूत् । प्रत्युत सर्वं एव सभासदो रजिया
तत्प्रतिञ्च कारागारे निरन्ध्रं घातितवन्तः ।

पश्चादित्युत्तमीशपुत्रो नासीरुद्दीनो राज्यसिंहासनाधिकारिणो जातः ।
किन्तुसौ महानयोग्य आसीत् । पारदभक्षणं कृत्वा स जलपूर्णतटाके
शयानः सर्वदेवैर्द्व्यभिचारकर्मणि सलग्नश्चाभूत् । नासीरुद्दीनराज्य-
काले सर्वं एव भारतीयराज्या अन्वेष्येऽपि धनिकाः प्रजाजनाश्च
नितान्तं क्रुद्धा आसन् । तथापि नासीरुद्दीनं बलवन्नामकस्य युयोग्यस्य-
मन्त्रिणः कौशलेन राज्यकार्यं सुव्यवस्थितं चकार । पुनरपुनस्तं

नायीरुद्दीनस्य मृत्योः परं समयं समीक्ष्य बलवन एव राज्याधिकारी सम्भवतः ।

बलवनस्य शासनमतीव कठोरमासीत् । हिन्दुषु स महान्तमत्याचार-मकरोत् । बतप्रदेशं प्रायेण निवृत्तं करित्वा चोराणामुपद्रविणाञ्च स निर्मूलमुन्मूलनं चकार । दोष्यावनामकस्थाने स्वयमेव गत्वा दुर्गं निर्माय तेन कटहरमण्डले खल्वेतावन्तो राजद्रोहिणो घातिताः येषां दुर्गन्धेन गङ्गानदीपर्यन्तं वायुर्वूपितोऽभवत् । बलवनः स्वकुमारं मुहम्मदं सीमान्तप्रदेशे प्रेषितवान् । तत्र च प्राचीनदुर्गाणि भग्नीकृत्य स नूतनानि दुर्गाणि निर्मितवान्, सैनिकाश्च संस्थापितवान् ।

बङ्गस्य तुमरिल्लखानेन विद्रोहः कृतः, तच्छान्त्यर्थं स्वयमेव बलवनो महत्या सेनया जगाम । बलवनं समागतं श्रुत्वा तुमरिल्लः पलायान्कृत्य, किन्तु राज्यसैनिकास्तं प्रशङ्ख्यं घातितवान् । तस्य सारथानां स्तम्भनीत्यापणे बलवनस्तथा निर्दयतापूर्णं वधं कृतवान् यथा दर्शनाः श्रोतारश्च मूर्च्छिताः सम्भवतः । पुनः स्वपुत्रं बुगराखानं बङ्गप्रान्तं पृथग्य दिक्षीं परावृत्तो बलवनः ।

यद्यपि बलवनो निरङ्कुशशासकः भूयते, तथापि स्वसम्बन्धिभिर्मित्रैश्च श्रेष्ठैः महान्तं स्नेहं कुर्वन्नासीत् । यदा मुगलैः सह युद्धं कुर्वन्तस्य प्रियपुत्री मुहम्मदो मृतस्तदा महाशोकमिभूतो बलवनो वर्षान्तरं एव मरणमापेदे ।

ततः परं तत्पुत्रो बुगराखानो राज्यसिंहासनाविस्मृतो बभूव । किन्तु महान्कर्मस्योऽग्रे राजकीयकार्यं विहाय बङ्गदेशे विलासमयं जीवनं यापयन्नासीत् । राजमन्त्रिणश्च तत्पुत्रं कैदुवादमूनविशतिरपदेशीयं राज्यसिंहासनाग्नीं चन्दुः । परमश्रीं तितुरप्पधिको विलासप्रियो बभूव । एकदा तद्विज्ञातं तं समुद्रदेष्टुं यज्ञादिहोनिगर्षामागतः, किन्तु बहुशः प्रबोधितोऽपि किमपि फलमैव सञ्जातम् । पश्चाद्वाज्याधिकारिणो द्विधा विभक्ताः—एकः विलजीवशीतः, अन्तरस्तुर्कवशीतः । उभावपि

स्व-स्वप्रभुत्वसस्थापनार्थं परस्परं विवादं चक्रतुः । विलासितामयजीवन-
यापनान् कैमुत्वादो लङ्घ्यरोगेण पीडितौ भूत्वा ममार ।

खिलजीसदस्य नेता जलालुद्दीनखिलजीः तुर्कसभं विजित्य
स्वयमेव दिल्लीनगर्यां, मुलतानो जातः । बलशस्यैकमात्रोत्तराधिकारी
सामन्तो भूत्वा सैन्यजीवनं निभाय । राज्यप्राप्तिसमये खिलजीः
सततवर्षदेशीय आसीत् । वृद्धत्वादस्य राज्ये किमपि परिवर्तनं नाभूत् ।
तथापि नूनं मुगलवशात्क्रमणकारिणस्तेन पराजिताः ।

जलालुद्दीनस्य भ्रातृजो जामाता च अल्लादीनखिलजीः परमोत्साही
क्रूरहृदयश्चासीत् । एकदासौ जलालुद्दीनं मालवाधिजयाय गच्छेत्पुत्रत्वा
स्वयं देवगिरिनिवासिनं हिन्दुभूपं रामचन्द्रमाक्रान्तवान् । विजित्य च
रामचन्द्रं बहुसुवर्णरजतादिसम्पन्नो गृहमागच्छन् अल्लादीनः स्वागतार्थं
मागं समागतं स्वपितृव्यं जलालुद्दीनं निहत्य स्वयमेव दिल्लीश्वरो
बभूव । अल्लादीनो दिल्लीसम्राट्भूत्, किन्तु तस्य राज्यस्थितिः शोभना
न बभूव ।

जलालुद्दीनपुत्रसमर्थका बहवो राज्यकर्मचारिणो रुकुनुद्दीननामान्
जलालुद्दीनमुत्तराज्यसिंहासनाधिरूढं कृत्वा अल्लादीनस्य दिल्ली-
प्रवेशमनरोद्धुं चेष्टितवन्तः, किन्तु साफल्यत्रैव प्रापुः । रुकुनुद्दीनः
पलाय्य मुलतानं गतः । पुनः दिल्लीप्रवेशं सोत्साहं कृतवानल्लादीनः ।

दिल्ल्या स्वस्थितिं सुव्यवस्थितां कृत्वाल्लादीनः स्वसेनापतिद्वय-
मूलगन्तान् नूरतखानञ्च गुर्जरं बघेरखण्डं कर्णञ्च विजेतुं विससर्ज ।
राजा कणो रणक्षेत्रात् पलाय्य देवगिरेः राज्ञः रामचन्द्रस्य शरणं गतः ।
तस्य महाराज्ञी कमला शत्रूणांमधीना जाता । अह्वाडं सम्भ्रातञ्च
विजित्य अपारधनराशिसम्पन्नो द्वावपि सेनापती बभूवतुः । एतौ काफूर-
नामकमेकं दामं व्रीतवन्तौ । काफूरो मुगलराज्ये महतीमुन्नतिं चकार ।
पूर्वमपि काफूरस्य बहुवारं वृत्तं विचारितमस्ति ।

यद्यपि मुगला भारतस्य कमपि भागं विजित्य स्वाधिकारे नैव

हृत्तन्त्रन्वयादि तेषामाक्रमणं वारं वारं दन्तु । तदवगोचर्यमह्लादीन-
 विलजीः सन्ने पूर्णो व्यसत्या चकार । सर्वास्त्रेण पुगतनदुर्गाणि
 नरीनानि विधाय तेषु सैनिकान्नेनापतीत्य न निवेशयामास । सर्वदिपत्रं
 शुभचरैः सग्यान्व विलजीः क्रमशो द्विविधदत्ताविकान् न्यविरोधिनी
 धातिवसान् । तेषां स्त्रिनो बालकाश्च पथिच्छेन्वः प्रदत्तवान् । स्वकीर-
 प्रारम्भिकनिश्चयेन परतः प्रदत्तोऽप्रावीनः स्व निग्ननिश्चयेन कर्तुनिनेय ।
 स अग्निन् विपरे दिह्तानिनादिना क्रोत्रवालेन अह्लाउल्लुह्णेन सह
 परामयं चकार । नूतनधर्मप्रचान्त्वानि तन्नेच्छासीन् । अह्लाउल्लुहः
 कृषितवान् यद् भूयाना कृते देशयित्तम कृत्वा गन्धविन्दारस्तु
 उचितः, किन्तु कृत्यानि धर्मो हस्तक्षेपः कदापि भूयैव न कर्तव्यः ।
 धार्मिकविपरे धर्मशास्त्रागगा एतापिहृताः । एत देशविपरेच्छादि
 इदानीं नैव ज्ञाता । पूर्वं दिह्ताभियतिः सुवधैवमरगिपूर्णा निगमदा च
 विपेया । ततः एत कृत्यानि देशेन्य निश्चये उच्छा कर्तव्या इति । क्रोत्रवा-
 लस्यैव परामयमधिगन्व विलजीः स्वकीय दिग्बतिवपमधमक्षेप-
 विचारो तत्वात् ।

तस्मिन्वर विलजीमहंता सैन्येन क्ताहृतां सयम्भोरनाक्रान्तवान् ।
 गन्धुना मरुता साहसेन युद्ध कृत्वानि परानिवाः, सन्ध्रीश्च
 अह्लादीननेव हृत्तवती । सयम्भोरे स्वकीयनेक शालक निमुन्व
 विलजीमहंता मनागतः ।

त्रय परितः प्रन्तप्राकारवेष्टितव्य, सममहाद्वारोत्तयोभित्त्वं,
 प्रदक्ष्मकमलगन्धुच्छदिशेन कृत्वागु क्षिपेत् श्वेतोत्तरोमानालकृतेन
 मत्स्यकलकृत्कृटादिश्वचरवृन्दनिवाकभूतेन श्वेतैवमभ्रमानालकृतेन
 विविधालङ्कारालकृतानां चन्द्रसुगीना मृगशयनकाशींगासुनतनाविद्वाना
 शिम्बोशीना काश्मीरमृगमदादिश्वेतमुगन्धितचक्रयाकानुकारिपयोधराणा
 सनुद्रानितयंवनशादिनां कृत्यादीनां कमलकामलकरचगन्धिरा-
 त्रिताना स्वशशादादयत्तं सुवे वरमागौन प्रतिदिनमेव स्नानार्थं

यान्तीना राजरमणीना कृतेऽनवरत शीतल स्वच्छं जल धरन्त्या
 गोमुखगङ्गाया जलपरिपूरितेन तटाकेनोपशाभितस्य साय प्रातः
 सर्ववेदविद्भूदेवगणपटितसूर्यस्तोत्रवता रक्तचक्र रक्तचन्दन-रत्नपुष्प-
 माला रत्नचक्रारोद्धासितवता दुर्गनिवासिनीत्रियगणादिभूतस्य भगवतो
 भास्करस्य मूर्त्या सर्वपूजोपकरणशोभिना गगनचुम्बिना श्रीमूर्त्यमन्दिरे-
 णोपशोभितस्य सूर्यरश्मिनेव परमपवित्रपरिपूतेन नैकेन सूर्यकुण्डेनोद्भास-
 मानस्य, परित उपवनवातायनादिसम्पन्नपद्मिनीनिवासभयनेनालकृतस्य
 वीराणा क्षत्रियाणा निवासाथं पृथक्पृथक् विनिर्मितैर्बहुविधोपलप्रासादै
 राणारत्नसिंहनिवासभवनेन च सम्पन्नस्य, तत्र निवासिना पुरोहिताना
 वेदविदुषा ब्राह्मणानाञ्च गृहे प्रपूरितस्य, शस्त्रनिर्मातृणा लौहकाराणा
 सूत्रकाराणा रथकाराणा दास दासीनाञ्च भवनैर्नवलक्ष्माण्डारगृहेण
 विविधकृक्षोपशोभित पवनेन निर्भरिण्या शुभ्र तित्तिर पारावतादिपक्षिगण
 भवनेन शम्भ्रागारेण कुलदेवीमन्दिरेण च विराजमानस्य, सूर्यवश-
 प्रसूतस्य मेवाडाधिपतेर्निवासस्थानस्य सर्वेषामेव वीराणा कृतेऽनेयस्य
 तत्र निवासिना वीराणा वीरत्व तत्समकालीनसर्वलज्जाम्योऽधिक
 ललामभूताया नवयौवनोद्भासितशरीराया राणारत्नसिंहमहाराजस्य
 धर्मपत्न्या पद्मिन्या सर्वाधिकरमणीयतासम्पन्न सौन्दर्यञ्च श्रुत्वा व्यथित-
 हृदय गिलजीमाहव पद्मिनीप्राप्त्यर्थमधीरो बभूव ।

एकदा कतिपयसैन्यै सह स चित्तौरदुर्गं जगाम । गत्वा च पद्मिनी-
 दर्शनार्थं यथाचे रत्नसिंहम् । किन्त्वहो क्षत्रियाणा तेज स्वाभिमानश्च ।
 रत्नसिंह स्पष्टमेवोक्तवान्—दूरमपसर कामकीट । चित्तौरदुर्गात् । पुन-
 कदापि नैव वेत्तव्यम् । कि क्षत्रियाणा तेजो नैव जानासि ? क्षत्रिया
 गर्जनाञ्च कदापि नैव श्रुतवानसि, येनेत्थ विकृत्यसे ?

पुन रिलजीमहोदय सम्प्राधितवान्—प्रभो ! वारमेकमपि दर्शय
 पद्मिनीमुत्त दूरत एव । धैर्यपूर्वक रत्नसिंह प्रोवाच—दर्पणे दर्शन
 मयितुमर्हतीति । स्वीकृतवान् प्रस्तावममु रिलजी ।

तत एकत्र पद्मिनी सस्थिता, परत्र च गिलजीः । मध्य एको मदान्
दर्पण. सन्धापितः । दर्पणगतमेव पद्मिनीप्रतिबिम्बमवलोकितवान्
दुरात्मा । विलोक्यासौ दुराचारी कुटिलो विलम्बितमनो विलजीः
प्रायाच—दृष्टा पद्मिनी प्रभो ! एतादृशी रूपलाभ्यसम्पन्ना ललना
मया अदृष्टपूर्वा । सौभाग्य भवतो वदेतादृशीं ललना धर्मपत्नीत्वेना-
धिगता । गच्छामि स्वा राजधानीनिनि ।

प्रस्थितेऽप्लादीने शिशुचारानुत्पन्न रत्नसिंहोऽपि चित्तौडदुर्गादृष्टि-
नि.समार । तत्राप्येव स कुटिला दुरात्मा कैनिदैः रत्नसिंहं वन्दित्वा विधाय
शोभं दिल्लीकान्तगारे निगदितवान्, प्रेषितवाच्यं पत्रं चित्तौडदुर्गं यत्र
पद्मिनी समासस्वति तदैव रत्नसिंहं मोक्षयामिति ।

पठित्वा पत्रं पद्मिनी नृत्किता यभूव । सामन्ता राजन्यक्रमचारिणश्च
क्विक्रान्तं यमिभूदा. सञ्जाता. । प्राप्तया चेतनाया पद्मिनी नमत्रिवाहिती
दिशोरी, त्रिन्नु परमोत्सारसम्पन्नौ गान-वादलो समाहूय सप्तदशुधारा सर्वं
स्वर्गीयं दुर्गं हेतु समुत्तान् ।

श्रुदैव सर्वमुदन्तजान् विलोक्य चातुधारासक्तं पद्मिनीमुत्पन्न
धर्ममानरजकान् द्वादशशतसंख्यानं युद्धकर्मविशारदान् विविध-
शस्त्रभूत धर्मियान् बन्धनेष्टितानु वारतीषु दोलानु सस्थाप्य दोलावह-
नानि रीरान् क्षत्रियानेव नियुज्य तेषां कृतेऽपि शस्त्राणि दोलानु
निवेश्य मध्येऽर्जीय रमणीया पीतकेशीयमन्त्रपरिषेष्टिता सर्वसाप्रामिकात्र-
सहिता बाह्यपुरयान्विताश्च दोला विधाय धीगणेषु सम्मृत्य त्राहणा-
नृदाय नमस्कृत्य शक्तिशालिद्योगगामिषोडशानास्य पद्मिनीपतिं
रत्नसिंहं मोचयितुं मध्यदोलाया पद्मिनीमन्त्रानु तदास्य इति न्यायवन्तौ
गोरायादलौ चित्तौडदुर्गादृष्टौ प्रतन्याते ।

सर्व एव स्वमातृभूमिस्तका क्षत्रिया गच्छन्तो निम्नलिखित
गान समुच्चेद—

अधुना न दिल्ली दूरे गम्यता गम्यताम् !
 क्रूरशत्रुः रिलजीरस्ति, चल्पताम्, चल्पताम् ।
 अरे सैन्यशक्तिरस्ति मयि, राजभक्तिरस्ति मयि, गम्यताम् गम्यताम्।
 करिष्यति स धर्मणम्, करिष्यामश्च भक्षणम्, गम्यताम् गम्यताम्।
 अग्ने गिरिर्वर्तते, चूर्णता चूर्णताम् !
 एका नदी दृश्यते, लप्यता लप्यताम् ।
 धेनुरेका गच्छति, रक्षयत । रक्षयताम् !
 बाल एको विद्यते, लाल्यता लाल्यताम् !
 भूमुरः स याति किम् ? प्रणम्यता प्रणम्यताम् ।
 देवीग्रह भाति मे, प्रार्थ्यता प्रार्थ्यताम् ।
 चल्पता चल्पताम् गम्यता गम्यताम् ।
 सिंह एको दृश्यते, बध्यताम् बध्यताम् ।
 मेघाडभूमिरक्षणम्, भविष्यति भविष्यति ।
 रिदेशीरो मुहम्मदो, मरिष्यति मरिष्यति ।
 नारीधर्मरक्षणम्, विन्यते प्रतिक्षणम् ।
 राजपूतरीरता, त्यज्यता न धारता ।
 साहस न त्यज्यताम् । धर्मो नैव त्यज्यताम् ।
 गम्यता गम्यताम् । चल्पता चल्पताम् ।

प्र.—श्वकीयजातिरक्षणम् ।

दि.—श्वकीयदेशरक्षणम् ।

तृ.—श्वकीयधर्मरक्षणम् ।

अन्धे—पर्यन्तं यो न मानयः ।

अन्धे—न मानयो न मानयः ।

शर्वे—गम्यता गम्यताम् । चल्पता चल्पताम् ।

प्र.—जातचल्पनरिपताय नोऽप्य

दि.—अं धन भविष्यति !

तृ — प्रभो. मुकार्यमय नश्च,

अ. — सर्वथा भविष्यति ।

सर्वे — गम्भता गम्भताम्, चलयता चलयताम् ।

राजभक्तिपरिपूरितमानसा मेवाडवासिनः सर्व एव धत्रिया वायु-
सनेगाः हनुमदिवोच्छ्रलन्तो मेघनद्गर्जन्तो दिल्लीमवायुगोरा-
यादलसहिताः ।

तत्र गत्वा गोरायादली मुलतान प्रार्थितवन्तौ यत् प्रभो ! समागता
पद्मिनी । किन्तु भाण्डागारस्य कोशस्य चावश्यक कुञ्चिकाद्वय तस्या
एव सविधे वर्तते । तस्मा स्वपतिं समर्प्य तेन सह काञ्चिदावश्यकी-
मन्तिमा वार्ता कृत्वा भवतः सकाशमागमिष्यति । यथा पद्मिनी-
रत्नसिंहोर्मेलन भवेत्तथा व्यवस्था शीघ्रमेव विधेया इति ।

पद्मिनीसमागमनवार्ता श्रुत्वा महामोदसम्पन्नो वर्षाकालीनभेरु इव
समुच्छ्रलत् मुलतानो दम्पतीसम्मेलनार्थं सर्पामिव व्यवस्था कृतवान् ।
यावद् व्यवस्थापका दम्पतेर्मेलन कारयन्ति, तावदसौ पिलजीः रया
तनुमलङ्कृत्य कृष्णकद्रव्येण (रिजजावेन) श्वेतश्मश्रुवर्चजात कृष्ण
चकार । एतदभ्यन्तरे कारागारद्वारे सलग्नाया मध्यदोलिकायामुपविश्य
रत्नसिंहो वीरैः धत्रियैर्वाह्यमानः किञ्चिद्दूरं गत्वा पूर्वापस्थित मुस-
न्नितमश्वमारुह्य त्रिचौदुर्गं पलायितवान् । दोलाभ्यो निःसृताश्च सर्व
एव धत्रिया वाहकाश्च गारायादलयोर्नैवृत्वे युद्धसज्जता अभूवुः ।

नासौत्रपद्मिनी, किन्तु दोलामु सर्व एव धत्रिया श्रावत्रिति वार्ता
श्रुत्वा रिजमना मिलजीः स्वसैनिकान् युद्धाय समादिदेश । युद्ध-
फर्मविशारदाना धत्रियाणा मुहम्मदीयैः मह महान् सगरः सम्भूत् ।
तस्मिन् सर्व एव धत्रिया गोरायादलसहिता निहताः, किन्तु रत्नसिंह-
ध्रिचौदुर्गमवाप्य पद्मिनीमुपगम्यलोक्य परमानन्दसन्दोहमलभत् ।

अथ दग्धदृष्टयो मिलजीमहाशयो महता सैन्येन रमावृत्तः
त्रिचौदुर्गमवसरोप । दुर्गावरोध श्रुत्वा रत्नसिंहसहिता सर्व एव

क्षत्रिया, स्वजीविताशा विहाय गैरिकवस्त्रान् परिधाय युद्धोत्साह-
सम्पन्ना विविधास्त्रमुसज्जिताश्चिचौडदुर्गानि सृताः । अनन्तर चिचौड-
दुर्गनिवासिन्यः पद्मिनीप्रमुखा अस्त्रस्यर्ष्याः सर्गाः क्षत्रियरामा भाविन
क्षत्रियपराभव समीक्ष्य पातिव्रत्यरक्षणान्तरा, चिचौडदुर्गस्य सूर्यकुण्डे
स्नात्वा सूर्यायाध्यं प्रदाय चिता निर्माय प्रज्वाल्य च तत्र स्वशरीरा-
हुतिं चक्रुः षोडशसहस्रसत्पत्नीः । परमोत्साहसम्पन्ना युद्ध कुर्वाणाः
सर्व एव क्षत्रिया वीरगतिं प्रापुः । किंवदन्त्यपि श्रूयते यन्मृताना
क्षत्रियाणां चतुःसप्ततिमनपरिमिताति यज्ञोपनीतानि प्रतोलितानि बभूवु-
श्चिचौडदुर्गपतनसमय इति ।

अस्मिन् सगरे विजयी भूत्वा दुराचारी दुष्टात्मा परस्त्रीगमन-
लालसो जिलजोसुलतान 'अज्ला हो अकर' इति ध्वनि कुर्वन् कति-
पयायशिष्टैः सैनिकैः सह परमहर्षितमना पद्मिनीप्राप्त्यर्थं चिचौडदुर्गं
विवेश । किन्तु तत्र पद्मिनीभस्मराशिमवलोक्य हतप्रभो विस्फारितनेत्र-
श्चक्रितचक्रितो बभूव । किंकर्तव्यविमूढः भूत्वा सोऽतीव दुरितोऽयशिष्टैः
सैनिकैः सह दिल्लीं प्रतस्थे ।

पुन, अज्लादीन क्रमशः उत्तरभारतीयान् सर्वानेव भूपान् विजित्य
तत्र तत्र स्वाधिकारञ्च सस्थाप्य दक्षिणभारत जेतुमियेष । तस्मिन्
समये दक्षिणभारते प्रथमं देवगिरियादवाना द्वितीयं वाङ्गलाधिपतेः
रुद्रदेवस्य तृतीयं द्वारसमुद्रे हीसयलवशीयरल्लालस्य चतुर्थं मदुराया
पाण्ड्यस्य पञ्चमं चेरवशीयरत्रियर्मणश्चेति पञ्चसाम्राज्यान्यासन् । किन्तु
दक्षिणभारतीयेभ्य एतेभ्यो भूमेभ्योऽज्लादीनस्य किमपि भय नासीत् ।
स पूर्वकथित गुलामशज काफूरनामक सेनापतिं देवगिरे रामचन्द्र
विजेतु सर्वप्रथमं विसमर्ज । देवगिरेर्महाराजो रामचन्द्रो बहुकाल
युद्धाऽपि काफूरेण पराजितः । अथ रामचन्द्रेण सन्ध्यर्थं प्रार्थितः
काफूरस्त दिल्लीं प्रेषितवान् । तत्र मुलतानरत्नेन सह सौजन्यपूर्णं
व्यवहारं कृत्वा रावरायानेऽयुपाधिं प्रदाय च स्वदेशं परावर्तितवान् ।

पुनः काफूरस्तैलाङ्गनाधिपतेः कारुती यत्रशजस्य प्रतापरुद्रदेवस्य राजधानोभयदूरोध । वृत्तेऽपि महति युद्धे प्रतापरुद्र देवः पराजितो भूत्वा सन्ध्यर्थं प्रार्थितवान् काफूरम् । राज. प्रतापरुद्रदेवस्य सर्वस्वमादाय काफूरः सन्धिप्रार्थना स्वीचकार । तत्र करद विधाय एकसहस्रोष्ठैर्वाञ्छमान स्वर्णरजतहीरकादिद्रव्य ममादाय दिल्लीं समाययौ ।

देवगिरिवारङ्गलप्रिजयानन्तर प्रवृद्धाभिमानोऽल्लादीनो हौसयलभूप विजेतु महत्या सेनया समावृत देवगिरिवारभलभूपसहाय काफूरं विससर्ज । हौसयलशायनरेशो यत्लालो महती सेनामवलोक्य सन्ध्यर्थं सेनापति काफूरं प्रार्थितवान् ।

बल्लालस्य सर्वा सम्पत्तिमादाय तत्र करद विधाय काफूरः पाण्ड्यनरेश प्रत्याक्रमणञ्चकार । तस्मिन्नेव समये पाण्ड्यभ्राता पाण्ड्येन सह कन्नडं विधाय दिल्लीं समागतवान् । काफूरश्च पाण्ड्यं विजित्य रामेश्वरपर्यन्तं जगाम । तत्र गत्वा मस्जिदमेकं निर्माय कैरलप्रिजयं कुर्वन्नेव दिल्लीमाजगाम । किन्तु रामचन्द्रमृत्यो पर तत्पुत्रः शकरदेवो दिल्लीं प्रेष्यमाणं करमयरुद्धवान् । पुनः काफूरस्त युद्धे पराजित्य निहतवान् । इदानीमल्लादीनसाम्राज्यमुत्तरे दियालपुर लाहौरादारभ्य दक्षिणे मद्रुरा-द्वारसमुद्रपर्यन्तं यद्वादारग्य सिन्धु गुर्जरञ्च यावद्विरतृतमासीत् ।

अल्लादीनः स्वेच्छ्याचारी निरङ्कुशश्च शासक आसीत् । स शत्रुपु दयाभाव परित्यज्य कठोरतमदण्डप्रदानं कुर्वन्नासीत् । स स्वकीयगण-यलेनैव विस्तृत साम्राज्यं संस्थापितवान् । मुगलानामणेभ्योऽपि देशरक्षां कुर्वाणोऽसौ शान्तम्येतादृशीं सुव्यवस्थां चकार, यथा राज्यकर्मचारिण्य ह्यपनेभ्यः करादतिरिक्तं किमपि गृह्येतुं नाशकनुवन् । पशुष्वपि करो निर्धारित आसीत् । मद्यपाने कठोरतमं प्रतिबन्धं आणीत्, मद्यकवयिन्त्यः कारिणो महति वृषे प्रशिष्यमाणाश्चासन् । मुलतानानुमतिमन्तरा कोऽपि स्वमुत्तममुतयोर्निवाहमपि नैवाकरोत् । दासानां परान्नाञ्च निर्धारित-

शासनकर्मणि वृत्तश्च सुदारुणानः सावधानतया सन्निशासनकारं चकार । गुजरातनिवासिनः पूर्वं हिन्दुवातिमुत्तरतन्त्र पश्चात्तदीहव-
मुहम्मदीयधर्मस्य हसननामकन्त्यैकस्य भागवस्य प्रथीमूतो मुसारवन्त
'खुसरो'वाने'लुसाभिना विमूष्य राजमन्त्रिणा चकार ।

प्राग्मिहजीयने साफल्यमेव मुसाकनाचरत्प्रष्ट चकार । स गच्छ
सर्वदेव विलासिताया निमग्ना मन्त्रधाननिमग्नो समस्त निष्ठमापदाया
सम्मानदाकः सभ्रान्नाना धनिरानाश्चासमानकारश्च बभूव ।
सुसरोवानश्च राज्यशासन सम्प्राप्तु यत्मानश्चासीत् । एतन्ना गतो
स्वर्गदेवदुष्टमार्षेः सह सुसरोवान सुगम्यस्य शसनकृत प्रविश्य शयान-
नेव त हतवान् ।

इत्थ सुसरोवानो मुसारक तद्राज्याश्च घातयित्वा दिल्लीगन्ध-
सिंहासनाधीशो जातः । सन्निशासनान्तिदोऽसौ 'गाजीउदीन' नाम्ना
प्रसिद्धो बभूव, स्व मुहम्मदीयधर्मार्चयन्व वडिगहन गोपमानास च ।
दिल्लीसिंहासनासीनो भूत्वा खुसरा स्वकीयगन्धमानुसवेशितु धनिकान-
नपि निरशीकृतवान् । ने च तन्वाशियालन कुर्वन्तो गन्धमाया
मनुपमियता । किन्तु कान्दहीनचूलानामा सुनातो यः सट पश्चात्
'गुगलक'नाम्ना भारतपतिहासे प्रसिद्धि गतः, कथमपि दिल्लीतो
नि मृत्य स्वर्गितुर्गाजीमल्लिकसमीपे दिवालपुर गत्वा सर्वमेव दिल्लीवृत्त
तर्गं अरथयत् । दिल्लीगरस्य सुसरोवानस्य सर्वमुदन्तनात स्वच्छा-
षारित्वश्च श्रुत्वा गाजीमल्लिकः नेनवा यथागत दिल्लीमवरुंगेष ।
सैन्यमगतन कृत्वा कृतेऽपि युद्धे पराजितः । खुसरोवानो गाजीमल्लिक-
सेनया निहतः । दिल्लीनगरनिवासिनः सहयन्तम्मनिर्मिते भवने
गाजीमल्लिकस्य महान्त सम्मान कृतवन्तः । ते प्राग्मिहजी दिल्ली-
सिंहासनाधीनो बभूव । गाजीमल्लिक एव 'गवानुदीन'नामा
बादशाहो बभूव ।

किन्तु यस्मिन् समये गवानुराजो सन्निशासनमलदकार, तस्मिन्

मासीन्मूल्यम् । तदा धर्माद् राजनीतेर्महत्त्वं न्यूनतममासीत् । अत एव मुलतानोऽपि राज्यकार्येषु धर्माचार्यैः सह सर्वदा परामर्शं कुर्वन्नासीत् । एते धर्माचार्या सर्व एव मुहम्मदीया आसन् । किन्तु पञ्चादह्लादीन एवमादेश प्रचार्यं मुसलमानसुमुद्घोषितवान् यद् राज्यहिताय धर्माचार्याणामादेश नैव ग्रहीष्यामि । धर्मः प्रथमवियोगो वर्तते, राजनीतिस्तस्मात् सर्वथा पृथग्भूता भविष्यतीति ।

मद्यपानाधिक्येन अनियमितजीवनयापनेन च अह्लादीनस्य स्वास्थ्ये ह्रासः सम्भूय । अगत्याऽसौ राजकीयकार्याणि परित्यक्तवान् । स्त्रियः पुत्रा अपि स्वेच्छयैव कार्यं कुर्वाणास्तदर्थं किमपि नैव चक्रुः । राज्याधिकारिणोऽपि स्वशक्तिवर्धनार्थं कूटकृत्यमेव कुर्वाणाः सम्भूयुः । अस्वस्थत्वात्सुलतान किमपि कर्तुं न शक्नुः । गुजरातमेवाडदेवगिरिभूय अपि निद्रोहं कृत्वा स्वतन्त्रा बभूवुः । अतीव चिन्तितमना अह्लादीनो क्रियता कालेन मरणमवाप ।

जानात्येव मुक्तामण्ये ! यन्निरङ्कुशस्य स्वेच्छान्चारिणः शासकस्य सर्व एव दाया मरणात्परमेव प्रकटीभवन्ति । तदेव अह्लादीनमरणात्परम्भूय । अह्लादीनो येषु धनिके महान्तमत्याचार कृतवान्, ये च हिन्दुभूयाः मापमान तेन स्वबलेन धर्माकृता, कठोरतमदण्डभयाद् ये च कदापि प्रजाभ्य उक्तोच्चैर्न गृहीतवन्तः, ते सर्वे अवसर सम्प्राप्य सर्वान्मनु स्वतन्त्राः सम्भूयुः । यद्दृष्टुं तन्मरणात्परं महान्तमुत्सवजनेषु मिथान्नवितरणञ्च चक्रुः ।

अह्लादीनस्य सर्व एव पुत्रा राज्यशासनानर्हाः, आसन्, तथापि ज्येष्ठपुत्रः शाहजादा सिम्गानो राज्यसिंहासने प्रतिष्ठापितो लोकैः । पञ्चात्सम्पूर्णराज्यशामनाविकारकामुकः कापूरस्तमपदस्थं कृत्वा पञ्चवर्षदेशीयं शहाजुदीन राज्यसिंहासनामीन कृतवान् । किन्तु पञ्चत्रिंशद्वियसाम्यन्तर एव कापुरो निहतः । पश्चाद् धनिका राज्यकर्मचारिणश्चाह्लादीनद्वितीयपुत्र मुबारकगान राज्यसिंहासनामीन चक्रुः । कर्तव्यनिपुणः

शासनकर्मणि कुशलश्च सुधारकान्। सावधानतया राज्यशासनकार्यं चकार। गुजरातनिवासिनः परं हिन्दुनातिसमुत्पन्नस्य पश्चात्परोक्षत-मुहम्मदीयधर्मस्य हसननामकस्यैकस्य मानस्य वशीभूतो सुधारकन्त 'सुसरोजाने'त्युपाधिना विमूढ्य राज्यमन्त्रिण चकार।

प्रारम्भिकजीवने साफल्यमेव सुधारकमाचरणध्रष्ट चकार। स गल्लु सर्वदैव विलासिताया निमग्ना मत्प्रदाननिरतो समग्र मिष्टभाषकाणा सम्मानकारकः सभ्रान्ताना वनिकानाञ्चानिमानकारकश्च बभूव। सुसरोजानश्च राज्यशासन सम्प्राप्तु यतमानश्चासीत्। एकस्या रात्रौ स्वक्रीपैर्दुष्टमार्यैः सह खुसरोजान सुधारकस्य शयनकक्ष प्रविश्य शयानमेव त हतवान्।

इत्थ खुसरोजानो सुधारक तट्टालकश्च घातयित्वा दिल्लीराज्य-सिंहासनाधीशो जात। राज्यसिंहासनाधिकारदोऽपि 'नासीरुद्दीन' नाम्ना प्रसिद्धो बभूव, स्व मुहम्मदीयधर्मान्धार्यस्य वरिणहस्त धोषयामास च। दिल्लीसिंहासनाधीशो भूत्वा खुमरा स्वक्रीपराज्यकभायानुपवेशितु धनिकानपि प्रियशीकृतवान्। ते च तन्धाजापालन कुर्वन्तो राज्यसभाया ममुपस्थिताः। किन्तु फग्वरुद्दीनचूमानामा सुमारा यं खलु पश्चात् 'तुगलक'नाम्ना भारतीयेतिहासे प्रसिद्धिं गतः, कथमपि दिल्लीतो निस्तुत्य स्वपितुर्गार्जीमल्लिकममीपे दिवालपुर गत्वा सर्वमेव दिल्लीवृत्त तन्मे शकययत्। दिल्लीश्वरस्य सुसरोजानस्य सर्वमुदन्नगत स्वेच्छा-चारित्तश्च भुत्वा गाजीमल्लिक सेनया सहागत्य दिल्लीमवरुणेप। सैन्यसंगठन कृत्वा कृतेऽपि युद्धे पराजितः खुसरोजानो गाजीमल्लिकसेनया निहतः। दिल्लीनगरनिवासिनः एहस्तन्मभिनिर्मिते भवने गाजीमल्लिकस्य महान्त सम्मान कृतवन्तः। तै प्रार्थिताऽपि दिल्लीसिंहासनाधीशो बभूव। गाजीमल्लिक एव 'गयानुद्दीन'नामा बादशाहो बभूव।

किन्तु यस्मिन् समये गयानुद्दीनो राज्यसिंहासनमलङ्कार, तस्मिन्

समये साम्राज्यं द्वित्र भिन्नञ्चासीत् । नवीनः मुलतानी महता परिश्रमेण साम्राज्यशासनं सम्पादयाञ्चकार । कुतुबुद्दीनस्य खुसरोतानस्य च राज्यकाले शासनप्रबन्धोऽतीव शिथिलो जातः । तं सुव्यवस्थितं कृत्वा गयासुद्दीनोऽबरोधकस्य तैलाङ्गनाधिपतेः काकतीयभूपत्योपरि समाक्रमणं मकरोत् । तत्र काकतीयभूपत्यं पराजयो जातः, दुर्गे च मुहम्मदीयानामधिकारोऽभूत् । तस्मिन्नेव समये वारङ्गलस्य मुलतानपुरं नाम जातम् । तत्र शासनप्रबन्धकारी चैको मुहम्मदीय एव बभूव ।

षष्ठे बलबनवशाय एकः शाहजादः स्वभ्रातृविरुद्धा मुलतानसहायतां याचितवान् । तत्साहाय्यार्थं गतः मुलतानः, ततः परावर्तनसमये दिल्लीसमीप एव स्वपुत्रकृतकूटकृत्येन पञ्चत्वमवाप ।

स्वपितुर्मरणात्परं शाहजादा जूमाहुम्मदतुगलकनामा दिल्लीसिंहासनासीनो बभूव । अयं खलु परमविद्वान् स्वसामयिकसकलकलापारगोऽलौकिकस्मरणशक्तिशाली विज्ञानवेत्ता धाराप्रवाहभाषणकर्ता तर्कशास्त्रविज्ञश्चासीत् । असौ स्वधर्मनिष्ठ परधर्मसम्मानकारकः, सतीप्रधानिरोधचेष्टासम्पन्नो महापराक्रमशाली वीरश्चाभूत् । तस्य राज्यं त्रयोविंशतिप्रान्तेषु विभक्तमासीत् । तस्य राज्यं पूर्वे बङ्गादारभ्य पश्चिमे सिन्धुपर्यन्तम्, उत्तरे लाहौरादारभ्य दक्षिणे द्वारसमुद्रपर्यन्तं विस्तृतमासीत् ।

तुगलकशाहस्य भ्रातुः सियहसालाररजवस्य पुत्रः फिरोज आसीत् । तस्मिन्तुगलकशाहस्य सविशेषां कृपा बभूव । अनपत्यत्वात् तुगलकस्तमेव राज्याधिकारिणमधोपयन् । धार्मिकविचारशाली फिरोजो राज्यशासनभारान्भुक्तिमिश्रतपि धनिकानां प्रधानराजकर्मचारिणाञ्च महताऽऽग्रद्वेषेण राज्यसिंहासनमधिष्ठितवान् । फिरोजः परमो दयालुः प्रजाहितकारी महददुःखदासकः आसीत् । किन्तु राज्यहितविधायिनोरक्लादीनतुगलक-मुहम्मदयोरित् तस्य स्वभावो नासीत् । स स्वल्पधरशः कुरानमवलम्ब्य स्वकार्यमकरोत् । अल्लादीन इव मुहम्मदतुगलक इव वासी वीरो

राज्याभिलाषी वा नासीत् । किन्तु प्रजाहितसाधने तत्परो दीनानाथ-
सहायकः साधुदर्शनाभिलाषी स्वयमीश्वरभक्तः प्रजास्वपीश्वरभक्ति-
प्रचारकर्ता च सम्यग्भूय । फिरोजेन द्वादशतत्पर्यकान्युपवनानि
समारोपितानि । महिजदा यात्रिनिवासास्तटाकाश्वानेके निर्मिताः ।
फतहाबाद फिरोजाबाद जौनपुरनगरश्च अत्रावेव वासितवान् ।

फिरोजभरणानन्तर राज्ञेऽशान्तिः सिहासनप्राप्तार्थं पुत्रेषु कलहश्च
सहैव प्रादुर्यभूवत्तुः । राजनेष्टृणां क्रुते एतस्मिन् समये स्वकार्यसाधनस्य
समीचीनोऽवसरौ लब्धः । तेन च सर्व एव ते स्वमनोऽनुबलं कार्यं
कृतवन्तः ।

तुगलकवशस्यान्तिमोऽधिकारी महमूदतुगलकोऽयोग्यः अकिहीनश्च
यभूय । एतस्मिन्नेव समये तैमूरलङ्गस्य भारते समाक्रमणं यभूय ।
तैमूरलङ्को यरलासवंशस्य तुर्कीं योद्धासीत् । महान् विजेता स पश्चिमे-
शिया विजित्य स्वक्रीय साम्राज्यं सस्थापितवान् । चत्वारिंशत्सहस्र-
पदातिसैनिकैर्दशसहस्राश्वारोहिभिर्विंशतिसहस्रहस्तिपट्टाधिरुदैश्च सैन्यैः
सहितस्तैमूरः समरकन्ददायस्थानं घृत्वा सिन्धुनद्यास्तटे विश्वम्भ
मुलतान भट्टनेरश्च विजितवान् । ततश्च प्रचल्प स दिल्लीमबरुध ।
तद्भयान्द्रांतो महमूदतुगलको गुर्जरदेशे पलायितः ।

विजयो तैमूरो दिल्लीं स्पेच्छया निर्वाधश्च प्रविश्यैका सभा चकार ।
सभायां समुपस्थिताः प्रतिष्ठितनागरिकास्तैमूरं प्रार्थितवन्तो यत् प्रभो
जनानां प्राणदण्डो निरोप्यतामिति । एतां प्रार्थनां तैमूरः
स्वीकृतवान्, तथापि स्पेच्छानारिभिः सैन्यैर्निरपराधिनो बहवो मानवाः
स्त्रियश्च बालका निहताः । दिल्लीनगरां विशालानि बहुवैभवसम्पन्नानि
मुन्दराणि भवनानि विलोक्य तैमूरश्चकितचकितो यभूय । धनिकेभ्यो
राजभवनाञ्च बहूनि रत्नमाणिक्यधनानि कलाकाराश्चादाय स पुनः
समरकन्दं जगाम ।

तैमूरक्रमणसमये प्रायेण दिल्लीनगरी विनष्टा जाता । कस्मिन्नप्या-

क्रमणे भारते धनस्य जनस्य सम्पत्तेश्च नैतादृशी क्षतिरभूत् । तैमूरा-
क्रमणेन भारते महती अन्ववस्था समुत्पन्ना । सर्वा दिल्लीनगरी विनष्टा ।
तुर्काणां सुन्दराणि भवनानि विनष्टानि । दुर्भिक्षस्य महामार्यादाना
च महान् प्रकोरो यभूत् । तेन जनानां महत्कष्टमभूत् । सहस्रशो
जना मृता ।

फिरोजानन्तर येऽपि सुलताना अभूवन्, सर्व एव प्रायेणायोग्या-
श्चासन् । अत्र एव प्रान्तपाला सर्वत्रैव स्वकीयानि स्वतन्त्रराज्यानि
स्थापितवन्त । हिन्दुराजानोऽपि सर्व एव तुगलकविनाशस्यावसर
प्रतीक्षमाणा प्राप्तेऽवसरे स्वतन्त्रा अभूवुः । इत्थं तुगलकप्रशस्य
पतनमभूत् ।

तुगलकप्रशराज्यपतनानन्तर उहूनि स्वतन्त्राणि राज्यान्वभूवन् ।
तेषु वङ्ग जौनपुर मालव राजस्थान बहमनी विजयनगर राज्यानि विशेषत-
प्रसिद्धान्यासन् । प्रायशः राज्यानां प्रादुर्भावश्च भारतीयैकताया विनाश-
स्यवश्यमयं यभूत्, किन्तु विप्लवस्याशान्तेश्च ह्यपि नामापि नासीत् ।
नूतनराज्याधिकारिषु प्रान्तीयताया भावः समुत्पन्नः, तेन पारस्परिक
कलहः प्राट्टरभूत् ।

यङ्गे सुलतानतुगलकस्य ममय एव स्वाधीनराज्यस्य संस्थापनमभूत् ।
फिरोजो वङ्गस्य दिल्लीसाम्राज्ये विलयनार्थं महान्तं प्रयत्नमकरोत्,
किन्त्यन्तेऽमफलो यभूत् । तदा वङ्गे हुसेनशाहो राज्यं कुर्वन्नासीत् ।
स हुसेनप्रशस्य संस्थापनमकरात् । स तिरहुतप्रदेशं विजित्य स्वराज्ये
विलीनाकृतवान् । नूसरतशाहस्य मरणानन्तरं हुसेनप्रशस्यान्तो यभूत् ।
अकरसाम्राज्यसमये वङ्गा मुगलाधीनो जातः ।

मल्लिकमरवरशाहस्यो, य महमूदतुगल कन्नौजाद्विहारपर्यन्त-
देशस्य शासनाधिकारिणं नियुक्तवानासीत्, जौनपुरराज्यसंस्थापन-
मकरात् । एतस्य वशस्य स सर्वशक्तिशाली प्रतिभासम्पन्नश्च शर्फी
इब्राहिमशाह एव शासकः आसीत् । अस्मिन् वशेऽन्तिमः शासको

हुसेनशाहो बहलोललोदिना पराजितः, जौनपुरराज्यं च दिल्ली-साम्राज्याधीनमभूत् ।

तैमूरस्वाक्रमणसमये एतं मालवप्रदेशं स्वतन्त्रराज्यमस्थापितमभूत् । तस्य सन्थापको दिलवरखानगोरी अभूत् । दिलवरखानगारिणो मृत्योः परं तद्राज्याधिकारी हुसदुशाहो अभूत् । स गच्छेत् उज्जैनं स्थानं स्वकीया राजागतीं माहमदुरोत् । तत्र च बहूनि भवनान्यपि निर्मापितवान् । तन्मन्त्री महमूदगिलचोस्नसाम्राज्यं बलात्पश्यन् स्वयं राज्याधिकारी अभूत् । तदनन्तरं महमूदद्वितीयः गुजरातराजशाहो महमूदशाहो सुदृढे पराजित्यं माघ्नाराज्यं गुजरातराज्याधीनं चकार । हुमायुनित्तत्पश्चात् मालवा गुजरातराज्यस्याङ्गमेवासीत् ।

जकरखानः, यं दिल्लीमुलतानो गुजरातस्य मासकं नियुक्तवानासीत्, गुजराते स्वकीयं स्वामीनं राज्यं मस्थापितवान् । तन्मृत्योः परं महमदशाहो राज्याधिकारी जातः । असाजेयं माध्रमतीनशासकं 'अहमदाबाद' नगरं निर्मितवान् । अहमदशाहः स्वधर्मनिष्ठो मुहम्मदशासीत् । अग्रे हिन्दुमन्दिराणां मङ्गं कृत्वा हिन्दूनां मुहम्मदीयधर्म-परिग्रहार्थं बाधितवान् ।

गुर्जरस्थः प्रसिद्धः मुन्तानो महमूदवांगडः चम्पानेरस्य जनासदस्यश्च राजपूतमूयान्विजित्य पुनः पुतंगालवासीभिः सन्धमपि पराजितो जातः । स्वतन्त्रगुर्जरस्थान्तिमः प्रसिद्धः शासको बहादुरशाहो मालव-मुलतानं पराजित्य स्ववशीचकार । तत्माध्रवर्मीतो हुमायुसुलतानमपि स्वयं पराजितः । बहादुरशाहः पुतंगालवासिनो निष्कामयितुं कृत-प्रयत्नोऽपि साफल्यं नालभत्, प्रत्युतं पुतंगालाभिजनानां दुरभि-सन्धिना निहतोऽपि । तन्मृत्योः परमशान्तं गुर्जरप्रदेशं मुगलराजशाह-आनस्य दिल्लीसाम्राज्याधीनमकरोत् ।

भारतस्यान्वभाग इव राजस्थानमपि अस्लाधोनेनान्तन् । खयाम्भोर-दुर्ममधिष्ठं तत्रस्थगुरंशक्तिशक्तं मेराडाधिरातिमपि स यथा त्रिगाप,

तद् पूर्वमेव वर्णितम् । किन्तु मृतेऽप्लादीने राजपूता मुहम्मदीयानां शिविरं भङ्गत्वा मेवाड स्वतन्त्रं चक्रुः । राणा हम्मीर एकस्मिन्समये दिल्लीमुलतानमपि पराजितवान् । राणाकुम्भा (कुम्भल) राज्यसमये मेवाडशक्तिं परमोत्कर्षं गता । कुम्भासिंहोऽपि गुर्जरस्य मुगलशासत्रैः सह बहुवारं युद्धं कृतवान् । एतेषु सगणेषु कदाचित् मुहम्मदीयानां कदाचिच्च कुम्भासिंहस्य विजयो बभूव । एकस्मिन् युद्धे मालवमुलतानं पराजित्य बन्दिनश्च विधाय परमासपर्वन्तं चित्तौडदुर्गं रक्षितवान् राणा कुम्भासिंहः । एतद्विजयस्मारके निर्मितं कीर्तिस्तम्भं कुम्भाद्रिम सूचयन्नपि चित्तौडेऽवलोक्यते जनैः ।

मालवाया गुर्जरस्य च सुलतानौ राणाकुम्भासिंहं विजेषु बहुश आक्रमणं कृतवन्तौ, किन्तु सर्वद्वेषे तेन पराजितौ भूत्वा पश्चात्पदावेव सम्भूतौ । न केवलं राणाकुम्भासिंहोऽजेयवीर आसीत्, किन्तु महान् राजनीतिज्ञो विद्वान्, धार्शनिको विविधकलासु, विज्ञाने च पारगो विदुषामाश्रयसम्मानप्रदाता विभिन्नविषयकग्रन्थलेखको यशीवादनपटुस्तटाककूपादीनां निर्माताप्यासीत् । तन्निर्मितः कीर्तिस्तम्भस्तदीया-राधारणगौरवस्य मूकसाक्ष्यं दददधुनापि चित्तौडे नूतन इव विभाति ।

राणाकुम्भासिंहस्योत्तराधिकारिषु राणासम्राट्सिंहः (राणा सागा) लोकोत्तरसाहससम्पन्नो युद्धकर्मणि कुशलो दिल्ली-मालवमुलतानयोर्विजेता सम्पूर्णहिन्दुसमाजस्य नेता विशालसैन्यसम्पन्नश्चासीत् । तस्य युद्ध-कौशलेन व्याकुलीभूतः प्रभावितो घावरः स्वकीयात्मकथायां तं प्रशस्य भारतस्य प्रसिद्धो वीरो राणासम्राट्सिंह इति सम्प्रमानमुल्लिखितवान् ।

पूर्ववर्णित-चन्द्रवंशीयानन्तवर्मचोडगगस्योत्कलराज्यं कपिलेन्द्र-स्थाधीनं भूत्वा पुनः अकराधीनं जातम् ।

श्रीनिम्बार्काचार्यः

अनन्तरे गोदावरीतटेऽरुणाश्रमस्थितस्यारुणमुनेर्गृहे जयन्तीदेव्या निम्बार्काचार्यस्थापनं भूत् । मुदर्शनावतरस्यास्य पूर्वनाम भास्करा-

चार्यं आसीत् । पञ्चवर्षदेशीयायास्मै यज्ञोपवीतसंस्कारसमये नारदः स्वयमेव समागत्य गोपालमन्त्रदीक्षामदात् । द्वैताद्वैतसिद्धान्त एवास्य मतम् । नारदद्वारा शिक्षाप्रदृष्टानन्तरमस्य नाम नियमानन्द इति प्रथितम् ।

श्रीनियमानन्दो वेदान्तयूनेषु पारिजातसौरभनामक भाष्य त्रिलिङ्ग्य सर्वप्रथमं शंकराचार्यं बौद्धसम्प्रदायवादिन समुद्धोषितवान् । एतस्य प्रधानस्थान यमुनायास्तटे प्रवृत्तेः प्रमाणीत् ।

एकदा केनचिज्जैनसन्त्यासिना सह चर्चाप्रसङ्ग एव सूर्योऽस्तम-
गात् । ततश्च जैनसाधुना भोजनेऽस्वीकृते श्रीनियमानन्दः श्रीकृष्ण सम्मृत्य निम्बवृत्तोपरि त सूर्यप्रकाशमदर्शयत् । ततः प्रभृत्येव एते निम्बार्कोचार्य इति नाम्ना प्रसिद्धि गताः । निम्बार्कसम्प्रदाये राधाकृष्णयोः पूजन भागवतशास्त्रञ्च प्रधाने स्तः ।

निम्बार्काचार्याणां सर्वाण्येव कार्याणि प्रशस्तान्यभूवन्, पर तैर्मग-
वन्त शंकराचार्यं समाजिष्य नोचितं कृतम् । सम्प्रदायभेदे खल्वपि पर-
स्परमाचार्याणां विद्वेष नाह मुष्टु मन्ये ।

श्रीचैतन्यमहाप्रभुः

पाल्गुनशुक्लपूर्णिमायां सिद्धलग्ने बङ्गप्रदेशस्य नवद्वीपनगरे जग-
न्नाथमिश्रधर्मरत्नी-शचीदेव्योत्तमात् चैतन्यमहाप्रभोरवतारः समजनि ।
त भायुकाः धीराधानतार कथयन्ति । एतेषां सिद्धान्तो द्वैताद्वैतमेव ।
एते चतुर्विंशतिवर्षाणि यावद् गृहस्थाश्रमे निवास विधाय सन्त्यासिषु
भक्तिमार्गप्रचाराय स्वयं केशव भारतिसन्त्यासिनः सकाशाद् दीक्षा
गृहीतवन्तः ।

प्रकारेणो सिद्धान्तं महाप्रमुन्यांयशास्त्रन्य विद्वत्तापूर्णमेक ग्रन्थ
लिलेख । तस्यैकः मुद्ददरि न्यायविषयकमेव अन्यग्रन्थ लिलेख । यदैक-
स्मिन्समये द्वावरि मुद्ददो मिलितौ, तदा महाप्रभोर्विलोक्य ग्रन्थं मित्र-

मुखं शुभ्रमभूत् । अत एव धीरेतन्यमहाप्रभुः स्वकीयं प्रभं गद्गपायं
प्रयाहितवान् । अस्य म्यामस्य चर्नयापि मद्भर्द हृदय पादो । महाप्रभोः
समरकेण धेदान्तनिष्ठावपि यागुदेरमार्यभोग्, प्रकाशानन्तो अगाह-
मधाईनामसौ पतितारपि न भगवद्भगिनिष्ठी पागी ।

धीरेतन्यो यागुवारं चतुर्भुजस्त्रिण धीःकृष्ण ग्यभगेभ्यः प्राददंयत् ।
शेषजीवन नीलानले यागप्रभो एषदा मधुन आवश्यकतायामेव म
एव मधुमय चकार, तद्वारि 'मधु पुष्परिणी नाम्ना प्रसिद्धमन्त्रि ।
स्वशिष्याष्टदे भगवत्प्रामर्शानेन भगवत्प्रामत्तर तीव्रनीडाग्र्य मुखं
साधनमकथन्महाप्रभु । स्वशिष्यान्देवाराधनद्वारा देवोसर्गानिमद्रहाय च
स आदिदेश । तदन्तिथे मत्रा यः फश्चिद्वि सन्यासो शिष्यतामापेदे ।
परास्त्रीभिः सह वार्तालापोऽपि तेन न्यवेधि । माधर्यानाम्न्या वृद्ध्या
सह वार्ता कुर्वन्त हरिदासनामकं म्रशिष्य म सर्वथा पस्तिनवान् ।

श्रीवल्लभाचार्यः

अग्निदेवावतारभूतस्य वल्लभाचार्यस्य लक्ष्मणभट्टधर्मपत्न्या
इलम्मादेव्या गर्मादेशापवृष्णैकादश्या चम्पकारण्ये प्राक्कथ्यमभूत् ।
अय उल्लु तैलङ्गब्राह्मण आसीत् ।

एकादशवर्षदेशीय एवासौ समाप्य सर्वविद्या वृन्दावनातीर्थ-
यात्राया प्रचलन्, विजयानगरभूपकृष्णदेवस्य सभाया सर्वानेव
परिडताञ्जिगाय । सर्वेषा परिडताना समक्षमेवासौ भूपन्तस्य कनका-
भिपेक चकार, यस्मिन् दहसुवर्णमाप्तवान् वल्लभाचार्यः । तीर्थयात्रा
समाप्य समागत्य चोजयिन्यामसौ क्षिप्रायास्तटे पिप्लवृक्षाधस्तले
स्वनिवासमकृपात् ।

श्रीवल्लभाचार्यस्य अष्टयामसेवा सर्वत्र प्रसिद्धा । सेवया प्रसन्न-
श्रीकृष्ण एतस्य शूरे विडलनाथनाम्ना पुनरूपेण जनिमलभत । चैतन्य-
महाप्रभो, समकालीनत्वादनयोः परस्परं मेलनमप्यभूत् । जीवन-

स्थान्तिमे भागे काश्या निवसन्नसौ हनुमद्घट्टे प्रकटिते ज्योतिषि प्रविश्य सदेह स्वर्गमाप्तवान् ।

श्रीबल्लभाचार्यो भागवतस्य सुनोधिनीं टीका वेदान्तशून्यस्य सुन्दर-
मणुभाष्यञ्च व्यलिरत् । एतस्य सम्प्रदायस्थापर नाम पुष्टिमार्ग इति ।
तस्य सिद्धान्तः सम्पूर्णमेव जगत् कृष्णरूप सत्त्वम्, जीवोऽणुः सच्चिदानन्द-
स्वरूपश्च आसीत् । सर्वसारभूतः श्रीकृष्णप्रापको भक्तिमार्ग एव । ब्रजे
क्रीडाकारकः साकारः श्रीकृष्ण एव ब्रह्म । स एव सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र
विराजते इदमपि तस्य मतम् ।

श्रीरामानन्दाचार्यः.

श्रीरामानन्दाचार्यस्य प्राकृत्य माघकृष्णसप्तम्या कुम्भलग्ने चिदान-
नक्षत्रे प्रयागक्षेत्रस्यपुण्यब्राह्मणस्य धर्मपत्न्या. मुशीलाटेऽध्या गर्भाद-
भूत् । पूर्वं रामदत्तनाम्ना प्रसिद्धोऽष्टवर्षदेशीयोऽसौ यज्ञोपवीतसंस्कारा-
नन्तर राघवानन्दसंकाशाद्विश्याप्ययत्र विधाय पङ्कजसमतारकमन्त्र-
दीक्षा गृहीतवान् । ततो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थानधीत्वाय
वेदान्तसूत्रोपरि चमत्कारपरिपूर्णमानन्दभाष्यं लिलेख । रामार्चनपद्धति-
वैष्णवमताञ्जभास्करप्रभृत्यनेकग्रन्थान्विलिख्य असौ स्वसिद्धान्तप्रचार-
कार्यमारब्धवान् । काश्या पञ्चगङ्गातटे स्वकीय मठं निर्माय निवसन्नसौ
एकादशाधिरुशतवर्षदेशीयो भूत्वा स्वदेहं परित्यक्तवान् ।

श्रीरामानन्दीयमतस्य परमोपास्याधिष्ठात्री देवी श्रीजानकी परमो-
पास्यदेवो भगवान् रामचन्द्रश्च वर्तेते । तुलसीदासप्रभृतयो गण्यमान्य-
भक्ता एतन्मतप्रचारकाः । रामतारकमन्त्र एव मन्त्रराजः । ये च हिन्दवो
मुहम्मदीयैर्बलाच्छिन्नापूजविहीना विहितास्ते तारकमन्त्रप्रभावेणैतैरेन
शुद्धीकृताः । हिन्दूजातीनामाचारशुद्धयर्थमेका प्रथग्जातिश्चानेन निर्धा-
रिता । साधुवेष विधाय हिन्दून् भ्रष्टान् कुर्वन्तो मुहम्मदीयान् बहिष्कृत्यार्थं
स्वयमपि वैष्णवधर्मानुबूलं जीवमयापयत् ।

एकस्या रात्रौ चाल्मीकिः स्वप्ने दर्शनं प्रदाय अमुं समादिदेश यद् वेदवेद्यः श्रीराम एव पुरुषोत्तमावतारः । तद्गुणवर्णनार्थं ब्रह्मणा प्रेरितोऽहं रामायणं निर्मितवान् । भवता तस्यैव रामायणस्य प्रचारः कर्तव्य इति । पश्चाद्वाल्मीकिन ज्ञानगुरुं मत्वासीं रामायणप्रचार-मप्यकरोत् ।

द्वैतः प्रोवाच—‘मुक्तामणे’ एव मुहम्मदीयसाम्राज्यकाले चत्वारो हिन्दूधर्मान्तर्गतप्रमुखसम्प्रदायाचार्या अन्येऽपि च आचार्यपादाः जनिमलभन्त । तत्र एव एतादृदिपत्तिकालेऽपि हिन्दूधर्मः कथमपि प्राणान्धारयन्नासीत् । एतेषामाचार्याणां हिन्दूधर्मरक्षणे उद्धरणे च महत्तमं स्थानमैतिहासिकदृष्ट्या वर्तते । इतः परं मुगलसाम्राज्यस्योत्तर-कालिकं महत्त्वपूर्णं वृत्तं मया वक्ष्यते, सावधानतया श्रुणु’ इति ।

विजयनगर-बहमनराज्ये

मुहम्मदतुगलकस्य समये विदेशिनो घनिका सघीभूय दक्षिणे साम्राज्यमेकं संस्थापितवन्त । तेषां प्रधानो हसन आसीत् । हसनः स्व फारसस्य बहमनिर्देशकन्दियारवशाज्जं समुद्धोष्य बहमनीनाम्नां प्रसिद्धोऽभूत् । तद्वशाज्जं बहमनिनो विख्याताः । किन्तु नवीनविजयनगरराज्यसंस्थापकौ हरिहर-बुक्कनामकौ द्वौ भ्रातरौ तस्य जन्मजातशत्रु आस्ताम् । बहमनशासका स्वेच्छाचारिण आसन् ।

परस्परं स्पर्धमानयोर्बहमनविजयनगरराज्यशासकयोः प्रचलति सप्रामे कदाप्येकस्य कदाप्यन्यस्य च विजयो भवन्नासीत् । बहमनशासकाः स्वेच्छाचारिणो निरङ्कुशाश्च भूत्वा सर्वत्राल्याचारमनुवंन् । हसनस्योत्तराधिकारिणौ मुहम्मदशाहः प्रथमः फीरोजश्च तुङ्गभद्राकृष्णानयोर्मध्यगता सर्वाभिव भूमिं स्थापयन्तीकृत्य विजयनगरशासकैः सह महान्तं सगरं विधाय अस्मत्परिहिनूनां वधं कृतवन्तौ । योग्यशासक-मुहम्मदजगन्नाथप्रधानमन्त्रिसहितस्य मुहम्मदशाहतृतीयस्य राजत्वकाले

यहमनराज्यपतनलक्षणं दृष्टिगोचरमभूत् । शघवः छलेन यहमनशासकं निहतवन्तः । तत एव यहमनराज्यपतनं समाप्तम् ।

पूरोक्तविजयनगरराज्यस्य प्रथमशासकस्य हरिहरस्य मरणात्परं बुक्को राज्याधिकारं लब्धवान् । बुक्कमरणात्परं देवराजोऽधिपतिर्भवत् । एतस्य समये निकोलोकोयडीनामा इटलीदेशीयः अन्दुलरजाकनामा अरबदेशीयश्च राजदूतौ समायातौ विजयानगरमिति श्रूयते । किन्तु देवराजमूपात्परमेष्ठशशासका राज्यप्रतिष्ठां कर्तुं नाशक्नुवन्, विजयनगरराज्यं चान्यस्य राज्यवशस्याधिकारे अभूत् ।

एतस्य वंशस्य सर्वयोग्यो राजा कृष्णदेवो विदुषामाभयदाता विद्वान् कविस्सम्मानकारको धार्मिको विदेशीयचक्रकारकारी परमोदारस्वभावो बीजापुरोत्कलराज्यपराजयकर्ता पुर्तगालनिवासिजनमित्र-भूतोऽरुणाचलस्थशिवमन्दिरनिर्माणविधायकश्च अभूत् । किन्तु कृष्णदेवात्परं सर्व एव राजानः शक्तिहीनाः सवृत्ताः । तद्राजवंशचक्राधिकारिणः सदाशिवरायः निर्बलमनाप्य तन्मन्त्री राजारामः सर्वमेव राज्यशासनं न्यायत्तीचकार । पश्चात्क्षिणदेशस्य चतुस्रो मुहम्मदीयराजानः सधीभूय तालकोटस्य जनशून्यस्थाने (मैदान में) राजारामेण सह युद्धं कृत्वा निहतं च तं विजयनगरं विनष्टं विध्वस्तञ्च चक्रुः ।

विजयानगरराज्यपतनात्परं दक्षिणदेशस्य चतुर एव मुहम्मदीय-राज्याधिकारिणः निर्भवन्, स्वेच्छाचारिणः परस्परं फलहायमानान्, इहा मुगलशासनं पराजित्य तद्राजानि मुगलसाम्राज्य-धानानि चक्रुः ।

पश्चात् (१) इनादुलमुल्केन वरारे सस्थापितमिमादशाहीराज्यं मुहम्मदराज्याधीनं जातम् । (२) निजामशाहसस्थापितं निजामशाह-राज्यमकरेण स्वायत्तीकृतम् । (३) आदिलशाहसस्थापितं बीजापुरे स्तत्तत्र राज्यमौरंगजेन मुगलराज्यान्तर्गतमकारि । (४) गोलकुडरा-स्थाने तुतुमशाहसस्थापितं तुतुमशाहिराज्यमौरंगजेन स्वायत्तीचकार ।

(५) वरीदेकासीमवरीदिनिर्मित वरीदशाहिराज्यमपि बीजापुरराज्या-
न्तर्गतं यभूव । एतेषु वरारराज्यं विहाय सर्वाण्येव राज्यानि सधीभूय
विजयनगरराज्यमाश्रम्य विध्यसितवन्त इति पूर्वमेव वर्णितम् ।

मुहम्मदतुगलकमरणात्परं यस्मै मूरोमुलतानलाहौरयोराधिपत्यं प्रद-
त्तवानसौ खिज्रखानो दिल्लीनगरं स्वाधिकारे संस्थापयामास । तन्मृत्यो-
परमदूरदर्शिनः, शक्तिशासनशून्या अन्येऽपि त्रयः शासका वभूवुः ।
तद्वशीयान्तिमं शासकमालमशाह पञ्चनदसामन्तो बहलोललोदी राज्यच्युत
कृत्वा दिल्लीसिंहासनासीनां वभूव । ब्राल्मशाहश्च वदायूनगरे शान्ति-
मयं जीवनं यापयन् पञ्चत्वमगात् ।

अथ बहलोललोदी तुगलकमुलतानापेक्षयाधिकं चतुरो वीर उदार-
हृदयो युद्धकालाया निपुणश्चासीत् । तस्मिन् दिल्लीराज्यसिंहासनासीने
जाते देश-समृद्धिशाली सौरसम्प्रन्नो नमीनचेतनालकृतश्च वभूव ।

बहलोललात्परं तत्पुत्रं खिज्रखानो दिल्लीसिंहासनमारुह्य दिल्ली-
सिंहासनार्थञ्चेष्टमानं स्वकीयभ्रातरं वारसकरखानं पराजित्यं वन्दिन
चकार । अनन्तरमसौ वङ्गमुलतानेन सह सधिं विधाय हुसेनशाहशार्किन
पराजित्यं विहारप्रदेशं दिल्लीसाम्राज्याधीनं कृत्वा स्वप्रभावं संस्थापया-
मास । अथ धौलपुरम्बालियरचन्देरीराज्यशासकानपि विजित्यं
स्वनिर्मित-नदीनगरनामकस्थानं स्वराजधानीमकरोत् । अथ बहूनि
मन्दिराणि विष्वस्य मस्जिदान् निर्मितवान् ।

तन्मृत्योः परं तत्पुत्रं इब्राहिमलोदी राज्याधिकारमाप्तवान् ।
किन्तु राज्यविभागेच्छुभिस्तत्कालीनस्वार्थसाधकैर्धनिकैः जौनपुरे राज्य-
सिंहासिनो विहितं इब्राहिमभ्राता जलाल इब्राहिमेनैव धातितः ।

इब्राहिमलोदिनः स्वेच्छाचारेण कठोरदण्डेनासन्तुष्टा राजानः स्व-
तन्त्रा भवितुमिच्छन्तिस्म । कतिपये स्वतन्त्रा अपि वभूवुः । तदत्याचारेण
ब्रह्मः पञ्जाबप्रदेशाधिरतिर्दालतन्वानो भारतमाक्रमितुं काजुलप्रदेशा-
धिपतिं यावत् निमन्त्रितवान् । इब्राहिममुलतानपितृव्यं आलमखानोऽपि-

बाबरादेव तद्विरुद्धं साहाय्यमभ्यर्षितवान् । इत्थं द्वाभ्यामेव प्रार्थितो महत्या सेना सवृतो नाबरो भारतमाक्रम्य पानीपतस्थाने सुल्तानेन सह युद्धं विधाय पराजित्य च तं स्वयं दिल्लींशरो बभूव ।

पूवमङ्गलादीना मभ्यता

अपरिमितशक्तिसम्पन्नानां स्वेच्छाचारिणां सेनिकशासकानां दिल्लीमुलतानानामवरोधकः कुरानशरीफ एवैक आसीत् । तथापि कतिपये सुल्तानास्तमप्यनादृत्य स्वेच्छाचारवन्तः केचन च धर्माचार्यस्योपदेशं मानयन्तोऽपि निष्कुशा आसन् । स्वोत्तराधिकारस्याव्यवस्थया न्योग्यः क्रीतदासोऽपि राज्याधिकारमाप्नुवन्नासीत् । केचन मुलताना अयोग्यान् स्वतनयान्विहायान्यानेव स्वोत्तराधिकारिणं अह्वयन् । यथा—इन्दुतमीघो रजियामेव स्वोत्तराधिकारिणीं निर्वाचितवान् । राज्ये मुहम्मदीयविद्युषा धर्माचार्याणाञ्च प्रचुरः प्रभाव आसीत् । प्रायेण मुलतानास्तेषां परामर्शेन कार्यमकार्षुः, किन्तुल्लाहीनतुगलकौ तेषां परामर्शमपि नैव मानितवन्तौ । किन्तु सिकन्दरलोदि फिरोजनुगलकयोः शासनकाले धर्माचार्याणां प्रभावेऽभिवृद्धिः सञ्जाता ।

राज्यकर्मसु साहाय्यार्थं बादशाहानां सविधे प्रधानगन्निप्रतिनिधि-मन्निप्रधानन्यायाधीशप्रधानसेनाव्यधार्श्वारोहिसेनिफाप्यधृपिनिमागा-ञ्चत्वाश्च सन्निधता आसन् । अन्येऽपि तत्तत्कार्यनियुक्ता राजकर्मचारिण आसन् । प्रदेशाधिकारी मुलतानप्रतिनिधीत्युपाधिना विभूषितश्च भवति स्म ।

साम्राज्येऽत्युच्चपदाधिकारिप्रमाणपत्रं टुल्भम्, अथ चैतस्य पदस्य कोऽपि विश्वासोऽपि नासीत् । उच्चोत्तराञ्चनमप्रदप्रापणं नीचतनपद-प्रापणं वा मुलतानेच्छार्थीनमासीत् । यदा कदा राज्यहितमभिकाङ्क्षन्तो विदेशिनोऽपि बादशाहकृपया सर्वोच्चराजकर्मचारिपदमाप्तवन्तः । सर्वेऽपि नूतना बादशाहाः प्राचीनराजकर्मचारिणः निष्क्रान्त्य तेषां स्थानेषु

नूतनकर्मचारिणो नियोजयन्त आसन् । प्रान्तपालाः स्वकीय वेतन-
रूप द्रव्यमादायावशिष्ट सर्वमेव द्रव्यं सुलतानममीपे प्रेषयन्ति स्म ।
प्रायः सर्वाधिकद्रव्यसंग्रहिण एव प्रान्तपालपदेषु नियोज्यन्ते स्म
सुलतानैः भूमिकर विहायान्येऽपि बहुविधाः कराः प्रजासु समारो-
पिताः, किन्तु जजियाकरः केवल हिन्दुप्रजास्वेवासीत् । सुदृसमये
प्रान्तपालाधीनहिन्दूसेनयान्वीय सुलतानसेना द्विगुणा जायते स्म ।
अश्व्याः पदातयो दन्तिन उष्ट्राश्च प्रधानतया सेनायामन्विता भवन्ति स्म ।
सीमान्तप्रदेशरक्षार्थं कुशलसैनिका अपि असत्या आसन् । मुगला-
क्रमणावरोधार्थं कतिपयनूतनानि दुर्गाण्यपि निर्मितानि सम्भूवुः ।

हिन्दूना धर्मशास्त्रानुसारं मुहम्मदीयानां हदीसानुसारञ्च दण्ड-
व्यवस्थाविधानमभवन् । अपराधिनां कृते कठोरदण्डस्य शारीरिक-
यन्त्रणाप्रदानस्य च व्यवस्थया जनमत विरुद्धं जातम् । अत एव फिरोज-
नुगलकेन तादृशदण्डविधाननिर्मूलनस्य प्रायेण व्यवस्था कृता । धनिनी
मुहम्मदीयाः स्वकीयदाससहिता वैभवपूर्णं जीवनं यापयामासुः । यदा
कदा प्रचलितं द्यूतं मद्यपानञ्चावरोद्धुं सुलतानैर्व्यवस्था विहिता ।
दिल्लीनगरी च प्रस्तरेष्टरानिर्मितानेऽमुन्दरभवनशालिनी बभूव ।

कलाकौविदानां विदुषामाश्रयदायकानां मुहम्मदीयसुलतानानां
समये मीरहसन देहलवी-बदरचाचा-मीरखुसरोप्रभृतयोऽधिकं प्रसिद्धाः
फारसीभाषाकवयः क्रमवद्धेतिहासलेखका बभूवुः । धर्मशास्त्रस्य
ज्योतिःशाम्भस्य चानेके ग्रन्था विनिर्मिता बभूवुः । तथा बहूना
संस्कृतपुस्तकानामरवीभाषायामनुवादोऽपि बभूव । मिथिलायां मैथिली-
भाषायाः संस्कृतभाषायाश्च परमोन्नतिरासीत् । मैथिलकविकोऽकिलो
विद्यापतिरेतस्मिन्नेव काले मैथिलीभाषायां बहूनि पद्यानि रचितवान् ।
विजयनगरसाम्राज्ये संस्कृतभाषायाः परमोन्नतिरभूत् ।

उत्तरभारते हिन्दीभाषायाः परमोन्नतिः प्रचारश्चाभवत् । एतस्मि-
न्नेव समये सर्वप्रथमं हिन्दीकविः पृथ्वीराजसमकालीनश्चन्द्रवरदाई

तथा गौरचनाथरामानन्दकवीरप्रभृतयश्च हिन्दीभाषाया पद्यानि निर्माय महत्तम योगदानमकारुः । प्रान्तीयभाषायाः समुन्नतौ च मुहम्मदीयशासकानां सहायुभूतिः सर्वदैवासीत् ।

इत्युत्तमोशकुतुपुद्दीनकाले निर्मितानां कलात्मकभवनानां मध्ये अजमेरमस्जिदा दिल्लीस्थकुतुबमस्जिदः कुतुबमीनारश्चातिप्रसिद्धाः । हिन्दूभौद्धसन्धातिने इव तपस्व्यागमयजीयनसम्पन्ना मुहम्मदीयफरीरा अपि स्वर्गीय धर्म प्रचारयन्त आसन् ।

मेनाडधनिषवशसमुद्भूतया मोरावाईनाम्न्या क्षत्रियकुलालङ्कारया च श्रीरूपभक्तिररिपूर्णगानैर्मक्तिप्रचारो व्यवपि तस्मिन्नेव समये भारते वर्षे ।

यात्रर-राज्यम्

यद्यपि यात्रगे दिल्लीमागराश्च जितवान्, तथापि भारतसम्राट् नाभूत्, यतोऽप्यापि राजपूतानां विशेषतो मेवाडाधिपतेः सग्रामसिंहस्य विचयकरणमयशिक्षमेवामीत् । मेवाडाधियतेरद्भुतयोद्धे रणकर्मविशारदस्य युद्धे द्विगैरुपाद्भुजस्य शरीरस्थानि गहूनि व्रणनिहान्येव तत्कालौकिक वायुस्य साहसित्त्वं च सूचयन्ति स्म ।

यात्मकथायां यात्रर उल्लिखति यद् यदाह जातुलप्रदेशे ग्रासम्, तदैव पत्रद्वारा अधामसिंहो मामख्ययत् यदिदानीमेव यदि भवान् दितल्यामानकमण कुर्यात्तदाह भवतः साहाय्य करिष्यामीति । किन्तु मनि समागते भारते स क्रिमपि साहाय्य नाकरोत् । कदाचिदनेनैव विश्वारित द्वायद्वायरो विजित्य दिल्लीं पराङ्गतो मनिष्यति तदा स्वेच्छयाह सर्वनामण कृत्वा देशान् विजेष्यामीति । किन्तु दिल्लीं विजित्वाप्यह तत्रैवातिष्ठम् । तदा सग्रामसिंहस्य समक्ष युद्धादन्यः कोऽप्युपायो नैवावशिष्ट इति ।

यत् एव अफगानानां राजपूतानाञ्च महती सेनामादाय सग्रामसिंह

हुमायु-राज्यम्

वायरमरणात्पर तत्पुत्री नासीरुदीनापरनामा हुमायू राज्यसिंहासन-
मलञ्चकार । कामरानोऽरुरी हिन्दालश्चेति त्रयोऽन्येऽपि वायरस्यौरसाः
पुत्रा आसन् । मरणसमये वायरः स्वकीय उद्येष्टपुत्र हुमायु समुपदिष्ट-
वान्—‘तान् । स्वानुत्तान्प्रति सर्वदेव स्नेहपूर्णव्यवहारः कर्तव्यः । यथैतेषु
कांऽपि क्लेश नाप्नुयात्तथा कर्तव्य त्वया’ इति । मितृप्रदत्तोपदेश
सर्वदेव परिपालितवान् हुमायुः । किन्तु अन्तरम् सर्वदेव क्लेशितवन्तः ।

अथ वशप्रधानुसार राज्य निभक्तमभूत् । हुमायुराज्याधिकार
काजुलराज्यमीरौ कामरानः सम्मलमम्करिनेवातालारी च
हिन्दालः प्राप्तवान् ।

राज्यशासनमवाप्य हुमायुः सर्वप्रथममफगानान् विजितुमिच्छेत् ।
सुद्वेऽफगानाप्रधानः पराजिता महमूदलादी ममारश्च । अथाफगान-
प्रधानपद शेरशाहः सम्प्राप्तवान् । भारताहर्हिर्निवासनार्थं प्रयतमान
शेरशाहप्रति हुमायुरानमणञ्चकार, किन्तु शुद्धमहत्स्वैव तस्वाधीनता
स्वीचकार शेरशाहः । सप्रामपरानिताफगानशरणादायकं गुजराताधिप
बहादुरशाह विजित्वा स्वाधिकार सम्प्राप्य यावदेश ततः परावृत्तो
हुमायुस्त्वापदेव विजितो बहादुरशाहः ममस्तगुजराते स्वाधिपत्य सम्प्रा-
पयामास । एतस्मिन्नेव समये मालवाप्रदेशाऽपि मुगलहस्तागिमृतः ।

शेरशाहस्य पुरतन नाम परीद आसीत् । आगमलङ्गान्तर्गत-
सामारामक्षेत्रस्य सामन्त आसीत्तज्जनरुः । विमानुदुर्घ्वबहाणेन दुःस्मितः
शेरशाहः परित्यज्य सामाराम जौनपुर गत्वा महता परिधमेण पारसी-
भाषा समधीत्य स्वरितुनिकेत पगतुतः । अथ तस्य योग्यता निवार्य
तज्जनरुः स्वशासनाधीनमामाणा शाननप्रवन्द्ये तमेव नियुक्तवान् ।
मुच्यन्निधतशासनः परीदः सामन्तानन्तानपि निगाय । किन्तु मुद्रन्धेन
व्यधितदृढयासा विमानुदुर्घ्वबहाणेन स पुनरपि एव पत्तिरज्य दिहार-
प्रदेशीयस्यैकस्य सामन्तस्य गेहे दासभाय स्वीचकार ।

अथैकदा सिंहमेक हत्वा स 'शेरशाहः, शेरखानो' वेत्युपाधिमाप्तवान् । क्रमशः शेरशाहः समस्त बिहारप्रदेशं जित्वा वङ्गोपरि समाजमण्डकारं । तथैव रोहतासदुर्गं विजित्य स स्वशक्तिसवर्धनमप्यकरोत् । सर्वधितशक्तेः शेरशाहान्द्रान्तो हुमायुः शीघ्रमेव बिहारं प्रस्थित्य चुनारदुर्गं स्वायत्तीचकार ।

राजनीतिकुशलः शेरशाहः प्रत्यक्षयुद्धे स्वपराजयं विचार्य हुमायुं वङ्गे प्रस्थापितवान् । तत्र गत्वा विलासप्रियो हुमायुः व्यर्थमेव महान्तं कालं व्यतीयाय । अथ यदा हुमायुः स्वगृहं प्रस्थितस्तदा मध्येमार्गं तमवरुध्य शेरशाहो गङ्गातटवर्ति-'चाँसा'नामकग्रामसमीपे तेन सह महान्तं संग्राममकरोत् । तत्र पराजितो हुमायुः स्वप्राणरक्षार्थं गङ्गायां पपात, परं वेनापि नाविकेन तत्प्राणरक्षणं कृतम् । इत्थं शेरशाहः सम्पूर्णं बिहारं वङ्गञ्च स्ववशीचकार ।

अथ हुमायुः कथमपि आगरायामागतः । कियता कालेन सैन्याभिवेशं कृत्वा स कन्नौजप्रदेशे गङ्गातटे शेरशाहेन सह युयुधे । किन्तु युद्धे मुगलान् पराजितान् दृष्ट्वा कथमपि प्राणान् रक्षन् स युद्धस्थलात्पलायितः । एव दिवसमागरायाञ्च शेरशाहस्याधिपत्यं बभूव ।

हुमायुरपि भारतसाम्राज्यं विहाय मरुस्थले सिन्धुप्रदेशे च भ्रमन् एकस्मिन् दिवसेऽतिक्लेशितः समरकभूमेन महान्तं सत्कारं लब्ध्वा परमाप्रीतिमविन्दत । अत्रैव भारतस्य परमप्रतिभाशालिनः सम्राजोऽकबरस्य जनिरभूत् । निर्धनत्वात् कमपि पुत्रजन्मोत्सवं नैव चकार हुमायुः । पुनः कान्धारस्थितेन स्वभ्रानाप्यपमानितो भूत्वा स फारसं जगाम ।

शेरशाहो दिल्लीसाम्राज्यं लब्ध्वा मालवां रायसीनं सिन्धुञ्च विजित्य जोधपुरनरेशं मालवदेशं चातुर्येण स्ववशीकृत्य कालञ्जरमाप्तवान् । कालञ्जरविजयसमये एव रामायनिकद्रव्येऽग्निः सलग्नः, तेन प्यलितशरीरः शेरशाहः सन्ध्यायां मरणमापदे ।

मध्यकालीनभारतीयशासकेषु शेरशाहस्य नाम सर्वदुर्मान् पृच्छन्ति

जनाः । स राज्यस्यात्युच्चादर्शं रक्षन् कथं रति स्म यन्मानवो यथोक्तपदव्या-
समलङ्घितो भवेत्तथैव बहुपरिश्रमशीलाऽपि भाव्य इति । अत्याचारात्प्र-
जाना रक्षगमत्याचारदमनं साम्राज्ये सुखशान्तिसस्थापनं राजमार्ग-
निर्माणं सैनिकानां सौविध्यप्रदानञ्चेति तस्य शासनस्य पद्मं लक्ष्यास्था-
सन् । शेरशाहो त्रिदुपामाश्रयदाता विद्यालयमहाविद्यालयसस्थापकः,
प्रजाहितचिन्तको हिन्दुभिः सह भ्रातृवद्भवहारकारकः सनियमजीवन-
यापकः मुन्नीसम्प्रदायावलम्बी मुहम्मदीय आसीत् । स प्रातः समुत्थाय
कृतस्नानो नमाजं पठित्वा राजकर्मणि लगति स्म । देवल भोजनसमय
एव क्षणकार्येभ्यो विरम्य पुनः स्वकार्ये दत्ताग्धानो भवति स्म । तस्मै
कृपकाः प्राणेभ्योऽपि प्रिया आसन् ।

शेरशाहमृत्योः परं तद्राज्याधिकारिणोऽतीवोत्सवभावस्य बल-
शालिनः शासनेच्छोस्तत्पुत्रस्य जलालसलीमस्यैव समयेऽपगान-
देशस्यैकता विनष्टा । सलीममृत्योरनन्तरं तत्पुत्रं द्वादशवर्षदेशीय
राज्यसिंहासनाभीनं फिरोज निहत्य मुबारकजानः स्वयमेष राज्य-
सिंहासनमलङ्कारः । स राज्यसञ्चालनकार्यं हेमूनाम्बिन मन्त्रिणि समर्प्य
चुनारमभिवमन् विलासगत्य जीवनं यापयामास ।

फारसनादशाहप्रदत्तचतुःसहस्रमेनिकसम्पन्नो हुमायुर्विजित्य
कामरानं काबुलकन्दहारयोः स्वाधिकारं सस्थाप्य पुनर्भारतं विजेतुं
प्रतस्थे । लाहौरं विजित्य सरहिन्दसमीपे सिफन्दरञ्च पराजित्य
दशवर्षानन्तरं स पुनर्दिल्लीं जिगाय । महोदारचेता दयालुः बान्धवैः
सह भोजन्यप्रदर्शको ज्योतिःशास्त्रारगो हुमायुरेकदा स्वकीय-
पुस्तकालयसोपानात्प्रतित्वा ममारः ।

अकबरराज्यम्

हुमायुमरणात्परं त्रयोदशवर्षीयस्तत्पुत्रोऽकबरगो राज्यसिंहासना-
सीनो बभूव । अकबरराज्यसिंहासनारोहणकाले अतीयं सकटसम्पन्ना

मेवावधार्यं यमुनाऽऽलोचिता यद् यावदह शिशोदियाकुलशेखरीभूत
मेवाडाधिपतिं न जेष्यामि तथा चित्तौड रणधम्भोरयोः स्थाधिपत्यन्नेव
सस्थापयिष्यामि तावद्भारताधीशोऽपि नैव भविष्यामीति ।

बहुविचारानन्तर महत्या सेनया सह अकनरश्चित्तौडदुर्गं विजेतुं
प्रस्थितवान् । तत्कालीनचित्तौडाधिपती राणोदयसिंहोऽकबरभयात्
पलायितः, किन्तु सेनापतिर्जयमल्लो मुहम्मदीयैः सह युद्धं कुर्वन्वीर-
गतिमापेदे । अनन्तर विलुप्तधैर्याः क्षत्रिया गैरिकबल परिधाय स्वभार्या-
क्षिताप्रवेशार्थमादिश्य युद्धं कुर्वाणा एव पुरन्दरपुरातिथयो जाताः ।
एव चित्तौडदुर्गोऽकबरस्थाधिपत्यमभूत् । उदयसिंहस्तु चित्तौडदुर्गादन्यत्र
उदयपुरनामकं नगरनिर्माणं स्वायास व्यधत् ।

चित्तौडपतनात्परमकनरो रणधम्भोरदुर्गं कालञ्जरदुर्गञ्च सखेल
जिगाय । अन्येऽपि बीकानेर जैसलमेराद्यधिपतयोऽकबरार्धीनता
स्वीचक्रुः । एवं राजस्थानेऽकबरस्य पूर्णः प्रभावो जातः । किन्तु
मेवाडयुद्धस्याधुनापि नान्तो बभूव । उदयसिंहमरणान्तरं तत्पुत्रः
प्रतापसिंहो मेवाडाधिपतिर्भूत्वा पुनाश्चित्तौडदुर्गं विजेतुं दृढं
सकल्पितवान् । परमोत्साहसम्पन्नस्याद्वितीययोद् राणाप्रतापसिंहस्य
मनसि राणाकुम्भा सम्राटसिंहयोर्वीरत्वपूर्णां समामगाथा श्रुत्वा अपूर्वा
चेतना जागरिता । तेन मुगलैः सह सन्धिमस्वीकृत्याद्यौ युद्वायैव स्वमनसि
विचारितवान् ।

एकदा क्षत्रियैः सह कृतयैवाहिकसम्बन्धं स्वाभिमानसम्पन्नश्चाकबरः
परमधिक्रमशालिन क्षत्रियकुलाङ्गार बुद्धिमन्तं सम्राजः प्रियपानं दिक्षास-
म्भिश्च स्वश्यालपुत्रं मानसिंहं क्षत्रियकुलालङ्कारस्य महाराणाप्रतापसिंहस्य
समीपे स्थाधिपत्यस्वीकरणं सन्देशं प्रदाय विसर्ज्य । तस्यागमनवार्तां
श्रुत्वा प्रतापः ससम्मानं तं स्वागतेनाभिनन्द्य भोजनावासव्यवस्थामकरो-
त्तस्य । किन्तु भोजनसमये सहभोजनाय नागतवान् प्रतापः । भोजन-
परिवेषणकर्मणि सलग्नं प्रतापपुत्रं पप्रच्छ मानसिंहः—क वतंते प्रताप-

सिंहः ? मया सह भोजनार्थं स नागमिष्यति किमिति । 'तस्य शिरसि महती वेदनाऽस्ति, अतोऽनावद्य भोजनमेव न करिष्यतीति प्रोक्तं प्रतापपुरेण । ज्ञातकारणो मानसिहस्त्वरितमेव भोजनं विहायोत्तिष्ठन् प्रोवाच— 'शीघ्रमेव समादाय शिरोवेदनौषधमागमिष्यामि दिल्लीतः' इति । वचनमिदं श्रुत्वैव परमामिमानी प्रतापः 'स्वपितृस्वसृपतिना सहैवा- गन्त-यमिति प्रोवाच । एतेन प्रतापवचनेन क्रोधज्वालामालाकुलितमना मानो घोटकमारुह्य दिल्लीं प्रतस्थे । गतवति तस्मिन् धनियकुलदूपरे प्रतापविहो भोजनावास गङ्गाजलेन पवित्रीकारितवान् ।

दिल्लीं गत्वा मानसिहः स्वक्रीयापमानकर क्षत्रियकुलभूषणस्य वचन- ममिमानञ्च श्रावितवानरुवग्म् । श्रुत्वैव मानसिहवचनमकबरः सर्व- साग्रामिकाख्यमुसजिता महती सेना मानसिहेन सह महाराणा- प्रतापसिंहं विसर्जयामास । सा च गत्वाउदयपुरमव रुरोध । किन्त्वहो साहस क्षत्रियाणाम् ! मुष्टिमेयसैनिकसम्पन्नोऽपि प्रतापः प्रियघोटक चेटक- मारुह्य मुगलैः सह योद्धुं हल्दीघाटीनामक स्थानमाजगाम ।

तत्र पदातीना पदातिभिरश्वारोहिणामश्वारोहिभिर्गजारोहिणा गजारोहिभि रथारोहिणा रथारोहिभिश्च चमचमायमान-खड्गतोमरप्रास- पुन्तायस्त्राणा खणत्रणायमानेन प्रवृद्धशमश्रूणा सुरिदलकेशकूर्ताना मुहम्मदोषाना हस्तशिरोघ्नीयाद्यङ्ग कर्तनसमुत्पन्न क्षपक्षपायमानध्वनिना घोरारोहिणा धावता सैनिकाना चूर्णता हस्तिनाञ्चोत्कारेण वायुवेगसमा- नाना विविधयुद्धालङ्कारालकृताना वागुरासम्पन्नानामावर्तशुक्तिदेवमणि- लक्षणलक्षितानामश्वाना हेपितेन लम्बायमानगलानामुष्ट्राणा विकृतेन विरायेण शीघ्रगामिना ध्वजपताकतोरणोपशोभिताना रथाना कच- कचायमानचक्रस्वनेन अन्यताञ्चर्यता वष्यता कर्ष्यतामित्यादिशब्दैः कूर्णता धावता चीराणा गर्जनेन महत्कोलाहलपरिपूर्णः सैन्यादि- पादाभिपातसमुत्थितधूलिसम्पन्नः सगरः समजनि ।

तत्र 'हर हर महादेव, जयत्रेकलिंग.' इति गर्जता वीराणा ध्वनि-
गंगन पुष्कान्त । अपूर्वशक्तिसम्पन्ना. स्वमातृभूमिरक्ष्यतत्परः क्षत्रिया
अभूत्पूर्वोत्साहसम्पन्न महान्त क्षर मानसिंहसरजितैर्मुहम्मदीये सहा-
कुर्वन् । युद्धभूमौ मानसिंहमन्विष्यतो मुहम्मदीययूयमप्यगतस्य प्रतापस्य
समुत्पन्ने प्राणसकटे स्वामिमक्तिसम्पन्नौ क्षत्रियकुलमूपणौ मल्लामल्ल-
नामकौ वीरौ 'क्षत्रेण परिनीयमान प्रताप मुहम्मदीया वधिष्यन्ति चेत्
क्षत्रियाणा गौरवमेव समाप्तिमाप्स्यती'ति विचार्य तयोरेकः प्रतापशिरसि
संस्थित छत्रं स्वशिरसि ग्रथारयत् । तेन चाप्यमेव प्रताप इति
मत्या स युद्धाभिरतैर्मुहम्मदीयैर्निहतः ।

ततोऽपि भयङ्करे प्रवृत्ते युद्धे प्रतापो मरणात्यलायनमेव वर
विचार्य रणस्थलात्पलायितो बभूव । किन्तु द्वौ मुहम्मदीयौ तत्पृष्ठ-
गायेवास्तान् । अक्षरदासभूतः प्रतापसिंहभ्राता शक्तिसिंहस्तस्य पदे
पदे प्राणसकटमवलोक्य मुहम्मदीयौ तस्मैव सङ्गेन निहत्य प्रताप-
चरणयोः पपात । भ्रातोरप्यर्थं प्रेमसम्मेलनं बहुवर्षानन्तरमभूत्तत्र ।

प्रतापस्य प्रियघोटकश्चेत्कस्तत्रैव ममार । चेत्कार्यं विलपमानः
प्रताप. शक्तिसिंहप्रदत्तमश्वमारुह्य कतिपयानसिंहसैनिकभार्यापुत्रपुत्री-
सम्पन्नः कानमाश्रितवान् । प्रतापसिंहमलम्ना मानसिंहो विजयिन-
मप्यात्मानमधिजयिनमेव मेने ।

भार्यापुत्रपुत्रिकाकतिरयामात्यानुचरसहितः प्रताप. कटमयजीवन
यापयन् यदा कदा घासरोटिका मध्यवन् श्रावल्या कानने परत-
गुहामु चभ्राम । तत्रानि मानसिंहादिप्रधानसहिता मुगलास्तमन्विष्य-
माणा अत्र प्रतापोऽयं शयो वा अदृश्यमान इति विचारयन्तो धावन्त एव
बभूवुः । किन्त्वभूत्पूर्वसकटसम्पन्नोऽपि मानी सूर्यकुलयशोवर्धनां हिन्दु-
मानरक्षकः प्रतापो मुगलाधीनतामयशस्त्रीमवधार्य वनधाममेव
श्रेयहरु मेने ।

किन्तु प्रतापस्य धैर्यमालनमकामिन्दिजसे तदा ज्ञातं यदा

चनमाजारेण हस्ताद् प्रलादधृताया घासरोटिकाया तत्कुमारी करुण-
ध्वनिपरिपूर्णं रादनञ्चकार । तस्मिन्समये शिलाखण्डविराजमान-
प्रतापो घटनामिमा विलोक्य हस्य विचारितवान्—यो हि राज-
मुकुटस्तत्सन्ततीना क्षणमात्रमपि मुक्तं न ददाति, यस्य रथायं
घासरोटिकाया कृते मलिका करुण विलपति, कष्टदायकस्य तस्य
रक्षणादरक्षणमेव श्रेय । भ्रातरो बान्धवाश्च सर्वे एवाकराय वन्या
भगिनीश्च प्रदाय मुक्तवासं कुर्वन्ति दासभावापन्ना । किन्त्वहमेव श्रायं-
त्वाभिमानरक्षार्थं मृत्युना सह सुध्यमानो मेवाडवासिजनानां जीवनादुक्तिं
कुर्वन् राजनीतिपरिपूर्णमनुचितं करोमि । अकबरश्च बहुवारं स्वकीय
दूतैस्त्वाद मम सन्निधौ प्रेषयद्यतेकवारमपि प्रतापन मत्त पराजये स्वीकृते
तस्य सम्मानरक्षणं सर्वदा भविष्यतीति । किन्त्वह सर्वदैव वातामिमा
गुञ्जीकृत्य अकबरप्रार्थनावहेलनामकरोम् ।

सर्वमेव विषयं सम्यक्तया विचार्य प्रतापो दूतेन स्वहस्ताक्षरान्वित
सन्धिपत्रमेकं दिल्लीरवरस्याकबरस्य समीपं प्रेषयामास । गत्वा च दूतो
राज्यसिंहासनासीनस्याकबरस्य हस्ते सन्धिपत्रं ददौ प्रतापस्य ।

पुनः पुनः सन्धिपत्रं पठतोऽप्यकबरस्य चेतसि प्रतापस्यैवेदं हस्ताक्षर-
मिति विश्वासो नाभूत् । ततः सर्वे समासदोऽपि पत्रं विलोक्य विस्मिता
प्रसन्ना अपि महाराणावदौ विवाहितस्य प्रतापहस्ताक्षरपरिचायकस्य
अकबरदासभूतस्य प्रतापभक्तिशालिनं पृथ्वीराजस्य हस्ते पत्रं
प्रदातुं कथितवन्तः । अनन्तरमकबरहस्तात्पत्रमादाय प्रतापहस्ताक्षर-
मवलोकयत एव पृथ्वीराजस्याथ स्थिता भूमिः पातालं गता, नेत्रे
ऽन्धकारपरिपूर्णे जाते । मेवाडराजमुकुटमकरचरणं लिहन् अचिराद्
द्रक्ष्यामिनि विचारयत् स सपदि तिमिराच्छन्न इव बभूव ।

क्षणं विचार्य पृथ्वीराजो बादशाहमुवाच—‘देव ! इदं प्रतापस्य
हस्ताक्षरं नास्ति, पत्रेऽस्मिन् सन्देहो मम । पत्रमिदं सत्यं मत्वा-
नन्दो नैव विधेयोऽस्माभिः, पूर्वमेतस्य सत्यताया अन्वेषणं कर्तव्यम् ।’

कारागारे दूत निहित्य अकररेण च सर्वमिदं विचार्य पत्र मिलेखितुमाज्ञा प्रदत्ता पृथ्वीराजम् ।

अथ गृहागतमोदातीन्वपूर्णमुग्रं पृथ्वीराजमवलोक्य तत्पत्नी पप्रच्छ—
‘नाथ ! केन हेतुनायं भवतो मुखे शुष्क कमलामित्रं सजातम् ?’
पृथ्वीराजः प्रतापपत्रं स्वपत्न्या हस्ते प्रदाय सर्वमेवोदन्तजातं स्वसन्ताप-
कारणमकथयत् । पृथ्वीराजपत्न्यपि प्रतापपत्रमवलोक्यातीव सन्तप्त-
मानसा जाता । कृतकृत्यनिश्चयः पृथ्वीराजः प्रतापसविदे निम्नलिखितं
पत्रं लिलेख—

‘देव शिशोदियाङ्गुलमूषण ! निर्लज्जाः पत्नीदुहितृस्वसृभ्रातृपुत्र-
सहिता हिन्दवः अत्रियाश्चाकरहस्ते विक्रीताः । एतादृशेषु कुलाङ्गा-
रेषु प्रताप ! त्वमेवैकाकी दिव्यज्योतिस्वरूपो हिन्दुमानरत्नकोऽसि ।
अकरहस्ते विक्रीतेष्वपि सर्वेषु अत्रियेषु त्वमेव भारतमातुमुत्त-
मिमास्यसि । एकस्मिन्दिवसेऽकररो ससारान्महाप्रस्थानं करिष्यति,
सहैव तेन ससारस्यस्तस्यापणोऽपि गमिष्यति । किन्तु भवतो नामामरता-
माप्स्यति ।

अथ च भारते भवत्येव अत्रियत्वम् । यथा वनवासी भवानिदानीं
शोभते, तथा मुगलाधीनो शोभिष्यते किम् ? यथाऽयं मुगलाधीनस्य मम
भवति अद्वास्ति, तथाग्रे भविष्यति किम् ? यथोन्नतमश्रु कृत्वा भवानि-
दानीं चलति, तथा पुनश्चलिष्यति किम् ? कश्च भाविनीनां सन्ततीनां
कृते आदशो भविष्यति ? कस्य च अत्रियस्य कया ग्रामे चत्परे समा-
यास्य भानिनो जना गाह्यन्ति ? यथा विचारणा भवतेदानीं कृता तथा
पूर्वमेव कथं न कृता ? किमयं कष्टं सोढम् ? वनवासो व्यर्थं, गृहपरि-
त्यागेन राज्यपरित्यागेन घासरोटिकामक्षणेन गिरिगुहातु वासेन मुगल-
सैनिकानां मयादितस्ततोऽश्वोरानपरिपात्रनेन किं फलं लब्धम् ?

मुगलारे ! भवतैव हृदि विचार्यताम् । उत्पन्नं पाठयन् स्वामिमान-

रक्षार्थं प्राणत्यागोऽपि परम्, निरभिमानिनामस्वरपादधूमिं विहता देश-
जातिद्रोहिणा क्षत्रियाणां का गतिर्भविष्यति ?

धनियजुलालझार ! मम वाक्य मानयित्वा मुगलैः सह सन्धिचर्चापि
परित्यज्यताम् ।' इति ।

ततः राणाप्रतापदूत कारागारान्मोचयित्वा विपुलैर्द्रव्यैः परितांघ्र
पत्रसहित प्रतापसविधे पुनः प्रेषितवान्पृथ्वीराजः । शीघ्रगामिनमश्व-
मारुह्यदूतोऽसी समागत्य सन्धिपत्रलेखनपश्चात्तापान्वितस्य प्रभूतग्ला
न्धवनतमस्तकस्य स्वनैर्बाल्ये क्रोधान्वितस्योद्दिग्मन्त्रितस्य प्रतापस्य हस्ते
पृथ्वीराजलिखित पत्र प्रदत्तवान् ।

बहुधर पत्र पठित्वा परमप्रसन्नः प्रतापः पृथ्वीराजसकाश
पत्रोत्तरमिदं लिखत्—'भगवत एकलिंगस्य* शपथं कृत्वा लिखामि
अदह तुर्कबादशाहसमक्ष कदापि नतमस्तको नैव भविष्यामि । सूर्यः
पश्चिमदिशि नोदेष्यति । यावन्मम राज्ञो मुगलानां शिरस्तु भ्रमति
तावत्त्वमप्युन्नतश्मश्रुर्भवे । सागावशज. प्रतापोऽकराधीनता नस्वीकरि-
ष्यति, न स्वीकरिष्यति, नैव स्वीकरिष्यति' इति ।

क्रिन्तु कष्टमयजीवनाद् व्याकुलो भूत्वा प्रतापः स्वमातृभूमिं
मेवाह परित्यज्यान्यत्र गन्तुमना यावदेव बभूव, तावदेव सजयतु प्रताप
इति ध्वनिं सहसैव श्रुतवान् । समागतो भामाशाहः पपात प्रतापचरण-
रविन्दयो । 'नाथ! भवन्तमेवान्विष्यन्नहमपि यने यने विचरामि । भवतो
मुञ्चच्छायाया मया बहूनि धनानि समुपार्जितानि । सर्वास्येतानि भवत
एवे'त्युक्त्वा यावता द्वादशवर्षाणि यावत्सर्वशक्तिसहस्रसैनिकान् वेतन-
भोगिनो विषाय युद्धं कर्तुं शक्यते, तावन्तं पनराशिं समर्प्य प्रताप-
चरणयोर्भामाशाहः प्रार्थयामास—'प्रभो ! एतेन धनराशिना वेतन-
भोगिनः सैनिकानेकरोकृत्य पुनर्विजयोन्मुखो भवतु भवानि'ति । हर्षो-

* वदथपुरातनसार्धत्रिकाशवर्तिपार्वतप्रदेशस्थिते विशाले मन्दिरे विराजमानो
राणाजुलालाभ्यदेव शिवः ।

स्कलमना द्विगुणोत्साहसम्पन्नश्च महाराणाप्रतापो वेतनभोगिनीं सेना-
मेकत्रीकृत्य जयत्वेकलिङ्ग इति ध्वनिं कुर्वन् सधैनिको गिरिदुर्गा-
न्निःसृत्य मेवाडस्थिताननेकान् दुर्गाधिकारिणां मुहम्मदीयान् पराजित्य
कुम्भलगढोदयपुरप्रभृत्यनेकानि दुर्गाणि जिगाय । किन्तु चित्तौड
मुगलाधीन एवासीत् । पुनरुदयपुरमधिवसन् महाराणाप्रतापसिंहः स्व-
विजयोपलक्ष्ये महान्तमुत्सव चकार । दीनानायेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रचुर
धन ददौ । एवभूतो महाप्रतापशाली प्रतापः पञ्चविंशतिवर्षाणि राज्यं
कृत्वा पुरन्दरपुरातिथिर्बभूव ।

वस्तुतो महाराणप्रताप एवैकाकी क्षत्रियमानरश्चरुः । अन्ये सर्व एव
मुगलाधीना भूत्वा स्ववशमर्षादा परित्यक्तवन्तः । प्रतापकीर्तिं गावन्तो-
ऽधुनापि जनाः सन्तोष नाप्नुवन्ति । यद्यपि चित्तौडदुर्गं प्रतापाधीनं
नैव बभूवः; किन्तु देशस्य समस्त यो ह्यादर्शस्तेन समुपस्थापितः, स रत्न
भारतीयजनानां विशेषतः क्षत्रियाणां कृते महान् गौरवस्य निपयोऽस्ति ।
जयतु मानृभूमिरक्षको मेवाडमुकुटभूतः क्षत्रियकुलमूर्धन्यः प्रतापः ।

एतस्मिन्समयेऽन्यानपि देशान्विजित्वा अरुवरः परस्पर कलहं कुर्वतो
गुजरातभूपान्स्ववशीकृत्य दिल्लीं समागतः । पुनरपि समुत्पन्नायां गुजराता-
शान्त्या तत्र गत्वा सर्वनिवाशान्तिकारकान् समाप्यार्थिकव्यवस्थाया
टोडरमलं नियुज्य सम्राट्कररीं दिल्लीं पराकृतः ।

तदनन्तरं बह्मसुलताने मृते स स्वतन्त्रमुद्योप्यमाण दाउदग्रान
निहत्य बङ्गोऽपि दिल्लीराज्ये विलीनीकृतोऽरुवरः । एष सम्पूर्ण एव
समयो राज्यविद्रोहिणां दमनकर्मण्येव गतः । सर्वप्रथमं बङ्गे विहाणे
च विद्रोहारम्भोऽभूत् । नूतनकर्मचारिभिर्नूतननियमप्रवर्तनेन प्रजामु
महत्प्रशान्तिः अनुत्पन्ना । सामन्तानामधिकारनिरोधणेन तेषुपि भय-
भीताः सञ्जाताः । राजप्रधानकर्मचारिणामाज्ञया तदस्यवर्तिनः कर्म-

चारिणो लोमाभिभूता प्रजाम्य प्रभूतमुत्कोच गृहीतवन्त । एतेनापि
जना व्याकुलतामापन्ना ।

अथ मुहम्मदीया अपि मुहम्मदीयधर्मसहिर्मुसलमानर विचार्य
तद्विमातृज मिर्जाहकीम राज्यसिंहासनासीन विधातु विचारितवन्त ।
जौनपुरस्थमुहम्मदीयधर्माचार्येण बादशाहो मुहम्मदीयो नास्तीदानीमिति
निर्णय प्रदत्त । अक्रूरश्च स्वधर्मे प्रस्तरवत्सस्थितो विद्रोहिणा दमन-
मारब्धवान् ।

मिर्जाहकीम कूटचक्रकारिभि सूचना प्राप्य दशसहस्राश्वा-
रोहिभि सह पञ्जावमाक्रान्तवान् । वृत्तमिदमवाप्याकचरोऽपि महत्या
सेनया सम्पन्नो मिर्जाहकीमेन सह योद्ध तत्र गतवान् । किन्तु समुपस्थिते-
ऽक्रुरेऽसौ पलायितो भूत्वा काबुल जगाम । तत्रापि पृष्ठगत्याकचरस्या-
धीनता स्वीकृत्य मुक्तो मिर्जा कियत्कालानन्तरमेव पञ्चत्वमगात् । इत्थ
काबुलोऽपि मुहम्मदीय साम्राज्याधीनोऽभूत् ।

समाप्ते काबुलकलहे पश्चिमोत्तरप्रदेशपरिस्थितौ ध्यान ददानो
बादशाहोऽफगानप्रदेशादप्यग्रे तूराने सस्थापितं स्वसाम्राज्यकण्टकीभूत
नूतन राज्य तदधीश्वरमुजबेकश्च विजेतु वीरबलभूष सेनासमाहृत
विधाय प्रेषयामास । यद्यपि तस्मिन् युद्धे मृतो वीरबल, किन्तु तस्य
सेनिका नूतनराज्यसस्थापकमुजबेक विजित्य तद्राज्य मुगलराज्याधीन
कृतवन्त । काश्मीरे स्वाधिकार सस्थाप्य मुलताने सिंधे च स्वशासन
स्थापितवन्तो मुगला । पिलोचिस्तान कन्धारश्च नित्वा पश्चिमोत्तर
सीमातरक्षणपूर्णा व्यवस्था कृताकचरेण । उत्कलप्रदेशे विजिते स्वसा-
म्राज्याधीने कृते च पूर्वसीमान्तरक्षणस्यापि प्रश्न समाप्त एवाम्भूत् ।

इत्थमुत्तरभारते स्वशासन सस्थाप्याकचरो दक्षिणभारतस्थितानि
मुहम्मदीयराज्यानि जेतुमिषेय । अथ दक्षिणसमुद्रतटे पुर्तगाल
निवाहिनामपि तस्मिन् समये शक्तिवर्धनमकचराय कष्टकरमासीत् ।
दक्षिणभारतीयराज्याधीनाना परस्परं वैमत्यमपि तस्मिन् समये

साम्राज्येऽक्रुवरस्येच्छुयैव सर्व एव राजकर्मचारिण उन्नतस्थानमवनत-
स्थान वा प्राप्तवन्त आसन् । बादशाह एव सर्वप्रधानः साम्राज्यस्य ।
तस्य कार्यकरणार्थं प्रधानमन्त्री अर्थमन्त्री न्यायाधीशो भोजनाध्यक्षो
दानाध्यक्षश्च प्रधाना बभूवुः । अन्येऽपि तेषां सविधे कतिपयकार्यवाहका
जन आसन् । बादशाहः स्वयमेव सभायां समुन्नतस्थाने समुपविश्य
राजकीयकार्यविचारं कुर्वन्नासीत् ।

जहागीर-राज्यम्

अक्रवरानन्तरं सलीमः, नूरुद्दीनमुहम्मदजहागीरशाहशाहगाजीः-
परनामा सिद्दासनासीनो बभूव । तस्य स्पष्टवादितायां शिक्षाचारेण वाक्य-
पाठनेन च सर्व एव जनाः प्रसन्ना भवन्त आसन् ।

खुसरो जहागीरस्य जेष्ठपुत्र आसीत् । अक्रवरस्य समये जहागीरेण
समुपस्थापिते विशोहे राजा मानसिंहोऽजीजकोका च द्वावपि
मिलित्वा जहागीरपुत्रायैव राज्याधिकारं प्रदातुमसफलं कूटकृत्यमपि
कृतवन्तौ । एतेनैव कारणेन खुसरोजहागीरयोः परस्परं वैमनस्यमप्य-
भूत् । प्राप्ते राज्यशासनाधिकारे जहागीरः खुसरोशाहजादं वन्दिनमपि
कृतवान् । एतेनैव कारणेन दुःखितः खुसरोरेकस्यां सन्ध्यायां साधं
त्रिशताश्वारोहिभिः राजभवनं विहाय पलायमानः पञ्जाबं गत्वा
लाहौरोपरि स्वाधिकारं स्थापितवान् । तत्र सिकन्दरगुरुमर्जुनं समागत्य
तस्मादाशीर्वाचनञ्च सम्प्राप्तवान् । अनन्तरं जहागीरोऽपि लाहौरं गत्वा
युद्धे तं पराजित्य वन्दिनं विधाय तस्य सार्धान् महता कठोरदण्डेन
योजितवान् । सिकन्दरगुरुमर्जुनञ्च शूलमारोपितवाश्च । जहागीरेण
स्वगुरौ निहते सर्व एव सिकन्ता मुहम्मदीयविरोधिनो बभूवुः ।

जहागीरस्य जीवने सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णघटना नूरजहानाम्ब्या मुन्दर्या
सह विवाहसम्बन्ध एवासीत् । नूरजहा चिका, बुद्धिमती नारी आसीत् ।
सा खलु राज्यस्य कठिनतममपि कार्यं तीक्ष्णबुद्ध्या शीघ्रमेवायगम्य
तदनुकूलं प्रतीकारं चारि जहागीरं समये सूचयन्वासीत् । जहा-

गीरोऽपि सर्वमेव राज्यमार तस्यै समर्थं स्वयं निश्चिन्तो मूल्या
प्रिलासिताया मग्नो जातः । नूरजहाँ च दीनानाथेषु दया निर्ध-
नेभ्यो मुहम्मदीयेभ्यः कन्योद्गाहार्थं धनञ्चापि ददत्यसीत् ।

अथ यद्द्वे विद्रोहं कुर्वन्तमुसमानगतान् शाहजहानः निर्दयं परा-
जितवान् । एव मेवाडाधिपतेरौरशिरोमण्येः प्रतापसिंहस्य महाप्रस्था-
नात्परं तत्पुत्रोऽमरसिंहो यदा राजसिंहासनमलञ्चकार, तदा जहागीरः
स्वपितुर्नोत्पनुसारं राणांमरसिंहपिरुद्धा युद्धसन्नदा महतीं सेना
प्रेषितवान् । पुनरपि राजपूतवीरा एव पराजिता यम्बुः । नूतनो
महाराणा च यादशाहस्याधीनता स्वीचकार । किन्तु मेवाडाधिपेनामर-
सिंहेन सह शाहजहानो मित्रतापूर्णव्यवहारमकरोत् । इत आरभ्य
औरंगजेबशासनपर्यन्तं मुगलानां मुहदिवासीन्मेवाडाधिपतिः ।

दक्षिणभारतेऽपि स्वपितुर्नोतिमेवानुससारं जहागीरः । तदाऽहमद-
नगरे निजामराज्यस्य व्यवस्थां अस्सीनियानिवासिनो मल्लिकाम्बरस्य
हरतगतसीत् । स यत्नं योग्यः प्रतिमाशाली शासकः । अम्बरोऽपि स्वं
स्वतन्त्रं घोषितवान् । तद्विरुद्धं मुगलसेनाभ्युत्थाः प्रेषिता अप्यसफला
एव जाताः । पुनः शाहजादं खुरंभं महत्वा सेनया प्रेषितवान्
शाहजहानः । स च मल्लिकाम्बरं सन्धिं कर्तुं प्रिवशीचकार । जहागीरो
खुरंभस्य सफलतायां शाहजहानस्योपाधिं प्रदत्तवान् तस्मै । किन्तु दक्षिणे
सदैवोपद्रवेण मुगलसैनिकानां तैः सह युद्धमेवासीत् । तथोत्तरभारतेऽपि
राजनीतिकोपद्रवोऽप्यधिकः सम्बभूव । मल्लिकाम्बरस्य युद्धप्रणाल्या
मुगलानां महतीं हानिरभूत् । किन्तु मृते मल्लिकाम्बरे तदुत्तराधिकारिणं
हम्मीदरमाननुत्कोचेन सन्तोऽप्याहमदनगरपर्यन्तं स्वकीयं शासनं सस्था-
पितवान् मुगलराजशाहः । लाहौरे समुत्पन्नेन शाहजादशाहजहानेन सह
नूरजहानाः पूर्वमतीव मेलनमासीत् । किन्तु कालान्तरे द्वयोर्मनोमालि-
न्यमभूत् । नूरजहाँ सर्वमेव राज्याधिकारं स्वहस्तगतं कर्तुंभियेय ।

अत एव सम्राट् शाहजहानपरित्यज्य तत्कनिष्ठभ्रातर शहरयार गज्याधिकारिणं विधातुमकामयत् ।

एतस्मिन्नेव समये ईरानवासिनः कन्दहारे स्वाधिपत्य सस्थापितवन्तः । जहागीरो महत्या सेनया शाहजहान कन्दहारं गन्तुमादिष्टवान् । किन्तु मदीयानुपस्थितौ नूरजहा मद्विरुद्धं कूटकृत्यं करिष्यतीति विचार्य स कन्दहार नैव गतवान् । एतदवसर समवाप्य नूरजहा तद्विरुद्धा बादशाहस्य समक्ष महतीमिन्दामकरोत्, तस्मै जीविकायं प्रदत्ता भूमिमपहर्तुञ्च बादशाहमकथयत् । स्वीकृतवाञ्छं बादशाह एनामभ्यर्थनाम् ।

मदीयलङ्घ एव मा रक्षिष्यतीत्यवधार्य स शीघ्रमेव आगरामाक्रम्य दिल्लीं प्रस्थितवान् । विलोचपुरनामकस्थाने बादशाहसेनाभिः समं तत्सगरः सम्बभूव । किन्त्वसौ पराजिनो भूत्वा मालवे गुजराते च भ्रमन् दक्षिणभारत गत्वा ततोऽपि तेलङ्गनामाजगाम शाहजहानः । पश्चाद्भङ्गे समागत त महावतखानः पराजित्य दक्षिणभारतमेव परावर्तयत् । पुनर्बादशाहस्य सविधे क्षमायाचना कृत्वा स तेन सह मेलनमकरोत् । दण्डरूपेण कतिपयदुर्गाणि स्वकीयपुत्रौ दारौरङ्गजेयौ च प्रदत्तवान् ।

दैवतः कथयति—नूरजहा सर्वमेव राज्याधिकार स्वहस्तगतं कर्तुमिच्छन्त्यासीदिति पूर्वमेव वर्णित मुक्तामणे ! अधुना महावतखानेन सह नूरजहाया यथा विरोधोऽभूत्तमपि श्रुत्वा । महावतखान एकः परमशक्तिशाली धनिको मुहम्मदीय आसीत् । तमपराजित्य नूरजहा स्वकीययोजनाया साफल्यं लब्धुमसमर्था सती तस्यैव मूलोच्छेदं विधातुमियेव । बादशाहस्य सविधे यदुवारं तमिन्दामपि पृतवती । शाहजहानकृतविद्रोहदमने महावतो महती योग्यता प्रदर्शितवानासीदित्यगणयन् बादशाहो 'महावतो राजकीयकांक्षस्य द्रव्यं हृतवानि'त्यभियोगं संस्थाप्य तं राज्यसमायामागन्तुमादिष्टवान् । एतमपमानमसहमानो महावतखानो विद्रोहं चकार ।

स्वयंशक्तिना राजपुत्रानां साहाय्येन शैलमगध्यास्तटे शिबिरमिषितं वाद-
शाहं यन्दिनञ्चनारं महान्तम्नान् । एतन्त्या मन्टमयपरिस्थितौ नूरजहा
अतीवधैर्येण कार्यं कृतवती । पूर्वं सा शाहजहानं मौक्तुमुद्योगं कृत्वाप्य-
सफला स्वयमेव कारागारं प्रविश्य समीक्ष्य समयं वादशाहेन सममेव
कारागारात्निःसृत्य पलायिता ।

महापत्तनानो दक्षिणभारतं गत्वा शाहजहाबेन सह मिलितवान् ।
किन्तु नूरजहा विजयाधिकलामदायको नाम् । दीर्घकालाद्गुप्तो
वादशाहो द्वाविंशद्वर्षाणि यावद्राज्यं कृत्वा पञ्चत्वमापेदे ।

जहागीर एको युद्धिमान् विदुषा सत्कारकारको, धार्मिकरत्नगत-
शून्यो हिन्दुसाधूनामपि प्रशंसकस्तुर्कोमारा वदन्नपि फारसीभाषायाः
पूर्णशता हिन्दीगानभ्रयणप्रेमान्वितः प्राकृतिकसौन्दर्योरासकः कला-
कोविदश्चासीत् । किन्त्वहारात्मेव निलाशिताया मग्नत्वाद् यौवन-
युव तस्य स्वास्थयतनमभूत् । जहागीरशासने क्रिद्धिदपि नूतन परि-
चरतं साम्राज्ये नैव जातम् ।

शाहजहान राज्यम्

जहागीरस्य मरणात्परं नूरजहाँ शहरयारं सर्वधर्मितुमचेष्टत ।
नूरजहामतस्थितं शहरयारोऽपि स्व लाहौरनादशाहं धोपितवान् ।
उत्तिमन् समये शाहजहानो दक्षिणभारते वसन्नासीत् । तस्य श्वशुर
आसफगानो महान् सहायकश्चासीत् । असावेव तं दक्षिणभारतादाहृत्य
राज्यसिंहासनासीनञ्चकार । युद्धे शहरयारं पराजित्वान्धोचकार शाह-
जहानः, सर्वानिव प्रतिद्वन्द्विनां धातितवाश्च । ततोराज्यकार्येभ्यः पृथ-
ग्भूत्वा श्वेतवस्त्रं धृत्वा लाहौरे निवासञ्चरे ।

मुगलानां शासने शाहजहानस्य शासनकालोऽतीव रमणीयो
वभूव । तस्य घनराशयोऽद्वितीयाणि भव्यानि भवनानि च देशे देशान्तरे
च कीर्तिं विस्तारयामासु । किन्त्वरुसरस्य जहागीरस्य च धार्मिकनीति

विहायासौ राज्यहित नैव चकार । शाहजहानः परिपथः मुन्नीसम्प्रदायाव-
लम्बी मुहम्मदीय आसीत् । शाहजहानस्यान्यधर्मावलम्बिभिः सह क्रूर-
व्यवहार एवौरङ्गजेरस्य चेतसि क्रूरत्वस्य धर्मान्धतायाश्च सूत्रपातमक-
रोत् । मुन्नीमुहम्मदीया अपि शाहजहानस्य समये धर्मान्धा मदमत्ताश्च
भूत्वा हिन्दुभिः सह महान्तमत्याचारं कृतवन्तः । राज्यसिंहासनासीने
शाहजहाने दक्षिणभारतस्थितः प्रान्तपालः खानजहानो विद्रोहमकरोत् ।
किन्तु पराजितो भूत्वासौ बादशाहेन शूलमारोपितः । तदन्तरमञ्जुलफजल-
हत्याकारकस्य बुन्देलीयवीरसिंहदेवपुत्रस्य जुम्हारसिंहस्य विद्रोहोऽभूत् ।
किन्तु पराजितो जुम्हारसिंहो घातितो मुगलैः, तत्सम्यन्धिभिश्च सह
तैर्निर्दयतापूर्णव्यवहारः कृतः । गुजराते खानदेशे दक्षिणभारते चैकदा
महद्दुर्भिक्षमापतितम् । दुर्भिक्षपीडितानां साहाय्यार्थं सर्वत्र शाहजहानो
भोजनालयान्सस्थापितवान्, येषु बुभुक्षिताः निःशुल्कं भोजनं कुर्वन्त
आसन् । स्वकीयकोषादपि महान्तं धनराशिं दत्तौ दयार्द्रमनाः
शाहजहानः ।

वङ्गीयमुहम्मदीयानामाशया पुर्तगालवासिनो हुगलीनगरमागत्य
स्वावासञ्चक्रिरे । क्रमशः स्वशक्तिसवर्धनं कृत्वा स्वकीया नगरीमपि
निर्मितवन्तस्ते । नगरीरक्षार्थं सैनिकान् सामग्रीश्चैकत्रीकृत्य शक्ति-
शालिनो भूत्वा स्वकीयकर्मचारिभिः प्रजाम्यः करमपि गृहन्तो बभूवुः ।
तेन साम्राज्यस्य महती हानिरभूत् । अथ च पुर्तगालनिवासिनः प्रली-
भन दत्त्वा बलात्कारेण वा साधारणजनान् ख्रिस्तधर्मदीक्षितानपि
कर्तुमारैमिरे । ते मुमताजमहलनाम्न्याः बादशाहपत्न्या द्वे दास्यौ
बलद् गृहीतवन्तः । तेन महाक्रोधसमावृतो बादशाहस्तान् दण्डयितुमियेष ।
बङ्गप्रान्तपालः कासिमखानो हुगलीमाक्रम्य स्वरक्षार्थं कृतोपायानपि
दशसहस्रपुर्तगालिनो जघान । अन्याश्च कठोरदण्डेन शातयामास ।

नूरजहानभ्रातुरासफखानस्य पुत्री सर्वगुणसम्पन्ना परममुन्दरी
मुमताजमहलनाम्नो बादशाहशाहजहानस्य परमप्रिया भार्यासीत् ।

बुहारनपुरस्था सा चतुर्दश शिशुञ्जनयित्वा सहस्रा रोगान्कान्ता सती पञ्चत्यमगात् । तस्याः शवस्तत आगरा समानीय यमुनायास्तटे भूमिस्थं कृतः । तस्मिन्नेव स्थाने मुन्दरोद्यानसमलङ्कृत कलात्मक रमणीयतमञ्चैक विशाल भवन निर्मापितवान् बादशाहः शाहजहानो दाम्भत्यग्रेमस्मारकरत्नार्थम्, यदधुनापि ताजमहलनाम्ना भारते विख्यातमस्ति । अनन्तर शाहजहानो दक्षिणभारतीयभूभाज्जेतुमियेष । सर्वप्रथममसी अहमदनगरमाक्रम्य निजामशाह पराजितवान् । अहमदनगर साम्राज्ये धिलीनमभूत् । ततः पर बीजापुरमुलतानोऽपि बादशाहस्याधिपत्य स्वीचकार । किन्तु गोलकुण्डायाः मुलतानो युद्धसन्नद्धो जातः । मुगलसेनाभिः सम्पूर्णमेव गोलकुण्डाराज्यं निर्मथितम् । तेन विवशः मुलतानो मुगलाधीनता स्वीचकार ।

शाहजहानः स्वतृतीयपुत्रश्रीरङ्गजेन वरारयानदेशतेलाङ्गनादौलताद्यादानां चतुर्णां प्रान्तानां प्रान्तपालमकरोत् । एतस्मिन्नेव समये शाहजी-भोसला अपि मुगलाधिपत्यं स्वीचकार । श्रीरङ्गजेन स्वकीयपद परित्यज्य गुजरातप्रान्तशासको बभूव । तस्मिन् समये दक्षिणभारतस्वदशातीय दारिद्र्यपरिपूर्णा जाता । श्रीरङ्गजेन स्वपितुः सकाशे साहाय्यार्थं पत्रं लिखेत्, किन्तु शाहजहानस्तदयोग्यतामेव काठिन्यपूर्णदुर्भिक्षकारणसिद्धीचकार ।

पुनः कथमपि दक्षिणभारतस्वार्थिकदशा समीचीना कृत्वा दक्षिणभारतस्य रोपायि राज्यानि जेतुमियेपौरङ्गजेनः । बहुकालेभ्यः करं नैव प्रदत्तवान् गोलकुण्डामुलतानः इति व्याजेन पूर्वं स गोलकुण्डामेवावरोधः । दुर्गं मुगलाधीनं भविष्यतीति सर्वैर्निश्चितं शाहजहानो युद्धस्थगयितुमादिदेश । तदनन्तरमौरगजेनेन बीजापुरमात्रमितुमादिष्टे दाराशिकोहपरामर्शेन शाहजहानो युद्धस्थगयितुमादिदेश । यस्तुतो दारा श्रीरङ्गजेभ्यः साफल्ये ईर्षितं पत्राकात् । अत एव शाहजहा-

नादीदृशीमात्रा प्राप्य स औरङ्गजेरस्य सम्पूर्णमेव योजनाक्षिप्पली-
कुर्वन्नासीत् ।

अनन्तर शाहजहानः स्वकीयवृष्टनीत्या कन्दहारप्रधानमन्त्रिण
स्वसमर्थक विधाय कन्दहारराज्य स्वसाम्राज्ये विलीनीकृत्य कन्दहाराधि-
पतिमलिमदर्नप्तान बहु सम्मान्य महत्युच्चपदे प्रतिष्ठापितवान् ।

तैमूरवशीयवादशाह इव शाहजहानोऽपि स्वजन्मभूमि तुर्किस्तान-
मपि जेतुमैच्छत् । एतस्मिन्नेव समये बलखस्य बदल्शानस्य च राजवश-
योर्मध्ये समुत्पन्ने कलहे तुर्किस्तानविजयस्य सुन्दरमवसर विचार्य
शाहजहानो मुरादालिमदर्नप्तानौ महत्या सेनया सवृत्तौ कृत्वा
तुर्किस्तानविजयाय विससर्ज । किन्तु तुर्किस्ताननिवासिन उजवेका अपि
परमोत्साहेन सगर कृतवन्तः । पुनः मुगलाना विजयो नैव यभूव ।
शाहजहान औरगजेब प्रेषितवान्, किन्तु तस्याप्युद्योगः सफलो नैव
जातः । एवमेव पुनः पुनः कृतेऽप्युपाये कन्दहारविजयो नैवाभूत् ।

शाहजहानो न्यायकारी सिद्धेऽपराधे राज्यप्रधानकर्मचारिणामुपर्य्यपि
कठोरदण्डप्रदायको महत्यपराधे शूलरोपकश्चासीत् । अकबरस्येवा-
स्यापि राज्यप्रबन्ध आसीत् । पूर्णमुहम्मदीयो मुहम्मदीयैः सह पक्षपात-
पूर्णव्यवहारकारकश्चासीत् । शाहजहानस्य दाराशुजामुरादौरङ्गजेबा-
श्चत्वारः पुत्रा आसन् । किन्तु बादशाहो दाराशिकोहमातीव स्निह्यति स्म
त सर्वदैव राजसभाया स्वसमक्ष रक्षन्नासीत् । अवशिष्टपुत्रान् प्रान्तत्रया
धिकारिणश्चकार । शुजा बङ्गस्यौरङ्गजेबो दक्षिणभारतस्य मुरादो
गुजरातस्य चाधिपतय आसन् ।

दाराशिकोह उदारस्वभाव विद्वद्भि हिन्दुभिर्मुहम्मदीयैः खिस्तानैश्च
सह सस्थापितसम्बन्ध उपनिषदा फ़ारसीभाषायामनुवाद कारयिता वेदा-
न्तिना सूपिनाश्च उत्कारकारकः स्वाभिमानसम्पन्नः स्वतन्त्रविचारशाली
चासीत् । शुजा भोगविलासेषु मग्नः, किन्तु वीरो बुद्धिमान् तथा मुरादो
मदयानकारको मूर्खः स्वमनोऽनुकूलकार्यकर्ता चास्ताम् । किन्तौरङ्गजेब

एतेषु बुद्धिमान् रणनीतिशुशलः सेनानायको वीरोचितगुणसम्पन्नो-
ऽपकाशितस्वभावशाली कुशलो राजनीतिज्ञः परिपक्वमुन्नी मुहम्म-
दीय आसीत् ।

रोगाक्रान्ते शाहजहाने राज्यनिहासनाय परस्पर पुत्राणा कलहे
समुत्पत्ते शाहजहानो दाराशिकोह स्वकीयोत्तराधिकारिण निर्वाचितवान्
सर्वप्रजाजीवन गौरवपरिपूर्णञ्च कर्तुंभादिदेश । जीवत्येव शाहजहाने
बादशाहः शाहजहानः पञ्चत्वमापेदे, किन्तु दाराशिकोह एता वार्ता
गोप्तुभिच्छत्येयः प्रचारः सर्वत्रैव सम्भूय । शाहजहानो दिल्लीं परित्य-
ज्याः गरामगतवान् । तत्रैव स्ववामस्थितिञ्च व्यधत् । गुजामुरादौ स्वस्व-
प्रदेश स्वतन्त्र घोषितवन्ती । कियत्कालानन्तरमौरङ्गजेरो मुरादेन गृह
सधि कृत्वा दिल्लीं निहासनासीनो भरिष्पति, मुरादः पञ्जाब सिन्ध
काश्मीरञ्च प्राप्स्यतीति सर्वत्रैव निश्चयो जातः । अथ एव स्वस्व-
सेनाभिः सह दिल्लीं प्रस्थितवन्तः । नीरोग. शाहजहान एतस्मिन् समये
गुजासमीपे सैन्यमेक प्रेषितवान् । वाराणसीसमीपे गुजा पराजितो
जातः । अशयन्तसिंहकासिमप्यानयोरध्यक्षनायामेकापरा सेना मुरादश्रीरङ्ग-
जेरपञ्जाबरोद्घु प्रेषिता शाहजहानेन, किन्तु द्वयोर्भ्रात्रो सेनया बादशाह-
सेना पराजिता । पुनर्दाराशिकोहस्ताभ्या योद्घु दिल्लीतः प्रतस्थे ।
किन्तु सान्गढ सप्रामे दाराशिकोह-शाहजहानयोर्भाग्यस्थ निर्णयो जातः ।
पराजितो दाराशिकोहो युद्धालयाश्रये । श्रीरङ्गजेरो शाहजहानं
वन्दिन कृतवान् । तथा श्रीरङ्गजेर मुरादो दाराशिकोह प्रहीतुं
तत्पृष्ठगामिनो भूतो । मधुरासमोपवर्तिनि मार्गे स्वशिपिरे भोचनायं
निमन्त्र्य मद्यगानाभिमत्त मुराद वन्दिन विधाय ग्वालियरदुर्गं प्रैष-
यत्पुनः शूलमारोपितवान् ।

दिल्लियामभिषेकानन्तरमौरगजेरो दक्षिणभारत गतादाराशिकोहाद्
प्यानमाकृष्य गुजाम्प्रति प्यान प्रवृत्तवान् । श्रीरङ्गजेवेन सह युदे
पराजितः गुजा अराकान गतः, तद्देशनिवासिनिर्घातितश्च । सिन्धप्रदेश-

स्थितो दाराशिकोह. सरदारमल्लिकेनौरङ्गजेवहस्ते समर्पितस्तेन घाति-
तश्च । एय सर्वानेव भ्रातृन् निहत्तौरङ्गजेरो दिल्लीसाम्राज्याधिपति-
र्बभूव । बन्दी शाहजहान यागरादुर्गे कुरान पठन् भगवतो ध्यान
कुर्वन् शेष जीवन व्यतिगमयामास, चतुःसप्ततियर्षदेशीयश्च भूत्वा
पञ्चत्वमगात् । तस्य शवश्च प्रियपत्न्याः प्रसिद्धस्मारकसमीपे
भूगर्भस्थितोऽभूत् ।

औरङ्गजेव-शासनम्

अन्यराज्याधिकारिण इवौरङ्गजेवस्यापि देशविजयस्य साम्राज्य-
विस्तारस्य चेच्छा बलवती बभूव । स्वकीयसेनापतिं मिरजुमलान स बङ्गस्य
राज्यपालपदे नियुक्तवान् । मिरजुमलान पूर्वमासाममाक्रम्य कूचबिहार
विजित्य चासामराजधानीं गढगाँवनगरीं जिगाय । आसामभूगो
मुगलानामाधिपत्य स्वीकृत्य वार्षिककरप्रदान स्वीकृतवान् । किन्तु
मिरजुमलानः पराजर्तनकाले ढाकासमीपे पञ्चत्वमगात् ।

औरङ्गजेवशासनस्य प्रथमे भागे चम्पतराज्यबुन्देल, यः पूर्वं मुगल-
गोहे भृत्य आसीत्, विद्रोहं कृत्वा युद्धे पराजितो घातितश्च । तन्मरण-
ानन्तरं सत्पुत्रसङ्घसालो मुगलैः सह युद्धमारब्धवान् । छत्रसालः पूर्वं
जयसिंहभूपानुरोधेन मुगलगोहे कर्मचारिपदं स्वीकृतवानासीत् । किन्तु
मुगलानां धार्मिकनीत्याऽसन्तुष्टो बुन्देलप्रण्डे विद्रोहमकरोत् । औरङ्गजेवे
दक्षिणदेशस्थिते सति छत्रसालो बहुवारं मुगलसेनां पराजित्ये । विजयिन
तं हिन्दवीऽपि साहाय्यमकार्षुः । अनन्तरमौरङ्गजेवस्तेन सह सन्धिश्चकार ।
मथुरामध्यस्थितं मन्दिरं विध्वंस्य मुगला मसजिदं निर्मितवन्तः । ते
पेशवदेवमन्दिरमपि ध्वंसितमकार्षुः, तेन मकुडा जाटा भयङ्करविद्रोह-
श्चक्रुः । सर्वेषामेव जाटानां प्रधानो गोकुलनामको जाट आसीत् । किन्तु
समीपवर्तिग्रामस्थानां विशतिसहस्रसंरपकजाटानां भयङ्करमुपद्रवः मुगलाः
शान्तमकार्षुः, गोकुलं हतवन्तश्च । तदनन्तरं चूरामनोनामको जाट-

नेता महान्त विद्रोहाग्निं प्रज्वालितवान्, मृते च श्रीरङ्गजेव भरतपुरे जाटराज्यं सस्थापितवान् । एवमेकेन पदातिना सैनिकेन सह कलहे जाते सतनामिनः सिक्खा अपि महान्त विद्रोहमकारुः । किन्तु क्रूर श्रीरङ्गजेनः सहस्रशः सतनामिनो घातयित्वा विद्रोहशान्तिमकरोत् ।

पश्चिमोत्तरसीमान्तस्यैकस्मिन् जमरुदनामकग्रामे योधपुरनरेशस्य यशवन्तसिंहस्य देहावसानमभूत् । तस्य कोऽपि पुत्रो नासीत् । अतः श्रीरङ्गजेवस्तद्राज्यं मुगलराज्ये विलीनीकर्तुमेका मुगलसेना प्रेषितवान् । एतस्मिन्नेव समये वृत्तं प्राप्तं यत् राज्ञो मृत्योरनन्तरं भूपत्यं यशवन्तसिंहस्य द्वयोर्भार्य्योर्गर्भात्पुत्रद्वयमभूत्, तयोरेको मृतस्तथापरो जीवितो वर्तते इति । महिष्यौ सैनिकैः सह दिल्लीं समागत्य पुत्रं राज्याधिकारिणं विधातुं प्रार्थितवत्यौ बादशाहम् । श्रीरङ्गजेवः समुक्तवान् यदेतस्य राजकुमारस्य राजभवनं एव पालनं भविष्यति तथा प्राप्ते यौवनेऽप्य राज्याधिकारं प्राप्स्यति । किन्तु राजपूतानामौरङ्गजेन-घचने सन्देहः समजनिः ।

इदानीमजीतसिंहस्य रक्षणं केन प्रकारेण भवेदिति चिन्ताकुलाः सर्वे एव राजपूता बभूवुः । किन्तु राजकुमाराजितसिंहरक्षणे दासी महती राजभक्तिं प्रदर्शितवती । एकदा सा दरकीयं पुत्रमजीतसिंहस्य स्थाने गत्याप्याजितसिंहञ्च वशपेटिकायो निधाय मलपरिपूर्णमिदं वशपात्रमिति वदन्ती राजभवनाभिः सत्यं राजकुमारं वीरदुर्गादासस्य हस्ते समर्पितवती । तमादाय दुर्गादासो मरुस्थले गत्वा विद्रोहञ्चकार । पश्चाद्विज्ञातरहस्यं श्रीरङ्गजेनो बालकेन सहिता दासीं सनिर्दयं शूलमारोपितवान् ।

शिशोदियं क्षुनियवशजा महाराणी मेवाडभूयं सहाप्यार्यं प्रार्थितवती । स्वीकृत्य वत्प्रार्थनां राणा अपि साहाप्यार्यं वचनं ददौ । श्रीरङ्गजेवः स्वशाहजादमकबरं दुर्गादासविरुद्धं प्रेषितवान् । किन्त्वकबरं राजपूताः स्वपक्षे कृतवन्तः । एतेन विश्वासघातेनौरङ्गजेवस्य

चेतसि महद् दुःखमभूत् । 'धन्योऽसि ! पुत्र त्वं खलु राजपूतान्
मूर्खोऽविवानि'ति पत्र लिखित्वा स दुर्गादासस्य शिबिरे प्रेषितवान् ।
पठित्वा पत्र राजपूताना मध्ये कलहः सन्वृत्तः, सर्वा च योजना
निष्फला जाता । किन्तु दुर्गादासस्य भावोऽकबरोररि पूर्वदेवासीत् ।
दुर्गादासोऽकबरं दक्षिणभारतं प्रैषयत् । तत्र गत्वासी शिवा-
जीपुत्रस्य शम्भुजीराज्ञो गृहे शरणं लब्धवान् । शम्भुजीराज्ञो सह
अकबरस्य मलनेनौरङ्गजेरस्य मनसि महद्भयमभूत् । अत एवासी
सर्वतो ध्यानमाकृष्य दक्षिणे ध्यानमदात् । मेवाडेन सह सन्धिरभूत् ।
दुर्गादासस्तु त्रिशदपाणिं यावत् युद्धमकरोत् । पश्चान्मृते श्रीरङ्गजेरे
तत्पुत्री यहादुरशाहोऽजितसिंह मरुस्थलमूत्रं स्वीकृतवान् ।

शिवराज-राज्यम्

महाराष्ट्रियाः शिवाजीराज्ञो नेतृत्वे सपीथूय मुगलसाम्राज्यमा-
क्रम्यैरङ्गजेरस्य जीवनपर्यन्तमेव युद्धं कुर्वन्त आसन् । महाराष्ट्रियाणां
युद्धे मुगलसाम्राज्यस्य महती हानिरभूत् । वास्तविकरूपेण धार्मिक-
मतावलम्बिनः सित्ता अपि गुरुगोविन्दसिंहस्य नेतृत्वे शक्तिशालिनः
सैनिका एवाभूवन् । एतयो राज्ययोः समुत्पत्तिः पश्चाद्दृश्यते ।

पश्चिमदेशवाठिनाऽक्रान्ताः सिन्धुनदीं समुत्तार्य मुगलानां
शिबिरेष्वाक्रमणं कृतवन्तः । महति युद्धे तेषां पराजयो बभूव । किन्तु
सर्वप्रथमं महाराष्ट्रियेषु आसीयतायाः प्रादुर्भावो धार्मिकविप्लवेनाभूत् ।
एतस्य धार्मिकविप्लवस्य प्रधानस्थल परदरपुरमासीत् । अत्र सहस्रो
महात्मानो भक्तिशिष्टान् प्रचारितवन्तः । देशस्य सर्वभागेष्वोऽत्र जनाः
भ्रीङ्गणस्वाराधनार्थं समागच्छन्त आसन् । भ्रीङ्गणापरपाण्डुरङ्गदर्शन-
पूजनानन्तरं सहस्रशो नरा नार्थश्च ज्ञानदेवस्योद्देशं गृह्यन्तो
बभूवुः । एतस्मैव गीतैर्मन्त्रैश्च सपृद् महाराष्ट्रियसाहित्यमभूत् ।
अनन्तरं तुकाराम नामदेव-रामदास-वामनरहिदतैकनाथप्रभृतयो महा-

त्मानोऽपि सर्वेषामेकप्रेमसूत्रे बन्धनस्योपदेश प्रदत्तवन्तः । महाराष्ट्रियाणामुत्कर्षस्य राजनीतिकचातुर्यमप्येक कारणमभूत् । यदा श्रीरङ्गजेवस्य दक्षिणदेशभूपैः सह युद्धारम्भो बभूव, तदा महाराष्ट्रिया महान्तः शक्तिशालिनोऽभूवन् । शाहजीभोसले-पुत्रः शिवाजीस्तेषां नेतृत्वञ्चकार ।

शिवनेरनामके पर्वतीयदुर्गे शिवाजीराजो जन्माभूत् । तन्माता जीजाबाई प्रेमपूर्वकं तं पालितवती । जीजाबाई धार्मिकविचारसम्पन्नैका हिन्दुमहिला रामायणस्य महाभारतस्य च पूर्णं ज्ञात्री आसीत् । तस्या एव मुखान्महात्मना हिन्दुवीराणाञ्च कथा श्रुत्वा शिवाजीराजः चेतसि तदनुकरणार्थं बलवतीञ्छ्वा सम्बभूव । सौभाग्येन दादाजीकोङ्क-देवस्तस्य गुरुर्भूत्वा तं वीरोचिता विद्या पाठितवान् । स्वकीयेञ्छ्वापूत्स्यर्थं स्वसहायकानामन्वेषणे मालवदेशं भ्रमन्तो वीरयुषकाहास्यं छुनञ्छ्वाया-यागागतवन्तः । समर्थगुरुरामदासस्योद्देशेन देशोद्धारार्थं स सैनिकान् सधीचकार ।

अनन्तरं शिवाजीराजा तोरणा-कोन्दणाप्रमृतिदुर्गाणि जित्वा जावलीराज्यं स्ववशीचकार । जावलीविजयेन शिवाजीराजो दक्षिणे पश्चिमे च राज्यविस्तारस्य स्वदसरः समुत्पन्नः । शिवाजीराजा कोंकणं जित्वान्यानपि कतिपयदेशान् जिगाय । बीजापुरमुलतानः शिवाजी-राजः विरुद्धं सैनिकमफजलखानं प्रेषितवान्, किन्तु शिवाजीराजा स पराजितो हतश्च । एतैर्विजयैः प्रोत्साहितो भूत्वा शिवाजीराजा मुगल-साम्राज्येऽप्याक्रमणं कर्तुमिष्येत् । श्रीरङ्गजेवोऽपि शिवाजीराजो वर्धमान-शक्त्या भयमापेदे । तं पराजितुं स स्वमातुलं शायस्ताखानं प्रेषितवान् । मुगलसेना सम्पूर्णा महाराष्ट्रं मथित्वा पूनां चरुनं कल्याणञ्च स्थाधि-कारे कृतवती । सेनासमावृतः शायस्ताखानः प्राङ्मुक्तेः पूनायां निवासमकरोत् ।

किन्तु शिवाजीराजा मुगलसेनोपरि समाक्रमणं कृत्वा बहुसंख्यकान्

तोन्नितवान् । केनापि प्रकारेण शायस्तापानः स्वपादौ शिरस्थाथाय
 दिल्लीं पलायितवान्, किन्तु तत्पुत्रस्तत्रैव भरणमापेदे । अथशिष्टाः सर्वे
 एव सैनिकाः स्वस्वप्राणानादाय यत्र तत्र पलायिता यभूयुः ।
 शिवाजीराजा ततो यद्गुधनं लब्धवान् । शिवाजीविजयेन निम्नितो
 बादशाहो जयपुरभूपं जयसिंहं स्वपुत्रं मुम्बजमञ्जतञ्च विजेतुं
 प्रेषितवान् । शिवाजी युद्धं व्यर्थं विचार्य बादशाहेन सह सन्धिं कृत्वा
 पीजापुरसुलतानविरुद्धयुद्धे साहाय्यं प्रदातुं प्रतिज्ञातवान् । शपथपूर्वकं
 जयसिंहस्याग्रहेण शिवाजी आगरा समागतवान् । बादशाहस्तं
 साधारणसभायामयोग्यस्थाने समुपवेशितवान् । एतेन क्रोधितः शिवाजी
 बादशाहमविश्वासिनं कथयित्वा कटुवचनं श्रावितवान् ।

बादशाहश्च सपुत्रं शिवाजीराजानं बन्दिनं कृत्वा फारागारे निधित-
 वान् । शिवाजी स्वबुद्धिकौशलेन ततोऽपि निःसृत्य स्वराजधानीमगात् ।
 पश्चान् यशवन्तसिंहस्य शाहजादमुद्यमस्य च प्रयत्नेन शिवाजीराज्ञो सह
 बादशाहस्य सन्धिः सम्बभूव । अथ सन्धिर्वहुकालपर्यन्तं नैव
 संस्थितोऽभूत् । पुनः शिवाजी सूत्रे खानदेशे चाक्रमणं कृत्वा
 बगलानाञ्च जित्वा स्वकीयराज्येऽभेलयत् । रायगढे परमोल्साहेन
 शिवाजीराज्ञः राध्याभिषेकोऽभूत् । पश्चादपि शिवाजीराज्ञो बादशाहेन
 अन्यैर्भूपैश्च सह युद्धमभूत् । क्षत्रपतिः शिवाजीराजा त्रिपञ्चाशद्वर्षदेशीय
 एव पुरन्दरपुरातिथिर्वभूव ।

शिवाजीराज्ञः राज्यविस्तारो धरमपुरादारभ्य दक्षिणे कारवारपर्यन्तं
 पूर्वे बगलानादारभ्य दक्षिणे कोल्हापुरपर्यन्तमासीत् । वर्तमान-
 मैसूरमद्रासराज्ययोः कतिपये भूभागा अपि तस्य राज्यधीना आसन् ।
 एतदतिरिक्तो मुगलसाम्राज्याद् गृहीतो विशालो मोगलाईप्रदेशश्च तस्य
 राज्ये सम्मिलितोऽभूत् ।

शिवाजी राज्यशासनेऽतीव निपुणः समयानुकूलं कार्यञ्च कुर्वाणो
 महाराष्ट्रियेन विधिना महाराष्ट्रराज्यस्य शासनप्रबन्धकारकमासीत् ।

तत्कालीनभूप इव शिवाजीराजापि स्वकीयराज्यस्य सर्वप्रधान आसीत् । महता कर्मचारिणा राजकीयपदेषु नियोजन राज्यस्यार्थिकव्यवस्थाकरण सन्निविद्धकरण वा सर्वमेवेत् शिवाजीराजाधीनमासीत् । राज्य-कर्मणि साहाय्यप्रदानार्थमेकं तत्र अष्टप्रधाननामकं मन्त्रिमण्डलं बभूव । तच्च यथा—

२. मुखमन्त्री अथवा प्रधानमन्त्री ।
- २ राज्यस्यायव्ययनिरीक्षकोऽमात्यः ।
३. राज्ञो नित्यकार्याणां राज्यसभायाः कार्याणाञ्च विवरण-कारको मन्त्री ।
४. सर्वराजकीयपत्राणां व्यवस्थापकः सचिवः ।
५. परराष्ट्रियकार्यसम्मतिदायकः सामन्तः ।
६. सेनापतिः सेनाव्यधो वा ।
७. पण्डितो दानाप्यधो वा ।
८. न्यायाधीशः ।

एतेषु मन्त्रिषु सेनाव्यधे विहाय सर्व एव मन्त्रियो ब्राह्मणा आसन् । राज्ञः सविधे परामर्शदानमेवैषां कर्म, किन्तु तदुत्तरामर्शस्वीकरणं राज्ञः अधीनमेव । सम्पूर्णं राज्यं मण्डलेषु विभक्तमासीत् । मण्डलानां समूहः प्रान्तो बभूव, यस्य शासनार्थमेकः प्रान्तपालो नियुक्त आसीत् ।

शेरशाह इवाकर इव च शिवाजीराजापि सामन्तप्रथां विहाय राज्यकर्मचारिभ्यो वेतनरूपेणैव द्रव्यं ददानो बभूव । शिवाजीराजा न्यायः प्राचीनन्याय इवासीत् । धर्मशास्त्रानुसारेण न्यायाधीशो न्यायं करोति स्म । शिवाजीराज्ञे नेतृयोग्याः सर्व एव गुणा आसन् । महाराष्ट्रियाणां कृते सर्वाण्येव दुर्गाणि मातृतुल्यानि आसन् । सम्प्राप्ते सकटे तेष्वेव शरणं लब्धवन्त आसन्ते । शिवाजीराज्ञे सेनायां सर्वत्रातिसमुद्भवा मानवाः मुख्यवर्तिताः शस्त्रास्त्रसज्जिताः रणकर्मणि कुशलाश्चासन् । स्वकीय-शासनसमकालीनान्यशासकेभ्यो विपरीतेव धर्मपरिपूर्योदार्यप्राप्तिनी

क्ष राजनीतिरासीत्तस्य । मन्दिरस्य मस्जिदस्य सञ्चालनार्थं समानरूपेणैव धन ददानः शिवाजी प्रतिवर्षं परीक्ष्य विदुषः पर्याप्त धनमपि ददौ ।

समर्थगुरुरामदासस्य प्रभावः शिवाजीराशि पूर्णरूपेण आसीत् । तत्र शिवाजी स्वकीयं धर्मगुरु मेने ।

मध्यकालीनहिन्दुशासकेषु सर्वोत्तमो वीरः कुशलनीतिज्ञः सेना-
नायकः सैनिकै सह प्रेमव्यवहारकारकोऽदभ्यसाहससम्पन्नो निर्भीकः
कूटनीतिज्ञः प्रशसनीयाचरणसम्पन्नो वैदिकसनातनधर्मानलम्बी भूपः
शिवाजी एवासीत् । भूत्वापि हिन्दुभूपो मुहम्मदीयैः सह स्नेहपूर्णव्यवहार-
सम्पन्नो वैदिकसनातनधर्मावलम्बी शिवाजी मुहम्मदीयमहात्मभिः
सह सर्वदा सद्ब्यवहारं कुर्वन्नासीत् । मुहम्मदीयललनाभिः सम
कदापि स दुर्व्यवहारज्ञैव चकार । यदा कदापि कुरानपुस्तकं तस्य हस्त-
गतमभवत्तदासौ ससम्मानं कस्मैचिन्मुहम्मदीयायैव तत् प्रदत्तवान् ।

औरगजेवो दक्षिणे युद्धं कुर्वन् पञ्चविंशतिवर्षाणि व्यत्यगमयत् ।
किन्तु शिवाजीसमये दक्षिणदेशं विजेतुमसफलो भूत्वा सन्धिमेव
चकार । किन्तु शिवाजीराशि मृते विलासप्रियं तत्पुत्रं शम्भुजीराजान्
युद्धे पराजित्य तं शूलमारोपितवानौरगजेव ।

शम्भुजीपुत्रः शाहूजी जनैः समानीत औरगजेवशिविरम् । स
तत्पालनं मुहम्मदीयकुमार इवाकारयत् । किन्तु महाराष्ट्रियाणामुत्साहः
केनापि प्रकारेण न्यूनो नैवाभूत् । शिवाजीद्वितीयपुत्रो राजारामो
मुगलानां विरुद्धा युद्धोपणामकरोत् । पश्चादसौ जिञ्जीनगरं गतवान् ।
महाराष्ट्रियौ सीताजीघोरपदे तानाजीयादवश्च सैन्यसञ्चालनं कृत्वा
सम्पूर्णमेव दक्षिणभारतं समन्थतुः । परम्परं विश्वासघातेन मुगलसेना-
पतीनां व्यूहोऽसफलो जातः, दुर्गेषु च महाराष्ट्रियाणां विजयो बभूव ।

एतस्मिन् समये औरगजेवस्यावस्था एकाशीतिवर्षदेशीया जाता ।
सप्तवर्षपर्यन्तमौरगजेवस्तं विजेतुं प्रयत्नमकरोत्, किन्तु साफल्यं नैवाभू-
त् । अनन्तरं राजारामस्य मृत्युरभूत्, किन्तु वीरोचितसाहससम्पन्ना तद्-

धर्मपत्नी ताराबाई युद्धक्रमं नैव त्यक्तवती । तस्या अध्यक्षत्वे महाराष्ट्रियाः पङ्कपर्यपर्यन्तं युद्धं कृतवन्तः, पट्सु दुर्गेषु च स्वाधिकारं सस्थापितवन्तः । औरंगजेयोऽहमदनगरमागत्य पञ्चत्वमगात्, दौलताबादे तदीयं शिव भूमिस्थं चक्रुस्तन्मन्त्रिणः ।

शिवाजीराज्ञो गरणानन्तरं महाराष्ट्रीयपद्धतिषु परिवर्तनं जातम् । क्रमशन्ते स्वकीयादर्शं विस्मृतवन्तः । शिवाजी राज्ञो उत्तराधिकारिणा समये मतपार्थक्येन राज्यैकता विनष्टा, शासनप्रबन्धश्च विवृत्तो बभूव । राजारामनीतिपरिणामस्वरूपं मुसगठितमेकं राज्यमनेकराज्येषु विभक्तम् । एतस्मिन् समये पेशवावशः स्वकीया शक्तिं सवर्धितवान् ।

सिक्खराज्यम्

औरंगजेबस्य धार्मिकनीत्या सिक्खजातिषु महानसन्तोषो व्याप्तः । सिक्खा गुरुनानकस्यानुयायिन आसन् । सिक्खधर्मस्य पञ्चमो गुरुरजुनदासो नानकोपदेशसङ्कलनं कृत्वानुयायिना कृते स्वराज्योपदेशं कृतवान् । अमृतसरनगरं सिक्खधर्मस्य मुख्यं स्थानञ्च निर्धारितं तेन । किन्तु यदार्जुनदासो खुसरोशाहजादस्य साहाय्यं कृतवान्, तदैव जहाँगीरस्तं शूलमारोपितवान् ।

तदनन्तरं हरगोविन्दः सिक्खगुरुरभूत् । सिक्खधर्मार्म्भकारको जानक ईश्वरस्यैकतायां जीवनस्य पवित्रतायाञ्चाधिकं बलं प्रदत्तवान् । किन्तु गुरुहरगोविन्दः परिवर्तनं कृत्वा मासमक्षणस्याप्याज्ञां प्रदत्तवान् । स अमृतसरे दुर्गमेकं विधाय राजरीत्या निवसन् बभूव । सिक्खास्तं सत्यवादशाहं मेनिरे । राज्ञेव तस्य सभासौत्, तत्र न्यायोऽपि बभूव । आत्मरक्षार्थमेकं सैन्यसंगठनमपि कृतं तेन । एतेन बादशाहोऽप्रसन्नो भूत्वा तं ग्वालियरदुर्गं बन्दिनश्चकार द्वादशवर्षाणि यावत् । ततो मुक्तो भूत्वासौ मुगलैः सह युद्धं कृत्वा पर्वतीयप्रदेशं गत्वा तत्र मृत्युमवाप ।

गुरुहरगोविन्दानन्तर शान्तिप्रियां हररायः सिक्खगुरुवरधी लब्धवान् । यस्मिन् ममये दाराशिकोहः पञ्चाये निराश्रयो भूया भ्रमजासीत्, तस्मिन्समयेऽसावेव तस्मै साहाय्यञ्चकार । हररायानन्तर तत्पुत्रयोर्मध्ये ज्येष्ठो हरकिशन. पङ्कवर्षदेशीय एव सिक्खगुरुभूत्वा मसूरिकारोगेण पञ्चत्वमवाप । पश्चात् सिक्खाः हररायगुरोः कनिष्ठपुत्रं तेगवहादुरं गुरुं स्वीकृतवन्त । अप्रसन्न श्रीरगजेरस्त दिल्लीमाहूय कञ्चित् स्वकीय चमत्कार प्रदर्शयितुमुत्तयान् । किन्तु गुरुः स्वकीयं रहस्यमदात्वा शिरः प्रादात् ।

अनन्तर तेगवहादुरपुत्रो गोविन्दसिंहो गुरोराधनमलङ्कृत्य मुगलेभ्यः स्वपितृप्रतीकारं कर्तुंमियेष । किन्तु मुगलैः सह युद्धकरणमसम्भव मत्वा पर्वतीयप्रदेशे स तपस्ति निरतो बभूव । तत्र विंशतिवर्षाणि यावद् विश्रामधीयानोऽसौ भगवत्पाराधनं कृत्वा तदिष्टमवाप । स च शिष्याणामग्न एकमुत्कृष्टमादर्शं संस्थाप्य शरीरेषु लौहधारणस्याह्ला प्रदाय खालसा-सिक्खसम्प्रदायं सचीचकार । गुरुसाहब. सिक्खमनसीमा धारणां स्थिरीकृतवान् यत्ते खलु सर्वथाऽजेयाः । सिक्खेषु दीक्षासकारारम्भं गुरुगोविन्द एव कृतवान् । दीक्षासमये कृपाणालोडितजलपानस्य प्रथामप्यन्वालयत् । खालसासदस्यां जातीयभेदं निहाय सर्व एव समाना इति मानयन्त ईश्वरोपासनां गुरोरादरं सेवाञ्चकुर्वन् । ते स्वकीय धार्मिकं कर्तव्यं स्थिरीकृतवन्तः । हस्ते लौहवल्लयम् जघयोः कन्दुः कृपाणं. केशधारणं केशमार्जनी चैते यत्नं वर्तन्ते, स एव सिक्ख इति व्यवस्था कृत्वा गुरुगोविन्दसिंहः सिक्खान् सैनिकान् व्यधत् । श्रीरगजेरस्य धार्मिकमहिष्णुतां सिक्खेषु उत्साहं वर्धितवती । गुरुगोविन्दसिंहा राजेव निवसन्नासीत् । स खल्वेकं दुर्गं निर्मितवान् । सिक्खानां पठानानाञ्चैकं सैन्यसंगठनं कृत्वा पर्वतीयसैनिकप्रधानैः सह युद्धोपणां चकार । श्रीरगजेरश्च सरहिन्दप्रदेशीयप्रधानान् गुरुणा सह युद्धार्थमादिदेश ।

एतस्मिन् समये गुरुर्महति संकटे पतितः । गुरुगोविन्दसरहिन्द-
प्रधानयोर्वहुकालं यावद् युद्धे जातेऽपि जयपराजययोर्निर्णयो नैव जातः ।
पश्चादौरंगजेवो विवशो भूत्वा गुरुं दक्षिणे समाहूतवान् । किन्तु गुरोः
साक्षात्कारात्पूर्वमेव चादशाहो मरणमापेदे । इदानीं गुरुगोविन्दः
शान्तिपूर्वकं जीवनं निनाय । किन्तु यस्य पितुर्वधमकरोद् गुरुः, स एव
पठानस्तं मरेरानामकस्थाने निहतवान् । किन्तु मृतेऽपि गुरुगोविन्दे
सिक्खानामुत्साहे न्यूनता नायाता, किन्तु उत्तरोत्तरं वृद्धिरेवाभूत् ।
पश्चात् सिक्खाः पञ्जावेऽधिकं प्रभावशालिनो बभूवुः ।

औरंगजेवशासनस्य समालोचनम्

यस्याः शासनप्रणाल्या अनुसरणं पूर्ववर्तिनो मुगलाः कृतवन्तस्तां
परित्यज्य मुहम्मदीयपक्षपातपूर्णनीतिमवलम्ब्य धार्मिकविषये राजनी-
त्याञ्च मुहम्मदीयधर्मं प्रवेशितवानौरंगजेवः । दक्षिणे पञ्चविंशतिवर्षाणि
यावत् स्थितौ वृद्धावस्थया धार्मिकपक्षपातेन चाकबरसंस्थापिताना
संस्थानामुपयुक्तता स विनाशितवान् । अयमेव धार्मिकपक्षपातोऽन्ते साम्रा-
ज्यविनाशहेतुरभूत् । सम्पूर्णमेव साम्राज्यमेकशतभागेषु विभक्तमभूत् ।
अतीव सुशिक्षितोऽनुभवसम्पन्नश्च शासक औरंगजेवो राज्यकार्याणि
सावधानतया विलोकयन् राजकीयपत्राणि स्वयमेवालेखयत्, स्वयञ्च
मन्त्रिकार्यमकरोत् । मन्त्रिणोऽन्ये वा पदाधिकारिणः केवलं परामर्शदायका
बभूवुः । एतस्य परिणामस्वरूपं तेरा स्वालम्बनमेव विनष्टम्, कार्ये शैथि-
ल्यञ्चाजायत । कुरानशरीफानुसारेणासौ सर्वमेव राजकीयकार्यमकरोत् ।
तेन पदाधिकारिणा कार्यक्षेत्रं विस्तृतं जातम् । जनानां धार्मिकविधानं
कार्यकलापञ्च अबलोकयितुमेकः स्वतन्त्रो विभाग एव निर्धारितस्तेन ।
सोम्यतानुसारं राजकीयकार्यमसम्प्रदायधार्मिकविचारेणैव पदाधिका-
रिणो विहितवान् । कृपकाणां हितकारकोऽपि स तेभ्यः करमधिकं गृहीत-
वानासीत् ।

धार्मिकरूपपातेन कठोरतया जजियाकरग्रहणेन अन्यायपूर्णव्यवहारेण च हिन्दुप्रजाऽतीव पीडिता तस्मान्ान्यायस्याशा व्यर्था मानितवती । शासकीयकार्येभ्यो बहवो हिन्दवः पृथक्कृतास्तेन । बहूनि हिन्दुमन्दिराणि मस्जिदरूपे परिणमितानि । स्वकीयधार्मिकविचारे परिपक्वमुन्नी मुहम्मदोयो शियामुहम्मद काफिरमिति कथितवान् । प्रतिदिन पञ्चवार नमाज पठन् रोजाव्रतमपि स सर्वदा चकार ।

किन्त्वविश्वासप्रस्तोऽसौ स्वकीयपुत्रेष्वपि विश्वासन्नैव चकार, का कथाऽन्येषाम् । अन्यैः स्वपुत्रैः सह प्रेमपूर्णव्यवहारमकुर्वन्नसौ ष्येष्ठ-पुत्रमष्टादशवर्षाणि यावत्कारागारे स्थापितवान् । तन्मृत्यो पर शाहजाद मुअज्जिमो बहादुरशाहनाम्ना राज्यसिंहासनासीनो बभूव ।

किन्तु मुक्तामणे । मृत्युसमये ससारे कृत स्वकार्यं सर्व एव जनाः सस्मरन्ति । श्रीरङ्गजेयोऽपि सस्मृत्य स्वकृत्य स्वपुत्रकामबल्लेशस्य समीपे पत्रमेक लिखत् । तद्यथा—

‘तवासाहाय्यदशाया दुःखितेनैकाकिना मया गम्यते । किन्तु नास्ति किमपि फलम् । प्रजासु विशेषतो हिन्दुषु यादृश अत्याचारो व्यवधि, तस्य महान्त भारमादाय महाप्रस्थान क्रियते । मया किमपि नैव सहानीतम्, किन्तु पापस्य दुराचारस्यान्यायस्य परोत्पीडनस्य परधर्मो-च्छेदनप्रयासस्य महान् भारोऽधुना नीयते सहैव । इदानीं यत्रैव पश्यामि, तत्रैवेश्वरमेव विलोकये । मुहम्मदीयरक्तपातस्त्वया कदापि न कर्तव्यो येनापरोऽपि भारो मयि समापतेत् । अह त्वा त्वरपुत्राश्वे-श्वरदयाया परित्यज्य सन्ततहृदयो गच्छामि । रोगप्रस्ता ते माता शीघ्रमेव परलोक गमिष्यति । ईश्वरः शान्तिप्रदान करोतु ।’

मुहम्मदाजमकामयस्या इति श्रयः पुत्रा श्रीरङ्गजेवस्यासन् । श्रीरङ्गजेवे मृते श्रयोऽपि राज्याय फलहमकारुः । श्रीरङ्गजेवदेशप्राप्तु-शरणे सम्पूर्णमेव साम्राज्य पुत्रेषु विभक्तमासीत्, किन्तु मुगलबदो साम्राज्य-विभागस्य नियमो नासीत् । अतः लङ्गद्वारा राज्याधिकारिनिर्णयार्थं श्रय

एव समुद्यता बभूवुः । बादशाहजीवनकाले बीजापुर गतः कामयराजः पश्चाद् धर्मरत्नकोपाधिविभूषितोऽन्येभ्योऽप्युपाधिप्रदानं चकार । मुअज्जमो राज्यकोषोपरि स्वाधिकारं सस्थापयितुमागरा गतवान् । आजमश्च शीघ्रतया दक्षिणभारतादागत्य धौलपुरे स्वभ्रात्रा सह युद्धमकरोत्, तस्मिन् राजितश्च मरणमाप्तवान् ।

बहादुरशाहोपाधिना विभूषितो मुअज्जमो दिल्लीराज्यसिंहासनमलङ्कृत्य स्वभ्रातरं कामयराजं युद्धे निहतवान् । पुनर्यहादुरशाहः शान्ति-संस्थापनार्थं राजस्थानप्रयाणमकरोत् । राजस्थानं इदानीं मेवाड-मारवाडामेरराज्यानि शक्तिशालीन्यासन् । राजस्थानेऽधिकारं आसी-दौरगजेभ्यः । किन्तु तस्मिन् मृते अजितसिंहः सर्वानेव मुहम्मदीया-धिष्ठासयामास, नूतनवादशाहाधिपत्यञ्च नैव स्वीकृतवान् । आमेरराज-सिंहासनार्थं तस्मिन् समये कलह एव भवन्नासीत् । मारवाडक्षत्रिया अजितसिंहाधिपत्यं स्वीकृतवन्तः । कियत्कालानन्तरमेवैतानि त्रीणि राज्यानि मिलित्वा सपमेकमकार्षुः, तथापि कोऽपि लामो नाभूत् । किन्तु बहादुरशाहो राजपूतैः सह सन्ध्यावर्षणं व्यवहारमकरोत् ।

गुरुगोविन्दसिंहे मृते सिक्का बन्दायैरागिण स्वनेतारमकुर्वन् । चतरारिशत्सहस्रसैनिकानेकनीकृत्य सर्वप्रथमं सरहिन्दाधिकारिण यजीर-खानं समाक्रम्य विद्रोहपताकां समुत्थापितवन्तः सिक्काः । यजीरखान एव गुरुगोविन्दमुत्पीडितवान् । स गुरुगोविन्दसमक्षमेव मुहम्मदीय-धर्मास्वीकारकौ तत्पुत्रौ इष्टिकाभित्या चयितवान् । एतस्मिन् समये-ऽशीतिवर्षदेशीयौ वीरतापूर्वकं युद्धं कुर्वन्नेव परलोकमाप्तवान् यजीर-खानः । एतेन विजयेन दिगुणशक्तिसम्पन्नो बन्दायैरागो सिक्खसैनिकान् लाहौर विजेतुं विवर्जितवान् । किन्तु मुगलसैनिकैः पराजितो बन्दा-यैरागो पलायमानो लोहारगढदुर्गे समवासाभयम् । तत्रैव दुर्गे स्वस्था-प्रबन्धे सलग्ने बन्दा मुगलसैनिकैः पराजितो जातः । युद्धसञ्चालनं कुर्वन्तः सिक्का मृते बादशाहे पुनः स्वकार्यं दुर्गं विजितवन्तः । दक्षिणान्मुगल-

सैनिकेषु परावृत्तेषु महाराष्ट्रियाः पुनः कतिपयदुर्गाणि जितवन्तः । एतस्मिन् समये बादशाहकारागारमुक्ताय शम्भुजीतनयाय शाहूजीराज्ञे राजारामस्य विधवा पत्नी वारावाहं राज्यसिंहासत्रैव ददौ । एतेन महाराष्ट्रिये विभागद्वयमभूत् । यदा दिल्लीसाम्राज्यस्य कम्पमाना स्थितिरासीत्तस्मिन्नेव समये जहादारकनिष्ठभ्रातृपुनः फर्रुखशियरो राज्यसिंहासनमधिकर्तुमियेष । राज्योत्तराधिकारयुद्धे स्वपितुः पराजय मरणञ्च निशम्यासी आत्महत्या कर्तुमियेष, किन्तु मित्रैः प्रबोधितो विरतिमापेदे । अथ पाटलिपुत्रेऽसौ स्वमेव बादशाह धोषितवान्, स्वनागाडिता मुद्रामप्यचालयत् ।

प्रयागप्रान्तपालः सैयदखानो बिहारप्रान्तपालः सुवेदारतानश्च तत्रश्च समर्पितवन्तौ । खजवा युद्धे मुगलसेना पराजित्य फर्रुखशियरो दिल्लीं गन्तुमना बभूव । पुनरपि युद्धे फर्रुखशियरस्यैव विजयोजातः । जहादारशाहश्च व्याकुलो भूत्वा दिल्लीं पलायितवान् । किन्तु स्वराज्याधिकारिण एव त पराजित्य फर्रुखशियराय समर्पितवन्तः । अथ स जहादार बन्दिन विधाय निहतवान् । पुनः फर्रुखशियर एव बादशाहो बभूव । फर्रुखशियरः सैयदबान्धवान् बहु सम्मानितवान् चिलकिलिन्तरान च दक्षिणदेशे प्रान्तपालं व्यधात् । शहादुरशाहो राजपूतान् पूर्णं जेतुं क्षमा नामवत् । अग्रान्तरे तस्य राजपूतैः सिक्कैः जाटैश्च युद्धमभूत् । हुस्सेनालिः जोधपुर समाक्रम्य अजितसिंहं मन्त्र्यर्थं विवशीचकार । राजा ह्यपुत्री बादशाहाय दत्त्वा दिल्लीमागन्तुं बन्धनपदाऽभवत् । सिक्काश्च बन्दावीरस्य नेतृत्वे युद्ध सञ्चालयन्तो षटालानगरमुग्रदुर्गं विधाय गुफदातपुरदुर्गमाभितवन्तः । अथ मंगल्य मंगरं कृत्वा मुगला गुरुदागपुरदुर्गं जित्वा बन्दावीरं च बन्दिनं विधाय लौहबिम्बे बद्धवन्तः । पश्चात्तत्पार्श्वान् कठोरखण्डैर्पातयित्वा बैरागिणः शारंगं चर्म तप्तलोहगण्डेन उत्कृत्योक्त्य पातितवन्तः ।

फर्रुखशियर-राज्यमभाया पठानमुगलाफगानादिविदेशीयाना
भारतीयानाञ्च विभागद्वयमासीत् । सैयदभ्रातर एव त राज्यासीन
कृतवन्तः, अतस्ते राज्ये सर्वाधिकारेष्वेव आसन् । एव पूर्णदत्तवचना-
नुसारम् अय्युल्लामुगल बादशाहः प्रधानमन्त्रिपदे नैव नियुक्तवान् ।
एतेन सैयदभ्रातर. साशकिता अभूवन् । फर्रुखशियरः सैयदभ्रातृभिः
सह सद्भाव रक्षितु निष्फल प्रयत्न कृत्वा कूटचक्रेण तान् पदच्युतान्
कर्तुंभियेष । बादशाहकृत कूटचक्रमवगत्य अलिदुसेनो दिल्लीमागत-
वान् । तदागमनवृत्त श्रुत्वा व्याकुलीभूतो फर्रुखशियरः सैयद-
वान्धवान् प्रसन्नोऽकृतुं प्रयत्न चकार । कश्चित्कालमुभयोर्मनो-
मालिन्य दूरमप्यभूत् । किन्तु चतुराः सैयदवान्धवा शीघ्रमेव
दुर्गोपधिकार विधाय सिंहासनाद्वादशाहमवतार्य तस्य घोरमपमानं
कृतवन्तः । पुनस्ते शाहजादी क्रमशो राज्यसिंहासनासीनौ कृत्वाऽधता-
रितवन्तः ।

तदनन्तर सैयदवान्धवाः बहादुरशाहपौत्र मुहम्मदशाह राज्यसिंहा-
सनासीन कृतवन्तः । सैयदवन्धूना व्यसहारेण सर्व एव राज्याधिकारिणः
क्षुब्धा भयभीताश्चासन् । सर्वप्रथम छत्रीलाशयो नागरी विद्रोह कृत्वा
लङ्करोगान्तः शीघ्रमेव ममार । तदनन्तर विद्रोहकारिण गिरिधरं
चशीकतुं कृतप्रयत्ना असफला भयभीताश्च सैयदास्तमवधप्रान्तपालं
नियुक्तवन्तः । मुहम्मदशाहस्य मूर्खतापूर्णनीत्या तेऽप्रसन्ना बभूवुः ।
बादशाहः कनापि प्रकारेण सैयदवान्धवेभ्यः स्वतन्त्रां भूत्वा निजामु-
ल्मुक प्रधानमन्त्रिण व्यधत्त । एतस्य ममये राजी जयसिंहस्यान्येषाञ्च
पदाधिकारिणा प्रयत्नेन जजियाकरस्य समाप्तिरभूत् । नूतनः प्रधान-
मन्त्री अन्ये च कतिपये राज्यप्रधानाः शासनपरिष्करणयत्न कुर्वन्तोऽपि
चाटुकारप्रियस्य बादशाहस्य हस्तश्रेणेण किमपि कर्तुंनापारयन् । युवा
शूरभ्र बादशाह. स्वमित्रमण्डलीषु प्रधानमन्त्रिणमुपहसत्तासीत् ।
राज्यसभासदा हस्तक्षेपेण पारस्परिकविद्वेषेण च व्याकुलो भूत्वा

प्रधानमन्त्री निजामुल्नुको दक्षिणभारत गत्वा नवीनमेक राज्यं सस्थापितवान् ।

साम्राज्ये छिन्ने भिन्ने च जाते पारस्परिकविद्वेषेण रुहेलखण्डेऽप-
गानाः स्वतन्त्र राज्यं सस्थापितवन्तः । दाऊदखानदत्तः पुत्रोऽलि-
मुहम्मदखानः स्वपितृमरणात्पर स्वतन्त्र राज्यं सस्थापितवान् । जाट-
प्रधानचूरामनपुत्रा अपि विद्रोहमारेभिरे । शक्तिशालिनः पेशवा-
नरेशाः गुजरात मालव बुन्देलखण्डञ्चोपद्रवग्रस्तं चक्रुः ।

पेशवाभाजीरावस्य नेतृत्वे महाराष्ट्रिया मुगलराज्यस्य अनेकेषु
स्थानेषु उपद्रव कृतवन्तः । एव सर्वत्र प्रवृत्ते कलहे सम्भूते चोगद्वे
पारसनादशाहो नादिरशाहो भारतमाक्रान्तवान् ।

नेत्रमन्त्र्यापारिणः पुत्रो नादिरशाहः आदावतीय साधारण-
मानवधीर्यकर्मनिरतश्चासीत् । पर परिवर्तितभाग्यशाली परिवर्धित-
सायंश्चासौ स्वल्पेनैव कालेन पारसनादशाहो यभूत् । कूटनीतिज्ञो
नादिरः फन्दहार विजित्य भारतीयमुगलसाम्राज्यमाक्रान्तवान् ।
मुगलसैनिकानामभावधानतया लाहौरपेशावरो जित्वा करनालस्य
घशाङ्क्य स द्विषीं विवेश । अत्रान्तरे नादिरो मृत इति सर्वत्रैव
मिथ्याप्रचारा यभूय । तेन क्राधाविष्टोऽगौ दुरात्मा दिल्ल्या सामूहिकीं
हत्यां कर्तुमादिष्टवान् । प्रान्तनवादिनादारभ्य द्विवादन यावत्तत्र सानू-
हिको वधोऽभवत् । सामूहिकहत्यादुःखितो यादशाहः स्वकीयविश्वास-
पात्रो राज्यकर्मचारिणौ सामूहिकहत्यावराधार्थं नादिरशाहसमीपे प्रेषित-
वान् । ताम्ना प्रार्थितो नादिरो सामूहिकीं हत्यामयहरोध । पश्चात्समति-
कोटिरिर्मिता मुद्रामादाय मिन्धुनघाः पश्चिमीयभूभागश्च स्वराज्या-
न्तर्गतं कृत्वा स म्यदेशं पराङ्कृतः ।

नादिरस्य पराङ्कृतं, परं मुगलसाम्राज्यस्थितिरव्यवस्थितैव आसीत् ।
जाटाः मिस्रमाश्च मरहिनदे समानमग्नं कृत्वा स्वनेतारं शासकं कृतवन्तः ।
महापट्टिना दक्षिणे पश्चिमे च स्वाधिकारं संस्थाप्य वङ्गे विहारे

चाक्रमण प्रारम्भवन्तः । अलिमुहम्मदखानः कुमायूँपर्वतीयभूमिपर्यन्तम्, सादतालिखानोऽप्यधे, अलिवादिखानो दक्षिणे निजामुल्मुक़श्च स्वतन्त्र राज्यं संस्थापितवन्तः । तैः सह सगर कुर्वन्नेव मुहम्मदशाहो मरणमापेदे ।

पूर्वमेव वर्णितं मुत्तामणे । यद् बहादुरशाहः शाहूराजानं मुक्त्वा दक्षिणदेशं गन्तुमाज्ञापितवानिति । अथ बहुकालं मुगल-भवने निवासाद्विलासप्रियोऽसौ सतारामधिकृत्यापि राज्यमरबहने प्रमादितो बभूव तेन तद्राज्ये पेशवानामधिकारो यभूव । चतुरः कुशल-राजनीतिज्ञश्च कौकणस्थो विश्वनाथपुत्रो बालाजीरावमट्टः प्रथमः पेशवा राज्यसंस्थापक आसीत् । महाराष्ट्रियराज्यं मण्डलेषु विभक्तम् । असौ राज्यकर्मचारिणा वेतनरूपेण द्रव्यप्रदानमेवाकरोत् ।

बालाजीविश्वनाथस्य मरणात्परं बाजीरावः पितुः सिंहासन-मलञ्चकार । मुगलसाम्राज्यपतनानन्तरं स्वराज्यविस्तारस्य सुन्दरोऽवसर-स्तस्य कृते आसीत् । अत एव बाजीरावो सालव बुन्देलखण्डं वरारञ्च जित्वा महत्या सेनया समावृत्तो दिल्लीनिकटमागतवान् । भयभीतो बादशाहः साहाय्यार्थं निजामुल्मुक़माहूतवान्, किन्तु महाराष्ट्रियास्तं मोगलसमीपं एवावद्वन्तः । पश्चादसौ सम्पूर्णं मालवप्रदेशं नर्मदा-चम्बलनद्योरन्तर्गतं प्रदेशं पञ्चाशत्लक्षपरिमितं मुद्राश्च प्रदाय सन्धि-चकार । एवमेव बाजीरावः पुतंगालान् विजित्य वेसीनदुर्गंमपि स्वाधि-कृतवान् । स्वजीवन एव बाजीरावो मुगलप्रान्तं महाराष्ट्रियं प्रधानेषु विमज्य विद्वेषान्तं चकार । तत्समकालीना महाराष्ट्रियप्रधानकर्मचारिणो गायकवाडः, शिन्दे, भोसला, होल्करश्चासन् । पश्चादेतेऽपि स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितवन्तः । वीरसैनिको महान्नेता च बाजीरावो यद्यपि विलासप्रिय आसीत्, तथापि कदापि स राज्यकर्मणि शैथिल्यन्नाकरोत् ।

बालाजी बाजीरावः

बाजीरावमरणानन्तर तत्पुत्रो बालाजी बाजीरावः पेशवा बभूव । एतस्य शासनकाले महाराष्ट्रियशक्तिश्चरमोत्कर्षं गता । तद्राज्यकाले पेशवाकुल समग्रस्य महाराष्ट्रस्य शासकमभूत् । राघोजी भोसले भास्कर-पण्डितश्चोत्कल प्रमथ्य वङ्गशासनाधिकारिणमलिवर्दिमान पराजित-वन्तौ । तावेव मुर्शिदाबाद समाक्रम्य हुगलीं नदीं च स्वायत्ता विधाय सम्पूर्णं वङ्गे स्वशासनं संस्थापितवन्तौ । पश्चात् सन्ध्यानुसारं दशलक्ष-मुद्रामधिगत्य तौ वङ्गसीमान्तं निश्चित्य तामनाक्रमितुं वचनं ददतुः ।

बालाजीरावस्य मरणात्परं तल्लिखितानादेशानुसारेण पेशवाकुलमेव महाराष्ट्रस्य वास्तविकशासकं बभूव । मुहम्मदशाहस्य च मृत्योः परं मुगलसाम्राज्यस्य पश्चात्तीव्रं दयनीया जाता । महाराष्ट्रियाः पुनः अतीव शक्तिशालिनो बभूवुः । नेपा साम्राज्यं चम्पलनदीतो गोदावरी-पर्यन्तम्, अरबसागरादावङ्गसमुद्रं विस्तृतमभूत् । राजपूताः जाटाः मुहम्मदीयाश्च सर्वे एव तादधीनाः सम्बभूवुः ।

भारतविजयानन्तरं विकृतचरित्रो नादिरो भीषणकाठिन्यपूर्णं कार्यं प्रारभत । तेन प्रजा राज्याधिकारिणश्चासन्तुष्टाः । अथ काजिलबासी नामकस्तत्सैनिकस्तं निहत्य सेनाध्यक्षं मुहम्मदान्दालिं बादशाहं व्यधात् । नवीनो बादशाहो बहवारं भारतमाक्रान्तवान् । दिल्लीसभायां नैर्वल्येन धनिकानां परस्परं वैमत्येन च मुहम्मदान्दालिः पञ्जाबं विजित्य स्वदेशं परावृत्तः । किन्तु महाराष्ट्रियाः पुनः पञ्जाबं जितवन्तः । पञ्जाबे महाराष्ट्रियाणामधिकारो जात इति वार्तां निशम्य अन्दालिः पुनर्महत्यां सेनयां सवृत्तः पञ्जाबमागतवान् । महाराष्ट्रिया अपि महतीं सेनां संगठित-वन्तः । सेनाध्यक्षः सदाशिवरावः, उपाध्यक्षो विश्वासरावश्चास्ताम् । महाराष्ट्रियसेनापतयोऽश्वारोहिणः पदातय इब्राहिमगर्दिमानद्वारा

सञ्चालितनालि कास्त्रसैनिकाश्च पूनातः प्रस्थिताः । गायकवाड सिन्धिया-होल्करनरेशाः, राजपूतमूपाः, त्रिशत्सहस्रसैनिकसम्पन्नो जाटनेता सुरजमल्लश्चापि समागत्य पेशवासेनाया मिलिताः । पानीपतस्थाने उभयोर्महान् सगरो बभूव । प्रथमाक्रमणे महाराष्ट्रियाणा विजयो जातः, किन्तु विश्वासरायो धीरगतिमापेदे । तदनन्तरं प्रवृत्ते भीमणे सगरे सदाशिवरावोऽपि मृतः । इब्राहिमो भीमणप्रहारेण व्यथितः, सिन्धियानरेशश्च रणात्पलायितः । वृत्तमिदं श्रुत्वा स्वयमेव पेशवा स्वराजधानीत उत्तरभारतं प्रस्थितः । किन्तु 'मुक्ताद्वयं विनष्टम्, सप्तविंशतिस्वर्णमुद्रा अपहृता', सुवर्णानां रजतानां पुनः का कथेति' भावसम्पन्नं पत्रं पठित्वा क्षयरोगान्क्रान्तोऽसौ तत्रैव पञ्चत्वमगात् ।

पेशवामरणानन्तरं सम्पूर्णमेव महाराष्ट्रं नैराश्यान्धकारे पतितम् । सर्वगुणान्वितस्य पेशवाभूपत्यैक एव दोषो आसीत् यदसौ सैनिकानां शिविरे स्त्रीनिवासमपि अभ्यनुज्ञातवान् । तेन सैनिकेषु शैथिल्यमागतम् । पानीपतयुद्धे पराजयस्यापि इदमेव मुख्यं कारणमभूत् ।

मुहम्मदशाहमरणात्परम् अहमदशाहो राजा बभूव । किन्त्यसौ अतीवायोग्योऽशिक्षितश्च आसीत् । भोगे विलासे च सम्पूर्णं समयं नयन्नसौ प्रजाहिते किमपि ध्यानं नैवादात् । अनया तदकर्मण्यतया प्रजानां जीवन-मव्यवस्थितमभूत् । सोऽपि क्वापि शान्तिं नालमत । तं क्रियत्कालानन्तर-मेव राज्यकर्मचारिणं राज्यासनादवतार्य आलमगीरद्वितीयं राज्याधिकारिणं चक्रुः । पश्चात्तमपि घातयित्वाऽन्यं मुगलकुलसमन्वृतं जहाँदारशाह-पुत्रं मुहम्मदाजीबुद्दौलानं द्वितीयालमगीरनाम्नां राज्यसिंहासनासीनं चक्रुः ।

अथ अहमदशाहः शाहआलम यादशाह शुजा उदौलानं प्रधान-मन्त्रिणं नजीबुद्दौलानं च सेनापतिं व्यधत् । पश्चाद् उत्तरयुद्धे श्वेताङ्गा अवधाधिकारिणं शाहआलमं विजितवन्तः । स च विहारं बद्धमुत्कलञ्च

श्वेताङ्गेभ्यः प्रदत्तवान् । तत्प्रतिकररूपेण श्वेताङ्गाः कडामिलाहाबाद-
मण्डल पट्टविशतिलक्षमुद्राश्च प्रतिवयं बादशाहाय प्रददुः । स च
बादशाहो बहुकाल श्वेताङ्गशरणान्नो भूत्वा पुनर्महाराष्ट्रियैरावाहिते
दिल्लीं समाययौ । महाराष्ट्रियाश्च तं दिल्लीश्वरं विहितवन्तः । किय-
त्कालानन्तरमकबरशाहद्वितीयो बहादुरशाहश्च क्रमशो दिल्लीश्वरायमू-
ताम् । अयमेव बहादुरशाहो प्रवृत्ते सैनिक-विद्रोहे विद्रोहिणा नेतृपदमल-
ञ्चकार । गौराङ्गास्त पराजित्य वन्दिनश्च विधाय रङ्गून प्रेषितवन्तः । इत्थं
मुगलसाम्राज्यस्य कारुणिकमवसानमभूत् ।

मुगलकालीना संस्कृतिः

मुगलसाम्राज्यावसानस्य त्रीणि कारणानि—श्रीरगजेयस्य धार्मिक-पक्षगतो विदेशीयानामाक्रमणं मुगलानां स्वेच्छ्याचारित्वञ्चेति । द्विजान् विहाय सर्व एव मुगलशासकानिरङ्कृष्टाः स्वेच्छ्याचारिणः आसन्तेषां । मुग्धात्रिभुव वाक्यमेव निरभोऽपरिमितोऽधिकारश्चास्ताम् । राष्ट्रिय-शासकस्याकृत्स्न टोडरमलमानसिह श्रीरगलप्रभुगतयो बहवो हिन्दवोऽपि राज्यकर्मचारिण आसन् । तदा पूर्णशान्तिन्यायनेन कलाया उन्नतिरप्य-भूत् । शाहजहानसमयेऽपि जयसिंह-यशवन्तसिंहप्रभृतयो राजपूताः मैना-पतिपदे नियुक्ता आसन् । किन्तु श्रीरगजेयः पक्षगतपूर्णनीत्या शशास । असौ विलम्बेन करदेषु हिन्दुषु वेदप्रहारं मापि कारितवान् । धार्मिकक्षेत्रे कर्षणमकुर्वता हिन्दूनां कुतःऽपि दण्डविधानमप्यकरोत् ।

सत्तप्येव मुगला भवननिर्माणरुचयो नूनमेवासन् । मुगलानां समये साहित्यस्याप्युन्नतिः सविशेषा अभूत् । हिन्दूनां मुहम्मदीयानां परस्पर-मेलनेनोभयग्रन्थानां लेखनं समीतविद्यायाश्चाप्युन्नतिरभूताम् । कतिपय-मुहम्मदीया अपि सदृष्टभाषाध्ययनमकुर्वन् । हिन्दीभाषायामब्जुर्हीम-ग्यानग्यानस्य रसग्यानस्य जायसीमल्लिकनुहम्मदस्य च रचना अतीव हृदयाह्लादकारिण्यः समभूवन् । ग्यानग्यानस्य रसग्यानस्य च रचना कृष्णभक्तिपरिपूरिता, मल्लिकनुहम्मदस्य च श्रीरगजेयपरिपूर्णाऽसीत् । यद्भक्तयो मिर्जाहुसेनः भीकालादेव्या भक्तिपरिता रचना चकार । बहवो मुहम्मदीया हिन्दुसङ्गोताध्ययनं हिन्दवश्च पारसीभाषाध्ययनं कृतवन्तः, कृतवन्तो च ती देशहिताय परस्परं मिलित्वा सगरमपि ।

बादशाहानां राजसमानुसृष्टं हिन्दी-पारसीविद्वाधो वर्तन्ते स्म । अस्मिन्काले ब्रजभाषायाश्चापि पूर्णां उन्नतिरभूत् । हिन्दीभाषायाः सर-

रसकोऽकवरो वीरवलस्य लोकोक्त्याऽतीव प्रसन्नो भवन्नासीत् । अकबर-युगे हिन्दीभाषाया महान् कविस्तुलसीदास श्रीरामचरितमानस-नामकमुत्कृष्टतर काव्य विरचितवान् । तस्य मकार्ळानो महान् गायकः श्रीसूरदास श्राद्धभक्तिपरिपूर्ण 'सूरसागर' नामक ग्रन्थ विलिख्य कृष्णभक्ति सर्वतोभावन प्रचारितवान् । भूषण देव केश बिहारीलाल-प्रभृतयो अन्येऽपि कवयो हिन्दीभाषाया यद्वन् ग्रन्थान् लिलिखु । वल्ले च चैतन्यभामवतचैतन्यमगल चैतन्यचरिताद्यनेकग्रन्था निर्मिता । एतस्मिन्नेवसमये काशीरामदास मुकुन्दरामचक्रवर्तिप्रभृतयोऽप्यनेककवयो यद्गदेशे बभूवु । तदा ब्राह्मणा विद्योपठनपाठने समाजोन्नयने च प्रवीणा आसन् । क्षत्रिया पुनर्युद्धकर्मणि दक्षा युद्धादपलायमाना, वैश्या व्यापारनिरता प्राप्ते सकटे राजभ्योऽप्यद्रव्यप्रदा, शूद्राश्च कृष्यादिकर्मदत्तमनाश्च बभूवु । मुगला पारसीकधर्ममत्ता सन्तोऽपि हिन्दु-प्रतीकवादिषु कुर्वन्त आसन् । अस्मिन्नेव समये हिन्दुमुहम्मदीयसम्पर्केण उर्दूभाषा जनिमलमत ।

भारते पारसीसाहित्यस्याप्युन्नतिरेतस्मिन्नेव काले प्राचुर्येण जाता । शेखमुबारकाबुलफजलान्दुलकादिरप्रभृतयो धार्मिकग्रन्थानामनुवाद पारसीभाषायामकुर्वन् । मुगलाना सरक्षणे गुलबदनवेगम जौहराबुलफजलनिजामुद्दीनाहमदाब्बाससरवानीफिरिस्ताबुलहमीदलाहीरीप्रभृतयस्तात्कालिकमितिहासं लिखितवन्त । मुजानरायखनी-ईश्वरदासनागरमीनसेनप्रभृतयो हिन्दवोऽपि तस्मामयिकेतिहासलेखका अभूवन् ।

हिन्दुसाधव सूफीफकीराश्च हिन्दुमुहम्मदीययोर्मेलनस्य प्रयत्न-मकुर्वन् । सूफीसन्तसम्प्रदायेषु चिरितया, सुहरवादिद्या कादिरी, नक्शा-यदाति त्रयोऽधिक प्रसिद्धा । चिरितयासम्प्रदायसंस्थापकरूपेण अजमेरस्थ-बाजामुरनुदानचिरती मुप्रसिद्धः । तदनुयायिनां सरवा-नियपुला आसीत् । प्रसिद्धतमेषु सम्मानितेषु फकीरेषु शेखसलीमचिरती,

मीयामीरः सरमदशासन् । अनेके राजनशीयाः पुदनाः बिनश्चैतेषा
शिष्या अमूजन् ।

हिन्दुनु विविधाः साधनो बमूजुः—१. ज्ञानाश्रया, २. कृष्णोराषट्ठ, ३. रामोराषट्ठश्च । ज्ञानाश्रयिषासुषु कृष्णोराषट्ठश्च आराधनना सह ज्ञान-
मपि भगवत्प्राप्तौ सुख साधन मन्वान आसन् । चैतन्य-सुदासप्रभृतयः
कृष्णभक्ताः साकारस्वरोपरम्य प्रेमोरासना प्रधाननुविशाधनमात्मन्त
आसन् । रामोराषट्ठका चैतन्यानुलसोदासप्रभृतय परमात्माननेव विवर
राजान मानवन्तः प्रेम्णो न्यायन्व चादर्शं स्वीकृतवन्तः ।

भारते गौराङ्गणां प्रवेशः

दैवज्ञः प्रावोचत्—मुक्तामणे । अत्रायधि मया समासतो मध्यकालीनभारतीयराज्यवर्णनं कृतम् । अधुना भारते श्वेताङ्गानां विदेशीयानां राज्यं कथमभूदित्यपि वर्णयामि, सावधानतया शृणु ।

पुर्तगालानामागमनम्

पश्चिमदेशवासिभिः सह भारतस्य सम्बन्धः प्राचीनकालादेवासीत्, किन्तु सिकन्दराक्रमणानन्तरं विदेशीयानामागमनं प्रायेणावरुद्धम् । पुनर्यदा कोलम्बोसोऽमेरिक्कान्वेषणं चकार, तदा पुर्तगालवासिनामपि मनसि नूतनदेशान्वेषणस्य बलवतीच्छा समुद्भूता । अथ वास्को द गामा नामकः पुर्तगाल यात्री 'गुडहोप' द्वीपस्य चतुर्दिक्षु द्विवारं भ्रमणमकार्षीत् महता पीतेन । कथमपि भारतस्य कालीकटनामकं स्थानमासाद्य स कालीकट-भूपेन सह व्यापारवार्तामकरोत् । तस्मिन् समये भारतीयव्यापारो अरबदेशवासिना हस्तगत आसीत् । पुर्तगालिनस्तान्पराजित्य समुद्रतीरे निवासमकार्षुः । तेषां प्रथमो राज्यपाल 'अलमीडा' नामकः पुर्तगालीयो बभूव । स च पुर्तगालवसतिरक्षार्थं दुर्गमेकं निर्मापितवान् ।

तदनन्तरञ्च अलबुकर्कनामा राज्यपालो बभूव । अस्मै गोआं विजित्य तामेव भारतीयपुर्तगालवसतिं राजधानीमकरोत् । समुत्वाही अलबुकर्को मलक्कां जित्वा काकोरोरमुजनामकद्वीपयोः पुर्तगालवसतिं स्थापयामास चकार । सर्वप्रथममस्यैव पुर्तगालवासिनः पूर्वदेशेष्वपि साम्राज्यविस्तारेच्छा बभूव । तथा प्रेरित अलबुकर्कः कतिपयस्थानेषु दुर्गाणि विशेषतो विनिर्माय भारतीयमुहम्मदीयैः सह विवाहसम्बन्धविधातुं स्वधर्मावलम्बितः प्रोत्साहितवान् । बहवः ख्रिस्ताः भारतीयैः सह विवाहसम्बन्धं संस्थाप्य तान् ख्रिस्तधर्मदीक्षितानपि कर्तुमारभन्त । अल-

सुककंस्य शासनप्रवन्तः मुख्यवन्धित आसीत् । किन्तु धार्मिकरूपातेनासौ भारतीयान् सदैव वृणितदृष्ट्या विलोकितवान् ।

अलनुककर्मरक्षितर वेऽपि राजनवाढा अमूवन्, सर्व एवानोग्या आचरणभ्रष्टाश्च आसन् । अथ एव ते अलनुककर्मसत्यापित राज्यं सरक्षितुमपि असमर्था अमूवन् । पुर्तगालीनानामकर्मरयतयैश्च स्पेन-भूपेनापि पुर्तगालराज्य स्वसाभान्ने विलीनीकृतम् । केवल गोआ-ढामन-ङ्गूनामक स्थानत्रय पुर्तगालिनामाधिपत्ये सम्यितम् ।

राज्यकर्मचारिणा वृतेऽपि व्यापाराङ्गाप्रदानम्, मुहम्मदीयैः सह शत्रुभावः, हिन्दू-मुहम्मदीययोः द्वेषनीयनपननेतानि त्रीणि कारणान्-मूवन् पुर्तगालिना पतनम् । सत्त्वप्येतेषु कारणेषु इग्लैण्ड-हालैरदृष्टेय वासिनोराजमण्यस्य पूर्वापना प्रतीकाराकरणा सुखं नारण पुर्तगालपतनस्य वक्तव्य भवेत् ।

इचानामाक्रमणम्

लामप्रदभारतीयजनापारेणाङ्गुष्टा व्यापारकर्मणि उशलाः पोतेन समुद्रयात्रानामस्यस्ता हालैरडनिवासिनो इचाः पर्वदेशैः सह व्यापारं कर्तुमेका व्यापारसस्था स्थापितवन्तः, मारनीयसमुद्रतीरे च न्यस्यिति सुदृढा चक्रुः । तेषा व्यापारिकलाभार्थं श्वेताङ्गैः सह घोरं प्रतिद्वन्द्विता देशीनरेशैः सह मैत्री-सम्बन्धश्चास्ताम् । श्वेताङ्ग इवयोः सन्धिप्रवासो विफलमूव । द्वयो परस्पर कटहः सर्वदयामूत् । पश्चादिङ्ग्लैरुभूमेन माघस्य इत्वा तयोः सन्धिः कारितः । किन्तु पूर्वायद्वन्ताना प्रतिकूलोऽत्र सन्धिर्यथां यमूव । टैस्टोरात्पुरोनलाङ्क-टनैः श्वेताङ्गा निष्क्रामिताः । पश्चादम्बोदनास्थाने भीषण हत्याकाण्ड-मप्यमूत् । तेन विमुच्यता अपि श्वेताङ्गाः किमपि कर्तुं नारावन् । कामन-वेल्लेन वादृशी सुक्तिः साधिता, यत्र उचनिवासिनो दरदम्पेत् बहुधर्म दत्तवन्तः, उमयोः सन्धिश्च सम्बमूव । किन्तु सन्धिरस्य विरस्थायी नामूत् ।

इन्वाः श्वेताङ्गानां फ्रांसवासिनाश्च विरुद्धं सगरं कृत्वा हानिभेवात्तवन्तः । मलयद्वीपे तेषां स्थितिर्यद्यपि मुद्दटा समभूत् ; तथापि भारते ते बहूनुद्योगान् परित्यक्तवन्तः, सर्वाधिकाररहिताश्च सजाताः ।

इत्थं व्यापारसंस्थानां राज्येन सह घनिष्ठसम्बन्धत्वात् 'कम्पनी-नामिका' संस्थायां द्विताहितयोः प्रश्नो यूरोपीयराजनीतिकदृशार्थान् एवासीत् । व्यापारेणैव पूर्णलाभे जाते राज्य-संस्थापने ते ह्यलसाः सवृताः । एव यूरोपीयमहायुद्धे तेषां सर्वां साधनसामग्रीं समाप्तिं गता । एतानि श्रीएवेव कारणानि इन्वानां पतनस्येति स्फुटं वक्तुं शक्यम् ।

भारते श्वेताङ्गानां समागमनम्

एतस्मिन्नेव समये इंग्लैण्डराज्येन स्पेनस्यामरडानामकं पोर्त विजितम् । एतेन विजयेन प्रोत्साहिताः कतिपये लन्दन-व्यापारिणः एलिजाबेथमहाराज्ञीसकाशादेकमाज्ञापत्रं सम्प्राप्य पूर्वीयद्वीपसमूहेषु व्यापारार्थमेका संस्था (कम्पनी) संस्थापितवन्तः । एवमेव तेषां सेनापतिः हॉकिंग्सः जहाँगीरवादशाहादपि सूरते व्यापार-भवननिर्माणार्थं मनुज्ञापत्रं प्राप्तवान् । किन्तु पुर्तगालीयानामाग्रहेण तदाज्ञापत्रं भङ्गी-चकार वादशाहः । पुनः इंग्लैण्डभूप-जेम्सप्रथमस्य राजदूतो भूत्वा जहाँगीर-राजसभायां समागतो टामस-नामकः श्वेताङ्गः स्वबुद्धिकौशलेन राजनीतिकराटवेन च वादशाहसकाशात् व्यापारकरणाद्यैकं नूतनमाज्ञापत्रं प्राप्तवान् । अथ स सूरते व्यापारभवनं व्यापारकेन्द्रं च विधाय मल्ललीपट्टने महदेकमुद्योगं प्रतिष्ठानं निर्मापितवान् । पश्चान्मद्रासनगर-निर्माणरतत्र दुर्गनिर्माणञ्चाम्ताम् ।

एतस्मिन्नेव समये लन्दनभूपस्य स्वकीयराजसभासदस्यैः सह फलदे सम्प्रवृत्ते कम्पनीं विपत्तिग्रस्तां अभवत् । किन्तु यदा चार्ल्स-द्वितीयो राज्यविहासनाद्यो नो अभूव, तदा कम्पनीसंस्थायां दशापरि-वर्तनं सञ्जातम् । मुद्रानिर्माणं दुर्गनिर्माणाय त्रिस्तोत्रधर्मावलम्बिभिः सह

युद्धाय सन्धे वा पुरदेशवाग्निश्वेताङ्गोः कलहनिवारणाय व्यापारकर-
णाय च कम्पनी चार्ल्सद्वितीयसकाशात् नूतनमधिकार प्राप्तः । पुर्तगाल-
राजकुमार्या सह विवाहानसरे यौतुकरूपेण प्राप्त चम्पईनगरमपि व्यापारार्थं
कम्पनीहस्तगतञ्चकार सन्दनभूपश्चार्ल्सद्वितीयः ।

तदनन्तर श्वेताङ्गाः पूर्वोयद्वीपसमूहेऽनेकानि भवनानि व्यापार-
केन्द्राणि च संस्थापयितुमचेष्टन्त । किन्तु बर्द्धीयमुगलशासकः शाय-
स्ताखानस्ताद्विष्कासितवान् । अत्रावधि श्वेताङ्गानां व्यापार एव मनः
केन्द्रितमासीत्, किन्तु मुगलराज्यपतनावसरे राजनीतिकप्रभुतामपि
संस्थापयितुं तेषांहिताः सम्भूयुः । पुनर्जोशियाचाइल्डः सुरत-
व्यापारस्य सञ्चालको बभूव । तदा मुगलसाम्राज्यस्य अवसानं प्रारब्ध-
मासीत् । अतः कम्पनी राजनीतिकप्रभुता संस्थापयितुं मुगलानां महा-
राष्ट्रियाणाञ्च अत्याचारमवरोद्धुं सचेष्टा सम्भूयुः । एतेन क्रुद्ध
श्रीरगजेरः श्वेताङ्गविरुद्धं युद्धमुद्घोष्य पटना-फासिमराज्जार-मडली-
पट्टनस्थितानि तेषां व्यापारकेन्द्राणि स्वहस्तगतानि चकार । पश्चिमीय-
समुद्रतटेऽपि युद्धारम्भो जातः, सुरतस्थित व्यापारकेन्द्रमपि मुगला-
धीनमभूत् ।

अथ श्रीरगजेरः सर्वान् श्वेताङ्गान् भारतान् निष्कासयितुं घोषित-
वान् । किन्तु बादशाहसकाशं समाप्रार्थना कृत्वा पुनरपि श्वेताङ्गाः
सुस्थिराः सम्भूयुः । जाबचारनाफ नामा श्वेताङ्गः 'पुनर्मुगली परा-
श्रुत्यैकमुपनिवेशं संस्थापितवान्, यत्रेदानीं कलिकाता महानगरी वर्तते ।

श्रीरगजेरमरणान्तरं बङ्गशासकेन सह श्वेताङ्गानां पुनरपि प्रवृत्ते
फलदे कम्पनी-प्रतिनिधिद्वयेन दिल्लीं गत्वा विलियमहैमिल्टसाहाय्येन
नूतनमनुमतिपत्रमधिगतम् । ब्रिफ्लिस्को हैमिल्टनः फर्दगशियर-
बादशाहं भयङ्कररोगाद्रधिगतवान् ।

पूर्वोयद्वीपसमूहे प्राचीनेषु कम्पनीः संस्थापितवान्, किन्तु सर्वा
एव तां विनष्टा बभूयुः । एतासां वैफल्यकारणं कर्मचारिणां क्षिप्तकर्म-

गुरुणाञ्च हस्तक्षेप एवाभवत् । चतुर्दशलुई-भूपशासनसमये प्रधानमन्त्री कोलवर्टः द्वितीयामेका कम्पनीं सस्थापितवान् । राजनीतिकशक्तिसस्थापन राजशक्तिसन्तुलीकरण खिस्तमतप्रचारश्चैतत्त्रयमेव कम्पनी-स्थापनस्य उद्दिष्टमासीत् । दशवर्षानन्तर फ्रांसिसमार्टिनः पाण्डिचेरिनगर निर्माणे, चन्दननगरे च व्यापारकेन्द्रं सस्थापितवान् । फ्रासहालैण्ड-योर्मध्ये प्रवृत्ते युद्धे कम्पनीय क्षता, किन्तु शीघ्रमेव तस्याः पुनः सगठनमभूत् । इदानीं कम्पनीचालका अतीव योग्या आसन् । कियत्कालानन्तरमेव ते माहीनगरमपि स्वायत्तीकृतवन्तः । ड्यूमाच दक्षिणस्याव्यवस्थिता राजनीतिकदशा विलोक्य हस्तक्षेपमकरोत् । राज्यसिंहासनाय च प्रवृत्ते युद्धे तञ्जीरभूपस्य साहाय्यं कृत्वा कारीकलञ्च स्वायत्तीकृतवान् । इत्थं कम्पनीव्यापारक्षती वृद्धिरभूत् । फ्रान्सीयानामिदानीं प्रतिष्ठाऽपि विपुला सञ्जाता । यदा डूप्ले पाण्डिचेरिराज्यपालो भूत्वा समाजगाम तदा कम्पनीतिहासे नूतनोऽध्यायः प्रारभत ।

यूरोपदेशनाशिना भारतागमनेन भारतीयमध्ययुगसमाप्तिर्नवयुगारम्भश्च सहेवाभूताम् ।

कम्पनीद्वयमेव भारते व्यापारं कृत्वा धनोपाजने सलग्नम्, किन्तु मुगलसाम्राज्यस्य यथा यथा पतनमारब्धं तथा तथा तद्द्वयमपि स्वशक्तिसवर्धनमकरोत् । परस्परं शक्तिसवर्धनस्पर्धायां द्वयोर्युद्धमपि प्रादुरभूत् । अनन्तरे फ्रांसीयः सेनापतिर्लाबूर्दोनः श्वेताङ्गेषु समाक्रमणं चकार । सम्प्रवृत्ते सगरे कस्यापि विजयो न यभूत् । अस्मिन्नेव सप्राने भारतीयभूपाना शैथिल्यं नैर्बल्यञ्च तौ परिलक्षितवन्तौ ।

डूप्ले विचारितवान् यद् यूरोपीययुद्धप्रणाल्यां सैनिकसमयेन च भारते स्वशक्तिसवर्धनं कर्तुं शक्यते । अनेनैव विचारेणासी राजनीतिकविपर्येष्यपि योगदानकरणाय सूक्ष्म विचारितवान् । एतस्मिन्नेव समये निजामुल्लुक आखनजाहो मरणमापेदे । डूप्लेसावेन भारतीयराजनीत्या प्रवेष्टुमयं मनोऽनुबूलोऽप्यसौ लब्धः । प्रायः स्वतन्त्रशासकस्य

निजामन्य मृत्योः पर तत्पुत्रपौत्रयोर्नप्ये राज्यसिंहासनार्थं कल्हः सप्र-
वृत्तः । कर्णाटकनवायमवरुद्दीन पदच्युत विधाय चन्दासाहबः स्वयमेव
नयाया भवितुमिच्छन्नभूत् । निजामपौत्रो मुजफ्फरजगक्षन्दासाहबेन
मित्रता वृत्तवान् । एव द्वावपि मिलित्वा फ्रासीयेभ्यः साहाय्यं याचित-
वन्तौ । इप्लेसाहबस्तयो प्रार्थनां स्वीकृतवान् । अग्नेन हैदराबादे
कर्णाटके च स्वशक्तिसंस्थापनं भविष्यतीति स निर्यातवान् । श्वेताङ्गा
अपि पूर्वमेव तज्जीरराज्यसिंहासनार्थं हस्तक्षेपं वृत्तवन्त इति निदर्शनमपि
तस्य पुरत आसीत् । एव विचार्य स साहाय्यमददत् । अथ
मुजफ्फरजगक्षन्दासाहबश्च मिलितमाक्रमणं कृतवन्तावरुद्दीनं प्रति ।
सम्प्रवृत्ते युद्धेऽवरुद्दीनो मृतस्तत्पुत्रो मुहम्मदालिश्च त्रिचनापल्लीं
पलायितवान् । एव चन्दासाहब कर्णाटकनवायो बभूव । प्रत्युपकार-
रूपेण स फ्रासीयेभ्योऽशीतिप्रामान् प्रददौ । निजामद्वितीयपुत्रो नाजिर-
जगो मुजफ्फरजगमाक्रम्य पराजितवान्, किन्तु कियत्कालानन्तरमेव
नाजिरजगोऽपि निहतः ।

अनन्तर मुजफ्फरजग एव निजामो बभूव । स च फ्रासीयेभ्यः इप्ले-
साहाय्यं च प्रामानदात् । अधुना इप्लेसाहबः सम्पूर्णदक्षिणभारतस्य
राज्यपालो बभूव । फ्रासीयसेनापतेर्बुसीसाहबस्य सरद्वारे मुजफ्फरजगः
स्वराजधानीमाजगाम, किन्तु कस्मिंश्चिद् युद्धेऽसौ मरणमापेदे ।
बुसीसाहरो निजामुल्लुकतृतीयपुत्रं सलामतजगं राज्ये संस्थाप्य
स्वयमपि तद्रक्षणार्थं सप्तवर्षाणि यावद् हैदराबाद एव निवासं चक्रे ।

श्वेताङ्गं प्रान्मदेशीयोयुद्धम् . '

पुनश्चन्दासाहबः फ्रासीयाश्च त्रिचनापल्लीमवरुद्धवन्तः । अद्यावपि
श्वेताङ्गा मुहम्मदालिसाहाय्यं नैव वृत्तवन्तः । किन्तु साम्प्रत तस्य पूर्णं
साहाय्यमवश्यं कर्तव्यमिति, तैर्विचारितम् । तदनुसारं बुद्धिमान् श्वेताङ्गः
क्राइव एकमुपायं चकार । यदा चन्दासाहयो राजधान्यवरुद्धो

भवेत्तदा सर्व एव स्वराजधानीरक्षार्थमवश्यमेव पलायिष्यन्ते, तेन मुहम्मदालेः शिरसि समुपस्थिता विपत्तिः परिसमाप्तिं यास्यति । इत्थमेव कृतवान् सर्वगौरागसहितः मुहम्मदालिसहितश्च क्लाहवः । अत्ररुद्धेऽर्काटे स्वराजधानीरक्षार्थं स्वरितमेव ययौ चन्दासाहवः । क्लाहवस्त्रिपञ्चाशद्दिवसपर्यन्तं स्वकीयरक्षां कुर्वन् युद्धं चकार । पश्चात्त्रिंशद्भारतीयसैनिकेषु पञ्चचत्वारिंशद्गौराङ्गसैनिकेषु च निहतेषु क्लाहव एव । विजयमवाप एतस्याः क्लाहवयुक्तेः सर्व एव प्रशसां कृतवन्तः । अधुना मुहम्मदालिरक्षार्थं श्वेताङ्गसैनिका भारतीयसैनिकाश्च निचनापल्लीं गतवन्तः । भयात्पलायितश्चन्दासाहवः तञ्जीरमेनापतेः समक्षमात्मसमर्पणं कृतवान् । तेन च स निहतः, मुहम्मदालिश्च कर्णाटकनवायो यभूव ।

एतेनाप्रसन्नो फ्रासवाद्शाहो डूप्लेसाहव फ्रासे समाहूय तत्स्थाने-
गोडदूमसाहव राज्यपालं नियुक्तवान् । श्वेताङ्गफ्रान्सीययोर्मध्ये एकः
सन्धिरपि सम्भूव, येन कर्णाटके द्वयोः समानाधिकारो जातः । किन्तु
सन्धौ कार्यरूपेऽपरिणत एव यूरोपे सप्तवर्षीययुद्धारम्भोऽभूत् । सुसौ
यस्मिन् कर्मणि नियुक्तस्तदर्थमसावतीय योग्यः साहससम्पन्नो गज-
नीतिज्ञश्चासीत् । एव डूप्ले यद्यप्यसफलो जातः, तथापि सर्वप्रथमं
तस्यैव चेतसि भारते राज्यसंस्थापनस्य विचारः प्राबुरभूत् । यद्यसौ
साफल्यमश्नितोऽभविष्यत्तदा श्वेताङ्गराज्यस्थाने फ्रासीयरज्यमेवात्रा-
भविष्यत् । अस्तु नाम, किन्तु भारतीयेतिहासे डूप्लेसाहवस्यापि नाम
गौरवमश्नितमेव वर्तते ।

चतुरर्षाणि यावच्छान्तेः परं भारते फ्रासीयगौराङ्गयोर्मध्ये सप्त-
वर्षीययोः युद्धं प्रारब्धम् । फ्रासीयानां वृत्ते एव अत्रसरः शोभन आसीत् ।
एतस्मिन् समये वल्ले सफटग्रस्तानां श्वेताङ्गानां रक्षार्थं क्लाहवस्तत्र
गतवान् । किन्तु फ्रासीयसेनापरित्येक्तीस्तत्र विलम्बेन गतः । तावत्
प्लासीयुद्धमवधितम् ।

किन्तु वीरो लैली पूर्वं सेण्टडेविड स्वायत्तीकृत्य मद्रासमात्रम् साफल्यमवाप्तवान् । अनन्तर सैनिकानां विद्राहेण लैलीकार्ये निष्फलमभूत् । एतत्तस्य धनाभाव पाण्डिचेरि राज्यपालेन सह असन्तापजनक सम्बन्धश्चासीत् । यद्यपि श्वेताङ्गानां पीतापेक्षया प्राप्तीयानां पीता उद्गुशक्तिशालिन आसन्, तथाप्यसौ शत्रूणां समक्षे स्यात् नैवाशङ्कान् । बाटगसयुद्धे स्यार आयकाटो लैली पराजित्य बुर्सी गन्दीकृतवान् । तत् पर द्वितीये वर्षे पाण्डिचेरी श्वेताङ्गानां हस्ते गता । लैलीसाहयं नन्दिन विनाय इग्लैण्डदेशे प्रेषितवन्तः श्वेताङ्गा । तत्र मुक्ताऽपि स प्राप्तं गत्वा मृत्युदण्डं लब्धवान् ।

पुनः सप्तवर्षीययुद्धमपि अयसितम् । सन्ध्यनुसारं प्राप्तीयानां शक्तिरतीव क्षयं गता । श्वेताङ्गैस्तेषां सेनाऽपि सीमितकृता । केवलं व्यापारार्थमेव बद्धं गन्तुं तेऽनुमताः । मुहम्मदालिश्च प्राप्तीयप्रभावरहिते फर्णाटके नवारो अभूत् । सलातजग तद्भारतं निरवधानं । उत्तरीयभारतशासकस्य मण्डलानि श्वेताङ्गाधीनान् अभूवत् । मुगलाधीश्वरादादेशमवाप्य ते वैधानिकदृष्ट्यापि स्वाधिकारं मुददन् चन् ।

श्वेताङ्ग साफल्यकारणम्

प्राप्तीयव्यापारसंस्थापेक्षया श्वेताङ्गव्यापारसंस्था मुददा आसीत् । तेषां दशापि आर्थिकव्यापारिकदृष्ट्या अतीव चमत्कृता आसीत् । प्राप्तीयसंस्था तदधिकारिणां तस्याः कार्येषु मनोयोगं नैव दत्तवन्तः । श्वेताङ्गसम्भवा सुप्रबन्धरिपूर्णां शासकीयसंस्थां चासीत् । तत्संचालकाश्च नीतिगम्यता आसन् । प्राप्तनरेशा यूरोपीययुद्धेऽधिकं सतर्कं स्वकीयोपनिवेशं चात्यन्तमुपेक्षितं आसीत् । श्वेताङ्गा मुददमयेऽपि स्वव्यापारेऽधिकं ध्यानं ददानो यत्नं पित्वा स्वसम्पत्तिं रक्षयन्त आसन् । प्राप्तीययुद्धमये स्वव्यापारात् सर्वथा उपेक्षिता युद्धे च लाभमविचार्यं बहुधनं व्ययान्तरांशाश्च बभूवुः । समरदृष्ट्या क्लेशं इव लारंशोऽपि याग्यः

कर्मठश्च सम्बभूव । पुनः क्रासवासिनः परस्पर कलहायमाना ऐकमत्येन
 कदापि नैव कार्यमकुर्वन् । वङ्गविजयेन श्वेताङ्गानावङ्गा विजयाधारोऽपि
 सुन्दरः समभूत् । श्वेताङ्गाना यावत्समुद्रेऽधिकार आसीत्तावदन्यः
 कोऽपि देशो भारते विजय प्राप्तुन्नाशक्नोत् ।

हैदरालेरुत्कर्षः

विच्छिन्ने विजयनगरसाम्राज्ये मैसूरदेशोपरि वाडियारवशस्य राज्य-
 मभूत्, किन्तु शक्तिहीने वाडियारसाम्राज्ये हैदरालिर्नामा एकः सैनिको
 बलप्रयोगेण तदधिकृतवान् । नीचमुहम्मदीयकुलप्रसूतोऽपि हैदरालिः
 स्वयोग्यतया क्रमशः शक्तिसम्पन्नो बभूव । तस्मिन् समये नाममात्रमेव-
 मैसूरवशीर्यो राजासीत्, किन्तु सर्वाधिकारसम्पन्नो हैदालिरेव । श्वेता-
 ङ्गाना दक्षिणभारतीयभूपैः सह मित्रतासम्बन्धः काठिन्यपरिपूर्णं अभूत् ।
 मैसूरो निजामी महाराष्ट्रियाश्च स्वप्रभुतानिमित्तं युद्धं कुर्वाणाश्च बभूवुः ।

एतस्मिन्नेव समये मद्रासराज्यसभायाभेको नियमः पारितो बभूव,
 यदनुसारं हैदरालिविरुद्धं निजामसाहाय्यं विधातुं वचनबद्धा बभूवुः-
 श्वेताङ्गाः । ततः परं महाराष्ट्रिया मैसूरमाक्रान्तवन्तः, किन्तु हैदरालि-
 स्तानुत्क्रोचं दत्त्वा परावर्तितवान् । श्वेताङ्गसेनापतिः फर्नलस्थियो
 यदा निजामसाहाय्यार्थं हैदराबादं गतवान्, तदा निजामसैनिका इद-
 मवलोक्य महाश्चर्यान्विता यत् निजामसैनिकाः श्वेताङ्गसैनिकैः सह युद्ध-
 र्थमुद्यता वर्तन्ते इति । तथा स्थितौ नैराशयं नैवाप्तवान् सः, प्रत्युत
 निजामसैनिकान् हैदरालिसैनिकाश्च 'त्रिनोमाली' नामकस्थाने परा-
 जितवान् । मद्रासराज्यसभा पुनरपि निजामेन सह सन्धिं कृतवती ।
 एतेन क्रुद्धो हैदरालिर्युद्धं कुर्वन् मद्रासगोपुरपर्यन्तं जगाम ।

अथ हैदरालिः श्वेताङ्गैरेकस्मिन्नपमानजनकसन्धिं कारयित्वा
 उभाश्यां विजितस्थानानि परस्परं परित्यज्य स्वदेशमाप्तवान् । श्वेता-
 ङ्गाश्च 'यदा कश्चित्त्वामाक्रमिष्यति, तदा साहाय्यं ते करिष्यामः खलु' एवं

वचनबद्धा बभूवुः । पुनरपि यदा मद्रागष्ट्रिधा मैदूरमानान्तवन्तस्तदा
हैदरालिः गौराज्ञेभ्यः साहाय्यं प्रार्थितवान् । किन्तु श्वेताज्ञाः साहाय्यं
नैव दत्तवन्तः । एतेन हैदरालिः श्वेताज्ञाना प्रबलः शत्रुरभवत् ।

बङ्ग-पतनम्

यदा श्वेताज्ञाः फ्रासीयाश्च स्वप्रभुता स्थापयितुं दक्षिणभारते
परस्परं कलहं कुर्वाणा आसस्तस्मिन्नेव समये बङ्गे राज्यविप्लवो जातः ।
श्वेताज्ञाश्च स्वशक्तिवर्धनपूर्वकं बङ्गनवासानां पतने सलग्ना आसन् ।
बङ्गो मुगलराज्यस्यैकः प्रान्त आसीत् । तस्मिन् समये तच्च्दासको मुर्शिद-
कुलीयान् अभवत् । दिल्लीसुल्तानउवाशादेव श्वेताज्ञा एकमात्रा-
पत्रं प्राप्तवन्तः स्वशक्तिसंरक्षणार्थम् । मुर्शिदखानमरणानन्तरं तत्पुत्रः
अलिबर्दिखानो बङ्गप्रान्तपालो बभूव । श्वेताज्ञा, फ्रासीया हालैण्ड-
निवासिनश्च कलिकाताया चन्दननगरे चिनपुरायान्च स्वा स्वा वसतिं
निर्माय निवासं चक्रिरे । श्रीरगजेवादेः क्रमाशापत्रं प्राप्य श्वेताज्ञा, कलि-
काताया 'फोर्टविलियम' नामकमेकं दुर्गं निर्मितवन्तः । कलिकाता चैका
महती नगरी अयुना वर्तते । अतीव योग्यश्चतुरश्च शासकोऽलिबर्दि-
खान श्वेताज्ञानां चातुर्यं विनाय कथितवान् यद् 'व्यापारिणां दुर्गं
निर्माणस्य वसतिस्थापनस्य च आवश्यकता, मम संरक्षणे युष्माकं किमपि
मय नास्ति ।' स च जानन्नासीद् यदिमे श्वेताज्ञा अतीव कुटिलाशयाः ।
असौ बहुवारं कथितवानपि यद्यु श्वेताज्ञा मनु पात्रं शक्नुवन्ति,
किन्तु यदि कदापि मधुच्छन्नमुच्छेत्तु प्रयत्नं करिष्यन्ति तदा द्रागेव मधु-
मक्षिका युष्मान् दक्ष्यन्ति ।

पुनः पञ्चत्वं गतेऽलिवादिस्थाने तत्पौत्रो मिर्जामुहम्मदः मिरा-
जुरौलानाम्ना बङ्गनवाधो बभूव । नूतननवायस्य आदित एव विश्वास
आसीत् श्वेताङ्गेषु । अतन्तरे भविष्यदूरोमीयमुदाशङ्कया श्वेताङ्गाः
फासवामिनश्च दुर्गाणि मुदढानि कर्तुमारभन्त । नवायेन निपिद्धे
फासवामिनो विरता बभूवुः स्वदुर्गमुददकरणान् । म्त्रिन्शु श्वेताङ्गाः
सहस्रानुत्तर प्रदत्तवन्तः । श्वेताङ्गैर्नवायस्य असत्कारः, नवायस्यहावला-
यिताना स्वशरणीकरणम्, एदमादीनि बहूनि कारणान्यामन् नवाय-
श्वेताङ्गोर्पुद्गम्य । नवायस्य भयमभूत् यत् श्वेताङ्गाः यथा कर्णाटके कृत-
वन्नन्तथैवात्राणि करिष्यन्तीति नाम । व्यापारे कृतनिगमेन श्वेताङ्गाः
श्रेष्ठिनश्चासन्तुष्टा आसन् नवानान् । प्रान्तस्य राजनीतिकार्थिकपरि-
स्थित्या श्वेताङ्गानां विचारपरिवर्तनञ्च जातमासीत् ।

श्वेताङ्गानामुद्दण्डतापूर्णव्यवहारेण असन्तुष्टो नवायस्तेषां ऋत्विम-
वाजारस्थित भवन गृहीत्वा कलिकातास्थित भवन इन्तगत कर्तुं विचा-
रितवान् । कृतेऽपि प्रयासे श्वेताङ्गानां कलिकातास्थित भवन गृहीत-
वानेव । नवायसैनिकाः पङ्चत्वारिंशदधिकशतसस्यकान् श्वेताङ्गानेक-
स्मिन् लघुग्रहे बलात्प्रवेश्य तद्गोहकपाटौ पिहितवन्तः । श्रीमेन व्या-
कुलानां श्वेताङ्गानां मध्ये त्रयोविंशतिश्वेताङ्गान् विहाय सर्व एव
मरणमापेदिरे । यदैतस्य भवनस्य (Black home) वार्ता भद्रास
गता तदा त्वरितमेव कलाइय-याटसनदीरध्यक्षतायामेक सैन्य कलि-
काताया मद्रासरज्यपालः प्रैषयत् । समागत्यैव सैनिकाः कलिकाता पुन-
र्यह तवन्तः । नवायसैनिकैः सह भूतेऽपि युद्धे जयविजययोः निर्णयो नैव
जातः, एकः सन्धिश्च सम्भूव ।

क्लाइयो जानन्नासीद्यत् फ्रासरागिनोऽपि नवावेन सह सन्धिं
 चिकीर्षन्ति अत एव मृत्युभवन (Black home)—विषये शुन्दगेक-
 मपि अकथयित्वा स सावधानतया नवावविरुद्धं कूटचक्रमारब्धवान् ।
 अनन्तरं वाटमनश्चन्दननगरं जिगाय । एतन्मिन्नेव समयेऽऽमदशाहो-
 ऽब्दालिः दिल्लीमाक्रान्तवान् । सिगजुदौलानवावोऽपि दिल्लीवृत्तं
 श्रुत्वा श्वेताङ्गीः सह मित्रतामिच्छन्नेत्र वभूय भयाक्रान्तः । अत एव स
 फ्रासरागिनामपि साहाय्यं कर्तुंनैव तत्परो जातः । नवावं विनाशयितुं
 वृत्तनिश्चयोऽत्रमरं प्रतोत्तभागश्च क्लाइवः सिराजुदौलानवावम्योच्चा-
 धिकारिभिर्मिलित्वा कूटचक्रनेकं कृतवान् । तन्मिन् मीरजाफरोऽपि
 सम्मिलित आसीत् ।

यदा कूटचक्रस्य सर्वा योजना परिपूर्णा, तदा क्लाइवः सिराजु-
 दौलानवावमभीषे फ्रासीयैः सह पत्राचारस्य सन्निभद्वयं च दोषप्रदं
 पत्रमेकं व्यलिखत् । किन्तु सिराजुदौलानवावः किमप्युत्तरं नैयादात् ।
 तदा क्लाइवी मुर्शिदाबादस्य दक्षिणभागे पलासीनामकस्थाने ससै-
 निकः प्रस्थितवान् । सिराजुदौलानवावोऽपि पञ्चाशत्सहस्रसैनिकान्
 मानवान् तत्रैव एकत्रीकृतवान् प्रवृत्ते महति सगरे नवानस्य मैनिकाः
 पलायिताः, सिराजुदौला च बन्दी वभूव । पुनः मीरजाफरपुत्रो मीर-
 स्तं धातितवान् । युद्धेऽस्मिन् नवावयुद्धा धनारिणा विद्रासनातेन
 श्वेताङ्गाना सन्धिविच्छेदेन कूटचक्रकर्मणा मीरजाफरस्य पदलोत्पतना
 च नवावस्य पतनमभूत् । अथ मीरजाफरो नाममान वत्राप्यङ्गो वभूव,
 किन्तु यास्तविकाप्यङ्गाः श्वेताङ्गा एवासन् । नवावस्तेषा हम्पुचलि-
 कामावमेवानीत् ।

ततः शाहशालमद्वितीयनाम्ना प्रसिद्धी मुगलसम्राट्पुत्रः अलिगौहरा वङ्ग विहारश्चाक्रान्तवान् । साधारणसैनिकदलसम्पन्नः क्लाइव पाटलीपुत्र प्रस्थितवान् । शाहशालमद्वितीयश्च परावृत्त्या-वध गतवान् । एतेन प्रसन्नो मीरजाफरः क्लाइवाय त्रिशच्छहस्रान् ग्रामान् ददौ । किन्तु सम्पत्तिमादाय क्लाइवो महदनुचितं कर्म कृतवान् । अनुचितकर्मकर्तृभ्यः स्वभृत्येभ्यो दोषमददाना कम्पनी च महदनुचित कर्म कृतवती । किन्तु सर्वदैव द्रव्यदानेन व्याकुलीभूतो मीरजाफरो डच्चे सह पत्राचार वार्तालापञ्चारब्धवान् । डच्चाश्च मीरजाफरसाहाय्यार्थं तत्परा वभूवु । किन्तु क्लाइवस्तान् पराजित्य दण्डरूपेण धनमपि गृहीतवान् । पुनः अस्यस्थो भूत्वा क्लाइवो स्वदेशं जगाम । मीरजाफरस्य समीपे सर्वतः काठिन्यमेवासीत् । यथायाचनं द्रव्यप्रदानेऽसमर्थं त वङ्गीधराज्यसभा राज्यसिंहासनादवतार्य तत्स्थाने तस्यैव जामातर मीरकासिम नवाय कृतवती ।

मीरकासिमोऽर्थाव योग्यः शासकः, किन्तु कम्पनीभृत्याः सर्वदैव तस्माद् द्रव्यप्रदानस्यैव चेष्टा कृतवन्तः । वर्द्धमान चट्टग्राम मिदनापुरमण्डलान्यपि ते गृहीतवन्तः । मीरकासिमोऽनुभवशाली वङ्गदशापरिचितश्च शासक आसीत् । किन्तु श्वेताङ्गानां द्रव्ययाचनेन व्याकुलीभूतोऽसौ मुर्शिदाबाद परित्यज्य मुगेरु राजधानीं वासस्थलं च चक्रे ।

अथ देशमन्त्रे भवद्वापारस्य प्रश्नमुद्दिश्यापि गौराङ्गैः सह कलहो जातः । अदर्वेन कर व्यापारार्थमाज्ञापनं प्राप्तवन्त आसन् श्वेताङ्गा-मुगलनादशाहान् । किन्तु मीरकासिम एतादृशस्य व्यापारस्य समर्थनं नैव

चकार । रघुनीज्याभारम्भेन कृते ते चादृश्याद्वादाजानेन प्राप्तवन्तः,
 न तु स्वकीयज्याभारार्थम् । किन्तु स्वकीयज्याभारग्रमारे ते नैव प्रदत्त-
 वन्तः । एतेन राजकोयो गितो रमूत् । एतन्मयं निमित्तात् रङ्गीतराज-
 समाया प्रेषितवान् मीरकासिमः, किन्तु किमपि फलव्राम्भूत् । नदाऽन्त-
 क्रोधान्वितो मीरकासिमः सर्वमेव फल समुत्थाप्य श्वेताङ्गानां सर्वाधिकारम-
 पहाय युद्धमररोत् । किन्तु युद्धे त पराजितो श्वेताङ्गात् । पुनरपि मीरकासि-
 मेव बह्वनयाय कृतवन्तः । विवशो नूतनां नयायः श्वेताङ्गेभ्यः पुनः सर्वा-
 धिकारं दत्तवान् । मीरकासिमश्च पाटलिपुत्रे शतद्वयस्यनयान्
 श्वेताङ्गाभिदत्तवान् । इयं घटना 'पटना हत्याकाण्ड' नाम्ना प्रसिद्धा ।

दिल्लीसम्राटवधनवानसाहाय्यसम्प्रप्तो मीरकासिमः श्वेताङ्गैः सह
 बक्सरे महान्तं सगरं कृत्वापि पराजितो रणात्पलायाम्बुके । अस्तुनो
 बक्सरयुद्धमेव प्लासीयुद्धपूर्तिं चकार । एष एव विजयः श्वेताङ्गानां
 भारते राज्यसम्प्राप्तको जातः । पुनरपि बह्वनयानयत् प्राप्या मीरकासि-
 शीरमेव मरणमापेदे ।

अनन्तरं नवमुदीलानामकः तपुनो बह्वनयायदमलकृतवान् ।
 किन्त्वसौ श्वेताङ्गानामिद्विजितैः काष्ठपुत्तनिष्ठेन कृतवर्तमान् । रघुनी-
 कर्मचारिण आचरणभ्रष्टा भूत्वा जनैः स्वच्छेदयान्कोन गृह्यन्त आसन्
 ते स्वच्छेदयैव नयाय सिद्धासनादवतारयन्ति स्म, तत्र गृथारयन्ति स्म च ।
 सर्वदेव युद्धसलमनत्वान् रघुनीज्याभारे सामापेक्षया हानिरिवामूत् ।
 तदैव पुनरपि क्लाश्यो बह्वरायदमलः प्रधानसेनापतिश्च भूत्वा भाग्य-
 मात्रगाम ।

एतस्यां मायायां सर्वमेव दुराचार दूरीकर्तुं प्रतिज्ञातवान् ।

पूर्वमसौ पथभ्रष्टानामुत्कोचग्रहीतृणा कम्पनीकर्मचारिणा सर्वानिव दोषान्
दूरीकर्तुं कृतप्रयत्नो भूत्या व्यापारसमितिमेका सस्थापितवान् । किन्तु
पश्चान् सा समिति कम्पनीसञ्चालकैरवस्था । अथ तेन अवधनवावेन
मुगलसम्राज्ञा च सह सुस्थिर कम्पनीसम्बन्ध सैनिकाना मुधारश्च।
कारित । कर्मचारिण एतत्कार्यविरोध चम्, किन्तु क्लाइव किमपि
विचार नैव कृतवान् । दान्सिटार्ट सम्राज्ञेऽयं दातु प्रतिज्ञातवान्
किन्तु क्लाइव एतत्कर्म मूर्खतापूर्णमेव मानितवान् ।

पुनरपि नवावेन सह नूतन सन्धि सम्बन्ध । तदनुसार सम्राज्ञे
कडामवधश्च दत्तवान् क्लाइव । किन्तु शाहआलमेन सह सन्धिप्रश्न
काठिन्यपरिपूर्ण एयासीत् । स च निजेच्छाविरुद्धमेव बङ्गविहारोत्कलाना
करग्रहणार्थं श्वेताङ्गाभि युक्तवान् । करग्रहण श्वेताङ्गाधीन न्यायविभागश्च
वादशाहाधीन एव रीत्या क्लाइवो यत्ने द्विविध राज्य सस्थापितवान् ।
शासनाधिकार विहाय श्वेताङ्गाधिकारो नि सीमो जात । अथ चिन्तया
परिश्रमेण चास्वस्थ क्लाइवो लन्दननगर गतवान् । तत्र तस्य शत्रु-
वस्त लाञ्छितु चेष्टितवत् । किन्तु राज्यसभैक प्रस्तावं पारयित्वा
तत्कृता राज्यसेवा प्रशसितवती । निन्दासूत्रकै शब्दैर्दु पितो भूत्या
पञ्चाशद्वर्षदेशीय एव क्लाइव आत्महत्या चकार ।

लार्ड क्लाइव एको योग्यो दृढप्रतिज्ञश्च शासक आसीत् । कठि
नास्वपि परिस्थितिष्वव्याकुल स भारते ब्रिटिशराज्य सस्थापितवान् ।

भारतं श्वेताङ्गराज्य-संस्थापनम्

क्याङ्के इग्लैण्ड गणे वर्ल्ड-काटिक्तरनामको राज्यपालो नियुक्तो र्थगम् । किन्तु साधारणयोग्यतावतोस्तयोः कार्यकलापे बहवो दोषाः समभूवन् । वर्ल्ड राज्यपालस्य काले वङ्गे महद् दुर्मिच्छमापतितम् । तेन प्रगाडिताः कतिपयं मानवा मानवीयं शक्यमपि भक्षयितुं प्रवृत्ताः । कर्मनाकर्मचारिणः पुनस्तदुल्लेखकचक्रित्वा अधिभूम्येन तं विकेतुं संलग्नाः, प्रजाभ्यश्च कठोरतया करमपि गृहीतवन्तः । अत्रान्तरे महाराष्ट्रिया अपि पानोपतयुद्धे हापिता स्वीया प्रतिष्ठा पुनः प्राप्तवन्तः । पुगलबादशाहोऽपि तेषां संरक्षकत्वे पुनर्दिल्लोमाजगाम । अदध-नवायेन सह संभूता मैत्री नूनं शैथिल्यं गता, किन्तु कोऽपि फलही नाभूत् ।

कम्पनीव्यापारकार्ये लेखाकरूपेण वङ्गे समागतोऽष्टादशवर्षदेशीयो वारेनहेटिंगः शीघ्रमेव भारतीयकार्यकलापे सविशेषमनुभवमापन्नः मद्रासरज्यनभाषाः सदस्यतामाप्तवान् । पश्चात्साथैव वङ्गराज्यपाल-पदमलक्षकार । ततोऽयं कोयं मुर्शिदाबादान् कलिकातामानीय सर्व-प्वेव माडनेषु श्वेताङ्गानेय मण्डलाधोश्वराश्रियुक्तवान् । तेन करग्रहणाधिकारोऽपि तस्य एव प्रदत्तः । भूम्या वार्षिकाधिकारं मण्डल्य पञ्चवार्षिकाधिकारमसौ प्रददौ । यः सद्यः सर्वाधिभूम्यं दद्यात्, तर्म्म एव भूमिप्रदानं तेनानुमतम् । एतया व्यवस्थया प्रत्य-

भूम्यधीश्वरणा महती हानिरभूत् । नेभ्यो भूमिरपि निर्गता । न्याय-
विभागस्य सगठनमपि तेन कृतम् ।

पैतृकराज्यप्राप्त्याशया शाहश्चालमः सिन्धियासरक्षरूपे दिल्ली-
मागतवान् । तेन पूर्वमय कडा प्रयागमण्डलञ्च महाराष्ट्रियेभ्यो दत्तम् ।
हेस्टिगो विचारितवान् यद् वङ्गसीमान्तरिथतयोरेतयोः मण्डलयो-
र्महाराष्ट्रियाणामधिकारो नोचितः । अतः स शाहश्चालमाय दीय-
मान द्रव्यमवरोद्ध्य कडा प्रयागमण्डलञ्च श्रवधनवायाय प्रायच्छत् ।
एतेन मुगलसम्राट् श्वेताङ्गाना मत्याचारिताया विश्रस्तो बभूव ।
अन्यच्च, नवाबमन्त्रिणा सह वाराणसीसन्ध्यर्थमेव रुहेला युद्धारम्भो
जातः । पश्चात् रुहेलायुद्धार्थमेव हेस्टिगस्य महती निन्दाऽभूत् ।

रुहेलखण्डे हाफिज रहमतखाननामैको मुहम्मदीय पठानः शासनं
कुर्वन्नासीत् । यथा मुगलसाम्राज्यस्यान्य भागमादाय अन्ये शासनं कुर्वन्त
आसस्तथैव पठानस्यापि रुहेलखण्डे राज्यमासीत् । महाराष्ट्रियाणा
रुहेलखण्डाक्रमेणन रहमतखानस्य स्थितिर्विषमतरा बभूव ।
पुना रुहेलानवाबमन्त्रिणा सह सन्धिरभूत् । वाराणस्यामिद निश्चित
यत् रुहेलेषु यदि महाराष्ट्रियाः समाक्रमणं करिष्यन्ति तदा नवाबस्तेभ्यः
साहाय्यं प्रदास्यति, रुहेलाश्च नवाबाय चत्वारिंशल्लक्षमुद्राः प्रदास्य-
न्तीति । एकदा रुहेलखण्डे महाराष्ट्रियैराक्रमणं कृतम् । श्वेताङ्गाना
साहाय्येनाधनवाबमन्त्री तान् पराजितवान् । परावृत्तेषु महाराष्ट्रियेषु
श्रवधनवाबो रहमतखानः रुहेलाच्चत्वारिंशल्लक्षमुद्राः याचितवान् ।
किन्तु रहमतखानोऽयं शनो वा प्रदास्यामीति कथयन्नेव दिवसाग्निनाय ।

तदा रूहेलरहमतखान इण्डियामुमवधनवारः श्वेताङ्गात्साहाय्यं चाचि-
तमान् । मुद्रागो हेस्टिंगः श्वेताङ्गसेन्यं दत्तवान् । पराजितवाक्ष रूहेलान-
वधनवारः । रहमतखानो युद्धं पूर्वमेव पञ्चत्वमापेदे । रूहेल
वयान्निष्कामिवाः, तत्राज्यं च गुजाउदौलाराज्ये विर्जिनमभूत् ।

एतद्युद्धमुद्दिश्य चारेनहेस्टिंगस्य महती निन्दा सम्भूव । रहमत-
खानो दयालुरासीत्, परं गुजाउदौलारासनप्रबन्धो नासीत्सर्माचीनः ।
तन्मृत्योः परं रूहेलखण्डमतीव अव्यवस्थितमभूत् ।

अनन्तरे इण्डो-इण्डिया कम्पनीव्यापारे इग्लैण्डशासनस्य ध्यान-
माकृष्टम् । अन्वेषणानन्तरं तेन ज्ञातं यद् कम्पनीव्यापारस्य
व्ययोऽधिकोऽस्ति, येन शांतिमेव सा विलवमुपपास्यति । अथ कम्पनी-
सञ्चालका ऋणदानाय इग्लैण्डशासनं प्रार्थितवन्तः कथितवन्तश्च—
यदि न मिलिष्यति ऋणं तदा कम्पनीं भारते व्यापारविधातुमसमर्था
भविष्यतीति । बहुविवादोत्तरं द्वौ नियमौ पारितौ इग्लैण्डराज्यसमा-
याम्—एकेन कम्पनीकृते ऋणप्रदानस्य व्यवस्थाऽभूत्, अपरस्य
नाम 'रेग्यूलेटिंग एक्ट' इति । तदनुसारं बङ्गराज्यपालो राष्ट्रपतिः
(लार्ड) जातः । तस्य कार्यकालः पञ्चवर्षाणि यावन्निर्धारितः । भारतस्य
सर्वेष्वेव प्रान्तेषु तदधिकारोऽभवत् ।

लार्डस्यास्य साहाय्यार्थं चतुर्णां सदस्यानामेका समितिरपि निर्धारिता ।
किन्तु सदस्यानां मतभेदे समितेर्विघटनाधिकारो तस्मै नैव प्रदत्तः ।
लार्डाभिधप्रधाने मद्रास प्रान्तयोर्वेदेतिरुर्नात्या नियन्त्रणस्याधि-
कारोऽपि निहितः । कम्पनीसञ्चालका इग्लैण्डशासनसमक्षं भारतीय-

करग्रहण विषय समुपस्थापयितुं बाधिताः । एवमेव ते सैनिकव्यापारिक-
विषये यदपि करिष्यन्ति, तदर्थम् इंग्लैण्डशासनाय सूचयन्तु इत्यपि
निर्धारितम् ।

कलिकाताया सुप्रीम कोर्टनाम्ना प्रसिद्ध एकः सर्वोच्चन्यायालयः
सस्थापितो बभूव । न्यायालये लार्ड-प्रधानस्य तत्तममितेर्वा कोऽप्यधि-
कारो नासीत् । सर-एलिजा एग्मी तन्न्यायालयस्य प्रधानन्यायाधीशो
बभूव । एतेषा सर्वेषामेव कर्मचारिणा कृते वेतनस्य पर्याप्ता व्यवस्था-
ऽभवत् । व्यापारकरणार्थमुत्कोचग्रहणार्थं वा ते पूर्णतया निषिद्धाः ।

एभिर्नियमैः इंग्लैण्डशासनं नून भारतीयशासन नवीनीकृतवान् ।
किन्तु तेन कौऽपि विशेषलाभो नाभूत् केवलं कम्पनीव्यापारे शासना-
धिकार एव जातः । मन्त्रिमण्डलस्य स्वकीयकार्येष्वोऽवकाशाग्रहणा-
धिकारो लार्डप्रधानस्य राज्यसभामदनहुमने हस्तक्षेपाधिकारश्च
नास्ताम् । तेन सभासदा परम्परं वैमत्येन राज्यकर्मणि महती बाधा
ममुत्पन्ना । मद्रासबम्बईप्रान्तयोर्विदेशीयकार्येष्वेव हस्तक्षेपं विधातुं
आसील्लार्डप्रधानो न त्वाभ्यन्तरकर्मसु । प्रधानन्यायालयस्यापि
व्यवस्था परिपूर्णा नाभूत् । तेन राज्यसभासदा प्रधानन्यायाधीशेन सह
विरोध एव समुद्भूतः । एभिः कारणैः शासनकार्यं प्रायेणावरुद्धमेव
जातम् ।

एवं भारतागमनानन्तरमेव राज्यसभामदस्या लार्डप्रधानस्य
विरोध विधाय तत्कार्ये विविध विघ्नमपि समुपस्थापितवन्तः । प्रागिस-
नामा सदस्यस्तु लार्डप्रधानस्य महान् शत्रुरभूत् । महाराष्ट्रिययुद्धा-

रुमे राज्यसमागन्निः सह लाटप्रधानस्य मतमेवः पराकाशा-
मातवान्

अथ नन्दकुमारनामा उच्चकुलप्रभूतो वृद्धपद्मस्यः राज्यसमा-
सदा समग्न कथितवान् यद् हेमिङ्गो मीरनापरस्य विषयासन्त्याञ्जित-
परिमिता मुद्रा गृहीतवान् । किन्तु हेमिङ्गस्य नन्दनमश्रुत्वैव राज्यसमा-
विषसर्ज । हेमिङ्ग उक्तोच गृहीतवानित्येष प्रसारः समामन्द्रिरपि
पारितः । इमं विषयं सर्वथा तत्समर्थका अगि स्वीकृतवन्तः समर्पित-
वन्तश्च । हेमिङ्गोऽस्य प्रतिशोषार्थं नन्दकुमारे कनिकात्पान्थितमोहन-
प्रसादव्यापारिसुम्नेन सर्वथाऽमलमेराभियोगं अकारितवान् । प्रधान-
न्यायाधीशनेमीञ्च स्वगृहे कृत्वा स कुमारं शूलमारोपयित्वा परम प्रमत्त-
यना श्रमवत् । किन्त्वेतस्य महती निन्दाभूत् ।

देवदत्तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा मुत्तामरिषिपृच्छत्—देवदत्तप्रवर ! किं ब्राह्मण-
नन्दकुमारं शूलमारोपितवानसौ दुरात्मा हेमिङ्गः कूटनकं विधाय ? हरे
हरे ! एष महानन्यापन्तस्य श्वेताश्विनस्य ।

देवदत्तोऽब्रवीत्—किं कथयामि मुत्तामरो ! भारतमागत्य सर्वधर्म-
शास्त्रमनाहृत्य निद्रोषे ब्राह्मणस्य प्राणदशकं दत्तवानेतदेव महदाक्षयम् ।
सिङ्गस्य प्रमत्तत्वादेव सर्वज्ञांतं यद् ब्राह्मणस्य शूलारोपश्च कर्मरूपेत्तस्यैव
कूटचक्रमार्त्तम् ।

श्वेताश्विन-महाराष्ट्रिय-युग्मम्

महाराष्ट्रियाः श्वेताश्विनानां सर्वतोभावेन शरणं आगन् । माधवराजे
सूते तद्गता नारायणराजः पेशवा बभूव । किन्तु नवमामानन्तर एव

श्वेताङ्गक्रास्रासिनोः परस्परमनोरिकाया युद्धे समारब्धे श्वेताङ्गाः पाण्डिचेरिं माहीञ्च न्यायतीकृतनन्तः । एतेन क्रुद्धो हैदरालिः कर्णाट-
माक्रम्य यत्र तत्राग्निप्रशेषं सानूहिकहत्याञ्च कुर्वन् महान्तमुग्रद्रवमा-
रुचवान् । एष समयः श्वेताङ्गानां कृतेऽर्थाथं सकटापन्नो जातः ।
महाराष्ट्रियैः सह तेषां युद्धं इत्थं भवेद्य महान् प्रश्न आसीत् । एष उच्यतेः
सह नूतनयुद्धमपि प्रादुरभूत् । एतस्मिन् समये श्वेताङ्गानां मन्दीमूलेऽपि
माग्ये हेस्टिंगो बुद्धिमत्तया साहमेन च कार्यमारमत । मद्रासराज्यपालं च
य कियत्कालपर्यन्तं कार्यभारान्मुक्तं चकार । स आरग्वटनेषेन सैन्येन
युद्धं यत्नं प्रेषितवान् । आथरवटः पोटानोवोनामकस्थाने हैदरालि
पराजितवान् । पोलिलोरनामकस्थाने युद्धे जयत्रिजययोर्निर्णयो नैव
जातः, किन्तु शीर्लीगढयुद्धे हैदरालिः पराजितो बभूव ।

उच्यतेः सह युद्धे श्वेताङ्गान्त्रिकोमार्चानामकस्थानस्य जलपानालय
न्यायतीकृतनन्तः । टीपूमुलतानश्च तञ्जीरे रुनलरैषवेट निहतवान् ।
तस्मिन्नेव समये मकरन्दश्वेताङ्गो हैदरालिना सह सन्धिं विधाय
कडलोरे न्यायिकां कृतवान् । मासनिवाशिना सागरीययुद्धेऽधिकं
साफल्यमभूत् ।

हैदरालिमरणानन्तरं तत्पुत्रः टीपूमुलतानो युद्धं कुर्वन्नेव वेदमू-
टुर्गं विजितवान् । किन्तु यदाऽसौ मगलूरमरौलीतदा पुलटनरश्वेताङ्ग-
सद्व्राजपानीश्रीरसायत्तनपर्यन्तं गतवान् । अनन्तरं टीपूमुलतानरश्वेताङ्ग-
योगेकः सन्धिः सम्यभूत्, येन पुनरपि पूर्ववदेव स्थितिः अनुत्पन्ना ।

युद्धे प्रचुरधनव्ययेन कम्पनीव्यापारस्य महती हानिरर्याभावश्चा-
नूतान् । प्रधानकार्यस्य नुशाया आवश्यकता विशेषरूपेणोद्दिष्टानीमभूत् ।

तस्य हत्या समभूत् । अनन्तरं तत्पितृव्यो राघवरावः पेशवापदमलभत् । तद्विरोधिनो नारायणरावमरुत्पारं समुत्पन्नं बालकं पेशवासिंहासना-
सीनं कर्तुमैच्छन् । राघवरावस्तदस्य प्रमाणीकृत्य श्वेताङ्गेभ्यः साहाय्यं
याचितवान् । स बम्बईशासनेन सहैक सन्धिं विधाय साहाय्य-प्रतिकरे
मालसट वेसीनश्च दातुमकथयत् । श्वेताङ्गाश्च शीघ्रमेव सालसटमधि-
कृतवन्तः । किन्तु कलिकाताशासनमेनं सन्धिं न स्वीकृतवान् । स्वयं
बारेनहेस्टिंगोऽपि कार्यमिदं नीतिविरुद्धमवैधञ्च कथितवान् । स एकं
श्वेताङ्गसेनापतिं पूनां प्रैषयत् । स च नानाफडनवीसनामकेन महा-
राष्ट्रीयनेत्रा सह पुरन्दरनामकस्थाने नूतनमेकं सन्धिं व्यधत् । एत-
दनुसारं पृथ्सन्धौ प्रदत्तः सालसटः पेशवानामधिकारेऽभवत् । एते-
नैवाग्रहेण गुरुरुडाः साहाय्यं नैव दत्तवन्तः । अनन्तरे एकः फ्रासीसो
राजदूतः समागत्य पेशवासमीपं स्वदेशार्थं किञ्चित्सौविध्यं प्रार्थितवान् ।
एतदेव प्रधानं कारणं महाराष्ट्रीय-श्वेताङ्गयोः परस्परं संगरस्य । महा-
राष्ट्रिया बम्बईशासनस्य सेना पराजित्य श्वेताङ्गैः सहैकं सन्धिं कृतवन्तो
यदनुसारं बम्बईशासन-स्यायत्तीकृतान् सर्वानिव प्रदेशान् पेशवाधिकारे
प्रदत्तवान् ।

गोटाटों नर्मदानदीमुत्तीर्य वेसीनदुर्गं स्वायत्तीचकार, फोफमश्च
ग्वालियर-दुर्गम् । महाराष्ट्रियेषु बुद्धिमत्तो महादजीराज्ञः साहाय्येन साल-
वाईस्थाने अन्योऽप्येकः सन्धिः सम्बभूव । तदनुसारं मालसटे वेसीने च
श्वेताङ्गानामधिकारो जातः । इदानीं महादजीराज्ञः स्थितिः पूर्वपेक्षया
शक्तिशालिनी जाता । तदनन्तरं द्वादशवर्षपर्यन्तं स स्वराज्यविस्तारे
संलग्नः ।

श्वेताङ्गक्रासवासिनोः परस्परममेरिकाया युद्धे समारम्भे श्वेताङ्गाः पाण्डिचेरिं माहीञ्च स्वायत्तीकृतवन्तः । एतेन क्रुद्धो हैदरालिः कर्णाट-माक्रम्य यत्र तत्राग्निप्रक्षेप सामूहिकहत्याञ्च कुर्वन् महान्तमुपद्रवमारब्धवान् । एष समयः श्वेताङ्गानां कृतेऽतीव तरुटापन्नो जातः । महाराष्ट्रियैः सह तेषां युद्धं ऋय भवेदव महान् प्रश्न आसीत् । एव ढचैः सह नूतनयुद्धमपि प्रादुरभूत् । एतस्मिन् समये श्वेताङ्गानां मन्दीभूतेऽपि भाग्ये हेरिंटगो बुद्धिमत्तया साहसेन च कार्यमारभत । मद्रासराज्यपालं च म कियत्कालपर्यन्तं कार्यभारान्मुक्तं चकार । स ग्रायरकूटमेकेन सेन्येन सह वङ्गं प्रेषितवान् । ग्रायरकूटः पोर्टानोवोनामकस्थाने हैदरालिं पराजितवान् । पोलीलोरनामकस्थाने युद्धे जयविजययोर्निर्णयो नैव जातः, किन्तु शौलीगढयुद्धे हैदरालिः पराजितो बभूव ।

ढचैः सह युद्धे श्वेताङ्गास्त्रिकोमाचीनामकस्थानस्य जलयानालयं स्वायत्तीकृतवन्तः । टीपुसुलतानश्च तञ्जौरे कर्नलब्रैघवेष्टं निहतवान् । तस्मिन्नेव समये मकरनश्वेताङ्गो हैदरालिना सह सन्धिं विधाय कडलोरे स्वाधिकारं कृतवान् । क्रासनिवासिनां सागरीययुद्धेऽधिकं साफल्यमभूत् ।

हैदरालिमरणानन्तरं तत्पुत्रः टीपुसुलतानो युद्धं कुर्वन्नेव वेदनूर-दुर्गं विजितवान् । किन्तु यदाऽसौ मगलूरमरौत्सीत्तदा पुलटनश्वेताङ्ग-स्तद्राजधानीधीरंगपत्तनपर्यन्तं गतवान् । अनन्तरं टीपुसुलतानश्वेताङ्ग-योरेकः सन्धिः सम्भूव, येन पुनरपि पूर्ववदेव स्थितिः समुत्पन्ना ।

युद्धे प्रचुरधनव्ययेन कम्पनीव्यापारस्य महती हानिरर्याभावश्चा-भूताम् । प्रधानलार्डस्य मुद्रायां आवश्यकतां विरोधरूपेणोदात्तीकृतम् ।

ग्राथकस्कटेऽसौ वाराणसीभूपादवधनवाः कृत्वा सकाशाच्च साहाय्य-
 मैच्छत् । वाराणसीभूपः पूर्वमवधाधीन आसीत्, किन्तु पश्चात्कम्पनी-
 वशवर्ती बभूव । हेस्टिंगेन याचित द्रव्य दत्तवान्पाराणसीभूपः सकृद्
 द्विर्वा । किन्तु पुनः पुनः याचितेऽसौ विरोध प्रकटितवान् । तेन हेस्टिंगस्त
 दण्डयितुं विचार्य स्वयमेव वाराणसीं प्रस्थितवान् । गत्वा च वाराणसीं
 स चेतसिंहं वन्दित्वा विधातुं यदैच्छत्तदैव चेतसिंहसैनिका विद्रोहञ्चन्तु ।
 एतेन भयङ्करस्थितिगत स्व ज्ञात्वा हेस्टिंगः जुनारनगरं पलायितवान् ।
 जुनारे सैनिकानेकनाकृत्यासौ चेतसिंहेन सह युद्धमकरोत् । तस्मिन् युद्धे
 चेतसिंहसैनिका पराजिता, चेतसिंहश्च श्वालिपरं पलायितवान् ।

यदाऽयमवधनवावपत्नीनां सविधे द्रव्ययाचनमकरोत्, तदा ता-
 द्रव्यं दानुमनिच्छन्त्योऽपि शुजाउद्दौलाकठोरव्यवहारेण बलात् ददुः ।
 चेतसिंहेन अवधनवावपत्नाभिश्च सह सर्वथैवानुचितव्यवहारः कृतो
 हेस्टिंगेन । प्रधानन्यायालयस्यापि दशाऽतावद्दोषपरिपूर्णा जाता । पश्चात्
 हेस्टिंगो लन्दननगरं परावृत्तः । एको लेखको भूत्वा भारतं समागतो
 हेस्टिंगो प्रधानलार्डपदमवाप । स्वकीयोद्देश्यपूर्तांशुचितानुचितयो-
 र्विचारमकुर्वन्नेव भारतं स ब्रिटिशराज्यं संस्थापितवान् पश्चाद् इंग्लैण्ड-
 देशे स्वकायं शोषजावनं निनाय ।

लार्ड कार्नवालिसः

हेस्टिंगगमनान्तरं इंग्लैण्डराजकीयसभायाः प्रधानसदस्यो
 मॅकफर्सेननामकः श्वेताङ्गो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतमागतवान् । सार्धैक-
 वर्षं यावत्कृतेऽपि कार्येऽसौ किमपि साफल्यन्वैवाप्तवान् । तदा तत्स्थाने
 कार्नवालिसो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतमागतवान् । अनेन कम्पनी-

धर्मचारिणा चरित्रमुधारो वङ्गस्य करग्रहणव्यवस्थाकरण,
न्यायालयानां पुनःसंघटनञ्चैतत्त्रयं कार्यं मुरयतया कृतम् ।

जिलाधीशहस्तगतन्यायशासनविभागो अनेन पृथक्पृथक्कृतो ।
लार्डंबारेनहेम्टिंगः पञ्चवर्षार्थमेव भूमिप्रवन्त्रं कृतवान्, किन्तु कार्ने-
वालिसः सर्वकालीनव्यवस्था चकार । एतथा व्यवस्थया राजा सह प्रजानां
साक्षात्सम्बन्धो नाभूत्, प्रजाभ्यः करग्रहणं कृत्वा राजः सविधे प्रापका
अन्ये बभूवुर्जमीन्दारापरपर्यायाः एतेन न्यायालयप्रबन्धोऽपि यूरोपा-
नुसारमेव कृतः । सर्वत्रैव श्वेताङ्गन्यायाधीशा नियुक्ताः, नियुक्ताश्च
यथान्यायशास्त्रव्याख्याकरणार्थं मुद्गमदीया हिन्दवश्च । न्यायालयेषु उच्च-
तमं न्यायालयं सर्वोच्च न्यायालयश्चेति न्यायालयस्थापनमपि तेनकृतम् ।
श्वेताङ्गसाहाय्याभिलाषिणः शाहआलमपुत्रस्य कार्नेवालिसः साहाय्य
नैरादात् । किन्तु मलाबारतटान् पलायितानां शरणं प्रदातुः श्वेताङ्ग-
मित्रश्च विवाहुरनरेश कृताकृतयोः टापोपुठतानेन सह कार्नेवालिसस्य
समामं'ऽनिवर्षोऽभूत् । कार्नेवालिसः पेशवा निजामाभ्यां मिलित्वा
रन्धि चकार, युद्धसञ्चालनार्थं च प्रैरयन् कार्नेलमेडोजम् । किन्तु युद्धे
सापरुषमलम्बयन्त भेडात् विजाय कार्नेवालिसः स्वयमेव सेनापतिर्भूत्वा
युद्धभूमौ समुपस्थितः, बगलोरं जितवाश्च । श्रीरंगपत्तनापरोधार्यं
विचारयत्तत्स्य समस्त सन्धिवातां समुपस्थिता । टीपूसुलतानो राज्यस्यैक
भागं कोटमुद्रापरिमितं युद्धव्ययञ्च दातुं स्वीकृत्य स्वकीयपुत्रीं च
बन्धकौ विधाय कार्नेवालिसेन सह सन्धिं चकार । कार्नेवालिस-पेशवा-
निजामाश्च प्राप्तं स्थानानि परस्परं विभज्य गृहीतवन्तः ।

महादजीसिन्धिया रुहेलप्रधान गुलामकादिरं हत्वा मुगल-सम्राज
रक्षम् । स राजपूतानामभ्य लन्वेरीनामरुग्धाने दोल्हरमेनाञ्च पराजितवान् ।
यूरोपीययुद्धकलापरिचितोऽस्मी एका महती सेना प्राप्सीय-डीवीदन प्रधान
विधाय यूरोपीय रीत्या सघटितवान् । तेनराजगतिषा महादजीराजः
महान्प्रभासो बभूव । तन्मरणान्तरं दौलतराजसिन्धियास्तरथानमलभत् ।

पुनरपि कम्पनी विशतिवर्षाणि यावद् व्यापारार्थमेकमाशापनं प्राप्तवान् । किन्तु प्रधानकर्मचारिणा कृते नूतनो नियमो निर्धारितो बभूव । अनन्तर लाहोरकान्चालिस इंग्लैण्डदेशे परावृत्तः तत्स्थाने सगगतवाश्च जानशोर श्वेताङ्गो भारतस्य प्रधानलाहोरं भूत्वा । सर-जानशोरोऽर्थाव शून्यहृदयः साहसरहितश्च आसीत् । तस्यैव कार्यकाले महाराष्ट्रिया निजाममाक्रान्तवन्तः । मित्रभूतो निजामः साहाय्यार्थं श्वेताङ्गं प्रार्थितवान् । किन्तु महाराष्ट्रियेभ्यो भयभीतो जानशोरः साहाय्यनैव दत्तवान् । महाराष्ट्रियैः पराजितो निजामः स्वराज्यायं बहु द्रव्यज्ञतेभ्यः प्रदत्तवान् । एतेन श्वेताङ्गप्रतिष्ठाहानिर्निजामेन शत्रुता च सहैवाभूताम् । किन्तु भारतीयाना परस्पर वैमत्त्वेन श्वेताङ्गशक्तिः क्षीणाऽप्यधीषेवाभूत् ।

एतैः सर्वैरुत्साहितो टीपूसुलतानः फ्रांस अफगानिस्ताने च स्वसाहाय्यार्थं श्वेताङ्गानां भारतान्निष्कामणार्थं च दूतान् प्रैषयत् । एतस्मिन्नेव समये श्वेताङ्गानां माग्यपरिवर्तितम् । अफगानिस्तान-यादशाहो जमानशाहः पञ्जाबमाक्रान्तवान्, किन्तु स्वराज्यस्य पश्चिम-भागे सम्भूते महत्युपद्रवे परावृत्तो बभूव । लाहोरं समुपस्थितं जमानशाह-मवलोक्य जानशोरोऽवधसम्बन्धिनी नीतिं मुहटाभकरोत् ।

आसउद्दौलानमृत्योः परमतीव मूर्खस्तत्पुत्रः सिहाफनासीनो जातः । किन्तु जानशोरस्तं सिहाफनादवतार्य भूतपूर्वनवाबघातरं सादतालिरानं नवाय व्यधात् । स च श्वेताङ्गैः सह कृतसन्धयनुसारं पट्टसलिलधमुद्रापरिमितं वार्षिकं करं प्रयागदुर्गञ्च दातुं स्वीकृतवान् । श्वेताङ्गाश्च प्राप्ते संकटे साहाय्यं प्रदातुं बन्धुन-दत्तवन्तः ।

साहससम्पन्नो राजनीतिज्ञो योग्यः शासकश्चासीत् सप्तत्रिंशद्वर्षे देशीयो वेल्लेजलिः । यदासौ भारतमाजगाम, तस्मिन्समयेऽत्र राजनीतिकपरिवर्तनमावश्यकमासीत् । प्राग् जीवनमरणनिर्णायक युद्धं सञ्चालयन्ततो राजनीतिज्ञो नेपोलियनो विश्वविजयस्य महतीं योजनां कृतवानासीत् । भारतीयानां शक्तिं विनाश्य सम्पूर्णं भारतं श्वेताङ्गराज्यसंस्थापनं नर्तयामिति विचार्य वेल्लेजलिः क्रमशः सर्वान् भूपान् पराजितवान् । किन्तु श्वेताङ्गानां महान् शत्रुः टीपूमुल्लतानो विदेशीयशक्तिभिर्मिलित्वा श्वेताङ्गान् भारताभिष्ठासमितुं कृतप्रयत्नो बभूव । सर्वयुद्धानन्तरं निजामे श्वेताङ्गानां कोऽपि प्रभावो विश्वासश्च नासीत् । एवं स फ्रांसशासनेन सह वार्तां कृत्वा एका प्राप्तीयसेना स्वसमीपे रक्षितवान् । किन्तु सिन्धियानां प्रभावः कथमपि श्वेताङ्गैर्म्यो न्यूनो नासीत् । तत्रैव टीपूमुल्लतानः श्वेताङ्गानां विरुद्धे युद्धे साहाय्यकरणार्थमेकं राजदूतं फ्रांसे प्रेषितवान् । ततश्चेका सेना समागता मैसूरम् । एतस्मिन्नेव समये नेपोलियनाक्रमणेन यूरोपस्थितरतीव मयप्रदा समभूत् । कम्पनीसंस्कारिणोऽपि परस्परं क्लहं कुर्वाणाः स्वकीयाधिकारिणामाज्ञानपालयन्तो बभूवुः । कोषोऽपि रिक्तो जातः । एतादृशे समये वेल्लेजलिः साहसेन धैर्येण च कार्यमदप्राग्भववान् ।

अथ वेल्लेजलिः टीपूमुल्लतानसन्धिषे पूर्णरूपां श्वेताङ्गाधीनतां स्वीकर्तुमेकं पत्रं प्रेषयत् । किन्तु मुल्लताना 'नास्ति मे काऽपि विरोधः श्वेताङ्गैः समम्' इत्युत्तरं प्रदत्तवान् । अनन्तरं वेल्लेजलिः मुल्लतानमिदं युद्धघोषणामकरोत् । साहसपूर्वनं कृतेऽपि सगरे मुल्लतानः पराजितः । टीपूमुल्लतानराज्यं समिताः श्वेताङ्गाः परस्परं विभज्य गृहीतवन्तः ।

अथ एकेन सन्धिना निजामं शक्तिहीनं विधाय अन्यैरपि सूर्यैः सह सन्ध्यर्थे पञ्चाचारमणरोऽवेल्लेजलिः । किन्तु चतुरा महाराष्ट्रीयो वेल्लेजलि-कार्तस्य नृत्नीतिं विशयं पृथगेवास्वन् । हैदरालिर्ब्रितराज्ये हिन्दू-

पुनरपि कम्पनी विंशतिवर्षाणि यावद् व्यापारार्थमेकमाशापत्र प्राप्तवान् । किन्तु प्रधानकर्मचारिणा कृते नूतनो नियमो निर्धारितो बभूव । अनन्तर लार्डकान्वालिस इंग्लैण्डदेशे पराङ्गत तत्स्थाने समागतवाश्च जानशोर श्वेताङ्गो भारतस्य प्रधानलाडों भूत्वा । सर जान शोरोऽर्थाय शून्यहृदय साहसरहितश्च आसीत् । तस्यैव कार्यकाले महाराष्ट्रिया निजाममाक्रान्तवन्त । मित्रभूतो निजाम साहाय्यार्थं श्वेताङ्गं प्रार्थितवान् । किन्तु महाराष्ट्रियेभ्यो भयभीतो जानशोर साहाय्यनैव दत्तवान् । महाराष्ट्रियैः पराजितो निजाम स्वराज्यार्थं बहु व्रणञ्च तेभ्यः प्रदत्तवान् । एतेन श्वेताङ्गप्रतिष्ठाहानिर्निजामेन शत्रुता च सहैवाभूताम् । किन्तु भारतीयानां परस्पर वैमत्येन श्वेताङ्गशक्तिः क्षीणाऽप्यक्षीणैवाभूत् ।

एतैः सर्वैरुत्साहितो टीपूसुलतान फ्रांसे अफगानिस्ताने च स्व साहाय्यार्थं श्वेताङ्गानां भारतान्निष्कामणार्थं च दूतान् प्रैषयत् । एतस्मिन्नेव समये श्वेताङ्गानां भाग्यपरिवर्तितम् । अफगानिस्तान वादशाहो जमानशाहः पञ्जाबमाक्रान्तवान्, किन्तु स्वराज्यस्य पश्चिम भागे सम्भूते महत्पुत्रवे पराङ्गतो बभूव । लाहौर समुपस्थित जमानशाहः मबलोक्य जानशोरोऽवधसम्बन्धिनीं नीतिं मुहठामकरोत् ।

आसउद्दौलानमृत्योः परमतीव मूर्खस्तत्पुत्र सिंहासनासीनो जातः । किन्तु जानशोरस्तः सिंहासनादवतार्यं भूतपूर्वनवानभ्रातर सादत्तालिस्तान नवात्र व्यधात् । स च श्वेताङ्गैः सह कृतसन्ध्यनुसारं पट्टसप्तति लक्षमुद्रापरिमितं चार्पिकं करं प्रयागदुर्गञ्च दातुं स्वीकृतवान् । श्वेताङ्गाश्च प्राप्तो सकटे साहाय्यं प्रदातुं वचनं प्रदत्तवन्तः ।

कोऽपि कम्पनीप्रधानकर्मचारी लार्डपदयोग्यो नासीत् । अतः पुनरपि कान्वालिस एव जानशोरस्थाने प्रधानलार्डपदे नियुक्तः इंग्लैण्डशासनेन तथापि स पदमिदं न स्वीकृतवान् । अतो लार्डवेल्लेजलि प्रधानचार्डो बभूव भारतस्य ।

साहससम्पन्नो राजनीतिज्ञो योग्यः शायकश्चासीत् उत्तमिन्द्रपुत्रदेशीयो वेलेजलिः । यदासौ भारतमाजगाम, तस्मिन्समयेऽन राजनीतिकपरिवर्तन-मावश्यकमासीत् । प्राप्ते जीवनमरणनिर्णायक युद्ध सञ्चालयन्तनो राजनीतिज्ञो नेपोलियनो विश्वविजयस्य महती योजना कृतवानासीत् । भारतीयानां शक्तिं विनाश्य सम्पूर्णं भारते श्वेताङ्गराज्यसंस्थापनं धर्तव्यमिति विचार्य वेलेजलिः क्रमशः सर्वान् भूपान् पराजितवान् । किन्तु श्वेताङ्गानां महान् शत्रुः टीपूमुल्तानो विदेशीयशक्तिभिर्भिलित्वा श्वेताङ्गान् भारताच्छिष्वासयितुं कृतप्रयत्नो बभूव । सदायुद्धानन्तरं निजामे श्वेताङ्गानां कोऽपि प्रभावो विश्वासश्च नासीत् । एव च फ्रांसशासनेन सह वार्तां कृत्वा एका प्राचीयसेना स्वसमीपे रक्षितवान् । किन्तु सिन्धियानां प्रभावः कथमपि श्वेताङ्गैर्म्यो न्यूनो नासीत् । तथैव टीपूमुल्तानः श्वेताङ्गानां विरुद्धे युद्धे साहाय्यकरणार्थमेकं राजदूतं फ्रांसे प्रेषितवान् । ततश्चेका सेना समागता मैसूरम् । एतस्मिन्नेव समये नेपोलियनाक्रमणेन यूरोपस्थितिरतीव भयप्रदा समभूत् । कम्पनीसमचारिणोऽपि परस्परं बर्हं कुर्वाणाः स्वकीयाधिकारिणानांशासनालयन्ती बभूवुः । कोपाऽपि रिक्तो जातः । एतादृशे समये वेलेजलिः साहसेन धैर्येण च कार्यं मदं प्रारम्भवान् ।

अथ वेलेजलिः टीपूमुल्तानसन्निधौ पूर्णरीत्या श्वेताङ्गाधीनतां स्वीकर्तुमेकं पथं प्रैषयत् । किन्तु मुल्तानो 'नास्ति मे कोऽपि विरोधः श्वेताङ्गैः समभू' इत्युत्तरं प्रदत्तवान् । अनन्तरं वेलेजलिः मुल्तानविरुद्धं युद्धघोषणा-मकरोत् । साहसपूर्वकं कृतेऽपि समरे मुल्तानः पराजितः । टीपूमुल्तानराज्यं समिन्नां श्वेताङ्गाः परस्परं विभज्य गृहीतवन्तः ।

अथ एकेन सन्धिना निजामं शक्तिहीनं विनाशय अन्देशि भूत् । सह सन्ध्यर्थे पत्राचारमकरोद्वेलेजलिः । किन्तु चतुरा महामत्या येऽत्रलि-
शाहस्य कूटनीतिं विशय प्रथमेवास्तु । हेदराः तत्रहोगाभवे दिन्दु-

वंशारवेण बालं प्रतिष्ठाप्य शासनप्रबन्धं सञ्चालयितुं पूजयानामकं चतुरं मन्त्रिणञ्च नियुक्तवान् वेलेञ्जलिः ।

दीपमुल्लानपतनानन्तरं लाडोऽयं निजामेन महाराष्ट्रिवैश्व सह भूतपूर्वसन्धेः पुनर्वाचनं कर्तुं निश्चितवान् । तथैव सहायकसन्धिप्रस्तावमपि कृत्वा कलाइव वारेनहेम्बिगनीतिञ्च अनुसरत् । सा हि नीतिरियं यत् पूर्वं स्वसाहाय्येन भारतीयनरेशान् रक्षित्वा तत्प्रतिकररूपेण तेभ्यो विपुलं प्राणम् । द्रव्यदानासमर्थेभ्यो नरेशेभ्यः पुनः राजस्य कादिचन्द्रागो प्राणः । एषं सहायकसन्धर्थं ते विवक्षीकरणीयाः । कृतसहायकसन्धयो भूषाः अनिवार्यतया श्वेताङ्गाधीना भवन्ति स्म इति । एतेन सन्धिना भारतीयभूषाः शक्तिहीनाः श्वेताङ्गाश्च शक्तिसम्पन्ना बभूवुः । राज्यव्यापिनमत्याचार-मवगोऽं भारतीयभूषाना कृते स्वराज्यस्य कम्पनीराज्ये विलयनाद-या कापि गतिर्नासीत् । यामसरोनामकः श्वेताङ्गः एतस्या नीतेः कट्टुशब्दैरालोचनां कृतवान् यदेतया नीत्वा भारतीयभूषाः पूर्णरीत्या शक्तिहीनाश्चरित्रहीनाश्च सम्बभूवुर्गति । एतादृशः सन्धिः सर्वप्रथमं निजामेन कृतः । तत् परमयोग्याः स्वार्थपरायणा देशभक्तिविहीना विदेशनीतिविहीनाः अन्येऽपि भारतीय-नोन्द्रा सन्धमथं कृत्वा एषं श्वेताङ्गं प्रधानत्वेन स्वस्वराज्येषु स्थापितवन्तः ।

कम्पनीराज्यवित्तारामिलायी येऽजन्त्रितस्मिन्नेव समये दक्षिणभारतीय-राज्येराज्यविहासनायै समुत्पन्ने विनादे तत्रत्यभूषेन सह सन्धि विषय सर्वमेव तत्रारशासनं स्वहस्तगतं कृत्वा प्रतिवर्षं चत्वारिंशत्सहस्रशेण्डं भूषाय दानुं यावच्छो बभूव । एवमेव सूरते समुत्पन्ने शिवासनायै संपर्षे लाडोऽयं नराय विहासनादगतार्थं तत्राज्यं श्वेताङ्गराज्ये रिहीनीचकार । एवमेव सूरते नरायै कर्मात्प्रापि श्वेताङ्गार्याः ॥ जातः ।

अथधनवासः कम्पनीसंस्थां मुद्रां दातुमसमर्थं उच्छृङ्खलमन्व-रापस्यध दानुम् । अथ योऽजन्त्रितो सैन्यसंपदनं न्यूनीकर्तुमादिदेश । स च 'सर्' मे पुत्रो राश्वसिहासनायै नो भवेच्छदाहं सगुणे व्यापिकारं परित्यक्तुं

तत्परोऽस्मीत्युत्तरं वेञ्जलिर्दानीं प्रेषितवान् । एतेनाप्रसन्नो वेञ्जलि-
नंवावराज्यार्थमागं गृहीतवान् ।

सिन्धिया-महाद्वीपराजः मरणात्परं नानाकडनर्षासो महाराष्ट्रिय
राजनीतिकेन्द्रेण प्रधानो जातः । किन्तु तत्सकलो पेशवाभाषवराज
नारायणः क्रोधवशात्भूत आत्महत्या कृतवान् । अग रावराजपुत्रो बाजीराव
राज्याधिकारं स्वहस्तगतं कर्तुंनिवेष्ट । नानाकडनर्षासो बाजीरावेन सह
सम्प्रवृत्ते महति युद्धे नानाकडनर्षासो मृतिमाप्ति । तस्मिन् मृते
महाराष्ट्रियाणां साहसम्य शक्तेश्च परिसमाप्तिरभूत् । सिन्धिया - होल्कर-
शक्तिं पूनाराज्ये स्वाधिकारसंस्थापने कृतप्रयत्नाव-भूताम् । किन्तु बलशाली
होल्करः सिन्धिया पेशवाञ्च पराजितवान् । मयात्वलायमानः पेशवा नसौन
गन्वा श्वेताङ्गसमीपे शरणं लभ्यमान् । वेञ्जलिस्तत्र सह वेसीनसन्धि
चकार । पेशवा सहायकसन्धिर्मासं स्थापितवान् । तदनन्तरमसौ श्वेताङ्ग-
सैन्यसकलो पूनामाजगाम । वेसीन-सन्धिना महाराष्ट्रियाः अपमानिता
बभूवुः । क्रोधान्वितः सिन्धिया उक्तवान् यत् 'मम शिरस उर्णापनपरोपित-
वानय सन्धिरिति । भासला अपि राष्ट्रियन्वतन्त्रताप्राप्तकोऽयं
सन्धिरित्युक्तवान् ।

पश्चाद्वेञ्जलिर्द्विना साहसेन स्वभ्रातरम् आर्षवेञ्जलिं सेनापतिं विधात
युद्धघोषणा चकार । अयं संग्रामो दक्षिणोत्तरभारतयोर्मध्येऽभूत् । तेन
अहमदनगरं श्वेताङ्गहस्तगतमभूत् । आर्षवेञ्जलिः असाई-सम पे
स्युक्तसैन्यं पराजित्य असाईराजं तुहारनपुरदुर्गद्वयमधिकर्तुं प्राप्तवान् ।
तेन च सिन्धिया, सन्धिप्रस्ताव चकार । भासला अपि असाई-नामकस्थाने
पराजितः, मार्गदुर्गं च श्वेताङ्गाधिकारो जातः ।

अनरक्षक अर्च गददुर्गं विजित्य दिल्लीनगरं च सिन्धियासैन्यं पराजित्य
मुगल्पादसाहरशार्थं तस्यं बसनासननिर्वाहाय बाधिर्षीं नवतिसहस्र-
मुद्रा प्रदातुं स्वर्थं स्वीकृतवान् । पश्चात्तत्र आगरा गन्वा मरतपुरभूषेन
सह सन्धिं विधात आगयान्प्रतिष्ठितवान् । बहुषु स्थानेषु महाराष्ट्रिया

अपि पराजितास्तेन । पुनः सिन्धियानरेदो भोसलानरेदोश्च पृथक् पृथक्
सन्धि कृतयन्ती श्वेताङ्गैः सह, स्वनीयराज्ययोः श्वेताङ्गमध्यममेव रक्षितु
स्वीकृतवन्ती च ।

होल्कर यशवन्तराजस्य स्थितिरद्यावधि पृथगेवासीत् । अत्रुनाज्यौ
जयपुरराज्ये समुपद्रव चकार । लार्डवेल्लेजलिना निषिद्धे युद्धारम्भो जात ।
सेनापतिमासनो राजस्थानमागतवान्, किन्तु तत्सैनिकाः पश्चात्पदी
भूताः, बहवो मृताश्च । जाटा, सिन्धिया पिण्डारिणा नेता अमीरखानश्च
होल्करसाहाय्य कृतवन्तः । स च दिल्लीभारतस्य निष्फलो बभूव ।
भरतपुरसमीपे तस्मैनापि पराजिता । तथा हैकस्य सेनां स पूर्वमेव
पराजितवान् । अथ स भरतपुरस्य जाटभूपं शीघ्रमेवाक्रम्य शोषे
सन्धिमकरोत् ।

एतादृशमातङ्गकारिण लार्डवेल्लेजलि तच्छत्रवो इंग्लैण्डदेशे भृश
निन्दितवन्तः । अत एव भारतात् स्वदेशे आहूय तत्स्थाने सप्तपण्डिपर्य
देशीय कार्नावालिस पुनरपि भारतप्रधानलार्ड विधाय इंग्लैण्ड शासन
प्रेषितवान् । आगत्यैव कार्नावालिस, सिन्धियाहोल्कराभ्या सन्धि कृतवान् ।
लार्डवेल्लेजलिनीतिं परिवर्तयितुमिच्छन्नेवासी रोगान्तो भूत्वा मार्जीपुरे
मृतिमापेदे । पुनस्तत्स्थाने समाजगाम प्रधानलार्डो भूत्वा सर्वार्जवार्तो
नामकः श्वेताङ्गः । स च भारतीयराज्येषु हस्तक्षेपाकरणमेव
निश्चितवान् ।

एतस्य समये मुख्या घटनैकैव बभूव वेलोर विद्रोहनामिका । विद्रोह-
स्यास्य कारणे सेनापतिद्वारा भारतीयसैनिकेभ्यो मस्तकेषु तिलककरण-
निषेधो नूतनरीत्या उष्णीपपरिधारणस्य आज्ञापनञ्चाभूताम् । धर्मभ्रंश
भयत् सैनिकाना मनो व्याकुलं बभूव । प्रस्फुटितविद्रोहाग्निद्वारा
सैनिकाः श्वेताङ्गसैनिकान् हन्तुमारब्धवन्तः । अकस्मात् सैन्यमेकं
गत्वा वेलोरविद्रोहाग्निज्वाला शान्तीकृत्य स दीपसुल्तानपुराधेव विद्रोह
प्रेरणाविति मत्वा तौ कलिकाता प्रेषयत् । अनन्तरमसी जार्जबाली मद्रास-

राज्यपालपदे नियोजितोऽभूत् । मिण्टीसाहद्वयं प्रधानलाडों भूत्वा भारत-
नाडगाम ।

भारतीयराज्येषु हस्तक्षेपाकरणनीत्या देशे महती अशान्तिःप्राप्ता ।
तस्याः शान्तं प्रचामु मुगलसमृद्धिस्थापनं वस्तिदानमन्तरा दुर्लभभेरा-
सीत् । परस्परं बलहायमान-जनपरिपूर्णं बुन्देलखण्डेऽराजकृतायाः
साम्राज्यनन्दनं च बहुदुःखकाना चोराणां स्वतन्त्र्यमभूताम् । बहुभि-
रुपायैः कथमपि शान्तिः समजनि ।

अहमदशाहवाद्याः समाक्रमणानन्तरं पञ्जाबेऽनीव उपद्रवः सम्भू-
भूत् । तिस्रस्रंशो लाहौरं गित्वा शैलमनदीतो यमुनानदीपर्यन्तं
मार्गमधिगृह्यमान् ।

चरणसिंहपौत्रो महासिंहपुत्रो महाप्रतापशाली रणजितसिंहः
सिक्ख-नेता सम्भूत् । बाल एवाही पारदंभ्यान् प्रदेशान् गित्वा त्रिय-
द्वर्षाभ्यन्तर एवैकं साम्राज्यं निर्ममे । जनानशाहात् लाहौरं सम्प्राप्य
अमृतसरं गित्वा सर्वनिष सिक्खान् संधीकृत्य मुददसिक्खसाम्राज्य-
स्थापनाद्यतोऽही रणजितसिंहः कम्पनीसंरक्षणार्थं सरहिन्द-प्रदेशं जेतु-
मनाः श्वेताङ्गानां सम्पर्केऽपि समाडगाम ।

एतस्मिन्नेव समये यूरोपदेशे चरन्तीतिप्राप्तं श्वेताङ्गानामराजरोष-
मानसञ्च गेवोलिषनं परिलक्ष्य प्रधानलाडों मिण्टीसाहद्वयः अशान्तिस्ताने
ईगने पञ्जाबे च राजदूताग्रेष्य तैः सह चन्दिनररात् । किन्तु हृतेऽपि
सन्धी विभवि क्लं नाभूत् ।

पुनः श्वेताङ्गदूतः सरचान्सं नेटफानो रणजितसिन्हेन अमृतसर-
सन्धी हस्ताङ्गरं पारितवान् । रणजितसिंहजवनपर्यन्तमेव तत्स्थानेः
संरक्षणमभूत् । मृते च तस्मिन् राजदूताः सिक्खाः निहाय मैत्री-सम्बन्धं
पुनर्युधनाः ।

अथ मिण्टीसाहद्वयो भारतान् दगाम, तत्स्थाने उभयतो देसिदगः
प्रधानलाडों भूत्वा भारतम् । कम्पनी चरपि पुनर्विद्यतरणिनि यावद्

व्यापारकरणार्थं नृत्तनादेशपत्रं प्राप्तवती । अद्यावधि व्यापारेषु कम्पनी सर्वाधिकाररुम्पन्नाऽऽसीत् । किन्तु भूते महदान्दोलने चीनदेशीयन्यापारं विहाय कम्पनीहस्तात् सर्वोऽधिकारोऽपहृतः । तथापि राजनीतिकाधिनारा-स्यापहरणप्रस्तावो न स्वीकृति गतः । कम्पनीप्रमाणपत्रमन्तरा कस्यापि इंग्लैण्डनिवासिनो भारतागमनमपि निरुद्धमेव ज्ञानम् । कम्पनी भारते शिक्षणचाराय सर्वप्रथमं दशसहस्रपीण्डद्रव्यं स्वीकृतवती ।

हेस्टिंगस्य भारतागमनानन्तरमेव नेपालभूपेन सह युद्धारम्भो बभूव । नेपालस्य पर्वतीयभागाऽथ च यगसीमास्तसंलग्न एवास्ति । तत्र निवासिनो गोरखाजातीया मानवाः शारारिचरित्रम सहनशक्ती च श्वेताङ्गेभ्यो नैव न्यूनाः । अथ च ते सर्वामेव पर्वतीयभूमि स्वकीयानेक मन्यन्ते स्म ।

गारखाः स्योराजमण्डलं बुटवलमण्डलञ्च स्वायत्तीकृतवन्तः । श्वेताङ्गशासन शीघ्रमेव युद्धघोषणा चकार । किन्तु पर्वतीयभूमौ युद्धसञ्चालनमतीव काठिन्यपरिपूर्णमिति प्रथम आक्रमणः सेनापतिराक्टर लोनीसाहबो विफलीबभूव । द्वितीयसेनापतिजिलेस्पीसाहबोऽपि मरण-मापदे । अन्येऽपि बहवो मृता, किन्तु लोनीसाहबः पुनरपि सावधानता युद्धे स्थिरतामापन्नो गोरखाराजधानीमाक्रमितुं विचारितवान् । अत्रान्तरे सन्धिवार्ता प्रचलिता, सिगौलीनामकस्थाने सन्धिलेखनञ्चाभूत् । सन्ध-नुसारं गोरखाः पर्वतीयप्रदेशी गढवाल कुमायूञ्च परित्यक्तवन्तः । इत्थं यत्र हिमालयान्नी नगरीदानीं विद्यते, सुरम्योऽसौ देशः श्वेताङ्गधीनो जातः । परस्पर साहाय्यार्थमुभावपि बचनबद्धौ अभूताम् ।

जातिधर्माधर्मविहीनानीं सर्वत्रैव चौर्यकर्मकुर्वाणानां पिण्डारिनाम-धातकाणां मानवानां सर्वप्रथमं नाम औरंगजेबशिवाजीसैन्ये भुज जनैः । अमीरखानो वासिलमुहम्मदः चिन्तुः करीमखानश्च तेषां प्रधाना आसन् । हेस्टिंगसमयेऽपि ते सर्वत्रैवापद्रवमेव कुर्वन्त आसन् । अतस्तेषां दमनाय महती योजना कृतवान् लार्डप्रधानः । एकलशत्रिशतसहस्रसैनिकाः चतुर्षु

राज्यसंमान निर्धारितवान् । इत्थं काश्मीरं सिन्धु पञ्जाबञ्च विहाय सम्पूर्णं भारते श्वेताङ्गाधिपत्यमभूत् ।

मुक्तामणे । किं कथयामि, भारतीयानामेव परस्परं विरोधेनैव धार्मिकोऽयं भारतो देश इवेताङ्गानामधीनो जातः । एतद्विपरीतं हेस्टिंगस्य सर्वं एव प्रधानकर्मचारिणं पारश्रमशालां शासनकर्मणि योग्यां कुशलाश्चासन् ।

अथ गते हेस्टिंगो लार्डिंगमहर्स्टं भारतीयलार्डंप्रधानो भूत्वा समाजं गाम् । यदा श्वेताङ्गा भारते स्वराज्यसंस्थापने रुलग्ना आसस्तदैव अलेम्या नामकं एको राज्याधिकारी ब्रह्मदेशे स्वऋषयः राज्यं संस्थापितवान् । ब्रह्मदेशान्तरेण च मणिपुरमधिकृत्य चट्टग्रामे मुशिदाबादे टाकानगरे च स्वाधिकारं प्रदर्शनं समुत्थापितवान् । पिण्डारियुद्धरुलग्ना श्वेताङ्गा अत्र किमपि ध्यानं नैव ददुः । ब्रह्मदेशासिन आक्रम्य आसामप्रदेशं जितवन्तः । आसामविजयेन प्रवृद्धसाहस्य ब्रह्मदेशवासिनश्चट्टग्रामसमीपवर्तिनां शाहपुरीनामकं द्वापेऽपि समाक्रमणं कृतवन्तः । भारतीयलार्डंप्रधानविरोधोत्तरं ब्रह्मदेशवासिनः किमपि नैव दत्तवन्तः । एतेन युद्धघोषणा बभूव । आर्चाबालुडस्याध्यक्षतायां समुद्रमार्गेण गत्वा रङ्गूनमधिकृतवन्तः श्वेताङ्गा । ब्रह्मदेशान्तरेण च सेनासहितं महाबुन्देल्लनामयं सेनापतिमासामं विजितुं प्रेषितवान् । किन्त्वसौ शीघ्रमेव परावृत्तो बभूव । श्वेताङ्गाश्च आसाममधिकृतवन्तः । कैम्पवेल-श्वेताङ्गं टेनासरिमं विजित्य स्थलमार्गेण सागरमार्गेण च इरावतीनदीं प्रत्यग्रसरो बभूव । वीरतापूर्वकं युद्धं कुर्वाणाऽपि महाबुन्देल्लो युद्धे पराजितो भूत्वा मरणमापेदे । तिस्रताहाभ्यन्तरं एव लघुब्रह्म (लोअर बरमा) प्रदेशे श्वेताङ्गानामधिकारो बभूव । यदा श्वेताङ्गसैनिका माण्डव समाक्रमितुं कामा अभवस्तदा ब्रह्मदेशान्तरेण अराकानं टेनासरिमासामं कचारञ्च दत्त्वा तै सह सन्धिञ्चकार । इत्थं पूर्वस्मादप्याक्रमणस्य भयं निर्मूलमभूत् श्वेताङ्गानाम् ।

लार्डवेल्लेब्रिडिसमये भरतदुर्गं विजितुं कृतप्रयत्ना अपि श्वेताङ्गा

एतस्मिन् धर्मं सर्वं एव मानवा ब्रह्मणः समुत्पन्नाः । तस्मिन्नेवान्ते
 विलीनतामाप्स्यन्ति ते । अतः रपर्शास्पर्शयोर्वर्णधर्माश्रमधर्मयोश्च भेदं
 विहाय सर्वैव भुञ्जानाः सर्वे कार्ये कुर्वाणाश्च भवन्तु नाम सर्वे । विवाह-
 म्यापि कोऽपि विचारो नैव कर्तव्यः । हिन्दुकुमार्यश्चापि मुहम्मदीयैरन्यैरां
 सह विधाय विवाहं सन्तानोत्पादनञ्च हिन्दूमहिला एव भवन्तु ताः, न तु
 मुहम्मदीयमहिला अन्यमहिला वा । ब्रह्मण उपासना तत्सम्प्रदाये
 प्रवानत्येन निर्धारिता तैत ।

एतस्मिन्नेव समये श्वेताङ्गपुरोधसः श्रीरामपुरे महाविद्यालयं संस्था-
 पितवन्तः, समाचारदर्पणं नामकमेकं पत्रञ्चापि प्रकाशितवन्तः । विन्स्वयावधि
 रत्न आङ्ग्लभाषा शिक्षाया माध्यमस्थानं नैव प्राप्तवती । भारतीय-
 पण्डिता भारतीयभाषायामेव भारतीयमानवानां शिक्षाकार्यं भवेदेतत्पक्ष-
 समर्थकाः, श्वेताङ्गाश्च आङ्ग्लभाषामाध्यमेन भारतीयानां शिक्षाकार्यं भवेदेतत्पक्ष-
 समर्थका आसन् । किन्तु प्रधानलार्डसभायाः सम्मानिताः सदस्यः स्वतन्त्र-
 कुलसम्भूतो दूरदर्शी विद्वान् मेकासाहस्रः पूर्वाया भारतीयभाषा विनिन्द्य
 पश्चिमदेशीयान्ग्लभाषायाः पक्षसमर्थनं प्रचयेन भाषणेन कृत्वा आङ्ग्लभाषा-
 माध्यमेनैव भारतीयानां शिक्षाव्यवस्था भवेदेवविध एकः प्रस्तावः
 स्वीकारितवान् राज्यसभायाम् । शिक्षाविषयकविवादे भूतेऽपि बहुविरोधे
 मेकासाहस्रस्य पूर्णसमर्थनेन प्रभावपूर्णभाषणेन च सप्तदश्या राज्यसभा आङ्ग्ल-
 भाषाशिक्षाविषयक प्रस्तावं धारितवती । संस्कृतभाषामहाविद्यालया फारस-
 भाषा-महाविद्यालया अपि संस्थापिता बभूवुः । किन्तु सर्वोपरि माध्यमशालिनी
 उल्लान्द्रभाषेय बभूव ।

किं कथयामि मुक्तामणे ! आङ्ग्लभाषायाः शिदैव भारतीयवैदिकसनातन
 धर्मस्याचारस्य शास्त्रीयसद् व्यवहारस्य स्वशास्त्रविचारस्य विनाशिका,
 पातिव्रत्यधर्मपतनस्य पत्नीव्रतधर्मविलोपस्य भ्रातृभ्रमसमापनस्य पितृपुत्र-
 योर्विरोधस्य मन्दिरमयीदाविनाशस्य किं बहुना, भारतीयजनानां मानसिक-
 भावपरिवर्तनस्य सर्वप्रधानं कारणं बभूव ।

मेकाले मापणम्

प्रस्तावे पारिते परमा प्रसन्नताप्राप्तान्ना मेकालेसाहच इत्यर्थं स्वर्जाप
मानसिकदुःखारं प्रकटितत्वात् यदाश्वभाषाप्रधानताया शिवाभाषणा
भारतीया जग्मना भारतीया मनसु नान, किन्तु कर्मणा विचारेण मोक्षनेन
विवाहेन वचनेन वेपभूषाधारणेन यज्ञोपवीतनिष्कासनेन शिखो-
च्छेदनेनाणीपं विहाय वेपधारणेन सुवर्णं षेनाया निष्कास्य गठे 'मेकाले' -
वर्धनेन गोपालनं गोशुश्रूषां विहाय कुकुरपालनेन कुकुरद्वारा-
भरणेन अधीनमुषं चहापानेन भावनाय्ये महाभोजनाय्ये सर्वजाति-
पाचितसर्पविषसाद्यमद्येन सर्वदेशोद्भवामि' इन्द्राभिः सह नग्न-
नृत्यकरणेन पशुवह्ण्टावमानभूषकरणेन मानसिकविचारेण गुह्यपितृ-
व्रतपूर्वजनैरसद्वयप्रहारकरणेन च चिरादेव आश्वदेशोद्भवा भविष्यन्ति ।
मर्दायभोजनावृत्ते प्रायेण सर्व एव भारतीया आश्वभाषा पठित्वा परिवर्ति-
विचारवन्तः साहभाषाधिभाजस्त्यक्तवर्कर्मणः प्रातः समुत्थाय प्रज्वलित-
शिगेरेण स्त्रे इत्वा पुरीषोत्सर्गस्थानं गत्वा मुखात्सिगेरेधूनं गुदतः
पुरीषञ्च यथाकथञ्चित्परित्यज्य कर्णेन गुदं परिष्कृत्य मुक्तिका
विहाय मलापकर्षक-सञ्जुनेत्पारत्प्रत्येण हस्तौ प्रदाल्य ईम्नेण्डानितेन
केनचिनरत्प्रत्येण वाराहमाडनितकूर्चकद्वाय दन्तापरिष्कृत्यैरेण
हस्तेन चीनमृत्निकानपे पात्रे स्नादाय शीघ्रचहादिपेयं पिबन्तो-
ऽपरेण धूपपानञ्च कुर्वन्तः सर्वैश्च सन्ध्यन्दनं गायत्रीजपञ्च दूरे परि-
त्यज्य वेदाध्ययनं तिरस्कृत्य पठिष्यन्त्याश्वभाषामुद्रितं इत्तपत्रम् ।
पुनर्वाङ्मिकाज्जेन शरीरप्रदानं विहाय सर्वनिबनासपरागुलमुन-
सहितं निमेषतो सुहृन्मन्दीयस्त्रिस्तादिपाचितं तत्र लौहनाडकेन चम-
चनापिमानचमस्या च सानन्दं पत्या सर्वैश्च भुक्त्या गनिष्यन्ति कार्यादि
स्वर्जाप कार्यं वा कर्तुम् । ततः सार्दवाये कार्यादिदयसाश्रमासाद्य समा-
गत्य म्यावाते चहापानादिञ्च विहाय पत्या सर्वैश्च साकिना वा गनिष्यन्ति
कस्वेत्याय्य विहारस्थानम् । तत्र प्रायः श्वेताश्वैः सहान्देवा विविधं विहारं

कृत्वा स्वग्रहे कदापि भोजनालये महाभोजनालये वा सायफालीनाशन समाप्य रवचरिस्तीर्णरवरोपधानसम्पन्ने लौहनिमित्ते पर्यङ्के सुप्त्वा मुख-
शायिना स्मरणस्थाने श्रुयमाणा गीतयन्निस्तुत ग्राम्यगाता स्वाप-
माप्स्यन्ति त्यक्तवैदिक धर्मकर्मणि ।

मुक्तामणे । पश्येदानीं पल्लवशास्त्रान्विता मेकालेयोजनाम् । यद्य योजना
पुष्पफलान्विता भविष्यति तदा मेकालेमानसपुत्रा सर्व एव भारतीया
स्वधर्मकर्मादिकमपहास्यन्ति । इदानीं तु चहवो जना भारतीयधर्मकर्म
सम्पन्ना ब्राह्मणगुरुवृद्धमातृपितृश्रद्धान्विता वेदस्मृतिसदाचाररता अपि
यन्ते । साम्प्रत पश्यत्येव भवान् यत् सम्कृतवाङ्मयशास्त्रपठनन नास्ति
कोऽपि लाभ, गतो दूरे सत्कारे वेदज्ञाना पण्डिताभाम् । ये खत्वाग्ल-
भापामधीत्य भाषाया 'तुम' इत्यस्य स्थाने 'दुम', 'महाशये'त्यस्य स्थाने
'र' इति वदितु जानन्ति, भारतीयतीर्थयात्रा विहाय विलायत यात्रा कुर्वन्ति
तेषा सर्वत्रैव समादर सम्मान आगल्लनाभि समं भोजनाना विवाह
सम्बन्धसस्थापकाना भवति । अथ च भारतीयसंस्कृतिसम्पन्नाना
धर्मकर्माचारयता प्रायेण कापि स्थान न दृश्यतेऽधुना ।

अस्तु, श्रुयता तावदग्रिम वृत्त मुक्तामणे । लार्डवण्डिको भारतीय
राज्यशासनेषु हस्तक्षेप कर्तुं निश्चितवान् । किन्तु सम्पनीव्यापारेण सह कृत
सन्धयदा कदा कस्मिंश्चिद्राज्ये विच्छेदोऽभूत्तदा हस्तक्षेप कृत्वा राज्यप्रबन्धं
स गुह्यं चकार ।

वेणैवलिसम्स्थापित मैसूरराज्याधीशमयाग्यदगद् राज्यसिंहासनादवतार्य
शासन प्रबन्ध श्वेताङ्गहस्तगत चकार वेणिक । तथा कचारनिवासिना
प्रार्थनया कचारराज्यमपि श्वेताङ्गाधीनमभूत् । अथ च अतिक्रोधिर्न दुष्ट
दृश्यन्त कुर्माधीश निष्फस्य कुर्मै श्वेताङ्गराज्यान्तर्गत कृत्वाऽवधस्थ नवाय
राज्यमपि गृहीतवान् स । नामपुराधीशो भोसला अपि योस्यो भूत्वा लार्ड-
प्रधानसमर्थित स्वकीयराज्यमकरोत् । प्रजाजनोऽपि तेन सन्तुष्ट आसात् ।
किन्तु गायकवाडराज्येऽशान्तिरेवासीत् ।

होलन्तराज्येऽपि राज्यसिंहासनं क्लहास्पदमेव बभूव तस्मिन् समये । तथैव दीलतरावसिन्धियामरणात्परं नैजावाइनाग्नी तद्धिधवा पत्नी जनकोजीनामकमेकं बालकं दूत्कर्त्तरूपेण गृहीत्वा स्वयमेव राज्यशासनं चकार । तारुण्यमाप्तायापि जनकोजीराज्ञे राज्यशासनं दातुमनिच्छन्त्या राज्ञस्तेन सह प्रवृत्ते कल्हे मध्यस्थाः श्वेताङ्गाः कल्हं समाप्य जनकोजीसिन्धियानामकाय राज्यशासनं राज्ञे च जीवनपर्यन्तं भरणं प्रयायं व्यवस्थां कृतवन्तः ।

सिक्खनेता रणजितसिंहाऽटकं विजित्य तमेव स्वराज्यसीमानं विधाय च क्रियत्कालान्तरमेव काश्मारमपि जित्वाऽमृतसरे दिननयं यावन्महा-
तसवं चकार । पुनर्विशालया सेनया सहितोऽसौ पठानमफगानञ्च पराजित्य पेशावरमपि जिगाय । पूर्णशक्त्या विशातश्वेताङ्गचातुर्यो रणजीतसिंहो 'मम पुत्रा मरसदृशा नैव भविष्यन्ती'त्यपि विचार्य नैराश्रयता गत एवासीत् ।

एकस्मिन्समये प्रधानलार्डो रूपरनामकरयाने रणजितसिंहं त्याग-
तेनाभिनन्द्य सन्धिं चकार तेन सह । अनन्तरं सिन्धः श्वेताङ्गावीनो राज्ञः ।

पश्चाद्गतति वेण्टिके समाजगाम् भारतं चार्त्समेडफार्फः प्रगान्छन्ति
भूत्वा । वृत्तपत्रप्रतिबन्धः श्वेताङ्गनर्यादाविषद इति कथयन् मेट्रान्दः
वृत्तपत्रं स्वतन्त्रमकरोत् ।

निर्भीको योद्धा साहसी शासको रणजितसिंहः स्वयं सिक्खधर्मावलम्बी-
भूत्वाऽपि कमप्यन्यं मानवं सिक्खधर्मग्रहणार्थं नैव ब्रवीषे । स्वसम-
कालीनभूपानामिव सानन्दं जीवनं यापयन् मद्यपानञ्च कुर्वन्नप्यसौ कदापि
स्वकार्यं विघ्नाभिभूतं नैवाङ्गरोत् । उच्चशिक्षाविहीनोऽपि विदुषा सम्मान-
कर्ता कुशाग्रबुद्धिः स्वयमेव स्वभाग्यनिर्माता महान् सिक्खसंगठनकर्ता
चासीत् रणजितसिंहः । तस्य राज्यं लाहौरमुलानपेशावरकाश्मीरप्रान्तेषु
चतुर्धा विभक्तमासीत् । किन्तु रणजितसिंहमरणात्परं स्वस्वप्रभाव-
रुस्थापनार्थं प्रयत्नकारकाणां नेतृणां परस्परं कलहेन पञ्जावेऽशान्तिः
समुत्पन्ना ।

विशालराज्यशासनप्रबन्धेऽशक्तानां रणजितपुत्राणां मध्ये खड्गसिंह-
नौनिहालसिंहयोर्वर्षाभ्यन्तर एव मरणमाप्तवतोः पर शेरसिंहो (रणजितपुत्रः)
राज्योत्तराधिकारिपदमलञ्चकार । किन्तु कलहायमानदलमध्यगते तस्मिन्
जम्मूनिवासिना ध्यानगुलाद-मुचेतसिंहानां सिक्खराज्ये महान् प्रभावो
बभूव । पश्चात्स्वप्रतिद्वन्दिना काष्ठपुत्तलिकाभूते शेरसिंहे शत्रुभिर्घातिते
दिलीपसिंहो राज्यसिंहासनं लब्धवान् ।

रणजितसिंहपत्नीक्षिण्डनगर्भसमुत्पन्नत्वाद्वाज्जयानर्हत्वाच्च दिलीपपक्ष-
समर्थनयुक्त्वन्तः सिक्खाः साहाय्यार्थं श्वेताङ्गान् प्रार्थितवन्तः ।

पञ्जानविद्रोहे वृद्धिगते श्वेताङ्गानां सैनिकोद्योगकरणाद्भयभीतानां
सिखानां मनसि सन्देहः समुत्पन्नो लाहौरनिवासिना श्वेताङ्गानामाचरण-
मबलाक्य । यद् श्वेताङ्गैः सह युद्धकरणेन सिक्खसैन्यं विनष्टं भवेत्तदा
पञ्जावे श्वेताङ्गानां राज्यं सस्थापितं भविष्यतीति विचार्य सिक्खाः सतलज-
नर्शं पारित्यन्तः । प्रधानलार्डसेनापतिह्यूगफ्रश् सैन्येन सह सगरं कृत्वा
मुदर्शानामकस्थाने सिक्खान् पराजितवन्तौ । फिरोजशाहसमीपे पुनरपि
प्रवृत्ते संगरे उभयपक्षयार्थैवः सैनिकाः निहताः । अत एव प्रधानलार्डः
सेनापतिं परावर्त्य स्वयमेव सेनापतिभूत्वा सिक्खान् पराजितवान् । किन्तु

स पञ्जाबराज्यं श्वेताङ्गराज्येऽविलीय कृतैरुसन्ध्यनुसारं दिलीपसिंहं पञ्जाब-
नरेशं हरहेनरीलारेन्सन्च राज्यनिरीक्षकं न्ययान् ।

श्वेताङ्गादेशमन्तरा कमपि विदेशिन राज्ये मा नियोज्यतामिति दिलीप-
सिंहमादिष्टवन्तः श्वेताङ्गाः । कोपे पञ्चाशत्स्यमुद्रा एवासन्निति हेतो-
गुंशबसिंहहस्ते विक्रीय काश्मीरं सार्धैककोटिपरिमिता मुद्रा प्रदत्तवान्
श्वेताङ्गयुद्धन्ययम्पेण दिलीपसिंहः । तत आरभ्य डोगरा-गुलाबसिंह
यज्ञज्ञाना काश्मीर आपिपत्यमभूत् । राज्ञीक्षिण्डनतः सर्वाधिकारमप-
हृत्य ता वाराणसीं प्रेषितवन्तः श्वेताङ्गाः । यद्यपि हार्डिगस्य सर्व एव
समयः पञ्जाबयुद्ध एव ध्ययं गतस्तथापि गद्गातोऽदेवमानृका
निष्कासनव्यवस्था कृता तेन । पुनः लार्डहार्डिगो गतवान्, समामनश्च
तत्स्थाने पट्टिशद्वर्षदेशीयो डलहीजीनम्मा श्वेताङ्गो लार्डप्रधानो भूत्वा
भारतनर्षम् ।

लाहौरसन्धिनाऽसंस्थापिताया यान्तौ सिक्खप्रधानो मूलराजो विद्रोहं
कृत्वा द्वौ श्वेताङ्गौ घातितवान् ।

डलहीजीरितरिम्न विषये त्वरामउरवा हर्षद्वैडवडंनामनेन सैन्यनेकत्री-
कारयित्वा मुल्तानमाक्रान्तवान् । एतेन सम्पूर्णं एव पञ्जाबे विद्रोहस्य ला
प्रसुप्तिता । साददुल्लापुरे सिक्खाना महती हानिरप्यभूत् । किन्तु महता
साहसेन युद्धं कुर्वन्त सिक्खा घटिकाप्रदेशैश्च घताधिकान् श्वेताङ्गान्
व्यापादितवन्तः । किन्तु द्वितीययुद्धे विजयनाथ्य श्वेताङ्गा दिलीपसिंह
राज्यच्युत त्रिषाय मूलराज शूलमारोपितवन्तः । इत्थं पञ्जाबोऽपि श्वेताङ्गा
घातोऽभूत् ।

ब्रह्मप्रदेशस्य द्वितीयः रुंगरम्लेश व्यापारिण हितायाऽभूत् ये एत
नूनपूर्वमाण्डवस्येः पर ब्रह्मदेशस्य दक्षिणमुद्रतटे निवासनकुर्वन् ।
बहुवारं रङ्गनराज्याधिकारिणो हन्तरेपेण विरशा व्यापारिणो भारत-य-
शासनसमीपे एतिदुर्त्येण प्रार्थना चक्रुः । त्वरितनेय प्रधानलार्ड एकलश-
पीण्डर-य एनिदुर्त्येण दातुं रङ्गनराज्याधिकारिमादिदेश । किन्तु ब्रह्म-

देशस्य राज्यसभा विमप्युत्तरं नैव दत्तवती । ततः परं युद्धारम्भे जाते न्यय-
मेव लाडङ्गलहौजी सेनिकानामारोग्यार्थं स्वास्थरक्षार्थञ्च सर्वां व्यवस्था
चकार । श्वेताङ्गसैनिका मर्तवानं रङ्गमन्दिरञ्चाधिहृत्य ग्रामं विजित्य
च लघुब्रह्मदेशं श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीकृतवन्तः । प्रधानलाडों नूतनस्य
ब्रह्मदेशस्य व्यवस्थायां योग्यानधिफारिणो नियुज्य तद्देशवासिजनान्
योग्यान् शिक्षिताश्च विधानुं प्रयतितवान् । अधुना वङ्गसमुद्रादारभ्य मलय-
प्रायद्वीपं यावच्छ्वेताङ्गानां राज्यमभूत् । लहौजीनीतिः समान्प्रदेशो
ऽतीव फलवती जाता । पञ्जावस्य श्वेताङ्गराज्ये विलीनीकरणेन यद्यपि
सिक्खानां मनसि महानाघातोऽभूत्, तथापि बाघाक्रमणाद्देशस्य रक्ष-
णमभूदेव ।

सिक्किमविजयेन चायं भारतस्योन्नतिर्ब्रह्मदेशजयेन पूर्वत आक्रमण-
मयसमाप्तिश्चाभूताम् । महान् वृत्नीतिष्ठः साम्राज्यवादी शासना लहौजी
शान्तिमयाक्रमणेनैव श्वेताङ्गसाम्राज्यं वर्षाधिकुमियेष । शक्तिहीनानां
राज्यानामस्तित्वं तन्मते कथमपि लाभप्रदं नासीत् । तस्य पूर्णो
विश्वास आसीन्नत् श्वेताङ्गसाम्राज्यमेव भारतीयानां कृते लाभदायक
भविष्यति, जना मानयन्तु न वेति । एव विचार्यासौ भारतीयराज्यानि तिस्रु
श्रेणीषु विभक्तवान् — १. स्वतन्त्र राज्यानि, येषु भारतीयशासनं राजा
मरणात्परमुपयुक्तशासनाधिकारिणो नियुज्जानमासीत् । २. तानि राज्यानि
यानि पेशवानां मुगलानां वा स्थाने श्वेताङ्गाधिपत्यं स्वीचक्रुः । ३. उभय-
श्रेण्यन्तर्गतानि राज्यानि । पूर्वाभ्यां द्विविधराज्याभ्यां दत्तकपुत्रस्याध्य-
धिकारं दत्तवान् । किन्तु एतत् तृतीयराज्यस्य कृते दत्तकपुत्रग्रहणाधिकारं
दानुमनिच्छामेव प्रकटीचकार सः । यस्य राज्ञः कापि सन्ततिर्नासीत्तरिन्न
राजनि पञ्चत्वमापन्ने तद्राज्यं श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनं भवेदिदृशीच्छा-
सोत्तरय । किन्तु शास्त्रानुसारं सर्वेषामेव सन्ततिविहीनानां भूपानां दत्तक-
पुत्रग्रहणस्याधिकार आसीदेव ।

लहौजी राजा व्यक्तिगतसम्पत्ती राज्ये च भेदं कृतवान् । स सत्त्वेन

निगमं कृतवान् यत् निसन्तानस्य कस्यापि राज्ञो राज्याधिकारी श्वेताङ्ग-
राज्याभामन्तरा कौऽपि दत्तकपुत्रो नैव भवितुमर्हति । वहवो राज्यसमाधि-
कारिणः सदस्या एतस्य नियमस्य विरोधमकार्षुः, किन्तु डलहौजी तूर्णमेव
अतिष्ठत् । एतेन नियमेन सताराज्यं अप्पासाहेबस्य मरणात्पर
श्वेताङ्गराज्यान्तर्गतमभूत् । झासोराज्येणापि गृहीत दत्तकपुत्र श्वेताङ्गा
अस्वीकृतमकार्षुः । नागपुरराज्यो न च गृहीत दत्तकपुत्रमस्वीकृत्य राज्यं
श्वेताङ्गराज्ये विलीनमकुर्वन् श्वेताङ्गाः । जैतपुर सम्भलपुरवाघनेदगपुर-
राज्यान्पि श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीभूतानि । किन्तु डलहौजीलार्डस्योत्तरा-
धिकारिणोऽन्तिमयोर्द्धयोः स्वातन्त्र्य दत्तकपुत्रप्रदणार्थं वकारण्य स्वीचनुः ।

अथ डलहौजी वर्णाटकनवाबस्य तन्जौरभूपस्य चोपाधिमपहृत्य
मुगलसम्राजोऽप्युपाधिमपहर्तुं प्रस्तावमकरोत् । किन्तु कम्पनीसन्नालकास्त-
मस्वीकृतवन्तः । पेशवावाजीरावद्वितीयमरणात्पर तदपि राज्य श्वेताङ्गा-
धीनमभूत् । नानाफडनवीसश्च निरूर गतवानिति तु पूर्वमेव वर्णितमस्ति ।
अवधनवानराज्येऽथ डलहौजीनियमो नैव सञ्चन, तथापि शासनान्यत्रस्यथा
तद्राज्यमपि श्वेताङ्गराज्ये विलीनम् । इत्थ व्यापारार्थमागताः श्वेताङ्गा
भारते शासना अभूवन् ।

ब्रिटिशशासनेन एका नूतना आज्ञा प्रदत्ता कम्पनीव्यापारकरणार्थम् ।
तस्य विधाने शासने च परिवर्तनमप्यभूत् । स्थिराऽपि कम्पनी स्वाधिकार-
विहीना जाता । लार्डडलहौजीसमुत्पादितशक्तिभिर्भारतीयदेशाया परिवर्तन
मभूत् । माण्पयान्स्तेल्लयान्निर्धनिविस्तारक्यन्श्च देशस्य विभिन्नताया
दूरतायाश्च प्रश्ना दूरीकृतवान् डलहौजीवादनः । स इतरेषा विचारममतास्य
स्वविचारेणैव श्वेताङ्गराज्यं विस्तारितवान् । तदनन्तरमस्वस्थो भूत्वा
स्वदेशञ्च रत्वाऽसौ चतुर्वर्षानन्तरमेव पञ्चत्वं गात् ।

प्रथमं भारतीय-स्वातन्त्र्य-युद्धम्

अथ लार्डकैनिंग प्रधानलार्डो भूत्वा भारतं समाज्जगाम । डलहौजी-नीत्याऽसन्तोषपरिपूर्णे भारते समागतवति कैनिंगे श्वेताङ्गसाम्राज्यविनाश-क्षमो विद्रोहो बभूव । विद्रोहस्य राजनीतिक सामाजिक सैनिकानि श्रेणि-कारणान्वासन् ।

भारतव्यापिनी अज्ञान्तिः

भारतीयराज्यानां श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीकरणार्थं या नीतिः सख-लम्पिता डलहौजीलार्डेन, तथा महती अज्ञान्तिः समुत्पन्ना । अवधनयावो विरोधमन्तरैव राज्यसिंहासनं परित्यक्तवान् । तेन प्रजासु महानरुन्तोषो व्याप्तः । सैन्यविघटनेन तत्सैनिका जीविकाविहीनाः सञ्जाताः । दिल्ली-नगरं राज्यशासनं कुर्बन्नपि मुगलसम्राट् कम्पनीवैतनभोगी एवासीत् । यदि बादशाहो दिल्लीनिवासं परित्यजेत्तदैव तस्योत्तराधिकारिण मनिर्तुं श्वेताङ्गसन्तस्य आसन् । सतारा नागपुर शासीराज्यानां श्वेताङ्गराज्ये विलीनीकरणात् तत्तच्छासका अप्यतीवास-तुष्टा लगुडहता सर्पा इवोच्छ्व-सन्त किं कर्तव्यमूढाः समभवन् । वित्तविहीनाः सन्तो महाराष्ट्रिया अपि प्रभूतप्राधेन ज्वलन्तो बभूवुः । अस्मिन्समये श्वेताङ्गप्रधानशत्रोः पेशवा-राज्यचरमाधिकारिणा नानासाहबस्य कर्मचारिण उत्तरभारत विद्रोहवालां प्रारभोटयन् ।

भूम्या नूतनप्रबन्धेन विपद्मस्तानां प्राचीनधनिकानामुद्यमदेयु यूरोपीयाधिकारिणो नियुक्ता बभूवुः । लार्डडलहौजीवृत्तपरिवर्तनेन हिन्दूना धार्मिकसामाजिककृत्येषु महानापातो बभूव । भारतवाणिजः

सार्वजनिकशिक्षा विस्तृततावलम्बिकरणस्य साधनमन्यन्त । श्वेताङ्ग-
पुरोधसैर्बेदशास्त्रप्रतिपादितहिन्दूधर्मविनिन्दनेन बाइबिलप्रतिपादित-
धर्मस्यैव उत्तमधर्मत्वकथनेन सतीशिशुहत्यादिप्रयावरोधेन विधवानिराह
प्रोत्साहनेन ते स्वकीय संगठनं विच्छिन्न भविष्यतीति मानितवन्तः । स्वकीय-
राजनीतिनशास्त्रपहारेण अवध दिल्लीनवाचवशापतनेन क्रुद्धा, परं
तु विताश्च मुहम्मदीयाः प्रतिरोधाकुलितमतयो बभूवुः ।

भारतीययूरोपीयसैनिकयोर्मध्ये महद्वैपम्येन नूतनश्वेताङ्गराज्या-
धिकारिभिः प्राचीनकार्यकारिणा वृद्धानामप्यपमानेन च सैनिका अपि
रुद्रटापन्नाः समभूवन् । पञ्जीयसेनायामधिकतया ब्राह्मणा, क्षत्रियाश्चासन् ।
शीरतामार्धवता तेषां मनसि विशेषाधिकारेच्छाप्यासीत् । किन्तु एको नियमः
पारितो बभूव यस्मिन् समापन्ने समये सर्वेषामेव सैनिकानां जार्तीयभारं
ग्रिहाय सर्वेन गमनस्य व्यवस्थाऽऽसीत् । एतेषां परिणाम सरदामगमनं-
हेनरीलार्सेससाहबौ पूर्वमेव प्रतिबोधितवन्तौ, किन्तु तयोः पश्यान्ते
नाभूत्कोऽपि विचारो विमर्शं समायाम् ।

मेरठेऽपि स्वाधिकारिण आशां सम्मन्तुमसमर्था भूत्वा सैनिका विद्रोहं कृतवन्त । भारतीयसैनिका कारागारद्वारमुद्घाट्य स्वसार्थान् मोचितवन्त । तदनन्तर ते दिल्लीं गत्वा कतिपयघटिकाभिरेव नगरे स्वाधिकारं संस्थापितवन्त । रुहेलखण्डे मध्यभारते च शीघ्रमेव विद्रोहो व्याप्तः ।

बरेली लखनऊ वाराणसी कानपुरस्थाः सर्वे एव सैनिका विद्रोहं कृतवन्त ।

झासी सम्राज्ञी लक्ष्मीबाई

बुन्देलखण्डे लक्ष्मीबाईनाम्नी झासीराज्ञी विद्रोहिणा नेतृत्वं कृतवती । महाराष्ट्रस्य विठ्ठलनिवासिनो बाजीरावस्य भ्राता चिमणाजी मोरोपन्तैन सह वाराणस्या वसति चक्रे । तत्रैव लक्ष्मीदेवी जन्मालम्बत । तस्या पितुर्नाम मोरोपन्तः माता च भागीरथी । चिमणाजीमरणानन्तर मोरोपन्तस्यापि पत्नीवियोगोऽभूत् । असहायो मोरोपन्तः स्वपुत्र्या लक्ष्म्या सह पुनः विठ्ठले पेशवाबाजीरावस्य छात्रच्छायायामाजगाम । तत्रैव लक्ष्मी स्वशैशवं नीतवती । शिक्षया सहैव घोटकारोहणस्य सैनिककार्यसञ्चालनस्य च शिक्षा अल्प एव वयसि सा प्राप । प्राप्ते वयसि झासीनरेशेन गंगाधरराजेन सदाभूत्तस्या पाणिग्रहणसंस्कारः । इदानीं शाही निवसन्ती तस्या लक्ष्मी स्वपतिना सह राजकीयकार्यं कुर्वन्ती लोकप्रियतामवाप ।

लक्ष्मीप्रभूतं पुत्रं मासत्रयाभ्यन्तर एवोपरतं विलोक्य श्वेताश्वैश्चास्वीकृते दत्तकपुत्रे महति शोकागारे निमग्ना गंगाधरराज्ञो द्विपर्याभ्यन्तर एव पञ्चत्वंमगात् । महाशोकान्धकारे निमग्ना एकाकिनी लक्ष्मी राज्यशासनव्यवस्था स्वयमेव सञ्चालयन्ती निवासचक्रे शासीनगरीम् ।

शाहीराज्या एतादृशी स्थितिमवलोक्य लार्डहलीजी दत्तकपुत्रप्रयां विलोप्य नियमेन शाहीराज्यं श्वेताश्वसाम्राज्ये विलीनं चकार । एता पतिपुत्रवियोगिनी लक्ष्मी मरुत्याताहता वदलीव कथ्यमाना 'स्वीया शाही' वदन्ति तैव दास्यामीरेतुकरवा श्वेताश्वैर्दोषमानं पञ्चसहस्रवापिकथय

मन्त्रीकृतवती । अथ इवेतादसैनिकानामासारः सनागतो शासीम्, किन्तु राज्ञा छाहाप्ये संगमा भारती-सैनिका एकस्थानेन राती सनात् इवेताद्वान् हतवन्तः ।

एतस्मिन्निवे सनयेऽहमेव शासीराज्याधिपतीति वदन् सदागिनराज-
नारायण ओरउत्तरेशो हासामाऽभ्यापि लक्ष्म्या पराजिनोऽभूत् । इरोजनामा
इवेताद् ससैनिको शासीमादगाम । तस्मिन्समये राजी म्यमेव नेतृपद् गृही
तवती । लङ्गादिविचित्राश्रमपत्र महानारमिन स्वनीय वेप विवाय तीत्रगामि-
ननश्वमारुद्य सप्रानार्थे शास्त्रा र्हेतिनिर्गता तानलोक्य समुद्रतरद् इव
सैनिकेषु समुत्साहः समुद्बैलितो बभूव । महानाऽिकाभ्रनिर्गतासु अदृश्येव-
गुलिकानु निगुद्रेण चम्त्तुर्गती स्वर्गनिकान् ररुन्ती च लक्ष्मीः सप्रान-
भूम्या विरेजे ।

सर्गं दिवसे महानालिकाभ्रगुलिकानहाप्रहारेण नगरस्य प्राकारः
कटिपयस्थानेषु मग्नो बभूव । किन्तु राजाप्रेत सा त प्राकार निर्मापितवती ।
बहुदिवसपर्यन्त इतऽपि युद्धे निरूपयराऽपयोः कोऽपि निर्गो नाभूत् ।
विशालइवेतादसैनिकाना समः कि सुष्टिनेवा मर्दवा सैनिकाः कदापि
भ्यातु शङ्कन्तीति विचार्य सा तात्यायापेसन पे पत्रनेक लिखेत् साहाय्यार्थम् ।
ससैनिकः सनागतीऽपि तात्यायोपे पलायान्चक्रे ।

विजयाशामनवलोक्य तात्यासाहयेन सह कालपीं विहाय स्वचातुर्येण ग्वालियरमधिकृतवती सा । किन्तु श्वेताङ्गा अपि ग्वालियरमग्रदृष्य सर्वत आक्रमणं कृतवन्तः । प्रवृत्ते च भोपणे संग्रामे ग्वालियरपूर्वद्वारस्य रक्षाभारं राज्ञी स्वयमेव स्वीकृतवती । आदिवसं संभूते महति संग्रामे विजयो राज्ञ्या एवाभूत् ।

पुनः सिमधाक्रमणे सति ग्वसर्लीसैनिकपरिवृता राज्ञी युद्धस्थल-
माजगाम । किन्तु कृतेऽपि महति युद्धे प्रदत्तेऽपि वीरतायाः परिचये
विनिर्मितेऽपि विविधसंग्रामव्यूहे मृतेऽपि श्वेताङ्गसैनिकसमूहे राज्ञी
सर्वत श्वेताङ्गरानान्ता बभूव । अनन्तर कतिपयाश्चारोहिम सह युद्ध-
स्थलं परित्यज्य पलायमाना ता कतिपयश्वेताङ्गसैनिका पृष्ठतो ययु ।
एकस्य नाटिकागार्तस्य समीपे भ्रमिमापन्नेऽर्धे तत्र स्थिता श्वेताङ्गा राज्ञ्या
उपरि प्रहारमकुर्वन् । प्रहारैराहता सा घोटकाद् भूमौ पपात, व रगतञ्च
प्राप्तवती स्वक्रीयामक्षय्या कीर्तिं भारतीयेतिहासस्वर्णपथरेऽङ्कयित्वा ।

श्रीनानासाहवः

कानपुरे नानासाहबो विठोहिणा नेतृत्वमकरोत् । पूनास्मिपि
रेणुनामक्रमणे माधवरावभट्टग्रहे गंगद्रेत्या नानासाहबो जन्मालभत ।
बाजीरावे गते विठोरे सपरिवारो माधवरावाऽपि पश्चाद् मिठूरं जगाम ।
स्वकीयसद्भावनया सत्ययवहारणं च माधवरावः पेशवाप्रियपात्रम-
भूत् । सन्ततिविहीनत्वाद्बाजीरावो नानासाहबं दत्तकपुत्रमकरोत् ।
नानासाहबश्चाल्पेनैव कालेन सर्वविद्याया युद्धावद्यायाञ्च नैपुण्यं लभे ।

बाजीरावपेशवामरणात्परं तस्याष्टलशाल्मकं दायमानं वापिकव्यय-
मवददवान् इन्द्रहीवीः । अजीमुल्लाखाननामकं मुहम्मदीयं वापिकव्यय-
प्राप्त्यर्थं इंग्लैण्डदेशं सम्प्रेष्याति किमपि छाफल्यमलब्ध्वा नानासाहबः
श्वेताङ्गानां परिषमाप्त्यर्थं बद्धपरिवरो बभूव । स देशीयनरेशानां सन्निधे
गुतरूपेण दूतान् सम्प्रेष्य श्वेताङ्गविरुद्धं युद्धार्थं तान् समुत्साहितवान् ।

पूर्वस्मिन् कुँवरसिंह लखनऊनगरे विरजिसकट्टं क्षाम्या लक्ष्मीदेवीं दक्षिणे तात्याटोपेसाहनं नियुज्य मेरठमामरा कानपुरं गौरक्षपुरञ्च 'स्वकीय-संरक्षणे युद्धसंचालनार्थं संस्थाप्य विद्रोहार्थं नानासाहवः एषा तिथि निर्धारितवान् ।

किन्तु निश्चिततिथेः पूर्वमेव विद्रोहारम्भोऽभूत् । विद्रोहिणः श्वेताज्ञान् पराजित्य नानासाहनं कानपुरभूपं कृतवन्तः । इदानीं नानासाहवस्य सविधे चतुःसहस्रसंख्यकाः सैनिकाः सम्बभूवुः । कियत्कालानन्तरमेव श्वेताज्ञैः सह भूते सन्धौ दुर्गस्थान् श्वेताज्ञसैनिकान् सुरक्षा-पूर्वकं बहिः प्रेषितवान् नानासाहवः ।

कानपुरपतनशुक्तं श्रुत्वा सेनापतिर्हैलाकः नीलश्च सहैवाक्रमणं कृतवन्तौ कानपुरनगर्याम् । अस्मिन् युद्धे पराजिता नानासाहवः पतेहगटं जगाम । किन्तु यदैव हैलाकः लखनऊनगरं गतवास्तदैव पुनरपि कानपुरमागन्तवान् बहुसैनिकसम्पन्नो नानासाहवसेनापतिः, तमधिष्ठतनाश्च । पुनर्नानासाहवः कालपीं जगाम । संभूतेऽपि मीरगीं संग्रामे नानासाहवः पराजितो भूत्वा स्वबान्धवान् सम्प्रेष्य नैदानं स्वयं पत्न्या सह वनयासी बभूव ।

नानासाहवस्य त्रयः पुत्रा आसन् । गुप्तचरैः जारागरे बढोऽपि नानासाहवः कयाऽपि युक्त्या ततो निःसृत्य सन्यासग्रहणञ्च कृत्वा गोमत्या-स्तटे सर्पदशनेन मृतिमापेदे ।

नरकेसरी कुँवरसिंहः

विद्रोहसमये ये प्रधाना अधिकाःरिण आसंस्तेषु नरकेसरिणः द्वाहावाटे-मण्डलान्तर्गत जगदीशपुरनिवासिनः श्रीकुँवरसिंहस्य नामापि जनैः सम्बद्धं गृह्यते । कुँवरसिंहो मालवागिवासिभाजराजस्य वरौ समुत्पन्नः । एतस्य पितुर्नाम साहबबादासिंह आसीत्, पितृयो भूषनारायणसिंह । भूषनारायण-सिंहमरणात्परं तत्पुत्र ईशरदेवसादसिंहो भूपो बभूव, किन्तु राज्यन्यायालये

न पराजित्य साहजजादासिंह एव राज्यसिंहासनमलञ्चकार । अश्वारोहण-
 शल्लसञ्चालनप्रिय कुँवरसिंहः शीघ्रमेव रणकोविदतामवाप्य पितुर्मरणात्परं
 राज्यकार्यसञ्चालनभारान्वितः सम्प्रभूव । स्वातन्त्र्यसंग्रामान्दोलने समुद्भूते
 तस्य प्रधाननेता कुँवरसिंहोऽप्यासीत् । अशीतिवर्षदेशीयो राजा कुँवरसिंहः
 स्वसैन्येन सह आरा गत्वा तत्रस्थराजकीय कोष स्वाधीनं कृत्वा लघु-
 दुगमपि स्ववशं चकार । आरानिवासिनो जना एतस्य कार्यस्य पूर्णं
 समर्थनं कृतवन्तः । पुन आराक्षार्धभागत महत्या सेनया समावृतं सेनापतिं
 डरचन सैनिकं हत्वा द्वितीयश्वेताङ्गपराजितो राजा कुँवरसिंह अतरौलिया-
 नामक स्थानं जगाम । तत्र मैकमिलनस्याध्यक्षत्वे समागतान् श्वेताङ्गान्
 भोजनसमय एवात्रम्य सर्वानेव पलायितवान् । पलायित श्वेताङ्गानां
 वस्तुनि समादाय कुवरसिंह आजमगढे सैनिक डेगससेनापति पराजित्य
 वाराणसीमाजगाम । तत्रापि लार्डमार्केन सह युद्धं कृत्वा तमपि
 पराजितवान् । भयानकं सामं डगलसेन सह कृत्वा तमपि पराजित्य बलिशा
 सनागतोऽसी शिवपुरनामकस्थाने गगपारं कर्तुं योजनामकार्षीत् ।
 सर्वत्रैव सैनिकैर्नाकाभिर्गड्गा समुत्तीर्णा । किन्तु कुँवरसहाधिष्ठिता
 नौरा गङ्गामेवासीत्तदैव तस्य बाही श्वेताङ्गानामेका गुल्फा संलग्ना ।
 तत्क्षणे कुँवरसिंहः खड्गेन बाहुमेव छित्वा गङ्गायै समर्प्य जगदीशपुर-
 मगतः । हृत्तमिदमवगत्य श्वेताङ्गाः जगदीशपुरमाक्रान्तवन्तः । किन्तु
 सापमानं पराजितास्त्यक्तसर्वास्त्रशस्त्राः पिपाशिता एव ते पलायानचक्रिरे
 म्रियमाणाः शीघ्रमेव । जगदीशपुरे कतिपयमासपर्यन्तं राज्यं कृत्वा
 कुँवरसिंहः पुरन्दरपुरातिधिर्भव ।

प्रथम-रजातन्त्रसंग्रामस्य वैफल्यम्

दिल्ल्यामधिकार एक महत्वपूर्णं कार्यमासीत् । विद्रोहिणो दुर्गस्य पश्चा-
 द्भाग्ने रराधिकारं संस्थापितवन्तः । किन्तु यदा निकोलसनः पञ्जाबसैन्य-
 भाग्य समागतस्तदा पञ्जाबसैन्यं कृतेऽपि महति संग्रामे विद्रोहिणा

पराजयो दिल्ल्या श्वेताज्ञानामधिकारश्च बभूवतु । पुत्राम्या सहित सता
 आतिवर्षदेशाय बहादुरशाह बन्दिन विधाय तत्पुत्री हत्वा बादशाह रद्दुन
 प्राप्तवन्त श्वेताज्ञान । तत्रैव स मृतिमापेदे ।

विद्रोहोऽथ न सफलता गत । यत्रपि विद्रोह-गाला सर्वत्रैव प्रम्फुजिता,
 तथापि सा भारतव्यापिनी नाभवत् । उत्तरे पश्चिमे चाङ्गनसे-ना शान्ता
 बभूव । नेपालराज्येनिद्रा सिक्खाश्च वेताङ्गसाहाय्यमनाकापु । दक्षिणे
 साफल्ये राष्ट्रियमात्रनाया अभावा विद्रोहिणामुत्पन्न च प्रधान कारण
 मभूत् । शोसैराशी विहाय काऽप येष्यो नेताऽपि न सत् । मुगला
 मुहम्मदीयराज्यस्य पुनरुत्पन्ने हिन्दवा नानासाहस्रवाप्य गता
 स्याधिपत्यरुदयापने सिन्धिया होल्कर निजामप्रभृतयोऽप्ये च अत्रियभूषा
 श्वेताङ्गपक्षसमर्थने सलग्ना आसन् । एव लार्ड् नैनिगस्य क्षमानीतिरपि
 विद्रोहदमने सहायिकाऽभूत् ।

भारते ब्रिटिश-राज्य-खग्रासः

एष एव विद्रोह 'ईस्ट-इण्डिया कम्पनी' सस्थाया व्यापारान्तं चकार । ब्रिटिशशासन तस्यै पुनर्नूतनमाशापत्र नैवादात् व्यापारार्थम् । तथैवैक नियमं पारिं कृत्वा भारतशासन ब्रिटिशराज्यच्छत्राधीनमभूत् । ब्रिटिशशासन-राज्यसभामेकस्य भारतीयसचिवस्यापि नियुक्तिरभूत् । लार्डप्रधानश्च ब्रिटिशशासनस्य भारतस्थित प्रतिनिधिर्भवू ।

पुनर्लार्डकैनिंग प्रयागे सभामेका कृत्वा ब्रिटिशसाम्राज्याः विक्टोरियायाः मुप्रसिद्धा घोषणा आवितवान् भारतीयप्रजानामाश्वासनार्थम् । घोषणापत्र-द्वारा ब्रिटिशसम्राज्ञी सर्वेभ्य एव भारतीयेभ्य आश्वासनं विद्वांसञ्च प्रदत्तवती यद् भारतयनरेषी सह कम्पनीकृतसन्धिपालनं भविष्यति, सन्ततिविहीनाना भूवाना कृते दत्तकपुत्रग्रहणाधिकार मुरक्षितः स्यात्, राजकीयकार्यकरणार्थं जातिधर्मभेदं विहाय सर्वेषामेव भारतीयाना कृते ध्यरथा म्यान्, भारतयधर्मं हस्तक्षेपो न भवेत्, देताद्गत्याया सलग्नेभ्यः सर्वेभ्य दानाप्रदानञ्च भवेत् । सर्वञ्चैतद् विक्टोरियाघोषणापत्रमुत्तेन लार्डकैनिंगो व्यक्तयत् ।

म्यदस्या देहायसानात् लार्डकैनिंगो ईस्टीण्डदेशे ययौ । तस्स्थाने प्रधान-लार्डो भूत्वा भारतमागत एल्गिनोऽर्विद्विषयाभ्यन्तर एव मरणमाप । ततः परं राबर्टनेपियर विलियमपेन्डिण्डी स्थानापन्नौ प्रधानलार्डोऽभूताम् ।

पुनर्नहानकर्मण्या लार्डलारेन्स भारतप्रधानलार्डोऽभूत् । प्रवृत्तेऽपगान-मुदे हन्धेपन्नकूरम, अङ्गानराजकुमारैः सहाय्यार्थं प्रार्थितोऽपि स 'यः काबुलधिः रिवन्ति तमेव ब्रिटिशशासनं काबुलशादशाहं मानयिष्यती'त्युत्तर-

मदात् । युद्धे निजयिनमनीरास्त्रिमेव असी काबुल्घनिन एनमन्यत । अत्रान्तरे एयाफगानिस्तानोत्तरीयसीमान यर्धमाना रुसनिवासिनो बुखारा त्रिजित्य तुर्किस्तानप्रान्तमपुर्वन् । एव ते समरकन्द विजित्य स्वप्रशवतिन चक्रुः । तुर्किस्ताने धैनिकशक्ति दृढीकृत्य मारतीयकार्येषु ब्रिटिशशासनमपि मयभीत कुर्याम इति तेषामिज्जित जानन्नप्यसी मीनमेवालम्बितवान् ।

पुनर्गतवति लार्डेसे समागत* प्रधानलार्डोमेयोसाहब । स अम्बालानगरे शेरालिन्ना सह मिलितवान् शिष्टाचारपूर्वकम् । तुप्रसन शेरालिस्तत्साहाय्य याचितवान् । किन्तु साहाय्यस्य कापि व्यवस्था नाभूत् । त्रिविधे कार्गै- लार्डोमेयो त्यागपत्रं प्रदाय स्वदेशं जगाम । समागतश्च प्रधानलार्डो भूत्वा लार्डनार्थब्रुकसाहब* । किन्तु ब्रिटिशशासनेन सह मतभेदे चाते लार्ड नार्थब्रुकसाहबस्त्यागपत्रं प्रदत्तवान्, समागतश्च प्रधानलार्डो भूत्वा लिटिनसाहब ।

लिटिनसाहब स्वप्रतिनिधिं स्वीकर्तुं शेरालिमपययत्, किन्त्वसी नैव स्योचकार । पुनः प्रवृत्ते टर्कीरुसयुद्धे रजताद्रास्तुर्कसार्थेषु हस्तक्षेपकारिण रूसमपराद्धु चेष्टितयन्त । किन्तु रूसिनो दूतमेक सम्प्रेष्य बलादेव तुर्कान् सन्ध्यर्थे विजयीकृतयन्त । पुनः लार्डलिटिन स्वर्षीयमेक प्रतिनिधिं रक्षितुं पत्रद्वारा काबुल्घनिकस्य समीपे सन्देशं प्रेषितवान् । किन्तु सन्देशप्रतिदिने एव अटुल्लगानस्य मरणमभूत् ।

पुनर्नोवेलचेम्बर राजदूतं त्रिधाय स पेशावरात् काबुल् प्रेषितवान् । किन्त्वसी तैवरदर्यामेवावरोधित काबुल्लासिभिः । एतेनापमानेन क्रुद्धा लिटिना सुदघोषणमकरोत् । तिसुभिर्गुंहाभिश्च रजताद्रा अफगानिस्तानं प्रविष्टा । अफगाननिवासिनस्तद्विराध नैव चक्रुः । साहाय्यार्थं रूस गत शेरालिन्जरशरीफे मरणमापेदे । अनन्तरं तत्पुत्रेण यानूबन एह रजताद्रानो सन्निवर्तभव । सन्ध्यनुसारं तत्रत्यत्रै देशिकनीत्या ब्रिटिशशासनस्य नियन्त्रणं

कांग्रेस-स्थापनस्य पूर्वपीठिका

ब्रिटिशराज्यसमया भारतीयशासनसूत्रे गृहीतेऽपि भारतं यशासनगतिः पूर्वं देवासीत् । पूर्वपारितनियमानुसारं भारतीयैभ्यः शासक्रीयोच्चपदप्रदानस्य स्वीकृतावपि कश्चप्युच्चपदेषु केषामपि नियुक्तिर्नाभूत् । सिविल-सर्विसनाम्नी प्रतिस्पर्धापरीक्षा यदा प्रचलित्वा तदा बहुभिर्जनैरित्थं विचारितं यदेतेन भारतीयानां मार्गं बाधा समुत्पन्ना । नूनं लन्दननगरं गत्वा श्वेताङ्गपुत्रैः सहाय्यभाषामधीत्य सफल्यलामोऽतिदुर्लभो विशेषतो भारतीयोच्चकर्मचारिपदप्राप्त्यर्थम् । किन्तु सत्यपि काठिन्ये कतिपयभारतीयानां समुद्रपारं गत्वा तत्र साफल्यमण्डिता नभूवुः ।

अत्रान्तरे एव लार्डसेन्सरिंसाह्वेन परीक्षावयसि न्यूनोऽवृत्ते भारतीयानां मादानस्थाने प्रदानस्यैवावसरं सञ्जातं । अथ चैकत्र ते श्वेताङ्गसाहाय्येन भारते लन्दने च सहैव परीक्षा भवेदित्युद्घोषयन्त आसन् । अन्यत्र लार्ड लिटनेन देशीयभाषापत्राणामपि सुखावरोधोऽकारिः । एव नियमभेदकविधायनं केवलं भारतीयानां शस्त्रास्त्ररक्षणे व्याघातोऽव्यभयि श्वेताङ्गैः, प्रत्युत भारतीयश्वेताङ्गयोर्मध्ये भेदभावोऽपि समुत्पादितः । सहैवान्नेन दुर्भिक्षस्यापि महदानमणमभूत् । तस्मिन्लक्ष्मणे जनाः कालकवलितानि नभूवुः । अफगानयुद्धे व्ययाधिक्यपीडितरूपकाणां निन्दा च दूरे तिष्ठताम्, साधारण

मभूत् । किन्तु इंग्लैण्डे लिटनसमर्थका निर्वाचने पराजिताः । अत एवासी
त्यागपत्र प्रदत्तवान् । समागतश्च तत्स्थाने लार्डरिपनसाहजः ।

लार्डरिपनेन मण्डलसभा प्रामीणसभयोर्निर्माणार्थमेको नियमः पारितः ।
तदनुसारमेव मण्डलग्रामसभे (डिस्ट्रिक्टबोर्ड लोअलबोर्ड) स्वस्वक्षेत्रे
कर्यं कुरुतः । पुनस्त्यागपत्रं प्रदाय गतप्रति रिपने तत्स्थाने समागतवान्
महाकूर्मीतिञ्च सार्वजनिककार्यानुभवो प्रभाजशालिभाषणकर्ता डफरिन-
साहजो लार्डप्रधानो भूत्वा भारतवर्षम् ।

जनाकर्षकशिष्टाचारान्वितोऽसौ प्रदत्तविदेशीयकार्यावधानः शासन-
सम्बन्धेऽपि पूर्णं ध्यानमदात् । भूमिसम्बन्धिनमेक नियमं पारयित्वा वङ्गाप्रध-
पञ्जाबनिवासिना कृषकाणां भूमिष्वधिकारं प्रदाय ग्वालियरदुर्गं सिन्धिया-
न्तेशाय झासीस्थाने मरारदुर्गञ्च तदधिकारिणे प्रदत्तवानसो डफरिनः ।

कांग्रेस-स्थापनस्य पूर्वपीठिका

ब्रिटिशराज्यसभया मारतांयशासनसूत्रे गृहीतेऽपि भारतांयशासनगतिः पूर्वप्रदेवासीत् । पूर्वपारितनियमानुसारं भारतीयेभ्यः शासकीयोच्चपद-प्रदानस्य स्वीकृतापि केष्वप्युच्चपदेषु तेषामपि नियुक्तिर्नाभूत् । सिविल-सर्विषताम्नी प्रतिस्पर्धापरीक्षा यदा प्रचञ्चिता तदा बहुभिर्जनैरित्थं विचारितं यदेतेन भारतीयानां मार्गं बाधा समुत्पन्ना ! नूनं लन्दननगरं गत्या-दशेताङ्गपुत्रैः सहाम्लभापानधीत्य साफ्ल्यलाभोऽतिदुर्लभो विरोपतो भारती-योच्चकर्नचारिपदमाप्त्यर्थम् । किन्तु सत्यापि काटिन्ये कतिपयभारतीयाः समुद्रपारं गत्वा तत्र साफ्ल्यमण्डिता बभूवुः ।

अत्रान्तरे एव लार्डसेन्तरिमाहनेन परीक्षात्रयसि न्यूनीकृते भारतीयाना-मादानस्थाने प्रदानस्यैवापसरः सञ्जातः । अथ चैकत्र ते दशेताङ्गसाहाय्येन भारते लन्दने च सहैव परीक्षा मनेदित्सुद्धोपपन्त आसन् । अन्यत्र लार्ड-लिटनेन देशीयमापापत्राणामपि सुगारोषोऽन्वारि । एवं नियमनेकं विधाय न केवलं भारतीयानां शस्त्रास्त्ररक्षणे व्यापातो व्यवसि र्भेताङ्गैः, प्रत्युत भारतीयदशेताङ्गयोर्मध्ये भेदभावोऽपि समुत्पादितः । सहैवान्नेन दुर्मि-स्यापि महदानमगमभूत् । तस्मिन्लघुमौ लघाः कालक्यलिता बभूवुः । अफगानयुद्धे ध्यया धक्यपीडितकृपकाणं निन्दा च दूरं तिष्ठताम्, साधारण-कृपकाणां निन्दामपि भोक्तुं नार्हतोऽप्युच्यतः । दास्यत्वादिसा न केवलं शासनेन नूतनसौविध्यमपहतम्, किन्तु सनयं सनीश्य विनोदाधिकारोऽप्य-पहतः । लार्डनिलियमवेडरनर्मतानुसारं मुद्रणसम्बन्धनाधिकारो विश्व-विद्यालयस्यतन्त्रता चापहताऽभूत् ।

इत्थमेकतस्तु प्रतिगामी नियमोऽपरतश्च राजसेनिककर्मचारिणा दमनम्—एताभ्या कारणाभ्या लार्डलिटनकाल एव भाविन विस्फोटमाशङ्क्य ह्यूमनहाशय हस्तक्षेपमकरोत् । तत्सविधे राजनीतिराशान्नेरकाव्य प्रमाणमप्यासीत् । एतादृशी भीषणा परिस्थितिं विचार्य ह्यूमसाहया ऽद्यान्ति प्रकल्पितु नूननोपायान्नेपणे तत्परो भूत्या 'भारतीयानामेका राष्ट्रिय सभा भवेदिति निर्धारितवान् ।

एतेनैव विचारेणासौ पञ्चाशत्सख्यकाना सत्यत्यागसयमसाहस देशसेवापरोपकारादिभावसम्पन्नाना छात्राणा कृते कलिकाताविश्वविद्यालये पत्रमेकं लिखेत् । तस्य विचार आसीद्यत्पूर्वं यदि पञ्चाशजना राष्ट्रियसभा संस्थापकरूपेण भवेयुस्तदा सभा संस्थापनं भवितुमर्हति । सभाया विधानं जनसत्तात्मकं भवेत्, व्यक्तिगतप्रहृत्वाकाक्षाविहीना एव च तत्सदस्या भवेयुः । ते हि सदस्या आत्मानं सर्वश्रेष्ठसेवकमङ्गीकुर्वन्तु । स्वकाय पत्रेऽसौ स्पष्टमेव लिखितवान् यत् यदि भवत स्वकीयं मुक्तं सीविध्यञ्च परित्यक्तुं नैव शक्यन्ति तदा साम्प्रतं मन्मते प्रगतेराशा व्यर्थं । तथेदमपि कथनीयं भविष्यति यत्सत्यमेव भारतं वर्तमानशासनायोग्यं शासनं नेच्छति न तद्योग्यं चेति ।

तदीयपत्रस्यान्तिमो भागश्चेत्थम्—मनुष्या किमपि कार्यं कथं कर्तव्यमिति जानन्ति । अत एव भवद्भिरग्रे कदापि निन्दा न कर्तव्या यच्छ्रेताङ्गा कथं शासकीयोच्चपदेषु नियुक्ता भवन्ति विहाय भवत ? कथञ्च भवत्सु तादृशं सार्वजनिकसेवाभावं नास्ति ? नास्ति च परोपकारभावा वा । य एतलु सार्वजनिकहितसमर्थं व्यक्तिगतं हिताहितं लघुं मनुते स एव मानवः । या देशभक्तिं श्रेताङ्गानामीदृशमकरोत्, सा भवत्सु नास्ति । अहं कथयिष्यामि, सत्यमव श्रेताङ्गा भवत्स्थानेषु प्राप्नुवन्ति समादरम् । भवत्सु तेषां शासनत्वमप्युचितमेव । अधुनैव क्षयलं न भवता शासनास्ते, भिन्नत्वमेऽपि स्थास्यन्ति । भवत्स्वग्येषु स्थिताऽयं भारस्तावद्दुःखदायी भविष्यति यावद्भवत एतच्चिरसत्यं नैवा

नुभविष्यन्ति, तदनुसारं चलितुं नैव तत्परा भविष्यन्ति च । आत्मबलिदान-
मेव सुखस्य स्वातन्त्र्यस्य च सफलं पथप्रदर्शकं भवति । अपरञ्च, कांग्रेस-
संस्थापनात्पूर्वं सर्वप्रथमं वङ्गे 'ब्रिटिश-इण्डियन-असोशियेशन'नाम्न्या
संस्थाया रामगोपालधोप-राजेन्द्रलालमित्रसदृशा देशभक्ताः प्रायेण विंश-
तिवर्षाणि यावत्कार्यमकापुः । बम्बईनगरे च दादाभाई-नौरोजी-
जगन्नाथश्रेष्ठिभ्यां संस्थापिता मंगलदासनायूभाईनौरोजी फण्दजीप्रधान-
कार्यकर्तृसम्पन्ना 'बम्बई असोशियेशन'नाम्नी सार्वजनिकसंस्थाप्या
सीत् । वीरराघवानार्य-रगैयानायडू सुब्रह्मण्यैय्यर मुख्यारणपन्तुलुप्रभृति-
गण्यमान्यव्यक्तिसंस्थापित 'हिन्दु संस्था' द्वारैव मद्रासे वास्तविकसेवाभावस्यो-
दयो यभूव ।

यदा मद्रासे हिन्दुसंस्थायाः प्रादुर्भावोऽभूत्तदैव तूकलर-चिपलूणकर-
प्रभृतिमहामानवानां मनसि सार्वजनिकसेवाभावः प्रादुरभूत्—महाराष्ट्रे पुना-
क्षेत्रे च । पुनश्च वङ्गे 'इण्डियन-असोशियेशन'नाम्नी संस्था सुरेन्द्रनाथ-
चनर्जी महाशयेन संस्थापिता । एतस्याः सर्वप्रथमः सन्निव आनन्द-
मोहनबमुरासीत् ।

इदमपि ध्येयं यत् यद्यपि कांग्रेसस्थापनात्पूर्वं सार्वजनिक-
जीवनं नासीत् नुसंगटितम्, तथापि भाविनः नुसंगठनस्य प्रभावं शासन-
धिकारिणोऽप्यनुभवन्तो यभूवुः । वृत्तपत्रमेव तज्जीवनस्य प्रधान-
मङ्गमासीत् ।

सिविलसर्विसपरीक्षायानुत्तीर्णः सुरेन्द्रनाथचनर्जीमहोदयः पञ्जाबे
संयुक्तप्रान्ते च राजनीतिक्रियायां कृत्वा मुमसिद्धदिस्त्रीगण्यसमाया
सम्मिलितो देशीयनरेदीर्यैश्चागण्यपुरुषैः सह वार्तां चकार । तत्रैवत्रितान्
भारतीयभूपान् देशागण्यपुरुषाश्चालोक्य चनर्जीमहोदयस्य चेतनि
देशन्यापकराजनीतिकसंघटनस्य प्रेरणा प्रादुर्भूव । पुनः लॉर्डगेङ्गा-
बरीकृतस्य ऊनविंशतिवर्षदेशीय एव सिविलपरीक्षां प्रदानुमतिपत्रं
भविष्यतीति नियमस्य विरोधे लोकमतं संघट्य आगण्यसमाया प्रसन्त

यस्या वार्षिकाधिवेशन तत्रैव सम्पन्नम् । तथा मेहता - तैलग - तैयवनी-
प्रभृतीना मण्डली अपि 'बाम्बे-प्रेसिडेन्सी' नाम्नीमेका संस्था संस्थापितवती ।

पूर्वोक्तवर्णनेन मुम्पष्टमिदं यद् भारत स्वमनसि कस्या अपि
अखिलभारतीयसंस्थाया संस्थापनस्वाधस्यकतामनुभवदासीदिति । किन्तु सर्व-
प्रथमं ह्यूमसाहस्र एव कारारम्भं कृत्वा पूनानगरे 'इण्डियन-नेशनल-यूनि-
यन'स्य प्रथमाधिवेशनं भविष्यतीति विज्ञापितवान् । अथ च पूर्ववर्णित-
भारतीयेतिहासानुसारं कांग्रेसस्थापनवर्षात् पूर्ववर्तिपञ्चाशद्वर्षेभ्यो भारते
स्यातन्व्यभाषना जायतिमाप किल ।

श्रीराममोहनरायो ब्रह्मसमाजद्वय

आधुनेकभारतजन्मदान् राजाराममोहनरायस्य हृदि स्वाधीनता-
प्रेमं प्रवलमासीत्, येनासी मुगलसम्राजो राजदूतो भूत्वा तस्यैव कार्य-
करणार्थं इंग्लैण्डदेशं गतोऽपि भारतवासिना कष्टस्य स्मृतिपत्रमेकं
साधारणसमासं मतिमन्त्रमुपस्थापितवान् । स्मृतिपत्रोपस्थापनसमये
स इदमपि प्रतिज्ञातवान् यत् यदि मे स्मृतिपत्रं पारितं न भवेत्तदाऽहं
ब्रिटिशोपनिवेशं परित्यज्य अमेरिकाया निवसिष्यामि । तथैवायं वृत्तपत्र-
मुद्रणयन्त्रालयविषयं दन्तचक्रं विलोक्य उच्चन्यायालये तस्य महान्त
विरोधमकारयत् स्वकीयाभ्यां प्राड्विवाक्याम् । तस्मिन् साफल्यमलब्धा-
ऽसौ ब्रिटिशसम्राट्सदृशनपि सार्वजनिकमेकमागेदनपत्रं समुपस्था-
पितवान् । यद्यपि तदा तस्य विनापि फलं नाभूत्तथापि तदुत्सर्गीजानुसार-
मेव एतन्नेडकापो भारतीयपत्रेभ्यः स्वात्मर्थं प्रददौ । राजाराममोहन-
रायो यदा गुडहोपं स्वगन्धर्वजालङ्कृतेन नासीयपोतेन गन्तुनाग्रहं
चकार, यदा चासी तदुपत्रं दृष्टवान् तदैव तन्मुखात् जयध्वनिनिःसृतः ।

राममोहनरायस्य जन्म वर्षे मृत्युश्च क्रिस्टलनगरे बभूव । तत्सं-
स्थापितस्य ब्रह्मसमाजस्य प्रभावः सम्पूर्णभारते प्रसृत आसीत् । पूनानगरे
महादेवगोविन्दरानडेनहोदयानां नेतृत्वे प्रार्थना-समाजस्य संस्थापनं

तदान्दोलनारम्भश्चाभूताम् । पश्चिमोत्तरभारते दयानन्दसंस्थापितस्य आर्य-समाजस्यान्दोलनमपि प्रारब्धम् । इत्थं मद्रासे संस्थापिताया थियासोफिकल-सोसाइटी-संस्थाया आर्यसमाजस्य ब्रह्मसमाजस्य चान्दोलनेन विदेशीय-शिक्षाद्वारा समुत्पन्नस्य स्वधर्मादर्शसंस्कृतिविलोपनस्य प्रभावस्य विलोपोऽभूत् ।

स्वामी दयानन्द आर्यसमाजद्वय

आर्यसमाजसंस्थापको महर्षिदयानन्दो वेदानामपीरुपेयत्वस्य वैदिक-संस्कृतेश्च प्रचलः समर्थक आसीत् । भारतीयराष्ट्रे समुत्पन्नो महान् तेजस्वी दयानन्दस्वामी आधुनिकवातावरणस्य प्राचीनपरम्परायाश्च सान्द्रस्य-मकरोत् । यथा राजाराममोहनरायो ब्रह्मसमाजं संस्थाप्य बहुदेववादस्य बहुविवाहस्य मूर्तिपूजायाश्च विरुद्धं प्रचारितवान्, तथैव दयानन्दोऽपि प्रचलितकुरीनिः धार्मिकान्धविश्वासाश्च खण्डितवान् ।

पश्चादार्यसमाजेऽपि दलद्वयमभूत् । एकरय दलस्य संस्थापको ब्रह्मचर्यस्य धार्मिकसेवायाश्चाभिमानां गुरुकुलसमर्थकः स्वामी श्रद्धानन्दोऽभवत्, अन्यस्य चाधुनिकशिक्षासम्पादनपूर्वकं किञ्चित्पश्चिमीयसम्यताया अपि सञ्चारं कृत्वा नवजीवनसम्पन्नसमाजसंस्थापकस्य दलस्य प्रवर्तको लाला लाजपतराय अभूत् ।

थियासोफिकल-समाज एनीबेसेण्टद्वय

थियासोफिस्टान्दोलने यत्रपि विश्वश्यापिन्याः सहानुभूत्या अध्ययनस्य च वैशिष्ट्यमासीत्, तथापि पूर्वोपसंस्कृतिगतवैशिष्ट्यस्य पुनरुज्जीवनेऽपि महान् भरो दीयते स्म । एतयैव प्रबन्धभावनाया प्रभाविता श्रीमती बेसेण्ट-महोदया भारतीयपुण्यक्षेत्रभूताया काश्यामेकं संस्कृतमहाविद्यालयं संस्था-पितवती । एव थियासोफिस्टप्रवृत्तिभिर्यत्र विश्वकण्ठत्वभावना वृद्धिं गता तत्रैव पश्चिमीयबुद्धिवादभैष्ट्यस्यापि प्रभावो न्यूनता गतः । एतस्थाने संस्कृतेरेकं प्रधानकेन्द्रं संस्थापितं यत्र प्राचीनभूम्या पश्चिम-देशीया विद्वज्जनाः सनातृष्टा मभूवुः ।

श्रीरामकृष्णपरमहंसः

एवमेव वंगीयो रामकृष्णपरमहंसदेवोऽपि कायेससंस्थापनाद् पूर्वं राष्ट्रियपुनरुत्थानाय अन्तिमं प्राग्रूपमदात् । तस्य पट्टशिष्यो विवेकानन्दस्वामी सर्वत्रैव रामकृष्णोपदेशप्रचारं चकार ।

‘रामकृष्णमिशन’नामकस्तस्य संघो न केवलं योगसाधकानां भौतिकतावादिना वा संस्था, अपि तु नूनमाध्यात्मिकादर्शवादिनी संस्था, वर्तते, या खलु लोकसंग्रहस्य समाजसेवायाश्चादर्शननुपेक्ष्य समन्तराष्ट्राणां समत्सामाजिकराजनीतिकप्रश्नानां सामञ्जस्यार्थमेव कुञ्चिकास्था वर्तते ।

वन्नप्रान्तीयहुगलीमण्डलान्तर्गतस्य कानारपुत्रप्रान्तस्यस्य ब्राह्मणस्य गृहे श्रीरामकृष्णो जन्मालभत । एतस्य धर्मपरत्या नाम शारदादेवी । कलिकाता-समीपवर्तिनि पत्तखलिण्याया मागीरण्यास्तटे दक्षिणेश्वरनामकत्वचोचनेऽग्नी-सनातन-चौद्ध-जैन-सिक्खपारसीक-ख्रिस्त-मुहम्मदीयादिविद्यधर्माणां साधनं विधाय स्वकायगम्भीराध्यात्मिकानुभूत्यात्मविस्मृतानां भारतीय-जनानां समक्षे स्थिरीचकार यद् “भारतीयधर्मो नैव कपोलकल्पितोऽप्य-विद्वत्साधपरिपूर्णो वा । किन्तु तस्मिन्नेतादृशी शक्तिनिहितास्ति या भारतस्य पुनरुत्थानाय विश्वशान्तिमार्गप्रदर्शनायल भविष्यती”ति । अनीतकल्पेषु सर्वे साधका याः सिद्धयः प्राप्तवन्तस्ताः सर्वा एव रामकृष्णोऽपि प्राप्तवान् । सर्वधर्मेषु सन्त्यय विधायासी कथितवान् यद् केनापि मार्गेण तत्काले-प्येऽन्नेसरः य कोऽपि साधकश्चर्म मोक्षार्थं लक्ष्यनवस्यमेवाप्नोति । देशकालपात्रानुसारमेवेश्वरो विभिन्नधर्मान् निर्मितवान् । सर्वान्धेन मतानि भगवतः प्राप्त्यै मार्गभूतानि । आन्तरिकमक्या कमपि मार्गन-स्यस्य कोऽपि जन ईश्वर साक्षात्कर्तुं शक्नोति । निराकारं साकारं वा भग-वन् चिन्तयन्तु नाम । मन धर्मः सत्यधर्मोऽप्ये सर्व एवास्त्यधर्मा इति धर्मान्धत्व नैव समीचीनमिति । अयं च हिन्दुमुहम्मदीयशाक्तशैववैष्णव-महर्षीणां सनकानां ब्रह्मज्ञानिन इव यूनमपि ज्ञाननाप्तुमिच्छथ ।

किन्तु यस्य यादृशी सहनशक्तिर्भवति, माता तादृशीमेव व्यवस्था करोति । कठोरसाधनेन सर्वधर्मसत्यतामुपलब्धस्यादर्शवादिनो यथार्थवादिनस्तस्य याणी सनातनवादिनः प्रगतिवादिनश्च हृदय संस्पृशन्ती बौद्धिकवृत्तिं सचेतना विधातुं समर्थाभूत् । विभिन्नसमस्यापरिपूर्णे भारतीयदुर्दिनेऽसौ द्वैतविशिष्टाद्वैताद्वैतादिनिखिलदार्शनिकमतेष्वभूत्पूर्वसामञ्जस्य विधाय विभ्रान्तभारतीयानां कृतेऽपूर्वनेत्र मार्गे प्रकटीचकार । तन्मतानुसारं दैत्यवाः शान्तास्तान्त्रिका वेदान्तिनो ब्राह्मा बौद्धा सिक्का पारसीका ख्रिस्ता मुहम्मदीयाश्च नवोनालोकमयाप्य स्वधर्मेषु निष्ठावन्ता भूत्याऽन्यधर्मेषु भद्रान्विता अभूवन् ।

स्वामी विवेकानन्दः

कलिकालनिवासिविध्वनायदत्तपाणिग्रहीत्याः सुवनेश्वरीदेव्या गमात्समुत्पन्नः परममैधारी प्राच्यपाश्चात्यविद्याभारद्गतो धूरोपीयसाहित्यविज्ञानादिभिः सुपरिचितः, किन्तु संशयालुः, नरेन्द्रनाथदत्त एवस्मिन्दिवसे श्रीरामकृष्णसमीपमागत्य 'किं भवान् भगवन्तं दृष्टवान् ?' इति पप्रच्छ । 'यथा त्वा पश्यामि तथैवेश्वरमपि दृष्टवानस्मीति' धोरगम्भीरस्वरेणोवाच तं श्रीरामकृष्णः । स द्रष्टुं प्राप्तुं च शक्यते जनैरित्यपि स होवाच । प्रत्यक्षमाध्यात्मनशरीरस्य श्रीरामकृष्णस्य पूतस्पृशंशिक्षाभ्यां श्रमशो नरेन्द्रदत्त आनिको भूत्या सन्नासं गृहीरया विवेकानन्द इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

श्रीरामकृष्णमालयर्षीणासंवरणात्परं विवेकानन्दो वाराहनगरे संन्यासि-मट्टम्यापनमकरोत् । तत्रस्थाः संन्यासिनः श्रीशंकराचार्यपरम्परानुसार-माध्यात्मिकश्रद्धेन संन्यासः । अनन्तरं स्वामिविवेकानन्दो भारतीयनीर्धवाप्राविधाय विश्वेश्वरनपददलितनिराभिनभारतीयजनानामवशयया परिचिन्तेऽमेरिकाशिक्षाशिक्षाङ्गनगरे विश्वधर्मसम्मेलने भारतीयधर्मोद्धारनत्व-विश्वेऽप्यन्वितेन भारतन भोतुन् मुग्धोदृश्य भारतीयधर्मध्वजो विस्तारदनास । विवेकानन्दभारतेन प्रभाविता अमेरिकादेशोद्दयोस्त्रेबुल-

नाम्नी महिला मन्त्रीयम् उनचत्वारिंशत्सहस्रमितं द्रव्यं व्ययीकृत्य कलि-
काताम्यग्रे वेदूरनामकस्थाने श्रीरामकृष्ण स्मारकरूप मठमेकं निर्मापितवती ।
एतानि सर्वान्येवान्दोलनानि भारतीयराष्ट्रियतारूपिण्या मणिमालाया
अन्धितमणय इव बभूवुः ।

भारतस्यैव कर्तव्यमासीद्यदेतेषु विभिन्नविचारेषु सामञ्जस्यं कुर्यात्नेन
पूर्वदूषितविचारमन्धनिस्वास्त्यच्च दूरीकृत्य प्राचीनवेदान्तमतस्य सद्युद्ध-
मंभवेत् । तच्च नवीनतेजसा समुद्रासिन् सन् नवयुगाराध्रुधर्मेण सह
सम्मिलिनञ्च भवेत् । हांग्रेसस्थापिर्माण एतस्य महत्कार्यस्य परिपूर्त्यै
बभूव ।

प्रारम्भे ह्यूनसाहयस्यायमेन विचार आसीत् कलिकातास्था 'इण्डियन-
असोशियेशन'स्य बम्बईस्य 'प्रेसीडेन्सी-असोशियेशन'स्य मद्रासस्था
'महाजनसभा' अन्याश्चापि सस्था राजनीतिकप्रश्नेषु कार्यं कुर्युः, तदितराश्च
सन्धाः सामाजिककार्याणि कुर्युरिति । स एण्डेफरिनेन सह विचारविमर्श-
मकरोत्, शिमलानगरे त समापतिपदमलङ्कृतुं प्रार्थितवाश्च । एण्डेफरिनेनो
ह्यूनसाहयस्य वानो भुत्वाऽकथयत् यदेतादृशो विचार उपयोगी नैव
भविष्यति । अस्मिन्देसे सार्वजनिकमण्डल नास्ति यदिग्लैण्ड-
मिवास्मिन्देसेऽपि शासकीयकार्यस्य विरोधं कुर्यात् । अत एवैतद्देशीय-
राजनीतिज्ञाः प्रतिरूपमेक सम्मेलनं कुर्युः, शासकीयतुष्टिं तस्मै मूचयेयुश्च ।
एतादृशसम्मेलनस्य समापतिः लाहो नैव भवेत्, यतो हि एण्डेफरिनेन जनाः
स्वाभिप्रायप्रकटने प्रायः संकुचिता भविष्यन्ति । एण्डेफरिनेनविचारं
सम्मान्य ह्यूनसाहयः कलिकाता मद्रास-बम्बईमहानगरेष्वन्यत्रापि च पत्र-
मन्त्रित् । सर्वत्रैव सर्वे जना उपरिनविचारं सम्मानितवन्तः, तदनुसा-
कार्यारम्भप्रति कृतवन्तश्च ।

इत्थं सम्राट्प्रतिनिधिप्रदत्ताधीर्बचनेन स्वात्मानं सुरक्षितं विधाय

श्रूमसाहबो लन्दनं जगाम । तत्र च लार्डरिपन-लार्डटलहौजी-सरजेम्सकअड्ड-
 जानब्राइट-रोड स्वेगप्रभृतिप्रसिद्धपुरुषैर्विचारं विधाय तत्राऽप्येकं संघटन-
 मकरोत् । तदेवाग्रे इंग्लैण्डे 'इण्डियनपार्लमेण्टरी-कमेटी'नाम्ना प्रसिद्ध-
 मभूत् । एतस्योद्देश्यं राज्यसमाप्रतिनिधिभिः प्रतिज्ञाविधानं तत्सम्पादनं च
 यत्ते भारतीयकार्येषु दत्तावधाना भविष्यन्ति ।

कांग्रेस-महासभा-स्थापनम्

एतत्सर्वमेव पूर्वभूमिकाकार्ये सम्पाद्य चम्बईस्थ-गोकुलदास्तेजपाल-सस्कृतविद्यालयमवने कांग्रेसस्य प्रथमाधिवेशनमभूत् श्रीमदुनेशचन्द्रबनर्जी-महाशयस्याप्यश्रुतायाम् । तत्राध्यक्षमहोदयेन सर्वसम्भन्तानां निम्नलिखितं वाग्रेसोद्देश्यं निर्धारितम्—

१. भारतस्य विभिन्नभागेषु देशहिताय कर्तव्यतुषां मध्ये परस्परं मैत्री-सम्बन्धसंस्थापनम् ।

२. समस्तदेशमत्तैर्भेदीन्द्रवहारद्वारा वंशस्य समाप्त्यस्य धर्मस्य च व्यक्तिगतं दूषितं विचार विहाय राष्ट्रियैक्यं संस्थापनीयम् ।

३. महत्त्वपूर्णसामाजिकप्रश्नेषु भारतीयसिद्धितानां या सम्मतिमवेत्तस्याः प्रमाणपत्रसंग्रहणं कर्तव्यम् ।

४. अवलम्बनीया च सा रीतिर्यथा भारतीयराजनीतिज्ञा देशहिताय कर्तुं शक्यति ।

प्रथमाधिवेशने नव प्रस्तावना पारिता बभूवुः । व्यवस्थापिकासमाया सदस्यसंख्यावृद्धेरपि याचनमासीत् कांग्रेसस्य । लार्डडफरिन एतद्याचनं स्वीकृत्य कतिपयविधानेषु परिवर्तनस्य समर्थनमप्यकरोत् । एतस्मिन्नेव समये लार्डक्रासस्य भारतीयनियमोऽपि पारितो बभूव । तदनुसारं व्यवस्थापिकासमाया सदस्यसंख्यावृद्धिर्जाता । व्यवस्थापिकासभासदस्यां नार्थिकान्यवसरिषे वादविवादार्थं प्रश्नान्यपि कर्तुं शक्ता अनुवन् । एतेन परिवर्तनानि भारतीयानां अनुश्रुतः । किन्तु व्यवस्थापिकासमाया कार्यक्षेत्रं विस्तृतमभूदित्यत्र नास्ति सन्देहः ।

पुनश्च गतवति डफरिने लार्डलैसट्टौनः सनाबगाम प्रधानलाहौं भूत्वा भारतम् ।

दैवज्ञस्य स्ववक्तव्योपसंहरणम्

दैवज्ञ उवाच—मुक्ताम्णे ! प्रायः सप्तमवैवस्वतमनोरारभ्य वर्तमानसमयं यावद्भवतः समस्त भारतीयेतिहासवर्णनं मया कृतम् । श्रुतञ्च भवता यथा विदेशीया बहुवारं भारतमाक्रान्तवन्त । कतिपये विदेशीयबसुलुम्पका भारतात् प्रचुरधनमपहृत्य स्वदेशं परावृत्ता । कतिपये चात्र राज्यमपि हृतवन्तः । इदानीं श्वेताङ्गा एव भारतीयराज्याधीशा । परतन्त्रस्य भारतस्य मुक्तिहेतोर्यथा काग्रेससंस्थापनमभूत्तादपि वर्णितमेव । इदानीं बहवो भारतीया देश-मुक्त्यर्थं भारतीयराज्यसंस्थापनार्थं च यतन्ते । अन्येऽपि बहवा जना यतिष्यन्ते च । मोहनदासनाम्नो महानेतुर्बुद्धयनुसारं कायमग्रे करिष्यन्ति सर्वे एव काग्रेससदस्या । भवत्पुत्रोऽयं रत्नोऽपि देशोद्धारकर्मणि संलग्नो भविष्यति ।

मोहनदासगान्धिनो बुद्धिकौशलेन भवत्पुत्रस्य रत्नस्यान्येषां सर्व-प्रदेशनिवासिनां भारतीयनेतृणां साहसेन त्यागेन राजनीतिपाटवेन केश-सहिष्णुनीत्या भाषणेन रुघटनेन प्रभाविता सर्वे एव भारतीयाः प्रायेण मिलित्वा श्वेताङ्गे यदा भारतं समुद्धरिष्यन्ति तदा भवत्पुत्रो भारत-प्रधानमन्त्रिपदमवाप्स्यति । सर्वे एव भारतीयभूषा भवत्पुत्रवशावर्तिनो भविष्यन्ति । अन्येऽपि बहवो नेतारो भवत्पुत्रस्य साहाय्यं करिष्यन्ति राज्य-सञ्चालनकर्मणि । बहवश्च तत्तत्प्रदेशेषु राजकीयकार्ये सञ्चालयिष्यन्ति । किन्तु सर्वत्र भवत्पुत्रस्यैव प्रभावो भविष्यति भारते । सत्यपूर्वकं कार्य-करणेन एतस्य नाम विश्वस्मिन् प्रसिद्धं भविष्यति ।

एवमुक्त्वा सर्वे भारतीयैतिहासिकं कथानकं गृहीतदक्षिणो दैवज्ञः स्वगृहं जगाम ।

: २८ :

रत्नस्य विद्याध्ययनम्

पुनः पञ्चवर्षदेशीय एव रत्नो गृहशिक्षकाद् विद्याध्ययनमारेभे ।
कुशाग्रबुद्धित्वात्ततः शीघ्रमेव प्रारम्भिकशिक्षा समाप्य आग्लविद्याभ्ये-
ऽध्ययनार्थं प्रविष्ट । तत्परिष्कारार्थं मुक्तामग्नियुक्ता बहुष्यो दास्यो
दासाश्च सलम्नाः । माता प्रभावती च स्वपुत्रस्य लाल्ने सर्वविधवस्तु-
प्रदाने शृङ्गारकरणे च सर्वैव तत्परा आसीत् । बहुवैभवसम्पन्न एवपुत्रो
मुक्तामग्निरपि स्वपुत्रोन्नत्यै तया कार्यं कुर्वन्नासीद्यथा रत्नः सर्वशास्त्र-
निष्णातो भूत्वा स्वदेश स्वजातिं स्वकुलं च प्रख्यापयेत् ।

लार्ह-कर्जनः

लार्ड कर्जनेन प्रधानलार्ड कार्यकारिणीसदस्याध्यक्षतायामेक व्यापारकेन्द्रं
सस्थापितम् । बाष्पयानमार्गविस्तारं कृत्वा शीघ्रसन्वाद्यप्रेषणव्यवस्था-
मपि परिष्कृतवान् लार्डकर्जन । जमशेदजी तातानामैको व्यापारकर्म-
निपुणो पारसीको महतीमुद्योगयोजना निर्मितवान् ।

अनन्तरमतीव न्यायप्रिया ब्रिटिशमहाराशी विक्टोरिया महाप्रस्थान-
मकरोत् । तस्या एव स्मारकस्वरूप कलिकाताया श्वेतप्रस्तरनिर्मित
भवनमेक जनैरवलोक्यतेऽधुनापि 'विक्टोरिया मेमोरियल'नाम्ना । तत
सप्तमैडवर्डस्य राज्याभिषेकोत्सवे दिल्लीनगरे चकार लार्डकर्जन ।
यद्यपि शिक्षाविषयक प्रबन्ध भारतीयप्राचीनस्मारकरक्षणम्, एव
माद सर्वविध कर्जनकार्ये जनप्रियमासीत्, तथापि तत्कृत पूर्वपश्चिम
भेदेन धनविभाजनकार्ये सर्वे भृश निन्दितवन्त । कतिपयवर्षानन्तर वग
पुनरेको बभूव ।

स्वशासनकाले कर्जनश्चत्वारिंशद्देशीयराज्येषु गत्वा तेषां दशां ज्ञातुं
प्रयत्नितवान् । पुन प्रधानसेनापतिना सह मतभेदे समुत्पन्ने लार्डकर्जन-
स्वपद त्यक्त्वा इंग्लैण्डं गमाम् । तत्पदे प्रधानलार्डो भूत्वा समाजगाम लार्ड
मिण्गेसाहव । एव तात्कालिकी शासकीया राजनैतिकी स्थितिरासीत् ।

रत्नस्य जननी प्रभावती पुत्रमादाय कदाचित् देवदर्शनाय
कदाचिच्च गङ्गां स्नातुं गच्छति स्म । कदाचिद् गोहे प्रवर्तमाना
श्रीसत्यनारायणकथामन्याश्चापि कथां शृणोति स्म सपरिजनो
रत्न । मातुः सन्काशात् पितृव्यामुखाच्च पौराणिकीं कथां श्राव्य
रत्न सर्वाभिव पौराणिकीं कथां ज्ञातवान् । पर्वसु स्वजन्मदिवसे प्रतिदिनञ्च
पूजनमपि करोति स्म रत्न । स प्रतिदिन काले अश्वमपि आरोहति स्म ।
एकदाऽसौ अश्वान्द्रुमौ पपात, अश्वश्च रत्नमन्तरा मन्दुराया समाजगाम ।
समागतो रिक्तोऽश्वे सर्वे एव जना ध्याकुलीभूतास्तमन्वेष्टुं बहिर्गता । घण्टात्रय
यावदन्विष्टे लब्धो रत्नो गौहमाजगाम ।

दशवर्षदेशीय एव रत्नो जलसन्तरणकर्मणि निपुणो भूत्वा यदा कदा

गेहप्राकारान्तरालवर्तिनि तटाके जलसन्तारणं कुर्यान्नासीत् । तदनन्तरम्पौ वृत्रपथं पठितुमारभे । ततो ब्रुवसनामा कश्चिच्छ्रेताज्ञो रत्नस्य शिक्षकत्वेन नियुक्तो बभूव । स च वैज्ञानिकरहस्यं रत्नमध्यापितवान् । तदनन्तरं गीतायानुपनिषदि च तस्य प्रेम प्रवृद्धम् । यद्यपि तद्भाषामसौ नैव ज्ञातवान् , तथापि प्रतिदिनमेव ग्रन्थद्वयं पठन् धार्मिकनियमे विचारयामास । यथासनये तस्य पञ्चोपनीसंस्कारं विधिना कारितवान् मुक्तामणिः ।

रत्नस्य विदेश-प्रस्थानम्

पञ्चदशवर्षदेशीये जाते रत्ने मुक्तामणिस्तं वच्चशिष्याध्ययनार्थं इंग्लैण्डदेशे प्रेषयितुं विचारितवान् । किन्तु पुत्रवात्पत्यपरिपूरितमानसा प्रभावती एकाकिनं बालं दूरदेशे प्रेषितुमनिच्छा प्रकटितवती । पुनः पुनः पतिना प्रबोधिता सा अन्ते रत्नं विदेशे प्रेषितुं सम्मता बभूव ।

एतादृशा एव कृपका ह्येन भूमिं विशोष्य तत्र बीजानि वापयति, समुत्पादयन्ति च नानाविधानि अत्रानि । समुत्पादितानामन्नानां चापि सामन्ता, चापि देशीयनरेशा, चापि श्वेताङ्गाश्च गृहन्त्यर्धभाग कररूपेण । अवशिष्टार्धभागेन स्वकीयगार्हस्थ्यं यथा कथञ्चित् एते कृपका सचालयन्ति । इदमत्रमेव विक्रीय कृपका यत्र तैलं लवणं काष्ठादिकञ्च त्रीणन्ति, कुर्वन्ति स्वावासयवस्याम्, मुतायां मुतस्य च विवाहादिकार्याणि । अत एवैते लाभमायात् व्ययाधिक्याच्च दरिद्रा जीर्णशीर्णवस्त्रधारणा पुललोष्णीपाच्छादितमस्तका शान्ताले पुललेनैव शरीरमाच्छाद्य स्वपन्ति । किं कथयामि, तात, एत एव जना भारतस्य प्राणभूता वस्तुतो नगरनिवासिना भोजनव्यवस्था कुर्वन्ति ।'

अन्यानपि धनिकान् दरिद्राश्च विलोक्यन् रत्न एव दरिद्रं कदापि प्रहरत कञ्चिद्दूधनिकमवलोक्य 'कथं तादृश्यत्वेनम् ?' इति पितरं प्रपच्छ । पिता प्राचीञ्चत्—'किं कथयामि तात ! अयं खलु सामन्त कृपक प्रताडयति, स्वान्नाम कश्चिल्लुप्तम एतस्यापराधः' इति ।

एव कश्चिच्छ्वेताङ्गदेशीयनरेशादिनिमित्तानि बहुवैभवसम्पन्नानि दुर्गाणि उद्यानानि वाटिकास्तटाकान् निर्भरिष्य पर्वतान् ग्रामान् धृष्टान् बालान् धूनं कुमारिकां किं बहुना बहुविधं दृश्यं विलोक्यन् रत्नो बहुजनसमाकीर्णं बम्बईनगरं सम्प्राप्तवान् । किन्तु मार्गं दुःखितानां दरिद्राणां कृपकाणां दयनीया दशां सामन्तानां श्वेताङ्गानाञ्च प्रभूतमत्याचारं वैभवञ्च विलोक्य रत्नस्य चेतो नितरा व्यथितमभूत् । स पितरं प्रोक्तवान्—'पित, नूनमवाह कृपकाणां दारिद्र्यं सामन्तानामत्याचारञ्च समापयिष्यामि, करिष्यामि च भारतवर्षं स्वतन्त्रमिति ।

तदनन्तरं कतिपयदिनानि यात्रां बम्बईनगरे स्थित्वा विलोक्य सर्वतो बम्बईनगरीं जलयानेन इंग्लैण्डदेशं गन्तुं रत्नं समुद्यतो बभूव । बम्बईनगरीस्थं स्वावास - भवनात् तैलयानेन गच्छन् रत्नं सखामग्रीकं सदान्वयश्च जलयानविश्रामस्थानमाजगाम । तत्र गृहीतप्रमाणपत्रो

सम्यक्तया जलपानगोटे सर्वाभिव्र सामग्रीं संस्थाप्य आर्त्तीयं विस्तीर्य न्यय-
मपि माश्रा पिना भगिन्या च सह नियतस्थाने समुपविष्टः ।

महान्तं घग्दानिनाद् कृत्वा जलपानचात्याकाः बहुजनपरिपूर्णं जलपानं
परिचालितवन्तः । अगाढे जठे प्रसिप्तं जलपानं रिलोक्य उपरिभागे
प्रथमश्रेण्या संस्थितो रत्नः महान्तं मोदमापेदे ।

रत्नश्च रत्नाकरन्यौघतान् तरङ्गान् जलचरान् प्राणिनः समुद्रासनान्
घञ्जं द्युक्तिका तीरस्थानान् नानारेखाश्च विलोक्यन् कतिपयाहोभिरेव
इंस्त्रीग्द्वेषस्य प्राणभूतं प्रधाननगरं लन्दननगरं ददर्श ।

तत्र जलयानादवनीयं रत्नो गौराङ्गवनसमावृतं प्रशस्तमार्गविराजितं
त्रिदुर्दीपविभासितं इतम्वतो यान्तीमिगौराङ्गल्लनाभिः सुजोमितं समुत्त-
भवनत्रिभूपितं बहुयानवापीतटाकं निर्भरिष्यादिभिः परिपूर्णं बहुविधनाहन-
समावृतं तैलपानचापयानविद्युद्युत्नादिभिः परिपूर्णं मोचनालयैर्नहा-
मोचनालयैश्च सहितं परमस्नगीयं लन्दननगरं ददर्श ।

तत्र कतिपयदिनानि कस्मिंश्चिन्महाविश्रान्त्याये स्थित्वा पुनः
स्वपित्रा कृतसर्वत्रयस्थः कस्मिंश्चिच्छात्रावासे निवासं विधाय रत्नो
विद्यालये पठितुमारभे । मुत्तामणिः प्रमावती च स्वपुत्रस्नेहात् कतिपय-
दिवसान् तत्र स्थित्वा पुनस्तारापुरीनाम्नवतुः ।

पित्रोः प्रस्थानेन स्वबाल्यपरस्मरणेन नूतनावासनिवासेन गौराङ्ग-
च्छात्रैः सह पठनेन रत्नः दूर्यवहृदय औदासीन्यसम्पन्नश्चासीत् । किन्तु
पुनर्नितरा मुप्रसन्नो बभूव ।

श्रीधमेव त्रियाट्यपठनं समाप्य कस्मिंश्चिन्महाविद्यालये प्रवेशं प्राप्य स
पठनमारब्धवान् । तत्रापि रत्नो महता परिश्रमेणाध्ययनं परिसमाप्य विद्यात-
शास्त्रं पठन् तत्र सषाड्यं पारदर्शी भूत्वा प्रखरविद्यालयास्त्रपेत्ता बभूव ।

अथ स्वकोदाप्ययनसमय एवावकाशदिवसेषु तत्र निवसद्भिर्निर्दिष्टः
सह साप्ताहिकार विधाय स्वपाल्यशाम्बादतिरिक्तान्वापि शाम्बाणि पठित्वा
रत्नः सर्वशान्तिनिर्वातो धातः । विविधानि शास्त्राणि पठित्वा सर्वदेशेषु जनार्ण

विधाय राजनीतिं समाजनीतिमर्थनीतिञ्च विशाय तत्तद्देशमापाचारविचार
धर्म-यवहारादिषु पाठेषु लब्ध्वा सामोद ईषदभिमानसहितस्तादृशमापन्नश्च
-तारापुरीमाजगाम रत्न ।

प्रासूत य जगति पूज्यतमा जयन्ती
श्रीमन्मगद्विजसुकीर्तिकर तनूजम् ।
तस्यैव रत्नचरिते जनरञ्जनेऽस्मिन्
पूर्णत्वमेति प्रथम खलु भाग एष ॥

इति श्रीजयन्तीपुत्र रुद्रदत्तपाठकविरचिते भारतीय-
रत्नचरिते कथाकाव्ये प्रथमो भाग ।

द्वितीयो भागः

: १ :

भारतस्थितेः कांग्रेससेवायाश्च मननम्

यः सर्वभूतनिन्दय प्रकटीकरोति
तत्रस्य एव परिसर्पयते च विद्वन्म् ।
त विद्वन्रूपमनिश हृदि सन्निधाय
ज्यासीह रत्नचरितस्य परोऽथ भागः ॥

विद्याध्ययनार्थं गतवति रत्ने भारतेऽनेकविधं परिवर्तनमभूत् । प्रधान-
लाहो भारते समागतमानेकविधं परिवर्तनं कृतवन्तः । यथा—लाइसेन्सद्वेनेन
भारते पूर्वप्रचरितानां मुद्राणां स्थाने नूतना मुद्राः प्रचालितास्तादृश्य
एव रीष्यविनिर्मिता । सुवर्णमुद्रायां मूल्यनिर्धारणमपि कृतं तेन । राज्य-
कर्मचारिणा निपुक्तौ च विविधं परिवर्तनं विधाय गतवति लाइसेन्सद्वेने समागत
एल्गोननामा द्वितीयः प्रधानलाहो भारतम् ।

एल्गोनशासनकाले यम्बईनगर्यांमन्यत्र च महामारिणा बहवो जना
मृताः । बिहारे युक्तप्रान्ते मध्यप्रदेशे पञ्जाबे च महद् दुर्मिष्ठमापतितम् ।
तरिमक्षपि बहवो भारतीयाः पञ्चदशमगुः । महानारीनिवारणस्य दुर्मिष्ठा-
यरोधस्य च सर्वे एवोपाया व्यर्था अभूवन् ।

एल्गोनद्वितीये परावृत्ते पुनः प्रधानो लाहो भूत्वा समावगान
द्वितीयवारं लाहं वर्जनम् । सोऽपि सत् बहुपरिवर्तनमुद्योगानां प्रोत्साहनं
मन्यान्वपि बहूनि काराणि च कृत्वा निकटोरिषानरजातरं सतनैद्वयर्दस्य
राज्याभिधेरोत्थं राज्यसमान्यापि चकार । चन्नीयानां निरोधेऽपि कद्रमदं
विधाय राज्येषु भ्रमनञ्च कृत्वा राज्यप्रबन्धमथ तेन अनकारि ।

: १ :

भारतस्थितेः कांग्रेससेवायाश्च मननम्

यः सर्वभूतनिचयं प्रकटीकरोति
तत्रस्थ एव परिसर्पयते च विद्वान् ।
तं विद्वद्रूपमनिशं हृदि सन्निधाय
व्यासीह रजचरितस्य परोऽथ भागः ॥

विद्याभ्ययनार्थं गतवति रत्ने भारतेऽनेकविधं परिवर्तनमभूत् । प्रधान-
लाडां भारते समागत्यानेकविधं परिवर्तनं कृतवन्तः । यथा—लार्डलैन्सडोनेन
भारते पूर्वप्रचलिताना मुद्राणां स्थाने नूतना मुद्राः प्रचालितास्तादृश्य
एव रीष्वविनिर्मिताः । सुवर्णमुद्राया मूल्यनिर्धारणमपि कृतं तेन । राज्य-
कर्मचारिणा नियुक्ती च विविधं परिवर्तनं विधाय गतवति लैन्सडोने समागत
एल्गिननामा द्वितीयः प्रधानलाडां भारतम् ।

एल्गिनशासनकाले बम्बईनगर्यामन्यत्र च महामारिणा बहवो जना
मृताः । बिहारे सुक्तप्रान्ते मध्यप्रदेशे पञ्जाबे च महद् दुर्मिष्टमापतितम् ।
तरिमन्त्रपि बहवो भारतीयाः पञ्चत्वनयुः । महानातीनियारणस्य दुर्मिष्टा-
चरोधस्य च सर्वे एबोपाया व्यर्था अभूवन् ।

एल्गिनद्वितीये परावृत्ते पुनः प्रधानो लार्डो भूत्वा सनातनानाम्
द्वितीयवारं लार्डकजंतः । सोऽपि एतद् बहुपरिवर्तनमुत्सोगाता प्रोत्साहनं
मन्यान्मपि बहूनि कार्याणि च कृत्वा निकटोरियानरणादवरं सप्तमैडवर्डस्य
राज्याभिषेकोत्सवं राज्यसमान्चापि चकार । बङ्गीयानां निरोधेऽपि बह्वमष्टं
विधानं राज्येषु भ्रमणञ्च कृत्वा राज्यप्रबन्धश्च तेन सनकारि ।

पुनः पदत्यागं कृत्वा गतवति कर्बने समागतो लार्डमिण्टोसाहवः सम्राट्प्रतिनिधिभूत्वा भारतवर्षम् । स च परमश्वतुरो बुद्धिमान् योग्यश्च शासक आसीत् ।

अन्यान्यपि कार्याणि कृत्वा गतवति लार्डमिण्टोसाहवे समागतो लार्ड-
हार्डिंगसाहवः सम्राट्प्रतिनिधिभूत्वा भारतवर्षम् । अस्य शासनकाले
पञ्चमजार्जयुवराजः स्वधर्मपत्न्या सह भारतभ्रमणार्थमाजगाम । एव-
मस्मिन् समये पण्डितमदनमोहनमालवीयो दरभङ्गानरेशो रामेश्वरसिंहश्च
वाराणस्या हिन्दूविश्वविद्यालय संस्थापितवन्तौ । लार्डहार्डिंग एव तदुद्घा-
टनं चकार ।

एतस्मिन्नेव समये यूरोपीयप्रथममहायुद्धे मोहनदासस्यादेशेन
भारतीयसेना भारतीयनरेशाश्च साहाय्यं प्रदत्तवन्तः । किन्तु धीकानेरनरेश-
गङ्गासिंहप्रभृतीनामुद्योगेन सन्धिर्यभूव ।

पुनर्गते हार्डिंगे लार्डचेम्फोर्डः प्रधानलार्डः सम्राट्प्रतिनिधिभूत्वा
भारतवर्षमाजगाम । एतस्य समये कलिकाताया विश्वविद्यालयसंस्थापनं
पञ्जाबहत्याकाण्डञ्चाभूताम् ।

एतत्समयेव भारतीयराजनीतिकपरिवर्तन रत्नः सावधानेन मनसा
विचारितवान् । स च काग्रेसवृत्तभारतीयस्वातन्त्र्यप्राप्तिनिमित्तानि कार्या-
ण्यपि विचारितवान् । कागसे बहवो भारतीयाः समागत्यानेकविधं महत्त्व-
परिवूर्णे कार्यं कृतवन्तः । काग्रेसस्य कतिपयानां प्राथमिकशुभचिन्त-
कानां कार्यवर्तुणा परिचयः कार्यविवरणञ्चेत्थम् ।

जान-ब्राइटः

तत्र प्रथमः शुभचिन्तकं यथा—जानब्राइटः । इमसाहवाद्पि पूर्वं
राजकीयसभाया कतिपय सदस्या भारतीयप्रश्नेषु मनामोर्षं ददाना आसन् ।
भारतस्य भाग्ये बहुविधं परिवर्तनमभूत् । किन्तु जॉनब्राइटो भारतीयपक्षस्य
पूर्णे समर्थनं चकार ।

फासेण्ट-साहबः

तदनन्तरं फासेण्टसाहबः समाजगाम् । असाधेव त्रिटिशराज्यसमाजा
 सर्वप्रथममुच्चराजकीयकार्यपरीक्षा इंग्लैण्डे भारते च सहैव भवेदिति
 प्रस्तावितवान् । लार्डसेल्सवरीसाहबो मारनीयद्रव्यन्ययेन तुर्कमुलतानस्य
 हृते यन्नृत्यमकारयत्तस्य महती निन्दा फासेण्टसाहबेन कृता । एवम-
 चीलीनियायुद्धाय ययमारस्व अर्धभारो भारतोपरि अर्धभारश्च इंग्लैण्ड-
 शासनस्योपरि समागत इति सत्प्रयासोऽयं फासेण्टसाहबस्येवासीत् । त्वूच
 आफ्फेडिनबरा महाशयाय भारतीयनरेशा दानुपहारान् प्रदत्तवन्तः, तथा
 मूल्यद्रव्यं भारतीयकोपात्प्रदानुमत्तौ निषेधितवान् । एवमेव स
 त्रिटिशयुवराजस्य भारतयानान्ययमारार्द्रारतं ररञ्च । अथ च लार्डलिटनो
 चक्रायानमवदद्ववान् दिल्लीराजसमाञ्च चकार । अफगानयुद्धञ्च बलादेव
 कृतवान् । सर्वेषामेवैतेषां विरोधं चकार फासेण्टसाहबः । एतैः कार्यैस्तुष्टाः
 कृतशा भारतीयाः कलिकातानगरे तस्मै मानपत्रं समर्पितवन्तः, निर्वाचने
 विजयप्राप्त्यर्थं दशसहस्रमुद्राञ्चापि प्रदत्तवन्तः ।

ह्यूमसाहबः

अथं खलु मास्तीयसिविलसर्विसस्य अनेकपक्षेषु स्थित्वा भारतस्य
 महान्तमुपकारं कृतवान् । यदासौ मण्डलाधीश आसीत्तदैव साधारणजनतामु
 शिक्षाप्रचारार्थं सैनिकनुधारार्थं मयनिषेधार्थं देशीयभाषासु वृत्तपत्र-
 प्रकाशनार्थं बालापरार्षेषु सौर्यार्थमन्याया गृहकार्याङ्गस्यक्तानां परिपूर्त्यर्थञ्च
 महान्तं परिश्रमं चकार । तस्य प्रामोण्यपरैः सह महान् स्नेह आसीत् ।
 तस्य यदि चिन्तार्थं त्वस्या अपि, तदा सा जनतायाः । शासनं खट्गवशेन
 स्वकीयसत्ता स्थापयतु नाम, किन्तु सम्पशासनस्य महत्त्वं स्थापित्यञ्च
 प्रजानां ज्ञानवृद्धायेव वर्तते, यथा ज्ञानवृष्ट्या जनता तद्वैशेष्यस्य समादं
 बुद्ध्यात्—एवमपि ह्यूमसाहब स्वकीयधोदगा चकार । इदं सर्वं विचार्य शासन-
 सुत्तरमदात् यन्मण्डलाधीशाः स्वकीयबालकान् पाठशालायां प्रेषयितुं

पाठशालासाहाय्य प्रदातु वा नैव प्रेरयन्तु, भारतीयेषु शिक्षाप्रसारकार्यञ्च
 मा कारयन्तु । एतस्य शासकीयविचारस्य ह्यूमसाहबो महान्त विरोधमकरोत् ।
 अन्येष्वपि बहुषु विषयेषु परिष्कारार्थमसौ प्रयास कृत्वा भारतशासनस्य
 मन्त्रिपदमलभत । किन्तु स्वतन्त्रविचारवन्त सत्यकार्यकारकञ्च मत्वा
 शासन ह्यूमसाहब पृथक् चकार । ह्यूमनिष्कासनस्य भारतीयवृत्तपत्राणि तीव्र
 प्रतिवादमकुर्यन्, किन्तु कोऽपि लाभो नाभूत् । लार्डलिटनस्तस्मै प्रान्तपाल
 गृहसचिव या विधातु प्रस्तावितवान्, किन्तु ह्यूमसाहब एव तमस्वीकृतवान् ।
 पुनरवकाशमवाप्य कार्यादसौ त्रिलक्षमुद्रा पक्षिपालनगृहाय पष्टिसहस्रमुद्रा
 मृगयापक्षिग्रन्थनिर्माणकर्मणि च प्रदत्तवान् ।

सरविलियम वेडरवर्न.

ब्रिटिशकांग्रेसप्रचालने बहुवर्षाणि यावदयमेव मुख्य आसीत् ।
 कांग्रेससूच्या दशसहस्रादापञ्चाशत्सहस्रं द्रव्ययय कुर्वाणा आसीत् ।
 वेडरवर्नसाहबो बम्बईनगर्या प्रयागे च राष्ट्रियमहासमाधिवेशनद्वये
 सभापतिपदमलञ्चकार । जार्जयूलसाहब कांग्रेसस्य चतुर्धाधिवेशने
 सभापतिरभूत् । एतदनन्तर प्रतिवर्षमेव राज्यसभाया इवेताङ्गसदस्या
 भारतयाना कुर्वन्त कांग्रेसधिवेशने समुपस्थिता अभूवन् ।

रैमजेमैकडानल्ड, चार्ल्सब्रैडलासाहबश्च

रैमजेमैकडानल्डस्य सेवया प्रभाविता कांग्रेससदस्यास्तमेकस्मिन्
 कांग्रेसधिवेशने सभापतिपदमलङ्कृतुं निमन्त्रितयन्त । किन्तु पत्यक्त
 देहान्तानेनासौ इग्लैडदेश परावृत्त । फेररहार्ड - होल्फोर्ज-
 नाइट - मैकस्टन - फर्नलपैजमुडो - चेनस्फूरथार्ल्स - राबर्टस्टन -
 पैथिकलोरेन्सप्रभृतयो ब्रिटिशराज्यसाधारणसभासदस्या अपि भारतमागत्य
 कांग्रेसधिवेशने समुपस्थिता भूत्वा भारतीयसमस्यानामभ्ययनम-
 कुर्यन् । किन्तु चार्ल्सब्रैडलासाहबस्य यादृशं स्वागतमभूत्ता-
 दृशं न कस्यापि समभवत् । स कांग्रेसद्वारा तत्कालीनविचारपरिपूर्णमेधं

भारतीय रत्नचरितम्

दादाभाईनौरोजी

कांग्रेसस्य प्रबुद्धसेवकानां सूच्या सर्वप्रथम दादाभाईनौरोजीमहोदयस्यैव नाम वर्तते । असौ कांग्रेस प्रारम्भकालादाजीवन कांग्रेससेवामकरोत् । वारत्रय कांग्रेससभापतिपदमलञ्चकार । असौ भारते इंग्लैण्डदेशे च कांग्रेस वैजयन्तीमुद्धूयाञ्चक्रे । ब्रिटिश् राज्यस्य न्यायपरायणतायां नौरोजीमहाशयस्य महान् विश्वास आसीत् । असौ वङ्गभगानन्तर बहिष्कारनातिमनुसरत कलिकाताकांग्रेसविधेयस्य सभापतिपदमलङ्कृतवान् । 'बहिष्कार'शब्दस्य 'सर्वतोभावेन सम्बन्धविच्छेद' इत्यर्थो विपिनचन्द्रपालेन कृतः । महामनामालवीयेन 'देशीयद्योगानां संरक्षणम्' इत्यर्थो व्यधायि । लक्ष्मणान्यतिलकमहाशयो 'मध्यमवर्गायजनैर्व्यवहियमाणानां वैदेशिकवस्त्राणाम् तावत् राष्ट्रकृतदृढनिश्चय' इत्यर्थं चकार । लालालाजपतरायश्च 'स्वदेशीयद्रव्यसंरक्षणम्' इत्यर्थं कथितवान् । स्वयं नौरोजीमहाशय 'शिक्षाप्रचार आर्थिकसुधारणा च' इति कृतवानर्थम् । अशीतिवर्षदेशीयो वृद्धोऽयं मुद्गूरदेशात् इंग्लैण्डादागत्य कांग्रेससभापतिपदमलङ्कृत्य कलिकाताविधेयस्य सफल चकार ।

आनन्दचार्लू

अयं खलु नागपुरकांग्रेसविधेयस्य सभापतिपदमलङ्कृत्य स्ववक्तृत्वं वैशिष्ट्येन कांग्रेसे प्रविष्टः । दक्षिणभारतस्य राजनैतिकाकाशं चमत्कुर्वन् च द्रह्यं विशतिवर्षाणि यावत्स विद्योतते स्म । यत्रपि तदनुयायिनां कोऽपि दलं विशेषां नासीत्, न च रा नूतनमतप्रवक्तव्यं, तथापि विशिष्टतीव्रवक्तृत्वेन तस्य विशिष्टं व्यक्तित्वं प्रथितमभूत् ।

दीनशा एदलनी बाचा

कांग्रेसस्य प्रथमाविधेयस्य एष एतेषामुज्ज्वला गुणाश्चमत्कृतिं गता । बाचामहोदयस्य सर्वेष्वपि विषयेषु निर्वाहा प्रगतिरासीत् । कांग्रेसस्य द्वितीयाविधेयस्य भारतीयजनदारिद्र्यवर्णनं कृत्वा प्रतिदिनं पथमिव भारतं दरिद्रं ब्रिटिशाथ सर्वतः समृद्धिश्चालिनो जायते, इत्यस्य स्फुटं

विद्वेषणमेतैः कृतम् । एतेषु सर्वतोमुखी प्रतिभा, अतीतघटनाना पूर्णं ज्ञानम्, सैनिकसमस्यानामशेषः परिचयः, सर्वसाधारणाना भारतीयाना दारिद्र्यावस्थायाः सुदृढ परिज्ञानञ्चासीत् ।

गोखले गोपालकृष्णः

अयं खलु सर्वप्रथमं लोकमान्यतिलकेन सह कांग्रेसे प्रविष्टः । लवणकरे प्रहारं कुर्वन्तौ कथमेकपणस्य लरणस्य मूलं पञ्चाणका गृह्णन्तीति सर्वमेव विवृतवान् । कट्टविषयानामपि मधुरभाषाया कथनस्य महत्त्वानुर्यं तस्मिन्नेवासीत् । वाराणसीनाग्रेसविद्यमानस्य सभापतिपद-मलङ्कृत्यायं राजनीतिमन्त्ररूपेण बहिष्कारस्य समर्थनमपि चकार । अस्मीत्यैव श्रुतवान् यदेतस्य ध्यनहारोऽसहायावस्थायामेव कुर्यात्, प्रबला लोक-भाजना चैतदर्थमनुकूला भवेत् । अस्मी वर्षद्वयं भारतप्रतिनिधिभूत्वा इंग्लैण्डेऽपि स्थित आसीत् । प्रजासु शासने च तस्य विषया स्थितिरभूत् । जनास्त-स्य नम्रता शासनं च तदायोप्रता निन्दितवन्तः । स जनाकाशा शासनाय शासकीयं काठिन्यञ्च जनेभ्यो निवेदयन्नासीत् । तस्य महत्तमं राजनीतिक-कार्यं 'भारतसेवक-समिति'-सङ्घटनमभूत् । नाममात्रमेव वेतनं गृहीत्वा मातृभूमिसेवकाना हि सा संस्था । तदनन्तरं श्रीमती एनीबेसेण्टमहोदया भारतपुत्र-नामिकायाः संस्थायाः संस्थापनं कृतवती । पश्चात् मोहनदास-गान्धिना अहमदाबादे सत्याग्रहाश्रम उदघाटितः । तदनन्तरमन्येऽन्येके आश्रमा. समुद्घाटिताः । गान्धिनः सत्याग्रहसमये श्रीगोखलेमहोदयो दक्षिणाफ्रिका गत्वा तरसाहाय्यमप्यकरात् । इत्थं स्वदेशसेवामयं जीवनं यापयन्तौ महाप्रमाणं कृतवान् ।

जी० सुब्रह्मण्यऐयरः

कांग्रेसस्य प्रथमाधिबेशने सर्वप्रथमं प्रस्तावकर्ता 'हिन्दु'-सम्पादकः श्री जी० सुब्रह्मण्यऐयर एवासीत् । भारतीयशासनेन प्रस्तावितेऽभि-भागपरीक्षणयोगे भारतीयानामपि प्रतिनिधित्वं स्यादित्यस्मी

कथितवान् । शासनद्वारा कृत देशीयराज्यवृत्तपत्राणां स्वतन्त्रताप-
हरणेऽप्यसौ महात्त विरोधमकरोत् । काग्रेसस्य द्वादशाधिवेशनेऽसौ
प्रतिस्पर्धापरीक्षा भारते इग्नैष्टे च सदैव भवेदत्र त्रिपये
प्रचल भाषणमकरोत् । अमरावत्यधिवेशने च शासनस्य संमान्तनीति-
विरोधमकरोत् । भारतीयार्थिकस्थितिरेव तस्य प्रियतमो त्रिपय आसीत् ।
काग्रेसस्य लाहौराधिवेशने पुन पुनर्जायमानस्य अकालस्यावराधार्थं
विचार्यासौ तदनुकूल कार्यं कर्तुं भारतीयार्थिकस्थिते पूर्णस्वतन्त्रतायाश्च
विचारमावश्यम् कथितवान् । काग्रेसस्य सप्तदशाधिवेशनेऽसौ प्रजानां
दुर्दशायां दारिद्र्ये च ध्यानमाकृष्टवान् । स्वरीयलेखेनासौ कारागारवायु-
सेवनं कृत्वा रोगान्तर एव ततो मुक्तिमाप्तवान् ।

वदरुद्दीनतैयबजी

महान् काग्रेसनेता तैयबजी काग्रेससेवां कुर्वन् काग्रेसस्य तृतीयाधिवेशने
सभापतिपदं लेभे । सभापतिभाषणेऽसौ काग्रेसप्रतिनिधिरूपे बलमदात् ।
पश्चादसौ बम्बईस्थोच्चन्यायालयस्य प्रधानन्यायाधीशो बभूव, शासकीयपदेऽपि
भारतीयानां नियुक्तिप्रस्तावे च तार्किक बुद्धियोगं प्रदत्तवान् । तदनन्तरमसौ
पञ्चत्वमगात् ।

उमेशचन्द्रो बनर्जी

अयमेव सर्वप्रथमकाग्रेसधिवेशने सभापतिर्भूत्वा काग्रेसस्य प्राथमि-
कोद्देश्यमाश्रित्य प्रचलन्तमं भाषणं प्रादात् । प्रयागे काग्रेसस्थापनाधिवेशने
पुनरपि सभापतिपदमवाप्य काग्रेससंस्थां कथं सामाजिकप्रश्नेभ्यः पृथग्भूतां
वर्तत इति स्पष्टमुक्तवान् ।

लोकमान्यरितलक

अयं मुकुटविहीनो भारताधीश एवासीत् । छत्रपतिशिवराजस्य स्मृति-
जनेषु नूतना विधातुमयं सजलो बभूव । वेधाञ्चित्पद्यानां स्वकीयभाषणस्य

च मुद्रणाभियोगेऽष्टादशमासान् यावत् कारागारदण्डमसौ सम्प्राप्तवान् । किन्तु दण्डयमासपूर्तिपूर्वमेवासौ मुक्तिमापेदे । तस्य नीतिस्तीव्राऽऽसीत् । सूरतनगरे कांग्रेसस्य दलद्वये विभक्तिर्महच्छर्चाया विषय आसीत् । तस्मिन् लोकमान्यनिलक इव महानपराधी परिगणितो बभूव । तत्तद्दृष्टीया बन्नाः स्वस्वपक्षसमर्थनं कुर्वन्त आसन् । किन्तु दादाभाईनौरोजीमहाशयस्य सत्प्रयासेन दलभेदीऽयं समातिनगात् ।

लोकमान्यनिलको राष्ट्रधर्मस्य महानुपासकः स्वसमयस्य मर्यादाशाता चासीत् । तस्मिन् प्राचीनसमय असावेव बहुकालपर्यन्तं कारागारयातना भुक्तवान् । यद्वा न्यायाधीशो दण्डयित्वा निन्दाजनकवाक्यानि च कथयित्वा किञ्चिदस्ति वक्तव्यमिति निलकं पृष्ठवान्, तदाऽसौ प्रोक्तवान् यदहं निरपराधोऽस्मि । संसार एतादृश्योऽपि शक्त्यो वर्तन्ते या जगतो व्यवहारं परिचालयन्ति । संभाव्यते यदीश्वरस्येच्छा एतादृशी एवास्ति । यत्कार्यं मे प्रियं तन्मम स्वकन्याया अपेक्षया कष्टसहनेनैव प्रकुलितं भवेत् । एतादृशीमेव स्वात्मनस्तेजस्विता पुनरपि स तदा प्रख्यापितवान् यदा राजश्रीहात्मको लेखस्तेन लिखितः । न्यायालये 'लेखोऽयं नास्ति मम' इत्येतन्मात्रकथनेनैव तन्मुक्तिः सम्भाव्यमानार्थं तु । किन्त्वसौ नैवं कथितवान्, तदपेक्षया कारागारकष्टभोगमेव वरं मेने । यत्रनेन कारागारकष्टमिदं नातुभूतं स्यात्, तदा कथमत्र 'गीतारहस्य'-ग्रन्थरत्नं भारतीयवाञ्छय-भाण्डारस्य भूषणायितं भवेत् । यदा मोहनदासगान्धी पूना गतवान्, तदा लोकमान्यनिलकस्य साहाय्यकारमकरोत्, तत्परामर्शेन गोपाळकृष्णगोपाल-महोदयरथापि । द्वयोरपि नेनोः प्रभावो गान्धिमहाशये बभूव । मोहनदासदृष्ट्या निलको हिनालय इव महापुरुषः गावश्चकृष्णश्च

सुरेन्द्रनाथो वनर्जी

भारतस्य स्वर्गायेषु राजनीतिशेषु सुरेन्द्रनाथस्य प्रमुख स्थानं वर्तते । चत्वारिंशद्वर्षेभ्योऽप्यधिकां तत्सम्बन्धः कांग्रेसेन सहाऽऽसत् । भारतीयकांग्रेस-मन्त्र च त् समुत्थितं तद्वचः मुद्गरदेशं प्रसृतम् । भाषाप्रभृत्ये रचनानैपुण्ये कल्पनाप्रावीण्ये वारोचितहुकारे उच्चतमभाषुतायां वक्तृत्वकलायाञ्च स अविजेय आसीत् । वारद्वयं स कांग्रेससंस्थायां सभापतिरुद्दमन्त्रकारः । इतिपक्षे कांग्रेसे समुपस्थितः पिताः प्रस्तावः नैव तदपरिचिताः । त्रिंशत्तिसासने सश्रद्धीभूय कार्यकरणमेव तस्यादर्श आसीत् । एनदासी इदमपि कथितवान् यत् जगति श्वेताङ्गसम्प्रतेन सवाञ्चसम्भ्यतति । लाटमिण्टाशासनकालेऽसी चरीताले लगुडप्रहारैरभि रक्षितो भूत्वा वङ्गशासने मन्त्रिपदमवाप ।

पं० मदनमोहनमालवीयः

सर्वप्रथमस्य व्याख्यानं कांग्रेससंघेने कल्कत्तायां बभूव । तदा प्रभृत्येवासौ सोत्साहं कदाचिद् विनम्रसेवकरूपेण पृष्ठे स्थित्वा, कदाचित् प्रधाननेतृरूपेण अग्रगामी भूत्वा, कदाचित् सर्वप्रधानो भूत्वा, कदाचित् विरोधप्रदर्शयन् कदाचिच्च सत्याग्रहासहयोगान्दालनं कुर्वन् कारावासमवाप्य कांग्रेससंघे चकार । प्रथममहायुद्धे साहाय्यार्थं लार्डप्रधानेन भारतीयनेतृणां सभाहूतायां परिपदि मालवीयोऽप्यामन्त्रित आसीत् । श्रीमतीबेसेण्टमहोदया एकदा कांग्रेसमधिकृत्य पुनः स्वस्वात् प्रबलेभ्यः सर्वाधिकारं दत्तवती । मालवीयस्तु सर्वदैव कांग्रेसेन सहासीत् । सत्स्वपि विरोधे समुचितं कार्यं विचारपूर्वकं सम्पादयितुमसौ हिमाचल इवाचलो बभूव । स च स्वयमेव संस्धारूप आसीत् । अथासौ लाहौरकांग्रेसस्य सभापतिर्बभूव । पुनः एकस्मिन् कांग्रेससंघेने निर्वाचितेन सभापतिना तत्पदेऽस्वीकृते सति महामनामालवीय एव सभापतिर्बभूव । काशीस्थो हिन्दुविश्वविद्यालयस्तु तत्कालैरमरस्तम्भ एव ।

लाला लाजपतरायः

कांग्रेसस्य प्राचीनपूर्य्यपुरुषेषु लालालाजपतरायस्य व्यक्तित्वं चमत्कृति-पूर्णमासीत् । असौ चथा कांग्रेससमकस्तथैव परोपकारी समाजमुधारक-श्चासीत् । प्रयागस्य चतुर्थाधिवेशने अस्मै कांग्रेससभ्येण सन्मिलितो बभूव । वाराणसीकांग्रेसेनास्मै प्रमुखवरकरूपेण राष्ट्रवादिरूपेण च प्रतिस्थापितः । सरदारजीतसिंहेन सह लाजपतरायोऽपि निर्वासनदण्डं वुञ्जे । कांग्रेसेनाधिवेशने सभापतिरूपेण निर्वाचितोऽपि तत्रदमन्याचरार । गोल्लेमहा-शयेन सह लन्दनं गते शिष्टमण्डले अस्मान्धासीत् । किन्तु गुप्तचरैः प्रपीडितो विदेश एव रथात् निश्चितवान् । इत्थमेव प्रथममहायुद्धसमये अमेरिकाया-मेयासत् । असहयोगान्दोलनेन सह तस्य सर्वदैव मतभेद एवासीत् । अस्मै स्वजीवभाषणे भविष्यवाणीमपि चकार यदिदमन्दोलनं कदापि नैव सफली-भविष्यति । अयं वीरो योद्धासीत्, न पुनः सत्याग्रही । तस्य जीवनं सर्वेषां काठिन्येन चैव व्यतीतम् । रौलट एक्टान्दोलनसमये सैनिकाधिकारिणो लण्ड-प्रहारेणास्मै मृनिमवाय ।

किरोजशाहमेहता

कांग्रेसेन सहैतस्य सम्बन्धः प्राग्भूत एवासीत् । तत्रार्थश्रम-निर्धारणे नीतिनिर्धारणेऽस्य प्रामुख्यमासीत् । कल्कितासम्पद्ये कांग्रेस-पट्टाविदेशनेऽस्मै सभापतित्वं कृत्वा पश्चात्तस्य शक्तिरूपेण स्थापितः । यस्याः समित्येऽस्य शिष्टमण्डलस्य वासी सदस्योऽभवत् सत्प्रतिनिधिभिः सुव्यवस्थितं कार्यं कारितवान् । पश्चात् लाहौरकांग्रेसस्य चतुर्विंशत्यधि-वेशनेऽपि सभापतिनिर्वाचितो बभूव । किन्तु अधिवेशनस्य पञ्चदिवसेभ्यः पूर्वमेव सहसा त्यागपत्रमदात् । तदा तत्रस्थाने मदनमोहनमालवीयः सभापतिपदमवाप ।

आनन्दमोहनो वसुः

अयं एव मुद्रसिद्धः सामाजिकधार्मिकपरिष्कारकर्ता ब्रह्मसमाज-

प्रगतौ प्रधानतया दत्तहस्तश्चासीत् । जलिकातास्थम्य 'इण्डियन-असोशियेशन'संघटनस्य सर्वप्रथमो मन्त्री सुरेन्द्रनाथबनर्जा महाशयस्य प्रधानसहायकश्च बभूव । असी मद्रासनाग्रेसोसाधिवेशनस्य सभापतिपदमलङ्कृत्य युक्तिपरिपूर्णं भाषणमदात् । किन्तु देशस्य दीर्भागेन शीघ्रमेव महाप्रस्थानमकरोत् ।

चक्रवर्ती विजयराघवाचार्यः

सर्वप्राचीननाग्रेसनाग्रेसकर्तुरस्य तृतीयार्धवेशने विधाननिर्मातृसमित्या नामासीत् । तदनन्तरमसौ लखनऊनाग्रेसोसाधिवेशने लाहौरनाग्रेसोसाधिवेशने च भारतीयनाग्रेसस्य सदस्यतापदमवाप । मूरतकाण्डानन्तरमसौ प्रायेण नाग्रेसोसाधिवेशने बभूव । पश्चात् नागपुराधिवेशने सभापतिपदमवाप्य महत्या योग्यतया कौशलेन च कार्यं सम्पादितवान् ।

कालीचरणबनर्जी

अयं राज्ञु भारतीयमस्तिष्ठमतावलम्बी महाप्रतिभाशाली चासीत् । नाग्रेसस्य पञ्चमाधिवेशने प्रस्तावचयनार्थमयमेव नियुक्तो बभूव । वृत्तिपयवर्षाणि यावदसौ महतीसाहेन नाग्रेसकार्यं चकार । ब्रिटिशजनतासमक्षं नाग्रेसविचारं प्रकटयितुं यच्छष्टमण्डलं प्रस्थितम्, तस्यायमप्येक सदस्य आसीत् । नवमनाग्रेसोसाधिवेशने न्यायवभागः शासनविभागश्च पृथग्भूतौ भवेतामिति प्रस्तावमयमेव प्रस्तावितवान् । समयप्रगत्या यथा यथा सर्वसाधारणजनेषु राजनीतिव्यञ्जितिरभूत् तथा तथाऽस्य स्वतन्त्रताया प्रतिराधो जातः । शासनीयसाहाय्यप्राप्तसंस्थाया व्यवस्थापनेषु अध्यापकेषु चैव, प्रतिबन्धः सन्तो यत् यावत् शिक्षाविभागा विकारिणः स्वीकृतिर्न मिलत्तापत्ते राजनैतिनान्दोलने भागं नैव गृह्णीतुः सभासु वा नैयोदास्थिता भवेयुरिति । नागरिकाणां मीलिषाधिकारे वृत्तस्य प्रहारस्य नाग्रेसपञ्चदशाधिवेशनेऽपि महान्तं विरोधमकरोत् ।

नयावः मैय्यदमुहम्मदयहादुरः

मद्रासकांग्रेसे पारित - प्रस्तावनालुसारं हिन्दुना सहैव एको मुहम्मदीयोऽपि कांग्रेसमन्त्री भवेदिति पद्धतिः प्रचलिता । तदनुसारं नयाव-रीयद्र - मुहम्मदबहादुरः एन० मुन्गारावश्च कांग्रेस - मन्त्रिणी बभूवतुः । नयावसाहवः कराचीकांग्रेसेसाधिवेशने समापतिपदमपि अलङ्कृतवान् । स च प्रथम कांग्रेसमन्तः पश्चात्-मुहम्मदीय आसीत् । मद्रासकांग्रेसेसाधिवेशनेऽपि स्वागताध्यक्षो बम्बईकांग्रेसे च मिथाननिर्मातृत्वमितिसदस्यश्च बभूव । स खलु एतादृशो देशमन्त आसीत् यस्मिन् साम्प्रदायिकसंकीर्णताया लेशोऽपि नाभवत् । कराचीकांग्रेसे समापतिपदमाप्यासौ कथितवान् यत् सर्व एव भारतीया सयुज्य वृद्धि यान्तु, न तु पार्यक्येनेति ।

दाजी-आवाजी-नरै

कांग्रेसस्य प्रारम्भिकवर्षेषु स्थायित्वमाप्तभूमिर्विस्तृतं भूमि-स्थायित्ववर्षनिर्वाणनिपयन्नाधिकृत्य महान् कोणाहलः समुत्थितः । लाहौरस्य नयेमकांग्रेसेसाधिवेशनेऽपि प्रस्तावमप्य-करोत् एतद्विरुद्धम् । दीनसायाचामहोदयेन सह सहायककांग्रेसमन्त्री चापि बभूव । भारतीयकार्पासपत्रेषु सलगन्त करं प्रतिरोद्धुमय प्रस्ताव-मकरोत् येन कार्पासपत्रव्यवसाये महानवरोधः सम्भूतः । यदा मुस्लिमलीग-सभया भारतस्य वृत्ते स्वशासनस्यादर्शः स्वीकृतत्तादा खैरहाशपत्तारत्वागत-परस्य प्रस्तावस्य समर्थनमकरोत् । कथितवाश्च यत्न्यशासनं हिन्दु-मुहम्मदीययोर्भ्रातृमात्रेणैव समधिगत भवेत् ।

सो० शंकरनानारः

अयं खलु स्वसानयिकः समर्थतम पुरुष आसीत् । कांग्रेसेसभ्या हेरापुरस्काररूप शीघ्रनेगाम्ने समापतिपटं प्रादादमरावतयान् । बम्बईस्यः श्रीचन्द्रारकर इव तीव्रबर्धिवत् वा नायरोऽपि मद्रासोचन्यासाल्यस्य सदस्यो

बभूव । ततः भारतशासकीयकार्यकारिण्या सदस्यो जात । पुनः पदत्यागं कृत्वा लोकप्रियतामवाप । किन्तु 'गान्धी आनाका च'-नामने पुस्तके गान्धिमहाशयेऽसौ निराधारमेवाक्षेप चकार । अत एव पञ्जाबस्थो माइकेल ओडवायरस्तत मानहानिदण्डरूपेण त्रिलक्षमुदाः गृहीतवान् ।

त्रिपिनचन्द्रः पालः

मुप्रसिद्धवक्तुः पालमहोदयस्य कांग्रेसेन सह प्राचीनतमः सम्बन्ध आसीत् । बहिष्कारस्य राष्ट्रियशिक्षाविषयकस्य नूतनसिद्धान्तस्य च प्रचार-कुर्वन्नसौ सम्पूर्णं एव देशे स्ववक्तृत्वशक्तोः प्रभावः स्थापितवान् । प्रभावशालिना भाषणेनैकेनासौ मद्रासप्रान्तात् निष्कासितो बभूव । 'अरविन्द-घोषस्य विरुद्ध मत्साक्ष्य भविष्यतीति मत्वाऽसौ 'बन्दे मातरम् पत्रसम्पादनस्य अरविन्दघोषस्याभियोगे साक्ष्यं नैवादात् । तेन चासौ पण्मासान्-यावत् कारागारमवाप । अयमिङ्ग्लैण्डे 'हिन्दु रिच्यू'नामक पुस्तक-मेक प्रकाशितवान्, यस्मिन् बभूव कारणानि विचारितवान् । स च स्वकीय भाषणेन 'न्यू इण्डिया'नामके 'बन्दे-मातरम्'नामने च पत्रे स्वकीयलेखेन तद्वर्तमानभारतीययुवकेषु स्वीय प्रभावः स्थापितवान् ।

मौलाना मजह्दुल्लहः

शारैरिकबौद्धिकदृष्ट्याऽयं कांग्रेसस्य महारथी आसीत् । बिहारे कांग्रेसस्य महान् समर्थको राष्ट्रवादी सम्प्रदायवादान्तरामसंस्पृष्टधर्मप्रयोगे पञ्चविंशकांग्रेसाधिवशने जिज्ञासृत साम्प्रदायिकनिर्वाचनविरुद्धं प्रस्ताय पूर्णतया समर्थितवान् । एतस्मिन् समयेऽसौ हिन्दुमुहम्मदीयसौहार्द-परिपूर्णमेकं योग्यतापरिपूर्णं भाषणमपि प्रादात् । यदा कांग्रेससिद्धमण्डलं ईरान्देशे जगाम, तदाऽस्यव्येकस्तस्य सदस्यो बभूव । अनन्तं कांग्रेसस्य सक्षिप्यं कार्यं कुर्वन्सौ आध्यात्मिकविचारे संलग्नो बभूव । यस्तुत-स्तस्य दीपं ज्वर्यं साधुमानयनंयामासीत् ।

महादेव-गोरिन्द-रान्दे

काप्रेसस्य महानेताऽपि बम्बईशासनस्यापि उच्चाधिकारी भूत्वा काप्रेस-सूत्र सञ्चालयन्नासीद् बहुकालम् । असी काप्रेसान्दोलनाय स्मूर्तिमप्यदान् । महाराष्ट्रसत्तासमुत्थाने 'भारतीयार्थशास्त्रविषये च निबन्ध विलिख्य स्वराण्डित्यम्यासाधारणीं योग्यतां भारते प्रस्थापितवान् । समाज-परिष्कारेऽपि प्रबलं कार्यं कृतवानसी । काप्रेसस्य समाजपरिष्करणनाये दुर्गन्धेनाय स्वकीयामनसा स्मृतिं स्थापयित्वा परलोऽगतवान् ।

रमेशचन्द्रदत्तः

गतशतान्त्यने काप्रेसराजनीत्या 'रमेशचन्द्रदत्तस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते । शासकीयोच्चपदमवाप्स्यापि रमेशचन्द्रः काप्रेससेवां चकार । न्वयामितानुभवज्ञानयोर्लाभमसी काप्रेसाय प्रदत्तवान् । अयं निर्विचित्रित्सं मनुते स्म यत् भूमी महान् करभारो त्रिदिशयन्त्राण्य प्रतिस्पर्धां चोभयमेव ग्रामीणकार्याणां विनाशकारणम् । तेन च समुत्पद्यते दुर्मिश्रम् । यस्मिन्देशे पूर्वं ब्राह्मशासनमासीत्तत्रैव सेनिकानां मण्डलाधीशानाञ्च घृणितशङ्खलाबद्धशासनं नूनं देशस्य महत्कल्याणाय भवेदिति । पञ्चकाप्रेसोपधिवेशनेऽसी समापतिपदमलञ्चकार ।

एत० सुव्यारारपन्तुलु

काप्रेसइन्मादारभ्यैव तेन सहास्य सम्बन्ध आसीत् । काप्रेसचतुर्था-धिवेशने सम्मिलितो भूत्वाऽसी प्रभावशाली भाषणमदात् । तत आरभ्य विभिन्नप्रस्तावानां समर्थनोऽनुमोदकश्च भूत्वा ख्यातिं लब्धवान् । यदा अस्य समदालीना महत्वां जनाः शासकीयोपाधिं गृह्णन्त आरुस्तदासी कर्मधुपाधिं प्राप्तुं विचारमपि नैव चकार । स्वकीयकार्येणैव स्वयमेवैव च तत्र यात्रां कृत्वा काप्रेसप्रचारमकरोत् ।

सच्चिदानन्दसिंहः

सर्वप्रथममिम जना लखनऊकाग्रेसे दृष्टवन्तः । तत्राय न्यायशासनयाः
 पृथक्करणप्रस्तावे भाषणमपि प्रदत्तवान् । लाहौराधिवेशनेऽसी सैनिक-
 परिष्करणविधावपि भाषण दत्तवान् । कलिकाताग्रेसाधिवेशनेऽसी
 उत्तरप्रदेशे प्रान्तपालस्य कार्यकारिण्याश्च प्रस्तावमकरोत् । लन्दने
 योग्यतापूर्णकार्यकरणात् सर्वे जनास्तरुमै मद्रासकाग्रेसे धन्यवादमपि ददुः ।
 लन्दने गते शिष्टमण्डले सिंहं विहाय भूपेन्द्रवसुः जित्रा समर्थः मज्जरुल्लहकः
 लालालाजपतरायश्चासन् ।

: २ :

रत्नस्य कांग्रेस-प्रवेशः

अधीतविद्यो रत्न. सर्वेषामेतेषामन्येषाञ्च कांग्रेससेवकाना राष्ट्रसेवाकार्ये
नितरा ध्यात्वा सर्वेता गभीर विचार्य स्वयमपि कांग्रेसे सम्मिलितुं
निश्चितवान् ।

एवं महाशयो रत्न. कांग्रेससंस्थायाः कार्यकलाप तत्कालीनराजनीय-
शासनप्रणाली भारतीयजनाना दृष्टेशाञ्च निजाय स्वदेशसेवाया दत्तावधानो
बभूव । स च तारापुरीप्रतिनिधिरूपेण बारीपुरकांग्रेससहाधिनेशने गत्वा
कांग्रेससहाधिनेशनस्य सर्वमेव कार्यजात प्रत्यक्षं विलोकितवान् ।

पश्चादसी तारापुरीस्थोच्चन्यायालये प्राड्विवाङ्मार्ग्यं प्रारभत ।
पुनरिदिव्यापिनो प्रथममहाशुद्धस्यारम्भो बभूव । भारतीया अपि तत्र
साहाय्यं कृतवन्तः । अन्ते बीकानेरमहाराजगंगासिंहादीना प्रयासेन सन्धि
सम्पन्नः ।

विवाहः काश्मीरभ्रमणञ्च

माघशुक्लसप्तपञ्चम्या रत्नानान्या ब्राह्मणकुलोत्पन्नया परममुन्द्या
कुमार्या सह रत्नस्य विवाहोऽभूत् । तदनन्तरमसी तथा सह भ्रमणार्थं काश्मीर
गम्यौ । तत्रैकदा स्वभार्या श्रीनगरे संस्थाप्य कैश्चिद् बान्धवैः सह पर्वतीय-
प्रदेशे भ्रमन् ग्लो नरायणार्थं सपदाजगाम ।

एकदा केनापि प्रोक्तं वदितोऽनरनाथगुहा श्रोदाचतुष्टयमेव वर्तत । श्रुत्वा
परमसाहसी रत्नो मार्गप्रदर्शनेन केनापि मेघपात्रेण कैश्चिद्बान्धवैश्च सह
रज्जुशृङ्खलाया हिमनदीमेतान्नरतीर्षं अनरनाथगुहां प्रस्थितः । हिमनद्यायुता
सह हिमपातोऽपि प्रारभत । द्वादशघटिकापर्यन्तं सततं यात्रया नितरा

कलान्तः ससार्थो रत्नो महता काठिन्येन पदात्पदमपि गन्तुमसमर्थो बभूव । तस्मिन्नेव समये हिमाधिक्येन रत्नाकरभारवाहकस्य मुक्ताद्गुधिरनिस्सरणं प्रारब्धम् । तदनन्तरं रत्नो ददर्श चैक परम रमणीय तटाकम्, किन्तु सहस्रैवासौ हिमपातेन परिपूरितस्तटाकः सौन्दर्यविहीनो बभूव । तटाकागितः पञ्चिन्नद्धा देवमुकुटमिवोद्गामिनी हिमामालाऽपि विल्लप्ता । इदानीं रत्नोऽमरनाथगुहाया अत्युन्नते पार्वतप्रदेशे आसीत् । शान्तः कलान्तश्च रत्नः पुनरप्यग्रे गन्तुमना. प्रहसन्नेव सहसा प्रचलितः । किन्तु स्रक्टाकीर्णं बहुगर्ताश्विते नीहारप्रपतनसमाच्छादिते पर्वतीयभूमौ गच्छन्नसौ सहसा कस्याञ्चिदिगरिदर्यां पपात । किन्तु रज्जुबद्धत्वात् सार्थास्तमुपरि सहस्रैवा-
 कृष्टवन्तः । यदि नैव स्यात्तदान्तर्गतो रत्नो भूगर्भशास्त्रपारगाना कृते सहस्रवर्षपर्यन्तमन्वेषणविषय एवामधिष्यत् ।

अतः पर भयभीत ससार्थो रत्नः श्रीनगरं परावृत्तः । काश्मिरे जलाशये जलविहारं पर्वते कानने काश्मीरप्रदेशीयोलाने च भ्रमणं कृत्वा पुनस्तारापुरीमाजगाम ।

तारापुरीमागत्य रत्नाः स्वदेशोद्धारकर्मणि सल्लग्नो बभूव । यूरोपीयमहायुद्धोत्तरं भारतो देशः पुनः प्रमुद्धता गतः । सर्वत्र बहुविधानि यन्त्राणि प्रचलितानि । धनिवाना पार्श्वे बहुधन सगृहीतम्, तथापि ते धनप्राप्त्यर्थमव सदैवावसरं प्रतीक्षमाणा अतृप्तमना अभवन् । मध्यमवर्गीयाः साधारणमानवाः पुनर्दारिद्र्यसार्था आसन् । तदा शान्ति-
 मयमान्दोलनं कार्यकारि भविष्यति इत्यस्य चिह्नान्वपि दृष्टिगोचराण्यभवन् । जना विद्वत्सपूर्वजमात्मनिर्णयस्य स्वशासनस्य स्वरराज्यस्य च वार्ता-
 म्कुर्वन् । मुहम्मदीया अपि तुर्किस्तानविषये विचारं कुर्वन्तः शोध-
 सम्पन्ना आन्दोलनमिच्छन्त आसन् । वृषभेपु विशेषतोऽशान्तेभिन्नानि
 परिलक्षितानि बभूवुः । अत्रान्तरे लार्डहार्डिंगो इंग्लैण्डं जगाम,
 समागतवाश्च सम्राट्प्रतिनिधिर्भूत्वा लार्डचोसफोर्ड । लार्डमालेकृत-

सुधारणया कामेशसिधतनम्रदलीयात्रनाः सन्तुष्टाः, विन्मूषविचारान्तो-
 ऽसन्तुष्टा विशेषमेव बुधन्त आसन् । नूतनविधानसभानामेव हिन्दुयो
 मुहम्मदीयाश्च प्रायेण सन्तुष्टा बभूवुः । गोग्रथेमहाशयस्य देहावसानेन
 भारतस्य महती हानिरभूत् । बम्बईनामेशाधिपेयने बुद्धकालीन-सेवाचर्चा
 कृत्वा भारते जनहिताय जनसन्नाश्रितशासनस्य वाचनमभूत् ।
 श्रीतिलकेन सह एनीरेसेप्टमहाशया होमरूल लीगसंस्था सम्याप्य 'ग्लू-
 इण्डिया' पत्रेण तत्प्रचारमारम्भयती ।

प्रस्तावस्य च समर्थनं दलद्वयमप्यकार्यात् । पुनः लखनऊनगरे जिन्ना-
सभापतिरपि सम्भूते मुस्लिमलीगाधिवेदाने स्वायत्तशासनप्राप्तिमेव स्वीय-
ध्येयमधोपयन् मुहम्मदीया । कांग्रेसमुस्लिमलीगयोः सम्मिलिताधिवे-
गनेऽपि स्वायत्तशासनस्यैव समर्थनमभूत् । अत्युग्रे होमस्लाइडोलने
धीमती एनीबेसेण्टमहाशया मद्रासशासनेन सर्वरक्षिकाया रक्षिता बभूव ।
सर्वरक्षिकाया जातायामेनीबेसेण्टमहिलाया प्रीथिता जना कलिकातानगरे
भाविन्या कांग्रेसमहासभाया तामेव सभानेत्रीं निर्वाणितवन्तः । एतस्मि-
न्नेव समये कांग्रेसानुदारदलीयाना प्रभावः सनातोऽभूत् । ते चोदारसभ-
नामिकांमेरुमन्यामेव सस्था संस्थापितवन्तः ।

भारतस्य युद्धकालीनसेवया प्रसन्नो भारतसचिवो माण्टेगूसाहवः
स्वीयधोपगया ब्रिटिशशासननीतिभारते स्वायत्तशास- स्थापनमित्यनयत् ।
तदनन्तरमेव भारतसचिवो भारतमागत्य महता परश्रमेणैक प्रस्तावं
विहितवान् । स एव भारतीयशासनविल नाग्नार पारितो बभूव ।

एतेन नियमेन निर्वाचनप्रणाल्याः सूत्रपातो बभूव । प्रान्तेषु जन-
निर्वाचितसदस्यैरिधानसभायाः शासननिर्वाचितैः सदस्यैश्च राज्यसभायाः
सपटनमभूत् ।

किन्तुपेतया मुधारणयापि कांग्रेससदस्या अतुष्टा एव भूत्वा योजनाया
नि-दाञ्च विधाय महात्मनो गान्धिनो मतानुसारमसहयोगान्दोलनं कर्तुं
निश्चितवन्तः, आत्मत्यागलक्षितं स्यात्तु च चक्रुः । दिल्ल्यानमृतसरे-
ऽहमदाबादे चान्दोलनमभूत् । आन्दोलक परिणामुपरि गुलिकापातश्च कृतोऽधि-
कारिभिः, किन्तु पञ्चासहत्याकाण्डे तांपरि भयानकमभूत् ।

पञ्जाबप्रान्तमृतसरनगरे प्रायेण विश्रुतिसहस्रहत्याया जना रील्ट एक्ट-
विरोधं कर्तुं प्रतिता जलियानवालाबाग-नाम्नि स्थाने । जनैः परिपूरितोथाने
तदस्थोऽधिकारी दायरनामा महाशूरः श्वेताङ्गः पञ्चाशत् श्वेताङ्गधनिकैः
सतसंख्यकाश्वेताङ्गसैनिकैश्च सह घटवा तत्र त्वरितमेव गुलिकाप्रहारं कर्तुं
शैनिक्तानादिष्टवान् । आदिष्टा एव शैनिक्ता पोहसाद्यतसंस्थागुलिका-

रौल्ट-एक्ट-विरोधः, पञ्जाव-हत्याकाण्डञ्च

एतस्मिन्नेव समये कृतेऽपि बहुविरोधे रौल्ट एक्टः पारितो बभूव । तत्र यं कमपि निदोष सदोष वा चन्दिनं विधाय दण्डप्रदानस्य व्यवस्था-
ऽऽर्त्तन् । काग्रेसे कार्यकरणेन इदानीं मोहनदासगाधीमहाशयस्य देशे
प्रतिष्ठा वर्धमानाऽऽसीत् । स एवं समुद्घोषितवान् यत् भारतीया एकी-
भूय शान्तिपूर्णमन्दोलनं कुर्वन्तु इति । एतया घोषणया सर्व एव जनाः
शान्तिपूर्णमन्दोलनं कर्तुं तत्परा बभूवुः ।

निश्चिते दिवसे रौल्टनियमस्य विरोधाय जनान्दोलनस्य सूत्रपातो
बभूव । दिल्लीयानमृतसोऽहमदावादे च श्वेताङ्गैर्महो भारतीय
पातिकाः । मोहनदासगाधी समग्रस्य तारापुर्यां मुक्तमणिना सह
'रौल्टएक्ट' विषये देशस्य परिस्थितिं चारलभ्य विवेची यार्ता कृत-
यान् । तत्र रिपब्लिकस्य एषां यार्ता भूतवदो ररनस्य चेतसि समुत्थिता-
ऽभूत्पूर्वां प्रापय्यात् । किन्तु मोहनदासगाधिपतः स्वविनुर्मुक्तमणैश्च
विचार्य शान्तिपूर्णं च स शान्तिनामदे । अथ ररनो विचारितवान् य
रकारादारगतनिदानीं नैव वैधिदारम्भम् । सहसा प्रोधोत्सादनं चारामार-
गमनं वा एष्ये मूर्त्तत्प्राप्तञ्च । विदुषादा अयि नितरां मनीं रिनदन्ति ।
यदि प्रोधवशीभूतोऽहं सत्याग्रहं विधाय चारामारं गदिष्यति, तदा
विदुषादस्यां मनींश्च महत्कष्टं भवेत् । एवं विचारनिमित्तो ररनो शशी नैव
एतन् सर्वं कृतं च, भाषनाञ्चापि न रोचते स्म तस्मै । इदानीं स चारामारे
भूमीं कर्तुं एष्यन्ति च विचार्य अगत्यापि भूमीं स्वल्पुमाभवात् ।

एतन्नु चोक्ते मधोत्सादोऽहमदावादे च एष्यन्त्यामृतसोऽधिपतः

प्रस्तावस्य च समर्थनं दलद्वयमप्यजायौत् । पुनः लखनऊनगरे विद्या-
सभापतित्वे सम्भूते मुस्लिमलीगाधिकारान् स्वायत्तशासनप्रतिभेदा स्वकीय-
ध्येयमघोषयन् मुहम्मदीयाः । काप्रेसमुस्लिमलीगयोः सम्मिलनाधिके-
शनेऽपि स्वायत्तशासनस्यैव समर्थनमभूत् । अत्युग्रं होमरूलन्दोलने
श्रीमती एनीबेसेण्टमहाशया मद्रासशासनेन सर्वराज्या रक्षिता बभूव ।
सर्वशक्तिशाला ज्ञातायामेनावेसेण्टमहिलाया क्रोधिता जन । कलिकातानगरे
भाधिन्या काप्रेसमहासभाया तानैव सभानेत्री निर्वाचनवन्तः । एतस्मि-
न्नेव समये काप्रेसदुदरदलीयाना प्रभावः सनातोऽभूत् । ते चोदारसन-
नामिस्लामेस्लाम्यमेव सस्था संस्थापितवन्तः ।

भारतस्य सुदृक्कालीनसेनया प्रसजो भारतसचिवो माण्टेगूसाहयः
स्वकीयघोषणाया विटिप्रशासननीतिभारते स्वायत्तशास- स्थापनमित्यकथयत् ।
तदनन्तरमेव भारतसचिवो भारतमागत्य महता प्रभमेकं प्रस्तावं
विहितवान् । स एव भारतीयशासनविल-नाम्ना पारितो बभूव ।

एतेन नियमेन निर्वाचनप्रणाल्याः सूत्रपातो बभूव । प्रान्तेषु जन-
निर्वाचितसदस्यविविधानसभायाः शासननिर्वाचितं । सदस्यैश्च राज्यसभायाः
संघटनमभूत् ।

किन्तुतया मुधारग्यापि कामेसदस्या अतिशय एव भूत्वा योजनाया
निन्दाश्च विधाय महारमणो गान्धिनो मतानुसारमसहयोगान्दोलनं कर्तुं
निश्चितवन्तः, आन्दोलनप्रदितं स्यात्तत्र च चन्द्रः । दिव्यममृतसे-
ऽहमदायते चान्दोलनमभूत् । आन्दोलकारिणामुपरि गुणिकापातश्च कृतोऽधि-
कारिभिः, किन्तु पञ्चायदृष्ट्याकाण्डे तत्रापरि भयानकमभूत् ।

पञ्चाय-वाग्मृतसरनगरे प्रायेण निरातिशयसहस्रस्यजा जना रीण्ट एक्ट-
विरोधं कर्तुं प्रेरिता बलियनवालाबाग-नामि स्थाने । इने, परिपूरितोयाने
सदस्योऽधिकारी टायरनामा महादूरः श्वेताङ्गः पञ्चाशत् श्वेताङ्गसंगि-
शतसंख्याश्वेताङ्गसैनिकैश्च सह गत्वा तत्र स्वरितमेव गुणिकाप्रहारं कर्तुं
शैनेकान्तादिष्टवान् । आदिष्टा एव शैनेका योद्धस्यतसंख्यागुणिका-

पार्तं चक्रुः । तेन चतुःशतसंख्यका मानवा मृता इति तु शासकीया घोषणा । गुलिकाप्रहारकर्तारः सर्वे एव जना उद्यानस्योन्नतभागे स्थिताः आसन् । औपधि सेवा संस्कार-पानीयरहिता मृता अर्धमृता भग्नपाद-शिरोप्रीवाः सर्वे एव मानवा रात्रौ तत्रैव पतिता आसन् ।

मानवस्य मनसि यस्य दण्डस्य कल्पनाऽपि न भवेत्स एव दौर्भाग्येन प्राप्ते डायरस्य शासने । पानीयनालिका विद्युद्वर्तिका चावरुद्धे । तेन सर्वे एव जना पिपासिता अन्धकारनिमग्नाश्च प्रेता इव बभूवुः । मानयेषु सर्वेषां समक्षे वेत्रप्रताडनं च कारितं डायरेण । जनानामुदरेण परिचालनं कुमारिकाणां स्तनपरिमर्दनपूर्वकं दुग्धनिष्कासनप्रयत्नं शिशून् उपरि विक्षिप्य ततः पतता तेषां गुलिकास्त्रेण हननञ्चैते दण्डा मानवसीमानमतिक्रम्य अमानुषकार्यसृष्टिं चक्रुः । अथ च बाष्पयानतृतीयश्रेणी प्रमाणपत्रप्रदानावरोधः, द्वाभ्यामधिकजनानां सह गमननिषेधः, पादयानानां स्वायत्तीकरणम्, दुर्गस्याधः सर्वेषामेव समक्षे नग्नं कृत्वा वेत्रप्रताडनार्थं स्थाननिर्माणम्, नगरस्य बहुभागेषु वेत्रताडनार्थं स्थाननिर्माणञ्च अमानवीयवृत्त्यमासीत् डायरस्य । एतादृशस्यात्याचारस्य वृत्तं बहिःस्थिता मानवाः श्रोतुमपि नैवाशक्नुवन् । यदा कदा केनापि प्रकारेण काऽपि मानवो निःसृत्य कथञ्चिदन्यप्रदेशे समागतश्चेत्तदासौ नरकात् निःसृत इव मेने । किन्तु भयार्तत्वात् सोऽपि पूर्णं विवरणं कथयितुमसमर्थ एव बभूव ।

एतस्मिन्नेव समये पञ्जाबहृत्यानाण्डस्य विवरणप्राप्त्यर्थं तत्प्रान्त वासिना साहाय्यार्थञ्चैका समितिः संघटिता काप्रेससंस्थया । तस्यां भीरुलोऽपि सम्मिलित आसीत् । अन्यैः काप्रेसकार्यकर्तृभिः सह रत्नः पञ्जाबं गत्वा जलियानवालादागस्थानं तां तां प्रतोलीं च—यस्यामुदरेण जनाः परिचालिताः, स्त्रीभिर्बालकैः कुमारिकाभिश्च सहासीममत्याचारं कृतवन्तः इवेताद्गा—त्रिलोक्यासौ महान् क्रोधितो बभूव । किन्तु

शासकीयाधिकारस्याभावात् प्रतीकार कर्तुमसमर्थो भूत्वा केवल साहाय्यमेव चकर । स मोहनदासगांधिनो बुद्धिनोशलेन नितरामाश्चर्यचकितो बभूव ।

अथ रलोऽमृतसरतो दिल्लीमागन्तु रात्री घाणयानारूढो बभूव । यस्मिन् वक्षे स प्रविशेत्, तरिमनासन् चहव श्वेताङ्गा । तेष्वेक साभिमानमित्थं वदनासीद्यत् 'अलिलमेव अमृतसरनगर मद्ययाधान मासीत् । मया विचारितम्—सम्पूर्णं नगर भस्मस्तत् तत्र यम् । किन्तु तदैवास्मात् मनसि दया समुद्भूता । अत एव मया कतिपयानामय तामरिकाणा हत्या कारिता ।' सधमिदं शृण्वन् रला विचारितवान् यदिम क ? साभिमान च वक्ताऽयं ? इति । किन्तु निशायत्वान्नैव पूर्ण परिहातवान् । प्रातः रात्रेऽसौ परिदृष्टवान् यत्स एव चना श्वेताङ्गसैनिका , साभिमान वक्ता च निरपराधिनाममृतसरनिवासिना रिश्वो डायर एव वर्तते । अथ खलु अल्पियावालावागहत्याकाण्डाभियोगे निधारताया हण्डरसमिते समक्ष स्पष्टाकरणार्थं लाहौरनगरे समुपस्थाय दिल्ली परानर्तमान आसत् । तत्र न्यायाध शेन र्कनेन उक्तम्—'डायर ! मनास्य प्रश्नस्य कृते क्षमा विधाय वक्तव्यं भवता यत् अल्पियावालावागे भवता यत् कृतं किं तद् भयप्रदर्शनमासीत् ?' उत्तररूपेण डायरेण कथितम्—'न्यायाधीश ! भयप्रदर्शनं नासीत् । नूनं तद् भयानकं कर्तव्यमासीत् यस्य मया परिपालनं कृतम् । तथापि मन्त्रे तत्कार्ये दयापूर्णमत्र । मया विचारितं यत्पूर्वगत्या गुलिकाप्रहारं कर्तव्यो यत् ममाथस्य वा पुनर्गुलिकाप्रहारश्चाप्यस्य कृते न भवेत् । सर्वत्रापि विचारितं यद् गुलिकाप्रहारं नगरेषु जनसम्मर्दो विषयितुं शक्यते । किन्तु विरगिता जना पुनरप्येवमत्रिता मान्स्वर्गा तदा ममापहाता भविष्यात्, भवष्यामि चह मूर्त् । अत एवैतन् मया कृतम्' इति ।

नरहत्यापापपङ्क्तिशरीरं भवानने डायर दृष्ट्वा श्रुत्या च तस्य तादृशी घृणा दाता श्रीरत्नं प्राधारितो बभूव । किन्तु गांधिन शान्त्युपदेशं विचार्य स शान्तिमापदे । डायरश्च वक्ष्यमानात् समुत्तीय

दिल्ल्या विलीनः । रत्नश्च ततः समागत्य तारापुरीं पञ्जाबहत्याकाण्डं
विचारयन् कथं देशः स्वतन्त्रो भविष्यतीति भृशं चिन्तयामास ।

अथ रौलट-एक्टविरोधकर्तृषु पञ्जाबवासिषु यो ह्यभियोगः श्वेताङ्ग-
शासनेन प्रचालितः, तस्मिन् न्यायाधीशेन इत्थं दण्डविधानं कृतम्—
एकपञ्चाशजनेभ्यः शूलारोपणम्, पट्टचत्वारिंशजनेभ्यः कृष्णानीय-
(कालापानी) - दण्डः, द्वाभ्यां दशवार्षिकः कारावासः, उनाशीतिजनेभ्यः
सप्तवर्षीयः, दश जनेभ्यः पञ्चवर्षीयः, त्रयोदशजनेभ्यः त्रैवार्षिकः,
एकादशजनेभ्यश्च स्वल्पतमः कारागारः । सैनिकन्यायालये संभूतेऽभियोगे
दण्डितानां सरया पुनरितोऽन्या एव आसीत् ।

एतां भीषणदण्डव्यवस्थां श्रुत्वा मुक्तामगिमोहनदासयोर्मनसि
महती व्यथा समभूत् । ततो मोहनदासगान्धिनो समुद्योषितं यज्जनाः
सत्याग्रहान्दोलनं स्थगितं कृत्वा शान्तिरसंस्थापने दत्तचित्ता भवन्तु ।
सम्राजो भारतस्थितः प्रतिनिधिलॉर्ड्चेम्सफोर्डोऽपि सर्वशक्त्याऽऽन्दोलनं
निरुध्य शान्तिरसंस्थापनं करिष्यामीति घोषितवान् ।

वर्येऽस्मिन् काम्रेसस्य वार्षिकाधिवेशनं मुक्तानगरेभ्यक्षतायाममृत-
सरनगरे एव बभूव । तत्र लोकमान्यतिलकोऽपि समागत्य प्रामुख्येन
सम्मेलनं सन्धीचकार । किन्तु नासीदत्र मन्देशो यत्समागतेषु प्रतिनिधिषु
अधिका जना मोहनदासगान्धिनमेव सरूपृष्टं पश्यन्त आसन् । भारतस्य
राजनीतिक्रमगेन 'जयतु गान्धी' ति शब्दो गुञ्जायमान आसीत् । त्वरित-
मेव कारागारान्मुक्तोऽलिफन्दुरपि तत्र समगतः ।

मोहनदासगान्धिनो भाषणेन भारतीय जनाः सविशेषं प्रभाविताः ।
भारतीयानामेवैः कार्यैः पञ्जाबवासिनां मनसि महती शान्तिरभूत् ।
सर्वेपानाप्रदेण गान्धिमहाशयः काम्रेसस्याग्रणीर्बभूव ।

तस्मिन्नेव वर्ये तारापुर्यामिकं मुहम्मदाय सम्मेलनमपि समभूत् ।
तत्रपि सद्गता जनानां गान्धिनश्च भाषणमभूत् । कतिपयानां भाषणानि
प्रभावीत्वाद्वाति उत्साहवर्धकानि चारन् । किन्तु गान्धिनो

भाषण नम्रताकठोरतास्पष्टतापरिपूर्णमासीत् । तस्य नेत्रयोर्माद्वयं हृदये कार्यकरणस्य सुदृढो निश्चयाश्चास्ताम् । गान्धी स्पष्टमपदत्—‘यदि भवन्तो योद्धुमिच्छन्ति, तदा भवन्ति सर्वस्वत्याग कृत्वा अहिंसाया अनुशासनस्य च पूर्णतया पालन कर्तव्यम् । अग्निमहिंसात्मकयुद्धेऽहं सेनापतिर्भविष्यामि । यदि भवन्तो विजयमिच्छन्ति तदा सेनिकनियमस्य पालनमपि भवता कर्तव्यं भविष्यति । यदैव मे निष्कासनं भवन्ति, समीहितं तदैव मा निष्कासयन्तु नाम । किन्तु यावदहममर्णाभूत्वा स्थास्यामि तान् अत्रिंशत्मासा अनिवार्यतया पालनीयाः । मम नेत्रस्य भवदीयसद्भावसहयोगा नलम्बितं भवेत् । यदा भवता मनसि मत्ताऽरुचिर्भवेत्तदैव माहृतथाप्य दूरे प्रेषिष्यन्तु’ इति । भाषणमिदं श्रुत्वा बहूनां श्रोतृणां रक्तमुष्णीभूतम् । मतसप्रहासरे सर्वे एव जनाः स्वस्वहन्तं समुत्थापितवन्तं युद्धारम्भं यत्न एव ।

समाप्त पराजयसमये श्रीरत्नो गान्धिनं पप्रच्छ—‘किमेवमेव भवान् महतो युद्धस्यारम्भं करिष्यति ?’ तत्र समाया बहवा भयभक्ता अव्यासन् । परमसहयं गसमित्वा श्रीरत्नं समुत्साहितानपि मानवान् ददर्श । अथ गान्धी असहयोगान्दोलनदिवसं निश्चितवान् । सिन्धुप्रमणं कृत्वा निश्चिः ३ दिने गान्धी चम्बईनगरं सनागतः । तस्मिन्नेव दिने जेज्जम्बईः महाप्रधानमकरोत् । तेषां महावाचायां प्रायो चम्बईवायिनः शर्षं यत् जनाः समेलित्वा बभूवुः । गान्धिरत्नोऽपि तत्र समुपस्थितः ।

राजनीतिकदृष्ट्या यदा भारत स्वतन्त्र भवेत्तदैव कृपकाणां यन्त्रकार्यकारकाणामपि दुरवस्था दूरीभवेदिति ।

चम्पारने सत्याग्रहः

श्वेताङ्गकृपका विहारप्रदेशीयचम्पारनमण्डले नीलोत्पादनमारब्धवन्त । त्रिचिह्नकालानन्तरं ते सामन्तेभ्यः स्थायिरूपेण भूमि सम्प्राप्य बहुभूमिषु नीलोत्पादनमारब्धवन्त । पश्चादनिवार्यमेतदभूद्यत् कृपका स्वकीयाभूम्याश्वत्थुर्थांशे अद्यश्चमेव नीलोत्पादनं कुर्वन्तिवति । पुनर्ब्रह्मीयशासनत एक नियमं पारयित्वा श्वेताङ्गा कृपकाणां कृते नीलोत्पादनमनिवार्यं कृतवन्त । एतेन नीलोत्पादनेन कृपकाणां काठिन्यं नूनं प्रवृद्धम्, किन्तु कोऽपि लाभो नासीत् । तेषां स्वकीयकृषिकर्मण्यपि महती हानिरभूत् । बहुवारमेतस्य निन्दापि कृपकैः कृता, किन्तु सर्वोपायो निष्फलो जातः ।

अनन्तरं कृपका मोहनदासगान्धिनः सविधेः स्वकीया दुःखगाथां प्रेषितवन्त । स्वयमेव मोहनदास पटनामार्गं राजेन्द्रप्रसादस्य निवासस्थाने दिवसव्ययनीय सायंकाले मुजफ्फरपुरं जगाम । ततोऽपि मण्डलाद्दहिर्गन्धेति शासकीयसूचना । तस्मिन् समये राजेन्द्रप्रसादो गयामण्डलान्तर्गतपोर्ईथाग्रामवासी अनुग्रह नारायणसिंहश्चेतौ प्राङ्वित्रात्रौ पारलिपुत्रतो गान्धिनः समीपं चम्पारनं गतवन्तौ ।

चम्पारनकृपकान्दालनं पञ्चमासं यावत् प्रचलितम् । अस्य सूत्रधारो मोहनदास गान्धी तत्सहायकौ च राजेन्द्रप्रसादानुग्रहनारायणसिंहौ बभूवतु । तत्रैव श्रेयोपयोगिसेवापुरस्काररूपं शासनप्रदत्तं 'कैसरे हिन्द' नामोपाधिं स्वर्णपदकालकृतं परित्यक्तवान् श्रीगान्धी । शासकीयाश्रयं हेनकृतं समुपस्थापितोऽप्यभियोगी मोहनदासस्य विलक्षणभाषणेन परि-समापितो न्यायाधारेण । स च न्यायाधीशसमक्षं विंशतिसहस्रकृपकाणां वक्तव्यं समुपस्थापितवान् ।

अथ शासनेन एका समितिर्निधारिता । तस्या नीलकृपकाणां शासनस्य सामन्तानाञ्च प्रतिनिधयः सन्नता आसन् । कृपकप्रतिनिधि मोहनदास एवासीत् । विषये विमिश्रिते कृपकाणां कथनं न्याय्यमिति समितिः स्वीकृतवती । फलतः कृपकाणां करो न्यूनो जातः । श्रेताद्वास्तेभ्यः किञ्चिद् द्रव्यमपि दत्तवन्तः । कृपकेभ्यो नीलोत्पादनमपि नियमेन सन्न रूढम् । नीलान्दोलने मोहनदासोऽद्भुत साफल्यमाप्तवान् । तेन सह कार्यकरणेन राजेन्द्रप्रसादानुग्रहनारायणापि शक्तिशालिनौ आदिमकाले सम्पत्तौ च जातौ ।

रोडा-सत्याग्रहः

एवमेव गुजरातस्य रोडाग्रामे कृपकाणां दुर्मिक्षेण धान्ये त्रिनष्टे तस्मिन् वर्षे करभारात् स्वात्मनः माचयितुं शासनं प्राथयमाना अभवन् । किन्तु यदा तेषां सर्वे एव प्रयासो विफलता गतस्तदा कृपकाणां विनः सञ्चारः गत्वा स्वयं यद् दुःसंजातं कथितवन्तः । श्रुत्वा च गान्धी कृपकान् सत्याग्रहविधातुं स्वयंसेवकप्रहणाय आदिदेश । तत्र सर्वप्रथमं परमोत्साहसम्पन्ना वल्लभभाईपटेल स्वयंसेवकी बभूव । तदनन्तरं बहुवः कृपका अपि स्वयंसेवका भूत्वा परमोत्साहेन सत्याग्रहं कर्तुं समुद्यताः । बहुवः प्रान्त्विकाणां स्वकीयं कार्यं परित्यज्य भूत्वा च स्वयंसेवका सर्वत्र गुर्जरप्रदेशे भ्रमणं कुर्वन्तः कृपकेषु समुत्साहं सञ्चारयितुमाश्रिते । वल्लभभाईपटेलस्य सार्वजनिकजलवने राजनीत्याञ्च प्रवेशस्यायमेव प्रथमोऽवसर आसीत् ।

मोहनदासगान्धिनोऽध्यक्षत्वेन कृपका महातः सत्याग्रहं कृतवन्तः । बहुवो बन्दिनो भूत्वा कारागारं सन्वापुः । कतिपयेषु राजद्रोहस्याभियोगं परिचालितं शासनतः । अतः कृपकाणां सत्याग्रहः सफल्ये बभूव । तस्मिन् वर्षे कृपकभ्यः करग्रहणं नैव कृतं शासनेन ।

अथ अहमदाबादे 'निल' स्वामिभिः सह तत्कर्मचारिणा वेनगस्पनभूत् । कृतेऽपि बहुप्रयासे तयोः किमपि सामर्थ्यं नाभवरत् । प्रत्युत मनामालिङ्ग्यमेव वर्षमानमासीत् । एषदा सर्वे एव कर्मकरा कार्यविरामं चक्रुः । ततो निल-

स्वामि निर्वाचिता बहवो जना मध्यस्था बभूवुः । गान्धि पटेलौ च कर्मचारि
भिर्मध्यस्थत्वेन निर्वाचिता । प्रचलिताया वार्ताया यावत् कोऽपि निर्णयो न
जातस्तदन्तरे एव कार्यकरा मिलेद्योगालये कार्यं कर्तुं गतवन्त । एतेन
गान्धिनो मनसि महान् रोद समभूत् । यावत् मिल-स्वामिन पूर्ण वेतन
दातुन्नैव स्वीकुर्वन्ति, तावत्कोऽपि कर्मकर कार्यं कर्तुं नैव गच्छेदिति
कृपण महासभाया गान्धिमहाशयो घोषितवान् । तत्रैवासौ प्रायोच्चयद् कर्म
केषु तादृशा शक्तिर्नास्ति यया ते स्वप्रतिष्ठाया दृढास्तिप्रयुरिति ।

एतेन सर्वत्रैव क्षोभो व्याप्त । पुनश्चाकथयद् गांधी कृपकान् यद्
भवान्द्रव्यर्थे समयो नैव यापयितव्य । यत्किञ्चिदपि काय मिलेत्तदेव
कर्तव्यम् । अथ सावरनत्याश्रम निर्माणे शतश कर्मकरा संयुक्ता बभूवुः ।
अत्रान्तरे गान्धिना मिल-स्वामिभि सहोपि मिलित्वा कर्मकराणा वेतनवृद्धि
कारिता । एतदर्थञ्च प्रारब्धमनशन परिसमाप्तवान् मोहनदास ।

रत्नस्य मसूरी निवास

अत्रान्तरे रुग्णाया मातु पत्याश्च स्वास्थ्यपरिवर्तनार्थं रत्नस्ताभ्या
सह मसूरीं जगाम । तत्र स एकस्मिन् महाविश्रामालये निवासमकरोत् ।

तस्मिन्नेव समये ब्रिटिशसाम्रा जेन सह अफगानप्रतिनिधिना
सन्धिवार्ता चल त्यासीत् । कतिपयाफगानप्रतिनिधयश्च तास्मन्नेव महाविश्रा
मालये निवसन्त आसन् । किन्तु रत्नस्य केनापि प्रतिनिधिना सह परिचयो
नासीत् । पुनर्वार्तालापस्य कथंय का ?

सहस्रैश्चिन् दिने समाजगाम कश्चित्सैनिकप्रधान स्थानीयशासन
प्रदत्तपत्रेण सह । पत्रे लिखितमासीद्यत्स्वया केनाप्यफगानप्रतिनिधिना सह
वार्ता न क्त या, नापि कीदृशाऽपि सम्पर्कं सरथापनय । पत्रमिद
याचयित्वा रत्न आश्चयचकितो बभूव । कदापि वाता न करिष्याम्यफगान
प्रतिनिधिना सह, ईदृशी प्रतिशा धीरत्नस्य स्वभावविरुद्धाऽऽसीत् ।
नाहमतादृशी प्रतिशा करिष्यामीति स्पष्ट कथयन्त धीरत्नमसौ
सैनिकाधिकारी मण्डल-सैनिकाधिकारिणा सह साक्षात्कर्तुंमादिदेश । मण्डल-

सैनिकाधिकारिणा सह साक्षात्कार वार्ताभ्यां किमपि फल नात्यभत रत्नम् । प्रत्युत तेनाऽऽहापिनोऽसौ यत्त्वया चतुर्विंशतिषट्मिन्यन्तर एव मसूरीनण्डल त्वाज्यम् । मण्डलसेनिनाधिकारिण आत्मा मानयित्वा रत्नो मसूरीं परित्यज्य समाजगाम तारापुरीम् ।

रत्नस्य कृपणेषु भ्रमणम्

आगत्य च तारापुरीं रत्नेन तत्र कृपणेषु भ्रमणमारब्धम् । तस्मिन्नेव सन्धये द्विशतसख्यकाः कृपकाः पदानय एव प्रतापगढनण्डलान् तारापुरीनागत्य यमुनायास्तटे संस्थिता आसन् । तेषां प्रधान असीट्टामचन्द्रः । कतिपय मित्रैः सह रत्नस्तथा सविधे गतवान् । ते च सामन्तानामन्त्याचारकथा श्रावयित्वा रत्नमपि सहैव प्रतापगढं चलितुं प्रार्थितवन्तः । दिनद्वयभ्यन्तरे एवागमिष्यामि मन्त्रसंकाशमिति रत्नस्तान् सनाश्चास्य प्रतापगढं प्रेषितवान् ।

शीघ्रमेवासौ कतिपयवयस्ये सह प्रतापगढं गत्वा कृपकाणां ग्रामेषु भ्रमणं कृत्वा तेषामवस्थया सुपरिचितो बभूव । यं ललु इग्लैण्डे सप्तपर्णिकं यावत् स्थित्वा राजतुमारवत् गुलामय विद्याध्ययनं चकार, तारापुर्याञ्च यं सर्वविधसौरयसम्पन्ने पितृगृहे निवासं कुर्वन्नासीत्, असायेव शीघ्र-नूर्यप्रतप्तवमुधायामानपरमिहीनः क्षुधातृपान्वितः कृपकैः सहाधुना तेषां ग्रामेषु भ्रमन्नासीत् । कृपकाणां दुःखविमोचनचिन्तान्वितो रत्नस्तैरेव सात्रं भुनक्ति गच्छति स्वपिति तेषामेवाटले वार्तां करोति स्म च । विलोक्य कृपकाणां दीना दशा श्वेताङ्गानां सामन्तानाञ्चात्माचारान् रत्नस्य मनसि तद्विद्वद्बुद्धुं धोषयितुं विचारो बभूव । किन्तु मोहनदास-गान्धिनः शान्तिमयं वचनं विचार्य शान्तं सन् रत्नो यदा कदा यत्र तत्र कृपकाणां समासु भाषणानि भाषणानि कुर्वन्नासीत् । तस्य भाषणेन प्रसन्नाः कृपकाः स्वतन्त्रमित्र स्वदेश स्वत्मानञ्च मेनिरे, मेनिरे च स्वकीयशरीरेषु नृननोरसादृशमन्वितं रक्तसञ्चारम् । पुनः प्रतापगढात् समागत्य मातुः पत्न्याश्च दशा इष्टु मसूरीं गतो रत्नः । ततः समागत्य च कृपकाणां ग्रामेष्वेव बभ्राम् ।

असहयोगान्दोलनम्

केनोपायेन पञ्जाबहत्याकाण्डसमस्याया अत्याचारस्य निर्मूलन दूरीकरणञ्च भवेदेतस्य विचार सर्वत्रैव भारते भवन्नासीत् । एव सत्र जना सहयोगान्दोलनस्यापि चर्चा कुर्वन्त आसन् । मोहनदासगान्धी ज्वल या आडम्बरपूण्या वार्तया प्रसन्नो नाभवत् । स कस्यचित्सुर्दाघप्रभाय कारिण कर्मण करणस्य पक्षपाती आसीत् ।

एतस्मिन्नेव समये असहयोगान्दोलने स्वमतप्रदानार्थं लालालाजपत रायस्य सभापतित्वे कल्कत्ताया काँग्रेसविधेदानमभूत् । अस्मिन् महा धिवेशने काँग्रेससदस्याना दलद्वयमभूत् । देशबन्धुचित्तरजनदासप्रभृतया विरोधका मुक्तामाणप्रभृतयश्च नेतार समर्थका आसीन् । स्वयं सभापति लालालाजपतरायोऽपि समर्थको नासीदसहयोगस्य । अस्य प्रधानसमर्थको मोहनदासगान्धी आसीदेव । असहयोगपदेन “सर्वशासकीयकर्मचारिपदानाम् आग्लत्रियाध्ययनस्य प्राङ्विवाकोयकायस्य विदेशीयवस्त्रादीनाञ्च किं बहुना, बहुययसाध्यस्वीयदिनचर्यायाश्च परित्यागः’ स्तदभिमत आसीत् । प्रस्तावाऽयमतीव सकम्पूर्ण आसीन्मुक्तामणिसमक्षम् । किन्तु गान्धिन प्रम्णा सवमेव स्वीकृत तैन । बहुविवादोत्तर प्रस्तावाऽय पारितो बभूव । पारिते प्रस्तावे काँग्रेसनीते सपथा परिवतनमभून् । इत परमेव काँग्रेसे गान्धियुगारम्भो बभूव ।

कल्कत्ताविशेषाधिवेशनात्पर कतिपये असहयोगान्दोलनविरोधिन काँग्रेससदस्या जिन्नाप्रभृतय काँग्रेससंस्थामेव परित्यक्तवन्त । इममेव जिन्नासाहय सरोजिनीनायडूमहाशया पूर्वं हिन्दुमुहम्मदीयैकताया अग्रदूत

मरुदयन् । जिन्नामुप्रयातेनैव मुस्लिमलीगस्य काग्रेसानुकूल्यं बहु सम्भयमभूत् । यत्रपि जिन्नासाहबस्य काग्रेसपरित्यागे राजनीतिकं कारणं कथितवन्तो जना, किन्तु मुख्यं कारणं राजनीतिकं नासीत् । तदा बहूना जना राजनीतिप्रिये जिन्नासाहबत्पश्चादेवासन् । तत्पश्चात्तस्मात् दत्त काग्रेसस्य नूतनप्रचारेण सह जिन्नासाहबस्य मेलनमेव नाभूत् । स्वदेशीय-बलधारण भारतीयमायाया भाषणञ्च तन्मनोऽनुकूले नास्ताम् । असात्रेव जिन्नासाहबोऽप्रे मुस्लिमलीगस्य प्रधानो भूत्वा काग्रेसविरोधी बभूव ।

पुनर्नागपुरे चनरतिविजयराजराचार्यस्य सभापरित्ये काग्रेससहा धिवेशनेऽपि कलिकाताधिवेशने पारितोऽसहयोगान्दोलनप्रस्तावः पुनः पारितो बभूव । इदानीं भारतीयलाह्वप्रधानपदे रीडिंगसाहब आसीत् । नागपुराधिवेशनात् परमेव असहयोगान्दोलनमारब्धं भारतीयैः । आन्दोलनेऽस्मिन् प्रिदेशीयवस्त्रादिपरित्यागः, प्राङ्गिवाक्यकर्मपरित्यागः, आंग्ल भाषाध्ययनपरित्यागश्च सहैयाभूवन् ।

प्रकृतेऽसहयोगान्दोलने रत्नप्रभृतयो नेतार उच्छलचरत्नपरिपूर्णपयोधप इनासाहबस्यपत्ता बभूव । रत्नस्य चेतसि सीरय्यपरिपूर्णानन्दस्य उत्साहस्य आशावादस्य चाङ्कुरः सहेव सनुद्भूतः । यथा जम्बाचिद् धर्मयुद्धकारिणः शुभनामतार्थं प्रसन्नता भाति, तथैव रत्नस्यापि मनसि प्रसन्नता सम्बभूव । नासीत् उद्काया आलस्यस्य च स्थानं तच्चेतसि । सगरे स अनुभूतवान् यद्दह स्वतन्त्रतासमीपमागतोऽस्मीति । पराधीना वयं कथमिव स्वतन्त्रता मरिष्यामः, एतादृशो हीनो माथो जनाना हृदयेभ्य ब्रुतोऽपि पलायित ।

अथ राज्याधिकारिभ्यो निर्माणः कर्णोऽग्निवातां विहाय स्वेच्छया स्वसार्थेषु सभामु चत्परे च स्वरीयं विचारं प्रकयन् रत्नो राजकीयपुरुषैः सहन्देहं वीक्ष्यमानः फलेपनासक्तो भूत्वा भारतीयस्वतन्त्रत्वकर्मनिरोधो बभूव । सहजराजनीतिगोऽहमिति मन्दमानस्य तस्य चेतसि भारतप्रतिबिम्बं परितोऽस्मिन्निवासायन । वृद्धमेवृद्धमदसितभागानुसारं प्रचलतोऽस्य

लिखित्वैव पूर्णं करिष्यामि वार्तामिति प्रोवाच । तारापुर्यामन्यत्र च बहवो
जना बन्दिना बभूवुरित्यपि वातामभ्रौपीदसौ त्वरितमेव । ततः समुत्थाय
शीघ्रमेव रत्नोऽपि स्वगृहपरिस्थित्यवलोकनार्थं जगाम । तत्र गतेऽसौ तत्पिता
मुक्तामणिश्च बन्दिनौ जातौ । नाटकीयरीत्या पन्नासदण्डविधानं पृथक्
पृथक् कृत्वा द्वावेव कारागारं प्रेषितवान् न्यायाधीशः ।

एतस्मिन् महत्यसहयोगान्दोलने भारतस्य त्रिंशत्सहस्रसख्यका जना
बन्दिनो भूत्वा कारागारं जग्मुः । देशबन्धुश्चित्तरञ्जनदासो मैमनसिंहं
गन्तुं समुद्यतोऽवरोद्धः । राजेन्द्रप्रसादमजहस्त्स्वहृदयो अपराधमनमवददं
शासनेन । याकूबहुसेनस्य कलिकातागमनं लाजपतरायस्य च पेशावरगमन-
मवदन्ने । लाहोरे सभाकरणमवरोधितं नियमं विधाय शासनेन । नानका
नाया समुपस्थितानां निर्दोषाणां दान्तानां सिक्खानामुपरि गुलिकावर्षणेन
अनङ्घनाजुष्टारं पञ्चनवत्नधिकशतसख्यकां शिक्षां निहतां बभूवुः ।

एवमसहयोगान्दोलनं चरमोत्कर्षमवाप । किन्तु गोरखपुरमण्डलान्तर्गत-
चौरीचौरानामवस्थाने समुद्रतो जनसम्पर्दः सैनिककार्यालयेऽग्निप्रप्येपं
कृत्यैव विनाशितैरिनिकान् प्रज्वालितवान् । अहिंसया सत्याग्रहं कर्तुं न जानन्ति
जना इति विचार्य मोहनदासगान्धी सत्याग्रहान्दोलनं स्थगितं चकार ।
समागते युवराजैः भारतीयैः पूर्णतया तं बहिष्कृतवन्तः । स्थगितेऽसहयोगा-
न्दोलने रत्नः कारागारान्मुक्तिमवाप । किन्तु पितरं परित्यज्य गमनेन
तस्य मनसि महत्कष्टमभूत् ।

महात्मागान्धिन ऐतिहासिक भाषणम्

असहयोगान्दोलने अहमदाबादकारागारे बन्दीभूत गान्धिनं त्वरित-
मेव द्रष्टुमिच्छितवान् कारागारमुक्तो रत्नः । किन्तु तदा गान्धी साबरमत्या-
श्रमे बन्दीभूत आसीत् । अतोऽसौ तत्रैव गत्वा तस्य सञ्छात्कारं कृतवान् ।
पस्मिन् दिने मोहनदासो गान्धी स्वीयाभियोगे दोषाद्गन्त्यायाधीशसविधे
समाजगाम, तदा तेन सह सहयोगी जना रत्नश्च जग्मुः । अहमदाबादन्यायालये

न्यायाधीशसमक्षे समुपस्थितजनसमुदाये कृशकायो गान्धी सर्वजनहृदय-
स्पर्शा विलक्षणं भाषणं ददान् उवाच—

“दक्षिणाप्रिनाया विपमपरिस्थितावह सार्वजनिकक्षेत्रेष्ववृत्तः । तद्देशा-
धिकारिभिः श्वेताङ्गैः सह मम प्रथम समागमः समीचीनो नासीत् । मया
ज्ञातं यन्मानवत्वात् विरोपतो भारतभूमौ लब्धजन्मत्वान्मम नास्ति कोऽप्यधि-
कारः । किन्तु सहाहसं मया विचारितं यद् भारतीयैः सह यो हि सदोपो
व्यवहारः क्रियते श्वेताङ्गैः, स खलु सुन्दरे शासनप्रबन्धे एवमेव समागत्य
प्रविष्टः । स्वयमेवाहं श्वेताङ्गशासनेन सह सहयोगं कृतवान् । यदा कदा
दोषं दृष्ट्वा तदालोचनमप्यकरोम् । किन्तु श्वेताङ्गशासनविनाशोऽय-
मे मनसि कदापि नोद्भूता ।

“ततः परं चोभराणामुपश्रुत्वे संकटग्रस्ते ब्रिटिशसाम्राज्ये स्वयमेव
मया स्वकीया सेवा तेष्य उपहारीकृता । युद्धे क्षतानां भग्नानान्च मानवानां
सेवार्थमेकः स्वयंसेवकसंघोऽपि संस्थापितो मया स्मिन्धस्य धर्मपत्न्याः
संरक्षणे । यत्किमपि युद्धमभूत् तत्र तेन सेवार्थं कृतम् । एव जलूमानवैर्यदा
विद्रोहो व्यधापि, तदाऽपि क्षतानां सेवार्थमेकः स्वयंसेवकसंघः संस्थापितो
मया । तेनापि संघेन महती सेवा कृता । अवसरद्वयेऽपि पुरस्काररूपेण मया
पदकद्वयं प्राप्तम् ।

“दक्षिणाप्रिकायां कृतेन कार्येण अत्यन्तं प्रसन्नमना लार्डहार्डिंगो मां
‘कैसरे हिन्दू-नामकं पदकमेव’ प्रादात् । इत्येवजर्मनयोः प्रवृत्ते युद्धे
मया सन्ने भारतीयानामेकः स्वयंसेवकरुधो निर्मापि । तस्मिन् संघे
मुख्यतया विद्यार्थिन आसन् । तत्रस्थराज्याधिकारिभिरपि एतस्याः
सेवायाः भूरिदाः प्रशंसना कृतम् ।

“लार्डचैम्बरलेणो यदा दिस्सिनगर्यां युद्धपरिषद् संस्थापितवान्,
तदाऽप्यहं स्वीयराज्यमनादृत्य अहमदाबादे सन्नां संनिजालां व्ययस्था-
या संलग्नाऽभवम् । कार्येऽस्मिन् राष्ट्ररूपमाप्नुयानं मां शासनें प्रतिपे-
धतवन् यद् युद्धं समाप्तम्, अधुना नास्ति सेनिजानामावश्यकता ।

“प्राप्तुं सर्वास्त्रेव सेवानु ममार्त्ताद्विररासो यन्मम देशरासितोऽपि एतत्प्रतिफलरूपेण समानाधिकारं प्राप्स्यन्ति । किन्त्वहो मदीयं माग्यमेव पातवृत्तम् !

“सर्वप्रथमं मम चेतसि रौल्ट-नियमेन महान् वज्राघातः कृतः । अयं उल्लु निघमो भारतीयानां स्वातन्त्र्यापहारक आसीत् । मया तदैव विचारितं यत् नियमस्यास्य विरोधे कर्तव्यं महदान्दोलनमिति । अनन्तरं पन्जाबे मोपणतमं नरहत्याकाण्डमभूत् । तत्र जलियानवालावागनाग्निं उग्रानैः सार्वजनिकहत्यायां मानवानामुदरेण परिचालनस्य बेत्रप्रहारस्य स्त्रीभिः सह घोरतमापमानजनकव्यवहारस्य च वृत्तमाकर्ण्य ममाहतोऽहमभाम् । मयेऽमपि ध्रुतं पद्मिडिशप्रधानमन्त्री मुहम्मदीयानां तुर्किस्थानस्थितस्य तीर्थस्य रक्षणार्थं यदाशासनं प्रदत्तवान्, तदपि शाब्दिकमेवासीत् ।

“अयं अमृतसरकाप्रवेशे मित्राणि मां सावधानं कृत्वा मन्नातः साफल्ये सन्देहमपि चक्रुः, तथाप्यहं स्वविश्वासे दृढ एवासम् । मयाऽवधारितं यन्नूनं भारतीयमुहम्मदीयैः सह मां प्रतिज्ञां चकार प्रधानमन्त्री, तस्याः पालन-मवश्यमेव भविष्यति । पन्जाबहत्याकाण्डवशोऽपि परिपूरितो भविष्यति । माण्टेगूचेम्बफोर्डकृतानां सहयोगपूर्णमुपघाराणां साफल्यं विधानुमपि दृढ एवासम् ।

“किन्तु मम सर्वा एवाद्याः धूलिशाद्भूताः । असहयोगसम्बन्धिवचनं नैव परिपूर्णम्, न च पन्जाबहत्याकाण्डापरार्थिनि जोऽपि दण्डो विहितः । किन्वहुना, निष्पक्षपार्तं तद्विचारोऽपि नाभूत् । अद्यार्थयुधुसिता भारतीया निर्जोषा इव दृश्यन्ते । त इदं नैव जानन्ति यत् यत्किञ्चिदपि सुखमाप्नु-यन्ति, तत्तु विदेशीयशासनचाटुकाराणां कृपया । ते हि चाटुकाराः विपुल-लाभार्थिभ्यः शासकीयं माण्डलमारं स्वकीयसहजं भूतं परिपूरयन्ति । कुक्कुरेभ्यो भोजनोच्छिष्टमिव किञ्चिदेतेभ्यो जनेभ्यः पुरत उतिष्ठयन्ति । इदमपि नैव जानन्ति ते यन्नूनं साम्प्रतिकं भारतीयशासनं जनधनशोषक-

मेव । काममसत्येन तर्काभासेन ते स्वकार्यं साधयन्तु, किन्तु प्रामेयु दृश्य-
माना नरकङ्काला किं मिथ्या भवितुमर्हन्ति ?

“नास्ति मे कोऽपि सन्देहो यद् भारतीयेतिहासेऽभूतपूर्वो योऽपराधो
जायते, तस्योत्तरदायित्वं इंग्लैण्डजनतासु भारतीयजनतासु च वर्तते ।
पञ्जाबहत्याकाण्डस्य यो हि निष्पक्षविचारो मया कृतः, तदनुसारं पञ्च
नवतिप्रतिशतजनानां दण्डोऽन्यायपरिपूर्ण एवावगतः । भारतीयदण्डनियमं
थावत् जानामि, तदनुसारमपि दशसु दण्डितेषु जनेषु नव निरपराधिन एव
विद्यन्ते सुतराम् । एतेषामयमेवापराधो यदेते स्वदेशं स्निह्यन्ति । शतेषु
नवनवतिजनानां भारतीयन्यायालयेषु कदापि श्वेताङ्गस्यो दण्डो नैव
विवीयते इति दृष्टम् । नेयं मेऽतिशयोक्तिः, किन्तु अनेन नियमेन सम्बद्धानां
सर्वेषामेव भारतीयानामेतादृश एवानुभवो वर्तते ।

“सर्वतो दुर्भाग्यस्येयमेव वार्ता यद् येषां श्वेताङ्गानामश्वेताङ्गानां
वा स्कन्धेषु देशशासनस्य भारोऽस्ति, ते स्वयमेव न जानन्ति यदपराधे-
ऽस्मिन् ययमप्यभियुक्ताः स्मः ।

“बहवः श्वेताङ्गाः भारतीयाश्च शासना एव जानन्ति यद् वयं यथा
भारतीयशासनं सञ्चालयामस्तद्विश्वस्य वृत्ते सर्वश्रेष्ठं निदर्शनम् । भारतं
मन्दं मन्दं, किन्तु निश्चितमुन्नतिपथेऽग्रे सरति । ते जानन्ति यत् कथं सूक्ष्म
रत्या नाटकीयदिशा च अश्मदीयो भृशमातङ्को जनेषु प्रतिष्ठितो
भरति । कथं चैवत्र सषबद्धप्रदर्शनस्य सामर्थ्यं दर्शयन्तो जना अन्यत्र-
आत्मरक्षार्थं प्रहारस्य सर्वां शक्तिं विच्छिद्य शासनेन निःसत्याः पौरपविही-
नाश्च कृता विद्यन्ते ।

“येन नियमेन मयि एतत्प्रभियोगो सविहित स नागरिकाणां स्वतन्त्रता
पहारकर्मणि महत्पष्टप्रदो वर्तते । प्रेम कदापि न बलात् समुत्पद्यते, न च
नियमोपनियमयोर्वशीभूतञ्च । शंकरलालबैकरं मां प्रति च नियमस्य यस्या
धाराया अन्तर्गतोऽभियोगः प्रचलति, तदनुसारमप्रीतिभावप्रकटनमन्याय्यम् ।
अस्याधाराया अध्ययनं मयापि कृतम् । शतञ्च परमप्रियदेशभक्तानां दण्ड-

प्रदानमपि । अत एवाहं स्वस्मिन् प्रचलितमभियोगं विचार्य स्वात्मानं परमं सौभाग्यशालिनं मानयामि । कस्मिन्नपि शासनेन मे न दुर्भावः । सम्राजं प्रत्यपि मम दुर्भावेदशमात्रमपि नैव विद्यते । किन्तु या शासनव्यवस्था अन्यशासनापेक्षया देशस्वाधिकां हानिं कृतवती, तस्याभ्युत्थितापनं परमं सौभाग्यं मन्ये । स्वदेशशासकानां कात्रे देशस्वास्थ्यं पौष्ट्यमेव विनष्टम् । यदा मे मनसि शासनं प्रति एतादृशी धारणा वर्तते, तदा तस्मिन् प्रेमकरणं पापमेव मानयामि । अत एव मम विरुद्धं समुपस्थापितेऽस्मिन् अभियोगे मापणमिदं स्वकर्तव्यमेव मानयामि ।

“वस्तुतो त्रिटेनभारतदेशौ सम्प्रति विपन्नस्थित्या स्तः, असहयोगान्दोलनेन तस्या उद्धारार्थं मार्गं सूचयन्नहं द्वयोः तुल्या सेवा कृतवान् । मम मते यथा सुन्दरेण कार्येण सहयोगः प्रशस्यते, तथाऽसुन्दरेण कार्येण असहयोगोऽप्यावश्यकः । इतः पूर्वमस्मीचीनं कार्यं कुर्वता विरोधो हिंसात्मकरीत्या भवदासीत् । किन्त्वहं देशवासिनः कथयामि यद् हिंसा कुत्सितं कर्म, अतः सा पूर्णतः परित्याज्या देशवासिभिः । अहिंसा नाम कृतेऽप्यसहयोगे यादृशी दण्डः समापयेत्, स सर्वोऽपि सोढव्यः । इदं सर्वं पूर्णतो विचार्यैव दण्डं प्राप्तुं समागतोऽस्मि । सहर्षं स्वोक्तिष्वानि न्यायाधीशप्रदत्तं स्वकीयं दण्डम् । न्यायाधीशस्य न्यायाधीशसहायकानां च समस्तं मार्गद्वयमेव वर्तते । प्रथमस्तु शासनेन यं नियमं प्रयोक्तुमादिष्टा भवन्तः, यदि स नूनमसौमनोऽयोग्यो वा भवद्भिर्मन्येत, तदा भवन्तोऽपि स्वपदं परित्यज्य मत्सहयोगिनी भवन्तु । द्वितीयः, यदि भवन्तो विश्वसन्ति यद् नियमोऽयं समुचितस्तदाऽहं मरता दण्डेन दण्डनीयः । इत्यहं शासनस्य महान् सहयोगी भूत्वापि इदानीमसहयोगी संवृत्तः” इति ।

गान्धिनो मापणं श्रुत्वा स्वदेशान्यायाधीशो लोकनाम्यतिलकस्य दृष्टान्तं प्रदाय तस्मै पञ्चवर्षाणि यावत्कारागारदण्डं भावयामास । शंकर-लालबैकरस्य एकवार्षिकं कारागारदण्डं सहजमुद्रात्मकं आर्थिकदण्डं च भावितवान् । कारागारमनसमये मोहनदासगान्धिन एष्या सर्वं एव

समुपस्थिता रत्नप्रमुखा जना अभुपरिपूर्णानिना अभूवन् । पुन श्रीरत्नस्तारा पुरीमवाप ।

रत्नस्य कारागारवास

कारागारे निवसन्तु सर्वमिनेषु मे बहिर्निवासीऽनुचित इति वार वारं विचार्य रत्नो विभिक्षा कामे ससस्था पुनर्दृष्टीकृत्य असहयोगादोलन एव अवधानं ददौ । पूर्वं विदेशीयवस्त्रक्रयविक्रयावरोधार्थं कृतप्रतिज्ञान् पुन शैथिल्यमाप्नुवतो वस्त्र यापारिण अवलोक्य तेषामेव पुरत सत्याग्रह कर्तुं रत्नो यदा स्वीय विचार प्रकटितवान्, तदा सर्व एव ते पूर्वप्रतिज्ञाया ददा बभूवु ।

तदनन्तर पुनर्बन्दीभूते ससार्थे रत्ने राजद्रोहस्य व्यापारिभ्यो द्रव्यग्रहणस्य जनतासु भयप्रसारणस्य चाभियोग प्रचालित शासनेन । अस्मिन्नभियोगे अष्टादशमासाना कृते श्रीरत्न कारागारदण्डेन दण्डितवान् -यायाचीश । किन्तु समयेऽस्मिन् राजनीतिकापराधे कारागारामनं नासी-नूतनजनाना विशेषतोऽभियोगमन्तरैव । बह्व-भङ्गान्दोलने बहवो जना कारागारदण्डमाप्तवन्त । लोकमान्यतिलकोऽपि वृद्धावस्थाया दण्ड्यर्थाणि यावत्कारागारनिवास चकार ।

कारागारस्य महति भवते निवृत्ता रत्नसार्थाना मध्ये अष्टादश कारागारस्याभ्यन्तरे प्राचीने, किन्तु स्वच्छे भवने निवेशिता । श्रीरत्न-स्तिपिता मुक्तामणिस्तत्पितृत्वजौ भ्रातरौ कतिपयेऽन्ये च जना बहिरेव विस्तृते भवने निवास चरिरे । कारागारे स्थानान्तरणस्य भ्रमणस्य वाद्यसम्बन्धिभि वार्तालापस्य वृत्तपत्रपठनस्य च स्वतन्त्रतासीद् रत्नस्य । पुन कारागारनिवासे वृद्धि गते रत्नो मुक्तिमवाप्य सप्तसप्ताहानन्तर बन्दीभूय कारागारमेव जगाम । इदानीं तत्पिता मुक्तामणिरन्यत्र कारागारे निवेशित । अस्मिन् कारागारनिवासकाले पत्रलेखनस्य प्रतिमासम् एकवारं बान्धवैर्वातालापस्य चाशा प्रदत्ता कारागारव्यवस्थापने श्रीरत्नस्य । कष्टमयं जीवनं यापयता श्रीरत्नरहिताना पञ्चाशत्मानाना निवासार्थं

मेकमेव भयं निर्धारितमासीत् । सम्बन्धिमिः परिचितैः सार्धैश्च सह स्नानं भोजनं ग्रहणं वस्त्रप्रक्षालनं निविधा वार्तां हार्म्यं कटाप्येकान्तवासं च कुर्वन्, कदाचिद् धर्पतीं बहिः समुपविश्य नैयमात्मव्यलोक्य प्रसन्नचित्तः सन् गावन् मूर्खोदयास्तत्रेलाया प्राकृतिकं मनोरमं हृदयञ्चायलोक्य परमानन्दं लेभे धीरतनः ।

त्वमेव महाद्वन्द्वोऽस्य मूलभूतोऽसीति कथयित्वा क्रमशो रत्ने वटोरं व्यवहारनारम्भवन्तः कारागारान्यनस्थापनाः । प्रवर्तितेन नूतनेन नियमेन कारागाराधिकारिभि सह राजनीतिकबन्दिना नैऋत कलहोऽपि समजायत । रत्नसहिताः शताधिकबन्दिनः परस्परं मेलनमपि परित्यज्यन्तः । एतेऽस्माभि कलहं करिष्यन्तीति विचार्य कारागाराधिकारिणः सप्त रत्नार्थान् कारागारान्तराल एव परामर्शितवन्तः । इत्थं निरासे नूनं क्लेश आर्षद् रत्नस्य । किन्तु शान्तिशान्तस्थानत्वात् प्रसन्नतामापन्नो जनसम्मर्दराहित्यात् पठनादिकार्यार्थमग्री व्यसर्गं प्राप । वृत्तपत्राणां प्रतिबन्धान् यदा कदा केनापि मूर्खेण समागतेन मासिकपत्रेण प्रतिमासमेकवारं वाद्यवनसाहाय्यकारेण च रत्नो ज्ञातवान् यत् तत्सन्वालिप्त-मन्दोत्तं शान्तप्राप्तमभूत् । पूर्वतनीयं चन्तकारूपेण सुगं समाप्तम् । सर्वैश्च काप्रोसे दलद्वयमप्यभूत् । एकस्मिन्दले निर्वाचनं विहित्य राज्यसमा-प्रवेशपञ्चपातिनोऽपरम् पूर्वप्रवर्तितस्य असहयोगान्दोलनस्य सञ्चालनं समर्थमन्तधासन् । प्रधाननेता महात्मागान्धी कारागार एवात्र दिदानीम् ।

कारागारनिबद्धः धीरतनो व्यायामं कुर्वन् कृपाञ्जलं निष्कास्य स्वनिवाससमीपवर्तिनो वृष्टान् सिञ्चन् शीतमार्गं नदीनद्यानिु शान्त्राणि पठश्च समर्थं यापयामास । स्वच्छाङ्गणे चमत्कृत्यनि गन्धप्राप्तयेक्य कतिपयनष्टया परिचयनप्यातवान् । साधारणबन्दिन्यः प्रयोगेव धीरतनः स्यादिति कारागाराधिकारिभिः बहुशः प्रयासे कृतेऽपि ते तत्र विद्यया एव सम्बभूवुः । धीरतनः प्रायेण सर्वेभ्यो निडन्नेवासीत् । कुतश्चिदपि धीरतनो भोक्तुमसमर्थं नल्लिने भग्ने पात्रे कुरित्तं भोजनमाशाय कारागारस्य

जीवनं कियत् कष्टप्रदमिति स्फुटं ज्ञातवान् । स्वल्पवेतनभोगिनोऽयोग्याश्च कारागारकर्मचारिणः सर्वदैव वन्दिना सम्बन्धिभ्य उत्कोचं गृह्णन्तः साधारणवन्दिन इव राजनीतिकवन्दिभिर्व्यवहरन्तो विशेषाधिकारामात्रेऽपि श्रूयते तीक्ष्णस्वभावत्वाच्च सर्वदा कलहायमाना यदा कदा साधारणापराधेऽपि कठोरदण्डप्रदानं कुर्वन्त आसन् । एकः कश्चित्पञ्चदशवर्षदेशीयो बालः साधारणकारागारनियमविरुद्धं वेत्रप्रहारदण्डमवाप । नग्नो वेत्रबद्ध-शरीरोऽसौ प्रतिवेत्रप्रहारं 'जयतु महात्मा गान्धी'ति जयधोपमुच्चचार । एकस्मिन्नेव वेत्रप्रहारे तस्य शरीरं चर्म उत्पाटितमभूत्, तथापि मूर्छां यावत् तस्मिन् वेत्रप्रहारोऽभूदेव ।

रत्नस्य कारागारमुक्तिः कांग्रेस-संघटनञ्च

कारागारयन्त्रणा दृष्ट्वा अनुभूय च श्रीरत्नः स्वदण्डावधौ समाप्ते बहिरागत्य स्वच्छ वायुं विस्तृतं राजमार्गं विशाला वसुधाञ्चावलोक्य महान्तं मोदमापेदे ।

उच्चादर्शशालिनि कांग्रेसे कूटचक्रकारिणा स्वकार्यसाधकानां मवसरवादिनाञ्च कतिपये संघाः संघटिताः । अथ निर्वाचनद्वारा राज्य-समाप्रवेशविचारमधिकृत्यापि दलद्वयमभूत् । प्रायः सर्वेषां मतिभिर्ना विचारश्च भिन्नः, ईदृशी स्थितिरासीत् । एता सर्वाभिव कांग्रेसस्थितिं विचार्य श्रीरत्ना राज्यसमाप्रवेशविचारं नानुमेने । स इदं विचारितवान् यत् निर्वाचनद्वारा राज्यसभायां प्रवेशे कृते कांग्रेससदस्ये निम्नता गमिष्यति । परं देशस्य समक्षं किमप्यन्यत् कार्यमपि नास्तीत्यपि विचारणीयमस्ति ।

अपरिवर्तनवादिनः सदस्याः समाजोत्थानकर्मणि स्वाशयं प्रकटयन्तो रचनात्मककार्येऽपि स्वानुकूल्यं प्रकाशितवन्तः । सामाजिककर्मणा कार्यकर्तृभिः सह साक्षात्सम्बन्धस्य सम्पर्कस्य परिचयस्य चावसरो भविष्यतीति कल्पना आसीत्तेषां सदस्यानाम् । किन्तु राजनीतिककार्यकर्तृणामेतेन सन्तोषो न भविष्यतीत्यप्यपि विचारस्तेषां दृष्टावासीत् । किन्तु अस्फलीभूते साक्षात्संघर्षे

कार्यमेतद्विहाय नासीदन्यः कोऽपि मार्गः कामेससमष्टम् । अतः कतिपये कामेससदस्याः निर्वाचनद्वारा राज्यसभाया प्रविश्य स्वतन्त्रतान्दोलन पूर्ववदेव विधात यमित्यापि विचारितवन्तः । कारागारात् निःसृतः श्रीरत्नो मत्तैक्याय पूर्णं प्रयासं कृत्वापि साफल्यमलब्ध्वा सषट्पदकर्मणि खल्वनः कामेसस्य । परं यदा सतरिम्नपि कार्येऽसापत्यमेव गतस्तदा तारापुरी-पौरप्रतिष्ठानस्याध्यक्षपदं स्वीचकार । अन्येष्वपि विभिन्नप्रान्तेषु कामेसकार्यवर्तारः पौरप्रतिष्ठानेषु प्रधानपदं स्वीकृतवन्तः । श्रीरत्नो तत्र बहु समर्थं ददौ । अशान्तिकरकार्यसमुत्थिताद् अन्तर्द्वन्द्वादात्मानं परिनातुमनेककार्येषु दत्तावधानोऽपि श्रीरत्नो मनसि समुत्थितानां विविधप्रश्नानामुत्तरमाप्तुं समर्थो न बभूव ।

तस्मिन् समये तस्य चेतसि यदावरणमासीत्, तस्मान्निष्क्रम्य भारते तरदेशानां परिस्थितिं विचारयन् रत्नो यस्य कृते मनसि कदापि विचार नैव चकार, तदपि परिवर्तन देशे विदेशे च नित्यमेव नूतन विचारयन् नवानं परिवर्तनञ्च विलोक्य मोहनदासगान्धिनः पूर्णं विश्वासमापेदे । परिवर्तनापरिवर्तनयोः भेदणीचक्रयोः पिष्यमाणः श्रीरत्नः कस्मिन्नपि दले समाकृष्टो नैव बभूव । निर्वाचनद्वारा राज्यसभाप्रवेशविचारोऽपि मानसिकसंकीर्णप्रतोल्यामेव जनान्पातयिष्यतीति इदमपि स विचारितवान् । अपरिवर्तनवादिनो गान्धिनः पूर्णसमर्थका भूत्वाऽपि तस्य भाषणाक्षरार्थं विचारयन्तो बभूवुस्तदा ।

अपरिवर्तनवादिषु कार्यसञ्चालनशक्तेरसत्वेऽपि विनम्रत्वं मुशीलत्वमकलहर्षं समाजोत्थानकामना चासन् । तेषां साधारणजनैः सह सम्बन्धोऽपि समीचीन आसीत् । अत्रान्तरे बहवो जना राज्यसभाप्रवेशार्थं विविध कुटिलं कुञ्चकं कुर्वाणा बभूवुः ।

कारागारमुक्तेरनन्तरमेकदा देशपन्थुमहादायः समागत्य अंरत्नं बहुविधं प्रबोधितवान्—‘तात ! त्वं सद्यः परमयुद्धिमान् नीतिशास्त्रपारगः फष्टसिद्ध्युभाषणशक्ति-सषट्पदशक्तिसम्पन्नश्चतुरो धार्मी शान्तो देशी-

द्वारकर्मणि संलग्नश्चासि । इदानीं मोहनदासः कारागारनिबद्धोऽस्ति । काग्रेसस्य सघटनशक्तिः शिशिलप्राया । अतस्त्वमान्दोलनं विहाय स्वराज्य-सभे सम्मिलितो भूत्वा देशीयजनसघटनकर्मणि संलग्नो भव । यदि स्वराज्यसवसदस्या राज्यसभाया प्रवेशमाप्स्यन्ति तदा काग्रेससदस्याऽपि शक्तिशालिनी भविष्यति । सर्वे च भारतीयास्तस्या प्रभाघ स्वीकरिष्यन्ति । इत्थं भारतं पूर्णस्वतन्त्रं भविष्यति । सर्व एव विषयस्त्वया विचार्यताम्'इति ।

एवमुक्तेऽपि देशबन्धौ रत्नस्य विचारे परिवर्तनं नाभूत् । असौ विचारितवान् यदिमे काग्रेससदस्या यथेदानीं स्वतन्त्रं भाषणं ददाना भारत-स्वातन्त्र्यकर्मणि संलग्ना वर्तन्ते, प्राप्तेऽधिकारे मौनीभूताः तथा कार्यं कर्तुं भाषणं वा प्रदातुं नैव समर्था भविष्यन्ति । अन्यच्च, श्वेताङ्ग एव तरया राज्यसभाया अध्यक्षा भविष्यन्ति । तेषामेवादेशेन निर्वाचिताः सदस्या-स्तैरुक्तं यत्किमपि कार्यं कर्तुं बाधिता भविष्यन्ति । स्वतन्त्रभावेन कार्य-करणस्यावसरमेव नाप्स्यन्ति । एवं श्वेताङ्गैः सह वैमत्ये सति पुनस्ते पदत्यागं करिष्यन्ति । अपरञ्च, कतिपयजना एव निर्वाचिता राज्यसभाया गत्वा राज्यमदमत्ता अपि भवितुं शक्नुवन्ति । यादृशं सौहार्दमधुना तेषा सर्वसाधारणजनैर्विद्यते तादृशं सौहार्दं पुनर्नैव स्थास्यति । अत एवाहं राज्यसभाया प्रवेशं नैव करिष्यामि । जनसेवैव साम्प्रतिकं मे कर्तव्यमिति ।

अथ देशबन्धुर्गतवान् । रत्नश्च काग्रेसकर्मण्येव दत्तचित्तो बभूव । अस्मिन्समये रत्नस्य महत्त्वपरिपूर्णं पारिवारिकं सुखमासीत् । पत्नी सदैव सेनाया संलग्ना बभूव, पित्रोश्च पुत्रवात्सल्यं दिनानुदिनं वर्धमानमेवासीत् । सर्वत्रिधकृष्टसहिष्णू धीरत्नो यूरोपे पठित्वा यदा समागतस्तत्प्रभृत्येव धीतमुत्तरीय गान्धटोपिकामङ्गरशिक्षाञ्च दधानः पूर्णं स्वदेशीयवेश-भूयान्वितोऽभवत् । भृत्यबाहुल्याभावाद् गृहस्वच्छता प्रायेण विनष्टा । मुक्तामणौ कारागारे निवसति कार्यालयकर्मण्यपि शैथिल्यमागतम् । वर्षप्रय-पर्यन्तं भारतस्वातन्त्र्यकार्यं विहाय धीरत्न मुक्तामणिभ्या किमप्यन्यत् कार्यं नैव कृतम् । अनन्तरं पूर्णं कारागारनिवाससमये समागतो मुक्तामणिरपि ।

पितुः कांग्रेससेनार्थं प्रोत्साहनम्

एकदा रत्नो विचारितवान् स्वयमेव, यन्मया तु प्राङ्ग्विवाहकर्मणि परित्यक्तम् । किमप्यन्यत्कार्यं कृत्वा नैव समुपाज्यते किमपि धनम् ? कथमिव प्रचलिष्यति स्वकीयो ज्यय ? क्रियन्नाऽऽ पिता कार्यं करिष्यति ? पितर्यन्तलम्बित जीवन्तमनर्हमेव । मम पत्नी पुत्री चापि रतेते । तयोरपि ध्ययो वर्तन एव । पठित्वाप्यहमुद्धत इव करोमि कार्यम् । नास्ति मे मनसि गार्हस्थ्यचालनस्य कापि चिन्ता । कापि सदैतनिकं कार्यं कृत्वा गार्हस्थ्य कार्यपरिचालनमेव श्रेयस्करम् । पितुः समीपे कथयेयमिदं मानसिकं विचारं तदा सोऽप्यस्तुष्टो भविष्यति । किं करोमि ! कांग्रेसकार्यमप्यपरित्याज्यमेव । द्रव्यलोभेन यदि मया किमप्यन्यत्कार्यं कर्तुंमारभ्यते तदा सार्वजनिकजीवनमेव समाप्तं भविष्यति ।

यदा कदा समागत्य व्यापारिणोऽपि महालाभान्वितं व्यापारमन्यद्वा कार्यं कर्तुं शीररत्नं प्रोत्साहितवान् । किन्तसौ किमपि नैराश्रुणोत् ।

अन्ततः एकस्मिन् दिने पितुः समीपे गत्वा रत्नः सन्निरयं प्रोवाच—
‘पितृपादाः ! मया किञ्चिदपि धनं नोपाज्यते । कथमिव मदीनो स्वयः प्रचलिष्यतीति निषय सर्वदैव विचारयन्नपि नैव कञ्चन मार्गं निश्चेतुं शक्नोमि । यदि किञ्चिदप्यन्यत्कार्यं कर्तुंमारभ्यते तदा कांग्रेसकार्यं परित्याज्यमेव भविष्यतीति ।’

भुवेयं वचनं रत्नस्य मुक्तामणिः प्रोवाच—‘ततः ! चिन्ता नैव कार्या । मया समुपाजितं बहुधनं वर्तते । इदानीमपि कृत्वा स्वल्पमपि कार्यं प्राप्ते बहुधनम् । त्वं यदा सार्वजनिकजीवनं विहाय अन्यकर्मणि लग्ना भविष्यसि, तदा सर्वं एव भारतीयैस्त्वा लोभप्रस्त्वचेतसं प्रपञ्चनग्नञ्च कथयिष्यन्ति । अत एव धनार्थं त्वया नहरकार्यमिदं नैव परित्याज्यम् । चिन्ता मा कुरु, कांग्रेसकर्मणि दत्तारघानो भवे’ति ।

मुक्तामणिना एवमादिष्टं भीररत्नः समाहितो भूत्वा पुनः सार्वजनिक-
कार्यं निरतो जप्तः ।

शासनं यं प्रस्तावं पारितुमैच्छत्तं कतिपये नैव स्वीकृतवन्तः । पुनस्तत् प्रस्तावविचारमेवात्यजत् । किन्तु सिक्खानामुपरि निश्चितदीर्घताधिकं दीर्घ-
तनस्य कृपाणस्य धारणमधिकृत्याभियोगोऽभूत् । ततः पञ्जाबप्रान्तीय-
वाग्नेससमितिरैतद्विरुद्धं प्रस्तावमेकं पारितवती । तेन सर्व एव बन्दिनः
सिक्खा मुक्ताः, तथापि कतिपये दीर्घकालीनवन्दिनो नैव मुक्ता अभूवन् ।

तदनन्तरमकरमादेव शासनेन अमृतसरस्थित दरवारसाहवरथानस्य
कुञ्चिका गृहीता । तेन नानकसाहबस्य जन्मदिवसे तत्रोत्सवो नाभूत् ।
शासनेन दरवारसाहबस्थानस्य प्रबन्धकरणार्थमेको मन्त्री नियुक्तः । किन्तु
प्रबन्धकरणसमये शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभाया निषिद्धोऽसौ
मन्त्री त्यागपत्रं दत्तवान् ।

अन्ततः शासनद्वारा कुञ्चिकाग्रहणमेव सर्वान्दोलनस्य मूलमभूत् ।
जनसभाभिः कुञ्चिकाग्रहणस्य विरोधोऽभूत् सर्वत्र पञ्जाबप्रान्ते । शासनेन
राजद्रोहिण्यस्ताः सभा निरोधिता । द्वौ सिक्खनेतारौ बन्दिनावपि जातौ ।
अत्रान्तरे गुरुगोविन्दसिंहस्य जन्मदिवसः समापतितः । मन्त्रव्यावधि
शासनं तालिका प्रदातुं नाशुमेने । पुनः प्रचलितेऽभियोगे तालिकाप्रदानार्थं
तत्परेऽपि शासने दरवारसाहबप्रबन्धकारिणी सभा ता नैवागृह्णात् ।

अद्यावधि सिक्खानां शतद्वयं बन्दीभूतम् । शासनं बन्दीकरणकार्यात्
विरलं बभूव । सर्व एव बन्दिनो मुक्ता बभूवुः । ततः परं शासनेन
कुञ्चिकापि प्रदत्ता । किन्तुको बन्दी कारागार एवासीत् ।

अत एव सिक्खा राजद्रोहिसभानियमविरुद्धं सत्याग्रहं पुनरपि
प्रारब्धवन्तः । पश्चात् सर्व एव सिक्खा मुक्ताः । अफातिनः कृष्णोष्णीप-
धारकाः सञ्जाताः । पूर्वनिश्चित-कार्यक्रमानुसारं पञ्जाबस्य त्रयोदशमण्डलेषु
पटियालाकपुरथलाराज्ययोश्च सिक्खानां बन्दीकरणं शासनेन प्रारब्धम् ।
पञ्चदशदिवसाभ्यन्तर एव सप्तदश अफातिनो बन्दिनः सम्बभूवुः ।
शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभाया व्यप्यथः पञ्जाबप्रान्तीयवाग्नेसा-
भ्यस्तश्च बन्दिनी गृती शासनेन । घोषितञ्च तेन यत् सङ्गरूपाणां

नाभाराज्ये सिक्खान्दोलनम्

अनन्तरे पञ्जाबप्रान्तस्य नाभाराज्ये सिक्खैर्महदान्दोलन प्रारब्धम् । श्वेताङ्गा. पञ्जाबप्रान्त श्वेताङ्गसाम्राज्ये विलीनीकृतवन्तः । तेन सिक्ख-धर्मस्य केन्द्रभूतेऽमृतसालनगरे दरवार-साहबस्य कार्यसञ्चालनेऽव्यवस्था जाता । अमृतसरसिक्खानामेका या सभासीत् सा भग्ना । दरवारसाहबस्य मन्त्री तस्याः सर्वाधिकारी बभूव । स च प्रतिवर्षे लक्ष्यो मुद्रा व्ययीकुर्वन्नासीत् । नियन्त्रणाभावेन आचारहीनताऽपि समुत्पन्ना । एकस्मिन् पक्षे मन्त्री ग्रन्थिनश्चासन्, अपरस्मिन् सिक्खाः । द्वयोः प्रायेण कलहो जायते स्म । अस्यामवस्थाया शासनं किं कर्तव्यविमूढं सञ्जातम् । अन्तत एका सभा संस्थापिता, या खलु पश्चात् 'शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणी सभा' नाम्ना विख्याता । परिवर्तनकारिणः सिक्खा 'अशालीति' नाम्ना विख्याताः । ते च बहूनि गुरुद्वारास्थानानि हस्तगतानि कृतवन्तः ।

पुनस्तदनन्तराने कलहो जातो यस्मिन् बहवः सिक्खा आहता बभूवुः । एतत्पूर्वं 'नानकाना'नामकस्थाने निर्दोषाणां यात्रिणां हत्या समभूत् । राज-कर्मचारिणा दृष्ट्वा आन्दोलनमेतद् गुरुद्वाराशक्तिं हस्तगता कर्तुमेवासीत् । तद् दृष्ट्वा मठाध्यक्षः मरुत्तमो बभूवुः । एतेषु अकालभिः सह सन्धि बुर्वासाऽप्यासन् । किन्तु इदानीं ते सन्धितो विचलिता बभूवुः । शासनं सुधारकसिक्खानां दमने तत्परमासीत् ।

अथ 'नानकाना'नामकस्थाने शतशः सिक्खा कारागारं प्रापिताः शासनेन । मठाधीशाश्च स्वाधिकारे संस्थापिताः । किन्तु सुधारकार्यं यावत् 'शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणी सभा' शासनेन सहयोगस्य प्रस्तावं पारितयती ।

शासनं यं प्रस्तावं पारितुमैच्छत्तं कतिपये नैव स्वीकृतवन्तः । पुनस्तत् प्रस्तावविचारमेवात्यजत् । किन्तु सिक्खानामुपरि निश्चितदीर्घताधिकं दीर्घ-
तमस्य कृपाणस्य धारणमधिकृत्याभियोगोऽभूत् । ततः पञ्जावप्रान्तीय-
काग्नेससमितिरेतद्वरुद्धं प्रस्तावमेकं पारितवती । तेन सर्व एव बन्दिनः
सिक्खा मुक्ताः, तथापि कतिपये दीर्घकालीनबन्दिनो नैव मुक्ता अभूवन् ।

वदनन्तरमक्रस्मादेव शासनेन अमृतसरस्थित दरवारसाहबस्थानस्य
कुञ्चिका गृहीता । तेन नानकसाहबस्य जन्मदिवसे तत्रोत्सवो नाभूत् ।
शासनेन दरवारसाहबस्थानस्य प्रबन्धकरणार्थमेको मन्त्री नियुक्तः । किन्तु
प्रबन्धकरणसमये शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभया निषिद्धोऽसौ
मन्त्री त्यागपत्रं दत्तवान् ।

अन्ततः शासनद्वारा कुञ्चिकाग्रहणमेव सर्वान्दोलनस्य मूलमभूत् ।
जनसमाधिः कुञ्चिकाग्रहणस्य विरोधोऽभूत् सर्वत्र पञ्जावप्रान्ते । शासनेन
राजद्रोहिण्यस्ताः समा निरोधिता । द्वौ सिक्खनेतारौ बन्दिनावपि जातौ ।
अत्रान्तरे गुरुगोविन्दसिंहस्य जन्मदिवसः समापतितः । किन्त्वद्यावधि
शासनं तालिका प्रदातुं नातुमेने । पुनः प्रचलितेऽभियोगे तालिकाप्रदानार्थं
तत्परेऽपि शासने दरवारसाहबप्रबन्धकारिणी समा ता नैवागृह्णात् ।

अद्यावधि सिक्खाना शतद्वयं बन्दीभूतम् । शासनं बन्दीकरणकार्यात्
विरतं बभूव । सर्व एव बन्दिनो मुक्ता बभूवुः । ततः परं शासनेन
कुञ्चिकापि प्रदत्ता । किन्त्पेको बन्दी कारागार एवासीत् ।

अत एव सिक्खा राजद्रोहिसभानियमविरुद्धं सत्याग्रहं पुनरपि
प्रारब्धवन्तः । पश्चात् सर्व एव सिक्खा मुक्ताः । अकालिनः कुण्जोणीय
धारकाः सज्जाताः । पूर्वंनिश्चित-कार्यक्रमानुसारं पञ्जावस्य त्रयोदशमण्डलेषु
पटियालाकपुरधलाराज्ययोश्च सिक्खाना बन्दीकरणं शासनेन प्रारब्धम् ।
पञ्चदशदिवसाम्बन्तर एव सप्तदश अकालिनी बन्दिनः सम्बभूवुः ।
शिरोमणिगुरुद्वाराप्रबन्धकारिणीसभाया अप्यश्वः पञ्जावप्रान्तीयकाग्नेसा-
भ्यश्च बन्दिनीं धृती शासनेन । घोषितञ्च तेन यत् खड्गरूपागा

कृपाशाना कृते शासनत आशाग्रहणमावश्यकम् । जनाश्च निर्धारितरीत्या कृपाणधारणं कुर्वन्तु इत्यपि शासनेनादिष्टम् । सैनिकसिक्खानामपि कृपाणधारणं राज्यदृष्ट्याऽपराध एव निश्चितोऽभवत् । बहवो जना बन्दिनो बभूवुः । बहूना च चतुर्वर्षेभ्य आरभ्य अष्टादशवर्षाणि यावत् कारागार-दण्डोऽप्यभूत् ।

एतस्मिन्नेव समये विभिन्नप्रान्तीयकाम्रेसंस्थाना विशिष्टनेतारोऽस्य अन्यायपूर्णकार्यस्य विचारार्थं पञ्जाबमागताः । तत्र सिक्खाना भीषणं दण्डं दृष्ट्वा ते मर्माहता अभूवन् । बन्दिना निवासं परितः कण्टका-कीर्णलौहमयपुष्टसूत्राणा प्राकारो विहित आसीत् शासनेन । तन्मध्ये स्थिताना बन्दिना कृते कतिपयदिवसं यावत् कणमात्रमप्यन्नं नैव प्रदत्तं शासनेन । बहवः सिक्खा बन्दिनो बभूवुः ।

पञ्जासाहसनामकधूमशकटीस्थानत एकं बाष्पयान गच्छन्नासीत् । सैनिकबन्दिना तेषामुद्धारार्थं दर्शनार्थञ्च बाद्येन सहितः परमोत्साह-सम्पन्नश्च पञ्चसहस्रसैनिकानामेकः समूहः प्रस्थितः । बाष्पयानालये भोजनमादाय स्थितास्ते यदा शातवन्तो यद् बाष्पयानं नात्र स्थिरं भवेत् , तदा कतिपये सिक्खा बाष्पयानस्य लौहपथे सुताः । तथापि समागतं बाष्पयान तत्राविभ्रम्यैव अग्रे प्रस्थितम् । अस्मिन् साहसिककर्मणि द्वौ मृतौ एकादश चाहता बभूवुः । बहवो जनाः प्रताडिताः । पुनः प्रताडनमवश्यं बन्दिनो विधातुं शासनमारेभे, संघमुख्याश्च कठोरदण्डेन शातयामास । पुनर्जनाग्रहेण शासनमकालिसिक्खान् मोचयितुं प्रारेभे । सप्तत्यधिकशत-संख्याया अकालिसिक्खा रावलपिण्डीनगरे मुक्ताः, किन्तु निर्दयतापूर्वकं ते प्रताडिताः ।

एतस्मिन्नेवावसरे नामानरेशः स्वसिंहासनं परित्यक्तवान् । किन्तु सिक्खा मेनिरे यत् स सिंहासनादवतारित इति । तेन च राज्यस्य जैतानामके स्थानेऽन्यत्र च महदान्दोलनमारब्ध सिक्कैः । तत्र भाषणदातृन् शासनं राजद्रोहिणो देने । स्वघर्मानुवृत्ताखण्डपाठकरणसमयेऽपि बहवः

सिक्खा बन्दिनो बभूवुः । इत्य नामाराज्यस्य जैतोनामकस्थानेऽखण्ड-
पाठमेवोद्दिश्य कल्हः प्रादुर्भूव । तदनन्तरं प्रतिदिनमेव सत्याग्रहार्थं
जनान्दोलनं प्रचलितम् ।

श्रीरत्नस्य नामा-गमनं कारावासद्वय

श्रीरत्नो जनान्दोलनस्यैतस्य वृत्तं प्रतिदिनमेव पठन्नासीत् । दिल्ली-
नगर्यां काग्रेसविशेषाधिकवेद्यने गतवता रत्नेन नामामागत्य तत्रत्य
परिस्थितिं ज्ञातुं निमग्न्यण प्राप्तम् । तदनुसारं सार्याम्या सह नामाराज्यस्य
जैतोनामकस्थानं जगाम सः । तत्रायमेकं शासकीयमादेशपत्रं प्राप्तवान्,
यस्मिन्लिखितमासीद्यत् त्वं नामाराज्ये मा प्रविश्य, प्रविष्टश्चेच्छीघ्रमेव
बहिर्गच्छ । रत्नसार्थापि एवमेवादिष्टौ । पठित्वा तदादेशपत्रं
राज्याधिकारिणं श्रीरत्नः सूचितवान् यद् वयं दर्शकाः न तु राज्यनियम-
परिशेवकर्तारः । किञ्च यदा वयं नामाराज्ये एव स्मः, तदा तत्र
प्रवेशकरणस्य वार्ता नैव समुपस्थिता भवति । किञ्च सहसा सार्याम्योऽह-
मदृश्योऽपि नैव भवितुं शक्नोमि । जैतोनागर्यतः फतिपयषटिकानन्तरमेव
वाप्ययानं याति । अतोऽपि अहमिदानीमत्रैव स्थास्यामि । यथावसरं मिलिते
वाप्ययाने गमिष्यामीति । श्रीरत्नो यावदिदं सूचितवान्, तावदेव स बन्दी
बभूव ससार्थः ।

श्रीरत्नं बन्दिनं विधाय राज्यकर्मचारिणः कारागारमानयन् । आदिचसं
लौहशृङ्खलया हस्तौ बध्वा कारागारे संस्थाप्य सार्यकाले ससार्थं तं वाप्ययान-
विभागेस्थानं नीतवन्तो राज्यकर्मचारिणः । शृङ्खलाद्वयहस्तं श्रीरत्नं कञ्चिद-
भिनवं भयानकं दृश्यं मत्वा कुक्कुरा कुक्कुरा बभूवुः । प्रथमं तु श्री-
रत्नः रिन्नो बभूव, किन्तु कुक्कुरा पृथगे धारता कुक्कुराणां
जैतोवीथ्या दृश्यमवलोक्य परमानन्दमवाप । एवं राज्यकर्मचारिणः श्रीरत्नं
वाप्ययानविभागेस्थानं नीत्वा वाप्ययानस्य तृतीयश्रेण्यामेव प्रवेशितवन्तः ।
मन्थरगामिनि जनसम्मर्दसमाकुले च वाप्ययाने स्थितस्य श्रीरत्नस्यार्थ-

रात्रिर्घ्यतीता, पूर्वार्धरात्रिस्तु कारागारे । तत्र शयानस्य तस्योपरि मार्जारिका
मूपकाश्च क्रीडमाना आसन् । तासां तेन श्रीरत्नेन सहसा स समुत्थितः ।

द्वित्रिदिवसानन्तरमेव आग्लभाषानभित्तस्य मूर्खस्य कस्यचिन्व्या-
धीशस्य समीपे स्वाभियोगे सम्प्रापित ससाथो रत्नः । सप्ताहपर्यन्त रत्ना
भियोगे सलग्नो न्यायाधीशोऽक्षरमेकमपि नैव लिखितवान् । लेखन-
समयेऽपि स स्वसहायकेनैव विलेखयन्नासीत् । श्रीरत्नो नियमेन स्वकीयं
हार्दिक वचनमपि नैव प्रकटितवान् । तदभियोगः प्रतिदिन वर्धमान
एवासीत् । अथ तदुपरि कूटचक्रकरणस्थाभियोगो निश्चितोऽभूत् । बहुवारं
न्यायालय गतेऽपि स किमपि फल नैव लब्धवान् । पश्चादेकस्मिन् दिवसे
ज्ञातवान् यद् द्विवर्षाधिकारागारदण्डेन दण्डितोऽवभूवमिति ।

तारापुर्या स्थितो मुक्तामणिः स्वपुत्रस्याभियोग विचारयन् कमपि
वृत्तमनवाप्य त्रिटिंशसम्राट्प्रतिनिधिसमीपे पत्रमेक प्रेषितवान् । तदा नाभा
राज्यस्य वृत्त राज्याद् बहिर्नागच्छत् । सम्राट्प्रतिनिधितोऽपि किमप्युत्तर-
मनवाप्य मुक्तामणिः स्वयमेव नाभाकारागार गत्वा श्रीरत्नेन सह सर्वा वार्ता
चकार । श्रीरत्नेन तारापुरीगमनाय प्रार्थितो मुक्तामणिः प्रस्थितः । किन्तु
गच्छता तेन श्रीरत्नस्याभियोगे प्रार्थनाकरणार्थमेकः प्राङ्द्विवाको नियोजितः ।

एकस्मिन्दिवसे राज्यकर्मचारिणो न्यायाधीशसमक्षमेव श्रीरत्नप्राङ्द्विवाक
हस्तात् कर्गलसमूहमपि ग्रहीतुं चेष्टमाना बभूवुः । प्रातकारागारदण्डोऽपि
श्रीरत्न एकस्मिन्दिने कारागाराध्यक्षेणाहूय एवमादिष्टो यत्तत्र कारागारदण्डः
स्थगितः, अतस्त्वं यथेष्टं गच्छ नाभा परित्यज्य ससार्थ इति ।

तदनन्तर श्रीरत्नो राजकर्मचारिभिर्बाणपयानालये प्रापित । बाणपयानेन
स अम्बाला दिल्लीमार्गेण तारापुरीमाजगाम । तारापुर्यामागमनानन्तरं
श्रीरत्नो विषमज्वरपीडितो भूत्वा पुनः स्वस्थतामवाप ।

कुम्भपर्वणि स्नाननिरोध-विरोधः

एकस्मिन्वर्षे कुम्भमेलासमारोहावसरे गंगासमुनयोः संगमे स्नानार्थिना स्नानमेव निषिद्धं शासनेन स्नानार्थिनो जलनिमग्ना भविष्यन्ति कथयित्वा । स्नानश्च वृत्तपत्रे सर्वमेव वृत्तान्तं पठितवान् । अथ कुम्भदिवसे स्नाने गतवान् संगमस्थानम् । तत्र मदनमोहनमालवीयोऽपि समुपस्थित आसीत् । स एतद् स्नानादेशप्राप्त्यर्थं शासनस्य सविवे एकमात्रेदनपत्रमपि प्रेषितवान्, किन्तु शासनं किमप्युत्तरं नैव प्रादात् । तेन समुद्भूतो विवादः शासन-स्नानार्थिना मध्ये । वृत्तपत्रे सर्वमिदमुदन्तजातं पठित्वा राजः कतिपयैः सार्धैः सह गंगातीरं गतवान् । तत्र स स्नानार्थं समुद्यतान् साधारणयात्रिणो विशेषयात्रिणो नेतॄन् महानेतृंश्चावलोकितवान् । शासनद्वारा जनानां स्नानानिरोधार्थं विविधवर्णघोटकाब्दाः सैनिकाः शासकीयकर्मचारिणश्च समुपस्थापिता आसन् । बृहत्काष्ठशिलाश्च उद्गमस्थाने समारोपिताः शासनेन ।

सर्वमिद् दृष्ट्वा व्यचिन्तयन्नरः यत् किं करोमि, कथं सर्वेषामेव यात्रिणां संगमे स्नानं भविष्यतीति । विचारयन्नेवं सर्वैरेव यात्रिभिः सह स गंगागङ्गायामतिष्ठत् । 'इदानीमागमिष्यति स्नानाशा' इत्येव विचारयता सर्वेषामेव प्रेष्ये विदुष्यमानमिवाभूत् । धीरन्नः स्वमनसि विचारितवान् यमपुंसक इति स्त्रिया विं भविष्यति । सर्वैः यात्रिभिः सह स्नानमेव परीक्षयित्वा विचार्य सद्योऽपि सहस्रोत्पपात् काष्ठनिर्मितानिरोधकयूपान् निरहृष्य समुत्पद्य च 'जयतु रामे' नि श्रवाणः । असी कदा समुत्पतितः, यदा न एंगमे रनातः, इति विचारयता देविकाया समुदमेव सर्वे जनाः रामस्नानमाचरितवन्तः । इत्येव वैदिकशासने महान् धार्मिकविजयो अभूत् धीरजस्य ।

गान्धि-साक्षात्कारो यूरोप-यात्रा च

एकदा सहसा तारापुर्या समागतोऽयं सन्देशो यन्मोहनदासं कारागारे रोगान्गतो वर्तते । चिकित्सालये तस्य शल्यचिकित्सापि सम्भूय । एतेन चिन्तिता बहवो भारतीयास्त द्रष्टुं गतवन्तः । श्रीरत्नोऽपि पित्रा मुक्तामणिना सहैव गतवान् । गान्धी पञ्चवर्षात्मिकाया कारागारयातनाया वर्षद्वयं समाप्य दण्डत्याजस्वास्थ्यलाभाय बम्बईसमीपस्थे जुहूनामके स्थाने निवसन्नासीत् । श्रीरत्नाऽपि तत्रैवैकस्मिन् गृहे निवासं चक्रे ।

तत्र सखुं शरत्नः पित्रा सह गान्धिनं साक्षात्तुर्वन् समुद्रतटे भ्रमन् कदाचित् समुच्छलत्तरगमुशोभिते रत्नाकरे सन्तरश्च परमानन्दमत्रापि । यथावकाशं रत्नो मोहनदासगान्धिना सह देशस्वातन्त्र्यसम्बन्धिनी वार्तामपि परोति स्म । वियत्सतात् जुहूनिवासं कृत्वा स पुनस्तारापुरी-मत्रापि । गान्धिना सह कृतायामपि वार्ताया श्रीरत्नस्य शकायाः समाधानं नाभूत् । किन्तु गान्धिनः प्रभावं सर्वत्रैव भारते शिक्षितं समाजं आसीत् । मुक्तामिन्श्च साधु महात्मानमेव मत्वा तस्य समादरघोषोत्प्रेषितः, किन्तु महापुरस्य इति मत्वाऽपि समादरं चकार । महतीनां शक्तीनां समुद्यमस्यैव पदापि नम्रा नैव बभूव, किन्तु प्रस्तरं इवाचलं एवासीत् । यद्यप्यर्थ-नग्नस्य गान्धिना नारीद्विशां शरीरम्, किन्तु तस्य स्वयं निव्यस्य च भार्या भूत्वा सर्वं एव भेदं तारा मन्त्रमुग्धा इव भवन्त आसत् । मुष्टिमय-माहन्दासार्थं निव्यस्य शक्तिं राक्षत्, तादृशां शक्तिर्नासीत् अत्र समूहेऽपि । एतादृशस्य मोहनदासस्य यत्नेन अखण्डाऽपि रत्नस्तस्मिन् भद्रावागे-यान् ।

एकदा र्धं रत्नस्य धर्मपत्नी रमा रुग्णा बभूव । भारतीयचित्रित्तदैः
 कृतानामपि चिकित्सायामारोग्यालाभात् चिकित्सकानामनुमत्या ता-
 मावाप रत्नो चमरर्ततो जन्मार्गेण म्बिज्जर्लैण्डं जगाम । तत्र रमायाः
 र्नास्वदलाभात् परमः प्रसन्नो रत्नस्तया सह यूरोपस्य विविधप्रदेशेषु
 भ्रमणं चकार । तस्मिन्समये भारतीययात्रां यदा कदा वृत्तपत्रे पठन्नासीत् ।
 एकदा जर्मनप्रदेशीयकर्मकराणां रुधे सन्निष्ठो भूत्वा रत्नः प्रभायोत्पादकं
 भाषणं च प्रदत्तवान् । मुक्तामणिरपि स्वर्नीया पुत्रवधूं द्रष्टुं यूरोपमा-
 गतवान् । तेन सह रत्नो रूसराज्यानी मास्कोनगरीं जगाम । गत्या च
 तत्र सर्वाण्येव राजनीतिरूपरिपत्तनानि विलोकितवान् । पुनर्लन्दनं गत्या
 तत्र कियत्कालपर्यन्तं शारीरिदग्धानसिद्वन्सम्पन्नो रत्नः सनातनगाम
 भास्तरपम् ।

युवकान्दोलनम्, एकता-सम्मेलनञ्च

आगत्य भारतवर्षमसौ राजनीतिककार्ये संलग्नो बभूव । अनन्तर
नेकस्मिन् कांग्रेसमहाधिवेशने श्रीरत्नस्य बहवः प्रस्तावाः पारिता बभूवुः ।
बभूव च श्रीरत्नः, कांग्रेस प्रधानमन्त्री । तदानीं भारते यन्त्रजर्मकरसघ-
वाध्यायानजर्मचारिसघ कृषकसघप्रभृतयोऽनेके संघा संस्थापिताः । कृषे-
ष्यतीव परिवर्तनमभूत् । नवयुवकानामप्यान्दोलनं वर्धमानमेव आसीत् ।

एतस्मिन्नेव समये केनचिन्मुहम्मदीयेन 'गीला रसूल'नामकमेकं पुस्तकं
प्रकाशितम् । शासनं तेषुऽस्मिन् राज्यन्यायालयेऽभियोगं प्रचालितवान् ।
वर्षद्वयकारागारदण्डेन दण्डितोऽपि तेषु उच्चन्यायालये निर्दोषो बभूव ।

पुनश्च स तेषु 'रिस्ताला वर्तमान'नामकं एकस्मिन्नन्याभियोगे
दण्डितो बभूव । एताभ्यां द्वाभ्यामभियोगाभ्यां शासनेन विचारितं यन्नियमा
एवानिश्चिता वर्तन्ते । अतः कश्चित्कठोरनियमः पारयितव्य इति । ततः 'यः
पश्चिज्जनः सभास्ये करयच्चिदपि घमांउग्मिनो धार्मिकभावनाया उपरि
वचनेन ज्ञेयेन उक्तेन चाऽऽवाचारमपमानं तदप्रयत्नं वा परिष्यति, स
तद्यु वर्षद्वयं कारागारदण्डेन आधिपदण्डेन उभयदण्डेन वा दण्डितो भवितु-
मर्हति' एव नियमां राजसभासदस्यैर्दिनद्वयं विचार्य पारितः । एतत्पुष्-
नेव हिन्दुमुहम्मदीययोः परस्परं महान् कलहो बभूव । यस्मिन् बहुयु-
स्थानेषु महानां जनां मृताः । पश्चिमिस्थानेषु हिन्दु मुहम्मदीययोः
परस्परं कलहः जनभयम् ।

एकता-सम्मेलनम्

एतस्मिन्समये एतदंशोद्विगमस्थानापन्नं त्रिजलार्दस्योत्तराधिकारी सद्गाट्-

प्रतिनिधिर्वाह्य इरविनताह्वी भारतीयघातभवा भावगं दुर्वचिदथं
 प्राह यदद्यादशमासेभ्योऽपि न्यूनसमये हिन्दुमुहम्मदीययोः मल्ले
 पञ्चाशदधिकद्विंशतसंख्यका मानना मृतः, पञ्चविंशतिशतसंख्यका
 आहताश्च । अतो हिन्दुमुहम्मदीययोः परस्परं समुद्भूतस्य कल्हस्योप-
 शान्तरथम् 'एकतासम्मेलनम्' अत्यावश्यकम् । तदनुसारं लार्ड-
 प्रधानस्यैव प्रधानप्रयाणेन सम्मेलनमिदमभूत् । सम्मेलनेऽस्मिन् बहु-
 तर्कप्रितर्कानन्तरं एकप्रस्तावः पारितः । सम्मेलनेन हिन्दुमुहम्मदीयनेतृ-
 समीपे प्रार्थना कृता यद् देशेऽहिंसाया पातवरणं समुत्पात्रम् । एकता-
 सम्मेलनेन काग्रेससंस्थाया एतादृशोऽधिकारः प्रदत्तो यत्सा
 सर्वप्रान्तेऽप्येवना संप्रं संस्थाप्य वर्तमानं हिन्दुमुहम्मदीयसमैतथं दूरीनरोतु ।
 सम्पूर्णं चैकतासम्मेलने काग्रेससंस्थायापि स्वीयकार्यकारिणीसमितौ हिन्दु-
 मुहम्मदीयैकतासंस्थापनार्थं प्रस्तावमेतं पारितवती ।

साइमनायोगः, तद्विहङ्कारश्च

लार्डप्रधानोऽपि शान्तिस्थापनार्थं देशे सर्वत्र भ्रमणं कुर्वन् शान्त्युप-
देशं चकार । तेन सर्वत्रैव शान्तिलक्षणं दृष्टिगोचरमभूत् । किन्तु सहस्र-
स्वकीयभ्रमणं परित्यज्य स दिल्लीमाज्जगाम । सनागत्य दिल्लीं भारतीय
प्रधाननेतृन् स दिल्लीमाहूतवान् । गान्धीमहोदयं दिल्लीता बहुदूरं बगलारे
निवसन्नामीत् । लार्डप्रधानस्य निमन्त्रणं सम्प्राप्य सश्रीमन्नेव दिल्लीमागत्य
तत्साक्षात्कारं कृतवान् । विरोपवातामकृत्वैव लार्डप्रधानो गान्धिनो हस्तं
त्रिटिशराजकीयसभास्य भारतमन्त्रिणं पत्रमेकं प्रदत्तवान् यस्मिन् साइमना-
योगस्य विषये भारतमन्त्रिणो घोषणाऽऽसीत् । साइमनायोगस्य निम्न-
लिखितमुद्देश्यमासीत्—

‘त्रिनिशापीनभारतस्य, शासनकार्यस्य, शिक्षावृद्धिकर्मणः, प्रातिनिधिक-
रस्थायां विकासस्य तत्सम्बद्धान्यविषयस्य च विचारं कृत्वा शासनस्य
सविधेः मतप्रदानं कर्तव्यम् । उत्तरदायिशासनस्य स्थापनमुचितं नयेति
विचार्य अत्रावधिं स्थापितस्योत्तरदायिशासनस्य साफल्यं कीदृशम् ? तन्मा
त्रावर्धनञ्च समुचितं न वेत्यपि विचार्यम् । यदि समुचितं न चेत् तर्हि
तस्मिन्न्यूनताऽत्रणं चिं वान्यत् कर्तव्यमित्यस्यापि विषयस्य विचारो
निधातव्यः, शासनं च परिवर्तनीयम् । सर्वैवास्यापि विचारं कर्तव्यो
यत्प्रान्तेषु राजकीयसभाद्वयस्थापनमुचितं नयेति ।

यदा च साइमनायोगः भारतभ्रमणं कृत्वा स्वयं प्रतिवेदनं प्रदा-
रयति तदा भारतीय शासनं साम्राज्यशासनक्षोभायेन विचारं कुर्याताम् ।
विचारात्परं साम्राज्यशासनं राज्यसभायां स्वोद्यं मतं समुपस्थापयेत् ।

तवत्सम्राजो राज्यसभाया किमपि नक्तव्यं नास्ति यावद्भारतस्य विभिन्न
विचारकाणा नेतृणा मनं नैत्र प्रकटीभविव्यति । अत एव सम्राजः शासनं
निश्चितवान् यदुभयोरपि सदनयोरजा मिलिता सभा साइमनायोगसमनं
पूर्वं स्वकीयं विचारं प्रकाशयेत् । एतादृशः प्रबन्धोऽपि वर्तव्यो येन
पूर्वोक्ता योगसमीपं द्वे अपि सभे स्वकीयं निर्णयं दातुमेवं प्रतिनिधि-
मण्डलं प्रेषयेताम् । संयुक्तसभा यस्य यस्य विचारं ज्ञातुमिच्छेत्तेनेतुभि-
र्मिलित्वा विचारोऽपि कर्तुं शक्येत ।'

पत्रमिदं पठित्वा महात्मागान्धी प्रोवाच—'त्रिमैतदर्थमेव अहमाहूतः ?
एतत्तु पत्रालयद्वारापि उभायमासीत् ।'

एतदनन्तरमेव मद्रासे काप्रेसविधेयसमभूत् । तस्मिन्नविधेयने हिन्दू-
मुहम्मदीययोर्मतैर्याव एको मुहम्मदीय एव सभापतेरासनमलम्बयन्त ।
स एतल्लु र्थीये भाषणे हिन्दूमुहम्मदीययोरैक्यस्थापने पूर्णं बलमदात् । सहयोग-
स्यासहयोगस्य पूर्णस्वाधीनतायाश्चैनप्रदेशस्य साम्राज्यपरिरोधकशक्तेश्च
विषये विविधाः प्रस्तावाः पारितास्तस्मिन्नविधेयने । श्रीस्तेनस्य यूरोप-
देशादागमनेन काप्रेससदस्येषु महानुत्साहोऽप्यभासीत् ।

तदनन्तरमेव समाजगाम भारते पूर्वोक्तः साइमनायोगः । गान्धिन
आदेशेन साइमनायोगं बहिष्कर्तुं देशे पूर्णं वातावरणं प्रसृतम् । जनाथ इत-
प्रतिरा बभूवुः ।

सर्वप्रथमं साइमनायोगो बम्बईनगरमागतान् । तस्मिन्दिपसे बम्बई-
नगरं पूर्णतया ह्मापारादिधर्मरहितं शून्याऽन्चाभवत् । मद्रासे बम्बो जनाः सं-
बद्धा भूत्वा तं बहिष्कर्तुं सचेष्टाः समभवन् । उषन्त्यायात्पयर्मर्मेदे महति
जनसमन्द्रे कतिर्गुण्डिकासङ्घर्षो भूतम् । तेनैतौ मृतोऽनेके चाहता बभूवुः ।
कलिफातायामपि छात्राणा रीतिकैः सह महत्संघर्षो बभूव ।

बम्बईतः सर्वप्रथमं दिल्ली सनागते आयोगे 'साइमन ! परात्रतो मरे'ति
धोषदन्तो बहो जना एरयिताः । ते आयोगे पूर्णतया बहिष्कारन्तः ।

राष्ट्रीये लालाजयपारायस्यनेतृदे बभूव आयोगस्य बहिष्कारः । सहस्रो

जनानामग्रे भूत्वा लालालाजपतरायः आयोगवह्निर्भूतुणा नेतृत्वं चकार । तस्मिन्नेव समये कश्चिदुवा श्वेताङ्गसैनिकाधिकारी लालालाजपतरायस्य वशःस्थले महान्तं लगुडप्रहारमकरोत् । किन्तु धैर्यशाली लालामहाशयः कमपि प्रतीकारं नाकरोत् । तस्य सार्था अपि किमपि समुद्रतं कार्यं नैवा कुर्वन् । लाजपतरायस्य सार्था अपि बहुभिः श्वेताङ्गैराहताः, किन्तु लाजपतराये आक्रमणेन कांश्चिदो जना व्यथिताः । लालामहाशयोऽनेन लगुडप्रहारेण कतिपयदिनाभ्यन्तर एव मरगमापेदे । तस्मिन्निदमाक्रमणं च भारतीयाना नासिकोच्छेदमेवाकरोत् । लालामहोदयस्य निधनेन साइमना-योगवह्निष्कारा भृशं घृद्धि गतः ।

साइमनायोगो लज्जनऊनगरे आगन्तुमिच्छितवान् । तस्य स्वागतार्थं शासनेन महदायोजनं कृतम् । षाण्णसद्वारापि वनिपयदिवसेभ्यः पूर्वमेव तद्विरोधे समा प्रदर्शनञ्च बभूव । विरोधिप्रदर्शने सम्मिलितुं श्रीरत्नोऽपि लज्जनऊनगरे समागतः । तत्र समागत्य स षोडशजनाना संघ विधाय पताकोपशोमितः आयोगं वह्निर्भूतुमग्रेसरो बभूव । क्रियदूर एव गोविन्दवल्लभपन्तोऽपि संघेन सहागच्छन्नदश्यत ।

शीप्रमेव अधारोहिरैनिकाः समागत्य श्रीरत्नस्य पुरतस्तत्त्वथंकेवनेषु लगुडप्रहारमारब्धवन्तः । लगुडप्रहारव्यथिताः स्वयदेवकाः पलायमाना अपि ऐनिकैस्तावत्ताडिताः, यावत्ते आहता भूत्वा पृथि या न निपतिताः । लगुडप्रहारव्यथितान् स्वयदेवकान् सार्था क्षारलोक्यापि श्रीरत्नो न पलायितः । ऐनिकाः सर्वत एव रक्षमन्वद्वन्तः । तदैव श्वेताङ्गाधरोही स्वान्या यंष्टका भानयन् र्धरक्षसमीपं समाजगाम । श्रीरत्नं 'ताडये' त्यशोचत्, विरो-रक्षार्थं द्वित्रिचत्तिर्यग् च बभूव । तावदेव समागत्य असायश्वारोही तत्पृष्ठे दिवारं बध्ना प्रहरत् । प्रहारेण बन्धावमानशरीरोऽपि श्रीरत्नो दण्डायमान एषार्थं तु । तावदेव रत्नस्य मयंशेषा एकप्रिताः अन्धोऽपि स्वयंशेष-रंघः प्रधानं नेतुमहितः तावत्प्रान्तरतयाजगाम । पुनः सर्व एव ऐनिकाना समस्तं रंभियाः । एकत्र शासक यप्रधानवर्माचारिणोऽयत्र महयो जनाः

श्रीरत्ने ल्गुडप्रहारस्य वृत्तं श्रुत्वा समवेताः । अनन्तरं स्वयंसेवयाना प्रदर्शन-
कारिणान्च गमनार्थं मार्गं प्रदाय गच्छता तेषामग्रे घोटकरोहिणोऽपि
गमनञ्चक्रुः । द्वितीयदिवस एव साध्मनायोगस्यागमनं निश्चितमासीत् ।

तद्दिने श्रीरत्नो बहुभिः स्वयंसेवनैः सह साध्मनायोगं बहिष्कृतुं
चाक्षयानाल्लयं जगाम । सर्वे एव जनास्तत्र पंक्तिबद्धा भूत्वा दण्डायमानाः
स्थिताः । अस्वारोहिणः पदातयोऽप्येऽपि सैनिका दर्शकाश्च तत्र समवेताः ।
अस्वारोहिणः सर्वत्रैवाश्वान् परिचालयन्तो जनेषु ल्गुडप्रहारं कृत्वा
इतस्ततो घातमाना आसन् । श्रीरत्नोऽपश्यद् यन्निरपराधिनो दर्शका अपि
दण्डेन ताडिता भवन्तीति । ताडितेषु महत्क्षत्कारं कुर्वन्तो भूमौ शयाना
वर्तन्ते । सर्वत्र भूमिर्युद्धभूमिरिव ज्ञाता । आहताना स्थानं द्रष्टुं तेषा
वृत्ते किमपि कर्तुं वा समय एव नासीत्, यतो हि रत्नस्य सत्रिवेऽपि तत्सार्थान्
प्रहरन्तोऽस्वारोहिणः सैनिकाः समागताः । तथापि रत्नोऽचल इव स्थितः ।

अथ समागतान् घोटकान् पश्चात्पादेषु संस्थाप्य तेषामग्रेतना पादा
रत्नस्य शिरसि पातिताः अस्वारोहिणैः । तदनन्तरमस्वारोहिणः पदा-
तयश्च सैनिका रत्नोपरि ल्गुडप्रहारमाशब्धवन्तः । तत्ताडनमतीव भयङ्कर-
मासीत् । गतदिवसस्य शक्तिरपि विनष्टासीत् तस्य । सर्वत्रैव रत्नशरीरे
ताडनाघातस्य चिह्नानि समभूवन्, नेत्रयोः समभङ्गं रकारश्च व्यातः । पुनः
बहुवारं ल्गुडप्रहारं कृत्वा रत्नस्वयंसेवयाना पंक्तिं भङ्गत्वा सैनिका श्रमं
गताः । पश्चाद्दिवसस्य कतिपये सार्थास्तं समुत्थाप्यान्वयत्र निन्युः । शय्यायां
वनर्थस्य मूलं साध्मनायोगो चाक्षयानादुत्तार्य कृत्वापताकाः पश्यन्तश्च

भारतीयसैनिका पुनः सप्तकोचमेव प्रदर्शनकारिषु प्रहारं चतुः । कृतेऽपि
 ल्गुडप्रहारे पूर्णाहिसाव्रतधारकस्य श्रीरत्नस्य चेतसि भारतीयसैनिकान्प्रति
 कापि दुर्भाषणा नाभूत् ।

तस्मिन्वर्षे भारते साङ्गनायोगबहिष्करणस्य सर्वदलसम्मेलनस्य च
 बाहुल्यमासीत् । किन्तु रत्नस्य चेतोऽन्यस्मिन्नेव विषये सलग्नमभूत् ।
 कार्यमपि तेन सादृशमेव कृतम् । काग्रेसस्य प्रधानमन्त्रित्वात्तेन
 सामाजिकार्थिककर्मोप्येव कृतानि । असौ सम्पूर्णभारतभ्रमणं कृत्वा काग्रेसस्य
 पूर्णं पचारं चकार । तस्मिन्नेव वर्षे मुक्तामणेरध्यक्षत्वे कलिकाताया काग्रेस
 धिनेशनमभूत्, सर्वदलसम्मेलनप्रस्तावाऽपि तत्र पारितोऽभूत् ।

इरविन-प्रस्तावः, पूर्णस्वराज्यनिश्चयश्च

अथ लार्ड इरविनो लन्दन गत्वा समाजगाम भारतवर्षम् । आगत्य चात्र स सम्राजो विचारमधु प्रकृष्टितवान्—‘सम्राट् सर्वतोभावेन इच्छति यद् भारते क्रमशः उत्तरदायिशासनस्य स्थापना भवेत् । तेन च तस्य महती प्रसन्नता भवेत्’ इति ।

ततो दिल्लीया काँग्रेसविधेयाने प्रधानतया इमे प्रस्तावाः पारिता बभूवुः—

१. प्रचलितजातापरणशान्त्यर्थं परस्परं विचारनिमित्तमयपूर्णनीतिसुरण कर्तव्यम् । २. राजनीतिकबन्दिनो मुक्ता भवेयुः । ३. प्रगतिशीलराजनीतिप्रस्थापना विशिष्टाः सदस्या राज्यसमाया भवेयुः । ४. प्रधानलार्डस्य घोषणाया शासनेन यत् किमपि न्यत तदर्थः कीदृशाऽस्तीति विषये यय सन्दिग्धाः । अस्मात् सम्मती जनेष्वस्यानुमनो नूतनानुमनो यद्यत् एव नवीनयुगस्यारम्भो भवेत् । नवीनविधान देवयोगेण मानना सुष्ठितामेव करोतु नाम ।

अस्य नवीनविचारस्य कारण कर्मकरशासनस्य उदारा दृष्टिरवासीत् । एतस्मिन्नेव समये श्वेताङ्गरुष्ट्रा चार बार भारत सहायतायाः प्रयत्नं गान्धिन कर्मकर शासनस्य साहाय्याय प्रेरितवन्तः ।

समूहे कोऽपि नास्ति विरोधो यदि कार्ये व्यवहारे च तस्य शब्दसमूहस्य रक्षा भवेत् । यदि व्यवहारतो नूनमौपनिवेशिकस्वराज्यं मिलेत्तदा तस्य विधानार्थमहं प्रतीक्षामपि कर्तुं शक्नोमि । किन्तु हृदयपरिवर्तन तात्त्विकं भवेदेतस्यैव आवश्यकता सपदि विद्यते । श्वेताङ्गाः भारतं स्वतन्त्रं स्वाभिमानसम्पन्नञ्च मानयन्तु । भारतेऽधिकारिमण्डलस्य भावना च सत्य-परिपूर्णा भवेत् । किं श्वेताङ्गाः स्वकीयधनप्राणरक्षार्थं स्वकीयदुर्गाणां नालिकायस्त्राणाञ्च स्थाने प्रजायाः सद्भावनाया विश्वासं कर्तुं तत्परा वर्तन्ते ? यद्येतादृशं कार्यं कर्तुं ते न तत्पराः, तदौपनिवेशिकस्वराज्यमपि मा नैव सन्तुष्टीकरिष्यति । औपनिवेशिकस्वराज्यस्य मनायमेवार्थो 'यद्यहं विचारयेयं तदा तत्क्षणं श्वेताङ्गशासनतः सम्बन्धविच्छेदं कुर्याम् ।' ब्रिटिशभारतयोर्मध्ये बलात्कारो नैव चलिष्यति" इति ।

अनन्तरं तारापुर्यां सर्वदलाधिदेशनमभूत् । तत्र प्रस्तावस्व कृतेः पूर्वमेव रत्नः सुभाषचन्द्रबोसश्च कार्यसमितेस्त्यागपत्रं दत्तवन्तौ । मुक्तान्निश्च महान् मोहितो बभूव । स एव शातवान् यद् ब्रिटिशमन्त्रिमण्डलं यच्चित्रं मिलित्वति, तस्मिन् भरतयाः स्वराज्यं श्वेताङ्गा ब्रिटिश-राज्यञ्च पश्यन्तु इति ।

लार्डरविन्-साभात्कारः

अधैवस्मिन्दिने मुक्तान्निमोहनदासी प्रधानलार्ड साशास्त्रतवन्तौ । तत्र लार्डप्रधानो च्दिना मुक्तिविषये वार्तामारब्धवान् । किन्तु महात्मा-गान्धी औपनिवेशिकस्वराज्यविषये वार्तां विधातुमुद्यत आसीत् । तस्याप-न्नि विचार आर्तन् यत् भाविनी गाल्मन्चपरिपदपि औपनिवेशिक-स्वराज्यसंग्रहार्थं स्यात् भवेत् । किन्तु वार्ताप्रसङ्गे लार्डप्रधानः स्पष्टमेवोक्त-वान् यत् 'शासनं यत् यं विचारं रपष्टीकृतवान् । इतः परमहं किमपि यत् न समर्थः । नास्ति येतादृशी परिस्थितिर्देवा औपनिवेशिकस्वराज्यसंग्रह-स्य गाल्मन्चपरिपदाहृता भवेत् ।' लार्डस्य हरविन्स्येतादृशी यचनं भूत्वा सर्वं एव निराशा भूत्वा पराङ्मताः ।

हेमन्तर्त्तौ उत्तरभारतस्य काप्रेसिधियेशान रत्नस्याध्यक्षत्वे लाहौरे सम्प्रभून् । तत्राल्पवयस्कीऽपि रत्नः प्रभाषणं भाषणमदान् । स स्पष्ट कथितवान् यत् 'हाटप्रधानस्य भाषणं ध्वजे दर्शने च सुन्दरं मेलनकारकञ्च । किन्तु वयं यस्या कठोरपरिस्थिती स्म', तस्या मधुरेण वाक्येन निमप्यन्तरं नैव भविष्यति । न लल्ल वयं स्वेच्छया कमपि कठोरसमानारम्भं कुर्मः । सामञ्जस्यद्वारमिदानीमप्युद्घाटितमेव वर्तते । किन्तु पञ्जबुज्जनस्य व्यापहारिकीपनिवेशिकम्बराज्यमस्माकं हृते जाल्मानमेव । वयं कम्पिना काप्रेसिधियेशानप्रस्तावे दृढा स्मः । अस्मानं सन्तं पूर्णवाचोनताया एवैकमानं लक्ष्यमस्ति ।'

ततः परमलघुसंख्यकजानीना देशीयराज्यनृपकाशाञ्च विषये विचारं कुर्वन्महो कथितवान् यद् 'हिंसायाः परिणामो बहुधा विरसित एव भवति । अस्माकं देशे सहस्रौ जना नैतिनदृष्टिमणहाय जेनटं व्यापहारिकदृष्टयैव विचारयन्त । किन्तु वयं हिंसानामं सारहेन विचारं परित्यक्तवन्तः । भारते हिंसया विनाश एव भविष्यति । स्वतन्त्रतायाः उन्मिष्विदप्यान्दोलने जना योगदानं कुर्वन्तु, किन्तु तज्जान्दोलन दाननेन भवेत् । समिलिजान्दोलनस्य वार्ता पृथगेव । सात्त्विकं किदत् कदा वा मिलिष्यति, तत्रास्ति मदीनम् । किन्तु निश्चिन्ति यत् य सह्य इत्वा काप्रेसिधियेशानेन मनति, विजययैच्यन्ती तमेव वृगीत' इति । अन्तर्भरतनोऽध्ययन् यत् 'परिणामाद्रयभीतो भाग्यहीनः साकन्व कदाचिदेव प्राप्नोति' इति ।

एतेन विचारेण श्रीरत्नो श्रीगान्धी च उभावपि सहमतयास्ताम् । मन्त्रानितद्वितीयगोलमन्त्रपरिषदि योगदानेन काप्रेसिधियेशानो नास्तीत्यपि विचारस्तत्रैव मुष्मिरोऽभूत् । काप्रेसिधियेशानेति । स्वकीय रचनात्मककार्यद्वयं यदा यत्र चेष्टेत्तत्रैव सविनयाशाम्बान्दोलनमारभेत्, अयत्नस्यधिकारो महानेतृर्गर्हहासित्यै प्रदत्तः । पुनस्तत्रैव राज्-

सभाबहिष्कारप्रस्तावोऽपि पारितोऽभूत्, तदनुसारं सप्तविंशतिराज्यसभा-
सदस्यास्त्वागपत्र प्रदत्तवन्तः ।

सर्वत्रायाजिते स्वतन्त्रतादिवसे सार्धजनिकघोषणा चेत्यमभूत्—‘अन्य-
देशवासिन इव वयं भारताया अपि स्वतन्त्रा भविष्यामः । स्वातन्त्र्यम्स्मार्तं
जनसिद्धोऽधिकारः । वयमवश्यमेव परिश्रमफल भोक्ष्यामहे । जीवन-
निर्वाहार्थञ्च सर्वमावश्यकं सौविध्यमाप्स्यामो यस्मिन् विनासस्य
पूर्णाऽवसरो भविष्यति । श्वेताङ्गशासनेन न केवलं भारतीयस्वातन्त्र्यमेवा
पहतम्, किन्तु स्वातन्त्र्यस्याधारोऽपि । दरिद्राणां रक्तशोषणं दृष्टीवृत्त्य
राजनीतिकार्थिकसामाजिकान्ध्यात्मिकदृष्ट्यापि तेन भारतवर्षं विनाशितम् ।
अतो वयं विश्वसिनो यद्भारतं श्वेताङ्गशासनतः सम्बन्धं विच्छिद्य पूर्णं
स्वराज्यं प्राप्नुयात् । देशे स्वराज्यस्थापनार्थं यथासमयं कांग्रेससंस्था यमा
देशं प्रदास्यति, तस्य पूर्णतया पालनं करिष्याम इति सशपथं वदामः ।

अनन्तरं प्रातःकाले सादेशां द्विसप्तत्यधिकशतसंख्यकाः सदस्याः वारा-
सभात्यागं कृतवन्तः ।

सविनयावज्ञान्दोलनम्

स्वाधीनतादिवसकृतप्रतिज्ञाबलान्वितो मोहनदासगान्धी देशस्य सर्वावस्था विशाय सत्याग्रहस्याममेवापर इति निश्चितवान् । किन्तु सर्वेषां मनसि प्रदत्तोऽयमासीत् यद्यं सत्याग्रहः केन प्रकारेण विधातव्यः । सहा लक्षणमिति शब्दश्चमत्कारपूर्णो जातः । लक्षणनियमभङ्गो विषय इति श्रृंगान्विनो घोषणाप्यभूत् । किन्तु श्रीरत्नेनालोचितं किं लक्षणनियमभङ्गेन देशः स्वतन्त्रो भविष्यतीति ।

एतद्दिनमेव रामये प्रधानलार्डेरविन मोहनदासगान्धिनोः पञ्च द्यवहारे महात्मा गान्धी लार्ड स्वकीयं लक्षणनियम-भङ्गविचारं सूचितवान् । गान्धिनो दाण्डीयात्रारम्भवार्ता^१ श्रुत्वा सर्वे जना समुत्साहवन्तो बभूवुः ।

अहमदागटे कांग्रेसनेतृणा सम्मेलने सर्व एव समुपस्थिता जनाः सविनयावज्ञान्दोलनं विधातुं प्रतिशाय भारतस्य विभिन्नभागेषु गतवन्तः ।

ततः परावर्तमानौ मुक्तानि-श्रीरत्नौ वतिपययात्रिभिः सह जम्बूमरे निवसन्तं श्रीगान्धिनं साक्षात्कर्तुं गतवन्तौ । श्रीगान्धी च ताभ्यां सह वार्तां विधाय ततोऽन्वयं जगाम । आगत्य च तारापुरीं मुक्तानिः स्वकीयं भजनमेकं कांग्रेसनार्यालयाय प्रदत्तवान् ।

लक्षणनियम-भंगः

सत्याग्रहार्थं सागस्तीरनिवासिनो गान्धिन आदेशं प्रतीक्षन्नागः श्रीरत्न-स्तारापुरीं निवसन्नेवासीत् । सहसा श्रीमहात्मा गान्धी दाण्डी^१नाम्नस्थाने लक्षणनियमं भङ्ग्यक्त्वा सविनयावज्ञान्दोलनार्थं देशवासिभ्य आश

१. यद्यद्यंमं'पवर्तां दाण्डीनामकः साधारणनामः ।

प्रदत्तवान् । ततस्पूर्णमेव नगरेषु ग्रामेषु सर्वत्र लवणनिर्माणकार्यारम्भोऽभूत् । श्रीरत्नोऽपि लवणनिर्माणं कृत्वा रायपुरस्थैकस्या समाया गच्छन् वन्दीभूत्वा पण्नातेभ्यो दण्डमवाप । महद्बलवत्यस्मिन् आन्दोलने जनानां लघुउग्रहारो वन्दीकरणं मुलिकारणम्, एवमादि निरोधकं कार्यं कृतं शासनेन । अस्मिन् खियोऽपि महत्तमं सहयोगनकार्युः । महारमा गान्धी मुक्तामणिश्चापि वन्दिनौ भूत्वा फारागारं गतवन्तौ । समवर्षाणि यावद्वास्तवकार्यकरणान्तर धीरक्षोऽपि फारागारमवाप । एतस्य फारागारो सर्वेभ्यः फारागारेभ्यो भिन्न एवासीत् ।

भारतीयस्वातन्त्र्यकर्मणि देशे सर्वत्र भ्रमणेन कठिनपरिश्रमेण च भ्रान्तः श्रीरत्नो फारागारे शून्यतामनुभवन् द्विनिदिवसपर्यन्तं वेवलं नुष्याप । ग्रीष्मसमयाद्वाद्ये प्रातश्चयनादेशस्य श्रीरत्नस्य चतुष्पादिका फारागाराधिपारिभिलोत्सृष्ट्या निबद्धा । तत्र शङ्कापमाना रक्षिणो वन्दिनन्तस्य रक्षणं चक्रे । रात्री रक्षिणा प्रधानकर्मचारी नियतसमये समागत्य तत्रस्थाना वन्दिना वृत्तं विशाय पुनर्गच्छतासीत् । किन्तु तेन देशभक्तस्य रत्नस्य किमपि प्रयोजनमार्थं । एतस्मिन्नावाये महदपराधिन एव नियुक्त आसन् ।

विद्वत्कार्यदर्शनं श्रीरत्नस्य धृते प्यायानवरणार्थमन्वकार्यार्थं वा रक्षिणान्वादेशो नासीत् । किन्तु पक्षतप्रदत्तः फारागारनिरीक्षकैरुप-
पष्टिकानाप्रमोदादेशः । तत्र दैनिकवृत्तपत्रमनवाप्यापि साप्ताहिकवृत्त-
पत्रेण भारतीयान्दोलनस्य समाचारमगत्य श्रीरत्नो ध्वधितमना बभूव । यदा भारतीयाः स्वतन्त्रतान्दोलननिरतान्दोलनान्देव समये लिखमाना अपी फारागार-नियुक्ते दुःखमेवापदे ।

मुक्तामणिः फारागारमनाम्परं रक्षिणेव राष्ट्रप्रधानेन कायेसकार्य-
समितिं प्रतिबन्ध आदिष्ट यत् 'यद् अनित्यदरयाः यत्र कापि विचारायै
एतन्ना भविष्यति तर्हि तत्रैव वन्दिनो भरिष्यन्तीति ।

फारागारमन्तसमये मुक्तामणिर्दीर्घकालं शरीरं उदासीनमनाभासीत् ।

कारागारेऽप्यधिकारिभिर्यनासौ निवासितस्तत्रत्या स्थितिर्नरकतुल्या आसीत् ।
अतन्वस्य तस्मिन् कारागारनिवासे महद् दुःखमभूत् ।

यत्र कारागारे श्रीरत्न आसत्तत्रैव त्रिषु भवनेषु नयोऽन्वेऽपि बन्दिनो
मुक्तामणिद्वेया जुवंन्त आसन् । कारागाराधिकारिभिर्मुक्तामणिमन्यत्र नेतुं
कृतः प्रयासस्तैर्विफलो व्यधाधि । तत्र मुक्तामणेः दैवायामेकोऽप्ययमेव
सर्वदा समुपस्थित एवाभूत् । भवनाच्छादनस्य यत्र तत्र भग्नत्वाद्द्वर्षासु
वर्षति मेघे चिःश्रेण पतहसु मुक्तामणिस्ययाया पानीयेषु तत्रस्थाः श्रीरत्न-
प्रभृतयो बन्दिना विस्तीर्णमास्तरण क्व नैवमिति विचारयन्तो बभूवुः ।
यदा नदा च मुक्तामणिऽपरान्तोऽप्यभूत् ।

एतस्मिन्नेव समये कारागाराधिकारिण एषं नूतनं भवनं निर्मातु-
मारभ्यन्त । विन्तुर्ण एव भवननिर्माणकार्ये कारागाराभ्योचितोऽभूत्
मुक्तामणिः ।

प्रथमगोलमञ्च-परिपद, तद्भूमिका च

इत्थमवशान्दोलने बहुषु जनेषु चन्दिमन्दिर गतेषु शासनेन सह सन्ध्यर्थं चेष्टमानौ सप्रूजयकरौ श्रीगान्धिन पत्रेण सहैकस्मिदिदये श्रीरत्नस्य समीपमागतवन्तौ । एतस्य सन्धिप्रयासस्य वार्ता श्रीरत्नेन पूर्वमपि वृत्तपत्रे पठिताऽऽसीत् । सभूतायामपि बहुवार्तायामैकमत्यं नाभूत् । श्रीरत्न स्पष्टमपदत्—‘श्रीगान्धिना सह वार्ताम तराऽह किमपि निश्चेतुं नैव शक्नोमी’ति ।

अनन्तर सप्रूजयकरौ प्रधानलार्डसमीपं गत्वा विधाय च वार्ता कारागारमागत्य श्रीरत्नं कथितवन्तौ यद् भवता स्वपित्रा सह यखदा-कारागारनिवासिनः श्रीगान्धिन सकाशं गत्वा विचारं कर्तुं शक्यते । किन्तु शासनविरुद्धमान्दोलनकारिणा बल्लभभाई-मौलानाअबुलकलामाजादादीनां साक्षात्कारं कदापि नैव कर्तव्यं इति । एतस्मिन्समये प्रथमगोलमञ्च परिपदो वार्तां चलन्त्यासीत् ।

द्वित्रिादवसानान्तरमेव मुक्तामणि, महामूद, श्रीरत्नश्चैते त्रयो विशेष चापयानेन यखदाकारागारे गतवन्तः । तत्र सर्वे एव नेतारो मिलित्वा श्रीगान्धिना सह वार्तां चक्रुः । शासकीयौ मध्यस्थौ सप्रूजयकरौ कांग्रेस मध्यस्थश्च श्रीमहात्मा गान्धी आसीत् । मुक्तामणि श्रीरत्नौ कथितवन्तौ—‘यावन्मुख्यविषयेषु मतैक्यं न जायेत, तावत्त्रयापि परिपदा कोऽपि लाभो नास्ति, किं पुनः गोलमञ्चपरिपदा ।’ अनन्तर सर्वे एव समवेतान्तरं स्वस्थ कारागारं प्रस्थिताः । एतस्या परिपदं वृत्तं पश्चात्प्रकाशितमभूत् ।

प्रधानलार्डेन एकस्मिन् भाषणे उक्तं यद् अहन्तु प्रान्तीयशासनानां सविधे राजनीतिकबन्दिना सुवत्यर्थं प्रेरणामेव कर्तुं शक्नोमि, म्निन्तु तेषाम-पराधे विचारस्तैरेव कर्तव्य इति । कियत्कालं यावद्गाण्डिप-प्रधानलार्डयोः प्रचलत्यपि पत्रव्यवहारे किमपि फलं नाभूत् । सम्प्र-जयकरयोर्गान्धायाः असाफल्येन देशहितैर्गिणो नैराश्यता नैवाप्तवन्तः ।

प्रथमगोलमञ्चपरिपद्

अनन्तरं लन्दनस्य तुसञ्जिते विशाले राजकीये भवने महता उत्साहेन गोलमञ्चपरिपद् समुद्घाटिता बभूव । एतस्या परिपदि भारतस्थितदेशीय-राज्यानां षोडश त्रिटिशभारतस्य सत्ताधिकपञ्चाशत् लन्दनस्थितस्थित-विभिन्नदलानां ज्योदसैवेति षडशीतिप्रतिनिधयः सम्मिताः । प्रारम्भिक-भाषणे सर्व एवौपनिवेशिकस्वराज्यस्य चर्चां कृतवन्तः । पटियाला मीकानेश-लथरभूपालप्रतिनिधयः संघराज्यस्य पक्ष आसन् ।

प्रधानमन्त्री कथितवान् यत् ज्ञासनविधानस्य साफल्यार्थं प्रथमं व्यावहारिकं रूपं प्रदाय तदनन्तरं तद्विकासोऽपि विधेयः । या ज्ञासनव्यवस्था विकासशीला भविष्यति, ता भाविसन्ततिः वरदानं मानयिष्यतीति ।

अनन्तरं संघटिताः जतिप्रयोपसमितयो रक्षाधिकारे सीमान्तविवादेऽल्प-संख्ययाचनाविषये ब्रह्मदेशे शासकीयकर्मचारिविषये च स्वीयं विचारं प्रकटितवत्य । पश्चात्प्रधानमन्त्री भारतस्य भाविशासनविषये घोषणा कृत्वा परिपद् समापितवान् ।

गोलमञ्चपरिपद्ः सत्ताहान्यन्तर एव ससार्थो महात्मागान्धी कारागारान्मुक्तिमवाप । तस्मिन्नवसरे प्रधानलार्डभाषणं शब्दाडम्बर-दृष्टथाऽतीव सुन्दरमासीत् ।

कांग्रेस-कार्यसमितेः प्रस्तावः

अथ प्रयागे कांग्रेसकार्यसमितिर्निम्नलिखितमेकं प्रस्तावं पारितवती—
 “इयं सभा गोलमञ्चपरिपदि ब्रिटिशराज्यसभासदस्यैः भारतीय-
 नरेशप्रतिनिधिभिः ब्रिटिशराज्यसमर्थकैश्च पारित प्रस्तावं मानितुमसमर्था
 वर्तते । प्रस्तावसमर्थकानां मध्ये नासीदेकोऽपि मान्यः कांग्रेससदस्यः ।
 अस्याः समितेर्विचारे गोलमञ्चपरिपद्धारतीयानां प्रतिनिधीनां विचार-
 शानार्थमेकं प्रदर्शनमेवासीत् । वस्तुतो देशभक्त श्रीरत्न श्रीगान्धिनं
 मुक्तामणिञ्च कारागारे निबद्ध्य सत्याग्रहिषु लगुडप्रहारं कृत्वा श्वेताङ्ग-
 शासनं भारतीयजनानां स्वतन्त्रताशब्दमवरोद्धुमसफलं प्रयत्नं चकार ।
 इयं समितिर्ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिणो रेग्जेमैकडानलडसाहवरय घोषणा पठित्वा
 तामस्पृष्टा साधारणीञ्च मत्वा नैव स्वीकरोति । लाहौरस्य पूर्णस्वाधीनता-
 प्रस्तावे दृढा चेयं समितिर्यदवादाया श्रीरत्न श्रीगान्धि मुक्तामणिभिः प्रकटितं
 विचारं समर्थयति । देशवासिनः स्वाधीनतादिषु सौत्साहं सम्पाद्यैतत्
 सिद्धं कुर्वन्तु यद्देशवासिनो निर्भया आशान्विताश्च भूत्वा स्वाधीनता-
 संग्रामे तत्परा वर्तन्ते ।”

अस्मिन् समये कांग्रेसकार्यवाहकाध्यक्षः श्रीराजेन्द्रप्रसाद आसीत् ।

प्रस्तावाः प्रकाशिता भवन्तु न वेति समुत्पन्ने विचारे ‘मम लन्दन-
 यात्रातः प्रत्यावर्तनात्पूर्वं किमपि नूतनं कार्यञ्चैव विधेयं भवन्निरिति प्रार्थना-
 परिपूर्णं धीसप्रमहाशयस्यैकं पत्रं कांग्रेसकार्यसमितिसदस्यानां सविधे
 समागतम् । विन्धेतैः पारितानां प्रस्तावानां प्रतिलिपिः शासनस्य समीपे
 गतासीत् ।

कृपकान्दोलने रत्नदम्पत्योः कारागारः

अन्वयत्वात् कारागारदण्डानधिपूर्वमेव मुक्तो मुक्तामणिः भार्यया प्रभावत्या सह स्वास्थ्यलभार्थं मसूरी जगाम । पश्चात्पर्यन्तं कारागार-दण्डं समुपभुञ्ज मुक्तः श्रीरत्नोऽपि स्वभार्यया रमया सार्धं पितृपादाना दर्शनार्थं मसूरी गतः । तत्र उरामेव समुचिता व्यवस्था विधाय स पुन-स्तारापुरीमागत्य कृपकान्दोलनाय पूर्णं योगदानमकरोत् ।

एकस्मिन्दिवसे कृपकसमोलनास्यायोद्धनं तारापुर्यानिनाभूत् । तस्मिन्नेव दिने मुक्तामणोरपि मसूरीतः प्रयागे प्रत्यागतं निश्चितमासीत् । एषस्या कृपकसमाया मापणं दत्त्वा स्वपितुरानयनार्थं श्रीरत्नस्मृतैल्यानेन वाप-त्रिधामस्थानं जगाम । किन्तु वापयानस्यागमने विलम्ब आसीदिति कृत्वा पुनरप्यसौ अन्यस्या कृपकसमाया मापणं प्रदातुं परावृत्तः । तत्र समाकायं समाप्य धर्मवत्स्या रमया सह समागच्छन्नसौ मागं बन्दीभूत्वा पुनः कारागारं जगाम । अनेकेष्वभिषांगेषु वर्षद्वयार्थं कारागारदण्डनपार्थरत्नः । एषा रज्जु तस्य पञ्चमीकारागारवानासीत् ।

विलम्बतः तारापुरीमागतो मुक्तामणिः स्वपुत्रस्य कारागारगमन-वृत्तं श्रुत्वा रोमाश्रान्तोऽपि हस्ताभ्या मन्त्र प्रताडय अहं रज्जु रोगी भूत्वैव न स्थारयामि, किन्तु युजेव कार्यं करिष्यामीति प्रोक्तवान् । किन्तु विपे-रिधानमन्यदेवार्थं न् । प्रतिदिनमसौ दोग्दानेरापेदे ।

धोरन्मस्य कारागारगमनात् कृपकाः कराररोधाद्भोचने महद्वल्-नायातन् । सर्व एव कराररोधान्दोलनकारिणस्तारापुरीतः अन्यत्र गत्वा आन्दोलनप्रचारकर्मणि संन्याः । ते ग्रामेषु नगरेषु जगदेषु च समाः

सस्थापितवन्त । पुन श्रीरत्नस्य जन्मदिवस आयोजितानु बहूँषु सभामु
जनाना भाषणायपि बभूवु ।

दण्डप्रदानेऽपि सत्याग्रहिणा ताफस्यं विचार्य निष्प्रमा शासका
फतिपथबन्दिनामुपरि क्षेत्रप्रहारमकुर्वन् । तद्विरोधे श्रीरत्न दिनत्रयमुपवासं
चकार । तत पर श्रीमदनमोहनमालवीयोऽपिस्वकीयकारागारदण्डमुपभोक्तु
श्रीरत्ननिवासकारागार एव समाजगाम । यद्यपि मालवीयस्य वासगृह
श्रीरत्नवास गृहान्निम्नमासीत्, तथापि तस्य समीप प्रतिदिनं गत्वा तेन सह
पूर्ण परिचय चकार स । श्रीमदनमोहनमालवीयो मूर्तिमानानन्द
एवासीत् ।

स्वकीयचिकित्सार्थमेकदा मुक्तामणि कलिक्ताता गत आसत् ।
अनन्तर श्रीरत्नधर्मपत्नी रमापि करारोघान्दोलने बन्दिनी भूत्वा
जगाम कारागारम् । कारागारगमनसमये सा तत्र समुपस्थितमेक पत्रप्रति
निधिमिदंमुक्तवती—‘स्वपते पदचिह्नमनुसरतो परम प्रसन्नाह विश्वसिमि
यद् भवत पताकामेतामवनता नैव करिष्यन्ति ।’ कलिक्तातायामस्वस्थ एव
मुक्तामणि पुत्रवध्वा कारागारगमनवृत्त श्रुत्वा त्वरितमेवतारापुरीमागत ।

तत स श्रीरत्न साक्षात्कर्तुं जगाम कारागारम् । तत्र श्रीरत्न स्वजनक
क्षीणश्लेष्मलमवलोक्य चिन्तितोऽभूत् । किन्तु मुक्तामणिस्तमुवाच—‘पुत्र !
पूर्वापेक्षयाहमिदानीं स्वस्थोऽस्मी’ति । मम पितुरन्तिम समय समागत इति
विचारणापि नास्ति तस्य चेतसि ।

मुक्तामणेर्महाप्रयाणम्

अथ स्वतन्त्रतादिवसे यदागामिवर्षस्य कार्याणां सिंहावलोकनं कुर्वन्ना-
सीच्छ्रीरत्नस्तदैव कश्चित् कारागारकर्मचारी समागत्य उवाच—‘तव पितुः
म्यास्थ्यनतीव क्षीणं चिन्ताजनकञ्चास्ति, अतस्त्वं कारागारान्मुक्तोऽसि ।
गच्छ स्वर्गोहमि’ति । त्वरितमेवासी स्वपितुः स्मीपनागतवान् कारागारात् ।

यस्मिन्दिने श्रीरत्नः कारागारान्मुक्तस्तस्मिन्नेव दिवसेऽन्येभ्योऽपि
बहुभ्यः कारागारेभ्यो बहूनां जना मुक्ताः । मुक्तश्च महातना गान्धी तं द्रष्टुं
व्याकुलस्य मुक्तामणेः स्मीपनाजगाम त्वरितमेव तारापुर्याम् ।

समागते श्रीगान्धिनि तारापुर्यामेव समुपस्थितेषु बहुषु सदस्येषु
कार्यसमार्यसमितेरधिवेशनमभूत् । तत्र ‘सर्वनयाज्ञामंगान्टोलनमवरोद्धुं
यात्कार्यसमितेरादेशो न भवेत्तावत्तत्प्रचलेदेव । तथैव मद्यस्य विदेशीय-
यस्त्नान्च बहिष्कारः पूर्णतया भवेदिति प्रस्तावः पारितो जातः । मुक्तामणे-
रस्वस्थत्वात् कार्यसमित्यधिवेशने रत्नो न सम्मिलितः ।

एकस्मिन्दिवसे श्रीगान्धिनं प्रोवाच मुक्तामणिः—‘महात्मन् ! स्वतन्त्रं
भारतं द्रष्टुमहं नैव स्यास्यामि । भयता स्वराज्यं विजितम् । शीघ्रमेव
भवानो हस्ते तत् समागमिष्यति । अहन्तु त्वरितमेव महाप्रस्थानं
करिष्यामी’ति ।

ततः कार्यसमितिसदस्याः प्रस्थिताः । केवलं जीवराजमेहता, असारी,
विधानचन्द्ररायश्चैते सुप्रसिद्धाश्चकित्सका मुक्तामणिचिकित्सार्थं तारापुर्यां
संस्थिताः ।

एकस्मिन्दिवसे मुक्तामणिः किञ्चित्स्वस्थ इवाटश्यत, तदा तस्य

स्वास्थ्य परीक्षितु त सर्वे लखनऊनगर नीतवन्तरतैल्यानेन । महात्मा गान्धी अपि सहैव गतवानासीत् । कस्यामेव रात्रौ मुक्तामणिरतीव ध्यप्रो जात । तस्मै निद्रापि नायाता ।

सहसा द्वितीयदिवसे मुक्तामणिं शान्तं विलोक्य स्वपति इति रक्षो मानितवान् । किन्तु तन्माता प्रभावती शतपत्नी यदसी महानिद्रायामैव मुग्धार । एवं ज्ञात्वा सा छिन्ना वदलीव मूर्च्छिता भूमौ निपपात । सर्व एव जना विस्मिता बभूवु । रत्नश्च स्वपितरमुपरत विज्ञाय स्रग्दधुधारो बभूव । तत्रैव समुपस्थितो गान्धी महात्मा त प्राबोधयत् । उपरते मुक्तामणौ तत्र महान् जनसम्मर्दं समुपस्थित । रत्नं शून्यचेता इवासीत् ।

तदनन्तर तैल्याने मुक्तामणिशरीरं संस्थाप्य सर्वे जनास्त्रिपेण्या समये नातवन्त । तत्रैव वैदिकविधिना रत्नं स्वपितुरन्तिमं संस्कारमचरोत् । सर्व एव जनास्तत्र रगमे मुक्तामणिनाम्ना जलाञ्जलिं दत्त्वा मुक्तामणिभवनमागतवन्त । गान्धिन विहाय सर्व एव जना स्वावास गतवन्त । पुन श्रीरक्षो वैदिकेन विधिना मुक्तामणे पिण्डदानादिक्रियां त्रिघाय बहून् ब्राह्मणान् भोजयामास ।

एकस्मिन्दिवसे महात्मा गान्धी श्रीरत्नं प्रोवाच—“तात, किं वक्ष्यामि, तवौदास न्यपरिपूर्णं मुक्तमवलोक्य चिन्तितोऽप्यहमतीव चिन्तासमुद्रे निमग्नो भवामि । जानात्येव भवान्, यथा महान् राजनातिज्ञो देशभक्तश्च मुक्तामणिर्नैव शोचनीयोऽस्ति । तस्माच्चला कीर्तिर्भारते सर्वदैव स्थास्यति । ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं सर्वमेवेदं जगद्दिनाशशीलम् । सगर राम युधिष्ठिर प्रभृतयो महाशक्तिशालिनोऽपि राजानो विहाय भूतल महापथपथिका सवृत्ता । प्रतिदिनमेव जना शरीरमिदं विहाय परमं धाम गच्छन्त्येव । ये एतद् भूतलस्था प्राणिनस्ते सर्व एव धनधान्यपरिपूर्णं सर्वसौख्यसमन्वितं भवनं पत्नीं पुत्रं पशुं तैल्यानं बाष्पयानं वायुयानादिकञ्च विहाय परलोकं गता, गच्छन्ति गमिष्यन्ति च । केवलं परमात्मानं विहाय नास्त्यन्यं दविनाशि त्रिमपि । सर्वेषामेव प्राणिनामत्र रगमं पान्थस्वगम इव । यथा

बहवो पान्था एवस्मिन् वृषे समवेता भूत्वा भोजनपानादिकं सहासं
विधाय स्वकीयं गन्तव्यस्थानं गच्छन्ति, तथैव!स्मिन्लोकैः क्रियद्दुर्पाणि
चावदेकत्र स्थिराया पुनः स्वकर्मानुकूलमपरं लोकं गच्छन्ति प्राणिनः ।
केवलं कीर्तिरेवात्र तिष्ठति । कीर्तिशाली मानवो मृतोऽपि जीवित एवेति
शास्त्रे निर्णयः—‘कीर्तिर्यस्य स जीवति’ ।

“विचारयतु भवानेव, यथा ते पिता मुक्तामणिः स्वनामधन्यो विख्यात-
श्चासीत् संसारे । तस्य कीर्तिरपि सर्वदैव वितता विभाति । सर्वथा विन्ता
विहाय स्वस्थो मय । धैर्यपूर्वकं सर्वं कार्यं कुरु । पूज्या माता सर्वदैव मान्या,
देवतेना सर्वदैव कर्त्र्ये” ति । प्रबोधैवं मोहनदासो गान्धी तारापुरतः
प्रस्थितः ।

इरविन-गान्धिनोः सामञ्जस्यम्

भारतस्य राजनीतिकस्थितिरिदानीं शोऋपरिपूर्णाऽऽसीत् । लन्दने सर्वे एव जनाः प्रायेण भारतस्य स्वाधीनतायाः कृते महान्तं चेष्टकारं कुर्वन्तो बभूवुः । भारते च दमनचक्रस्य प्रभाव आसीत् । यस्मिन्दिग्घटे, प्रायेण यस्मिन्समये मुक्तामणेरैर्हावधानमभूत् तस्मिन्नेव दिग्घटे तस्मिन्नेव समये गोलमञ्चपरिषदः सदस्याः सप्रूजयऋ श्रीनिवासशास्त्रिप्रभृतयो लन्दनतो बम्बईनगरे जलयानादवतीर्णाः । ते च राष्ट्रियमहासभासदस्यान् सम्बोधयैऋ भाषणं प्रदत्तवन्तो यदिदानीमपि गोलमञ्चपरिषदेका प्रतारणैव विद्यते भारतीयानां कृते ।

अस्माकञ्च महतीञ्छा वर्तते यत् कांग्रेसस्य अन्येषाञ्चापि सर्वे दलानां सदस्या अप्रे समागट्य पूर्णं विचारं कुर्वन्तु । अशान्तं भारतीय-यातावरणं तथा शान्तं वर्तं य यथा आवश्यकविषयेषु विचारो राजनीतिक-बन्दिना मुक्तिश्च भवेताम् ।

गोलमञ्चपरिषदो नेतारो बम्बईतः तारापुरीमेव आगता । तत्रैव मोहनदासोऽयासीत् । अन्येऽपि कतिपयकांग्रेसकार्यसमितिसदस्याः आसन् । अरतस्य गृह एवैकमधिपेशनमभूत् कार्यसमितेः ।

गोलमञ्चपरिषदः सदस्या गान्धिता सह पूर्णरीत्या तर्कवितर्कं कुतन्तः । पश्चात्निश्चितं बभूव यद् गान्धी महत्तमा लार्डंप्रधानसमीपे पत्रमेऋं लिखतु ।

महात्ता गान्धी च स्वरितमेव तत्परो भूत्वा पत्रमेकं लिखेत् । एतस्मिन्नपि समये भारते श्वेताङ्गानां दमनकार्ये पूर्णतया ध्यातमेयासीत् ।

श्रीमान्वी पत्रेऽस्मिन् भारते प्रचलतोऽत्याचारस्य बोरसदे स्मृतस्य स्त्रीणामुपरि महदत्याचारस्य च चर्चां कुर्वन् सैनिककार्याणां निष्पक्षविचारस्य प्रार्थना चकार । किन्तु पत्रस्यैतस्य कोऽपि विचारो नाभूत् ।

तदनन्तरं 'ननु ननुष्ये' इहिति भङ्गत् साक्षाद्दृश्य मवता सह वार्तां कर्तुमिच्छामी'ति भावपरिपूर्णमेकं पत्रं पुनरपि न्यलेखि लाटंप्रधानसमीपं गान्धिना । तस्य पत्रस्य त्वरितनेत्रोत्तरं सम्प्राप्य महात्मा दिल्लीं प्रस्थितवान् । काग्रेसकार्यसमितेः कतिपयसदस्या अपि त्वरितनेत्र दिल्लीं गत्वा लाटंप्रधानेन सह वार्तां कर्तुं सर्वाधिकार गान्धिने प्रददुः । मोहनदासो गान्धी बहुवारिपरिपत्रस्य समीप गतवान्, किन्तु कोऽपि निर्णयो नाभूत् । इत्थं पत्रचदशदिवसपर्यन्तं भूताया वार्तायामेवस्मिन्दिवसे गान्धिनः प्रधानलाटन सह मतैक्यमभूत् निम्नलिखितविषयेषु —

१. विधानसम्बन्धिप्रश्ने सम्राट्शासनस्यानुत्पत्त्या निश्चितमिदमभूत् यद् भारत.पबैधशासनस्य तस्यामेव योजनायामत्र विचारो भविष्यति, यस्या गोलमन्त्रपरिषदि पूर्वं विचारोऽभूत् । तत्र या योजना निर्दिता, सा संप्रशासनस्यैकम् अनिवार्यमङ्गमासीत् ।

२. ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिणो वक्तव्यानुसारमेतादृश कार्यं कर्तव्यम्, येन नासनगुधारवोवनायामनेऽपि विचारो मनेत्तत्र च काग्रेसप्रतिनिधयोऽपि भविष्यन्ति ।

३. संचयनवावज्ञान्दोलनस्यदृढ भविष्यति । शासन स्वयमपि किञ्चित्कार्यं करोतु । सचिनवावज्ञान्दोलनस्य वैधरूपेणापरोधरवावनेनाथो यत्तेषा सर्वेषामेव कार्याणामपरोधा मनेद् वैः सचिनवावज्ञान्दोलनो बलनाप्नोति ।

४. विदेशीयपञ्चागा विषये निश्चितमभूद्यत् सचिनवावज्ञान्दोलनापरोधे ब्रिटिशवस्त्रानां बहिष्कारो राजनीतिज्ञान्दोलनस्येण कार्ये समानयनं निश्चितरूपेणापरोधं मनेत् । अत एव ये सचिनान्दोलनस्येण ब्रिटिशवस्त्रानां क्रयविक्रयौ भवद्दयन्तस्ते यदीच्छेयुस्तदा पुनरप्यवाधरूपेण क्रयविक्रयौ कर्तुं शक्नुवन्ति ।

५ विदेशीयवस्तूना स्थाने भारतीयवस्तूना व्यवहार कर्तुं मयादीना व्यवहारावरोधार्थञ्च ये खलु कार्यकारका उपाया विद्यन्ते तेषां, सम्बन्धे निश्चितमिदमभूवदेतादृशा उपाया कार्ये नैवानेतन्त्या, ये राजकीय नियमोत्पन्न भवेत् ।

६. सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलसम्बन्धिनो ये नियमा प्रचालितास्ते सर्व एवावरुद्धा भवेयु ।

७. या सस्था नियमरहिता घोषितास्ता खलु पुनर्विधा भवेयु ।

८. सविनयावज्ञासम्बन्धिन सर्व एवाभियोगा समाप्ता भविष्यन्ति ।

९. ते सर्व एव चन्दिनो मुक्ता भविष्यन्ति, ये खलु सविनयाज्ञाभङ्ग सम्बन्धे चन्दिनो भूता ।

१०. जनेषु रुलग्ना सर्व एवाधिकदण्डा नैव गृहीता भविष्यन्ति । किन्तु गृहीतार्थिकदण्डा नैव प्रदत्ता भविष्यन्ति ।

११. सविनयावज्ञान्दोलने वेपान्चिद्विशिष्टस्थानवासिना व्ययेन ये सेनिना नियुक्तास्ते प्रान्तीयशासनाना निश्चयेन समुत्थापिता भविष्यन्ति । किन्तु जनेभ्यो गृहीता व्ययादधिका अप्यर्था नैव पुन प्रदत्ता भविष्यन्ति । किन्त्वगृहीता अगृहीता एव ।

१२ सविनयाज्ञाभङ्गान्दोलने गृहीता चलसम्पत्तिर्यत्रविक्रीता तदा परानर्तिता भविष्यति ।

१३ या ए विक्रीता, सा विक्रीतैव ।

१४ ये खु शासनायकर्माणि परित्यक्तवन्तस्तेषा रिक्तानि स्थानानि परिपूरितानि जातानि चेत्तदा पूर्वकार्यकरान् नैव नियोष्यति शासनम् ।

१५. देशस्य वर्तमानपरिस्थितिमवलोक्यत् शासन लक्षणनियमं परावर्तयितु नैत्रुञ्छति ।

१६. यदि क्षामेससस्था एतत्सामस्य नैव मानयिष्यति, तदा शासनं सर्वसाधारणजनरक्षार्थं यदुचितं भविष्यति, तदेव परिष्यति ।

इत्थं लाईवकिनेन सह मतेक्य कृत्वा महात्मा गांधी रथो द्विषादना-

वखे राजक यमनानान्नि.ससार । सर्व एव श्रोतनप्रभृतयोऽर्धरात्रिपर्यन्तं
गान्धिनः प्रत्यागमनकाश्या जागरणं विधाय मुता ।

महात्मा गान्धी तत्रागत्य श्रीरत्न समुत्थाप्य सर्वमेव मतैक्यत्रिपर्यं
कथितवान् । श्रुत्वा रत्नः सर्वेभ्यः त्रिपर्येषु सहमतो बभूव, किन्तु सर्वप्रथमं
लिलिते त्रिपर्ये महान् दुःखितो बभूव । स च तद्विपर्ययं कदापि
तत्परो नासीत् । तथापि तस्मिन्-घन्ये किमपि नैरानाचत्, दुष्चारैः
केवलम् ।

‘एतेन मतैक्येन युक्तप्रान्तीयदृष्टयेषु कौटुम्बः प्रभातो भविष्यति ।
करावरोधान्दोलन पूर्णतया सफ-रमासीत् । शासनेन सह छगिन्सामञ्जस्येन
करावरोधान्दोलनमेव त्रिलय गमिष्यति । विलेने चान्दोलने राजनीतिकाधार
एव नश्येत् । पुनः कृपका इदानींमार्थिकत्रिपर्ये किमपि टातुमसमर्था ।
एतदर्थमेव किमस्माभिर्नये यावत् आन्दोलन त्रिपर्ये ? किं पूर्णस्वाधी
नतायाः प्रगतानोऽपि एतदर्थमेवाभूत् ?’ इत्थं त्रिचारयन्नेव श्रीरत्न. गोपा
रात्रि निनाय ।

यद्यपि महात्मा गान्धी लार्डप्रथमस्य पुस्तः कृपकाशानसामर्थ्यं कथि
तवान्, किन्तु तेनाक्तं यत् प्रान्तीयशासन स्वयमेव कृपकाणां दुःख दूरीकर्तुं
विचारयिष्यतीति ।

कराची-कांग्रेसविशेषणम्

तदनन्तरमेव कराचीमहानगरे बल्लभभाईपटेलस्याध्यक्षत्वे कांग्रेसविशेषणमजायत । इदमविशेषणं शोकानन्दपरिपूर्णमासीत् । तत्पूर्वमेव पञ्जाबप्रान्ते भगतसिंह राजगुरु शुकदेवनामकास्त्रयो भारतीययुवान्, स्वातन्त्र्यसंग्रामे श्रेयसाङ्गैः शूलमारोपिताः । तेषां कृतं शास्त्रप्रस्तावः पारितो बभूव । कालकवल्लिनानां मुक्तामणिप्रभृतिवैशभक्तानां कृतेऽप्यन्ये, शोकप्रस्तावः पारितो बभूव । कारागारगतानां बन्दिनां कृतेऽप्यपरः प्रस्तावः पारितः समभूत् । सर्वसाधारणजनानां श्रमिकवर्गाणां चाधिकारे करव्यययोरधिकारविषये आधिक्यामाजिकविषये चानेके प्रस्तावाः पारिता बभूवुः ।

कराची कांग्रेसविशेषणनावसरे एव वानपुरनगरे-हिन्दूमुहम्मदीययोः परस्परं महान्ग्रहं समभूत् । तस्मिन् बहवो हिन्दवो मुहम्मदीयाश्च मृताः । तत्र नारीदेवायि ताटडी प्रतोली, यस्यां परस्परं कलहो नाभूत् । तथ्यमिदमासीद्यन् सत्सार्थं भगतसिंहे शूलमारोपिते वानपुरे कर्मविरामं कर्तुं सर्वत्रैव घोषणा समभूत् । हिन्दवः कर्मविरामं कृतवन्त, किन्तु मुहम्मदीयाः शार्पाणि कुर्वन्त एवासन् । दृष्ट्वेदं हिन्दवो रुष्टाः । हिन्दूनां व्यापारस्थानं भ्रष्टीकुर्वन्तो मुहम्मदीयास्तेषां गोदेषु अग्निं चिधिषुः । तेन हताहतयोरग्नि-काण्डस्य च सन्ध्या वृद्धि गता । हिन्दू मुहम्मदीययोः परस्परं मलिनप्रयासं कृषाणो गणेशशंकरविद्यार्थी मुहम्मदीयैर्वाहितः ।

मुक्तप्रान्तीयजनानां प्रियवाचं गणेशशंकरविद्यार्थिनं कराची कांग्रेसविशेषणने सम्मिलिताः सहस्रशो जनाः जानन्ति स्म । 'परमनिर्भयो बुद्धिमान् विचारशीलो धार्मी च गणेशशंकरः स्वकीयं जीवनं तृणमिव मत्वा हिन्दू-मुहम्मदीययोर्मैत्रेय्याय मुहम्मदीयानां समूहे गतो धर्मान्धैर्मुहम्मदीयैर्वाहितः' इत्यमिदं ध्रुत्वा मुक्तप्रान्तीयप्रतिनिधयः, कराचीकांग्रेसे शोकसंगरे निमग्नाः ।

लङ्कायां श्रीरत्नस्य विश्रामः

दिल्लीनगर्यां सम्पन्नाया इरविन-गान्धीवाताया अगसरे कराची-महाविदेदने च विशीपकारंभारजहनादस्त्रस्थः श्रीरत्नो विश्रान्तिलाभार्थं परन्या सह रङ्गा जगान । विशाले भारते यत्रापि य गच्छति न्न, तत्रैव काप्रेसकार्यवर्तारो मिलित्वा अमुं कार्यन्यग्रं कुर्वन्ति न्न । अत एव तेन लङ्काया विश्रामकरणं विचारितम् । किन्तु तत्रापि कृपकरुकरराष्ट्रिय-सभानाः सदम्या आगच्छन्त एवासन् ।

तत्र रत्नो प्रसिद्धस्थानानि ऐतिहासिकानि वस्तूनि दृष्ट्वा महान्तं मोदनापेदे । अनुराधापुरे शान्ता नुशोमिता वात्सल्यमयी प्राचीनानेका बुद्धमूर्तिं मिलोक्य रत्नस्य चेतः परना शान्तिं प्राप । बौद्धमतेषु शान्तान् निश्चलान् बौद्धमिश्रश्चापि मिलोक्य स भृशं समाहितो बभूव । इत्थं कियत्कालं लङ्काया विश्रम्य श्रीरत्नः पुनर्दम्बदेनगरं स आगतवान् ।

अत्रान्तरे भवदेशं गतनानिरविनः । तन्स्थाने समागतवाध लार्डप्रधानो भूत्वा विद्विगडनः । इरविनेन सह मर्तयै सम्पन्ने सत्यपि द्यासन सर्वत्रै-यात्याचारं कुर्वन्नेजासौत् ।

द्वितीयगोलमञ्च-परिपत्, तद्भूमिका च

एकदा श्रीगान्धी महात्मा शिमलाया गत्वा राज्यकर्मचारिणामन्याय-व्यवहाराणां वार्ता भारतशासनसमीपे निवेदितवान् । पुनर्बम्बईमण्डलाधीशस्य सन्निधे पत्र लिखित्वा तस्य प्रतिलिपिर्बम्बई-शासनसमीपेऽपि प्रेषितवान् । किन्तु उभयोः शासनयोः उत्तरमसन्तोपजनकमेवासीत् । शिमलाया गान्धिना सह धीररत्नोऽपि आसीत् । तेनापि शासकैः सह वार्ता कृता ।

एतस्मिन्समये महात्मा गान्धी द्वितीयगोलमञ्चपरिपदि लन्दने गच्छेन्न वेति विषयोऽपि काग्रेसस्य समक्षे समुपस्थित आसीत् । भूतपूर्व-सामञ्जस्यविषये भारतीयशासनेन सहापि पत्र-व्यवहारो बभूव । भारतीयशासनस्य गृहमन्त्रिण इमर्सनसाहबस्य समीपेऽप्येकं पत्र प्रेषयत् श्रीगान्धी । उत्तररूपेण तेन लिखितं यत् भारतीयशासनेन ध्याख्यानिर्णायकं मण्डलप्रश्नयोर्विषये पूर्णतया विचारितम् । भरद्वागितेषु तेषु विषयेषु शासनं पूर्णं ध्यानमदान्, यान् विषयान् भवानस्यामेव श्रेण्या मानयति । सहैव तेन इदमपि ध्यानं यदेतेषु विषयेषु निर्णायकमण्डलस्य कारस्य परिणामः शासनस्य कृते गहनतमं विषये पात एव मविष्यति । भवान् स्वयमेव मानयिष्यति यत् शासनस्य कृते तादृश्या करवा अपि व्यवस्थायाः स्वीकरणं मसम्भवं येन शासनमेव निहतं भवेत्, न्यायालयसीम्नसि प्रवेशः स्यादिति ।

उत्तरेणानेन स्पुटमभवत् यन्मतेकयं सर्वथा निःसारम् । मम्बईशासनस्य इमर्सनसाहबस्य चोत्तराभ्यां महारत्ना गान्धी द्वितीयगोलमञ्चपरिपदि-लन्दने गन्तुमसमर्था बभूव । पुनः दूरध्वनिद्वारेण लाहोरेलिङ्गटने साधारणतः

मियेष गान्धी । प्राप्यानुमतिं स श्रीरत्नेन सहैव शिमलाया तेन सह
वार्तालापं चकार ।

द्वितीया गोलमञ्चपरिपत्

तदनन्तरमेव गान्धी काँग्रेसप्रतिनिधिभूत्वा द्वितीयगोलमञ्चपरिपदि
गन्तुं निश्चितवान् । बम्बईनगर यात्रामोहनदासगान्धिनो सह श्रीरत्नाऽपि
जगाम । लन्दनं गन्तुं पोते गान्धिनो समुपदेश्य श्रीरत्नस्तारापुरीभागो
ष्य राध्द्वयसम्मणि संग्रहो बभूव ।

द्वितीयगोलमञ्चपरिपदोऽधिवेशने भाषणं कुर्वन् महात्मा गान्धी
इत्थमुक्तवान्—“नान्ति खल्वयं मे भ्रमो यत् स्वतन्त्रता वादयिनादाभ्या
संविचर्चया वा मिलिष्यति । किन्त्वदमस्यै कथयिष्यामि यत् परिपत्सु
समितियु या समूहस्य निर्णयस्य निकषो बहुमतं चेतदा परिपदः संयोजना
तादृशीना समितोना निर्णये बहुजनसम्मतिरत्रेति कथं लिखन्ति ? विरुद्धं मतं
ददानस्यैऽस्य नामोल्लेखोऽपि न क्रियते । स खल्वेकः कः ? किमत्रो-
पस्थिताना दलाना मध्ये काँग्रेससंस्था एकं दलं वर्तते ?

“मया तु कथितपूर्वं यत् शतसंख्यरुजमाना मध्ये पञ्चाशीतिजनाना
काँग्रेससंस्थैः प्रतिनिधित्वं करोति । इदानीमपि साधिनारं कथयामि यत्
काँग्रेससंस्था राज्ञां सामन्ताना शिक्षितानान्च प्रतिनिधित्वं करोति । अन्ये
प्रतिनिधयो दलविरोधानामेव प्रतिनिधयः । काँग्रेस एवैतादृशी संस्था या
सखल सम्प्रदायवादाद् दूरे वर्तते । एतस्य मन्चः सर्वेषामेव हृते समुद्गाहितो-
ऽस्ति । तथापि भवन्त इमानेकदलेष्वेवं दलं नानितन्त्रः ! किन्तु कदापि
इदं नैव विस्मर्तं यं यत् काँग्रेस एव तादृशी संस्था, यया कश्चित् कार्यकारी
निर्णयो भवेत् । कतिपय एवमनुभवन्तोऽप्यासन् यत् काँग्रेससंस्था सनानं
शासनं चालयितुं प्रयतते । यदि सा हिंसकसङ्ग विपपूर्णचपकगुलिका-
कुन्तादीना मार्गमपहाय अहिंसकं शासनं चालयितुं शक्नोति, तदा
को ह्यमन्यायः ?

“सत्यमिदं यत् कलिजलापीप्रतिष्ठानोपरि एकः कलङ्कः संलग्नः ।
किन्तु यदैव तद्भार्ताविषये पौरप्रतिष्ठानसदस्यस्य ध्यानमाकृष्टं तदैव तेन
स्वापराधः स्वीकृतः, यथोचित परिमार्जनमपि कृतम् । काग्रेसंस्था हिंसा
विहायाहिंसा मानयति । अत एव सजिनयावशान्दोलनं तथा परिचालयते ।
इदमपि शासनेन वरदानं नैव मानितम् । किन्तु तत् तद्विरोधोऽपि कर्तुं
नाशकनोत् । स्वयं जेनरल्समट्स्सहयोगेऽपि नान ६ मोऽभवत् । बोससद्वार-
दोस्त्री सत्याग्रहः सन्नीभभूवेति लार्डेचेम्सफोर्टोऽपि स्वीकरोति । लार्डेन
इरविनेन नूतनाध्यादेशैर्देश पूर्णं सतापितः, किन्त्वसौ साफल्यं नैवाप्तवान् ।

“इच्छाम्यहं यद् यथासमयं भवतापि ज्ञायता काग्रेसस्य किमस्ति ध्येय-
मिति । परमात्मनः कृतेऽपि द्विप्रष्टवर्षदेशीयस्य विशेषतः कृशगात्रस्य
ममापि अरुणः प्रदातव्यः । यस्याः सस्थाया प्रतिनिधिरहमस्मि, तस्यै
मक्षञ्च स्वहृदयकीणे किञ्चित्स्थानं दीयताम् ।

“यद्यपि भवन्तो मयि विश्वसन्ति, किन्तु काग्रेसेऽविश्वास एव भवताम् ।
पर क्षणार्थमपि तस्याः भिन्न मा मा मानयन्तु, यस्या अहं समुद्रस्त्रैरो किन्दु-
रिवास्मि । अहं काग्रेससस्थाया अतीव लघुरस्मि । यदि भवान् मयि विश्वासं
कृत्वा किमपि स्थानं दद्यात्, तदा भवन्तमामन्त्रये यत् काग्रेससंस्थायामपि
विश्वासः ज्ञेयताम् । अन्यथा मयि विश्वासो व-ध्यो भवेत् । काग्रेसस्थया
योऽधिकार, प्रदत्तस्तदतिरिक्तो नास्ति कोऽप्यधिकारो मत्पार्श्वे । यदि भवान्
काग्रेसप्रतिष्ठानकुलं कार्यं न करिष्यति, तदा आतङ्कवादमैव नमस्कुरिष्यति ।
तदा तदातङ्कवादशमनाय भवत आतङ्कवादस्य काप्यावश्यकता नैव
भविष्यति ।

“किं भवानिदं नैव द्रश्यति यदहं गोधूमप्रपटीं विहाय स्वतन्त्रताप्रपटी-
मिच्छामि । यावच्च स्वतन्त्रता नैव मिलिष्यति, तावद्देशेऽनेके जनाः स्वयम-
शान्ता देशमप्यशान्तं करिष्यन्ति” इति ।

गोल्मन्चपरिषद अविवेशने समुपस्थितानां सभ्यानां मध्ये मोहनदास
एवैको धीतापोंत्तरीयो यष्टिकाधारी सहजमनुमीयमान आसीत् । सामन्त्रस्या-

न्येषणार्थमनेके उपायास्तेन कृताः । तत्र च परिपदि भारतीयभूपाना मुहम्मदीयानामन्येषाञ्च प्रतिनिधय आसन् । मुहम्मदीयप्रतिनिधिद्वारा साम्प्रदायिकभावपरिदूषो यो हि विचारः प्रकटीभूतः, तद्विरुद्ध तत्रैव महात्ना गान्धी तरितमेव स्वीयामप्रसन्नता प्रकटीकृतवान् । गान्धिनोऽन्येषाञ्च राष्ट्रियविचारशालिना मुहम्मदीयानामेष विचार आसीद् यन्मुहम्मदीयाना विचारः स्वतन्त्रतायाः प्रतिकूलो वर्तते । तथापि त एव कथितवन्तो यन्मुहम्मदीयाना साम्प्रदायिकविचार मानितुं वयं तत्पराः, यदि नाम तैः-
ऽस्मान् राजनातिकविचारे याग दद्युः । किन्तु मुहम्मदीया गान्धिनः प्रस्तार्थं नैव स्वीकृतवन्तः । साम्प्रदायिकभावेन प्रचञ्चो राजनीतिकभाव एवासीत्तेषाम् ।

त्रिटिका शासनं गोलमन्त्रपरिपदि सदस्याना निर्वाचनमतीव चातुर्येण कृत्वा साम्प्रदायिकविचारकानेष तत्र संघटय्य परिपदं भ्रष्टगता चकार । एतदेवासाफल्यकारणं तस्याः । एतयैव कूटनात्या श्रेताङ्गाना साम्राज्यं पुनरपि स्थिरंभूतम् । तैः साम्प्रदायिकतायाः प्रद्वन एतादृशो मुख्यः कारित-
स्तस्या परिपदि, यस्मिन् कदापि तत्रोपस्थिताना मतीक्यं नाभूत् । इत्थं गोलमन्त्रपरिपदसकला जाता । मोहनदासोऽपि परावृत्त्य सम्पूर्णगरमागत-
वान् । लन्दनात्समागतं तं सहस्रो जना अभ्यनन्दयन् ।

कार्यसमितेः प्रस्तावः, पुनर्दमनञ्च

कार्यसमित्या गान्धिनो यूरोपयात्राया निषेध उत्तरप्रदेशे सीमाप्रान्ते प्रसारितनूतनाध्यादेशादुत्पन्नाया परिस्थितौ विचारात्परं यो हि प्रस्तावः पारितो भूव, तस्मिन् देशस्य घटनाया गान्धिनो लार्डप्रधान समीपे शीघ्रानामिसनादादिप्रेषणविषया शासकीयनीती अपरिवर्तननेन द्योतयन्ति । वङ्गीयातङ्कवादघटनाया अपि महती निन्दाभूत् कार्यसमितौ । गोलमञ्चपरिपदश्चर्चां कुर्वन्त सदस्या पूर्णस्वाधीनताया प्रस्तावं पारित-
यन्तः, कथितान्तश्च यद् लार्डप्रधानसकाद्यादि निमपि सन्तोषजनकमुत्तरं
नायास्यति, तदा कार्यसमितिः दिल्लीसामञ्जसमुच्छिन्नमेव मानयिष्यति ।
ततश्च पुनरपि सविनयाज्ञान्दोलन परिचालयितुं सा जनानामन्वयिष्यतीति ।

कार्यसमितेरादेशेन महात्मा गान्धी लार्डविलिंगटनस्य सविधे एक-
माशुप्रापकसंवादं प्रेषयामास । तस्योत्तरमपि समागतम् । पुनरसौ अपर-
माशुप्रापकसंवादं प्रेषयामास । तत्र श्रीगान्धी लिखितवान् यद् 'मम सार्थानां
कार्यज्ञान नास्ति मम, कथञ्चाह यूरोप आसम् । लार्डप्रधानेन यदुत्तरित
तत्तु न सद्भावस्य मिनतापूर्णव्यवहारस्य च पर्याप्तमुत्तरम् । स रजसु स्वकीय-
निर्णये पुनर्विचारं करोतु नाम । अहिंसा मम प्रथमाचारधर्मोऽस्ति । तथा
सविनयावज्ञान्दोलन न वेदतं जनानां जन्मसिद्धोऽधिकारः, किन्तु तत् सश-
स्त्रान्तरेपि पदं ग्रहीतुं शक्नोति । अत एवाह कदापि स्वाचारधर्मं नैव
परित्यक्ष्यामि । तत्पालनार्थं कार्यसमितेरेवं प्रस्तावं स्वीकृतवती । तस्य
प्रतिलिपिः प्रेष्यते मया । यदि लार्डप्रधानो मया सह वार्ताहरणमुपयोगी
मानयति, तदा वार्तालापपर्यन्तमेव प्रस्तावः प्रकाशितो नैव भवेत् । अत्र
पुनर्विचार्यतामिति ।

लाडवेन्थलनामकेन गोलमञ्चपरिपदो व्यापारिकसदस्येन सहापि श्रीगान्धिनो वार्ताया किमपि फलं नाभूत् । अनन्तरं श्रीगान्धिपटेलौ बन्दिनौ जातौ । श्रीरत्नश्च गान्धिनो गोलमञ्चपरिपद आगमनात्पूर्वमेव कारागारं गतवान् । भारतीयत्रिंशत्सहस्रजनैः सह कांग्रेसस्य प्रायेण सर्वे एव नेतारो बन्दिनो अभूवुः । श्वेताङ्गाः सर्वत्र भारते दमनचक्रं प्रचालितवन्तः ।

एतस्मिन् समये शासनेन चत्वारो नूतना अध्यादेशाः प्रचारिताः । ते च यथा—१. अत्रप्रमण्डलाधिकारिणामधिकारे वृद्धिः । २. सैनिकानां कृते व्यापकतमोऽधिकारः । ३. अभियोगं विनैव जनानां कन्दीकरणम् । ४. नागरिकाधिकारस्य समाप्तिश्च ।

अथ शासनं यदैवेच्छेत्तदा सूचतामन्तरैव धनेषु जनेषु च स्वाधिकारं संस्थापयितुं शक्नुयात् । श्रीरत्नमभियुक्तं विधाय द्विवर्षकृते कारागारदण्डं प्रादात् । कारागारनिवासी स यदा वदा स्वबान्धवैः सह मिलेत्तदा एकस्मात् कारागारादपरं कारागारम्, तस्माच्च तृतीयं कारागारं प्रापितः शासनेन । कारागाराल्लब्धमुक्तिरसौ मासपञ्चकमेव महिः स्थित्वा पुनः कारागारं गतः ।

हरिजनान्दोलनम् , गान्धिनोऽनशनञ्च

रेभ्योमेवडानलडसाहदस्य निर्णयेन असृश्यजातयो हिन्दूजातिभ्यः पृथग्भूताः । तेषां निर्वाचनस्य पृथगेव करणस्यादेनः प्रदत्तः शासनेन । कारागारनिवासी श्रीरत्नः श्रुत्वेदं वज्राघातसमं द्रुःक्षमाप । द्वितीय-गोलमन्चपरिपदि विपयस्यैतस्य चर्चां कृत्वा महात्मा गान्धी प्रोक्तवाना-सीन्— 'यदि कयापि रीत्याऽन्त्यजान् हिन्दूसमाजात्पृथक् परिष्यति शासनम् , तदाहं स्वप्राणास्त्यक्ष्यामी'नि । तदनुसारं तैर्नानशनं प्रारब्धम् ।

श्रीगान्धिनोऽनशनवृत्तं श्रुत्वा पञ्जरबद्धसिंह इव व्याकुलमना श्रीरत्नो विचारितवान् यत् यदि श्रीगान्धी अनशनव्रतेऽस्मिन् भरणमाप्स्यति तदाऽस्य देशस्य का गतिर्भविष्यति ? कोऽस्मान् समुचितं मार्गं प्रदर्शयिष्यति ? कस्य सन्निधे गत्वा स्वीयं विचारमहं प्रकटयिष्ये ? भारतस्य भविष्यदन्धकाराच्छन्न-मेव प्रतिभाति । किं करोमि, कं गच्छामि ! यथं कारागारबद्धस्य ममान-शनव्रतधारिणो तेन साक्षात्कारो भवेदिति ।

उपवासस्य प्रथमदिवस एव कारागारान्मुक्तो महात्मा गान्धी पूना-नगरस्थसर्वरक्षिकाया संस्थापितः शासनेन । तत्र च तत्रय सन्निधे ससारस्य सर्वमागेभ्यः सहानुभूतिसूचकानि पत्राणि समागतानि । स्वसकल्पपरित्यागार्थं बहवो जनास्तं प्रार्थितवन्तः । किन्तु स्वसिद्धान्तेऽचलोऽसौ कस्यापि किमपि नैव श्रुत्वा । स प्रभृतयः कतिपयनेतारस्तस्य कारागामुक्त्यर्थं प्रयतमाना बभूवुः । कायेससदस्या अपि शासनेन सह रामज्ञस्यार्थं प्रदत्तं कृतवन्तः ।

लन्दने देशबन्धु एण्ड्रूज पोलक लेन्सबरीप्रभृतयोऽपि श्वेताङ्गानामेत-स्मिन्निवश्ये ध्यानमाकृष्टवन्तः । एवस्था विजय्या प्रभावशालिना लन्दन-

निवासिना हस्ताक्षराणि कृत्वा प्रार्थनापि संवृत्ता श्रीगान्धिनः प्राण-
रक्षार्थम् ।

भारतेऽपि निश्चिते एकरिमन्दिने सर्वे जनाः प्रार्थनागुपवासञ्च
कृतवन्तः । गान्धिन उपवासस्य प्रभावः सर्वत्र देशे संभूतः । चम्पईनगरे बहु-
भिर्जनैरेका परिपत्संधट्टिता, सा च पुनः पूनाया गता । एतस्यानस्पृश्यतेता
अभेदकरः शीघ्रमेव सम्मिलितो बभूव । पण्डितमदनमोहनमालात्रोयचनश्याम-
दासविडलाऽमृतलालाक्षर - पटेल जयहरामवेदर - राजेन्द्रप्रसादप्रभृतय
एकत्रिता भूत्वा पूनाशामेकरिम-परिपने स्वकीयं हस्ताक्षरं कृतवन्तः ।
दलितजातयोऽपि पृथङ्निर्वाचनात् परावृत्ताः । उच्चजातयोऽपि तेभ्यः
संरक्षणं प्रदत्तवन्तः । निश्चितं बभूव यदेतत् सामञ्जस्यं तावत्सुम्भिरं तिष्ठे-
द्यावत् सर्वेषां विचारे पूर्णं परिवर्तनं न भवेत् । दलितजातीनां प्रारम्भिक-
निर्वाचनं दशवर्षाणि यावत्पृथग्भवेत् । ब्रिटिश-शासनमपि पूनानिश्चये
स्वीकृतवान् । पूना निश्चयेन दलितजातयोऽपि राज्यसभायां द्विगुणं स्थानं
प्राप्य कृतज्ञा बभूवुः ।

अथ महात्मा गान्धी महति जनसम्मर्दे स्वकीयानन्दनं परित्यज्य दलित-
जातीनां 'हरिजने'ति नामकरणं चकार । 'हरिजनसेवकसंघो'ऽपि स्थापितः ।
'हरिजनसेवक'नाम्नी पत्रिकापि प्रकाशिता मोहनदासगान्धिना । हरिजन-
सेवक संघस्य सभापतिर्पनश्यामदासविडलामहोदयः, मन्त्रिप्रधानोऽमृत-
लालाक्षरश्चाभूताम् ।

यदैव रतनः शारागारान्दुनिमिषुत्प्राप्तः, तदैव भारते सविनयाशा-
सद्गान्दोलनस्य नूतनं रूपमभूत् । तत्सञ्चालनार्थं गुजरातप्रदेशे ग.अन्
महात्मना गन्धी पुनर्यन्दीभूत्वा यस्वदाकारागां जगाम ।

शारेसनहासभा यद्यपि शासनेन अदेषा घोषिता, तथापि तस्या
अधिदेशाननेतस्मिन्नेव सनये दलितजाताया बभूव । अधिदेशनं गच्छन्-
कतिपये जना मार्गं एव चन्दिनो जाताः । दलितजाताया वनिपदेपु हगुड-

प्रहासेऽपि बभूव । इत्थमन्यायपूर्णव्यवहारे कृतेऽपि शासनेन यथाकथञ्चित् कलिकातायामैवाधिवेशन सम्पन्नम् ।

कांग्रेसस्य बलिकाताधिवेशनानन्तरं शीघ्रमेव नूतनायामैकस्या घटनाया हरिजनान्दोलने कार्यकर्तृणा संख्या वृद्धिं गता । एतेषा कार्यकर्तृणा पवित्रतापूर्वकं कार्यकरणार्थं महात्मा गान्धी एकविंशतिदिवसपर्यन्तमुपवासस्य पुनरपि प्रतिज्ञा चकार । स उक्तवान् यदहं स्वकीयमात्मानं सार्थानाञ्चात्मानं पवित्रीकर्तुमेव असुमुपवासं प्रारब्धवान् । अनन्तरं शासनेनैका विशतिः प्रसारिता यस्यामीदृशी घोषणासीद् यद् गान्धिन उपवासस्य उद्देश्यं विचार्यं शासनं तं मोचयतीति ।

मुक्त्यनन्तरं गान्धिनो घोषणानुसारं षट्सप्ताहपर्यन्तं सत्याग्रहः स्थगितो बभूव । तदनन्तरमेवैकस्या शासकीयविज्ञप्त्या निम्नलिखितो विचारः उद्घोषितो यत् शासनमेतरिमन्विषये राष्ट्रियसभया सह सामञ्जस्यार्थं नैव प्रस्तुतम् । सत्याग्रहस्थगनेन ताः प्रतिज्ञा नैव परिपूर्णाः, या भन्दिना मुक्त्यर्थं प्रस्तुता वर्तन्ते ।

अथैतस्मिन्नेव समये वियेनात् एका विशतिः प्रसारिता बभूव, यस्या विट्ठलभाईपटेल सुभाषचन्द्रबोसयोर्हस्ताक्षरमासीत् । विशप्त्या लिखितमासीत् यदावयोः सम्प्रत्या महात्मा गान्धी राजनीतावसफलो बभूव । अत एव समागतोऽवसरो यदस्माभिर्नवसिद्धान्तानुसारं नूतनमुपायमवलम्ब्य कांग्रेसकार्यं कर्तव्यं तत्र परिवर्तनञ्च विधेयम् । गान्धित आशेषं स्वर्णं या ललु तस्य जीवनसिद्धान्तेन सङ्गता न भवेत् । यदि कांग्रेसे न्ययमेव आमूलं परिवर्तनं भवेत्तदाऽतीव सुन्दरम्, नो चेत्तस्मिन्नेव उप-निवारवतामेका नूतना संस्था प्रकटीभवेदिति ।

एष ललु प्रथमोऽवसरो यदा गान्धिन उपरि समाक्षेपोऽभूत् । महात्मा-ऽयं षष्टारसरेऽपि समाप्तेचानामिमां श्रुत्वा सन्तोषमेवाप्तवान् ।

तदनन्तरं पूनायामेका परिपदाहूता, यस्यां सामूहिकसत्याग्रहमार्ग-मपहाय ध्यक्तिगतसत्याग्रहस्य निश्चयोऽभूत् । ध्यक्तिगतसत्याग्रहस्य निश्चये

श्रीरत्नः प्रोक्तवान्—‘प्रभो ! अनशनद्वारा प्राणत्यागेन को स्वामः ? नूतनमनशनद्वारा प्राणोत्सर्गो विचारशून्याना कदर्याणा बालिशाना कार्यम् । अन्यच्च, इदानीं काग्रेससंस्था अरैधा घोषिताऽस्ति । संकट-कालेऽस्मिन् काग्रेस-परित्यागोऽनुचित एव । हरिजनसेवाकार्यं पुनः कर्तव्यमेवेति ।

महात्मा गान्धी श्रीरत्नवचनं श्रुत्वा परमप्रसन्नो भूत्वा हरिजन-सेवाया दत्तात्रयानो बभूव । अनन्तरं दशमाप्तवर्षन्तं देशे भ्रमणं कृत्वा तेनाष्टलक्षशुद्धा एङ्गरीकृता, मद्रासप्रान्ते कतिपयमन्दिराणा हरिजन-प्रवेशार्थमुद्घाटने साफल्यमासादितम् । श्रीरत्नश्च वार्तालापं कृत्वा तारापरीगाजशाम ।

रत्नस्य भूकम्प-पीडितानां सेवा

अयैकस्मिन्दिवसे देशभक्तिपरिपूर्णहृदयः धीरत्नः स्ववर्मपत्न्या रमाया-
 श्चिन्तित्सासम्बन्धिसम्मत्यर्थं सविनयाशाभद्रान्दोलने प्रातःकृष्टैर्बर्त्नीयैः सह
 सहायुभूतिप्रकाशनार्थं प्राचीनमित्रैः सह वार्ताकरणार्थं च कलिकाता गन्तुमु-
 च्यतः । प्रायेण दिवसस्यैववादनसमये युक्तप्रान्तीयदृषकैः सह मित्रिणा वार्तां
 वृत्तं स स्वभवनस्वैकभोगे स्थित आसीत् । रमा कलिकातागमनार्थं
 सर्वाणि वस्तुन्यैः मित्रानि वृत्तंती अभूव । सहसा तैः प्यानध्यनिरिवैरो
 ध्वनिः समुदतिष्ठत् । सर्वतः सश्रूयमाणध्वनिता आश्चर्यचञ्चितः श्रीरत्ना
 पिचारितवान् यन् तैः प्यान छापि नैव दृश्यते, पुनः कथमेतादृशो ध्वनिः
 सर्वतः सश्रूयत इति । तापदेव धीरत्नः भयनमन्यान्यपि च भयनानि
 स्थानानि विद्युत्स्तम्भान् वृक्षादींश्च प्रकम्पितानवलोक्य भूमिकम्पोऽयमिति
 निश्चितवान् । भूमिकम्पस्याननुभवी धैर्यशाली चासी भूमिकम्पोऽयमिति
 मत्वापि कृपकैः सह वार्तां वृत्तंनेव तस्थी । सहस्रेण शीघ्रं बहिरागच्छेति
 स्वमातृस्वल्ः शब्दं श्रुत्वा, किन्तु शय्यासीना वृद्धा मातरं प्रिया पत्नोऽव
 विहाय स बहिरागन्तु नैवैच्छत् । निश्चित् णम्प्यायी भूमिकम्पाऽयं बिहार
 प्रदेशस्य सर्वमाशमेव धर्तुं क्षमो भवेदिति स कल्पयितुमेव न शक्यत् ।

पूर्वनिश्चयानुसारं तस्यामेव सन्ध्यायामसौ चापद्यमानेन बिहारप्रदेशस्य
 दक्षिणभागामात्रेण कलिकाता प्रस्थितवान् स्वपत्न्या रमया सह । तत्र
 कलिकातायानातद्वृत्तादिनामुद्दिश्य लिखितु उभातु मापणं प्रदाय ज्ञान्ति
 निनेतनस्यकवीन्द्ररवीन्द्रस्य दर्शनं विधाय तारापुरी परानर्तनानोऽपी

भूमिकम्पपीडितानां साहाय्यार्थं तद्विषये विचारार्थञ्च बाणपयानादवतीर्थं
पाटलिपुत्रं एवावतस्थे ।

भूमिकम्पे दशलक्षगृहाणि विनष्टानि । पञ्चपष्टिसहस्रसंख्यकाः
कृपास्तटानाश्च भग्ना विनष्टाश्च बभूवुः । प्रायेण दशलक्ष बीघापरिमिता
वृषिभूमिः सैकतमयी ऊसरा जाता । ए०स्मिन्समये श्रीरत्नस्य विहारगमन-
मन्त्रशिष्टानां विहारवासिनां वृत्ते शुष्यमाणजलतटाकस्थितानां त्रियमाणानां
मीनानामकस्मात् जलोपलब्धिरिवाभूत् । आगत्य पाटलिपुत्रेऽसौ निवासार्थं
स्वश्यालकस्य गृहं जगाम । किन्तु श्यालकादयः भूमिकम्पेन विनष्टे गृहे
कुटीं निर्माय निवसन्त आसन् । तत्रैव श्रीरत्नोऽपि निवासं चक्रे ।

अपरेशुरसौ राजेन्द्रप्रसादेन सह विहारवाटिकाभूतं मुजफ्फरपुरं
जगाम । तत्र गृहविहीनानां बहिर्वसतां ध्यथा केनापि त्यक्तकारुण्येन
भयङ्करेण दैत्येन विनाशितानीव आबालवृद्धस्त्रीजनसहितानि गृहाणि
व्यापि गृहेभ्योऽप्युपरि समुत्थितान् राजमार्गान् भग्नानां राजमार्गाणां गर्तेभ्यः
समुच्छलन्तीं निःसरन्तीञ्च सैकतमयीं जलधारां जलधारायां मृतान-
संख्यान् मानवान् पशून् च व्यापि क्रोशपर्यन्तमर्षक्रोशपर्यन्तं सैकतजलमयेषु
वा तटानेषु संख्यज्जालामुखीमुखविस्तारानिव विशालान् गर्तान् विलोक्य
विधवानामातंताटं मृतमातृपितृकानां शिशूनां मन्दनं बुभुक्षितानां भय-
भीतानां चीत्कारञ्च दृष्ट्वा श्रुत्वा च महति शोकसागरे निमग्नः कादम्ब्य-
परिपूर्णः धीरत्नः स्वदधुधारो बभूव ।

तस्मिन् स्थाने वायुयानद्वारा भ्रमन्तः श्वेताङ्गा भयानकानि दृश्यानि
त्रिलोक्ये उत्तरीयप्रासस्य सुदक्षेत्राणीव इमान्यपि सन्तीत्यमुवन् ।

धीरत्नः स्वमनसि विचारितवान् यद् भूमिकम्पः पूर्वं पादशोभया बभूव,
येन दण्डायमाना मानवाः पृथिव्या पतिता । अनन्तरमूर्ध्वाधोगतिभ्यां
वर्धमानाभाभूत् । भूमिकम्पसमये गताधिकानामाकारो समुत्पत्ता वायुयानानां
ध्वनिरिवैको ध्वनिर्जनैः पूर्वं ध्रुतः, पूर्वम् तदनन्तरमसंख्यस्थानेषु गर्तेभ्यः
समुच्छलन्त्यो जलधाराः प्रादुर्बभूवुः ।

ये लल्लवेतत्पूर्वे दृश्यं दृष्टवन्तस्ते महाप्रलयो भवतीति मेनिरे । नगेषु उच्चाट्टालिङ्गानां पतनैः पृथ्वीं प्रस्फोट्य जलधाराप्रवहणै स्तीव्रवायुमण्डलैश्च समीपस्थान्यपि वस्नुनि द्रुष्टुमसमर्था अभूवन् जनाः । श्राग्धेतादृशं धूल्याच्छादनं नासीत्, किन्तु तत्र दर्शकानामेताभावः । जीविता अपि मानवात्मजातीय जस्ताः भयात्कम्पमाना भूदियु पतिताः ।

एको दशयपदेशीयो बालको भूमिकम्पदिवसात् दशदिवसानन्तरं भूमि रानित्वा जनैर्निष्कासितः । स च व्रस्तश्चकितश्चासीत् । यदासौ भूमिकम्प-
स्फुटितगतंमध्ये पतितस्तदुपरि च इष्टकाः पतन्त्यो बभूवुस्तदा महाप्रलयो जात इति मेने । तस्य सर्व एव बान्धवा मृताः, अवशिष्टः स एफानी एवासीत् । मुजफ्फरपुरे प्रत्यष्ट क्रभूकम्पसमये एवैका बालिका समुत्पन्ना । तस्याः पिता मृतो माता च जीवितासीत् । जनास्तत्राम 'कम्पोकुमारी' इति वृत्तवन्तः । नेपालसीमनः पर्वन्तं भ्रमन् धीरत्नो जनानां सर्वथा निराश्रयत्ववन्तोऽत्र महान्तं वेदमातनान् ।

उत्तरविहारदशा निरीक्ष्य दक्षिणविहारे भूकम्पप्रलयप्रस्तं विधाम्म-
मरणं प्रायेण मृतसर्मानघं समाप्तसमाचत्वराजदार्म-निर्भरश्रीमथानं पतिनदेवमन्दिरं विनष्टवाटिकं विधवार्तनादनिनादितं विधुरचिन्ताप्रस्तं शिशुनन्दनकक्षणं भूगर्तस्थितमानवशवसम्पन्नं नरञ्कालमयङ्करं महा-
रत्नशानमिन् मुक्तेरनगरं ददसं श्रीरत्नः ।

भूमिकम्पस्य सर्वच्छेत्रेषु सर्व एव जना अमानप्रस्ता व्याकुलीभूता वादसाहाय्यनरेक्षानागाश्चासन् । साहाय्यार्थनागता विहारवाचिनः स्वयमेव भयभक्ता आनङ्कप्रस्ताश्रम्येषु स्वादेश प्रकाशयन् आसन् । त्रिन्तन्व-
प्रदेशेभ्यः समागतानां मनसि नशान् सेनाभाव आसीत् । कार्यकर्त्ता
संस्थाना मध्ये पुनः परस्परं सहयोगामात्र एव परिलिङ्गोऽभूत् ।

एकस्मिन् दिवसे तनिश्रेण भूमि रानित्वा मृतान् मानान् निष्कासयन्
ससार्थे धीरत्नमवलोक्य अन्येऽपि बहवो जनास्तत्र प्रवृत्ताः । कानिचान
महात्सामः समभूत् । धीरत्नस्य भूमिजननसमये एषा मृता बालिका

भूमिकम्पपीडिताना साहाय्यार्थं तद्विषये विचारार्थञ्च बाणपयानादवर्तार्थं पाटलिपुत्र एवावतस्थे ।

भूमिकम्पे दशलक्षगृहाणि विनष्टानि । पञ्चपष्टिसहस्ररयवाः कृपास्तटाकाश्च भग्ना विनष्टाश्च बभूवुः । प्रायेण दशलक्ष वीघापपरिमिता वृषिभूमिः सैक्तमयी ऊसरा जाता । ए०स्मिन्समये श्रीरत्नस्य विहाररागमन-मवशिष्टाना विहारवासिना कृते शुष्यमाणजलतटाकस्थिताना म्रियमाणाना मीनानामकस्मात् जलोपलब्धिरिवाभूत् । आगत्य पाटलिपुत्रेऽपीं निवासार्थं स्वद्यालकस्य गृहं जगाम । किन्तु इयालकादयः भूमिकम्पेन विनष्टे गृहे कुर्वा निमाय निवसन्त आसन् । तत्रैव श्रीरत्नाऽपि निवासं चक्रे ।

अपरेद्युरपी राजेन्द्रप्रसादेन सह विहारवाटिकाभूतं मुजफ्फरपुरं जगाम । तत्र गृहविहीनाना बहिर्बसता व्यथा केनापि त्यक्तकारण्येन भयङ्करेण दैत्येन विनाशितानीव आचालवृद्धस्त्रीजनसहितानि गृहाणि क्वापि गृहेभ्योऽप्युपरि समुत्थितान् राजमार्गान् भग्नानां राजमार्गाणां गतेभ्यः समुच्छ्रान्तीं नि.सरन्तीञ्च सैक्तमयीं जलधारा जलधाराया मृतान-सख्यानं मानवान् पशूश्च क्वापि क्रोशपर्यन्तमर्धक्रोशपर्यन्तं सैक्तजलमयेषु या तटानेष्वसंख्यज्जालानुत्पीमुसविस्तारानिव विशालान् गर्तान् विलोक्य विधवानामातंनार्तं मृतमातृपितृकानां शिशूना क्रन्दनं युभुक्षितानां भय-भीतानां चीत्कारञ्च दृष्ट्वा श्रुत्या च महति शोकसागरे निमग्नः कारण्य-परिपूर्णः धीरत्नः सचदश्रुधारो बभूव ।

तस्मिन् स्थाने वायुयानद्वारा भ्रमन्तः श्वेताङ्गा भयानकानि दृश्यानि त्रिलोक्यं उत्तरीयभासस्य युद्धक्षेत्राणीव इमान्यपि सन्तीत्यद्भुतम् ।

धीरत्नः स्वमनसि विचारितवान् यद् भूमिकम्पः पूर्वं पादशोभां बभूव, येन दण्डायमाना मानवाः पृथिवा पतिता । अनन्तरमूर्ध्वाधोगतिभ्यां वर्षमानश्चाभूत् । भूमिकम्पसमये शताधिकानामाकाशे समुत्पतता वायुयानानां धनिरिवैकी ध्वनिर्जनैः पूर्वं ध्रुवः, पूर्वम् तदनन्तरमसंख्यस्थानेषु गतेभ्यः समुच्छ्रान्तयो जलधाराः प्रादुर्बभूवुः ।

ये खल्वेतदर्थं हृदयं दृष्टवन्तस्ते महाप्रलयो भवतीति मेनिरे । नगेषु उब्नाट्यालिङ्गानां पतनैः पृथ्वीं प्ररफोत्थ्य जलधाराप्रवहणे स्तोत्रयायुमण्डलैश्च सनीपरधान्यपि बलूनि द्रष्टुमसमर्था अभूवन् जनाः । ग्रामेषेतादृशं धूल्याच्छादनं नासीत्, किन्तु तत्र दर्शकानामेवाभावः । जीविता अपि मानवास्त्रजातीत्र अस्ताः भयाहङ्गमाना भूमिषु पतिताः ।

एको दशवर्षदेशीयो बालको भूमिकम्पदिवसात् दशदिवसानन्तरं भूमि पतित्वा जनैर्निष्कासितः । स च अस्तश्चित्थासीत् । यदासौ भूमिकम्प-
न्कुटितगर्तमध्ये पतितस्तदुपरि च इष्टका, पतन्त्यो बभूवुस्तदा महाप्रलयो जात इति मेने । तस्य सर्वं एव बान्धवा मृताः, अवशिष्टः स एकस्मात् एवासीत् । मुत्रपपरपुरे प्रलयदृग्भूकम्पसमय एवैका बालिका समुत्पन्ना । तस्याः पिता मृतो माता च जीवितासीत् । जनास्तन्नाम 'कम्पोटुमाठी' इति कृतवन्तः । नेपालसीमन्तः पर्यन्तं अमन् श्रीरत्नो जनानां सर्वथा निराश्रयत्वमयोरत्र महान्तं गेदमाप्तवान् ।

उत्तरविहारदशा निरीक्ष्य दक्षिणविहारे भूकम्पप्रलयमस्तं विषयन्ना भयतं प्रायेण मृतसंमानघं समस्तवधाचत्वरराजद्वार-निर्भर-ग्रीम्यान् पतितदेवमन्दिरं विनष्टवाटिकं विधवार्तनादनितादितं विधुरचिन्ताप्रस्त शिशुचन्दनकण्ठे भूगतेस्थितमानवश्वसम्पत्तं गरङ्कालभयङ्करं महा-
दमशाननित्र मुद्गेरनगरं ददर्श श्रीरत्नः ।

भूमिकम्पस्य सर्वशेषेषु सर्व एव जना अमानमस्ता एषामुत्पीभूता वादव्याशास्यमरेशानाणाश्चासन् । साहाय्यार्थमागता विहारराजिनः स्वयमेव भवन्तः । आरक्षप्रस्ताश्रम्येषु स्वादेशं प्रकाशयन् आसन् । किन्तुन्द-
प्रदेशेभ्यः समागतानां मनसि महार् सेवामय आसीत् । कार्यरथीना रक्षणा मध्ये पुनः परस्परं सहयोगात् एव परिलक्षितोऽभूत् ।

एकस्मिन् दिवसे तनिश्रेण भूमि पतित्या मृताः नानाः निराश्रयन् सहाय्यं भीरुत्वमयैष्य अन्वेष्यि सहयो वनास्तत्र प्रवृत्ताः । कार्येण महारत्नामः समभूत् । श्रीरत्नस्य भूमिपतनसमये एका गृहा बालिका

निःसृता । सर्वास्तेषु सेना-रंस्थाषु प्रधानतया बिहारकेन्द्रीय-साहाय्यसंस्थाया अध्यक्षो राजेन्द्रप्रसादः उपाध्यक्षश्च राजर्षिरनुग्रह-नारायणसिंह आस्ताम् । यद्यपि तदानीं परमदयालुः परमोत्साहसम्पन्नो महान् देशभक्तः अनुग्रहनारायणसिंहः कारागार आसीत्, किन्तु भूकम्प-दिवसादेकविंशतितमे दिवसे ततो मुक्तः स श्रीरत्नराजेन्द्राभ्या सह सर्वत्र सेवा कर्तुं प्रवृत्तः ।

साहाय्यरूपेणैकत्रिताः प्रायेण एककोटिमुद्राः अभावग्रस्तेषु क्षेत्रेषु वितरिताः । बिहारप्रदेशादन्यप्रदेशेभ्यः समागतेषु नेतृषु प्रधानतया श्रीरत्न-स्यागमनेन सेवकानां चेतसि महानुत्साहः सञ्चारितोऽभूत् ।

महात्मा गान्धी अपि मासं यावत्तत्र स्थित्वा स्वयंसेवकेभ्यो निर्देशमकरोत् । श्रीरत्न-राजेन्द्रानुग्रहनारायण श्रीकृष्णसिंह-जयप्रकाशनारा-यणप्रभृतयः सर्वविधं स्वकीयं लोख्यमपहाय धीगान्धिनो निर्देशेन कर्मणा मनसा वाचा परिश्रमेण धनसंप्रहेण च भूकम्पविपद्ग्रस्तानां वास्तविकीं सेवां चक्रुः । तेन कथमपि पीडितानामधुमोचनमभूत् ।

रमाया अस्वास्थ्यं महाप्रयाणञ्च

भूकम्पप्रपीडितानां विहारवासिनां सेवा सम्पाद्य अतीव श्रान्तः श्रीरत्न-
रतारापुरीमागत्य किञ्चित् विश्रम्यमाण आसीत् । अत्रान्तरे केवलमेवा-
द्दशदिग्गसानन्तरमेव स कलिकाताया प्रदत्तभाषणाभियोगे बन्दीभूत्वा
कारागारं प्रापितः । ततः शीघ्रमेव तत्कारागादन्वस्मिन् कारागारे
परावर्तितः । कारागारे निवसतस्तस्य धर्मपत्नी रमा रोगाक्रान्ता स्वास्थ्ये
हासमवप ।

एकस्मिन्दिवसे सहसा कश्चित् कारागारकर्मचारी समागत्य श्रीरत्नं
प्रीवाच—‘भवतो मुक्तिः शीघ्रमेव भविष्यति । यानद् वैद्याः पत्न्याः सेवार्थं
भवतो बहिर्वासमापश्यन् मानयिष्यन्ति, तावदेव भवान् पत्न्याः सेवार्थं
बहिः स्थास्यतीति । निग्वन्नेन आरस्मिन्परिवर्तनेन श्रीरत्नस्य चेतसि
किमपि परिवर्तनं नाभूत् ।

अकस्मादेव वैद्यैः सम्बन्धिभिश्च परिपूर्णे स्वकीयावासे स्वपत्न्याः समीप-
माजगाम देशभक्तो रत्नः । रमायाः स्वास्थ्यविपयिणीं वार्तां शार्तुं बहवो वना-
स्तप्रागताः । सर्वविधसौख्यसम्पन्ने भवने निवसन्तपि श्रीरत्नो धर्मपत्न्या-
श्विन्तनीपामवस्थां विलोक्य सर्वदा द्यग्र एवासीत् ।

अस्थिचर्मावशिष्टायाः पतिभक्तिपरायथाया रमायाः शरीरमतीव
शीणमभूत् । तस्याः शरीरच्छायाणां धमेव विलोक्य रत्नः साद्यद्गो भयत्सारं तु
यद्गमा मानहाय शीघ्रमेव न्यः परलोकं यास्यतीति । अष्टादशवर्षे पूर्वं तदुद्गाह-
समयादारभ्य अद्य यावत् यावन्ति कार्याणि तत्सद्गतौ बभूवुः, सर्वेषां तेषां
स्मृतिचित्राणि गृहस्यैव श्रीरत्नस्य चेतःपटले नूतनानीवाङ्कितानि समभूयन् ।

पञ्चविंशतिवर्षदेशीयेन श्रीरत्नेन सह सप्तदशवर्षदेशीयाया रमाया यदा पाणिग्रहण समभूत्तदा सा चञ्चलाऽवोधवालिका आसीत् । रत्न पुन सर्व विषयविज्ञाता हृष्टपुष्टागो युवा । तयोविचारे महद्वैषम्यमासीत् । यदा कदा द्वयो कल्होऽपि जायते स्म । उभावपि स्वाभिमानिनौ शीघ्रमेव श्रोधानेश-वशीभवन्तावास्ताम् । किन्तु सभूतेऽपि बाह्यक्रोधेऽन्तरे द्वावपि परमस्नेह परिपूर्णौ सदा सम्यग्विचारशालिनौ चास्ताम् ।

श्रीरत्नस्य त्रिवाहवर्ष एव पञ्जावहृत्याकाण्डम्, असहयोगान्दो लनञ्चाभूत् । एतस्मिन्नेव समये देशसेवक श्रीरत्नो राजनीत्या प्रविश्य सार्वजनिकसभाकार्येषु तन्मयो बभूव । यथावसर बहुवारमसौ कारागारमपि गतवान्, चहून् केशानप्यासवान् । किन्तु हृदये रमा प्रति तस्य प्रेम वर्धमानमेवासीत् ।

रमाया व्याधेरारम्भो श्रीरत्नस्य कारागारनिवासश्च सहैव प्रादुर भूतानाम् । कारागारवासी रत्नो निश्चिते दिवसे एव दग्गया रमया सह मिलितु शक्नोति स्म । यदा कदा जायमान तन्मेलनममूल्यतम जायते स्म । नियतदिवसे मेलने जाते पुन कारागारे निवसन् श्रीरत्न मेलनदिवसान् गणयन्नेवासीत् । प्राग्ते मेलनदिवसे प्रातरुत्थाय परमोत्साहसम्पन्नो जायते स्म । रमया सह मिलित्वाऽसौ कारागारनिवासदु ए विस्मरन्निवासीत् ।

एकदा रत्नेनालोचित यद् इय मे धर्मपत्नी विवाहदिने यादृशी समु-च्छ्रयवना मुग्धा सर्वशृङ्गारान्विता मम गेह समागता, तादृशी एत्वि दानीमपि मे दृष्टिपथे विभाति । अहो अस्या प्रेमपाटवं माधुर्यपरिप्लुत वचा मत्सेवाभिरुचिश्च ।

आवयोर्विवाहस्य अष्टादश वर्षाणि व्यतीतानि, किन्तु तेषु ममाधिन समय कारागार एव व्यतीत । एहदशापि परिवर्तिता । मे केशा काशा इव समृता, नेत्रे सोपनेत्र जात, त्वचि च शैथिल्य ममागतम् । तात्पादा महापथपथिका अभूवन्, मातापि दग्गा वरीवर्ति । सहधमिणी अर्धाङ्गिनी रमाऽपि महाप्रयाणमिच्छन्ती वर्तते । मे ततया बाला इन्दिरा कथमिव

मातृभ्रातृवियोगं सहिष्यति ? अहो विधेर्देवि-यम् । इदानीं देवः स्वतन्त्रोऽपि न जातः ! किं भविष्यति, किं वर्त-यम् ? नास्ति कोऽपि मे सहायकः देवे ! प्रतिवृत्तामुपगते हि विधीं सर्वमेव प्रतिवृत्तं जायते ।

मम कारागारगमनमवश्यम्भावि । पश्यामि च समागते मयि रमा प्रसन्नतामाप्नोतीति । अस्मिन्समये अस्याः सविधेः प्रमोपरिधतिः परमावश्यकी । इदानीमेतस्याः सेवाकार्यमावश्यकम् । किन्तु कारागारदृष्टारधेः समाप्तिरेव नाभूत् । किं कार्यम् ? क्व गन्व्यम् ? कस्य वा सहाय्यं प्राप्सामि'ति ।

एवं विचारयन्नेव श्रीरत्नस्त्वयिर्तं गान्धिनः सविधेः पत्रमेव स्वकीय-स्थितिवर्णनपरं लिखेत् । यद्यपि श्रीरत्नः संयतमापायामेष पत्रं लिखितवान् गान्धिनः समीपे, तथाप्यसौ पत्रं पठित्वा नितरां दुःखितो बभूव ।

दिनानि व्यतीतान्पेनाभूवन् । यदा यदा शृण्वन्नप्यासीदसौ यदागामिनि दिने परधो वा त्वं पुनः कारागारं प्रयास्यसि । शासनञ्च चिकित्सकान्प्रत्यक्षयद्यत् प्रतिदिनमेव ते रमायाः स्वास्थ्यस्थितिं तस्मै सूचयन्तु । विश्वासभाजस्तेऽपि चिकित्सकाः प्रतिदिनमेव तत् सूचयन्तु आसन् ।

समागते श्रीरत्ने रमाया आरोग्यं प्रतिदिनमेव उत्तरोत्तरं सन्तोषजनकं भवन्नासीदिति तु उक्तपूर्वम् । अत्रान्तरे यमईनगरे काश्रेस्याधिपेशनं कतिपयमासानन्तरञ्च भारते राज्यसमाप्तदा निर्वाचनं भाष्यमानमासीत् । अत एव श्रीरत्नस्य कारागाराद्धिर्निवासोऽसम्भवि जातः ।

कारागारनिर्गमनदिवसादेकादशे दिवसे राजकीयपुरुषसमन्वितमेकं तैलयानं श्रीरत्नस्य गृहद्वारं समाजगाम । तस्मादवतीर्थैः सैनिककर्मचारी समीपमागत्य श्रीरत्नमबोधत्—'महाशय ! शासकीयादेशेन भवन्तं निष्ठापयामि यद् भवता पुनरपि मया सह कारागारे गम्यतामि'ति ।

श्रीरत्नो वृद्धा मातरं दृष्ट्वा धर्मपत्नीं पुत्रीञ्च परित्यज्य मित्रैः प्रस्थापितो भूत्वा शीघ्रमेव सैनिकयानद्वारा कारागारमाजगाम । प्रसारितकराया विलपन्त्याः कारागारगमनसमये तैलयानसविधेः समागतायाः मातृमुल्लसुद्रा

श्रीरत्नस्य चेतसि बहुकालं यावन्मूर्तिमती आसीत् । इदानीं श्रीरत्नः शासनस्य क्रीडतक इवासीत् । श्रीरत्नः कारागारनिवासदुःखान्नैव भीतः, किन्तु धर्म-पत्न्या रमाया दशा संस्मृत्य विह्वलो भयान्वितश्चावश्यमेव बभूव । प्रतिदिन-मेव राजकर्मचारी रमास्वास्थ्यसम्बन्धिनीं रूचना श्रीरत्नस्य सविधे प्रापयन्नासीत् ।

रमानिन्ताकुलमतेः श्रीरत्नस्य दिवसाः पर्वतप्राया अभूवन्, का कथा घोरतमाना रात्रीना यापनस्य ! एकस्मिन्दिवसे सहसा श्रीरत्नस्य चेतसि विचारः प्रादुर्बभूव यदहं बन्धु-कात्रेसाधिवेशनानन्तरं नूनं मुक्तो भविष्यामि । किन्तु तदधिवेशनस्य कृतेऽपि मासद्वयस्य विलम्ब आसीत् ।

कारागारं गते श्रीरत्ने व्यतीते चैकमासे कश्चित्तैनिवः एकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नं रमायाः समीपं तिनाय । किञ्चित्कालं च द्वयोर्बर्तालापं कारयित्वा पुनरपि कारागारमानयत् ।

चिन्ताकुलमतिं श्रीरत्नं कतिपये जना अकथयन् यद् भवान् 'कारागार-निवासावधि यावद्वाजनीती भार्गवैव ग्रहिष्यामी'ति समाश्वासनं ददातु चेत् शासनं भवन्तं रमायाः रंवार्यं मुक्तं कर्तुं प्रभवदि'ति । किन्तु राजनीतिप्राथम्यजनस्य भारतादारकर्मणि संलग्नस्य श्रीरत्नस्य कृते कथन-मिदं लघुष्णायितमासीत् ।

पुनरप्येकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नं समानीतवान् रमायाः समीपे राजकर्मचारी । वार्तालापानन्तरं रमायाः संकेतेन श्रीरत्नस्तस्या गुणसमीपे स्वकर्म संयोजित-वान् । साध्या रमा तं पश्येन कर्णे प्रोवाच—'आर्यपुत्र ! यादृशं कतिपये जनाः कथयन्ति, तादृशं शासनस्य सविधे कदापि भवता मनस्विदुर्लभ-माश्वासनं न देयम् । अन्यथा मम चेतसि महद् दुःखं भविष्यति ।' रमाश्रेष्ठं वचो निशम्य हर्षान् श्रीरत्नस्य वयं रमान्विष्टमभूत् । परिहितायां शरणमपि सर्वथा न्यानुस्था स्यादद्यात् रेत्यमात्रमध्यशुष्कामर्षाङ्गिनी विलोक्य स्वात्मानं च बहु मेने ।

एकादशदिवसे रमासमीपे नियता श्रीरत्नेन विचारितामाधीयात् रमा

सारापुरीं परित्यज्य पर्वतीयस्थानं गच्छेत्तदा स्थानवायुजलपरिवर्तनेन नूनं
स्वास्थ्यमनाप्स्यति । तदनुसारमेव रमा भुवानीनामकं पर्वतीयस्थानं
गतवती । सुवाचीगमनात् पूर्वेषु रमया सह वार्तालापकरणार्थं श्रीरत्न-
मानीतयान् राजकर्मचारी, वार्तालापकरणात्परं पुनरपि कारागार नीतयाश्च ।
तदा रमायाः स्वास्थ्येऽपूर्वा वृद्धिमन्त्रलोक्य श्रीरत्ना महान्तमोदमापेदे ।

भुवानीया गतया रमाया कारागागाराधिकारिणः श्रीरत्नमपि भुवानी-
समीपस्थमेव कारागारं नीतवन्तः । एतेन रमया सह साअटकारस्य महत्त्वो-
विध्वमभूत् । रमाया रोगस्य ह्रस्वेन वर्धनेन च श्रीरत्नोऽपि आनन्दमीदा-
स्येन्यन्नाभ्युदयन् अभूव । किन्तु पर्वतीयवासुसेवनेन तस्य चेतसि प्रसादोऽपश्य-
मेवाभूत् ।

अत्रान्तरे श्रीराजेन्द्रप्रसादस्याध्यक्षत्वे सम्बर्द्धनगर्वां काप्रेसेसाधिवेशनं
मुसम्पन्नम् । तस्याभिभाषणं मनोहृत्कारि राजनीतिकविचारपरिष्णं
स्वनन्त्रतामूढकं चासीत् ।

एतस्मिन्नेवाधिवेशने महात्मा गान्धी काप्रेसपरित्यागम्यापि विचारं
प्रकटितवान् । किन्तु काप्रेसकार्यसमिति सदस्यैः प्रस्तावः पारितो यत्
महात्मा गान्धी स्वविचारे परिवर्तनं नरात्त्विति । महात्मा गान्धी स्वकल्पे
पर्यत इनाचलः स्थितः । स इदमुक्तवान् यत्काप्रेससंस्थानो बहिःस्मितो-
ऽप्यहं यथावसरं काप्रेससदस्यानां मार्गप्रदर्शनमवश्यमेव करिष्यामि ।
अनन्तरं सर्व एव सदस्यास्तस्मै देशसेवायाः कृते त्यागार्थञ्च सहर्षं धन्य-
वाद् प्रदत्तवन्तः ।

ततः परमेव राज्यसभानिर्वाचनम्याप्रसरः समापन्नः । सर्वेऽप्येव
निर्वाचनस्थलेषु काप्रेससदस्या निजपमापत्यर्भुमुद्यताः । विहार मध्यप्रान्त-
महाराष्ट्र-गुजरात बर्गाटपाषाणात्तरप्रदेशादिषु काप्रेससदस्या एव निर्वाचने
विश्वं लेभिरे । किन्तु पञ्जाबप्रान्ते येनत्मेक एव काप्रेसमार्गणी
निर्वाचितः ।

काप्रेसेसाधिवेशने भारतीयनिर्वाचने च सन्नाम्ने श्रीरत्ना काप्रेस

मुन्यर्थमाशान्वितो बभूव । कारागारे वयन्नपि स प्रवितृतीयछाहं रमया सह मिलन्नासीत् ।

श्रीरत्नस्य जननी इदानीं स्वास्थ्यलाभार्थं बम्बईनगरे गतासीत् । एकस्मिन्दिवसे श्रीरत्नः स्वादमातृवान् यत् तस्य माता प्रभावती पक्षाघात-रोगेणाप्रान्तेति । स्वपत्न्या अस्वस्थता मातरि पक्षाघातान्मण कारागारे स्वावासञ्च विचार्य अतो अधीरश्चिन्ताकुलो मर्माहतश्च बभूव । तेन आल्योचितमेकस्मिन्दिवसे यदहमिदानीं बम्बईनगरे स्था तदा जननीदर्शने सौख्यं भवेत् । किन्तु पराधीनत्वात् किञ्चिन्त्यविमूढो जातः ।

पुनः श्रीरत्नस्य धर्मपत्नी भुवालीतो यूरोपस्य वीडनबोर नामकस्थाने चिकित्सार्थं गतवती । एकदा सहसैव कश्चित्कारागाराधिकारी श्रीरत्नस्य समीपमागत्य तं सूचितवान् यद् भवतो धर्मपत्न्याः स्वास्थ्यमतीव चिन्ता-जनकम् । सम्प्रति सा भारतात् यूरोपं गता । अतो भवानिदानीं कारागारा-रान्मुक्तः कियत इति ।

कारागाराधिकारिणा मुक्तः श्रीरत्नः शीघ्रमेव वायुयानद्वारा यूरोपं गतवान् । वृत्तेऽपि महत्युपचारे कृतायामपि महत्त्वा सेवाया संभूतेऽपि बहुधनव्यये श्रीरत्नधर्मपत्नी रमा तत्रैव निधनं गता । स्वधर्मपत्या निधनं गताया भीरतने महाशोकुलो बभूव । किन्तु दैवाधीनं सर्वसंसारमवश्य-माविनं मृत्युञ्च विचार्य कथञ्चित् शान्तिमापदे ।

कांग्रेस-सदस्यानां राज्यसभा-प्रवेशः

निर्वाचिताः कांग्रेससदस्या राज्यसभाया कार्यमारब्धवन्तः । शरच्चन्द्र-
चौध इदानीं सर्वरक्षिकत्वामिवासीत् । तस्य मुक्त्यर्थं सर्वैरेव सदस्यैरेकः
प्रस्तावः प्रस्तावितः पारितश्च । ग्रामोद्योगसम्बन्धे शासनेन यत्परिपत्रं
प्रकाशितं तदर्थं समुपस्थापिते प्रस्तावे महान् विवादो जातः । अत
एवासौ स्थगितो बभूव ।

त्रिटिशभारतयोर्व्यापारिकसम्बन्धेऽपि जनमतस्यैव विजयोऽभूत् ।
शासकीय-करसम्बन्धे बाष्पयानशुल्क-निर्धारणसम्बन्धे स्याम-प्रदेशीय-तण्डुल-
विक्रयसम्बन्धे च जनमतमेव विजयमवाप ।

तदनन्तरं कांग्रेसकार्यसमितेः अधिवेशनद्वयमभूत् । तत्र च अनेके
प्रस्तावाः पारिता बभूवुः ।

एतस्मिन्नेव समये कांग्रेसाप्यक्षस्य राजेन्द्रप्रसादस्य मुक्तिमन्त्रीगा-
ध्यक्षेण जिन्नासाहयेन सह साम्प्रदायिकसामञ्जस्यविषये मासमेकं
यावद्दार्तां प्रचलिता, किन्तु फलं किमपि नाभूत् । एतेनासाफल्येन देशा
निराशायामेव पतितः ।

अथ कांग्रेससदस्यान् शक्तिशालिनः दृष्ट्वा तेषु शासनं
सन्दिहानमभूत् । समुद्भूतो सन्देहे राष्ट्रियसमाकार्यकर्तृणा काराग-
दण्डप्रदानं स्वहृद्देशेव सर्वरक्षिका (नजरबन्द) रूपेण निर्वासन भाषण-
प्रदानेन कतेऽपसदस्यानां कारागारदण्डप्रदानं कांग्रेसकापांक्षनिरीक्षणम्,
एवमादिकायाणि शासनेन कृतानि ।

तदनन्तरं जबलपुरनगरं कांग्रेसअधिवेशने निश्चयो जातो यद्दये जनाः

सर्वरक्षिकासु कारागारेषु वा यतन्ते, तेषां बान्धवानां रक्षार्थं देशवासिनः
सकाशाद् द्रव्यसंग्रहः कर्तव्यः ।

तदनन्तरमेव क्वेटायां भूमिकम्पो बभूव । बिहारभूमिकम्पस्य व्रणः
शुष्कोऽपि नाभूत्तत्र देव क्वेटायां भूमिकम्पवार्तां श्रुत्वा कांग्रेससदस्यानां
दुर्दशाञ्च विचार्य महान् व्यथितो बभूव कारागारनिबद्धः श्रीरत्नः । एत-
स्मिन्समये सहस्रशो देशभक्ताः कारागारनिबद्धा आसन् ।

लखनऊ-कांग्रेस-साधिवेशनम्

अनन्तरं लखनऊनगरे कांग्रेसस्य वार्षिकाधिवेशनस्य आयोजनमभूत् । किन्तु प्रश्न आसीत् समापतिनिर्वाचनस्य यद्वाचिनः कांग्रेस-साधिवेशनस्य समापतिः को भवेदिति ।

महात्मा गान्धी धार्मिकनेता इवालक्षितो बभूवेदानीम् । अस्मी राजनीति-पदं विहाय साधुपदमगृह्णात् । गान्धिन परं यदि कश्चित्समापतिपदयोग्य आसीच्चदा धीरज्ञ एव । स एषु कांग्रेसमप्रगामिनं पश्चाद्गामिनं वा विधातुं समर्थः । तस्मिन् रूस जर्मनीग्लैण्डामेरिकाचीनफ्रासस्पेनेटलीप्रभृतिदेशेषु घटिताना घटनानां गम्भीराध्ययनयोग्यताप्यासीत् । इत्थं कारागारमुक्तः श्रीरत्नः प्राचीन-नवीनयोः संयोजने गृह्यतेव गान्धिवाद-साय्यवादयोर्मध्ये सेतुरिय च विगजमानो लखनऊ कांग्रेसमहाधिवेशनस्य समापतिपद-मलञ्चवार ।

किन्तु तत्र यत्किञ्चिदभूत् तेन स महान्दुःखितो बभूव । स 'एवस्मिन्पक्षेऽहम्, परस्मिन् एव' एव जनाः' इत्यनुभूतवान् । एतस्मिन्साधिवेशने कार्यद्वयं निश्चितमभूत् । प्रथमं कृषक-कार्यक्रमस्य अन्तिमरूपप्रदानं द्वितीयञ्च भाविनिर्वाचनस्य घोषणापत्रनिर्माणम् ।

बहूनां कांग्रेसकार्यकारिणीसदस्यानां समापतिना सह मतभेदो बभूव । धीरत्नस्तु समापतिपदं परित्यक्तुमैच्छत्, किन्तु सर्वेषामन्त्यापदेण स्वपदे स्थितः एवासीत् । सुभाषचन्द्रबोसमहाशय इदानीं कारागार आसीत् ।

इदानीं भारते महश्मनचक्रं प्रचलितम् । शास्त्रेण सन्देशात्प्रदाना जनानां गृहनिरीक्षणं मन्त्रीवरञ्च, विद्यार्थिनां विद्यालय-महाविद्यालयेभ्यो निष्का-

सनम्, कर्मकरणामधिकारसीमितीकरणम् एवमादि अत्याचारजातं प्रारब्धम् । कपूरथला-जोधपुर-मैसूर बडौदा सिरोही मरुस्थल-राजनन्दग्रामप्रभृतिराज्यानां नरेशा अपि तदनुकरणं कृतवन्तः । केवल बङ्गदेश एव त्रिसहस्राधिकाजना मन्दिनो भूत्वा कारागारे निगडिता । पञ्जाबप्रदेशे पञ्चागद्राष्ट्रियसमा-सदस्याः घाणेन सूचिता यत्ते स्ववासस्थानं कदापि नैव परित्यजन्तु ।

एतेनादेशेन शासनेन टाकामण्डलान्तर्गतेषु उनविंशतिस्थानेषु नारायण-गङ्गमण्डलस्य च षोडशस्थानेषु च जनेभ्यः सूचितं यदेतद्द्वामवासिनो द्वादशवर्षेभ्यः आत्रिंशद्वर्षेऽपि मानवाः, सूर्यास्तात् सूर्योदयं यावत् रोहेभ्यो बहिर्नैव निःसरन्तु । अस्यार्थस्ते मन्दिनेषु फ्रीडास्थलेष्वपि नैव गन्तुं शक्नुवन्ति । एतदादेशोल्लंघने पण्मासकारागारदण्डोऽपि निर्धारितः ।

देश-विदेश-परिस्थितेर्विमर्शः

लणनऊ-कांग्रेसानन्तरं भीरतनः सर्वप्रथमं भारतीयनागरिक-स्वतन्त्रता-संघस्य संस्थापनमकरोत् । एतस्याप्यश्रो रवीन्द्रनाथठाकुरमहाशय आसीत् । एतस्मिन्नेव वर्षे भारतीयराज्यसभाया निर्वाचनमप्यासीत् । अतः सार्ध-त्रिकोटिमतदातृणां समीपे कांग्रेससन्देशप्रेषणमपि भीरतनेन कृतम् । पूर्व-निर्वाचित-धारासभाया ये सदस्या आसन्ते तु कर्मकराणा समुचितवेतन-निर्भरणार्थं प्रयतितवन्तः । ब्रिटिशभारतयोः राष्ट्रियसमितयोः देशीयराज्या-नाञ्च दृष्टिरत्र कांग्रेससंस्थया समाकृष्टा । वाङ्मयानन्वयसभायाः शासना-धीना भवन्त आसन्, निम्नश्रेणीना कर्मकराणा वेतने न्यूनता च भवन्त्या-सीत्—अत्रापि विषये गंभीरो विचारोऽभवत् ।

एवं राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेसस्य) अस्मिन् समये कार्यवृद्धिरभूत्, किन्तु अननुशासनं सर्वत्र प्रसृतम् । सर्व एव कांग्रेससदस्याः स्पेच्छाकारिणो बभूवुः । कांग्रेससभापतेः श्रीरतनस्य च विचित्रा परिस्थितिरभवत् । स्थितिमिमां दृष्ट्वा श्रीरतनेन स्पष्टमेतत्कं यत् सदस्याना-मिदं स्पेच्छाचारित्वं विलोक्य नितरां ब्विच्रो भगामि । इदानीं कांग्रेस-संस्थाया दलद्वयमभूत् । समाजवादिना दले जयपकाशनारायणाचार्यनरेन्द्र-देयाच्युतपटवर्धनप्रभृतयो मुख्या आसन् । श्रीरतनप्रभृतयो नेतार एतद्विपरीत-विचारवन्तो बभूवु । तथापि समाजवादिविचारेभ्यः भीरतनस्य मतवैषम्यं-नाममात्रमेवासीत् ।

कांग्रेससभासदा विभिन्ना परिस्थितिमवलोक्य श्रीरतनः पुनरपि प्रोसाच यद् एतया विचित्रया परिस्थित्या मम समाजवादिविचारस्य नास्ति बांऽपि

सम्बन्ध । लखनऊनाप्रेषाधिवेशने यदन्तरमासीत्, तत्तु राजनीतिकमेव । लखनऊनाप्रेषे काप्यतादृशी वार्ता नासीद्, या समाजरादिशब्देनोच्चारिता भवेत् । यदा च स्वतन्त्रभारतस्य विचारेऽस्माकं चेतसि वर्तते, तद् मतवैषम्यं कीदृशम् ? अस्तु नाम, ययमत्र सहमता असहमता वा भवेम, किन्तु स्वतन्त्रताविचारे एकमता एव । यदा कदाऽपि वयं पृथग्भूता अपि भविष्याम इति ।

अथान्यस्मिन्नपि विषये यद् नु श्रीरत्नः प्रोवाच यत् 'स्वदेशीयवस्त्रधारणेऽस्माकं विश्वासो वर्तते । सर्वे रेव भारतीयैः स्वदेशनिर्मितमेव वस्त्र परिधत्तव्यम् । नूनमहं रुसस्य सामाजिकविषये च यो ह्याथिकसिद्धान्तो वर्तते, तत्र विश्वसिमि । किन्तु तस्यान्धातुकरण कदापि न वर्तयामि'ति ।

अत एव श्रीरत्नेन साम्यवादं विहाय समाजवादस्य चर्चा कृता— 'साम्यवाद-शब्दो रुसस्य दासत्वं प्रकटयति । स्पष्टार्थस्त्वयं यत्समाजात् स्वार्थभावना निःसार्य देवाभावस्य प्रस्थापनम्, प्रतियोगितायाः स्थाने सहयोगभावनायाः संस्थापनम्, उत्पादने लाभ विहाय तस्य अनसाधारणस्य भोगार्थञ्च उपायनीकरणमिति । वर्तमानराज्यव्यवस्था हिंसाया प्रतिष्ठिता वर्तते । किन्तुहं मुददा समर्था प्रेमप्रवाहप्रपूरिता सर्वजनसौख्यकारिणी हिंसारहितामहिंसाद्रासमाना राज्यव्यवस्था मच्छामि । यतो हिंसा निःसृता, घृणा विलुप्ता, श्रेष्ठतमभावना च समागता, तमेवाहं समाजवादं कथयामी'ति । इत्थं श्रीरत्नेन समाजवादस्य व्याख्यापि कृता ।

एतस्मिन्नेव समयेऽन्ताराष्ट्रियपरिस्थितौ घटनाद्वयमभूत् । प्रथमा, ब्रिटिशसम्राजः पञ्चमजातस्य मरणात्परं तज्ज्येष्ठपुत्रस्य अष्टमैडवर्डस्य राज्यसिंहासन-परित्याग इति । स हि सामाजिक राजकीयपरम्परामनादत्यदीनानां समुत्थाने सहानुभूतिं प्रदर्शयन् दरिद्राणां गृहेषु तदवस्थावलोकनार्थं सदैव गच्छन्नासीत् । एदवर्डस्यानेन स्वभावेन ब्रिटेनदेशीया महाजना मुग्धा बभूवुः ।

अथासौ एडवर्ड एकयाऽमेरिकादेशोद्भवया महिलया सह प्रेमापि

कुर्बन्नासीत् । 'अनेस्ट डिम्पसन' नाम्ना तया पूर्वपरित्यक्तौ पती जीविता-
वेवास्ताम् । पुनर्नूतनः सम्राट् ता परिणेतुमियेष । किन्तु ब्रिटिशराज्यसमा-
सदस्यैर्मन्त्रिभिश्च रुग्मिलिते वक्तव्ये स्पष्टमुद्धोषितं यत् सम्राट् शासनं हीन-
वंशजया स्त्रिया सह सम्राजो विवाहार्थं नियमं नैव विधास्यति । सम्राजा पुनः
राज्यसिंहासनं परित्यक्तुं शक्यत इति ।

अनन्तरं राज्यसिंहासनपरिस्थागार्थं साधारणसभया राज्यराभया
च नियमे पारिते सम्राट् राज्यसिंहासनं परित्यज्य अन्धकारपूर्णराशौ
पोतेनापरिचितं स्थानं जगाम । अहो प्रेम वैचित्र्यं स्त्रियः मायाजालञ्च,
याम्या सम्राडपि विशालं राज्यं तृणमिव परित्यज्य अज्ञातस्थानपथिकोऽभूत् ।

द्वितीया घटना रूसदेशे घटिता । काप्रेससंस्थायाः कैजपुराधिवेशनतः
एकमासपूर्वं सोवियतरूसस्य विधाने विचारकरणार्थं त्रैमिनल भवने
चत्वारिंशदधिकद्विसहस्ररुस्यकाः सदस्याः समवेताः । विगतद्वादशवर्षेषु
रूसेन सामाजिकार्थिकराजनीतिविषयेषु योन्नतिः कृता, तस्या अभि-
व्यक्तिरत्राभवत् । अत्रान्तरे कृपिप्रधानदेशो रूसः सर्वेध्वेव विषयेषु महती-
मुन्नतिं चकार । जगतः समुन्नतेषु देशेषु तस्य गणना जायते स्म । न
केवलं कृपेरुन्नतिः, किन्तु ध्यापारेष्वपि महत्युन्नतिः कृता तेन । सर्वाप्येव
कार्याण्याधुनिक-वैज्ञानिकरीत्या तत्र जायन्ते स्म । नूतनं विधानं नूतना
रीतिर्द्वादशवर्षेषु रूसवासिना जीवने परिवर्तनं नवीनविधानस्य प्रामुख्यं
मध्यवर्गीयानामालोचनसंशोधनादिकमिति विषयास्तत्र विचारणीया अभवन् ।
एतेषु विषयेषु रटालिनस्य प्रभावपरिपूर्णं मापणं श्रुत्वा समुपस्थितानां
जनानां यो हि करतलध्वनिः सनोदमभूत्, तस्य प्रभावो भारतेऽपि स्फुटं
प्राभवत् ।

एतिष्ये भारतीया अप्येवं कथयन्तो बभूवुर्षत् रूसदेशे यादृशं
परिवर्तनमभूत्, तादृशमेव परिवर्तनं भारतेऽपि भवितुमर्हतीति ।

फैजपुर-कांग्रेसे श्रीरत्न-भाषणम्

एवं रूढे विधाने पारिते श्रीरत्नस्याध्यक्षतायाः फैजपुरनगरे कांग्रेस-
धिपेशनमभूत् । तत्र श्रीरत्नस्य भाषणं चमत्कृतपूर्णं सर्वविषयालोचनं
चासीत् । तस्य सारोऽयं यत् यूरोपदेशे वर्धमानेन अधिनायक (फासिस्ट)-
वादेन विश्वस्मिन् महायुद्धमवश्यम्भावि । पर प्रतिक्रियावादिना प्रतिकूल-
शक्तावपि कांग्रेससंस्था भारते लोकतन्त्रं स्थापयितुं चेष्टते । तदर्थं सा युध्यत्यपि ।
कांग्रेससंस्था साम्राज्यवादविरोधिनी राजनीतिपरिपूर्णा च संस्था वर्तते ।
किन्तु सा भारतस्य राजनीतिकसामाजिकविषयेष्वपि परिवर्तनं कर्तुमिच्छति ।
आशासे यद्वर्तमानभारतीयघटनाप्रवाहे समाजवाद आगमिष्यति । वर्तमान-
भारतीयार्थिकरोगस्य समाजवाद एवैकमौल्यं वरीवर्ति ।

तदनन्तरमसौ राष्ट्रियमहासभासदस्यैः सह नूतनविधानस्य निर्वाचन-
घोषणापत्रस्य विधानपरिषदो धारासभायाश्च कृते निर्वाचितकांग्रेस-
सदस्यानां सम्मेलनस्य सघीयरीतिविरोधावश्यकतायां नूतनविधाननिर्माणस्य
चर्चांमकरोत् । पश्चादसौ पदग्रहणप्रश्नस्य विस्तरेण विवेचनां कृतवान् ।
कथञ्च लखनऊ कांग्रेसे स इदं स्पष्टीचकार यत् पदग्रहणेन विधाना-
स्वीकारवार्ता समाप्तिं गमिष्यतीति, सर्वमिदं स्मारितवाश्च ।

अथासौ प्रावोचत् यत् मत्समक्षं सर्वप्रधानमुद्देश्यमिदमेव यद् देशस्य
सर्वा एव साम्राज्यविरोधिन्यः शक्तय एकं संयुक्तसंघं संपट्टयन्तु । कांग्रेस-
संस्था त्वेतादृशी संयुक्तसंघं पूर्वमेव निर्मितवती । इदानीमपि स वर्तते ।
अयमेव निश्चयो भवेद्यत्सर्वमपीदं कार्यं कांग्रेससंस्थाधिष्ठितमेव भवतु ।

संयुक्तानां कर्मकराणां कृपकाणाञ्च सक्रियसहयोगेनार्थं संघः सुदृढो भविष्यति । तदर्थमस्माभिः प्रयतितव्यमिति ।

फैजपुरकांग्रेसस्य प्रस्तावेनैकेन देशः सूचितो यत् यदि सुदारम्भो भवेत्तदेवं ब्रिटिशसाम्राज्यद्वारा भवद्घनजनशोषणमवरुंभ्यात् । तत्रैव इदमपि सुस्पष्टमभूद्यद् युद्धे न केनापि साहाय्यमूर्णं वा दातव्यमिति । भारतीयसोमान्तरक्षणार्थं समीपवर्तिराष्ट्रैर्मित्रताकरणार्थञ्च प्रयत्नो विधेयः । कांग्रेससंस्था विश्वसिति यत्सीमाप्रान्ते प्रचलिता शासकीया नीतिः नूनमसफला जाता । इत्थं श्रीरत्नः सर्वेषामेव विषयाणामालोचना विचारणा च स्वकीयभाषणे व्यधायि ।

भारतीय-मन्त्रिमण्डल-संघटनम्

कैजपुर काग्रेससाधिवेशनानन्तरमेव भारते धारासभाया राज्यसभायाश्च निर्वाचनमभूत् । तत्र काग्रेससदस्या एव विजयिनोऽभवन् । इदानीं लार्ड-प्रधानस्य त्रिनयिगोसाहस्य शासनमत्र प्रचलदासेत् ।

निर्वाचितसदस्या सम्राज प्रति शपथग्रहणात्पूर्णे निम्नलिखितं शपथं गृहीतवन्तः— 'अखिलभारतीयराष्ट्रियमहासभासदस्योऽहमत्र विषये शपथं करोमि यदहं भारतवर्षस्य वास्तविकी सेवा करिष्यामि, धारासभाया बहिश्च भारतीयस्वातन्त्र्यार्थं भारतीयजनानां शोषणस्य दारिद्र्यस्य निवारणाय च प्रयत्निष्ये । अहं काग्रेसदशोद्देश्यमाप्त्यर्थं काग्रेसानुशासनानुसारं तथा कार्यं करिष्यामि यथा भारतं स्वतन्त्रं भवेत्, विविधदुःसैः प्रपीडिता भारतीया जनाः स्वतन्त्राः मुक्तिश्च जायेरन्नि'ति ।

निर्वाचने विजितप्रान्तेषु काग्रेससदस्यानां मन्त्रिमण्डलमपि संघटितम् । विजयोत्सरोऽपि सम्बभूव । मुभापचन्द्रबोसः फारागाराऽमुक्ति लेभे । अस्वस्थस्य तस्य स्वास्थ्यलाभार्थं सर्वे शुभकामना प्रकटिता ।

नूतनसदस्यसंगठितेन नवमन्त्रिमण्डलेन जनसाधारण जीवने नूतना प्रक्रिया प्रारब्धा । जनास्ततः सर्वजनहिते दृढमाशान्विताः सम्बभूवुः । भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणं मद्यनिषेधमृणस्यान्परत्वं नियमप्रतिबन्धकरावरोधं शिक्षार्थं प्रानपञ्चायतानां सञ्चालनं मुख्यं न्यायं सुलभां भोजनव्यवस्थां नागरिकाधिकाररक्षणं व्यापारासञ्चितं रात्रतीतिहासिकसाहित्यदशासु समूहं परिवर्तनं हरिजनानामविकसितजातीनाञ्च संरक्षणं परिधमरपैय सत्य-सम्पत्स्वीकरणञ्च जनाः कामयमाना अभवन् । सर्वं एव जनाः सर्वथा

हरिपुरा-कांग्रेससाधिवेशनम्

एतस्मिन्नेव समये सुभाषचन्द्रबोरुस्याध्यक्षताया हरिपुरास्थाने कांग्रेससाधिवेशनमभूत् । तत्राध्यक्षीये भाषणे बोसमहाशय इत्यमुवाच—
 'अहं यपेऽस्मिन् तादृशी परिस्थिति प्रापयिष्यामि, यया श्वेताङ्गसाम्राज्य
 स्वच्छाचारिता परित्यक्तुं नूनं विवशं भवेत् । प्रयत्नेऽस्मिन् भारतीया
 जागतिकी परिस्थितिमवश्यमेव ध्यास्यन्ति । अहमेतादृशीं नातिमनुसरिष्यामि
 ययाऽन्ताराष्ट्रीयपरिस्थितेरपि पूर्णं लाभो भवेत् । श्वेताङ्गा भ्रमजालेऽस्मिन्
 नैव पतन्तु यद् विरोधिनोऽपि कांग्रेससदस्या यथा प्रान्ते मन्त्रिमण्डलं
 विहितवन्तस्तथा ते भारतीयशासननियमयोजनामपि स्वीकरिष्यन्ति ।
 कांग्रेसमहासभा सांप्रदायिकप्रश्नान् समापयन् भारते मतैश्वस्यापनस्यापि
 प्रयासं करिष्यति । राष्ट्रियताया संरक्षणं कुर्वन्नेवेयं मुहम्मदीयैः सहापि
 सामञ्जस्यार्थं प्रयत्नं विधास्यति । एवमेव यद्यल्पसंख्यकाः समाननीतिमनु-
 क्तुं तत्परा भविष्यन्ति, तदा कांग्रेसमहासभापि तेषां सर्वमिव याचना
 स्वीकरिष्यतीति ।

इदानीं प्रान्तेषु मन्त्रिमण्डलसंघटनस्य सप्तैव मासा व्यतीताः,
 किन्तु अत्रन्तरे श्वेताङ्गप्रान्तपालैः सह तेषां भूयान् मतभेदः प्रचलितः ।
 विहारादिशिर्विश्वेतादृश्यपि चर्चा श्रुतिं गता यन्मन्त्रिमण्डलैरत्यागपत्रं
 प्रदेयमिति ।

सभापतेरभिभाषणोत्तरं स्वर्गतायाः धीरक्ष-जनन्याः प्रभावत्याः कृते
 शोकप्रस्तावः पारितो बभूव तस्मिन् हरिपुराकांग्रेससाधिवेशने ।

प्रायेणैतस्मिन्नेव समये कलिकाताया भाषणं कुर्वन् मुस्लिमलीगाध्यक्षो मुहम्मदालिजिन्नासाहबः प्रोवाच यत् कांग्रेसोच्चाधिकारिणां मानसिक-स्थितिरिदानीं विकृतिं गताऽस्ति । ३

हरिपुराविशेषणकाले एव विश्वं विनाशकारिभिर्युद्धभ्रैराच्छादितम् । चीन-जापान फिलिस्तीनयूरोपादिदेशा युद्धस्वप्नं पश्यन्त आसन् । अत एव तस्मिन्निशेषणकाले 'भारतं सर्वैः राष्ट्रैः सह मित्रवद्दण्डनहारं सम्मनुते' एकदर्शकोऽप्येवः प्रस्तावः पारितोऽभूत् । यदि युद्धे भारतं बलादाहृष्येत तदासौ तस्य महान्तं विरोधं प्रकटीकरिष्यति । तथैव भारते युद्धोपकरणानामेकत्रीकरणमपि सम्मेलनमिदं विनिन्दति, अयमपि प्रस्तावः पारितो बभूव ।

द्वितीयं विश्वयुद्धं रत्नस्य यूरोप-यात्रा च

किञ्चित्कालानन्तरमेव द्वितीय विश्वयुद्धमारब्धम् । जर्मनप्रधानेन हिट्लेरेण यूरोपदेशे महती विभीषिका समुत्पादिता ।

यद्यपि भारतं पराधीनदेश आसीत् तथापि कांग्रेसमहासभा अन्ताराष्ट्रीयपरिस्थितौ सविशेषमवहिताऽभूत् । धीरन्ध्रश्च यूरोपं गत्वा तत्रस्थं वास्तविकं वृत्तं कांग्रेससमितिसमीपे प्रैषयत् ।

श्रीरत्नो मसवाया भारतीयव्यापारिभिः सिकन्दरियायाञ्च नहसवाशा-प्रभृतिनेतृभिर्वाता विधाय स्पेनदेश गतवान् । तस्मिन्नवसरे यूरोपदेशे बमवर्षणेन मृतान्निरपराधान् मानवानवलोक्य महतीं निन्दा चकार श्रीरत्नः । ततः स पेरिसनगरं गत्वा तत्र ध्वनिविस्तारकयन्त्रेण भारतीयस्वाधीनता-विषयमाश्रित्य पूर्णस्पर्ष्टीकरणात्मकं भाषणमेकं प्रदाय स्वाधीनताया विषये-ऽस्मिन् सर्वेभ्यो योगदानार्थं प्रार्थितवान् । पेरिसवासिनो जनाः श्रीरत्न-भाषणं श्रुत्वाऽतीव विस्मितास्त प्रशंसितवन्तः । सर्वो ह्येषः कार्यक्रमो निरपराधिना मानवाना बमवर्षणद्वारा हत्याया विरोध एवासौत् । इत्यैवैऽपि श्रीरत्नस्य विविधः कार्यक्रमोऽभूत् । ततश्चीनदेशभ्रमण विधाय श्रीरत्नो दिल्लीमा-गतवान् ।

दिल्ल्यां कांग्रेसनार्यसमितिसमक्ष स्वकीयभ्रमणविवरण समुपस्थाप्य सर्वैः सदस्यैर्युद्धरिषतिमाश्रित्य विचारमप्यकरोत् श्रीरत्नः ।

एतस्मिन्नेव समये मुस्लिमलीगस्य भारतीयस्वतन्त्रताविरुद्धं साम्प्र-दायिकभावपरिपूर्णे पाकिस्तानयाचनासहितञ्च कार्यक्रमं श्रुत्वा श्रीरत्नो देशखण्डनविरोधपरं विविध साधक बाधकयुक्तिपूरितं हार्दिकभावोपेतं

पत्रमेकं मुस्लिमलीगाध्यक्षस्य जिन्नासाहबस्य सविधे प्रेषितवान् । किन्तु भारतखण्डने पाकिस्ताननिर्माणे च इदमतिशयस्य जिन्नासाहबस्य हृदयं श्रेयतोऽपि न परिवृत्तम् ।

अथ चैका असाधारणवटनाऽपि समदिता । एकस्मिन्दिने चहृप्रानं गतस्य काप्रेहाध्यक्षमुभाषचन्द्रबोसस्य स्वागतार्थं समनेतानां बनाना स्वयं बोसनहायस्यापि उपरि मुस्लिमलीगसदस्यैः प्रतरोष्टिकाखण्डाः प्रक्षिताः । सौभाग्येन मुभाषः ससार्थो रक्षितः, तथापि तस्य साधारणघातस्तु बभूवैव ।

जिन्नासाहबो या दुर्मतिमवलम्बितवानासीत्, ततः स पदमपि पश्चान्न सकार । काप्रेससदस्यैर्निश्चितं यन्जिन्नासाहबद्वारा साम्प्रदायिकस्थितौ किमपि परिवर्तनं नैव भवितुं शक्यमेति ।

त्रिपुरी-कांग्रेसविधिवेशनम्

तदनन्तरं भाविने कांग्रेसवाधिकमहाधिवेशनमाश्रित्य महत् मतवैषम्यं समुत्पन्नम् । अन्ततस्तत्र विजयिनो रुग्णस्य सुभाषचन्द्रनोसत्याभ्यक्षताया त्रिपुरीसमीपे नवनिर्मितविष्णुदत्तनगरे तदधिवेशनमभूत् । एतस्मिन्नेव समये महात्मा गान्धी राजकोटसमस्यामुद्दिश्य तत्रत्यप्रजाजनहिनाय अनशनं प्रारब्धवान् । स्वनीयाध्यधोयभाषणे सुभाषचन्द्रोऽन्ताराष्ट्रियपरिस्थितौ म्यूनिकसामञ्जस्ये मिस्रदेशीयप्रतिनिधि-मण्डलविषये गान्धिनोऽनशने कार्यसमिति-सदस्यानां परित्यागे देशीयभाष्यकोलाहले च विचारणा चकार । सदैव स उक्तवान् यत् भारतीयस्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थं ब्रिटिशसाम्राज्यस्य निश्चितैको-ऽधधिः प्रदातव्यः । तत्पूर्वं यदि भारतं स्वतन्त्रं न भवेत्तदा भारतस्यापी सत्याग्रहो विधेयः । आरब्धे महति सत्याग्रहे नूनं ब्रिटिशसाम्राज्यं भारतं परित्यक्ष्यतीति ।

सुभाषचन्द्रबोसस्य विचारानुसारं संवयोजनायाः प्रतीक्षाकरण-निष्क्रियमेवासीत् । स संवयोजनातः पूर्वमेव कार्यारम्भपरसपाती आसीत् ।

शान्तिमार्गवलम्बी भारतनः सुभाषचन्द्रस्य भाषणं श्रुत्वा क्रान्तिकर्मणा फयमिवायं भारत स्वाधीनं विभास्यतीति विचारयामास । अस्मिन् समये गान्धिनः शरीरं राजकोटेऽनशने तल्लीनम्, आत्मा च त्रिपुरीमहाधिवेशने आरताम् ।

स्वतन्त्रता लक्ष्यमात्रेण जाता । किन्तु देशस्य वर्णधारः को भवेद्य इदानीं कथमानुवासादयं देश तीरं प्रापयेदित्यपि विचारणीयमासीत् । यदा दि तस्मिन्समये समाजवादिनः साम्यवादिनः कृषकान्दोलनकारकाः सम्प्रदाय-

यादिनो लीगमतावलम्बिनो मुहम्मदीया अन्धवादवादिनश्च जना भारते बाहुल्येन संभूताः । विदेशे महायुद्धकार्याणि च प्रचलन्त्यासन् ।

सुभाषचन्द्रबोसस्य सिद्धान्तं श्रुत्वा बङ्गीयसदस्यान् विहाय प्रायः सर्व एवा अप्रसन्नाः । महता प्रयत्नेन मुभाषचन्द्रस्य प्रस्तावोऽयं पारितो भूव । परिसमाप्ते कांग्रेसविशेषणे रोगाक्रान्त सुभाषं विकिर्षकेन सहैव तस्य मित्राणि झरियानामक स्थान तैलयानेन निन्युः ।

कार्यसमितिसदस्यानां निर्वाचनं नैवाभूत् । प्रतिदिनमेव भारतीयजनाः कार्यसमितिसदस्यानां निर्वाचनं प्रतीक्षमाणा आसन् । अस्या विकट-परिस्थितौ कलिकातायाम् अखिलभारतीयकांग्रेसविशेषणमभूत् । तत्र सुभाषचन्द्रबोसः कांग्रेसपत्रपटं ततयाज । समुपस्थितैः सर्वैरेव जनैः राजेन्द्र-प्रसादः कांग्रेसपत्रिकां निर्वाचितः ।

दक्षिणभारत-यात्रासमये स्वकीयं स्वागतमण्डलम् सुभाषचन्द्रबोसो विचारितवान् यदेते स्वागतकारिणो ममानुपायिनो भविष्यन्तीति । अत एवायं स्वतन्त्राम् 'अप्रगामिदल'-नाम्नीं संस्थां संस्थापितवान् ।

रुनस्य लंका-गमनं गान्धी-विचारश्च

अत्रान्तरे लङ्काया पावितैः षड्तिपयन्त्रियमै प्रयासिभारतीयानां परि-
स्थितिश्चिन्तनीया जाता । मैत्रीपूर्णः व्यवहारः सम्पन्नयोर्देशयोर्मध्ये व्यर्थं कलहं
विचार्य षाप्रैसकार्यसमितिः शान्तिरस्थापनार्थं श्रीरत्नं लंका प्रेषितवान् ।
तत्रस्था भारतीयाः सिंहलाश्च वायुयानादवतरणसमये श्रीरत्नस्य महत्
स्वागतं चक्रिरे । लंकाराज्यपरिष्फनेतुः अतिरुक्स्थानुमत्या या स्वागत-
समितिः संगठितासीत्, तस्या अर्प स्वागतं स्वीचकार श्रीरत्नः ।

ततः पर श्रीरत्नः 'शीलेन-इण्डियन फाउण्डेसिनिधिभिः 'सीलेन-
सेण्ट्रल हाण्डियन असोसियेशन' प्रतिनिधिभिरन्यैश्च व्यक्तिभिमिलितवान् ।
बहूषु सार्वजनिकसभाषु भाषणावप्यदात् । मन्त्रिभिः सह वार्तायामसौ
सिंहलवासिना लंकानिवासिना भारतीयानाञ्च मध्ये परस्परं व्यापकदृष्टया
स्वया समस्या समाधातुमधिकं भरमदात् । श्रीरत्नः कथितवान् यदस्याः
महत्याः समस्यायाः समाधानमावश्यकम् । अस्याः समक्ष लघ्वसमस्याः
गौणाः । स भारतीयानादिदेश यस्ते भारतीयाना तत्प्रतिनिधीनाञ्च
पारस्परकमतभेदं विहाय स्वाभिमानिनो भवन्त्विति । सहैवासौ भारतीयान-
कथयत् यत्तेषा गृहाणि लंकाया वर्तन्ते । अतस्तस्य देशस्य सेवा सः
सत्यविचारपूर्वकं कर्तव्येति ।

इत्थं श्रीरत्नस्य लंकागमनेन भाषणेन सद्व्यवहारेण च लंकानिवासि-
भारतीयानां समस्यायाः विञ्चिदस्यमेव समाधानमभूत् । किन्तु
भारतीयाना स्वदेशप्रेषणयोद्घनाया वैमत्यमेवातिष्ठत् । यद्यपि श्रीरत्नस्य
लङ्कायाप्रया द्वयोर्देशयोः परम्परागतमैत्र्या स्मरणं नूतनमभूत्, तथाप्युद्देश्य-
विद्वन्नेव जाता । लंकाशासनस्याप्येकः प्रतिनिधिवोर्तायै भारतमागतवान्,
किन्तु परिणामे किमपि परिवर्तनं नाभूत् ।

अथ द्वितीयविश्वयुद्धे आरब्धे सति सम्राट् साम्रज्यमुद्दिश्य सन्देशमेकं प्रसारितवान् । सन्देशेऽस्मिन् असौ एतादृशस्यैकरय राज्यस्य निन्दान-
करोत्, येन पूर्वतनीयं सन्धिवचनमनादृत्य अपरस्य राज्यस्य स्वाधीनताया-
माक्रमणं कृतम् । अनन्तरं लार्डप्रधानो लिन्लिथगोसाहबोऽपि वर्तमानयुद्ध-
विषये विचारं प्रकाश्य 'भारतं पशुबलविरुद्धं मानवीयत्वातन्व्यार्थं युद्धं
करिष्यती'ति विश्वासमपि प्रकटितवान् । असौ गान्धिनो सह वार्तामपि
युद्धारम्भे चके ।

पश्चात् गान्धी स्वष्टीकृतवान्—“कांग्रेसकार्यसमितिर्विषयेऽस्मिन् मह्यं
कमप्यादेशं नैवादात् । विशुद्धाहिंसापूर्णसिद्धान्तसम्पन्नत्वाद्दहं राष्ट्रियविचार-
धारायाः प्रतिनिधित्वमपि नैव करोमि ।’ इत्यमहं लार्डप्रधानमप्यकथयम् ।
अत एव वार्तालापस्य साम्राज्यस्यस्य वा कोऽपि प्रश्न एव नासौत्तत्र ।
रिक्तहस्त एवाहं लार्डप्रधानमवनात् समागतोऽस्मि । यदि किमपि
साम्राज्यस्यमपि भविष्यति तदा तत् कांग्रेसशासनयोर्मध्ये भवेदि”ति । इत्थं
कांग्रेसविषये स्वकीया स्थितिं स्वष्टीकुर्वन्नसौ लार्डप्रधानं सूचितवान् यत्
मम सहानुभूतिर्ब्रिटिशक्राष्ट्रेऽसौ प्रत्यस्ती”ति ।

लार्डप्रधानेन सह वार्तान्वापात्पूर्वमेव महारत्ना गान्धी हिटलरसमीपेऽपि
निम्नलिखितं पत्रमेकं प्रेषितवान्—“मम मुद्दद् एवं कथयन्ति यन्मानवजाति-
कल्याणार्थं हिटलरसमीपे पत्रमेकं भयता लेख्यम् । किन्तु जनानुरोधमद्यावधि
नाहं मानयन्नासम्, यतो हि इदं मम साहसं भविष्यति । विन्विषदानीं मा
कश्चित्प्रेरयति यद् भवताऽधिकं नैव विचार्य हिटलरः प्रार्थनीयः, कामम्
एतस्याः प्रार्थनायाः किमपि फलनैव भवेत् । इदं खलु स्पष्टं यत् संसारे
भवानेवैकाकी युद्धावरोधनक्षमो महापुरुषः । हिंसामार्गं परित्यज्याहिंसामार्गेण
शाफल्यमाप्तस्य मम प्रार्थनानादृत्य किं मनान् हिंसामार्गं परित्यज्यति ?
अस्तु, भवत्सविषे पत्रं मिलिख्य यदि मयापराधोऽपि कृतस्तदा भवता स
क्षान्त्य इति । किन्तु हिटलरो गान्धिनः पत्रे किमपि ध्यानं नैव ददौ ।

वर्धा-कार्यसमिति-प्रस्तावः

तदनन्तर वर्धानगरे कांग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनमभूत् । तत्र हिटलरस्य पशुबन्धेन समर्दितं पोलैण्डदेशं प्रति सहानुभूतिः प्रदर्शिता सर्वैः । तथैव इंग्लैण्डफ्रासी येनोद्देश्येन युद्धे सम्मिलितौ तस्य प्रशंसापि कृता । कार्यसमिति-सदस्यैराश्वर्यमपि प्रकटितं यत् यदा स्वाधीनदेशाः स्वस्वराज्यसभाया युद्धे सम्मिलितुं तं परित्यक्तुं वा निर्णयं कुर्वन्ति तदा युद्धेन साक्षात् सम्बन्धाभावेऽपि भारतं बलाद् युद्धे नियोजयितुं कथं नाम ब्रिटिशसाम्राज्यं विवशीकृतवत् ? संघयाजनायाः कार्ये सपदि न भविष्यतीति लार्डप्रधान-घोषणया समितिः प्रसन्नतामनुभवति ।

समितिर्मनुते यत्संघयोजनाकार्ये स्थगिते केन्द्रे वर्तमानमनुत्तरदायि शासन प्रान्तायशासनेषु नियन्त्रणं विधास्यति । इत्थमेतादृशी परिस्थितिः समुत्पन्ना यस्या मौनावलम्बनं देशस्य कृतेऽश्रेयसे भविष्यति । अतः केन्द्रीय प्रान्तीयशासनयोः स्थितेः स्पष्टीकरणमावश्यकम् । विगतस्य युद्धस्यानुभवतः शासने विद्वानोऽनुचित एव । अतः समितिः पूर्वमेव शासनं सूचितवती यत्केवलं घोषणामात्रेण किमपि न भवेत्, घोषणायाः प्रत्यक्ष कार्यान्वयनमपि आवश्यकम् । तथैव सत्याग्रहविषयेऽपि तत्र प्रस्तावः पारितो बभूव ।

अपरपक्षेण चैतादृशं विचारितं यत्कांग्रेसमन्त्रिमण्डलानि कार्यं कुर्वन्ति चेन्मन्त्रिणः सत्याग्रहिणा कांग्रेसजनाना बन्दीकरणार्थमादेशप्रदानाय विवशा भविष्यन्ति । इत्थं युद्धसमाप्तिपर्यन्तं राष्ट्रियदंगठनभूतकांग्रेसस्यैव परि-समाप्तिर्भविष्यति । अतः मन्त्रिणः पदत्यागं कुर्वन्तु शासकीयं कार्यं वा कुर्वन्तु इत्यत्र एकस्य चयनं कार्यम् ।

महात्मनः गान्धिनो विचार आसीत्प्रदस्नाभिः स्वकीयनैतिकसुनर्थन प्राप्तव्यम्, मन्त्रिणः कार्यं कुर्वन्तु नान । यत्न पूर्णस्वरान्नस्य स्वाधीनोपनिवेश्यपदस्य वा प्राप्त्यर्थं श्रीरत्न आशान्वित आसीत्, तद्विषये गान्धिनो विचारेण तन्नन्त्रिभिरेव प्राप्यम् । किन्तु मयात्रैव कृतायाः प्रतिज्ञायाः पूर्तां सन्देह एवसीन् । किञ्च मोहनदासस्य दृष्टिकायेन भाविन्या घोषणायाः पूर्तेः समाप्तनाधिक लक्षिता वभूव । श्रीगान्धी रानमकत्या एवं नैव विचारितवान्, किन्तु काप्रेसस्य आन्तरिकी परिस्थिति विलाक्यैव एवमुवाच ।

वस्तुतो महान्ना गान्धी प्रस्तावाधारेण वातांकरणे कस्या अपि याचनायाः अनुत्थापने अत्रनिर्धारणे प्रिटिशसत्ताशात् प्रातायानवि कस्याञ्चित्थाचनाया वा स्व करणे नैव तत्पर आसीत् । असौ उरिनयाय- शान्दोन्नस्यापि विरुद्ध आसीत् । सर्व एव जानन्त आसन् यद् घोषणा- पत्रप्रस्तावविचारस्य मुख्या भागः श्रीरत्नेन सम्बद्ध इति । अत एव मोहनदासा विचारितवान् यदि प्रस्तावः पारितो मनेसदा श्रीरत्न एवाप्यसो भूत्वा कार्यसन्तिसदस्याना निर्वाचनं कुर्यात् । स च सर्वदेहिंससिद्धन्तै सुलियरो भूत्वा मध्यस्य एव भगितुमिच्छितवान् । अत एव स्वयन- सहमताऽपि असौ श्रीरत्नप्रस्ताव पारयितुमिच्छन्नासीन् । दिनप्रयात् पूंनेव राजेन्द्रप्रसादाऽध्यक्षपदात्यागपत्रं प्रदानु कययित्वा सेवाप्राप्त गतवानसत् । पैधानिक्काठिन्यात् श्रीरत्नस्याध्यक्षकरणविषयः प्रस्तावोऽप्रे सरितु नाशकनोत् । पुनसुद्धसन्तितरेव प्रस्तावः अनुपरिगतः, तस्याप्यस्य आसीत् श्रीरत्नः ।

पुनः सम्राट् स्वकीयघोषणाया भारतीयाना प्रत्येक्यर्गता सुदाय सहाय्य सुनर्थनञ्च याचितवान् ।

अथ काप्रेसकार्यसन्तिसदस्येषांरागवधे श्रीगान्धिना तत्सदस्यनि विचारे कृते तत्प्रकाशितमभूत् । श्रीगान्धिना विचारेणानुपदर्शिता विररसुद्ध-

सम्बन्धनीयं प्रकाशिता घोषणा दिनचतुष्टयैर्निर्मिता बभूव । समितेराग्रहेण श्रीरत्नस्ता निर्मितयान् ।

स्वविचारं प्रकटयन् महात्मा गान्धिना उक्तम्—‘मम विचार आशीर-
दहिंसात्मकरीत्या त्रिञ्चित्पणमन्तरैव त्रिटिशशासनस्य समर्थनं कर्तव्यम् ।
किन्तु समितिरे हिंसात्मकदृष्टिकोणं ग्रहीतुमसमर्था इवेताङ्गैः सह महान्त-
मुदारतायाः परिचयं ददौ । अत एव वक्ष्यमिदं सम्पूर्णपीडितराष्ट्राणां कृते
कथितुं शक्यते । कांग्रेसकार्यसमितिश्च न केवलं भारतीयद्वितमिच्छति, परं
सर्वेषामेव शोषितराष्ट्राणां द्वितमिच्छति ।

समितिश्च वक्तव्यमेतत्पारयित्वा सदैव धैर्यरत्नस्याप्यक्षत्वं नूतना समितिं
संगठितवती । एतस्या नूतनायाः समित्याः कार्ये यथासमर्थं परिवर्तित-
परिस्थित्यनुसारेण भविष्यति । आशासेऽहं यन्मम वक्तव्यस्य समर्थनं कांग्रेस-
संस्थाया सर्ववर्गीया जनाः करिष्यन्ति । राष्ट्रे तिहासस्य सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णे
काले कांग्रेसमहासभया विश्वासः कर्तव्यो यत् यदि त्रिञ्चरकारणमावश्यकं
भवेत्, तदा शीघ्रित्वं कदापि नैव प्रकटयिष्यामि ।

यदि कांग्रेसजनः दलगतान्यन्तरिकसाधारणकल्हे रूढना भविष्यन्ति
तदा स महद्दुःखस्य विषयो भविष्यति । यदि समितिः कांग्रेसेषु अधिन्महत्त्व-
पूर्णः परिणामः समुद्भवति, तदा सर्वेषामेव कांग्रेसजनानां सहयोग
आवश्यकः ।

एवमेव आशासेऽहं यदन्या अपि सर्वा राजनीतिकसंस्थाः स्वकीय-
नं तिनिर्धारणार्थं त्रिटिशशासनप्रार्थनाकरणे युद्धसमये तर्ज्ज रयनुसारं संभाष्य-
मानेषु सर्वेष्वपि विषयेषु च समितेः साहाय्यं प्रदास्यन्ति । इवेतराङ्गाः
शोक्तान्प्रवादविषये यत्रिञ्चित्पणमन्तरैव कथितवन्तः, तस्माद्यमेव परिणामो
निःसरात् यद् भारतं त्रिटिशशासनाधीनाऽन्यानपि देशान् स्वाधीनान्
घोषयन्तु । यदि युद्धोद्देश्यमेतदतिरिक्तं अन्यत्रिञ्चित्पणमन्तरैव भवेत्तदा पराधीन-
राष्ट्रानि सत्यप्यहारेण खेच्छया या त्रिटिशशासनस्य कर्म साहाय्यं
करिष्यन्ति । आवश्यकता त्रिटिशराजनीतिज्ञानं मानसिकपरिवर्तनस्यैव

विद्यते । युद्धात्पूर्वं लोकतन्त्रवादे विश्वासस्य या घोषणाऽभूत्, याञ्च
 स्वैतान्तराजनीतिज्ञा अधुनापि वारं वारमुद्धोषयन्ति, तदनुसारमेव कार्यकरण-
 स्थानस्य कत्रा वर्यवति । प्रश्नस्त्वेतादृशो यद् ब्रिटिश आधुनिकभारतं
 युद्धे बलात्समाकर्षितुमिच्छति, आहोस्वित्तस्य सन्नियसहयोगं ग्रहीतु-
 मिच्छति ! कांग्रेसस्य सनर्यनं ब्रिटिशप्रासयोः कृते सर्वोत्कृष्टो महात्रैतिक-
 निधिरेव भविष्यति । कांग्रेसस्य सर्वापि सैनिका नैव सन्ति । सा स्व-
 हिंसात्मकसिद्धान्तेन युद्धं करोति' इति ।

जेटलैण्ड-भाषणं गान्धिन उत्तरञ्च

अनन्तरं लन्दने जेटलैण्डसाहस्य सौमपूर्णं भाषणमभूत् । असी कथितवान् यद् भारतस्य सर्व एव वर्गाः युद्धे साहाय्यं प्रदत्तवन्तः । भारतीय-जनेषां धनं सेवा ऐनिकाश्च प्रदातुं कथितवन्तः । देशस्य सर्वमानस्य एव जनाः सहातुभूनिपूर्णं सन्देशं प्रेषितवन्तः । कांग्रेससंस्थापि देशद्वये सम्पत्तयाः प्रतिज्ञायाः पूर्तौ सहयोगं प्रदातुं तत्परा । अथ लाडंसमाया लार्डस्नेल-कथितवाक्यं पुनरपि कथयन्नयमत्र पश्यत् यत् कांग्रेसनेतृभिः स्वशासनस्या-धिकारपूर्णस्वरूपसम्बन्धे यत्स्वकीयं याचनं पुनः समुपस्थापितं तत्तु स्वाभाविक-मप्यसामयिकप्रस्तीति । अन्ते चासी न्यायोचितयाचनेऽपि कांग्रेसं भरुवित्वा श्वेताङ्गानां जीवनमरणसमये सत्याग्रहस्य वार्ताभ्यनुचितेभ्यः कथितवान् ।

एतस्योत्तरं महात्मा मोहनदास इत्थं प्रदत्तवान्—‘लार्डसमाया वाद-विवादावसरे कांग्रेस विनिन्दन् स्वकीयं प्राचीनं प्रभावञ्च प्रकटयन् लार्डजेटलैण्डो यत्कथितवान्, तच्छ्रोतुमप्यहं नैव तत्पर आसम् । कांग्रेसे सर्व एव जनाः समागता इत्यहं मानयामि । कस्या अप्यन्यस्याः संस्थाया निन्दा विना कथितुं शक्यते यत्कांग्रेसमहासभा जातिधर्मभेदं विहाय विगतपञ्चाशद्वर्षेभ्यः सर्वेहाथारणस्य प्रतिनिधित्वं कृतवती । गुह्यमाधी-यानां भारतीयराज्यप्रजानां स्वार्थविरोधी न कोऽपि स्वार्थोऽस्य ।’

अयमेव स्वविचारं प्रकटयितुं श्वेताङ्गानप्यसौ अकण्ठं श्वेताङ्गाः सर्वेषामेव स्वाधीनतार्थं युद्धं कुर्वन्ति, तदा चत्तुर्थं यद् भारतस्य स्वाधीनतापि तेषां युद्धोद्देश्ये स

एतस्याः स्वाधीनतायाः स्वरूपस्य स्पष्टीकरणं भारतीयानामधीनमेव । यदा ब्रिटेनदेशे जीवनमरणयोः संग्रामे व्यस्तो विद्यते तदा श्वेताङ्गाः स्वविचारं स्पष्टीकुर्वन्तु । काप्रेससदस्यानां कथनमनुचितमिति जेटलैण्डकथनमेव महदनुचितम् । भारतीयजना इदं पृच्छन्ति यद् युद्धात्परं भारतस्य पदं स्वाधीनदेशस्यैव भविष्यति न वेति ? अस्योत्तरं स जनानां समर्थः किं प्रदास्यति ? अत एव श्वेताङ्गानां मित्रभूतोऽहं राजनीतिज्ञान् कथयामि यत्साम्राज्यवादिना प्राचीना भाषा विहाय ते सर्वजनहिताय नूतनयुगारम्भं कुर्वन्ति'ति ।

श्रीरत्न-भाषणम्

काप्रेसयुद्धोपसमितेरध्यक्षः श्रीरत्न इत्थं स्वकीयमुद्गारं प्रकटितवान्—
'कार्यसमित्या प्रसारितं भाषणं न केवलं भारतस्य, किन्तु संसारनिवासिनां सर्वेषामेव पीडितजनानामप्यस्ति । यस्या भाषाया जेटलैण्डो भाषणं ददौ, सा मृता समाप्ता च । एतादृशं भाषणं विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं दानुमुचितम् ।'

स्वाभिमानी श्रीरत्न एवमप्युक्तवान् यद्वाहं भयविक्रयरूपेण स्वकीयं याचनं समुपस्थापितवान् । किन्तु वयं संसारस्य स्वाधीनताया विश्वस्ता भूत्वा तत्स्वाधीनताया मार्तदस्वाधीनतायाञ्च विश्वसितः । तदैवाम्मार्कं हृदये युद्धस्यापि कोऽप्यर्थो भविष्यति । तदैव वयनेनादृशप्येयप्राप्तये युद्धं कर्तुं शक्नुमः । तस्य न केवलम्भारं कृते, किन्तु संसारस्यापि कृते सम्यगुपयुक्तं भविष्यति । यद्वाहं श्वेताङ्गानामपि तदेव तद्वयं कथम भारतस्यास्ति । किन्तु यदि नामत्येतत्कथं तेषां तदा विमर्शं वयं युद्धं कुर्मः । यस्यादर्शस्य स्पष्टशब्दैर्बोधना भवति, तदनुसारी च व्यवहारोऽपि भवति, तस्यैव कृते स्वाधीनभारतमपि युद्धं कर्तुमर्हति ।'

तदन्तरं लार्डप्रधानो जिनलिंगगोसाह्यो द्विपञ्चाशत्तमेः सभात्कार-मन्वरो, देसु मोहनदास राजेन्द्रप्रसाद श्रीरत्न-मुभाषणञ्च वन्द्यमभार्षपटेल-जिप्रासाद्वयं नेन्द्रमण्डलाध्यक्षप्रभायो मुग्धा आसन् ।

जेटलैण्ड-भाषणं गान्धिन उत्तरञ्च

अनन्तरं लन्दने जेटलैण्डसाहस्यस्य क्षोभपूर्णं भाषणमभूत् । असौ कथितवान् यद् भारतस्य सर्व एव वर्गाः युद्धे साहाय्यं प्रदत्तवन्तः । भारतीय-नरेशा धनं सेवा सैनिकाश्च प्रदातुं कथितवन्तः । देशस्य सर्वभाग्ये एव जनाः सहानुभूतिपूर्णं सन्देशं प्रेषितवन्तः । कांग्रेससंस्थापि देशद्वये सम्पन्नायाः प्रतिज्ञायाः पूर्तौ सहयोगं प्रदातुं तत्परा । अथ लार्डसभाया लार्डस्नेल्-कथितवाक्यं पुनरपि कथयन्नयम रुचयत् यत् कांग्रेसनेतृभिः स्वशासनस्या-धिकारपूर्णस्वरूपसम्बन्धे यत्स्वकीयं वाचनं पुनः समुपस्थापितं तत्तु स्वाभाविक-मप्यसामधिकमस्तीति । अन्तेः चासौ न्यायोचितवाचनेऽपि कांग्रेसं भक्तयित्वा श्वेताङ्गानां जीवनमरणसमये सत्याग्रहस्य वार्ताप्यनुचितेत्यपि कथितवान् ।

एतस्योत्तरं महात्मा मोहनदास इत्थं प्रदत्तवान्—‘लार्डसभायां वाद-विवादावसरे कांग्रेसं विनिन्दन् स्वकीयं प्राचीनं प्रभावञ्च प्रकटयन् लार्डजेटलैण्डो यत्कथितवान्, तच्छ्रोतुमप्यहं नैव तत्पर आसम् । कांग्रेसे सर्व एव जनाः समागता इत्यहं मानयामि । कस्या अव्यन्यस्याः संस्थाया निन्दा विना कथितुं शक्यते यत्कांग्रेसमहासभा जातिधर्मभेदं विहाय विगतपञ्चाशद्वर्षेभ्यः सर्वसाधारणस्य प्रतिनिधित्वं कृतवती । मुहम्मदी-याना भारतीयराज्यप्रजाना स्वार्थविरोधी न कोऽपि स्वार्थोऽस्य ।’

अयमेव स्वविचारं प्रकटयितुं श्वेताङ्गानप्यसौ अकथयत्—‘यदि श्वेताङ्गाः सर्वेषामेव स्वाधीनतार्थं युद्धं कुर्वन्ति, तदा तैः स्पष्टमेव यक्तव्यं यद् भारतस्य स्वाधीनतापि तेषां युद्धोद्देश्ये सम्मिलिता वर्तते ।

एतस्याः स्वाधीनतायाः स्वरूपस्य स्पष्टीकरणं भारतीयानामधीनमेव । यदा ब्रिटेनदेशो जीवनमरणयोः समामं ध्यस्तो विद्यते तदा श्वेताङ्गाः स्वविचारं स्पष्टीकुर्यन्तु । काग्रेससदस्यानां कथनमनुचितमिति जेटलैण्डकथनमेव महदनुचितम् । भातीयजना इदं पृच्छन्ति यद् युद्धात्परं भारतस्य पदं स्वाधीनदेशस्येव भविष्यति न वेति ? अस्योत्तरं स जनानां समक्षं किं प्रदास्यति ? अत एव श्वेताङ्गानां मिनभूतोऽहं राजनीतिशान् कथयामि यत्साम्राज्यवादिना प्राचीना भाषा त्रिहाय ते सर्वजनहिताय नूतनयुगारम्भं कुर्वन्ति'ति ।

श्रीरत्न-भाषणम्

काग्रेसयुद्धोपसमितेरध्यक्षः श्रीरत्न इत्थं स्वकीयमुद्गारं प्रकटितवान्—
'कार्यसमित्या प्रसारितं भाषणं न केवलं भारतस्य, किन्तु संसारनिवासिना सर्वेषामेव कीदृशजनानामप्यस्ति । यस्या भाषाया जेटलैण्डो भाषणं ददौ, सा मृता समाप्ता च । एतादृशं भाषणं विश्लेष्येभ्यः पूर्वं दानुमुचितम् ।'

स्वामिमानी श्रीरत्न एवमप्युक्तवान् यन्नाहं कथञ्चिन्नरूपेण स्वकीयं याचनं समुपस्थापितवान् । किन्तु वयं संसारस्य स्वाधीनतायां विश्वस्ता भूत्वा तत्स्वाधीनतायां भारतीयस्वाधीनतायाञ्च विश्वसिमाः । तदेवास्माकं हृदये युद्धस्यापि कोऽप्यर्थो भविष्यति । तदेव वयमेतादृशस्येयप्राप्त्यर्थं युद्धं कर्तुं शक्नुमः । तच्च न केवलमस्माकं कृते, किन्तु संसारस्यापि कृते सम्यगुपयुक्तं भविष्यति । यद्वा श्वेताङ्गानामपि तदेव लक्ष्यं यन्मम भारत-स्यास्ति । किन्तु यदि नारत्येतल्लक्ष्यं तेषां तदा किमर्थं वयं युद्धं कुर्मः । यस्यादर्शस्य स्पष्टशब्दैर्धौपगा भवति, तदनुसारी च व्यवहारोऽपि भवति, तस्यैव कृते स्वाधीनभारतमपि युद्धं कर्तुमर्हति ।'

तदनन्तरं लार्डप्रधानो जिनलियोगोसाहयो द्विपञ्चाशच्चनैः सप्ताहवास-मकरोत्, येषु मोहनदास राजेन्द्रप्रसाद श्रीरत्न-मुभाषचन्द्र वल्लभभाईपटेल-बिन्नासाहव नरेन्द्रमण्डलाप्यक्षप्रभृतयो सुगत्या आसन् ।

मन्त्रिमण्डल-त्यागः

तदनन्तरमखिलभारतीयराज्यप्रजापरिषदोऽधिवेशनं छुधियानानगरे भी-
रनस्याप्युद्वे सम्पन्नम् । तस्मिन्नपि कार्यसमितिः स्वकीयं वक्तव्यमित्थं
प्रसारितवती—‘वयं भारतस्याखण्डतायां स्वाधीनतायाञ्च विश्वसिताः ।
भारतीयवाग्द्वेषसंस्था एतस्मिन् संवत्समये राष्ट्रस्य लोकतन्त्रीयस्वाधीन-
ताया यद् याचन गभीरेण शब्देन समुपस्थापितयती तेन समितिः सन्तुष्टा ।
प्राप्तमाणाया स्वाधीनतायां ब्रिटिशभारतीयप्रजा इय देशीयराज्यप्रजा अपि
समभागिन्या भविष्यन्ति । अतस्त्राभिरपि समानं कार्यं कर्तव्यम् । अत एव
वाग्द्वेषेण युद्धोद्देश्यसम्बन्धे स्पष्टीकरणार्थं ब्रिटिशशासनाय यत् कर्तव्यं
तस्मिन्नपि समितिः सन्तुष्टा । भारतीयनरेशा एवत्र यूरोपदेशे लोकतन्त्र-
रक्षणार्थं ब्रिटिशशासनाय साहाय्यं प्रदातुं कथितवन्तोऽन्यत्र च स्वीय-
राज्येषु निरङ्कुशं शासनं सञ्चालयन्ति । अतः समितिर्नरेशानपि प्रार्थयति
यत् शीघ्रमेव तेषु लोकतन्त्रशासनस्य धोषणं कुर्यान्तु, कर्मणा मनसा याचा
च पाण्डन्तु स्वकीयद्वेषणम् । यावदाधारभूतं परिवर्तनं न भविष्यति,
कारतन्त्रात्म्यः सद्वागाद्या नरेशानां कृते व्यर्थं इति ।

रामगढ़-कांग्रेससाधिवेशनम्

श्रीअबुलकलामाजादस्याध्यक्षत्वे बिहारप्रदेशीयरामगढ़नामकस्थाने कांग्रेसस्य त्रिपञ्चाशदधिवेशनमभूत् । तत्र रामगढ़कांग्रेसस्य स्वागताध्यक्षः श्रीराजेन्द्रप्रसादः स्वकीयं स्वागतभाषणं विभिन्नघटनापरिपूर्णं जन-हृदयस्पर्शकरं चमत्कारपरिपूर्णमतीव मनोहरं प्रददौ । तद्भाषणं यथा—

श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य भाषणम्

“यदा कदा वयं भूतकालादपि शिक्षामवाप्स्यतीव प्रभाविताः प्रेरिताश्च भवामः ।

वर्षिमाश्रितसमये दक्षिणबिहारे राज्ञोऽज्ञातशत्रो राज्यं उत्तर-बिहारे च वज्जीना सुप्रसिद्धं प्रजातन्त्रराज्यञ्चास्ताम् । अज्ञातशत्रुः वज्जीराज्यं विजित्य स्वकीयराज्ये विलीनीकर्तुमुद्यत आसीत् । एतस्मिन्नन्तरे गौतम-बुद्धोऽज्ञातशत्रुराजधान्या राजगृहे समागत्य गृध्रकूटपर्वते स्वकीयासनं समाधत्त । वज्जीविरोधिन्याः स्वकीययोजनायाः विषये गौतमस्य को विचार इति विज्ञातुं स्वकीयमन्त्रिणं वस्तुकारं बुद्धसमीपे प्रैषयद्राजा अज्ञातशत्रुः । मन्त्रिद्वाराऽज्ञातशत्रोर्विचारं विज्ञाय भगवान् स्वकीयशिष्यमानन्दं प्रश्ना-श्चकार । ततश्च उत्तराणि प्राप्य अज्ञातशत्रोः समाधानमकरोत् ।

भगवानकथयत्—‘आनन्द ! किं श्रुतवानसि त्वं यद् वज्जीजनाः सर्वदैव सभामायोजयन्ति, बहवो जनाश्च तस्या सभाया सम्लिता भवन्ति ?’ आनन्द उवाच—‘तथागत ! श्रुतवानस्म्यहं यद् वज्जीना सर्वदैव सभा भवति, भवन्ति च तत्र बहवो जनाः समवेताः’ इति । श्रुतवानन्दवचनं बुद्ध उक्तवान्—‘आनन्द ! वज्जीना सभा यावत्सर्वदा भविष्यति यावच्च बहवो जनाः सभाया सम्लिता भविष्यन्ति, तावत्तेषामम्बुजतिरेव भविष्यन्ति, न तु विनाशः’ इति ।

इत्थमन्यानपि पट् प्रश्नान् कृत्वा प्रातोत्तरो भगवान् बुद्धः प्रोवाच—
‘आनन्द ! यावद्ब्रह्मजीग एकत्र स्थास्यति, मिलित्वा कार्ये स्वकीयराष्ट्रिय-

कर्तव्यपालनं नियमेऽपारिते स्वेच्छया आदेशानाम्भ्यं स्वनियमानतिक्रमणं स्वपारितनियमानुसारं सामूहिकरूपेण कार्यं वृद्धानां श्रेष्ठानाञ्च सम्मानं तेषां मान्यविचारस्वीकारं स्वकीयनारीः प्रति मधुरन्यवहारं, स्वकीयचैत्यानां समादरं धार्मिकप्रयोजनेन प्रदत्तसम्पत्त्यनपहरणमर्हता सुरक्षणवाह्यप्रदेश-स्थितानामर्हता स्वदेशप्रवेशज्ञापदानञ्च करिष्यते, तावदसौ सम्पन्न एव सस्था स्यात्, न केनापि प्रकारेण तेषां विनाशो भविष्यतीति ।

यदाऽज्जताशत्रुणेदं श्रुतं तदा तस्य मनसि विश्वासो जातो यत् स्वसैनिक-बलेन वज्जीविजयोऽसम्भव इति । गृध्रकूट इदानीमपि बुद्धादेशान् संसार-यति । कस्मिंश्चिदपि जीवितसमाजे मतभेदः स्वाभाविकः । किमद्य वयं काप्रेसविषयेऽपीदं कथयितुं न शक्नुमः ? किं वयमिदानीमेव न मिलित्वा न तिष्ठामः, किं स्वनिर्मितं नियमं नैवोल्लङ्घयामः ? किं स्वनिर्मितनियमानुसारं सामूहिकरूपेण कार्यं कुर्म ? किं विश्वासेन निश्चयेन च कथयितुं शक्नुमो यद् वृद्धानां श्रेष्ठानाञ्च समादरं कुर्मस्तेषां च मान्य-विचारं मानयामः ? वज्जीबलमेतास्वेव मूलभित्तिषु संस्थितमासीत् । यदि वयमप्येतेषां प्रदानानामुत्तरमोमिति दातुं शक्नुमस्तदा अस्माकं शक्तिरेत-दप्यधिका भविष्यति ।

एतस्मिन्समये भगवान् तथागतो वज्जीसभां प्रदर्शयन् मिश्रनकथयत्—
'यूयमेताः सभा पश्यत, अनुमानमपि कुरुत यद् देवानां सभा कीदृशी भवतीति । किमस्माकं वृत्तेऽप्येतादृशं संगठनं राष्ट्रियसभायाः संगठनस्येव-मेव सञ्चालनञ्च सम्भवि नास्ति ? यन्महात्माना-धी अस्मानु हिंसा-यूनतायां अनुशासनामायस्य च निन्दः कुर्वन् बुद्ध इवोपदेशं प्रदद्यात्' इति ।

श्रीआजादस्य भाषणम्

अबुलकलामाजादस्याभिभाषणं यथा—'अद्यास्माकं संगठनमतीव संकटकालीनसमयात्प्रस्थानं करोति । एतादृशे संकटकालीनसमये परस्पर-वितोषान्वितसम्भावनानामाशङ्का समुपस्थिता सम्भवति । यदियं निर्बाधं

सत्यमार्गेणैवाग्रसरा भविष्यामस्तदा स्वकीयोद्देश्यमवश्यमेव प्राप्स्यामः, अन्यथा मार्गभ्रष्टा भूत्वा काठिन्ये पतिष्यामः ।

असौ विस्तारेण कांग्रेस-वाचनं तदुपरि ब्रिटिशशासनोत्तरं कांग्रेस-कार्याणि च विचारयन्नुवाच यदस्माकं स्थितिः स्पष्टा वर्तते । वर्यं ब्रिटिश-शासनं विजयिनं सुदृढं नैव विलोकयितुमिच्छामः । अत एव स्वकीयदासत्व-वर्धनमपि नैवाभिलषामः । असार्कं भावना सहयोगदिशि वर्धते । यस्या स्थितौ वयमद्य स्तः, निर्णयो विधेयो यदस्यामेव स्थितौ दृष्यास्यामोऽपवा अग्रे वर्धमाना भविष्याम इति । गमनावरोधस्यार्थः पश्चात्परावर्तनम् । वर्यं पश्चात्परावर्तनं स्वीकुर्मः । अत एव केवलमग्रसरा एव भविष्यामः । मम विश्वासो वर्तते, यदाहमिदं कथयामि यदग्रसरो भविष्यामि, तदाग्रसर एव भविष्यामि, भवन्तश्च सर्वे मया सदैव भविष्यन्ति चेति ।

तत्र च भारतेन महायुद्धेन च सम्बद्ध एवः प्रस्तावः पारितो बभूव ।

द्वौ सम्मेलनान्तरी

कांग्रेस अधिवेशनात्पूर्वं तत्रैव 'किसाननगर' नामके विशालमण्डपे जनसमुदायसमुपस्थितौ मुमापचन्द्रचोसरभाष्याश्रया सम्मेलनमेवमभूत् । समुपस्थिता जनसमुदायाः 'मुद्दाम वर्यं तत्पराः' इति घोषणा गगनभेदि-शब्दैः नृतयन्तः ।

अस्मिन् सम्मेलने युद्धसमितिनिर्माणार्थमप्येवः प्रस्तावः पारितो बभूव । श्रीमन्नेवान्दालनगरमार्थमपि सर्वं सदस्याः समुक्तवन्तः । संश्लेषेण कांग्रेस-संस्था द्विसामयकार्यस्य निर्गमनं विधाय अशान्तिपूर्णकार्यं कर्तुं सर्वे सदस्या विचारितवन्तः । सर्वे एव जनाः मुद्दाम तत्परास्तित्त्वित्यपि कथितवन्तः ।

कांग्रेस अधिवेशनान्तरं वर्यो गार्धसेवार्थस्य अधिवेशनं सम्पन्नम् । कतिपय-जनैस्तत्र गान्धियादस्य विरुद्धे प्रशासनं वितरितम् । गान्धियादस्य विनाशो भवतु एतादृशमपि घोषं श्रुतवन्तो जनाः । सेवार्थस्य अधिवेशनान्तरं कलि कलामार्गेण भाष्यमानद्वारा परावर्तमानस्य गान्धिन उपरि उपान्तरहातोऽपि येनचित्कृतः, किन्तु परमशान्ति सम्पन्नोऽसौ नैव किमप्युक्तवान् । ●

जेटलैण्ड-भाषणं भारतीयस्थितिश्च

भारतमन्विष्यदादयः काशं पृच्छन् लार्डजेटलैण्डसाहसो भारतीयस्वाधीनता-विषये पुनरपि भाषणं कुर्वन्नुवाच—‘नाहं बलाद्भारतोपरि काचिद्द्वार्तां संस्थापयितुमिच्छामि, किन्तु सामञ्जस्येनैवाग्रे वर्धितुमिच्छामि । भारतीयैः स्वदेशार्थं विधाननिर्माणं कर्तव्यम्, किन्तु द्विशतवर्षेभ्यस्तेषां ब्रिटेनेन सह यः सम्बन्धस्तस्य विस्मरणं कदापि न कार्यम् ।

देशीयराजसमूहानां विषये भारतरक्षणप्रश्नेऽल्पसंख्यकानामष्टकोटि-संख्यकानां नुहम्मदीयानां विषये च ब्रुक्नसौ रामगढकाग्रेसोसाधिवेशने पारितस्य स्वतन्त्रतान्दोलनस्योत्तरं ददानश्च कथितवान्—यदि भारतीयाः सत्याग्रहं करिष्यन्ति तदा तस्य क्रूरतया प्रतीकारो भविष्यति । अन्तेऽसौ एवमभ्युवाच यत् किं काग्रेससंस्था देशस्यैकतायां अस्मिन्प्रश्ने विचारमवरोक्त्यति यदर्थाभियं महदुत्सुका प्रतिभाति । एतस्य प्रश्नस्योत्तरं एव भारतभाम्यमवलम्बितम् । अस्यां परिस्थितौ सत्याग्रहोऽत्यावश्यको बभूव । रामगढाधिवेशनात्परं काग्रेससंस्था सत्याग्रहावश्यकतायामपि विचारितवान् । प्रांतीयकाग्रेससमितयोऽपि सत्याग्रहसंघसंगठनरूपेण स्वकार्या-रम्भं चभूः । अखिलभारतीयकाग्रेससंस्थया घाषणा प्रसार्थं सर्वे एव काग्रेस-अधिकारिणः साधनानीकृताः । सा च घाषणेत्थम्—‘ये खलु काग्रेससदस्यानिर्धारिता प्रतिज्ञा ग्रहं तुमसमर्थाः, काग्रेसानुशासने वर्तमाना आन्दोलनोत्तर-दायित्वं स्वनीयस्त्वेषु वाङ्मनसक्ताश्च, ते स्वकीयं पदं विहाय पृथग्भवन्तु’ इति । अविनयाशाभङ्गान्दोलनारम्भात् पूर्वमेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्तिरावश्यका बभूव ।

भारतीया परिस्थितिः

एतस्मिन्समये या स्थितिः समुत्पन्ना सा निःसन्देहं भयान्विता । कर्णधारस्य स्वलक्ष्यज्ञानामावाद् देशस्य नौकाऽज्ञातदिशि वहन्ती सम्बभूव । सर्वा एव राजनीतिकसंस्था रक्षात्मक खेले खेलन्त्यो बभूवुः । किन्तु काये संसंस्था स्पष्टमेवोक्तवती यत् यदि द्योताङ्गाभारतात्स्वकीय साम्राज्यवादि-हस्तं समुत्थापयेयुस्तदा तन्नप्रति मित्रतापूर्णे हस्तं प्रसारयितुं वयं तत्पराः ।

अत्रान्तरे सुभाषचन्द्रबोसस्य अग्रगामिदलनाम्नी संस्था स्वकीय-मन्त्रिमैत्र्यं प्रदाय किञ्चित्कर्तुं शासनं बाधितवती । शासनं चैतत्परिणाम-स्वरूपं दुष्परिहरामा प्रतिक्रियायाः प्रतीक्षा कर्तुं समर्थमासीत् । किन्तु दलेनै-तेन किमपि कार्यमेव न भवेदिति विचारयताऽभूवत् ।

कांग्रेसकार्यसमिती इदमिदमास्यन्तस्तदादेशपालकाश्चैतस्मिन् संकट-समये किं कर्तव्यमिमुदा अभूवन् । मोहनदासगान्धिकथनानुसारं संग्रामाय स्त्रीपुरुषाणां समुद्यत्करणञ्च आवश्यकमासीत् ।

एमरी-सम्राजोः भाषण-घोषणे

एतस्मिन्समये ब्रिटिशसाम्राज्ये विविध परिवर्तनमपि जातम् । लार्ड-जेट्टेण्टस्य स्थाने एमरीसाहबो भारतमन्त्री बभूव । एतत्पूर्वं भविष्य-त्समये ब्रिटेनस्य पट्टु राजनीतिज्ञा भारतीयसमस्याया सहानुभूतिपूर्वकं विचर विधास्यन्तीति टाम्सनसाहबो वर्धामागत्य कथितवान् । पट्टुस्वेतेषु चर्चिःमरीसाहबयोरपि नामनी आस्ताम् ।

चर्चिलो भारतीयस्थितौ विजयमाप्स्यतीति श्रेताद्गाना निश्चितं मतं मभूत् । कनिष्ये श्रेताद्गा इत्यमपि कथितवन्तो यच्चर्चिलसाहबो भारत स्वमित्रं विधास्यति, साम्राज्यस्यस्य सर्वाण्येव द्वाराणि पिधाय मार्शल्लानामकं नियममुद्घोषयिष्यति । अत एव भारतमिदानीं विशक्नुविधेति कथयन्तो बभूवुर्जना ।

अयं सम्राट् एकस्मिन् भाषणे उक्तवान्—‘यद्यथाह साम्राज्यविषये नूतनं विचारयामि । अधुनैतस्य विशिष्टदृष्टया महत्त्वं स्पष्टमसदिग्धञ्च विभाति । इदानीमस्य सघर्षो दूषित यवस्थया भवति, यया तस्य कापि तुलना नैव भवितुं शक्नोति । मम शत्रवो विरुद्धं ममैकस्य साम्राज्यवादा-द्यब्दस्य व्यवहारं कुर्वन्ति । एतस्यार्थोऽन्यदेशेषु अधिकार एव । किन्तु साम्राज्यस्यैतस्य स्वतन्त्रवासिनो ययमेतस्य शब्दस्य व्यवहारं तेषां मुखं मर्दनपूर्वकमुत्तरं प्रदातुमेव कुर्म । तेषामेव भावना दूषिता, मनोद्देश्यं तु शांतिमयमेव’ति ।

एमरीसाहबीऽपि निम्नलिखिता घोषणा चकार—‘ब्रिटिशराष्ट्रमण्डले स्वतन्त्रभारतं समागम्य पट्टु लभेतेति पृथक्प्रतिशासनमिव ममापि विचारो

ऽस्ति । भारतीयपरिस्थितेदृष्टिकोशालुकूलं विधान निर्मातुं भारतस्वैवाधिकार ।' साधारणसमाजाच्च जेट्लैण्डभाष्यस्य पुनरावृत्ति कुर्वन्तसौ एव-
मप्याह यद् 'ब्रिटिशशासनस्य विचारो वर्तन्ते वर्तमानयोद्धनान्तर्गताया
नीतेरन्यवार्तायाश्च पुनर्विचारकरणस्यास्ति । भारते चस्यापि नूतनविचार-
संस्थापनस्य स्थाने सामञ्जस्यैव विचारो वर्तते । मन्मते भारतीय-
विधानपरिषद् विभिन्नप्रान्ताणा दशदशप्रतिनिधिभिर्भवेत् । तस्यां च
श्वेताङ्गा अन्यवर्गोपाध्यापि भवेयुः । किन्तु सामरिफ्टदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा
भारतीयपरिस्थितिर्विधानपरिषद् निर्मातुं योग्या न वर्तते ।' एतस्यां रिक्कट-
परिस्थितौ भारतीयानां वर्तमानं निदिशन्नसौ उक्तवान् यत् 'ते लार्डप्रधानस्य
सहयोगेन कार्यं कर्तुं शक्नुयुश्चेत्तदा महानानन्दस्य विषयः स्यात् । किन्तु
काप्रसन्नस्था यदि वर्तमानपरिस्थितिप्रतिकूल किञ्चित्कार्यं विधास्यति
तदा तद् दुर्भाग्यपूर्णमेव भवेदिति ।

एतेन मुसपटमभूयद् युद्धेन प्राप्यमाणाया स्वाधीनताया भारतीयैभ्यः
किमपि न मिलिष्यति । प्रत्युत प्रतिकूलप्रहार एव भविष्यति ।

स्टैफर्डक्रिप्सस्य विचारः

श्वेताङ्गेषु केवलं स्टैफर्डक्रिप्ससाहच एदेक एतादृश आसीद्यस्य चेतसि भारतं प्रति सहानुभूतिः सम्बभूव । तेनैव कथितं यत्सर्वश्रेणीय-भारतीयेषु भावनैवा दृढीभवति यद् ब्रिटिशराज्यसभा भारतीयसमस्यासु दृष्टिपानं नैव करोति । काम्प्रोसयाचना राष्ट्रिययाचना वर्तते । एतस्याञ्च सर्वे विचारयन्तो जनः सम्मिलिता इति भारतीयानामुद्घोषणम् । तेषां मनसोयमाशंका वर्धमाना जायते यत् ब्रिटिशशासनमस्मद्भावनाया उपेक्षामपि करिष्यति । एतरपुलं दृष्टतालेन सह सविनयाज्ञाभङ्गाद्दोलनमेव भविष्यति । काम्प्रोसविश्वासिनः कृपकाः कर्मकराश्च विचारयन्ति यद् काम्प्रोस एवास्मान् सामन्तेभ्यो वन्त्राधिकारिभ्यो धनिकेभ्यश्च मोहयतीति ।

भारतविभाजनस्य कृते जिन्नायोजनाया विरोधं कुर्वन्तो बहवो भारतीयाः काम्प्रोसादेशं प्रतीक्षन्ते । प्राप्ते चावश्यकादेशे कृत्याग्रहण्ये सम्मिलिता भूत्वा ते स्वराज्ये परिचयं प्रदास्यन्ति । धीर्गान्धिनोऽद्विष्टात्मकनीत्या तेषां महान् विश्वासो वर्तते । अतोऽहं ब्रिटिशशासनं प्रार्थयामि यदसौ युद्धसमाप्तेः परं भारतं स्वार्थिनं करिष्यामीति घोषणा करोत् । मम विश्वासो वर्तते यदनया घोषणया साम्प्रदायिकसमस्यापि समाप्तिमाप्स्यतीति ।

गार्डमार्गसंश्लेषाहस्य कश्चन विरोधयन् स्टैफर्डक्रिप्स एवमुक्तवान्— यत् साम्प्रदायिकवादिभ्येन केन्द्रीयशासनसंस्थावनाय उन्तोपन्नकोषायो विद्यादारपदोऽभूत् । इदमेव फार्गो पोलैण्डविषयेऽपि कथितं शक्यते, यत्र कालो महदिना जर्मिनः पोलैण्डं निवहत्य । पेरुशरीयाविषयापि एतादृशेव स्थितिः । स्टैफर्डक्रिप्सः एतेषां निवहन्ति । एतन्क

अल्पसंख्यजातिरक्षणार्थं बहुसंख्यकजातयः स्वाधिकारेभ्यः प्रवञ्चिता भवेयुरिति नास्ति न्यायपूर्णा नीतिः । किन्तु बहुमतानामपिकारे सशोधन-भवश्यमेव कार्यम् । एतत्तु काग्रसेन स्वयमेव कृतम् । किन्तु भवन्तो बहुमते-भ्यस्तेषामधिकारः एतदर्थमेवापहरन्ति यत्तेऽल्पसंख्यकानां रक्षणार्थं विश्वास-प्रदानं कुर्वन्ति । एवंकुर्वाणा भवन्तो बहुसंख्यकानल्पसंख्यके परिवर्त-यन्ति । यदि भवन्तः प्रजातन्त्रस्य समर्थकस्तदाल्पसंख्यकेभ्यः कृते इदमा-वश्यकं भवति यत्ते बहुसंख्यकानां शासनं स्वीकुर्वन्तु । नैवास्ति कापि नूतना यतैवम् । अधुना सर्वत्र स्वाधीनदेशे एवमेव पश्यामि ।

यदि भवन्तः प्रजातन्त्रं मानयन्ति, प्रजातन्त्रपद्धतिं स्वीकर्तुमिच्छन्ति च, तदा दत्तावधानां विचारयन्तु यत् कश्च समाजो भारते बहुमतसम्पन्नो-ऽस्तीदानीम् । तिःएन्देहं वाग्रसे एव बहुमतसम्पन्नः । वयमधुना यदि भारतं स्वाधीनं नैव करिष्यामस्तदा यूरोपस्थितो कीदृशः प्रभावो भविष्यतीत्यपि विचार्यताम् । मन्मतेऽस्य त्रिविधः प्रभावो भविष्यति । प्रथमम्, वयमेव प्रभाविता भविष्यामः । सर्वदैव स्वतन्त्रताविषये वयं यत्किञ्चिदपि कथयामः, तेन जना अत्र विषये विश्वासं नैव करिष्यन्ति । एतेनास्माकं सुदुर्प्रयत्ने एकतायान्च न्यूनता समायास्यति । द्वितीयम्, ये खलु तदर्थदेशां भारतं विषये विचारयन्ति, तेषां त्रिटिशविरुधिमप्रवृत्तौ प्रोत्साहनं भविष्यति । तृती-यम्, भारतमस्माकं विरोधी भविष्यति । अत एतेषां विषयाणामस्माभिः समु-चितरूपेण सत्यव्यवहारेण च वश्यमेव विचारो विधेयः ।

यदि वयं प्रजातन्त्रसंरक्षणार्थमेव सुदुर् कर्मस्तदा स एव विषयो त्रिटिशशासनायस्य एवमिन्द्रं भागे भारतैऽपि व्यवहर्तव्यः । अन्यथा भारतीयाः कथयिष्यन्ति यत् श्वेताङ्गानां कथने करणे च महदन्तरं भवतीति । अत एव कोऽपि समुचितो निर्णयः कर्तव्यः । नूनमस्माभिर्भारतं स्वार्थानं विषयतव्यम् । स्वाधीनं भारतमस्माकं समिधं शक्तिशालिसहायकं च भविष्यतीति ।

कार्यसमितेरधिवेशनम्

अथ महापराक्रमी हिटलरः फ्रांसं विजितवान् । फ्रांसस्तनात्पूर्वं डेजिम-पतनं नावेदेशाक्रमणं चेकोस्लोवाकियापराजयः, पालैण्डविनाशो, हालैण्ड-बेल्जियमदेशयोः पतनञ्च फ्रांसपतनस्य शृंगलाभूतमिवाभवत् । फ्रांसपतनात्परं कांग्रेससंस्था प्रस्तावमेकं पारितवती यत् शक्तिशाली हिटलरः केनापि नैवावरोद्धुं शक्यः । स च देशानन्यान् विजित्य नूनमेव इंग्लैण्ड-देशेऽप्याक्रमणं करिष्यति । इंग्लैण्डाक्रमणं भारताक्रमणमिव भविष्यति । अतोऽत्र विचारार्थं कांग्रेसधिवेशनं शीघ्रमेव विधातव्यमिति ।

अनन्तरं दिल्लीया कार्यसमितेरधिवेशनमभूत् । तत्र पूर्णस्वाधीनताया एव प्रस्तावः पारितो बभूव । किन्तु जिन्नासाहबस्य विकृतमस्तके भारत-खण्डनं कृत्वा पाकिस्ताननिर्माणस्यैव विचारो भ्रमन्नासीत् । तत्कालीन-कांग्रेससाध्यक्ष अबुलकलामाजादो जिन्नासाहबस्य समीपे पत्रमेकं लिखेत्— 'प्रियजिन्नासाहब ! दिल्लीनगर्यां कांग्रेसकार्यसमित्या यो हि प्रस्तावः पारितस्तस्याभिप्रायः संयुक्तमन्त्रिमण्डलनिर्माणमेवास्ति । कस्यापि दल-विशेषस्य शासनमत्र कार्यसमित्या नानुमन्यते । किं लीगसंस्था द्विराष्ट्र-सिद्धान्तमपहाय किमप्यन्यं कर्तुं नाद्यता ? यद्येतादृशी वातं चेत्तदा पत्रेण विशाप्योऽहमिति ।

जिन्नासाहबः पठित्वा पत्रं निम्नलिखितमुत्तरं प्रदत्तवान्—'भवतः पत्रं प्राप्य मयैतद्द्रोष्यं नैव रजितुं शक्यते । भवति मुह्यमदीयभारतस्य पूर्णं विश्वासो नास्ति । अत एवाह भवता सह कामपि वार्तां कर्तुं नैव समुद्यतः । किं भवान्नेव विचारयति यत् कांग्रेसप्रधानो भवान् केषलं प्रदर्शनायैव,

येन काग्रेसस्य राष्ट्रियरूपं दृष्टिगोचरं भवेत्, बाह्यदेशाश्च छलिता भवेयुः । अस्या स्थितौ भवान् नैव मुहम्मदीयानां न च हिन्दूनां प्रतिनिधिः । काग्रेस-
श्वैका हिन्दू संस्था वर्तते । यदि भवति स्वाभिमानश्चेत्तदा ग्रीष्मेन हिन्दू-
संस्थेय परित्यज्यताम् । अद्यावधि भवता लीग विरोधे महती शक्तिः प्रद-
दिता । किन्तु सदा तत्रासपत्नीभूतो भवानिति तु जानात्येवेति ।

पश्चात्पूनानगरे काग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनमभूत् । तत्रैष. प्रस्तावः
पारितो गभूव यत्काग्रेससंस्था स्वतन्त्रताप्राप्तनिमित्तमहिंसासिद्धान्तमेव
मानयति । तथापि युद्धपरिस्थितिं विचार्य तस्मिन् शैथिल्यमपि कर्तुं शक्नोति
इति । प्रस्तावेऽस्मिन् बहवो विरोधिनां बभूवुः । राजेन्द्रप्रसाद प्रफुल्लचोप-
कृपलानी शकररावदेव हरेकृष्णमेहताचप्रभृतीनां भाषणानि प्रस्तावविरोधे
समभवन् ।

महात्मा गान्धी तत्र नैव गतवान् । श्रुत्या प्रस्तावविषयं स काग्रेसतः
सम्बन्धविच्छेदमेव कृतवान् । परमः प्रसन्नः एमरीसाहबो 'नास्ति मारते
गम्भीरा परिस्थितिरिति लन्दने कथितवान् । किन्तु महात्मा गान्धी
तदुत्तरं ददन् उवाच यदेमरीसाहबस्य विचारो भ्रान्तोऽस्ति । सम्बन्धविच्छेदे
कृतोऽपि काग्रेससंस्था मदीय मार्गदर्शनमिच्छति । ब्रिटिश्चेतिहासे विद्वत्
सकटपूर्णसनये काग्रेससंस्था इनेनाज्ञाना चेतसि व्याकुलनोत्पादनं नैवेच्छति ।
सा स्वयमेव कार्यं करोति । अत एव तस्या उपहासं करात्येमरीसाहब इति ।
संयमाभावे भारते प्रकटीभूयन्त्याः महत्या ज्ञानाया प्रभावमनुमानु न
कोऽपि शक्नोति । ब्रिटिशशासनं व्याकुलं मा भवदिदमेव सत्याग्रह-
स्थगनस्यान्तिममुद्दिष्टम् । किन्तु काग्रेससमर्थकेषु ब्रिटिशशासनस्य भ्रमः
समुत्पद्यते । काग्रेसमर्दने ब्रिटिशशासनं कदापि लाभं नैवाप्स्यति, यथा च
तत् काग्रेससदस्यानां मर्दनं कर्त्तव्यञ्च विचारयति । यदि ममानुमानं
सत्यं तदा संसारस्य कापि शक्तिः सत्याग्रहं नैवाप्स्यति । किन्तु मदी-
यैषा प्रार्थना यथावत् ब्रिटिशशासने रिफर्मेवा गच्छन्ति, तावत् समामान्
विराम एव विधातव्य इति ।

लार्डप्रधानवक्तव्यविषये काँग्रेससंस्थया सह पत्रव्यवहारानन्तरं लन्दने भारतमन्त्रिणा एमरीसाहयेन पुनरप्येवं भाषणं प्रदत्तम् । लार्ड-प्रधानो भारतमन्त्री च द्वावप्येकस्मिन्नेव निष्कर्षे वर्तते इति स्फुटमभूत् । द्वे एव घोषणे भारतीयराजनीतिकपरिस्थितिप्रबलोक्य केन्द्रीयशासननिर्माणे निर्णायिके एवास्ताम् ।

एतद्भाषणं निर्णयञ्च ध्रुत्वा विचार्य च जनाः किञ्चित्त्यविमूढा भूत्वा गान्धिमहाशये दत्तदृष्टयो बभूवुः । स एवेदानीं महासमुद्रभ्रमजाले पतितान् काँग्रेससंस्था स्वविचारपोतेन समुद्दर्तुं समर्थ आसीत् ।

लार्ड-लिनलिथगो-भाषणम्

अनन्तरं प्रधानलार्डलिनलिथगोसाहबः स्वकीये भाषणे विभिन्न-राजनीतिकप्रतिनिधिभिः सह साक्षात्कारस्य सम्राट्शासने विचारविमर्शानन्तरं कतिपयभारतीयानां स्वज्ञानपरिपदि स्थानग्रहणस्य सुद्धसमितिरुगठनस्य च वार्ता कथयित्वा अल्पसंख्यकसमस्यायां समागते समये राष्ट्रमण्डलान्तर्गतनूतनवैधानिकयोजनानिर्माणव्यवस्थायाञ्च स्वाभिप्रायं प्रकटितवान् । प्रधानलार्डस्य वक्तव्यमप्रत्याशितमासीत् । तेन कांग्रेससंस्था सन्तोषं नैयत्सवती ।

प्रासपतने जाते शिथिलीभूते च साम्राज्यवादे कांग्रेससंस्था कृतायामरुदिरवाया पूर्णस्वतन्त्रताविषयकभाषणाय लार्डप्रधान एतादृशीं विधानपरिपदं निर्मातुं चर्चां चकार, यस्यां याचना कांग्रेससंस्था पूर्वमेव कृता । इदानीं यदा कांग्रेससंस्था पूर्णस्वाधीनतायां याचनां करोति, तदा लार्डप्रधानस्य नूतनोऽथ रागः समञ्जि ।

पुनर्लार्डप्रधानो लिनलिथगोसाहबः प्रोक्तवान् यत्सम्राट्शासनस्य नीतिर्मम भाषणे निहिता वर्तते । आशासेऽहं यत्कांग्रेससंस्थाऽत्र विचारं विधाय सुद्धपरामर्शदातृसमित्यां सहयोगं करिष्यति । साक्षात्करणार्थं पूर्वमाहूतोप्याब्बादः पुनः सम्राट्प्रतिनिधिना निमन्त्रितोऽपि तत्समीपं नैव गतवान् ।

लार्डप्रधानवक्तव्यविषये काँग्रेससंस्थया सह पत्रव्यवहारानन्तरं लन्दने भारतमन्त्रिणा एमरीसाहयेन पुनरप्येकं भाषणं प्रदत्तम् । लार्ड-प्रधानो भारतमन्त्री च द्वावप्येकस्मिन्नेव निम्नये वर्तते इति स्फुटमभूत् । द्वे एव घोषणे भारतीयराजनीतिरपरिस्थितिप्रबलेषु केन्द्रीयशासननिर्माणे निर्णायिने एवास्ताम् ।

एतद्भाषणं निर्णयञ्च श्रुत्वा विचार्य च जनाः रिक्तमन्यमिभूता भूत्वा गान्धिमहाशये दत्तदृष्टयो बभूवुः । स एवेदानीं महासमुद्रभ्रमजाले पतिता काँग्रेससंस्था स्वविचारपोतेन समुद्रतुं समर्थं आसीत् ।

प्रजा-दमनं व्यक्तिगत-सत्याग्रहश्च

पूनाप्रस्तावो महान् विपन्मूलक आसीत्, तथापि बहवः सदस्यास्तं समर्थितवन्तः । पुनः सत्याग्रहस्य विचारः सर्वैः कृतः, किन्तु सत्याग्रहः कथं प्रारब्धव्य इति विचारयन्तो बभूवुः सर्वे । महात्मनो गान्धिन विचारश्च स्वतन्त्रता निमित्तीकृत्य सत्याग्रहारम्भो नैव विधेय इति सम्बभूव ।

अत्रान्तरे शासनेन महद् दमनचक्रं प्रारब्धम् । यः कोऽपि युवा कांग्रेसस्वर्यसेवको भवति स्म, तमेव बन्दिन विधाय शासनाधिकारिणः कारागारं प्रेषयन्तो भारतीयस्थितिं गम्भीरां कृतवन्तः । तैश्च सम्पूर्णभारते सभाप्रतिबन्धो व्यधायि । सन्देहान्विता जनाः स्वगृहेष्वेव बन्दिनो विधाय सर्वरक्षिकाया निगडिताः । यस्मिंश्च शासनस्य सन्देहोऽभवत्, असी प्रतिसोमवारं स्वकीयामुपस्थितिं निम्नराज्याधिकारिणः सविधे प्रदद्यादेषोऽपि नियमः प्रचारितो बभूव ।

अन्येऽपि नियमाः प्रचारिताः । यथा—सन्दिग्धः कश्चिदपि मानवो राज्यद्रोहात्मकान्दोलने सुद्वविरोधिप्रचारे भागमग्रहन् कस्यचिदपि विद्यालयस्य महाविद्यालयस्य वा छात्रेण सह सम्पर्कं कस्याञ्चिदपि सभायां भागं वा नैव स्थापयेद् गृह्णीयाञ्च । यदि स एकस्मात्स्थानादन्यस्थाने गामुकश्चेत्तदा शासनं चतुर्विंशतिघटिकाभ्यन्तरे एव सूचयेत् । सुभाष-चन्द्रबोसोऽपि कलिकान्तास्थिते स्वनिवासभवन एव चन्दं बभूव ।

एतस्या गम्भीरपरिस्थितौ विचारकरणार्थं कांग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनं बम्बईनगरे सम्बभूव । पूनाया पारितः प्रस्तावोऽधुना कार्यरूपे परिणतो नैव भविष्यतीति तत्र निश्चितम् । यावच्च महात्मा गान्धी आदेशं नैव

प्रदद्यात्तावत् व्यक्तिगतसत्याग्रहोऽपि स्थगितो भवेदित्यपि सिद्धान्तस्तत्रैव सर्वसम्भत्या निश्चितः ।

अथ महात्मा संसारवासिनां श्वेताङ्गानां नाम्ना सुप्रसिद्धं स्वीयं पत्रं प्रचारितवान् । तद्यथा—संसारवासिनां श्वेताङ्गानां सविधे प्रार्थयामि यत्ते युद्धमार्गं परित्यज्य अहिंसामार्गं स्वीकुर्वन्तु । भवता राजनीतिज्ञैः समुद्घोषितं युद्धं प्रजातन्त्रस्य रक्षार्थं भवति । समाप्ते संग्रामे भवतु कस्यापि पक्षस्य विजयः, किन्तु तदा प्रजातन्त्रस्य नामापि संसारे नैव स्यात्स्यति । रंग्रामोऽयं मानवानामभिशाप इवाप्ततीर्णः । अद्यावधि कदापि मानवैरित्थं मानवता न विस्मृता, यादृशी ररत्वास्मिन् सर्वजनसंहारकारके युद्धे । अद्य मानवकर्तव्यं पशूनपि लज्जयति ।

युद्धारम्भ एव मया प्रवृत्तेरिदं कर्तव्यं शतम् । किन्तु मयि सादृशं साहस नास्तीत्येन भवन्तं किमपि कथयेयम् । अद्य ईश्वर एव साहसं प्रदत्तवान् । इदानीं भवता कृतेऽवसरोऽध्ययमस्ति । भवन्तो नाजीवादं विनाशयितुं चेष्टन्ते, किन्तु तस्य विनाशः कदापि नैव भविष्यति । नैवेच्छाम्यहं यद् ब्रिटिशः कदापि विजितो भवेत् । नैच्छामि च पाशविक्कलपरीक्षायामसौ विजयं लभेतेति । भवतो बाहुबलं जगत्प्रसिद्धम्, किन्तु युद्धबलं मानव-बलेशप्रदाने नैव सुप्रसिद्धं जायते । अहमद्यावधि ब्रिटिशस्य निःस्वार्थमिष्टमस्ति । आसीत्तादृशः समयो यदाहं भवतां साम्राज्ये मुखो बान्धवांसं यत्साम्राज्यमिदं भारतं लाभान्वितं करोति । किन्तु यदैव मया विपरीता वस्तुस्थितिः संलक्षिता, तदैवाहिंसामार्गेण साम्राज्यवादं जनतन्त्रवादे परिवर्तयितुं प्रयत्नो व्यथसि, विधीयते चेदानीमपि । मम देशस्य भाग्ये रयात्नाम किमपि, किन्तु भवतः प्रति मे रनेहस्तादृश एव स्यात्स्यति । सार्वभौमी ममाहिंसा सम्पूर्णस्य जगतः कल्याणमिच्छति । तस्मिन्जगति भवन्तोऽपि विद्याला एव । भवतः प्रति स्नेहेनैव मयेदं निवेदनमकारि ।

किन्तु पत्रस्यैतस्य कुत्रापि कोऽप्य प्रभावो नामवत् । संगरः सर्वत्रैव रंध्यातः । अ्यादेन संगरेण ब्रिटिशवाग्द्वयं भारतं प्रति फाटिन्यपूर्णैव

वातम् । किंकर्तव्यविमूढा भारतीयाः सत्याग्रहमारब्धवन्तः । सर्वप्रथमं विनोबा-
महोदयः स्वकीयग्रामे युद्धविरोधि भाषणं प्रदाय सत्याग्रहारम्भमकरोत् ।
पुनः पदातिनं भाषणप्रदातारं तं बन्दिन विषयं शासन मासनस्य कृते
कारागारदण्डमदात् ।

श्रीरत्नोऽपि वदा तारापुर्यां स्वकीयग्रामे च भाषणं कुर्वन्नासीत्
संग्रामविरोधि । असौ वर्धनगरे आगत्य विचारधर्मशौ कृतवान् । परं
सतस्तारापुरीपरावर्तनकाले बन्दीचभूव । श्यायाधीशस्तं चतुर्वर्षकारागारदण्डेन
दण्डितवान् । बल्लभभाईपटेलस्याऽपि अनिश्चिनमालिकः कारागारदण्डो-
ऽभवत् । अनन्तरं सम्भूते भारतव्यापिनि महति सत्याग्रहे भूतपूर्वमन्त्रिणः
कैलासनाथकाटजूप्रभृतयः वाप्रेसस्य प्रधाननेतारः, फार्यसमितिसदस्यादयश्च
बन्दिनो भूत्वा कारागारे जग्मुः । रोगाक्रान्तत्वाद्राजेन्द्रप्रसादो बन्दी नैव
चभूव । कारागारं गतापि सरोजिनीदेवी मुक्ता ।

युद्धसंलग्नस्य यूरोपस्य महान् विनाशोऽभूत् । कथने करणे चास्वा-
धीनं भारतमपि युद्धे सम्मिलितमकारि श्वेताङ्गैरिति ।

शान्तदलीय-सम्मेलनम्

एतस्मिन्नवसरे सम्प्रजयकर श्रीनिवासशास्त्रिणः शान्तदलीयानामेकं सम्मेलनं बम्बईनगरे कृतवन्तः । तत्र निर्णयोऽभूत् यत् लार्डप्रधानस्य शासन-परिपदि सर्वे भारतीयाः सदस्या भवन्तु । रक्षाविभागोऽर्थविभागौ च तेषामेवाधीनी स्वाताम् । युद्धसमय एषा परिपत्सामूहिकरूपेण सम्राजं प्रति सम्मानकारिणी भवेत् । अन्यस्वाधीनदेशानामिव भारतस्यापि स्थानं भवेत् । अस्थायार्थस्त्वयमेव यत्परिसमाप्ते युद्धे निश्चितावधौ एव भारत पूर्णं स्वाधीनम् भविष्यति । एतादृशो विचारस्तत्र जातः । किन्तु हिन्दु-मुहम्मदीयसमस्यायाः समाधानं कथं भवदेव प्रश्नो जटिल एवासीत् ।

मोहनदासो गान्धी स्वतन्त्र आसीत् । अतः स जिन्नासाहयेन सह वार्ताकारयितुं विचारयामास । 'ट्वेन्टीएथ सेञ्चुरी'नामकपत्र लेखमेकं लिखित्वाऽसौ वार्तामिमा प्रारभत । तत्र लिखितवान् भारतीयवैधानिकसमस्यायाभार्ता' कुर्वन्नसौ साम्प्रदायिकसमस्यानिराकरणार्थं भारतवासिन एव दोषयात्रां कृतान् ।

पत्रं पठित्वा महात्मा गान्धी जिन्नासाहयेन साक्षात्कर्तुं मुम्बैतटायां दिष्टवान् । किन्तु भवतो मेलनमधिकं सुन्दरं भविष्यति अत्राद्यह्येव भवति सम्प्रकृतवान् । हिन्दूनेतारमेव मानयित्वा यदि जिन्ना ह्येव मया सह वार्तां करिष्यति तदावयाः सम्मेलनं निष्पत्स्यति अत्राद्यह्येव भविष्यति । जिन्ना-गान्धी तेन सह वार्तां नैवाकरोत् ।

एमरी-भाषणं गान्धिन उत्तरञ्च

पुनर्लन्दननगरे भारतमन्त्री भाषणमेक प्रदत्तवान् । स्वीयभाषणेऽसौ पूर्वं सभूमहाशय तत्प्रस्तावञ्च प्रशस्य प्रस्तावानुसारं वर्तमानशासन-संशोधनवार्ता कथयित्वा तत्स्थाने नूतनशासनगठनवार्ताञ्च प्रस्तुत्य युद्धसमये नूतन रंगटनमसम्भवमिति कथितवान् । नूतनशासनसंगठनेन आन्तरिकवैधानिकसमस्या भाविविधानविषयेऽपि नूतनाः समस्याः समुपस्थिता भविष्यन्ति । अहमिदं कामप्यमद्रता विना कथयिष्यामि यत् लार्डप्रधानप्रस्तावो एतदर्थमेव कार्यान्वितो नाभूयन्मुहम्मदीयानां हिन्दूनाञ्च मध्ये किमपि सामञ्जस्य कठिनतममासीदिति । जिन्नासाहवेन कदाप्यभाणि यत् यथा डचसैनिकेषु सर्व एव सेनापतयः, न च कोऽपि सैनिकस्तथैव समेत्नेऽस्मिन् सर्व एव नेतारः, न कोऽपि कार्यकारकः पश्चाद्गन्ता वा इति । मापणेनैतेन साहाय्यमवाप्य एमरीसाहयोऽकथयत् — बर्बईसम्मेलने प्रस्ताव-समर्थकाः क आसन्निति नैव जानीमः ।

साधारणसमाया जनान् सम्बोधयन्नसौ उक्तवान् यद्ग आसाम-सिन्ध-पञ्जाबप्रान्तेषु प्रान्तीयमन्त्रिमण्डलानि कार्याणि कुर्वन्ति, किन्तु सप्तप्रान्तेषु कांग्रे सोच्चाधिकारिणः कार्यं कर्तुं मन्त्रिमण्डलानि निवारितयन्तः । सम्पूर्णेऽप्येव विधानेषु परिवर्तनं भवितुमर्हति, किन्तु भारतीयाः स्वकीयान्तरिकसाम्प्र-दायिकविरोधं परित्यज्य द्रुवन्तु यत् ते कीदृशं विधानमिच्छन्ति । युद्धकाले भारतीयशासने परिवर्तनमसम्भवि, तथापि भारतीयनेतारः प्रारम्भिकवार्तां कर्तुं शक्नुवन्ति । वर्तमानविधानेन भारते यादृशं नियन्त्रणं तादृशं नियन्त्रणमन्येन नूतनेन विधानेन नैव भवितुमर्हति । किन्तु कांग्रेसरंस्था एतदस्वीकृतमेव परिष्यन्ति ।

भारतस्य उत्तरपश्चिमसीमानं पूर्वात्तरसीमानञ्च भारतात् पृथक्कृत्य स्वतन्त्रं राज्यं संस्थापितं भवेदिति जिज्ञा याचना बलवती जायत इदानीम् । तथास्थितपाकिस्तानयोजनाया यानि व्यावहारिकवाटिन्त्यानि, तैर्नास्ति मम कोऽपि सम्बन्धः । बाल्कनराष्ट्रियजना कीदृग् भोपणपरीक्षणे गच्छन्तीति विलोक्यतेऽस्माभिः । एतेनेदमपि ज्ञातुं शक्यते यद् भारतस्यैकताभङ्गेऽस्य कीदृशो भयङ्करः परिणामो भविष्यतीति ।

इत्थं लाडप्रधानः परिषद्ः संस्थापने स्वकीयं प्रयत्नं मुस्लिमलीग-संस्थाया हिन्दूना समकर्त्तुं स्वकीययाचनाया परित्यक्तवान् । स च मुहम्मदीय-याचना स्वीकर्तुमसामर्थ्यञ्च प्रकटितवान् ।

महात्मा गान्धी भारतमन्त्रिणो भाषणं पठित्वा निम्नलिखितमुत्तरं प्रदत्तवान्—‘एमरीसाहबेन साधारणसभाया सुरसामुलम्बित्वि विस्तृतं प्रदत्तं भाषणं पठित्वा मम चेतसि महद् दुःखमभूत् । विपदि जनाना हृदयं नवनीतमित्त्र कोमलं भवति, ते च सत्तस्य मूल्यं मानयन्ति । किन्तु ब्रिटिश-शासन यस्मिन्महति सक्टे निमग्नमस्ति तस्य कोऽपि प्रभाव एमरीसाहबे नैवाभूत् । अनुमीयते च मया चिकणमृदुपट इव तस्य हृदयमिति । अत एव तस्य कर्णयोः कीटोऽपि न सरति । एतादृशी तस्य निर्भयता विचार्यं काग्रेससंस्था कदापि स्वकीयानहितातीति नैव परित्यजेदिति मे निश्चिता धारणा ।

वर्तमानभारतीयपरिस्थितेरथहेलनया तेन ब्रिटिशशासनस्य किमपि साहाय्यं नैवाकारि । पुनः सामिमानं वचनमुच्यते तेन यद् ब्रिटिश-राज्यमेव भारते शान्तिरुस्थापन चकार । किन्तु टाकायामहमद्रावादे च किं भवति, इति तु मन्वे स न जानाति । मम धारणा वर्तते यदसौ कथ-यिष्यति वङ्गे राज्वा स्वयत्तशासनमस्ति । स जानात्यपि यत्सङ्घटपूर्णपरिस्थिता-वरया काउपुत्तलिगवन्मन्त्रिणामेतेषा कियती शक्तिरिति । ते च मन्त्रिणः काग्रेससंस्थाया लीगसंस्थाया अन्यदलविशेषस्य वा भवेयुः ।

भारते नास्ति मत्तैत्रयमिति कथयित्वा एमरीसाहबो नूनं भारतमप-

मानितवान् । भारते वैमल्य विधाय राज्यं कर्तव्यमिति ब्रिटिशानां पाम्पा-
गता रीतिः । किन्तु भोष्यत्यसौ संयुक्तभारतस्यैव धार्ताम् । भारतीयवैमल्य-
दोषो ब्रिटिशराजनीतिज्ञानामेवेति मया पुनः पुनश्चक्षुष्यते । यावद्भारतस्य
पराधीनता नैव प्रयास्यति, तावद्द्वैमल्यमपि स्यात्स्यत्येष । यदि इवेताद्वा
भारताद्गच्छेयुस्तदा वाग्नेससंस्था वीगसंस्थाऽन्यदलानि वा परस्परं मिलित्वा
स्वहिताय कार्यं करिष्यन्तीति प्रतिशयते मया । सर्वदलीयशासननिर्माण-
मपि तदैव भविष्यति । तस्मिन् वैज्ञानिकी भावना मा भवतु, किन्तु
तन् नूनं स्थायी भविष्यति । इदानीमन्नवस्त्रविहीनं भारतं समुत्तपथेऽग्रसरं
भवतीति तस्य भाषणं श्रुत्वा मम चेतसि महदाश्चर्यं भवति । मया तु
पुनरपि कथ्यते यद्भारतस्येयं दुर्दशा न समृद्धिमुचिका, किन्तु दारिद्र्य-
सूचिकैव । अतो भारतमर्दनकारिणो ब्रिटेनस्य विरोधे सर्वे जनाः पताका
समुत्थापयन्त्विति ।

सुभाषस्यान्तर्धानम् , नेतृमुक्तिश्च

अनन्तरे धनुमापचन्द्रबासो गुप्तरात्पा स्वकीया जननीं कन्दभूमिं विहायान्यत्र गतवान् । कुत्र गतवानिति शासकनपि नैव जानाति, किन्त्वसौ-कलिनातातः प्रस्थानं कृत्वा काकुत्स्थदेशाननाप्य तत्रोपि पश्चिममार्गेण वर्तनीं जगाम । तत्र हिटलरेण सम्मानितो आपानदेशमागत्य 'आबादहिन्द-पीन'नामकं हिन्दुमुहम्मदीयजनपरिपूर्ये संन्यसंगठनं कृत्वा धेन्नाङ्गविषयं सुदमारेभे ।

श्रीगान्धिनो भाषणानन्तरं प्रधानसचिवस्यपरिपद्यो विस्तारो जानः । तत्र सुल्तानअहमदः, होमी मोदी, सराकवरः, माचव भीहरि अणे, राषदेन्द्र-रावः, परिरोख्ता नूनः, सुदालियरः, सरकारः, इत्यथी भारतीयसदस्यान्वयध-दयेताद्वा इत्यमेकादश सदस्याः सम्मिलिता बभूवुः । हिटलरश्च रुसमा-जान्तयानासीदिदानीम् । संगठितयैतया परिपदा विन्नाम्बेदकरी ध्याकृष्टी भूत्वा ता विरोधितयन्ती ।

प्रचलति काग्रेससरदाग्रहे बहवो देशभक्ताः कारागारं गतयन्तः । आरब्धस्य सत्याग्रहस्य वर्षमेकमभूत् । शासकीयविचारानन्तरं श्रीरत्नाजाद-प्रभृतयो नेतारं कारागारान्मुक्ता बभूवुः । अत्र एतेषा भाषणं प्रतीक्षनाया आसन् ।

श्रीगान्धिन ऐतिहासिकं भाषणम्

एतस्मिन्नेव समये श्रीगान्धिन ऐतिहासिकं भाषणमभूविम्लित्वितम्—
'विद्यार्थिर्जनादेवाहं द्विविधाजननिभूतोऽस्मि । किन्तैवस्या निवृत्ताया अयमर्थो नहि यद् द्विविधप्रतिनिधयो भारतं क्रीतदासं मानयन्तु । दास-न्वयन्त्रैवेयं भारत-स्वतन्त्रता ।

एमरीमहाशयो मणे लक्षणधर्मगमिव भाषणं प्रदाय निरन्तरमेव मा
दुःखाकरोति । एतामेव पृष्टभूमिं ध्यात्वा मुक्तानामपि समीक्षा त्रियते ।
यदि भारतशासनमेव विश्वसिति यद्देशस्य सर्व एवोत्तरदायिनो जना युद्ध-
प्रयत्ने सहयोगे प्रदास्यन्ति, तदा तस्य स्वाभाविकपरिणामः सन्निवृत्ता-
भङ्गान्दोलनकारणाः पुनः कारागारे बद्धा भवन्तु । ते सर्व एवैतत्कथन-
स्यापवादाः ।

अहन्त्येतस्या मुक्तेरयमेवार्थमवगच्छामि यत् शासनम् आशान्वित
मस्ति तेषां विचारपरिवर्तनार्थम्, किन्तु प्रत्युपकारभावनाराहितमेतदान्दोलन
पूर्णं विचारं कृतवैव प्रारब्धं जनैः । अधिकांशतो भारतीयजनप्रतिनिधिभूता
युद्धविरोधी कामे संस्था स्वाभिप्राय प्रकटयितुमिच्छन्नेव आन्दोलनमिद-
मारब्धवती । युद्धफलस्वरूपं भारतं स्वतन्त्रं नैव भविष्यतीति दृढविश्वास
स्तस्य बभूव । धोख्यधिकमूकजनप्रतिनिधिरियं भारत स्वतन्त्रं विधातुमहिंसा-
मार्गमेव अवलम्बते । अहिंसैव तस्या नीतिः । अधुना सत्याग्रहसंगन-
स्यापमेवार्थो भवेत् यदियं स्वकीया नीतिं परित्यक्तवती । कामे संस्थाया
कृतैऽपि विरोधे शासनं भारतीयजनतायाः सवाशाद्विपुलं धन यथेष्टं सैनिकाश्च
प्राप्नुवन् वर्तते । कामे संविरोधस्तु नैतिकविरोध एव । एतेन न्यायपूर्ण
विरोधेन भारतमवश्यमेव स्वतन्त्रं भविष्यतीति मे विश्वास इति ।

श्रीरत्न-भाषणम्

कारागारान्मुक्तः श्रीरत्नोऽपीत्थं भाषणमदात्—‘एषरय विदेशीयशास-
नस्याश्रया कारागारगमनं तस्मान्मुक्तिं वा समप्राप्य नास्म्यहमानन्दितः ।
कारागारस्य सज्जितत्वात् प्राकाराग्निःस्त्रय विशालकारागारानुल्ये भारते
समागमः कथन्नाम आनन्ददायकं भवेत् ? किन्तु गूणमेगादृशोऽपि समयः
समागमिष्यति यदाऽहं स्वतन्त्रो भूत्वा निःश्वासप्रहणे परिष्णामि । तथापी-
दाकीमदी दूरवर्ती समयः, अत एवैतेन तुच्छपरिवर्तनं नाहमानन्दितो
भवामि । यदाऽदिरिन्संसारे हिताया पृष्णायाः सर्वनामस्य च सम्राज्यं वर्तते
तदाह मुर्धं भूत्वा कथमिदं रक्षस्यामि ? यत्र स्वेच्छाचारिणा श्वेताङ्गा

साम्राज्यमस्ति, तत्राहं शान्तिं नैवाप्स्यामि । अत एव स्वतन्त्रभारतस्य स्वतन्त्रसंसारस्य च द्वितीय सर्पानेव भवतो देशवासिन आह्वयामि' इति ।

ततः परं श्रीगान्धिनाऽपि भाषणं प्रदत्तम् । तद्यथा—'संप्रति सत्याग्रहिणा शीघ्रतया या मुक्तिर्मवति, तयाहमस्मिन्निष्कर्षे समागतो यदस्माभिरत्वरितमेव कार्यसमितेरधिवेशनं कर्तव्यम् । शासनस्यैतादृशी धारणा वर्तते यद् चम्बईप्रस्ताव एभिः अवरोत्स्यते, यदनुसारमान्दोलनमिदं समाभव्यम् । अत एवाह अखिलभारतीयनाग्रेसकार्यसमितेरधिवेशनं कर्तुं नात्रादिसाहस्यं कथितवान् । चन्दिना मुक्त्या काठिन्यपरिपूर्णमप्यान्दोलनं कार्यसमितेरधिवेशनं यावत्कर्तव्यमेव । यद्यस्माकं स्वनीयसिद्धान्तप्रापणं तथा देशस्योद्धारकरणं च लक्ष्यं तदा सर्वमेव काठिन्यं सोढव्यम् । ये कार्यसमितिसदस्या चम्बईप्रस्तावपरिवर्तनेच्छवस्ते वदापि सत्याग्रहं मा कुर्वन्तु । किन्तु सत्याग्रहो निर्धाररूपेण प्रचलन्नेव भवतु । सत्याग्रहे योगदानमनिच्छतामपि शासनं बन्दीकर्तुं शक्तम् । एवमेव श्रीरत्नाज्ञादिसाहस्यो चन्दिनो जातौ । बाह्यकारणाभारं मत्वा सत्याग्रहस्थगनस्य नास्त्यविकारो ममैति स्पष्टं वदामि । एतत्कार्यं चाद्रेतस्यैव वर्तते ।'

वारदोली-प्रस्तावः, तत्प्रतिक्रिया च

अथ श्रीगान्धिनो निवासे वारदोल्यामेव काग्रेसकार्यसमितेरविवेक्षणं समभूत् । तत्र निम्नलिखितः प्रस्तावः पारितो बभूव — 'समितिरियं गान्धि-
नेतृत्वे विश्वासं कुर्वती, राष्ट्रद्वारा वर्तमाना-दोलने सहयोगप्रदानस्य
प्रशंसा करोति । सत्याग्रहेण जनशक्तिवर्धनमभूदिति समितेर्मतम् । ब्रिटेनो
भारतीयस्वातन्त्र्यं विरुध्य जनाकाशाविरुद्धं स्वेच्छाचारित्वं प्रदर्शितवान् ।
प्रजातन्त्रस्य स्वाधीनतायाश्चोद्देश्येन युद्धफलस्वरूपे यस्मिन्संकटेऽसौ विलिप्तो-
ऽस्ति, तस्मिन्नपि ध्यानमददानः किमपि परिवर्तनं कर्तुं नैवेच्छति । यत्किञ्चि-
दपि परिवर्तनमभूत्सेन परिस्थितिरतीव गम्भीराऽभूत् । साम्प्रतं
राजनीतिकबन्दिना मुक्तिरपि सारहीनैव । सा यस्या परिस्थितौ समभूत्,
तत्सम्बन्धे च या शासकीयघोषणाऽभूत्, ताभ्या नीतौ किमपि परिवर्तनं न
जातमिति स्पष्टमेव लक्ष्यते । विश्व यापञ्च युद्धमपि भारतद्वारसमीपे समा-
गच्छत् । कार्यसमितिरैतेषु संदोषेषु विषयेषु दत्तावधानाऽस्ति । भारतस्य
सम्पूर्णमेव चातावरणं श्वेताङ्गान् प्रत्यविश्वासविरोधाभ्यां परिपूरितमस्ति ।
अत एवासौ साम्राज्यवादस्य किमपि साहाय्यं न करिष्यति । अत एव
काग्रेससंस्थापि बम्बईप्रस्तावे दृढीभूताऽस्ति ।'

एतस्मिन् पारिते प्रस्तावे लन्दनवासिना ध्यानमाकृष्टमभूत्, किन्तु
प्रत्यक्षरूपेण कापि प्रतिक्रिया न तत्र जाता ।

अथ प्रधानलार्डः समानसकटं विलोक्य भारतं यजनतासमीपे सहयोग-
स्यैकतायाश्च प्रार्थनो चकार । तद्विषये भारतीयदलविरोधेन किमप्युत्तरं
दत्तमिति साधारणसमाया भाषणं कुर्वन्नेमरीसाहसः कथितवान् । 'कियत्-

कालान्तरात्तीयघटनाविषये शान्तामाप्नात् नया किमपि वक्तुं न शक्यते इति चर्चितसाहचोऽप्यमेरिकायामेवस्य प्रश्नस्योत्तररूपेण प्राह । साधारणसमाया मेकन्मिन् वितर्के ब्रुवन् पेशिकल्लोरेन्सो समाये दन्मम विचारे भारतीय-समस्यायाः किमपि समाधानं युद्धप्रयत्नस्याद्गभूतमेव । देशस्य सर्वेपानेय जनानां हार्दिकीच्छेयं वर्तते यद् युद्धानन्तरं भारतीयानामौपनिवेशिक-स्वराज्यमनश्यमेव मिलिष्यतीति प्रधानमन्त्रिणा घोषणा वर्तन्त्या ।

एङ्गलान्तेनविलसाहवेन आसेयमभिव्यक्तीकृता यत् शासन भारतीयानां सर्वसाधनानामेकत्रीकरणे सफल भवेत्, यदि प्रधानमन्त्री घोषणा करिष्यति यदन्यस्वाधीनताप्राप्तोपनिवेशानामिव भारतप्रतिनिधिरपि एङ्गल-युद्धमन्त्रिमण्डले सम्मिलितो भविष्यति । अन्येऽपि लार्डर्बेरींगटन-साडेवेली-डीवनशायर-सिल्वरमैनप्रभृन्यो राजनीतिज्ञाः स्वेषां मुस्लिम-स्त्रीसम्प्रदायाः पाकिस्तानयाचना विरोधयन्तो भारतीयस्वतन्त्रतायां एव समर्थनं चक्रुः ।

श्रीच्यांगस्य भारतागमनम्

अत्रान्तरे वर्तमानचीनदेशोद्धारक च्यागकाईशेकः स्वधर्मपत्नी-सहितो भारतमाजगाम । श्रीरत्न एतेन सह बहुवारं साक्षात्कारं कृत्वा विविधविषयेषु वार्तां चकार ।

विश्वकविश्रीरविन्द्रनाथसंस्थापिते शान्तिनिकेतने रथीन्द्रनाथस्य स्वागत-भाषणस्योत्तरं ददानोऽसौ चीनप्रधानो वभाषे 'यदस्मिन् अन्ताराष्ट्रीय-विश्वविद्यालये समागत्याहं महान् प्रसन्नोऽस्मि । कवेः साक्षात्कारमकृत्वापि तत्रजीवनस्वरूपिणीमिमा संस्थामवलोक्याह परमं प्रसन्नः ।

एत्रत्रिता अध्यापकादृष्टान्तःश्रैतस्याः संस्थायाः परम्परा रक्षन्तो गुरुदेव-निर्मितामाधारशिला परिपालयिष्यन्ति । यथा मम संन्यातसेनोऽस्मासु भ्रातृत्वबोधवपन कृत्वा नवीननीनस्य यथाशुद्धिमकरोत्, तथैव भवतां गुरुदेवोऽपि महतो देशस्याध्यात्मोन्नति विधाय नूनना जायतिमुत्पादित-वान् । स्वकीयसद्दयतायाश्चीनवासिना शुभकामनायाश्चातिरिक्तं भरता कृते चीनदेशान्तमया निमग्न्यन्धं नैवाभीतम् । ईश्वरः करोतु तद्विशालं कार्यं यस्य भारं भरता नेतारो देशवासिना स्वकन्धेषु निहितवन्तः ।'

ससार्धः सपत्नीवश्च च्यागकाईशेकः बलिष्ठातप्तो विशेषव शयानेन शान्तिनिकेतनं गतवानासीत् । तेन सह श्रीरत्नोऽपि तत्र जगाम । शान्ति-निकेतनासौल्यानेनाशौ उत्तरायणमगात् । तत्रापि रथीन्द्रनाथ एव स्वागतं चकार तस्य । पुनः कत्रैरनिमनिवासस्थानमुदीचीं गत्वा विधामानन्तरं बलाभिभागनिरीक्षणं चकार । सिंहसदने विधुभारतीसदस्या वैदिकमन्त्रेण ग्यागतमारभ्य भारतीयविधिना मस्तके चन्दनतिलक विधाय च्यागाय धीत-यस्त्रद्वेषगुणरीषञ्च सत्पदस्यै श्राष्टिः/ञ्च उपहारीकृतवन्तः । रथीन्द्रनाथो कत्रैर्धर्मं प्रति सद्दानुभूतिं प्रकाशयन् बधितवान् परवचिरन्तिमसमयेऽपि भरतो देशविषये सद्दानुभूतिं शयन् प्रसंगमेव चकार ।

तत्परस्यागधर्मपत्नी स्वागतात्तरप्रदानं कुर्यन्ती उवाच—'या भारभ्य

सहैव मानवसमाजकष्टस्य अन्तोऽपि न भविष्यति । वर्तमानपाशविद्बल-
सम्पन्ने समये चीननिवासिना भारतवासिनाञ्चैव कर्तव्यं यत्तेऽतलान्ति
काधिकारपत्रस्य पङ्क्तिशतिसंख्यायां सम्मिश्रितघोषणापत्रे प्रनिपादित-
सिद्धान्तस्य चैकीभूय समर्थनं कुर्वन्तु । आशासे च भारतनिवासिनो मित-
राष्ट्रैः सह भूत्वा पूर्णविजयं यावद् युद्धं करिष्यन्ति । मम महान् सुहृद्-
ब्रिटिशो भारतीययाचनाप्रतीक्षामन्तरैव तस्मै वा राजनीतिशक्तिं प्रदा-
स्यति यथासौ भौतिकीमात्मिकीञ्च शक्तिमधिकामुन्नतां कर्तुं शक्यति, अनु-
मविष्यति चायं सहयोगी आतङ्कवादविरोधकारी चेति । क्रियात्मकदृष्ट्या
मम विचार एवाधिकबुद्धिमत्तापूर्वो न्याय्यो भूत्वा ब्रिटिश-संस्थानेषु
निष्कारणिकशक्तिः इति ।

क्रिप्स प्रस्तावः, चर्चिल-भाषणञ्च

यथा यथा युद्धाग्निं बाला विस्तृता, तथा तथा भारते ब्रिटेने च युद्ध-चर्चापि विस्तृता सम्भव्य । क्रिप्ससहस्रोऽपि भारतचीनरूसदेशानां युद्ध-सिंहावलोकन विधाय लन्दनमागतवान् । 'युद्धविषये भारतीयराजनीतिविषये' चायं किं वदिष्यतीति युद्धसिंहावलोकनं कृत्वा समागतस्य क्रिप्सस्य भाषणं प्रतीक्षमाणा सर्वे एव जनाः सम्बभूवुः । भारतीयपक्षे क्रिप्स एव विचारविधातु समर्थ इत्यपि सर्वथा धारणा चलन्ती जाता । ब्रिटिश राजनीतिक्षेत्रेषु क्रिप्सस्य स्थानमत्युच्चं सम्भव्य । एमरी लिट्लरनेड-नेटलीप्रभृतयो राजनीतिज्ञा क्रिप्सात्पश्चाद्बभूवुः । तेन पूर्वमपि भाषणप्रदाय भारतेन सह सहानुभूतिं प्रदर्शितासीत् ।

अथ ब्रिटेनप्रधानमन्त्रिणो भाषणस्य प्रतीक्षा कुर्वन्तो जनाः बभूवुः । चर्चिलेन साधारणसभायां युद्धविषयत्रयेण भाषणमित्थं प्रदत्तम्—'जापाननिवासिना जनानां युद्धप्रगतिकरणद्वारा तस्य सकटपूर्णया परिस्थितिं सम्भूय । तां विचार्य भारतारक्षणार्थं सर्ववर्गाणां रुगटनं विधयम् । मया पूर्वमपि प्रोक्तं यद् युद्धान्तरमेव यथा सम्भव्य शीघ्रतया भारतीयोपनिवेशिकस्वराज्यप्रदास्यामि । अन्यस्वाधीनताप्राप्तदेश इव भारतमपि स्वाधीनता सम्पन्नमत्युन्नतस्थानमाप्स्यति । भारतीया एव पाररपरिक्लामञ्जरस्ये नेतादृशविधानं निर्मास्यति, यद्देशस्य सर्वेण मुरययनं स्वाकृतं भवेत् । एतस्मिन् विषयेऽल्पसंख्यकानां कृतेऽपि ध्यानमनदयमेव रक्षितव्यम् । भारते दलितजातयोऽपि वर्तन्ते । अथ च भारतयन्तरेषु सह भूतपूर्वसधेरपि विचारो विधय एव । एको युद्धमन्त्रिमण्डलसदस्यो भारतं

सहैव मानवसमाजकष्टस्य अन्तोऽपि न भविष्यति । वर्तमानपाशविष्वक्-
सम्पन्ने समये चीननिवासिना भारतवासिनाञ्चेदं कर्तव्यं यत्तेऽतलान्ति-
काधिकारपत्रस्य पङ्क्तिशतिकाणां सम्मिलितघोषणापत्रे प्रनिपादित-
सिद्धान्तस्य चैकीभूय समर्थनं कुर्वन्तु । आशासे च भारतनिवासिनो मित्र-
राष्ट्रैः सह भूत्वा पूर्णविजयं यावद् युद्धं करिष्यन्ति । मम महान् सुहृद्-
ब्रिटिशो भारतीयवाचनाप्रतीक्षामन्तरैव तस्मै वा राजनीतिकशक्तिं प्रदा-
स्यति ययासौ भौतिकीमात्मिकीञ्च शक्तिमधिकाभुन्नता कर्तुं शक्यति, अनु-
भविष्यति चायं सहयोगी आतङ्कवादविरोधकारी चेति । क्रियान्मकदृष्टया
मम विचार एवाधिकबुद्धिमत्तापूर्णो न्यायो भूत्वा ब्रिटिशसाम्राज्यशो
विस्तारयिष्यति” इति ।

श्रीच्यांगस्य यात्रा यथाऽप्रत्याशिता तथैव गोपनीयाऽप्यासीत् । सर्व-
प्रथमं च्यांगधर्मपत्नी तस्य कार्यक्रमविषये श्रीरत्नं पप्रच्छ । तदनन्तरं
च्यांगः कलिकातामागतवानित द्वितीयं घृत्तमासवान् श्रीरत्नः । गान्धिना
सह वार्ताविषयकं काठिन्यमनुभूयासी पप्रच्छ—किं तेन सह वार्तायै
कलिकातानगरमुपयुक्तं भविष्यति । समय एव गान्धी च्यांग-समीपे पत्रं
ल्लित । ‘भारतपत्रस्य ममोपरि महान्-प्रभावः समभूत्’ इति च्यांग उत्तरं
ददौ । ‘सर्वस्मिन्नेव समये भवतः साक्षात्काराय तत्परोऽरमीति च उ-
ल्लिख्य । द्वयोः साक्षात्कारः कलिकातायामेव जातः । हादिषी महती बहु-
समयं यावद् वार्तापि संचभूव । कमपि पणमन्तरेण भारतं युद्धे साहाय्यं कुर्या-
दिति च्यांगकथनमासीत्, किन्तु महात्मा गान्धी ‘करयामपि परिस्थिती युद्धे
साहाय्यं नैव प्रदास्यामीति’ कथितवान् । एतेन द्वयारैकमर्थं नाभूत्,
किन्तु तयोर्दिग्बद्धव्यवहारोऽवश्यमेव समभूत् ।

जिन्नाशाक्षेण सहपि च्यांगस्य वार्ता जाता । गान्धिच्यांगो वटिकाता-
स्थितवार्ताविस्तारकपत्रद्वारा भारतनाम्ना सन्देशञ्च प्रसारितयन्ती ।
जिन्नेनां भारते राजनीतिकपरिवर्तनमावश्यमेव करिष्यतीत्याशानभिग्यती
चकार च्यांगः । पञ्चादशी स्वदेशं परावृत्तः ।

क्रिप्स प्रस्तावः, चर्चिल-भाषणञ्च

यथा यथा युद्धान्निष्काला विस्तृता, तथा तथा भारते प्रिटेने च युद्ध-
चर्चापि निस्तृता सम्भूव । निष्कालहोऽपि भारतचीनरुसदेशाना युद्ध-
सिंहायलोकन विधाय लन्दनमागतवान् । 'युद्धनिषये भारतयोजनीतिनिषये-
चार्यं किं वदिष्यतीति युद्धसिंहायलोकनं कृत्वा समागतस्य निष्काम्य
मापणं प्रतीक्षभागाः सर्व एव जनाः सम्भूतुः । भारतीयप्रश्ने निष्क एव
विचार विधानु समर्थ इत्यपि सर्वेषा धारणा बलवती जाता । ब्रिटिश-
राजनीतिज्ञेऽप्येतेषु निष्काम्य स्थानप्रत्युच्च सम्भूव । एमरी ब्रिटलन्डे-
नेटलीप्रभृतयो राजनीतिज्ञा क्रिष्णात्पश्चाद्भूव । तेन पूर्वमपि मापणं
प्रदाय भारतेन सह सहानुभूतिः प्रदर्शितासीत् ।

अथ ब्रिटेनप्रधानमन्त्रिणो मापणस्य प्रतीक्षा कुर्वन्ता जनावभूतुः ।
चर्चिलेन साधारणसमाया युद्धनिषयकमेव भाषणमित्थं प्रदत्तम्—'जापान-
निकासिना जनाना युद्धप्रगतिकरणद्वारतस्य सकटपूर्णाया परिस्थितिः
सम्भूव । ता विचारं भारतरक्षणार्थं सर्ववर्गाणा रंगटन विधेयम् । मया
पूर्वमपि प्रोक्तं यद् युद्धानन्तमेव यम सम्भव शीघ्रतया भारतीयोपनिवेशिक-
स्वराज्यं प्रदास्यामि । अन्य स्वाधीनताप्राप्तदेष्ट इव भारतमपि स्वाधीनता-
सम्पन्नमत्तुङ्गत स्थानमाप्स्यति । भारतीया एव पारस्परिकसान्द्रस्ये-
नैतादृश विधान निर्मायन्ति, यद्देशस्य सर्वेरेण मुह्यवर्गैः स्वीकृत मनेत् ।
एतस्मिन् निषयेऽप्यस्येयाना कृतेऽपि ध्यानमत्रदयमेव रदितव्यम् ।
भारते दक्षिणजातयाऽपि वर्तन्ते । अथ च भारतयनरेषु सह भूतपूर्व-
सन्धेरपि विचारो विधेय एव । एको युद्धमन्त्रिमण्डलसदस्यो भारतं

गत्वा तत्रत्यनेतृभिः सह वार्तालापद्वारा सन्तोषमाप्नुयात् । अस्माभिर्यो निर्णयः निहितोऽसी न्यायोचितो भार्गवसमस्याया अन्तिमो निर्णयश्चेति । अस्यार्थो निर्णयमेतं भारतीयाः स्वीकरिष्यन्ति । अस्माभिर्नैव विस्मर्तव्यं यद्विद्वसंप्रामे भारतेन मुख्यो भागो ग्रहीतव्यः । वीरैश्चीनवासिभिः सह भूत्वा तैर्युद्धमपि विधातव्यमिति । भारतवर्षनेतादृशं रथानं यतो वयमातंका-
त्याचारयोर्महदाक्रमणं कर्तुं शक्नुमः ।

भारतीयभविष्यत्सम्बन्धे दत्ताना वचनाना विषये या चिन्ता प्रकटी-
भूता, तस्या विचारयन् सम्राट्शासनं स्पष्टैरिच्छितवचनैश्च तानुपायान्प्रवृ-
त्तुमावश्यकं मानदति यैर्भारते शीघ्रातिशीघ्रं स्वायत्तशासनं स्थापयितु-
मिच्छति । इदं क्लि नवीनभारतस्य जन्मदानमेव । एष संघः स्वाधीनता-
प्राप्तोपनिवेशो भविष्यति । ब्रिटेनेन अन्यस्वाधीनोपनिवेशश्च सह सम्बन्धः
सम्राजं प्रति राजभवत्या सुस्थिरो भविष्यति । असावाभ्यन्तरिकशासने
अन्यासु वैदेशिकसमस्यासु च कथमपि पराधीनता नैवाप्स्यति । अतः
सम्राट्शासनं निम्नलिखिता घोषणा करोति—

(क) भविष्यति युद्धसमाप्तेरनन्तरं शीघ्रमेवैका विधाननिर्माणो-
द्देश्येन निर्वाचित संस्था निर्मिता ।

(ख) विधाननिर्मातृसंस्थाया भारतीयनरेशद्वारा भागमाप्तुं यादृशी
व्यवस्था सा चाधो वर्धते ।

(ग) सम्राट्शासननेतादृशं त्रिनिमित्तं विधानं स्वीकृत्य तत्कार्योन्वती-
करणभारं तदैव प्रदिष्यति यदाघोलिखितानियमा पूरिता भविष्यन्ति—

१. यदि ब्रिटिशभारतस्य कोऽपि प्रान्तो नवीनं विधानंमस्वीकृतुं-
मिच्छेत् तदा तस्य वर्तमानवैधानिकस्थितिरक्षणस्य पूर्णाधिकारो भविष्यति ।
पश्चादिच्छेत्तदा विधाने सम्मिलितो भवेदिति व्यवस्थापि भविष्यति सदैव ।

२. नूतनविधानसम्मिलिताः प्रान्ता इच्छेत्सम्राट्शासनं तैभ्यो
नूतन विधानं दानुमपि स्वीकरिष्यति, भविष्यति च तेषां पदं पूर्णतया
भारतीय संघपदमिव ।

३. सम्राट्शासनस्य विधाननिर्मातृसंस्थायाश्च मध्य एकः सन्नि-
र्भविष्यति । रनेताद्भरन्वेभ्यो भारतीयसंस्थेषु शासनाधिकारहस्तान्तरण-
समस्यया अस्मिन् पूर्णः समारोहो भविष्यति । प्रदत्तादशासनं ध्यायन्
सम्राट् शासनं जातीयधार्मिकाल्पसंरचना रक्षाया प्रबन्धं करिष्यति । किन्तु
तस्मिन्नेतादृशः कोऽपि प्रतिद्वन्द्वो न भविष्यति, येन भारतीय संघस्य
ब्रिटिश राष्ट्रमण्डलीन्यायसदस्यैः सह स्वीयभाविस्मन्धनिश्चयाधिकारे कापि
न्यूनता समारतेत् । देशीयनरेशा नवीनविधानानुसारं प्रचलिष्यन्ति न
वैतन्य तेषा सन्धौ सशोधनमावश्यकम् ।

(घ) यदि प्रमुखसंस्थाः युद्धसमाप्ते पूर्वमेव तस्या अपि प्रणत्या
विषये मिलित्वा निश्चयं नैव करिष्यन्ति, तदा विधाननिर्मात्याः संस्थाया
निर्माणं निम्नप्रकारेण भविष्यति—

प्रान्तीयनिर्वाचनप्रभावे जाते (युद्धानन्तरं प्रान्तीयनिर्वाचनस्था-
वश्यकता भविष्यति) प्रान्तीयवारासमायाः सदस्या मिलित्वैकस्या निर्वा-
चनमण्डलाधिकारेणैकत्र स्थित्या विधाननिर्मातृसंस्थाया निर्वाचनं
करिष्यन्ति । निर्वाचकमण्डले यरन्तः सदस्या भविष्यन्ति, तद्दशमाश-
प्रतिनिधयोऽस्या विधाननिर्मातृसंस्थाया भविष्यन्ति ।

ब्रिटिशभारतगिर भारतीयराज्यान्वपि स्वप्रतिनिधीन् निर्वाचयिष्यन्ति
स्वीयजनसख्यनुसारम् ।

भारतस्य सम्पुत्रे यो हि संक्रमयः समपत्तस्मिन् चायन्नूतनं विधानं
नैव निर्मितं भवति, तावत्सम्राट्शासनं भारतरणस्य नियन्त्रणस्य चोत्तर-
दायित्वपूर्णमधिकारं स्वाधीनं म्थापयेष्यति । किन्तु भारतीयजनतायाः
सहाय्येन सम्पूर्णैककार्यसंरचनायाः सगठनस्य भारो भारतशासने
स्यात् । सम्राट्शासने भारतीयाना विविधवर्गोपनेतृतात्समि । तं च
शीघ्रमेव प्रभायोत्पादकरीत्या विचारविमर्शे भागं गृह्यन्तु ।

इत्थं भारतीयै एरम्मिन्महति कार्यसम्पादने रचनात्मिका सहजता
प्रदान भाविन्याः म्थार्थानतयाः कृते महत्त्वपूर्णं कार्यं करिष्यन्ति इति ।

क्रिप्सराहवो भारतं समागत्य भारतीयनेतृणां समक्षे स्वीयप्रस्ताव-
मभियन्तीचकार । किन्तु एवं नैतारः क्रिप्सप्रस्तावं बहिष्कृतवन्तः ।
प्रस्तावेऽस्मिन् सर्वजनमादकरी वार्तासीत् । काग्रेसप्रसन्नतार्थे पूर्वभूमिकाया-
मौपनिवेशिकस्वराज्यस्य विधानपरिषदश्चोत्प्लेखं कृत्या राष्ट्रमण्डलात्तयोः
पार्थक्याधिकारस्यापि चर्चासीत् । काऽपि प्रान्ते भारतसंघात् पृथग्भवितु-
मर्हतीति मुस्लिमलीगसंस्थायाः कृतेऽपि महत्यानन्दकारिणी वार्ता निहिता-
सीत् । भारतीयराज्यप्रजा उपेक्ष्य विधानपरिषदि प्रतिनिधिप्रेषणस्य
नरेशानामप्यधिकार आसीत्तत्र । काग्रेसकार्यसमितिर्विंटेनप्रस्तारिताया
अस्था योजनायाः रहस्यं शीघ्रमेव शातवती यद् ब्रिटन सत्ताहस्तान्तरणं
नैवेच्छति, अनेन विधिना स स्वतन्त्रतामेव विलोपितवानिति ।

राज्यप्रजापरिषदोऽध्यक्षः श्रीरत्न. सर्वेष्वेव विषयेषु विचारयन्
विषयेऽस्मिन् प्रजापरिषद उपाध्यक्षसविधे पत्रं लिखितुं साक्षात्कर्तुञ्च क्रिप्सं
कथितवान् । किन्तु कृतेऽपि तेन सह वार्तालापे क्रिप्सयाजनाऽसफलैवभूव ।
क्रिप्सः श्रीरत्नं स्पष्टं लिखितवान् यत् सर्वदलीयजना अपि यदि रक्षा
विभागं याचयिष्यन्ति, तदापि स हस्तान्तरितो न भवेत् । भवन्तोऽत्र विषये
प्रधानसेनापतिना सह वार्ता कुर्वन्त्विति । रक्षाविषयकप्रश्नः क्रिप्स-
योजनावैफल्ये मुख्यं कारणमभूत् ।

यदा भारते क्रिप्सवार्ता प्रचलन्त्यासीत् तदैव अमेरिकाया लन्दनप्राप्तेऽङ्गितो
लार्ड हेल्पैवस इत्थमकथयत् यत् 'यत्रस्ताव' प्रयत्नोऽयमसफलो भविष्यति,
तदा महता दलाना सहयोग विनैव त्रिटिशशासन स्वसर्वव्यं पालयिष्यति ।
सर्वोपरिसुसंगठितराजनैतिकदलभारतं यत्र काग्रेससहयोगेन वय वञ्चिताः स्मः ।
काग्रेससंस्था भारतस्य लघुभागोऽस्ति । भारतस्यान्याः संस्था. सम्पूर्णभारतस्य
प्रतिनिधित्वं काग्रेस एव करोतीति मानितु नैव तत्परा.' इति ।

काग्रेसद्वारा प्रस्तावस्यास्य अस्वीकारे इमानि कारणान्यभूवन्—
१. शासनपरिषदो धारासभा प्रत्यनुत्तरदायित्वम्, २. प्रान्ताना
भारतसंघात् पृथग्भवितुमधिकारप्रदानम्, ३. भारतीयराज्यप्रजाना

योजनाया प्रतिनिधित्वाभावः, ४. रक्षाया युद्धे च भारतीयानामधि-
 कारप्रदानमिति । मुसलिमलीगसंस्थया पुनर्द्वांश्या कारणाभ्या
 प्रस्तायोऽयं न स्वीकृतः- १. यदा कांग्रेससंस्था योजनाभिना
 स्वीकरिष्यति, तदाहमपि स्वीकरिष्यामि । २ प्रस्तायानुसारेण प्रस्ताना
 रूपात्पृथग्भवनस्य स्पष्टरूपेणाधिकारोऽप्यत्र नास्तीति । अथ च
 प्रस्तायानुसारं पाकिस्तानवाचनाप्रवृत्तिरपि नामवत् । प्रस्ताये भारत-
 धिभाजनयोजना विचार्य हिन्दुन्हासमाऽपि प्रस्तायमनुमन्त्रीकृतवती ।
 अस्वीकृतवन्तश्च दलितवर्गाः स्वरीयसंरक्षणार्थं विचारानामु प्रस्तायन् ।
 भारतीयस्त्रिस्ताः कर्मकराश्च कांग्रेसप्रतिपादितजनैरेव प्रस्तायममु न
 स्वीकृतवन्तः । महात्मा गान्धी चेमे प्रस्ताय उप्यहीनमकथयन् । देवलं
 'रेडिकल-डेमोनेटिक'दलमेव प्रस्तायं पूर्णतया स्वीचकार ।

नास्त्यत्र मे कोऽपि विरोधः । किन्तु साम्प्रतं भागी सत्याग्रहः समूहिनो भवेत् । मम कापि योजना गोप्या नास्ति । सर्वान्येव मे कार्याणि सर्वेषामेव समर्थं सन्ति” इति ।

महात्मा गान्धी पत्रकारेभ्यः ‘वृत्तपत्रे वृत्तप्रकाशन निर्भये. कर्तं यमि’ति, नरेदोम्य. ‘शासनं प्रजानां हस्ते दातव्यमिति, अध्यापनेभ्यदृष्टानेभ्यश्च ‘स्वातन्त्र्यमावनां हृदये धारयन्तु भवन्तः’ इति, राजकर्मचारिभ्यश्च ‘सत्वरं पदत्यागां मा कुर्वन्ति’ति परामर्शमदात् ।

श्रीराजगोपालाचाया गान्धिनोऽहिंसासिद्धान्ते निश्वाप्तमकुर्वन् सुहृद्मदीयानाञ्च पाकिस्तानयाचना स्वीकुर्वन् कांग्रेससदस्यपदादपि त्यागपत्रमदात् । तस्याय निदनास आसीद्यत् पाकिस्तानस्वीकारेण हिन्दूसुहृद्मदीययोरुभयो. स्वतन्त्रतायै सम्मिलितः प्रयत्नो भविष्यतीति ।

अनन्तरं सर्वे एव नेतारः शासनेन सह सामञ्जस्यार्थं प्रयत्नमकुर्वन् । किन्तु शासनं किमपि ध्यानं नैवादात्, प्रत्युत दमनचक्रमेव तेन प्रारब्धम् । सूर्योदयात्प्रागेव कांग्रेसकार्यसमितिसदस्यान् चत्वारिंशत्कांग्रेसिकाश्च बन्दिनो विधाय कारागारं प्रैषयत् । गान्धी महात्मापि सर्वरक्षिकाद्योभाषायको बभूव ।

बन्दीभूतस्य गान्धिन एको लेखः पश्चात्प्रकाशितोऽभूत् । लेखेऽस्मिन् स एव व्यलेखि—“भारतीयकांग्रेसकार्यसमितिः पूर्णस्वतन्त्रतासम्बन्धिनं यं प्रस्तावमपारयत् तद्विषये स्वस्थितेः स्पष्टीकरणं ममावश्यकम्, यथा हि ममैव प्रेरणया प्रस्तावोऽथ पारितः” इति सर्वेषां धारणा वर्तते ।

भवन्तस्तु मत्तो नैवापरिचिताः । पश्चिमीयदेशेषु प्रायोऽनेरेकैव एतादृशो देशो यत्र सर्वाधिकानि मन मित्राणि सन्ति । त्रिदशोऽपि नास्त्यपवाद एतस्य । अहं भवतो निवेद्यामि यद् ‘भारतं त्यजे’ति नाम्ना प्रकृतं सूत्रं ध्यात्वा भवन्तो भारतादपसरन्तु । बाल्यादेवाहं सत्योपासक एतादृशी मम धारणा । मद्भक्तिभाववश्यकं वस्तु । भक्तिभावपरिपूरितेन अन्वेषणेन सत्यमेव श्वरं मानयामि । एतेनैव सत्येन प्रत्यक्षमिनेश्वरं पश्यामि । स च मे

प्रतिलोम व्याप्तः । आद्ययोर्मध्ये सत्यमेव सञ्जीभृतं विधाय ससाहसं कथयामि यत्सहसा गानमिदं नाभविष्यत्तदा नाहमिदमकथयिष्ये यद् भ्रितेनो भारतं त्यक्त्वा स्ववर्तमानपालनं कुर्यात् । यदि च भ्रितेनोऽथायेनैतेन कार्यं परिष्यति, तदा तद्विरुद्धं व्याप्तोऽसन्तोषो भारताद्विहृतो भविष्यति । अत्याजं काग्रेससंस्था यदि भारतोऽस्वतन्त्रताया याचनं करोति चेदत्र को एतन्त्यायस्तस्य ?

नेतृणां वन्दीकरणत्वरं शासनं स्वयसेवकानां प्रताडनं सार्वजनिक-सभायां गमनापरोधनं शस्त्रास्त्रैः सह प्रचलनञ्चायच्छब्दवत् । चम्बईनगर-मिव सम्पूर्णं भारते निषेधकादेशः प्रसारितः शासनेन । प्रान्तीयशास्योप-शाखान्विता काग्रेससंस्था चावैधा घोषिता । सर्वे एव कार्यकर्तारोऽनियम-कार्यकरणदोषेण लाञ्छयित्वा कारागारे निगडिताः ।

अथ काग्रेसोपरि सप्तात संकटं श्रेताङ्गानां वर्धरतापूर्णमत्वाचारं भारत परतन्त्रताशृङ्खलानिबद्धं गान्धिव स्तनप्रभृतिनेतृसमूहं कारागारगतञ्च विलोक्य 'भारत त्यज', 'त्रियना त्रियता वै ति समुद्धोषणं कुर्वन्तो बहवो भारतीया विद्रोहाग्निज्वालासन्दीपने ततरा चभूतुः ।

प्रसफुटिता विद्रोहाग्निज्वालासन्दीपने श्रेताङ्गाः सर्वप्रथमं दमनचक्रं परिचालितवन्तः । जनानामुपरि न केवलं यष्टिकाप्रहारम्, किन्तु नाटिकास्रगुलिकावर्षणं समवर्षणं सहदाहनमिष्टिनापातनं सह प्रविश्य यत्नत्वार नेतृणां वन्दीकरणञ्चापि कृतवन्तः श्वेताङ्गाः । एतेन विधाक-यातावरणेन निषेधज्ञानामात्माकुला पन्सम्मर्दः प्रचलत्सु साध्यमानेषु प्रस्तरप्रहारं साध्यमाननां तैलधानानाञ्चापरोधनं साध्यमानान्प्रेष्यायात-करणं साध्यमानमित्यसम्पत्तिहरणं वैश्वानरप्रक्षेपद्वारा तेषां दाहनमन्नभाण्डा-गाप्रदीपनं तैलधानचक्ररपाटनं धनिप्रापकताम्रसूत्रकर्तनं घृषमथाना-दायमानानां व्यर्थीकरणञ्च कृतवन्तः ।

नृत्ननियमद्वारा निषिद्धपुस्तकेषु धनस्य भारते महान् धर्मविरामोऽप्य-भूत् । एतस्मिन् धर्मविरामे विद्याभ्य म्हाविद्याभ्य त्रिभक्तिशालीयाश्चापि

योगदान कृत्वा सत्याग्रहान्दोषे प्रवृत्ता । अगमदमुस्लिमविश्वविद्यालय
विहाय टाकतो दिल्लीपर्यन्त लाहौरात् मद्रासपर्यन्त सर्वा एवा शिक्षण-
सस्था कार्यविस्ता बभूवु । हिन्दूनिश्चविद्यालय संनिता पूर्वमेव
स्थाधिकारे कृतवन्त । एत स्मजान्दालने समुत्पाटितलौहमार्गाणा बाध
यानाना प्रचलनमवच्छेदम् । मद्रासमेतनामक बाधयान कतिपयदिवसपर्यन्त
नैव चचाल ।

मित्रगुप्टानामक बाधयानालयादारभ्य चेजघाडाबाधयानालयपर्यन्त
सप्ततिशोऽथ यात्रालौहमार्गा समुत्पात्ता । मिहारे मुगेरनगरस्य द्विसप्ताह
यानत् रूसारात्सम्बन्धविच्छेदो जात । बाधयानव्यवस्थाविरतीकरणे विहार
एव प्राथम्यमलभत । अहनदावादे सवाण्येव वस्त्रयनालयानि कायवस्तानि
बभूवु, किन्तु बन्धनानि कनिपमान्येव वस्त्रयनालयानि विस्तानि । पौरपति
छानस्थारुरया विद्युद्रविका अग्निशामकसन्दाणि च जनादचूषितवन्त ।

कठिनातायाश्च सर्वत्रैव विद्युद्यानानि जने प्रजाञ्चितानि । फर्म-
विरामञ्च चतुर्भवा । अभियोग विनैव घटया जना कारागारदण्डमाप्त
वन्त । पनालयादिकार्याविरोधोऽपि जात ।

सर्वत्रैव विद्रोहाग्निज्वाला प्रस्फुटिता, किन्तु रालिया मण्डलनिवासिना
कार्ये महत्साहसपूर्णमासत् । जना फथितवन्तो यत्रश्यामण्डलवासिनि
रेवास्मिन्विद्रोहे भारतस्य िर समुत्तमम् । ते च स्वसाहसेन समुत्पान्य
श्वेताङ्गराज्य स्वतन्त्रराज्यमेव सस्थापितवन्त । तत्र महानत्याचारोऽपि
श्वेताङ्गानामभूत् ।

पूनाया दिल्ली नासिञ्चे च सैनिका महद्गुलिकावर्षण कृतवन्त ।
बिहारराधान्या घटनानगरे एकेन जनसम्मर्देन रायसभा मवन विध्व
सितुमचेष्टि । तत्र गुरजोडैनिकाना गुलिकाप्रहारेण पञ्च मरणमापेदिरे ।
बिहारस्य सम्मर्दनगर्याश्च वक्राला, श्वेताङ्गात्याचारविरोध स्वकार्य-
विराम चतु ।

इत्थं श्वेताङ्गानां सैनिकानां सर्वत्र गमनागमनेन गुलिकाप्रहारेण
निरपराधिना स्वातन्त्र्यसंग्रामसंलग्नानां भारतीयमानवानामाबालवृद्धानां
हृत्यया वेधप्रताडनेन यत्र तत्राग्निप्रक्षेपेण स्त्रीभिः सह बलत्कारेण
सामूहिकदण्डग्रहणेन महासमरारंभकृत्वापि भारतभूमिः समरभूमिर्भव ।

सुभाषचन्द्रबोसस्तु भारताभिर्गत्य जर्मनीप्रधानेन हिट्लरेण सह
साक्षात्कारं विधाय ततोऽपि जापानदेशमागत्य हिन्दुमहम्मदीयजनसमन्वितम्
'आजाद हिन्दफौज'नामकमेकं सैन्यसंगठनं कृत्वा ब्रिटिसराज्यविरोधे वायु-
यानद्वारा बमवर्षणं चकार ।

द्वितीय-महासमर-विवरणम्

हिटलरः मोलैण्टप्रभृतिन् देशान् विजित्य साम्यवादिनं महच्छक्तिशालिनं रूसमाजान्तवान् । परमपराक्रमशालिन रयपितृभूमिरक्षार्थं स्वप्राणानप्युत्सृष्टुं क्षमा रूसदेशवासिनो महता साहसेन धैर्येण च युद्धं वृत्तवन्तः । अस्मिन् युद्धे सैनिकसहिताः प्रायः कोटिसरयफा उभयपक्षीया जना निहताः । इटलीदेश-प्रधानो मुसोलिनीसाहचोऽपि हिटलरपथमवलम्ब्य यूरोपदेशवासिना जीवनं मध्यमानमकरोत् । पूर्वदेशे जापान चीनयोः परस्पर युद्धं प्रचलदेवासीत् ।

पश्चिमे मुसोलिनी हिटलरयारत्थाचारं वर्धमान विलोक्य तत्कालीन-द्विटिशप्रधानमन्त्री चर्चिलसाहवः अतलान्तिकमहासागरेऽमेरिकाया अध्यक्षेण सह 'अतलान्तिकचार्टर'-नामकमेक सन्धि चकार । तदनुसाग्ममेरिकादेशोऽपि युद्धेऽभिरतः । इत्थममेरिकाद्विटिशचीनरूपप्रभृतय एकस्मिन्पक्षेऽपरस्मिन् जर्मनेटलीजापानप्रभृतयो देशाश्च भूत्वा सप्तारयापिनि युद्धे संलग्नाः ।

वर्षेऽस्मिन् विदेशता भारतीयसीमान्तरक्षणार्थं विविधदेशवासिनो बहुविध-भाषाचारविचारसम्पन्ना द्रवेताङ्गाः कृष्णाङ्गाश्च बहवः शस्त्रधारिणो गान्वा भारतमागतवन्तः । नूतनवेधालङ्कृताना शस्त्रधारिणा तेषा स्वरूपाण्य-गिर्वाक्ष्य बहुषु स्थानेषु भारतीया आवाल्लब्धा जना भयभीता बभूवुः । जलस्थलाकाशेषु गहद्भयं समुपस्थितम् ।

परिन्द्विषे जापानो युद्धघोषणामकरोत्, तत एव कलिराताया सर्वे जना अतिभयान्विता स्वर्गीयान् बान्धवानपरत्र प्रेषयन्तः स्वयञ्चापि पलायनसमुद्यता बभूवुः । तत्र च सम्भवति शृगालध्वनौ (सायरन) वायुयान योद्धारः सहस्रैव वायुयानमारुह्य वमवर्षकविमानं सम्प्रेक्ष्य युद्धं

कुर्वाणा महान्तं साहसमदर्शयन् । श्रुतवैव च शृगालध्वनिं जनाः पलायमाना
रक्षणदं स्वगृहं वाऽवाप्य प्राणरक्षार्थं भगवन्नामस्मरणं कुर्वन्तोऽपि त्रस्ता
अभूवन् ।

ब्रह्मदेशनिवासिनोऽपि भारतीया जलयानव्योमयाननिवेशाभावात्
पदातय एव विहाय सर्वे व्यापारादिकं पश्यन् गृहादिकञ्च जलधाराप्रवाह-
मिव स्थलमार्गेण ब्रह्मदेशात् स्वदेशं मारतमागतवन्तः ।

क्षुत्पिपासादिताना कलिकातानार्गेण देशं गच्छता तेषां सेवाया
कलिकातास्था व्यापारिणो दत्तावधाना बभूवुः । शरणार्थिनाम्मागमनं
स्वतन्त्रतान्दोलनं श्वेताङ्गानामत्याचारं देशे युद्धार्थं सैन्यसंगठनं वदन्ने यदा
कदा बभूवर्षणं कलिकाताया पूर्ववंगस्य कतिपयनगरेषु च रात्रावन्धकारञ्च
विलोक्य भारतीया विशेषतो वदन्निवासिनो भयप्रकम्पिताः सम्बभूवुः ।
जापानिनः सिंगापुरं विजित्य ब्रह्मप्रदेशमपि जितवन्तः ।

सत्याग्रह-प्रतिक्रिया-भाषणानि

वाप्रेसनेटूणा सर्वसंकाया निरासत् स्वप्रितम्ब लनन्दोहनस्य श्वेताङ्ग वृत्तदमनचनस्य च प्रतिनिध्या सर्वत्रैव जाता । मरुतीयसमस्यायाः केन्द्र लन्दन इव तिल्लिन्यूयार्काषपि कर्तव्य, अतो त्रिंशो वाङ्मयमहाजय ममेरिग्या स्वकार्यं प्रतिनिधिं नियुक्तवान् । यथा त्रिंशोशासनमने र-काया स्वकीयप्रतिनिधिं प्रेषितवान्, तथैव अमेरिकाशासनपि लीचलीन-क्यूरी विलियमफिलिप्स लुडविशर विण्डेनविन्डप्रभृत् नू प्रतिनिवान् प्रेषित-वान् भारतम् । सर्वे एवैते भारतायपल्लभनर्थन चन् ।

प्रशान्तसम्मेलने च नदेने दक्षिणादिनायाञ्च भारतीयान्दोलनरु महती प्रतिनिध्या चर्चा च सम्भवतु ।

त्रिटने स्टेप्टान्प्लकाइय प्रस्तावनिपदे भाषणा एमरीसाह्य इत्य मुवाच—“भारतस्य उत्तरदायित्वपूर्णशासनप्रवर्तार्ता सुद्वप्रयत्ने भागग्रहणवार्ता च ‘सर्वे दं कतामथवा गिञ्चदपि नैव दायतामि ति नात्रेस सदस्याना तुराग्रहेण असकृताभूत् । त्रिटनप्रस्तावानानउहेत्नाद् भारत'प जनाना वाप्रेसनेटूनिदवाहा जातश्चे’ ति ।

एटली भाषणम्

एवरहीने भाषणं कृत्यन् एटल साहवेनाक्तम्—यद् ‘भारतीयसमस्या समाधाने सदोषा अपि वयं शताधिकसन्देश्या भारतं सुप्रबन्धं सुशासनञ्च उस्थापितवन्त इति सत्यम् । पञ्चविंशत्यधिकवर्षेभ्य स्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थमधिकप्रयत्नशालिनं भारतं विभिन्नमतामलम्बिता परस्परमैकमत्याभावाद् निरेषा प्रगतिर्नैव बभूव । त्रिंशद्विन्नरोटिञ्चन-

कुर्वाणा महान्तं साहसमदर्शयन् । श्रुत्वैव च शृगालध्वनिं जनाः पलायमाना
रक्षायै स्वयं वाऽवाप्य प्राणरक्षार्थं भगवन्नामस्मरणं कुर्वन्तोऽपि प्रस्ता
अभूवन् ।

ब्रह्मदेशनिवासिनोऽपि भारतीया जलपान-स्योनयाननिवेशाभावात्
पदातय एव विहाय सर्वे ध्यापारादिकं पश्यन् गृहादिकञ्च जलधाराप्रवाह-
मिव स्थलभागैर्ब्रह्मदेशात् स्वदेशं भारतमागतवन्तः ।

धुतिपसासार्दिताना कलिकातानगरेण देशं गच्छता तेषां सेवाया
कलिकातास्था ध्यापारिणो दत्तावधाना बभूवुः । धरुणार्थिनामागमन
स्वतन्त्रतान्दोषान् श्वेताङ्गानामत्याचारं देशे युद्धार्थं सैन्यसंगटनं वदन्ने यदा
कदा बभूवुः कलिकाताया पूर्ववगस्य कतिपयनगरेषु च राजानन्घकारञ्च
विलोक्य भारतीया विशेषतो वदन्वासिनो भयप्रकम्पिताः सम्बभूवुः ।
आपानिनः सिंगापुरं विजित्य ब्रह्मप्रदेशानपि जितवन्तः ।

सत्याग्रह-प्रतिक्रिया-भाषणानि

कांग्रेसनेटूणा सर्वरङ्गिकाया निवासात् स्वधितस्य लन्दनरोलनस्य श्वेताङ्गकृतदमनचक्रस्य च प्रतिक्रिया सर्वत्रैव जाता । भारतीयसमस्यायाः केन्द्रं लन्दन इव दिल्लीन्यूयार्कत्रिपि बलंते, अनो त्रिशा वाङ्मयेनहाद्य ममेरिकाया स्वकीयं प्रतिनिधि नियुक्तवान् । यथा त्रिंशद्वासनममेरिकाया स्वकीयप्रतिनिधि प्रेषितवान्, तथैव अमेरिकाशासनमपि लीचलीन-क्यूरी-विलियमफिलिप्स लुईसिगर-विण्टेनविल्क प्रभृतीन् प्रतिनिधीन् प्रेषितवान् भारतम् । सर्व एवैते भारतीयपक्षसमर्थनं चतुः ।

प्रशान्तसम्मेलने चीनदेशे दक्षिणाफ्रिकायाञ्च भारतीयान्दोलनस्य महती प्रतिक्रिया चर्चा च सम्भूवत् ।

ब्रिटेने स्टैफर्डिन्सठाहव प्रस्तावनिषेधे भाषनात् एमरीशाहव इत्यमुवाच—“भारतस्य उत्तरदायित्वपूर्णशासनप्रबन्धवार्ता युद्धप्रदले भागग्रहणवार्ता च ‘सर्वे दीयतामथवा त्रिञ्चदपि नैव दीयतामि नि त्रिंसदस्याना दुराग्रहेण असफलीभूते । ब्रिटेन्प्रस्तावानानुसंहंउनाद् भारतवचनाना कांग्रेसेऽपिदयासो जातश्चे’ति ।

एटली-भाषणम्

एवरडीने भाषणं कुर्वन् एटल साहवेनोक्तम्—यद् ‘भारतीयसमस्या-समाधाने सद्योपा अपि वर्षं शतान्दायिक्कसन्धेभ्यो भारते सुप्रबन्धं मुद्रासनञ्च सस्थापितवन्त इति सत्यम् । पञ्चविंशत्यविस्रवपेभ्यः स्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थमधिकप्रयत्नशालने भारते विभिन्नतावल्गिना परस्परमैकमत्यामावाद् विरोधा प्रगतिर्नैव बभूव । त्रिंशदधिकत्रोटिञ्ज-

समन्विते देशे जनतन्त्रस्थापनं चाट्टिन्यपरिपूर्णम् । ब्रिटिशकर्मकरशासनस्य विश्वासोऽस्ति यद् युद्धोत्तरकाले स्वतन्त्रभारतसंस्थापनमवश्यम्भावि ।

चर्चिल-भाषणम्

तदनन्तरं ब्रिटिशशासकीयसभाया चर्चिलसाहबेनेत्यमुक्तम्—‘कांग्रेस-संस्था विहाय येन सह मम विरोधो वर्तते, असौ मुहम्मदीयवर्ग एव, न्यः स्वात्म-निर्णयाधिकारं याचते । दलितवर्गा राज्यप्रजाजना महवो ब्रिटिशभारतीया हिन्दवः सिक्खा रिस्तमतावलम्बिनश्च कांग्रेसनीतिविरोधिन एव । ब्रिटेनेऽन्य-देशेषु चैतस्य मुख्यतथ्यस्योपेक्षा नैव भवितुमर्हति । एतन्मुख्यतथ्य-मन्तरा भारतीयसमस्याया ब्रिटिश-भारतयोः पारस्परिकसम्बन्धे च विचार एवासम्भवि । अधुना गान्धिनः कांग्रेससंस्था अहिंसा तिलाञ्जलि प्रदाय क्रान्तिकारकान्दोलने प्रवृत्ता । यातायातसाधनाना पङ्ककरणं जापानीया-क्रमणाविरोधि देशरक्षायवस्थाया अवरोधनञ्च आन्दोलनस्यास्य मुख्यमुद्दिष्टम् ।

‘अत एव गान्धि धीरत्नराजेन्द्रप्रसादप्रभृतयो नेतारः सर्वरक्षिकायां निवासिताः । तेषा सुखसौविध्यार्थं महती व्यवस्थापि शासनेन व्यधायि । यावत्संकटावसानं नैव जायते, तावत्ते सर्वरक्षिकायामेव स्थास्यन्ति । युद्ध-कारिजातिषु कांग्रेससंस्थायाः कोऽपि प्रभावो नास्ति । अतो बहवो जना युद्धकार्यं करणार्थं स्वेच्छया समागताः, समागच्छन्ति समागमिष्यन्ति चैतत् सौभाग्यमेव । अद्यावधि संयुक्तराष्ट्रियसैनिकेषु प्रायो दशलक्षेभ्योऽप्यधिका जनाः सगठिताः । तेषा वीरत्वमपि प्रशंसनीयमासीत् । यत्किञ्चिदप्यभूत् तैनेदमेव निर्णीतं भवति यत्कांग्रेससंस्था भारतीयवीराणा कर्तव्यविमुक्तीकरणे स्वमायाजायेन च वशीकरणे असफला एव ।

‘साम्प्रतं ठनचत्वारिंशत्कोटिभारतीयेषु भारतवासिनामेव शासनम् । केवलं पट्टशतपरिमिता उच्चशिक्षाशिक्षिताः श्रेताङ्गाः भारते विद्यन्ते । पञ्चमु प्रान्तेषु—येषु विशालं प्रान्तद्वयमपि वर्तते, यत्र निवसता संख्या

एकादश मोटिपरिमिताऽस्ति— धारासभोत्तरदायिप्रान्तीयमन्त्रिमण्डलमेव कार्यं कुरुते । नगरेषु ग्रामेषु च जनेष्वेव नागरिकाधिकाराः सन्ति ।

‘यातायातसाधनसम्बन्धविच्छेदकारिण्याः काप्रेसरंस्थाया विद्रोहो-
ऽसफले भवन्नरित । अधुना बह्वप्रक्षेपस्य पश्यतो हरस्य कर्माणि विरति-
मानोति । जीवनस्य धनस्य च क्षतिर्न्यूनैव । विशाले देशे समुत्पन्ने विद्रोहे
केवल पञ्चशतजना एव मरणमापेद्विरे । नागरिकाणा साहाय्यार्थं नाम-
मात्रमेव श्वेताङ्गसैनिका गताः । किन्तु सर्वत्र भारतीयसैनिका एवोपद्रव-
कारिणः शान्तान् चश्रुः ।

‘विश्वसिम्यहं यदियं सभा मया सहैव नीरुभारतीयसैनिकान् भारतीय-
शासकीयकर्मचारिणश्च प्रति राजभक्तिप्रदर्शननिमित्तनाभारं प्रदर्शयिष्यति ।
आन्दोलनेनैतेन स्पष्टमभूत् यत्काप्रेससंस्था भारतदेशस्य प्रतिनिधित्वं नैव
करोतीति । देशीयजनसाधारणस्य व्यवस्थान्तरणेऽपीयमयोग्या समुत्ता ।
विषयेऽस्मिन् भवतः कथयामि यद्बहुसंख्याया सैनिका भारते गताः ।
श्वेताङ्गसैनिका ययेदानीं वर्तन्ते, तथा पूर्वं कदापि नासन् । अत एव
वारं वारं सभा सूचयामि यद्भारतीयपरिस्थित्या नैव व्याकुलीभवन्ति’ति ।

चर्चिलसाहबस्य भाषणेन न केवलमिंग्लेण्डे भारते वा निन्त्वमेरि-
कायामपि महदौदासीन्यमभूत् । ब्रिटिशराज्यसभायाः सदस्य ऐलनो
ग्रीनकुडसाहबश्च भाषणस्थास्यालोचना कुर्यन्तो विरोधं कृतवन्तो । अनेके
पत्रकारा अनेकसंस्थाप्रतिनिधयः सदस्याश्च चर्चिलभाषणास्यालोचना
विधाय भारतीयनेतृवर्गाणा विचारं सम्मान्य ‘भारतं स्वाधीनं कर्तव्यमिति’ति
सर्वतः समुद्धोषितवन्तः ।

एमरी-भाषणम्

तदनन्तरं लन्दननगरे सुदूरपरिस्थितेः सिहाबलीकन् कुर्वन् एमरी
साहबः इत्थमुक्तवान्—‘केनापि दलविशेषेण विनिर्मितं विधानं कदापि
सुस्थिरं नैव भविष्यति । गांधिनः काप्रेससंस्थाया नियन्त्रका मुष्टि-
ज्येष्ठा एव एतादृश विचारयन्ति । एतेनैव विचारेण प्रेरितास्ते भारते

महदान्दोलनं प्रारभ्य भारतीयशासनं भङ्क्तुमैच्छन् । अनेन न केवलं युद्ध-
प्रयत्ने, किन्तु भारतस्य भाविनि स्वातन्त्र्येऽपि बाधा समुपस्थिता
भविष्यतीति ।

एकस्या राष्यसाधारणसभाया 'सम्प्रति श्रीरत्नः क्व वर्तते ?' इति प्रश्ने
एन्रीसाहब उक्तवान्—'द्विपयेऽस्मिन् न कोऽपि मामल्लिखत् । किन्तु
यहसम्बन्धिकायेषु बान्धवैश्च पत्र प्रवहारं कर्तुं स स्वतन्त्रोऽस्ति । नार्हं
कथयितुं शक्येऽमी इदानीं क्व वर्तते । 'भारत उपद्रवचारिणि जनसम्मर्दे
वायुयानद्वारा यद्भवर्षणमभूत्तस्य पूर्णं विवरणं देयम्, अग्रे चेतादृशं कृत्यं
मा भवत्विति सदस्यैरुक्तेऽसौ जगाद् यद् गतसप्ताहे भारत केन्द्रीयसभाया
यत् शासकीय भाषणमभूत्, यच्च पत्रेषु प्रकाशितं तदतिरिक्तं मया
किञ्चिदपि कथयितुं नैव शक्यते' इति ।

शास्त्रमिदं यत् वर्तमानोपद्रेते पञ्चवारं वायुयानद्वारा मशीनगना-
ख्यमहाशस्त्रेण च गुलिनापर्यणं तदाऽभूद्यदा बिहारप्रदेशे एकस्या वायुयान-
दुर्घटनाया चालकः मृत आसीत् । एतेन तत्कर्मचारिणो जनैर्घातिता समूहः ।
नागरिणामुपद्रवैरतिवृष्ट्या च विनष्टे चापयानमार्गे सैनिकानां याता-
यातमार्गावरोधे जाते च वायुयानसाहाय्यनावश्यकमभूत् ।

भारतस्य भविष्यत्सम्बन्धे चर्चां कुर्वन्नसाहेबमुवाच यत् काम्रेसनेतृभिः
सह कापि वार्ता न भविष्यतीति ।

'मैजेस्टर गार्डिन'नामके दैनिकपत्रे सपत्नीको घटलैण्ड-रसलसाहबो
लिखितवान्—'दोताणाः पूर्णतया नैवानुभवन्ति यदमेरिकायामिदानीं
भारतविषयणी कीदृशी व्याकुलता वर्तते । न केवलं भारतस्य, किन्त्व-
मेरिकाया अन्धेराञ्च देशानां विश्वासप्रदानार्थं ब्रिटेनेन भारतविषये
किञ्चिदधश्ममेव कर्तव्यमिति ।

'न्यूज ट्रान्जिक्ल'पत्रे वर्गेन घटलैण्डसाहबोऽपि तद्दिन एव लिखितवान्
यदेटलैण्डसाहब एनरि साहबोर्दे स्पष्टं कथितवन्ती यद्ब्रिटिशशासन-
मधुनापि विश्वयोजनाया स्थिरमस्ति । किन्तु तौ स्वकाययोजनासम्बन्धे

किमपि नैव कृतवन्तौ । सम्राजाणि घोषणा नैव कृता यद् युद्धानन्तरं भारतं पूर्णं स्वाधीनं मविष्मतीति । अन्तःराज्यान्वयी काप्येतादृशी व्यवस्थापि न कृता, यथा समानशत्रुविरोधे भारतस्य पूर्णं सहयोगं प्राप्नोति भवेदिति ।

‘किमधुने’ति शीर्षरत्ने हेरल्ड लास्कीस हवो लिखितान्—‘इदं कथितुं शक्यते यदिदानीं काप्येतादृश्या वर्तन्ते । अतः समञ्जस्यार्थमिच्छुका ययमिति प्रमाणं कर्तुं तेषां ततो मुक्तिं कर्तव्या । यद्यस्मिन्समये भारतीयशासनाय सत्ता हस्तान्तरिता भवेत्तदा अराजकता समुत्पत्स्यते इति युक्तिः प्रदीयेत चेत्तदा किमिदं न भव्यति यद् भारतीय एव प्रधानलार्डपदमवाप्नुयादिति । यदि हिन्दूप्रधानलार्ड व्याप्यापत्तस्तदा मुहम्मदीय एव प्रधानलार्डो भवेत् । सुखसमाप्तिमन्तरा अन्तःकालीनमन्त्रिमण्डलस्यावधिरनिश्चिन इव वर्तते, तर्हि द्वयोर्द्वयार्थपयो कृते आत्योदमयोर्मन्त्रिमण्डलं स्थाप्यम् । एतत्सम्मेलनमेव निश्चितं कुर्याद्यत्प्रधानमन्त्री को भवेत् । रक्षामन्त्री च प्रधानमन्त्रिसम्प्रदायमित्रो भवेत्’ इति ।

अन्येऽपि बहूनां विदेशीया भारतीयस्वतन्त्रतासमर्थने श्वेताङ्गात्याचारविरोधे भारतीयनेतृणां मुक्त्यर्थञ्च मापणानि प्रदत्तवन्तः ।

अयं राजगोपालचारी स्वामाप्रसादमुखोपाध्याय - विलियमपिलिष्ठे - गॉन्विनः सह साप्ताकारार्थं कृता प्रार्थना शासनेन व्यर्थाकृता । एवम् एलिजाबेथ कैटवरी लिटनप्रभृतिप्रमुखमहिलासहितानां लार्ड मार्लेस्ट्रॉमोला हेरल्डलास्की जूलियनहक्सले जेल्सरोटप्रभृतीनां श्वेताङ्गानां हस्ताक्षरसहितं राजगोपालाचारिणो छन्दनागमनसौविध्यार्थं प्रार्थनान्वितं पत्रमेव सम्प्राप्यापि एमरीसाहवो कमाप विचारं नाकरोत् । प्रत्युत ब्रिटिशशासननीतं रामारं चर्चिल इत्यदौ—

स्वीये भाषणे चर्चिलसाहय उक्तवान् यत् वयमस्मिन् युद्धे न लाभस्य न वा प्रभुताविस्तारस्य दृष्ट्या, अपितु फलं प्रतिष्ठायां न्यायस्य स्वकृत्यपालनस्य चोद्देश्येन सलग्नाः स्मः । अहं सुस्पष्टं कथयामि यत्स्वकीयसाम्राज्यं सुरिधरीभूतमिच्छामीति, अहं सम्राट् प्रधानमन्त्री विग्नि-

शासनस्य परिसमाप्त्यर्थं नैवाभवम्, किन्तु तं सुस्थिरं स्थापयितुमेव । यद्येवमपि कदापि भवेत्तदा तदर्थमन्य एव कोऽपि मानवो जन्माप्स्यति । तथैव तत्कार्यार्थं प्रजातन्त्रात्मकमार्गान्तर्गतस्य राष्ट्रेण सह परामर्शस्यावश्यकता भवेत् । अहमेतस्य राष्ट्रमण्डलस्य तदधीनानामन्येषाञ्च राष्ट्राणां विभिन्नजातीयसमूहस्य च सदस्योऽस्मि । प्रकल्पमानेऽस्मिन् ससारे वयं-मुक्तिरूपस्य महापर्वतखण्डस्य सदृशा सन्निवृत्ता स्म ।

पृष्ठजार्जेनाऽपि स्वीये भाषणे उक्तं यत् मम प्रजाया सहयोगिनाञ्चोद्देश्यमिदं यत् यत्र क्वापि स्वाधीनतायामाक्रमणं भवेत्तत्र रक्षणं शत्रूणां प्रदेशे च समाक्रमणं कार्यम् । एताभ्यां शीघ्रातिशीघ्रमेव शत्रुभिरधिकृता देशा स्वतन्त्रा भविष्यन्ति । युद्धसमाप्तौ तत्कालमेव भारतीयनेतृजननिर्मित विधानाधारेण ब्रिटिशराष्ट्रमण्डलान्तर्गत स्वतन्त्रं भारतं दिदृक्षते मम शासनमिति भारतीयनेतृशान् प्रजाजनाश्चाहं कथितवान् । किन्तु सखेदमिदमुच्यते यद् भारतीयनेतृवर्गं ममेदं निमन्त्रणं नैव स्वीकृतवत् । मम हार्दिकीच्छा यद् भारतीया युद्धिमत्तया परस्परं सामञ्जस्यं विधाय यथाशीघ्रमेव क्राष्ट्रियेषु विज्ञानमाप्नुवन्तिवात् ।

चर्चितभाषणेन मुझे ब्रिटेन पुनरपि जाग्रतो बभूव । त्रियद्विवसा नन्तरमव ब्रिटिशगृहमन्त्रो हर्बर्टमॉरोसनसाहच्ये भाषणं कुर्वन्नावमुवाच— 'ब्रिटिशो भारतायन्यां विधाननिर्माणार्थं पूर्णं स्यात्तन्मयं प्रदत्तवान् स्त । तस्य परिणामं पूर्णं स्वाधीनतया भविष्यति युद्धानन्तरम् । ते स्वभाग्यनिर्णयेऽपि स्व गीना । किन्तु प्रचलति युद्धे मित्रराष्ट्राणां विषयं कामपि बाधा नैव समुपस्थापयतु । सिं भवद्भिः क्वापीतिहासे शासकी दासप्रजानो कृते एषं विषयं स्वातन्त्र्यं प्रदानुप्रदययदित्युदाहरणं पठितं दृष्टं श्रुतं वा ? भयन्तं तास्यार्थमर्थं कमपि विचारदत्तु, किन्तु मयैव एवाभोज्यगम्यते मदेतया रीत्या ब्रिटिश एव नूतनमुदाहरणं समुपस्थापयति ।' एतेन भाषणत्वापि आरनायकात्मकशासनं किमपि सहाय्यं नाभूत् ।

'भारतं यापद्रव्यायां कृतं बाधेन एवात्तरदायीति शीर्षपत्रेण पुस्तकं

शासनेन प्रकाशितम् । वृद्धीभूतेष्वपि नेत्रवृन्देषु चाग्रेस एवान्दोलनस्य पथप्रदर्शनं चकार । पुनर्गान्धिनः काग्रेसस्य चालोचनापरिपूरणैक इति पत्र-मपि प्रकाशितमभूत् ।

एतस्याः पुस्तिनाया आलोचना कुर्वन् 'न्यू स्टेट्समैन ऐण्ड नेशन' नामकं पत्र लिखितवानेकमग्र्येण यद् भारतशासनं काग्रेसविरोधि पुस्तकं शेतपत्रञ्च प्रकाशय नुन्दर नैवाकरोत्, यनाग्रन्त काग्रेसस्य आगान्विन-आलोचना वर्तत । नूनमित्य पुस्तिना नैवल प्रचारात्मिकैव वक्तुं शक्या । किन्तु 'टाइम्स'-सहिताति 'ब्रिटेनस्यान्यपनाणि भारतविद्वद्ं काग्रेसगान्धि निरुद्धञ्च विषयनमेव चतुः ।

पुनर्निद्रिष्टसाधारणभाषाया भारतीयसिध्दौ सदस्या विचारमारब्धन्तः । लाईसभाया यो हि प्रस्तावः समुपस्थापितोऽभूत्तस्मिन् पदप्रान्तविषय एव विचारो जातः । तत्र भाषणं कुर्वन् एमरीसाहबोऽकथयन् भारतस्य कृते एतादृश विधानं निर्मातव्यं यद् ब्रिटेनविधानात्स्मिन्न तद्देशानुरूपं विज्ञानि-निवासभूतस्य स्विट्जरलैण्डदेशस्य विधानमिव भवेत् ।

एतस्यालोचना कुर्वन् 'मैचेस्टरगाजियन पत्रसम्पादको लिखितवान् यत् 'पुनः पुनः क्रिष्णयोजनाया बन्धनानेन कार्यं नैव सम्पत्स्यते । सम्प्रतं क्रिष्णयोजना सर्वथाऽक्षणीभूता, नवीना परिस्थितिश्च समुत्पन्नास्ति, यस्या यथार्थ्यादिरूपेण निर्णयो विधानं एव । 'डेन्डी हेरल्ड' वर्षत्रयपूर्वं प्रदत्तस्य वक्तव्यस्य पुनरावृत्तिनामवैमरीभाषणमिति प्रकाशितम् । एतेषामसान-विकविषयाणां विष्टपेयण विहाय एमरीसाहबेन साधारणसमाजा वक्तव्य-यनया ह्युल्लिखित-यनां डा. सिद्धान्तानुसरणं नित्यं इत्यपि दरनत्र व्यञ्जेत् ।

अत्रान्धि कदाप्येतादृशीं सहानुभूतिः काग्रेसविषये न दृष्टा, यथा स्वल्पमिन्नं विद्महे । पीडितान् प्रति सहानुभूत्या सहैव शासनस्य कृते गत्ययरोधदूसीकरणार्थं प्रार्थनाप्येकाऽभवत् । अस्या प्रार्थनाया शशी-लाभ चिन्मनला-सं-तत्त्वाद्-तेत्रबहादुरसमू-निर्जेनाईल-राधाहृ-गण धं निरा-

सशास्त्रिवार जयन्तरप्रभृतीना भारतीयविशिष्टनेतृणा व्यापारमण्डलादिसंस्था-
प्रतिनिधीनामुच्चन्यायालयन्यायाधीशाना विशिष्टवाक्कीलाना लाटपादरीप्रभृति-
धार्मिकनेतृणा साम्यवादिमहिलासम्मेलनसदस्याना श्यामाप्रसादमुलोपाध्यायादि-
हिन्दुमहासभानेतृणा च सम्मतिरासीद्यद् भारतशासन पुनर्देशस्य परि-
स्थितिं विचारयतु । किन्तु शासनस्य कर्णधोर्युगापि नैत्र सवार ।

वयं ब्रिटिशशासनस्य विरगीं निन्दा कथं न कुर्याम, आहोस्विद् वदुरोपं कथं न प्रकटयेम । किन्तु गतत्रिरपाम्यन्नेऽम्नाकं स्थितिः कलङ्कलमिव वर्तते । दूरिका एतेपरि स्यादधरा एव दूरिकोपरि, तमत्रथापि पिनाशस्तु पृथस्यैव, गलजतं तस्यैव ।

मानवस्तु मरुतो यद् ब्रिटिशशासनं त्यानस्तुष्टाः नोधवशीभूताश्च वयं कथयन्तो मयेन यद् ब्रिटिशशासनं व्याप्तुं संकटाक्रान्तञ्च कुर्वन्तु, तेन सहासदयोगञ्च, तदा विश्वस्तु यदेतेन नरणेनात्र अपेक्षातः पञ्चशत-गुणाधिके संकटे पतिष्यामः । न ह्यनं प्रश्नो नात्रिक्रम्य, यतो मुहम्मदीयना सन्निधे पञ्चशतगुणाधिकानि नात्रिकान्त्राणि प्रियन्ते । यद्यप्यह हिन्दूनां निन्दा नैव कर्तुमिच्छामि, किन्तु तेषां स्वभाव एवैतादृशः, पाल्ना पोपगञ्चै-तादृश एव वानावरणे अभूतानिति येनापि विवेकशालिना कथितुं शक्यते । किन्तु स्वयमेवाहमात्मानं परिपृच्छामि किमिदमुचितं यद्वयं पञ्चशताधिके कष्टे पतितुं तत्पराः ।

किन्तु प्रश्नस्त्रयमेव यदन्ततः कः परिगानी मविष्यति ? निलोकयामि परिगामद्वयम्, पूर्वतः पश्चिमतो दृष्टिमोक्षरान्या वा भारते विदेशिना महद-क्षणं भविष्यति । यथेवं तदाऽम्नाकं बलिदानेन को शमः ? यदि च द्वितीयरगोऽम्नामिः सह नैव मविष्यति तदा गृहसंप्रानो निश्चितः । द्वितीय-परिगामोऽयमेव लक्ष्यते—यदि मुहम्मदीया एवैता विद्रोहाग्निज्वाला प्रकटी-कुर्वन्ति, तदा ते ब्रिटिशशासनं पद्गुनपि विधातुं शक्नुवन् । तत्परिगामो भारतस्य गण्डनमेव । मरुतु नाम ! ब्रिटिशशासनं नरेणोचनं यद-महोराधं काम कुर्यामः, किन्तु यस्तुस्थितेरम्नाकं कलङ्कलमिव ईति ।

पाकिस्तानं वा प्राग्गामि न्यामानं वा नन्द्यामि

‘न्यूजपानिकल’ समाददावृष्टात्कारणनये जिनाशाहनाऽपूर्वे निरवन्न कुर्वन्नाह—‘भारतं कदापि स्वीयसमन्वयसमाप्तं नाने सह न नामून्, अतीत मध्ये ब्रिटिशः स्वीयसमन्वयसमाप्तना गनभाय भारतेपरि ददौ’ । जिनाशाहनाऽप्येऽकथ-

स्वीकृत्य सामूहिकान्दोलनारम्भो महाननुचितः । असम्भवमिदं विश्वासघ्नं यत्कांग्रेससंस्था नैदमजानन्ती आसीत् यत् सामूहिकान्दोलने हिंसा रक्तपातोऽनपराधिना विनाशश्च भवेयुः । महति सङ्कटपूर्णसमये आन्दोलनमिदमारब्धमित्यधिकं सेदजनकम् ।

एतस्योद्देश्यं बलान्महानालिकास्त्रभयप्रदर्शनाद्वा स्वयाचना स्वीकार्यं इति । यदि कांग्रेससंस्थायाः एतेभ्यो धृष्टतापूर्णयवहारेभ्यः उत्तरदायित्वं विहीनकार्येभ्यश्च भीतशासनतस्या याचना स्वीकरिष्यति, तदा तस्य परिणाम आत्मसमर्पणं सर्वेषां हितानां विशेषतो मुस्लिमजगतः स्वार्थस्य बलिदानमेव भविष्यति ।'

एकस्मिन् साक्षात्कारेऽनेनोक्तं यत् 'अखिलभारतीयकांग्रेसकार्यसमितेरन्ति-माधिवेशने गांधी एवं समुवाच यत् देशे सबलसंगठनं केवलाकांग्रेससंस्था एव । सैव भारतस्यैकमात्रं प्रतिनिधिसंस्था । इमामेव वार्तामधिकं बलं प्रदाय धीरज्ञ एवमुक्तवान् यत् मुस्लिमलोगसंस्था एका प्रतिक्रियावादिनी संस्था वर्तते । मुहम्मदीयजनतैव तया सह सम्बद्धाः । कांग्रेससंस्था पुनः समस्तदेशस्य प्रतिनिधिसंस्थाऽस्ति । धीरस्नेनेयं गर्जना न केवलं भारत एव कृता, किन्तु सम्पूर्णं विश्वस्मिन्नेतस्य पण्डित्यनिरकारि ।' युद्धप्रयत्नसम्बन्धे अमेरिकासनाटदातुः प्रश्नस्योत्तरेऽसौ उक्तवान् यद् अन्यदेशवासिनो जना भारतीयराष्ट्रविकपरिस्थितिविषयेऽपरिचिताः सन्ति । अत एषैतस्मिन्विषये विश्वासं दुर्यन्ति । अयं दूषितः प्रचारो जनानां हृत्नाशमेव भवति । यदि भवन्तश्चिलभाषणं पठित्वा विचारयन्तु चेत्तदा शास्यन्ति यदसौ कांग्रेस-विचारगण्डनोऽत्र चकारेति ।

युद्धप्रयत्ने स्मिन्संघसंस्था साहाय्यं नैवाशरोदितवस्य नैव कारणं यदियं युद्धविरोधिनी । किन्तु भाषाऽयं विद्यते—तावदियं युद्धप्रयत्ने सहयोगं साहाय्यं वा नैव प्रदास्यति, यावज्जना एषं नैवानुभविष्यन्ति यद् देशस्य वास्तविकं शासनसुदृशान्तिं मुस्लिमसंघस्यैवति ।

एतस्मिन्संघेऽत्र (१) विद्याप्रभृत्प्रयत्नोत्तारश्च इत्थं मन्यते यद्

यस्य त्रिटिशशासनस्य कियतीं निन्दा कथं न जुयाम, आहोम्बिद्
बहुरोपं कथं न प्रकटयेम । किन्तु गतत्रियसंमन्तरेऽस्माकं स्थितिः
कलङ्कमिदं वर्तते । दूरिका फलेपरि स्वादयथा फलं दूरिकोत्तरि,
तथायापि विनाशस्तु फलस्यैव, गच्छतं तस्यैव ।

मानयन्तु मयन्तो यद् त्रिटिशशासनं त्वान्छन्तुः शोधवशीभूताश्च
यद्य कथयन्तो मयेम यद् त्रिटिशशासनं व्याप्तं संकटानन्तश्च कुर्वन्तु,
तेन सहासहयोगश्च, तदा विश्वसन्तु यद्वेन शरीरनाथ अपेक्षातः पञ्चजन-
गुणाधिके कटे पतिष्यामः । न ह्ययं प्रश्नो नालिकाधर्म्य, यतो मुहम्मदीयानां
सखिषे पञ्चशतगुणाधिकानि नालिकान्त्राणि विद्यन्ते । यद्यप्यहं हिन्दूनां
निन्दा नैव कर्तुमिच्छामि, किन्तु तेषां स्वमात्र एवैतादृशः, पालनं पोषणञ्चै-
तादृश एव वातावरणे अभूतामिति केनापि विवेकशालिना कथितं शक्यते ।
किन्तु स्वयमेवाहमात्मानं परितृच्छामि किमिदमुचितं यदयं पञ्चशताधिके
कटे पतितुं तत्पराः ।

किन्तु प्रश्नस्त्वयमेव यदन्ततः कः परिणामो भविष्यति ? विभोक्त्यामि
परिणामद्वयम्, पूर्वतः पश्चिमतो दक्षिणोत्तराम्या वा भारते विदेशिना महत्-
क्रमणं भविष्यति । यत्रैवं तदाऽस्माकं कल्पितानेन को लाभः [यदि च
द्वितीययुगोऽस्माभिः सह नैव भविष्यति तदा मुहम्मदीयानो निश्चितः । द्वितीय-
परिणामोऽयमेव लक्ष्यते—यदि मुहम्मदीया एवैता विद्रोहाग्निज्वाला प्रकटी-
कुर्वन्ति, तदा ते त्रिटिशशासनं पङ्गुनपि विधत्तुं समाः । तत्परिणामो
भारतस्य सण्डनमेव । मयन्तु नाम ! त्रिटिशशासनं तेषामेव न कथ-
नशोराश्च कामं जुयामः, किन्तु जगत्स्थितिरस्माकं कल्पन्वच्छमिदं इति ।

पाकिस्तानं वा प्राप्स्यामि न्यामानं वा नैक्ष्यामि

‘न्यू इण्डियनिकल’ समाददानुसङ्घकारणने त्रिजासाहस्रपूर्वे विभवन्न
कुर्वन्नाह—‘भारतं कदापि स्वीयसमस्यासनस्थाने कष्टं नामून्, अतः तं स्वने
विद्रियः स्वोपसमस्यासमाधानकारं मात्कोत्तरि हदी’ । त्रिजासाहस्रमेऽकथ-

यद्यदहमिदानीं युद्धोपरान्ते पाकिस्तानप्राप्त्यर्थं ब्रिटिशशासनेन प्रतिज्ञा कारयितुमिच्छामि । तत्प्रत्युपकारऽस्थायिशासने सम्मिलितो भविष्यामि । किन्तु तव हिन्दुतुल्यान्यैव रथानानि ग्रहियामीति । यदि ब्रिटिशशासनमव्यवसायमिति दिवसे वा समाप्त्यासनेतादृश प्रदास्यति तदा हिन्दूभक्त-मपि मम विचारेणैतं प्रत्यक्षमनिवार्यन्च परिणाममवश्यमेव रक्षीकरिष्यामि ।

दिल्लीनगर्यामेवस्मिन्दिवसे भाषणं कुर्वन् जिन्नासाहवः प्रावोचत् यत्सर्व एव मुहम्मदीयाः पाकिस्तानप्राप्त्यर्थं कटिपद्धा भवन्तु । अहं पाकिस्तानं प्राप्स्यामि स्वात्मानमेव वा विनाशयिष्यामि ।

पूर्वं संयुक्तभारतसमर्थकस्य जिन्नासाहवस्यैतादृश भारतखण्डनपूर्वकं पाकिस्तानयोजनान्वितं भाषणं श्रुत्वा पठित्वा च न केवलं हिन्दव एव, प्रत्युत कतिपय मुहम्मदीया अपि विरोधमकारुः ।

दिल्लीनगर्यां खिस्तमतारम्भिना सम्मेलने 'सम्मेलनमिदं सन्धिकार्ये समुचितं साधनं भविष्यतीति' प्रेडरिकजेम्ससाहसोऽकथयत् । सम्मेलने भाषणं कुर्वन् पण्डितद्वयनाथजुझरुमहाशयो उक्तवान् यद् देश विभाजनविषयवर्धमानसमये केवलमिदमेव सम्मेलनमस्ति यद्देशस्यैकतायाः समर्थनं करोतीति । अध्यक्षपदमल्लकुर्वन् महाराजसिंहः साम्प्रदायिक-समस्यासमाधाने श्रीगान्धिमुक्तिविषयकं भाषणमदात् ।

प्रधानलाडो लिनलिथगोसाहसो निर्भयतापूर्वकं श्रीगान्धिनः सन्धिके पत्रमेकं लिखित्वा सूचितवान् यत् 'कांग्रेसोपरि यद्योपारोपणमभूत्, तयो-चारमेकस्मिन्दिवसे भवता प्रदातव्यमवश्यमेव भविष्यतीति' विश्वासं करोतु भवान् । यदि च भवान् सत्कारस्य समक्षे स्व निर्दोषं कथयिष्यति, तदापि निर्णयो भवद्विरुद्ध एव भविष्यतीति ।

गान्धिनोऽनशनम् तत्प्रतिक्रियाश्च

किन्तु लाडप्रधाने इत्यमारोपे कृतेऽपि महात्मा गान्धी पूर्वसकल्पित-मनशनमारब्धवान् । तदुपवासस्य सर्वत्रैव निम्नलिखिताः प्रतिक्रिया बभूवुः-
कैननहाथैः षडहिता धारासमाकर्मकरदलस्य सहयः सदस्या एमरी-

साहयेन साक्षात्कारं कृत्वाऽनशनकारिणः श्रीगान्धिनो मुक्त्यर्थं प्रार्थनाञ्चनुः ।

हिन्दुमहासभायाः कार्यवाहकाध्यक्ष श्रीश्यामाप्रसादमुखोपाध्यायो 'महात्मानं गान्धिनमन्तरा भारतीयसमस्यायाः समाधानं न भविष्यती'ति सर्वप्रथमं घोषणा चकार । भारतीय-ज्यापारमण्डलाध्यक्षः श्रीमेहतामहाशयः कथितवान् यद् 'यदि श्रीगान्धिनोऽभियोगे किमपि परिवर्तनं न कर्तुं शक्नुयात् शासनं तदा तं मुक्तमेव कुर्यादिति । 'यदि श्रीगान्धिनोऽनशान-संस्थाया मृत्युर्भविष्यति, तदा ब्रिटिशभारतयोर्मैत्रीपूर्णसम्बन्धे विघ्न एव भविष्यती'ति मदनमोहनमालवीयश्च 'चर्चिलसमीपमेकमाशुसवादं (तार) प्रेषितवान् ।

आर्थरमूरसाहबः कथितवान् यद् अस्मिन्समये गान्धिनो जीवनं संकटेऽस्ति । शासनं तं यदि मोक्षयेत्तदा कलङ्क नैवाप्स्यति, न च तत्प्रतिष्ठाया कोऽप्याघातो भवेदिति ।

अमेरिकाया सर्वेष्वेव पत्रेषु उपवासस्यास्य विवरणं प्रकाशितं अभूत् । 'यो हि महात्मा स्वतन्त्रताप्राप्त्यर्थं सर्वमेव स्वकीयजीवनं समर्पितवान्, स चरमसीमोपवासे समाप्तिमाप्नोती'ति 'न्यूयार्कटाइम्स' प्रकाशितमभूत् । अमेरिकायाः स्वराष्ट्रमन्त्रिकाटलहलः, अमेरिकास्थितब्रिटिशराजदूतलार्ड-हेन्ड्रिफोकोसो हलसाहबश्च श्रीगान्धिनं उपवासविषये गम्भीरा चिन्ता प्रकटितवन्तः ।

भारते श्रीगान्धिनोऽनशनं समर्थयन्तः प्रधानलार्डशासनपरिषद्ः कतिपये सदस्यास्त्यागपथं प्रदत्तवन्तः । नूतनपरिस्थिती विचारचरणार्थं विभिन्नसंस्थानानां नेतृगणैश्च सम्मेलनं दिवल्या निमन्त्रितमभूत् । तत्र जित्तासाहबोऽपि आसीत् । किन्तु तेन स्पष्टं सूचितं यद् गान्धिनोऽनशाने विचारो हिन्दुमतेः कार्यः यतोऽस्ती तत्र हिन्दूनेतेति । किन्तु सर्वेनेतृभिः सर्वाभिश्च संस्थाभिः कृता श्रीगान्धी मुक्त्यर्थं प्रार्थनाऽन्नतो व्यर्था अभूत् । यथा-कथमपि श्रीगान्धी स्वकीयानशनं शान्त्या सहसञ्च समाप्तवान् । ●

राजगोपालाचारिणः प्रस्तावः

श्रीराजगोपालाचारी वारद्वयं जिन्नासाहयं साक्षात्कृत्य वार्तालापत्रय विधाय सामञ्जस्यार्थमाशाब्धितो जानः । तदा वा गुप्त योजनासीदिति न केनापि कथितुं शक्यम् । नेतृसम्मेलनसमये सामञ्जस्यार्थं याऽऽशासीत्तया लार्डप्रधानः श्रीगान्धिनो सहान्येषा माभातकारमवदध्य पूर्वमेव तुषारपात-मकार्षात् । राजगोपालाचारी आशाब्धितो भूत्वा नेतृसम्मेलनमायोजितवान् । किन्तु लार्डप्रधान आज्ञा नैव प्रादाद्गान्धिनः सह साक्षात्काराय । एतत्पूर्वमेव सन्देहदिव चभूव । राजगोपालाचारी कदाचिद्विचारयन्नासीत् यदस्याः समस्यायाः समाधानं पाकिस्तानस्वीकारेणैव भविष्यतीति । जिन्नासाहये यद्यपि पाकिस्तानसिद्धान्तं नैव निर्धारितवान्, तथापि राजाजी द्विराष्ट्र-सिद्धान्तं स्वीकृतवानासीत् । पाकिस्तानस्वीकारेणैव समाधा समस्याना समाधानं स्वत एव भविष्यतीति स मनुते स्म । बगलारे मुहम्मदसाहबस्य जन्मदिवसे भाषणं कुर्यन्नसौ स्पष्टमुक्तवान् यद् राजनीतिकविरोधपरि-समाप्तिः पाकिस्तानस्वीकारेणैव भविष्यति, अतोऽहं पाकिस्तानं समर्थयामीति ।

जिन्ना-भाषणम्

अथ दिल्लीनगर्यां मुस्लिमलीगसम्मेलनाध्यक्षपदासीनो जिन्नासाहये निम्नलिखित भाषणमदात्—'सर्वानुपेक्ष्य शासनेन युद्धे विजयो नैव प्राप्तुं शक्यः । इमा वार्ता यदि शीघ्रमेव विचार्य शासनं किञ्चित् समाधानं करिष्यति तदैव सर्वेषा लाभः । युद्धेऽस्मान् पराजयः शासनस्य भ्रान्तिपूर्णनीत्यैव भविष्यति । भारतस्य लाचार्यमुद्रापरिस्थितिः संकटपूर्णा । हस्तोपरि हस्तनि-

धाय विषयेऽस्मिन् सर्वथा उपेक्षा विधाय गान्धे सत् शासन यदि विषय-
प्राप्त्यर्थं युद्ध करिष्यति तदा तत्र तत् महतीं हानिमवाप्स्यति ।

‘एवमेषाहमरणे हिन्दुस्तान हिन्दूराज्यञ्च कदापि नैव स्वीरिष्यामि ।
यदि गान्धी पाकिस्तानमाधारीकृत्य मुस्लिमराज्येण सह सन्धिं कर्तुं तत्परो
भवेत्तदा मत्तोऽधिकमानन्द कस्यापि न मभिष्यति । अहं भवत कथयामि
यद् हिन्दूनां मुहम्मदीयानाञ्च कृते तदेव शुभदिनं भविष्यति ।

‘यदि गान्धी पाकिस्तान स्वीकृतवानस्ति तदा सुस्पष्टं मम सविधे
कथं न लिखति ? किन्तु स लार्डप्रधानसविधे पत्र लिखति । अन्य मत्स-
विधे पत्रलेखनाद्गान्धिन कोऽवरोहस्यति ? एतस्मिन्देशे बहुशक्तिशाली
शासन भवतु नाम, वयं च तद्विरुद्धं काम कथयेम । किन्तु मन्नाम्ना
प्रेषित पत्रं तदवरोहस्यतीति क्षणमात्रमपि नैव विधिसिमि । यदि शासनमे-
तादृशं कार्यं करिष्यति, तदा मून तद्रङ्गीरं भविष्यति । अद्यापि मया
श्रीगान्धिन काग्रेसस्य हिन्दूनेतृणां वा विचारे किमपि परिवर्तनलक्षणं
नैव विलोक्यते ।

जिना मापण पठित्वा महात्मा गान्धी जिनासाहबस्य कृते पत्रलेखनाय
अनुमतिप्राप्त्यर्थमेकं पत्रं भारतशासनसर्विधे लिखेत् । किन्तु निवृत्ताहानन्तरं
बम्बईराज्यद्वारा दिल्ल्या प्रेषितमपि तत्पत्रं जिनासाहबा नाधिगतवान् ।

श्रीगान्धिन पत्रं जिनासमीपमप्रेषणतः लन्दनस्य शासकीयक्षेत्रेषु
या मनित्रिया पम्पूर, ता राषटर रज्याणां राजनीतिकरुवाइदाता इत्यम
लिखत्—‘भारते भूतस्यैतस्य निन्दस्य त्रिटिशाशासनं पूर्णतया समर्थनं
करिष्यति !’

राजनीयरीत्येत्य कथितमभूद्भारतस्य रक्षार्थं युद्धप्रयत्ने साफल्यार्थञ्च
गान्धिप्रभृतया नेतार कामपि कार्या कर्तुं नैव शक्नुवन्ति, यावच्च
सौ युद्धप्रयत्ने सहयोगार्थं तत्परा नैव भविष्यति ।

‘मैचेस्टर गोजियन’ वृत्तपत्रे इत्य प्रकाशितमभूत्—‘भारतशासन-
स्यैव निश्चय पूर्वनिर्धारितमर्थव्यवनातरनुसारमव । किन्तु स कनवाऽऽ

परिवर्तनशीलतैव गुणाय न भवति । भारतशासन बहुवार स्ववचनात्प
रावृत्तमभूत् । परिणामज्ञानार्थमेव शासनमन्यनेतृभि सह मिलितु शी
गान्धिनं कथ नादिशती'ति ।

जिनासाहबश्च 'टाइम्स आफ इण्डिया'नामक वृत्तपत्ररुवाददातारमक
यद्यद् 'गान्धिन पत्रमिद मुस्लिमलीगमिडिशशासनयोर्मध्ये क्लहवीज
वपनार्थमेको नूतन उपायोऽस्ति, येन मुक्तोऽसौ स्वेच्छया कार्यं कुर्यात् ।
अह खलु मुस्लिमलीगसस्थाया दित्यधिवेशने यादृश विचार प्रकटित
वास्त मानितु स्वा नीति परिवर्तयितु वा गान्धिन इच्छैव नास्ति । तस्मिन्
भाषणेऽहमकथय यद् यदि गान्धी काग्रेसविगताधिवेशने स्वीकृतं प्रस्ताव
परावृत्त कुर्यात् । तदनुकूलञ्च स्वकार्यक्रम समाप्त्य पश्चात्पदो भूत्वा
स्वनीतिं परित्यज्य स पाकिस्तानाधारेण सन्धि कर्तुंमागमिष्यति तदाहमपि
भूतपूर्ववार्ता विस्मर्तुमुद्यतोऽस्मि । द्रष्टीयान् मे विश्वासोऽस्ति यद् गान्धिन
एतादृशाशय पत्र शासन कदापि नैवावरोत्स्यति । गान्धिनान्येन नेत्रा
सह वा मिलित्वा वार्तालाप कर्तुं सर्वदैव तत्परोऽस्मि । किन्तु केवल
मिलितुमिच्छाप्रकटनेन किं भविष्यति । इच्छाप्रकटने पत्रलेखने वा
मम नास्ति निष्ठेति । भारतशासनस्य गृहमन्त्रालयद्वारा मया सूचना प्राप्ता
यद् गान्धी मया सह मिलितुमेवेच्छा प्रकटितवानिति ।

पूर्वं जिनासाहबेन पाकिस्तानस्वीकृत्यर्थमुत्वा पश्चाद्गम्भीप्रस्ताव-
विरुद्ध भाषण प्रदत्तमिति परस्परविरुद्ध तद्भाषण पठित्वा जनास्त
निन्दितवन्त एव ।

वंग-दुर्भिक्षम्, लिनलिथगो-गमनञ्च

एतस्मिन्नेव समये वङ्गदेशा दुर्भिक्षग्रस्ता दयनीया च ज्ञाना । फेनीचट्ट-
ग्रामकलिकातादिषु समवर्षणेन द्वितीयमहायुद्धविभीषिका वङ्गवर्यन्तं
समागता । फज्जलुहहफसाहवेन वङ्गीयप्रधानमन्त्रिपटं परित्यक्तम् । अथ
उत्पदे नाजीमुदीनाः सम्प्राप्तवान् । अन्नाभावाद् बुभुक्षिता ग्रामीणक्षेत्रवासिनो
वङ्गीयाः पञ्चत्वमापेदिरे । अन्येऽस्मिन्चर्मावरोषा बर्जरसखाच्छादितशरीराः
प्राणरक्षार्थं क प्राप्स्यामोऽन्नमिति पर्यटन्तः स्त्रीबालवृद्धसहिताः । पिशाच-
सदृशाः कलिकातामागत्य यत्र तत्र पादपथेषु निवासं चरिरे । राजमार्गाः
प्रतोल्यश्च कलिकाताया मृतानामर्धमृताना दुर्भिक्षग्रस्ताना वङ्गीयजनाना
समुदायेन परिपूरिता बभूवुः । यत्र क्वापि अन्नप्राप्तिकर्त्ता भुत्वा धानन्तोऽन्नं
प्राप्याप्राप्य भोजनेन कृत्वाऽकृत्वापि वा दुलिना एवासन् । पश्यन्तीना
मातृणा समक्षं शिशवः, पत्नीना पतयः, पत्नीना भ्रियाः पत्न्यः, भ्रातृणा भ्रातरः,
किं बहुना सर्वेषामेव म्रियन्तः पश्यतामेव मृताः । किन्त्वहो समयप्राप्त्यम् !
मृताना कृते किमपि कर्तुंमसमर्थास्ते कतिपयाभ्रुविन्दूनेव निपात्य कृतकार्या
पाश्चर्वर्तिनो मृतान् बान्धवान् विहायन्नाप्राप्तवर्थं म्रियन्ताना धानन्तश्च
इतस्ततो द्विदिदिवसान्मन्तर एव महत्प्रयाणं कुर्वन्तो बभूवुः ।

यद्ने प्रतिदिनमेव अन्नाभावाच्चिपमाशाना संगता वर्धते न्य । मृतेष्वेषु
बाष्क बाष्किा वृद्धा एव बाहुल्येनसन् । कतिपयास्तथा व्यापारिणो बहुषु
स्थानेषु भोजनवितरणव्ययस्थामपि कृतग्नः । तेषु बाहुल्येन मरुत्पत्नीना
एवासन् । किन्त्वहोऽनुष्टा दुर्भाग्यदुर्भिक्षग्रस्तान्ते शरणाधिनिः 'तत्र प्राप्स्याम-
भ्यग्नान् , तत्र प्राप्स्यामो गोधूमचूर्णम्, तत्र प्राप्स्यामः कृत्वाऽन्नम्, तत्र

प्राप्त्यामो वस्त्रम्, तत्र प्राप्स्याम आवास्मिति सर्वत्रैव धानता नररङ्गाल-
समानामावाहृद्भवतिताना मानवसमुदायाना मध्यतः कतिपयान् मृतानर्ध-
मृतान् भूम्या पतिताश्च विहाय स्वप्नणश्चार्थं कृतप्रयत्ना अपि पञ्चत्व-
मापेक्षिरे । फलिजातामागताना दुर्मिक्षपीडिताना यत्र तत्र शौचादित्रियाभिः
नगरी दुर्गन्धपरिपूरिता नरकसमा शबैराच्छादिता च बभूव । सम्पूर्णे वङ्गे
त्रिशल्लक्षसख्यका मानवा दुर्मिक्षे मरणमाप्तवन्तः । भारतीयनेतृषु कारागार-
निवृद्धेषु तत्काले हिन्दूमहासभाकार्यवाहकाध्यक्षेण श्रीश्यामाप्रसादमुखो-
पाध्यायेन इतस्ततो धनसग्रहं कृत्वा महत्साहाय्यमकारि ।

अथ समाप्ते स्वीयकार्यकाले लार्डलिनलिथगोसाहरोऽवकाशमवाप्य
लन्दनं जगाम । तत्स्थाने तस्वाधीनताया प्रधानसेनापतिवार्थकारको लेवकः
स्टालिनेन सह रूसीभाषाया वार्ताकारको रूसीभाषाया व्याख्याता रणनीति-
विशारदो योद्धा फील्डमार्शल्लेख्युपाधिविभूषितः सिंगापुरपतनत्पूर्वमेव भग्ना-
स्थिरपलायनकारक आर्कीबाल्ड-वेयलो नैराशयगर्ताद्भारतं समुद्धर्तुं भारत-
लार्डप्रधानपदमलञ्चकार ।

सार्धसप्तनर्षाणि यावद्भारतभाग्यविधायकस्य दृष्टपुष्टाङ्गस्य विचारेऽज्ञा-
निनो राजनीतावपटः स्वभावे साम्राज्यवादिनो व्यवहारे शिष्टाचारवतः
प्राचीनपद्धतौ विश्वासवतो वार्ताया मितभाविणो जनसम्मेलने उदासीनस्य
यदा कदा कार्ये प्रभावहीनस्य स्पष्टवादिताया अभावेन स्वनीती जनसन्देह-
भाजनस्य लार्डलिनलिथगोसाहस्य कार्ये दुःखान्तनाटकमिवासीत् ।

स्वनीत्याऽसी हिन्दु-मुहम्मदीययोः प्रान्त भारतीयराज्ययोः स्वर्णा-
सपर्णजात्यो प्रान्त परिगणितप्रदेशयोर्मध्ये य भेदं समुत्पादितवान्, तेन
तस्यैकताग्रहस्य जनाः समर्धनं नाप्नुवन् । स देशीयराज्येभ्यः प्रोत्साहनं
प्रदाय नैराशाना न केवलं काग्रेसविरुद्धम्, किन्तु लोकतन्त्रविरुद्धमप्युप-
योगं चकार । एमरीसाहवरुदेतेन काग्रेसनेतृणा कारागारदण्डं प्रदाय मुस्लिम-
सर्ग-काग्रेसयोर्मध्येऽवस्था पथाचारमेतयोर्देलनमेव न भवतीत्यत्रथयस्य सः ।

असौ महर्षिना गान्धिना सः सत्तारानाम्प्रदाय गुलिनावर्षेण
 हिंसना च भारतेऽखाधारं मुपट्टनं कारयित्वा वसुधैव कुटुम्बकम् इति सदातु नूनि-
 मूचकमेतन्नि शब्दं नाप्यवाप । एवमेवार्थे एव निश्चिदिदित्यर्थेऽन्वयने
 गान्धिनं स्वमाग्याधानं निनाय विन्नात्तर्न पं विवितं तत्पत्रमप्यररुषोष ।

इत्थं भारतीयराजनीति-वस्थापानकर्त्ते निरक्षिप्यगोष्ठहयो भारतीय-
 समुद्रान्तहि, किन्तु दिल्ली-सन्तानादिव जगाम स्वदेशम् । नैव तं कोऽपि
 सम्मानितवान्, न च कश्चित्तस्य गुणानुवादगानं चकार ।

वेवेलस्य आगमनम्, तद्भाषणञ्च

एवं गच्छता कालेन बन्दिना कामेसनेतृणा वर्षमेकं व्यतीतम् । भारते नहि, किन्तु लन्दनेऽवश्यमेव नेतृवर्गे विचारोऽभूत् । भारतसन्देहान्विताः सहस्रशो जना बन्दिनो जाताः । एवं वर्षपूरणाद् द्विदिवसपूर्वं बम्बईनगरे त्रिशतसंख्यकाजना बन्दिनो भूत्वा मुक्ताः । सभाया प्रतिबन्धश्च बभूव । किन्तु यत्र यत्र प्रतिबन्धो नासीत्तत्र तत्र सभाषि सम्बभूव ।

यस्मिन्दिने लार्डवेवले भारतमाजगाम, तस्मिन्नेव दिने भारतमन्त्रिणो लार्डस्वैमरीवाहवस्य लन्दने इत्थं भाषणमभूत् —

‘संघ योजनाया विरोधं कुर्वती कामेस संस्था देशीयराज्येषु महान्तम-सन्तोषं समुत्पाद्य नरेशानपि व्याकुलीचकार । मुहम्मदीया अद्यावधि संघयोजनाया विरोधं नैवाकापुः । किन्तु कामेसनीतिमवलोक्य तैऽपि विरोधिनः संभृताः । फेन्डीयमन्त्रिणो रिधानसभाया अवदन्ने मृत्या कामेसकार्यसन्निर्वाधिन आदेशेन वा कार्यं परित्यज्यतीति शंकया मुस्लिम-लं गिनो नरेशाश्च विरोधिनो जाताः । भारते प्रधानराजनीतिज्ञाना कारागार-निराशादन्वदः सहाषि चार्तागणोऽसम्भवे जातः ।

दे एतु मुदरमये महान्तं विद्रोहं कर्तुं तत्परा आशंसते हीविष्यं नैवाप्स्यन्तीति लार्डस्वैमरीवाहवोऽपि समीचीनमेव । किन्तु तेन स्वकीयपूर्व-कार्येषु पश्चात्तापोऽपि विहितः । विदेशोऽस्मद्भिरिज्येन सर्वेय भारतस्यान्तरिक-स्थितौ सुधारा भवेत् न वा, येन भारतीय नेतृणा परस्परं सामञ्जस्यार्थं तत्पराः कर्तुं शक्नुमः । यतो हि एतदाधारेणैव स्थायिनी योजना निर्मातुं शक्या । यदेवाहशी प्रगतिर्भवेत्तदा निःसन्देहं लार्डप्रधानो भारतशासनं भारतीयजनाद्य द्रोतल्लनं प्रदायति ।’

भाषणेऽस्मिन् भारतीयराजनीतिज्ञाब्देन काप्रेसनेतार एव सनेतिता भारतमन्त्रिमहोदयेन । किन्तु बारागारमुक्तिं विना कथं तैः सह प्रधानलार्ड-साहबः सामञ्जस्य करिष्यतीत्यस्य तेन भाषणे चर्चा नाशरि ।

भारतमन्त्रिण आदेशरूपं भाषणं श्रुत्वा वेबलः कार्यं कर्तुमारभत । किन्तु स्वकीयविचारे स्वकीयसिद्धान्ते स्वकर्तव्ये च तस्य महती रुचिरासीत् । अताऽसौ बहुदुर्भिक्षप्रस्तानामुपरि ध्यानमदात् । जनमन्दास्थपरिवर्तने स्वच्छजलप्रबन्धे कीगणुनाशकीपधिवितरणे स्वच्छताया विद्यालयेषु विविध-पन्नादिरोगविनाशकौषधालयसमुद्घाटनेऽत्रसंग्रहे तत्परता , विधाय तेन समागतसाधनानामेकः कोषाऽपि स्थापितः, मस्मिन् वेबलसनेन सप्तविंशतिप्रकारकानि प्रदत्तानि । पुनः शीघ्रमेव कलिकातानगरे गन्तव्यं शरणाग्निं व्यवस्था विधाय तेन सा महानगरी परिभारिता । एव दिल्लीया शीघ्रमेव प्रान्तपालानामेव सम्मेलनमाहूतम् । किन्तु सम्मेलनस्य किमपि फल नाभूत् । सत्यप्येव लोकमते शान्तिरेव समदृश्यत । अत्रा विचार-यन्तो बभूवुर्यलार्डप्रधानस्य विचारे नास्ति काप्येतादृशी चार्ता, यथा भारतीयराजनीतिकादर्शो कापि तृष्टिर्भावेत् । बहुताभ्य उपेक्षनायाया वद्वायान्नसमस्याया ध्यान प्रदायासौ स्वकीयकर्तव्यपालनमेव चरार, नान्यत् किमपीति ।

एकस्मिन् दिवसे भारतीयवृत्तपत्रप्रतिनिधीन् भोजनायाह्वय यर्ता-प्रकृते अनेन लार्डप्रधानेनोक्तं यत् ब्रिटिशभारतयामध्ये उद्भयनापूर्ण-परामर्शार्थं बहूनि पत्राणि प्राप्तानि । किन्तु परिस्थितेरध्ययनं तृप्तैव विच्छिद् यत्तु शक्यते मयेति ।

भारतमन्त्रिणः सुप्रबन्धेन समुत्पन्नभारतीयदुर्भिक्षविषये सह्यः प्रस्ताना लन्दनेऽपि पारिता यभूत् ।

अथ वेबलसाहबस्य भारतागमनात् किञ्चित्कालान्तरमेव ब्रिटेने मान्चेस्टरनगर कर्मकरसभो मानफर्डस्य सभिमन्त्रिवैशानिकस्यस्तै-पानकर्मकरसंघः बर्नलेषीरप्रतिष्ठानकर्मचारिसभः केस्टनराप्रकर्मचारि-

कारित्वाद्भारतस्य प्राचीनमित्वाच्च स्वकीयनार्थकले यथायं देशः समुद्रतः समुद्रज्वलश्च भवेत्तथा प्रयतिष्ये । किन्तु नास्ति मम कृते सरलो मार्गः । स्वकीयसदस्याना समाधाने वयं यदा मिलित्वा प्रयत्नं करिष्यामस्तदैव भविष्यत्सम्बन्धे निश्चिता अपि भविष्यामः ।'

वेदभाषणस्यास्य ब्रिटेने भारते च महत्यालोचना बभूव । पुनः समागतं स्थायीनता दिवसे आसनञ्जतप्रतिदिवस्येषु जनः स्वर्गोदेषु प्रतिदिवस्यरहितस्थेषु च सातन्द्र सत्रैर्वीरौत्सव कृतवन्तः ।

जिन्ना-वक्तव्यम्

लाइब्ररीस्थितप्रतिनिधिना सह साक्षात्कारे प्रदनोत्तररूपेण निम्नलिखितं स्वीयं वक्तव्यमदात्—

जिन्ना—वर्तमानपरिस्थित्या सन्तुष्टं शासनं किमपि नूतनं कार्यं कर्तुं नैच्छति । अवैधानिकाऽपि कांग्रेससंस्था स्वीयहृदयपरिवर्तनस्य परिचयं नैव प्रदत्तवती ।

प्रश्नः—शासनं कांग्रेससंसदस्यया सह वार्तालापं कथं न करोति ? कथञ्च पाकिस्तानसमर्थकं राजगोपालाचारिसदृशं कमपि मानवं गान्धिनः शिष्ये सम्प्रेष्य स्वमतपरिवर्तने तं न विवशीकरोति ?

जिन्ना—यावद्गान्धी प्रसन्नो न भवति, तावत् ममोचितामपि याचना शासनं न स्वीकरिष्यत्ययमेवास्य प्रश्नस्वार्थो भवति । किन्तु तर्कमेतं नाहं स्वीकरोमि । नैदं मया कथितुं शक्यते यत् शासनस्य का नीतिरिति । किन्तु शासनं यदि भवद्विचारं स्वीकरिष्यति, तदा विजयः कांग्रेसस्यैव भवेत् । कांग्रेसमन्तरा च शासनं पदात्पदमपि चलितुं न शक्नोतीत्येव तदर्थः स्यात् ।

प्रश्नः—तदा किं वर्तय्यम् ?

जिन्ना—यदि ब्रिटिशशासनं तत्त्वतो भारते शान्तिस्थापनार्थं समुत्सुकं तदा द्वयोः स्वाधीनराष्ट्रयोर्मध्ये भारतविभाजनं कुर्यात् ।

प्रश्नः—किन्तु द्वयो र.ष्ट्रयोर्मध्ये विभग्य भारतं बाह्यदेशाक्रमणार्हे शक्तिहीनं वा विधातुं कदापि शासनं न वाञ्छति ।

जिन्ना—बलादेकं भारतं रक्षित्वाधिकं सुरक्षितं कर्तुं शक्यत इति नैव

मन्यते मया । प्रत्युत हिन्दुमुहम्मदीययोर्मध्येऽसामञ्जस्यावस्थाया विदेशीयै-
भारतमाक्रान्तुं शक्नते पुनः पुनः । वस्तुतो हिन्दुमहम्मदीययोरेकस्मिन्
देशे निवास शासन सहयोगा असम्भवा एव । ब्रिटेनो भारतमेकराष्ट्र-
रूपेण रक्षितुं वर्षेभ्यः प्रयत्नशीलोऽप्यसफल एव । इदानीमसौ द्वयो राष्ट्रयोः
विभाजन करात् । भारतस्येदं सर्वमुन्दरं कार्यं भविष्यति ।

प्रश्नः—किन्तु जानात्येव भवान् हिन्दवः काग्रेससस्था च कदापि
भारतविभाजनं नैव स्वीकरिष्यन्ति । अथ च शासन यदि पाकिस्तानयोजना
स्वीकरिष्यति तदा हिन्दवः काग्रेससस्था च सत्याग्रहं करिष्यन्ति । सत्या
ग्रहात् हिंसाया एहयुद्धस्य च सम्भावना समुत्पत्स्यते ।

जिज्ञा—न ह्येतत्किमपि भविष्यति, यदि शासनं पूर्वपाकिस्तान
स्वीकुर्यात्तदा तेऽपि त्रिमासाभ्यन्तरमेव स्वीकरिष्यन्ति । यदि नाम शासन-
मिच्छेत् तदा काग्रेसामिमान एतेनैव धूलिसात्कर्तुं शक्नुयात् । मुहम्मदीय
चहुलपञ्चप्रान्तेषु मुहम्मदीयनन्निमण्डलैः सह पाकिस्तानविद्वान्तानुसारं
हिन्दवोऽपि कार्यं कुर्वन्त्येव । पाकिस्तानात् सर्व एव लाभान्विता
भविष्यन्ति । अतो हिन्दव कामप्याप्तं नैव कुर्युः । भूतेऽपि पाकिस्ताने
चीन रूसौ विहाय सर्वेभ्यो देशेभ्यो विशालमेव भारत भविष्यति ।

प्रश्नः—किन्तु सग्रामोऽवश्यम्भावी । पाकिस्तान निर्माय भवाश्च्छून-
नेवोत्पादयिष्यति । तथा च पाकिस्ताने 'अखण्डभारतम्' इत्युद्घोषयन्तोः
हिन्दवः नूनमाक्रमण करिष्यन्ति ।

जिज्ञा—निर्भंगोऽहम्, न चैतेन सहमतः । किन्तु नूतनविधानान्तर्गत-
परिवर्तनकाले सदासैनिकसम्पन्नं ब्रिटिशशासन सर्वोपरि स्थास्यति ।
परवर्तनकाल यावत् द्वयो राष्ट्रयोः (पाकिस्तान भारतयोः) ब्रिटेनेन
सह सम्बन्धः स्थास्यति । अन्ततो द्वापेव स्वाधीनताप्राप्तमिच्छेद्य इव तेन
सह सन्धिसम्पत्नी भविष्यतः ।

प्रश्नः—भारत पाकिस्तानी स्वाधीनताप्राप्तप्रतिवेदिनी भूत्वा नैव

स्थातुं शक्यते इति तर्कं समुपस्थाय यदि ब्रिटिशशासनं भारतात्स्याधिकारं नैव समापयिष्यति चेत्तदा किं भविष्यति ?

जिन्ना—एतादृशी सम्भावना नास्ति । किन्तु भवितुं शक्यते, तथापि यथा स्वाधीनतयाधुना वयं वञ्चितताः स्म चेत् सा आन्तरिक स्वाधीनता-वश्यमेव भविष्यति । अथ च स्वाधीनताप्राप्तोपनिवेशान्विता वयं वर्तमान-कालपक्षया शासनेन सामञ्जस्यार्थमुत्तमपरिस्थितौ भविष्यामः ।

प्रश्नः—ग्रीष्म तिथीषु भारतं स्वाधीन करिष्यामीति वदति ब्रिटिशशासने कथं विश्वसिति भवान् ?

जिन्ना—यदा ब्रिटिशो भारतं विभज्य हिन्दुमुहम्मदीयाभ्यां स्वातन्त्र्यं प्रदास्यति, तदैवाहं तस्मिन् विश्वासं करिष्यामि । एकदा जानब्राइटोऽकथयत् यत्किञ्चिदुत्कृष्टपर्यन्तं ब्रिटेनो भारतशासनं करिष्यति ? यस्मिन् विश्वतः पश्चि-कानि राष्ट्राणि विश्वतः पश्चिम भागाश्च वित्यन्ते, तद् भारतमखण्डसाम्राज्यरूपेण कदापि स्थातुं शक्नोतीति साधारणतुद्धि सम्पन्नोऽपि विश्वासं करिष्यति किम् ?

प्रश्नः—किं भवान् दिल्ली लार्डप्रधानेन सह मिलिष्यति ?

जिन्ना—यदा मया सह मिलितुमसावभिलषिष्यति, तदा सहर्षं तेन मिलिष्यामि । किन्तु पूर्वं मया यत्किञ्चिदपि वक्षितं तदधिकं वक्षितुं न शक्यते ।

एतस्य जिन्नाकथनस्य सर्वत्रैव सर्वैर्विविधप्रकारैरालोचनं कृतम् ।

लन्दने भारतमन्त्रिणः कार्यकरणाद्विज्ञातगाम्नाज्यप्रादरहस्यस्य भारतीय-राजनीतिकामि रसामाजिक विषयाध्ययने वृत्तपूर्णप्रयत्नस्य भारतमगतस्य प्रधानलार्डवेवल्स्य पणनासा व्यतीता बभूवुः ।

परित्यक्तैरिनिश्चयस्य भ्रमणकाले रैनिकविषयेषु स्नेहवतरजस्य मतं राजनीतिविषयेऽमेरिका ब्रिटेनवासिनो जना मानितुं तत्परा नासन् ।

: ५७ :

गान्धिनो मुक्तिः, वेवलेन पत्राचारश्च

भारतस्य वयोवृद्धा राजनीतिज्ञाः स्वकीयं शान्तिमयं जीवनं परित्यज्य मुक्तशक्तिज्ञागणो दत्तायधाना बभूवुः ।

श्रीगान्धिनो मुक्त्यै राजनीतिकगन्धर्वोद्यमदूरंकरणार्थमेव वा नासंदमि-
प्रायो महामान्यश्रीनिवासशास्त्रिणः । प्रसुताश्रे भाविन्या वर्तमाना विषयेऽपि
तस्य ध्यानमासीत् । मदनमोहनमालवीयोऽपि समर्थे गान्धिनो मुक्त्यर्थं
त्रिवेकपूर्णां याचनां समुपस्थापितवानासीत् ।

सर्वा एव संस्थाः विशेषत उत्तरप्रदेशकांग्रेसिनो जनाः श्रीगान्धिनो
नेतृत्वे विश्वासं प्रकटय्य रचनात्मककार्येषु अग्रणिता अभूवन् ।

एतन्मिन्नेव समये रोगाक्रान्तस्य श्रीगान्धिना आरम्भसंकटं विचार्य
शासनं तं मुक्तवान् । इदानीं किं मर्यादेषु प्रश्नो न केवलं भारते, किन्तु
ब्रिटेनेऽमेरिकायाञ्च जनानां मनसि समुपस्थितो बभूव । 'वृत्तपत्रप्रति-
पत्त्याद् वर्षं पूर्णं वृत्तं नैव शतयन्तः' इति 'न्यूयार्क-गार्डियन' (नानिङ्ग) नामक-
वृत्तपत्रे प्रकाशितमभूत् । कांग्रेसकार्यसमितेः सर्वे सदस्या मुक्ता मनस्वित्ति
सर्वेषामेव मनमासीत्तदानीम् ।

श्रीगान्धिनो मुक्तेः निष्पत्त्याशान्तः जना एव विरगसिन्धवन्तो यद्
गान्धिनो वक्तृत्वेन सर्वे एव नेतारोऽवश्यमेव कारागारेभ्यो मुक्ता भविष्यन्तः ।
व्यभिचरित्वायं परावर्तयिष्यन्ति महत्मेति विचारयन्तोऽप्यन्ये बभूवुः ।
किन्तु स प्रत्यायादविचार एवासीत् ।

मुनः श्रीगान्धी जयकरसमीपे निम्नाङ्कित पत्रं लिख्य—दिशो मुक्ता
बहुधाशा. करोति । मन मुक्तिविषये मयतः कीदृशी धारणेतएव न जाने ।

किन्तु सत्यमिदं यदनया कारागारमुक्तया नाहं प्रसन्नोऽस्मि, प्रत्युत लज्जित
 एव । लब्धस्वारथ्य मा पुनरपि शासन कारागार प्रेषयिष्यति चेन्नास्ति
 मम कोऽपि दोषः । वम्बईप्रस्तावे किमपि परिवर्तन नैव विधास्यते मया ।
 यथा भवानपि कथितवान्, तथासौ निर्दोष एव । वयपि तस्य समर्थने
 आवयोर्मतं न मिलिष्यति, किन्तु स प्रस्ताव मम प्राणेभ्योऽपि गरीयान्
 इति । प्रकाशितेऽस्मिन्पत्रे जनानां ध्यानं केन्द्रितमभूत् ।

वम्बईप्रस्ताव परावर्त्य स्वात्मसमर्पणञ्च कृत्वा महात्मा गान्धी
 राजनीतिबन्दिनो मोक्ष्यतीत्याशा जनानां मनसि नासीत् । किन्तु श्रीगान्धि-
 प्रिहितेन केनापि नूतनेन सामञ्जस्येनावश्यमेव नेतारो मुक्ता भविष्यन्ती-
 त्याशा बलनत्यासत् ।

यदा यदा महात्मा गान्धी कारागारा-मुक्तिमवाप, तदा तदा राजनीतिक-
 बलहसमाप्त्यै चेटितवान् । अधुनाऽपि लाह्ववेलेखविधे विलिख्य परं स
 कार्यसमितिसदस्यैः मिलितुमनुमतिं याचितवान् । कार्यसमितिसदस्यैः मिलितु-
 माशा नैव प्रदीयेत चेद्भवता सहैव मिलिष्यामीति च लिखितवान् ।
 श्रीगान्धिनस्तत्पत्रमित्थम्—

‘प्रियबन्धो !

यस्मिन्वर्मणि ध्यस्तो भवास्तत्सम्बद्धमिदं पत्रमिति भवन्तं लिखामि ।
 नास्ति किमपि कारणम्, तथापि भारतीयाः प्रायेण विदेशीयाश्च मया
 किञ्चित्कार्ये कारयितुमिच्छन्ति । किन्तु लब्धस्वास्थ्योऽपि कामेसकार्य-
 समितेरिचारमज्ञात्वा किमपि कर्तुं नैव शक्नोमि । वन्दीभूय कार्यसमिति-
 सदस्यैः सह साक्षात्करणार्थं भरत आदेशं याचितवान् । किन्त्वदानीं
 मुक्तव्यः कृतवान् पुनरप्यादेशं प्रार्थयामि । यद्येतस्मिन्विषये निश्चयात् पूर्वं
 भवान्मया सह मिलितुं स्वं कुर्यात्तदा चिह्नितसंस्कारप्राप्त्यादेते प्राप्ते यथैव
 भरत इच्छा, तथैव उमागत्य सानन्दं मिलिष्यामि । कारागारनिवासकाले
 भयता सह मम यो हि पत्रव्यवहारोऽभूत्, तानि पत्राणि मित्राणां मध्ये
 जनसाधारणेष्वपि च पितरितुं शासनं मदभाषाप्रदानं कुर्यात् ।’

लार्डवेवेलः पत्रमिदं पठित्वा श्रीगान्धिन निम्नलिखितमुत्तरं
लिखितवान्—

‘प्रिय गान्धिजी !

भूतपूर्वपत्रव्यवहार आवश्यकतया एवासंत् । अत एवावयोर्मेलनस्य
स्ववसरो नास्तीदानीम् । तेन लाभोऽपि नैव भविष्यति कोऽपि । इयमेव
वार्ता भवतः कार्यसमितिःसदस्यैः सह साक्षात्कारेऽपि व्यथितुं शक्यते ।
‘भारतं परित्यजे’ति प्रस्तावे भवता सार्वजनिकरूपेण सम्मतिः प्रदत्ता, तामहं
भविष्यदर्थेऽसंगत्या व्यावहारिकनीत्या वा नैव मानयामि । स्वास्थ्यलाभात्परं
यदि भगता पूर्णतया विचार्य भारतहिताय कापि निश्चिता रचनात्मिका च
नीतिः प्रस्तूयेत, तदा सा मया स्वीकार्या भवेत् । मामश्रुत्वेव आवश्यकः
पत्राचारो भवता मित्रमण्डल्या वितरित इति मया यानान् राजनीतिकस्तं
प्रकाशितुमाज्ञा प्रदत्ता ।’

यदा श्रीगान्धिनो मापणं प्रतीक्षमाणाना सपादमासे व्यतीतस्तदासौ
‘ग्यूज क्रानिकल’संवादादातृसमत्त्वं प्रकाशनार्थं प्रधानलार्डसमीपे प्रापणार्थं-
ञ्चैक भाषणमदात् । तत्साराशो यथा—‘अहं कांग्रेसकार्यसमितिःविचार-
मन्तरा किमपि नैव करिष्यामि । लार्डप्रधानेन संभूतः साक्षात्कारो मुद्द-
प्रयत्ने साहाय्यार्थमेव भविष्यति । इतिहासस्य पुनरावृत्तिर्न भवति ।
अतोऽहं सत्याग्रहं नेच्छामि । गताद्विवर्षाभ्यन्तरे परिवर्तिता विश्वपरिस्थिति-
मन्तव्य समीक्षाऽत्यावश्यम् । नूतनपरिस्थितौ सैनिकविहीनशासने
पूर्णनियन्त्रणकारकात् राष्ट्रियशासनात् सन्तुष्टो भविष्यामि । स्वाधीनता-
प्राप्तेः परमसौ कांग्रेसाय स्वविचार नैव प्रदास्यति ।

राजाजी-योजना-वेफल्यम्

स्वमुक्तेरनन्तर महात्मा गान्धी साक्षात्प्रधानलार्डेन सह वार्तामारब्धवान्, इत्यस्य नायमर्थो यजिन्नासाहबमुपेक्ष्य इवेताङ्गैः सह स सन्धिभिच्छिन्नासीत् । अत एव स्वोपानशनकालेऽसौ एका योजनामात्मनिर्णयसिद्धान्तानुकूलं विहितवान् । राजगोपालाचारिविचारानुकूलमन्तिम रूपञ्च प्रदाय जिन्नासमीपमुपस्थापिता सा तेन न स्वीकृता । पुनः राजगोपालाचारिणाशुसवादप्रेष्य पुनर्विचारार्थं प्रार्थितो जिन्नासाहब । सर्वमेवैतत्कार्यं श्रीगान्धिसदिकाल एव सम्पन्नमभूत् । पुनर्गान्धिनो मुक्ते परमपि राजगोपालाचारी श्रीगान्धी योजनयैतया पूर्णं सहमत इति लिख्यत जिन्नासविधे । किन्तु स-मेव अनफूलज्ञातम् । योजना चैतादृशी आसीत्—

‘स्वाधीनभारताय नूतनविधानपूर्तौ मुस्लिमलीगसस्था स्वातन्त्र्याय भारतयाचना समर्थविष्यति, रुद्रान्तिनायेऽन्तःकालीनशासनसंस्थापने सहयोगञ्च प्रदास्यति । युद्धसमाप्ते उत्तरपश्चिमस्थानि उत्तरपूर्वस्थानि च मुहम्मदीयबहुलमण्डलानि निर्देश्टुमेव निर्देशकमण्डल भविष्यति । तच्च निश्चितशेनेषु तत्रस्थानां वयस्कमताधिकारवता व्यापहारिकमताधिकारवता-माधारेण वा मतसमग्रहं कृत्वा भारतात्पृथग्भविष्यमाणानां क्षेत्राणां निर्णयं कुर्यात् । यदि बहुसंख्यान्विता जनता भारतात् पृथगेकसत्तासम्पन्नराज्यसंस्थापनं निर्णय्यात् तदा स निर्णयः कार्योन्वितो भवेत् । जनसंख्यापरिवर्तनञ्च जनतेच्छयैव स्यात् ।

एतद्योजनानुसारं दशदिवसपर्यन्तं श्रीगान्धिना जिन्नासाहबेन सह कृतायामपि वार्तायां जनमतसमग्रहं दिना द्विराष्ट्रसिद्धान्ते प्रस्तरवत् सन्धितो

जिन्नासाहबो बार्ता व्यथाचकार । एतस्मिन् समये सर्व एव बन्दिनो नेतारः
निवासभूतकारागात् स्वस्वप्रान्तायकारागारेषु परिवृतिता ।

भूलाभाई लियान्तअला सामञ्जस्यम्

काग्रेस लीगसस्थयो समसदस्यरुपयान्विताया केन्द्रीयशासनपरिषदि
शासननिर्वाचिता एव सदस्या भविष्यन्ति, नैतदावश्यम् । अल्पसख्यकाना
(विशेषत परिगणितचार्ति सिनरज्जाताना) प्रतिनिधयोऽपि तत्र रथास्यन्ति ।
प्रधानसेनापतिश्च पदेन सदस्यो भविष्यति । वर्तमानशासनान्तर्गता
व्यवस्थेय वर्तमानशासनाधाना धार्य करिष्यति । किन्तु कमपि
प्रस्ताव पारितुमशक्युवति मन्त्रिमण्डले प्रधानलाडो विशेषाधिकारप्रयोग
नैव विधास्यति । एतत्पारणामस्वरूपमेव फलतो मन्त्रिमण्डल प्रधानलाड
धिकारात् स्वतन्त्रतामाप्स्यति । काग्रेसलीगसस्थे यदि एतस्मिन्विषये सहमते
स्याताम्, तदनुसार चेत्यन्तरिमशासन स्थापित भवेत्तदा काग्रेसकार्य
समितिसदस्याना मुक्तिरेव प्रथम काय तस्य भवेदिति । अमुमेव सामञ्ज-
स्याधार मत्वा कोऽप्येतादृशो मार्गो नि सरेद्येन चन्द्रेऽन्तरिमशासन
रुघटनार्थं तत्पर प्रधानलाडो जिन्नासाहब भूलाभाइदेसाईमहाशयञ्चैकदा
पार्थक्येन वानिमन्त्रयेत्तदा तौ स्वकीय प्रस्ताव तत्र समुपस्थाप्य तदनुसारञ्च
शासने भाग ग्रहीतु प्रस्तावो निमित्तोऽस्तीति कथयेताम् ।

शिमला-सम्मेलनम्

अत्रान्तरे अमेरिकाद्वारा नवनिर्मितस्य परमाणुभ्रमनामास्थस्य वर्षणेन यदा जापानस्य हिरोशिमा नामासाक्षीनामकं नगरद्वयं विनाशितं तदैव द्वितीयविश्वयुद्धसमाप्तिरभूत् । जापानवासिभिः स्वीकृते पराजये रंगूनतो टोफियोमहानगरीं गच्छन् मुभाषचन्द्रो वायुयानदुर्घटनाया मरणमापेदे । हिटलरः स्वपराजयं निश्चित्पादृश्यता गतः । इत्थं ब्रिटिशरुसर्चीनामेरिका-प्रभृतिभिनराष्ट्राणि विजयं प्राप्नुः । तदा सर्व एव वन्दिनो काग्रेसनेतारो तत्तद्द्वन्द्वहान्मुक्ता बभूवुः ।

लन्दनतो वेवेली योजनामेकानादाय भारतमाजगाम । स निम्नलिखितं भाषणमदात् । तद्योजना यथा—‘युद्धे जापान-विजयसमुत्साहवता विभिन्नदलविशेषनिर्वाचितानां विदेशविषयेण सहैव सर्वविषयप्रबन्धक्षमानां योग्यानां व्यक्तीनां नूतनशासनपरिपक्विणार्थं विशिष्ट-व्यक्तीनामेकस्मिन् सम्मेलने नामोल्लेखनं प्रधानकार्यैः कुर्यात् । अस्पृश्यजातीविहाय मुहम्मदीयानां संख्या च तत्र समैव भविष्यति । किन्तु कार्यसञ्चालनभारे भारतमन्त्रि प्रधानकार्याधीन एव स्थास्यति । एष प्रस्तावः केवलं भारतीयप्रान्तानामेव, न तु देशीयराज्यानां विषयेऽपि भविष्यति । सम्राट्प्रतिनिधिः स्वाधिकारे यथापूर्वमेवाधिकृतो भविष्यति संक्रमणकाले । अनन्तरं देशीयराज्यप्रजानोरशयोः राष्ट्रीयशासनमध्ये यो हि मतभेदः स्यादसौ सामञ्जस्येन समाप्तो भवेत् ।

यदि एतत्सम्मेलनं रूपुलं भविष्यति तदाहं शासनपरिषदं निर्मातुं सहमतः स्याम् अन्यथा विभिन्नराजनीतिकदलेषु सामञ्जस्यं यावद्वर्तमान-स्थितानैव स्थास्यामीति ।

देवल योजनानुसारं सम्मेलनमेकं शिमल्यानगरेऽभूत् तत्र मुस्ताः शीरकप्रभृतयो नेतारो मुस्लिमलीगनेतारश्च सम्मिलिताः, परं विभिन्नदल-विशेषाणां सदस्यनामाङ्कनविषये जाते मतभेदे सम्मेलनमिदं अरुफ्त्यां गतम् । जिब्रासाहरो लीगानन्तर्गतानां मुहम्मदीयानां नामाङ्कनमवलोक्य लीगसंस्थैव मुहम्मदीयानां प्रतिनिधिसंस्थेति यदग्रसहमतो जातः सम्मेलनात् । ●

भारतीय स्वातन्त्र्य-पूर्वभूमिका

चर्चिलेन ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिपदात् त्यागपत्रे प्रदत्ते फर्मकरदलसदस्य एटलीसाहबो ब्रिटिशप्रधानमन्त्रिपदे समासीनः । निर्वाचने पराजितस्यैमरी-साहबस्य च भारतमन्त्रिपदे पेंथिक्लारेन्साहबः समासीनः ।

लार्ड-वेवेल-भाषणम्

अथ ब्रिटिशशासनमन्त्रिभिः पुनरुपस्थापितो वेवेलो लन्दनं गत्वा सम्राट्-शासनेन सह वार्ता विधाय भारतमागतः । आगत्य चान्न स भाषणमदात्—
'भारतीयनैतृवर्गसहयोगेन भारते शीघ्रमेव स्वायत्तशासनस्थापने सर्वप्रथमं साहाय्यं विधातुमुद्यतोऽस्मीति ब्रिटिशराज्य-साधारणसभोद्धटनावसरे सम्राट्-कथयत् । आशासे यत् केन्द्रीय प्रान्तीय यरस्थापिकासदस्याना युद्धवशात् स्थगित निर्वाचनं त्वरितमेव भविष्यति, ग्रहीष्यन्ति च राजनीतिकनेतारो मन्त्रिपददायित्वमवश्यमेव ।

विधाननिर्माणपरिपद आयोजनं यथाशीघ्रमेव भवेदिति सम्राट्शासन-मिच्छति । निर्वाचनसमाप्ती कदापि विचारस्तेषामिति ज्ञातुं प्रान्तीय-व्यरस्थापिकासदस्यविधाननिर्माणपरिपदि कथं पूर्णं साहाय्यं प्रदास्यन्ति नि-
विशतु देशीयराज्यप्रतिनिधिभिश्च सह करिष्यामि वार्ताम् ।

एतानु प्रारम्भिकवस्थानु भारतीयशासनव्यवस्थायाः प्रचलन्त्या आर्थिक सामाजिकव्यवस्थायाश्च समाप्ति सहैव भवेत् । निर्वाचनपरिणामं विधाय भारतीयमुखपदलसमर्थनसम्पत्तामेव विधाननिर्माणपरिपदं संगठयितुं प्रयत्नं करिष्यामि तदर्थं । ब्रिटिशशासनान् प्राप्ताधिकारोद्धमिति ।

नवप्रधानमन्त्रि-क्लीमेण्टैटली-भाषणम्

अनन्तर ब्रिटिशसाम्राज्यप्रधानमन्त्री क्लीमेण्टैटलीसाहसो भाषणमेकं प्रददौ—‘ब्रिटिशशासनभारतहितसाधक पूर्वधोषणानुसारं भारतीयविधान-परिषदा सदैक सन्धि करिष्यति । विधाननिर्मातृसंस्थायाः स्थापने सञ्चालने च चत्वारिंशत्कोटिजननिर्वाचिताना भारतीयप्रतिनिधीना विजयश्चावश्यमेव काठिन्यपरिपूर्णा भवेत् ।’

एटलीव्याख्यान्वित प्रधानलार्डभाषण भूतपूर्वक्रिप्सयोजनायाः पुनरावृत्ति एवासीत् । किन्तु शुद्धसमाप्त्यनन्तर प्रान्तेषु मन्त्रिमण्डलकार्यस्य केन्द्रे शासनपरिषदः पुनः सगठनस्य च वार्तासीत्तत्र, किन्तु वर्तमानप्रधानमन्त्रिणा भाषणे न एतद् समयनिर्धारणप्रान्तीयमन्त्रिमण्डल-स्थापनयोर्वार्तासीत् । कथितनीत्यनुसार सशोधितरूपेण मध्यनिर्वाचन व्यवस्थैव केवलमासात् । नवनिर्वाचितधारासभासदस्याः कथं कार्यं करिष्यन्तीति राज्यप्रतिनिधयोऽपि स्वमतं प्रकटीकुर्वन् । केवलनरेशप्रतिनिधय एव तत्र भविष्यन्त्याहोस्वित् प्रजापरिषदः प्रतिनिधयोऽपीति नासीत्सुस्पष्टं तत्र ।

नैराश्यसागरमग्नः कांग्रेसकार्यसमिति सदस्या उभयमपि भाषणविचार्य प्रस्तावोऽयमपर्याप्तोऽस्पष्टश्चेति निश्चितवन्तो समग्रय्याम् । तदुपरि भारतमन्त्री पैथिकलारेन्स उवाच यत् नूतननीते प्रतिक्रियया नास्मि निराशोऽहम् । धोषणेय भारतीयराजनीतिकसमस्यायाः समाधानभूता नास्ति । किन्त्वनया स मार्गोऽपाङ्कतो यस्मिंश्चलित्वा भारतं स्वगन्त-वस्थानमाप्स्यतीति ।

पुनर्ल-दनस्य द्वितीययात्रया यदैव प्रधानलार्डो भारतमागतस्तदैव कांग्रेससदस्याः वद्गादिकतिपयस्थानेषु लीगसदस्या अपि निर्वाचने विजयमवाप्य प्रान्तेषु मन्त्रिमण्डलनिर्माणमकुर्वन् ।

अथ ब्रिटेनात् लार्डपथिकलारेन्सः स्वसार्थैः सह भारतमागतः । आगत्य चात्र स उवाच—‘प्रदत्तवचनं पूर्यितुमिच्छता ब्रिटिशशासनेन प्रेषितो-

इहमत्रागतः । स्वकीयराज्यापे भारतीयस्वाधीनताविरोधिनी कामपि वार्ता-
नैव उपस्थापयिष्यामीति । स मासत्रय यावद्भारते स्थित्वा विभिन्नदलीय-
नेतृमी राजनीतिज्ञैर्महात्मभिर्विद्वद्भिः द्यासनपरित्वसदस्यैरुत्थागपतिभिर्वैधा-
निकनियममर्मज्ञैरध्यापकैश्च सह विभिन्नविषयान् विचार्य मध्यवर्तिशासन-
स्थापनाय स्वकीयं प्रस्तावनकरोत् । कांग्रेसकार्यसमितिश्च मध्यवर्तिशासने
स्वकीयसदस्यान् प्रेषयितुं स्वीकृति प्रदत्तवता ।

मुस्लिमलीगसंस्था च अल्पकालीन-दीर्घकालीनयोजनयोः सम्मिलन-
मस्वीकृती । लार्डप्रधानः कांग्रेसआध्यक्षसमीपे सम्राट्शासनमतानुसारं
मध्यवर्तिशासने सहयोगप्रदानार्थं लिखेत् । यथाया मध्यवर्तिशासननिर्माण-
प्रस्तावं विचार्य कांग्रेसकार्यसमितिसदस्याः स्था स्वकृति प्रदत्तवन्तः । लार्ड-
प्रधानेन मधुरैः शब्दैर्मध्यवर्तिशासने सहयोगार्थं जिन्नासाहबोऽपि प्रार्थितः ।
कांग्रेसआध्यक्षोऽपि तत्सविधे पत्रं लिखितवान् । किन्तु स्वकीयहठव्यतिपाया
सुप्रसिद्धो जिन्नासाहब एतस्मिन्नपि प्रस्तावे गर्वानगोपुरं प्राचीनदीपमैवा-
पश्यत् । स पाकिस्तानप्राप्त्यर्थं साक्षाद्विरोधमस्य (प्रत्यक्षकारवाई)
घोषणा चकार ।

हिन्दु-मुहम्मदीयोर्घोरः कलटः

अथ वङ्गीयलीगमन्त्रिमण्डलप्रधानो हसनशाहीदमुहम्मदीसाहबो रम-
जानासरे सार्वजनिकायकाशघोषणा कृत्वा निश्चिते एकस्मिन्दिवसे पाकि-
स्तानप्राप्त्यै हिन्दुभिः सह विद्रोहपूर्वकं कलिकाताया साक्षाद्विरोधारम्भ-
मकरोत् । पूर्वमेकस्या समाया समर्थितपाकिस्तानप्रस्तावैः 'अल्ला हो
अकबर' इति घोषणा कुर्वन्निमुहम्मदीयैर्हिन्दुवधारम्भेन विद्रोहाग्निज्वाला
प्रज्वालिता । कलिकाताया श्रीहट्टे च गम्भीरोपद्रवो बभूव । रत्नपारान्वित
राजमार्गो सवदुर्गन्धिना परिपूर्णो बभूवुः । कलिकातागरं दिवसे निवसता-
मपि भयकारकं जातम् । सप्तसहस्राधिका जना मरणमापदिरे । गहनो विद्यता
खनाथ बभूवुः ।

श्रीहठे (सिन्धुटे) टाकायाञ्च अरुंख्यामानवा हता आहताश्च ।
मुहम्मदीयपट्टे हिन्दुविरले नोआत्तलीमण्डले नरराक्षसाना मुहम्मदीयाना
हिन्दुजनपेप्रणेने लज्जापि लज्जिता । महाकालेऽपि तेषा नृशंसता दृष्ट्वा-
लज्जितः । मण्डलेऽस्मिन् निवासिता हिन्दूना संख्या चतुर्लक्षपरिमिता
मुहम्मदीयाश्च अष्टादशलक्षसंख्यया आसन् ।

नागिन्यातनेन बलाद्धिन्दुमहिलाभिर्विवाहेन धर्मपरिवर्तनेन एहदाहेन
प्रसिद्धपरिवाराणामुपरि सामूहिकान्मणेन विद्वसधैर्याणा हिन्दूनां चेतसि
यादृशोऽविदवाससञ्चारोऽभूत्, तादृशो बर्जीयदुर्भिक्ष यनयेऽपि नासीत् ।
एकस्मिन् स्थाने सप्ताधिकशतसंख्यकाभिः शिद्युसहिताभिर्नारीभिः
स्वधर्मरक्षार्थं कूपे पतित्वा प्राण-विसर्जनं व्यधायि । सप्ताधिकशत-
संख्यकाः स्त्रीनाम्बृद्धशिद्युसहिता हिन्दव एवस्मिन् भवने पिपाप तै-
रत्याचारिभिः अग्नये दृताः । धर्मस्थाने चैकत्र हिन्दुभिः पञ्चा-
शतसंख्यका महिलाः स्वहस्तैरेव धर्मरक्षार्थं हिंसिताः । बह्वीभिर्नारीभिरबोध-
बालिकाभिश्च पश्यतामः तद्बान्धवाना महान्तमत्याचारं चश्रुविभ्रंशिनः ।
कतिपयदिन्दून् दृष्ट्वात्मनं दण्डायमानान् पिपाय वधति फीलकान् प्रदेय
हृतवन्तः । यत्र कुत्रापि बान्धवान् निहस्य रग्णीभिः सह विवाहमकारुः ।
कलिजाताया राजकीयसंस्मृतनराविद्यालयच्छात्रावास्तवितान् पञ्चविंशति-
संख्यकादच्छात्ररूपान् विदुषो ब्राह्मणान् पूर्वं विदरास्य सहस्रैश्चमिदिदमे
निहतवन्तश्च मुहम्मदीयाः । हिन्दुएतरोशीपनं बलाद्विवाहकरणं एवमन्व
मुहम्मदीयानां कृते साधारणदृश्यमासीत्तदा ।

कलिजातानियातिनो लज्जप्रतिष्ठा हिन्दवः कतिपयदिन्दून् कथमपि
मुहम्मदीयप्रतोरुग्ण्यो नि,गार्थं रथान्चक्रिरे । विहारोऽपि प्रतिघोषभावनया
दिन्दुभिः विशेषः सन्नास्थाः । अथ भीरवो विहारं महारना गाभी पर नोआ
तामी मरवा दानिरेऽस्थापनं कृतवन्ती ।

पश्चाद् गदमुक्तेश्वरेऽपि हिन्दुगुहम्नद्रीययो कल्हः समजनि । सर्व एव
नेतारो हिन्दूनामुपरि संभूतेनास्याचारेण मृदुःखिताः । किन्तु जिज्ञासाहमस्य
मुखात् सहानुभूत्यामेकोऽपि शब्दो नैव निःससार ।

मध्यवर्ति-शासन-मण्डनम्

अनन्तरं यद्यपि कांग्रेसलीगसिफ्लादिप्रतिनिधिसहितं मध्यवर्ति
शासनं संस्थापितमभूदित्याम् । आचार्यकृपलानीमहाशयस्य अध्यक्षताया-
मेतस्मिन् वर्षे कांग्रेसविधेयानं गेरटनगरे जातम् ।

श्रीहठे (सिन्धुटे) टाकायाञ्च असंख्यामानवा हता व्याहताश्च ।
मुहम्मदीयबहुले हिन्दुविरले मोआमलीमण्डले नरराक्षसाना मुहम्मदीयाना
हिन्दुजनपेपणेन लज्जापि लज्जिता । महाकालेऽपि तेषा नृशंसता दृष्ट्वा-
लज्जितः । मण्डलेऽस्मिन् निवासिता हिन्दूना संख्या चतुर्लक्षपरिमिता
मुहम्मदीयाश्च भटादशलक्षरयवा आसन् ।

नारीनिर्यातनेन बलाद्धिन्दुमहिलाभिर्विवाहेन धर्मपरिवर्तनेन गृहदाहेन
प्रसिद्धपरिवाराणामुपरि सामूहिकान्धमेन विलुप्तपैर्याणा हिन्दूना चेतसि
यादृशोऽविश्वाससञ्चारोऽभूत्, तादृशो बङ्गीयदुर्मिश्र मनयेऽपि नासीत् ।
एकस्मिन् स्थाने सप्ताधिकशतसंख्यकाभिः शिशुसहिताभिर्नारीभिः
स्वधर्मरक्षार्थं वृषे पतित्वा प्राण-विसर्जनं व्यधापि । सप्ताधिकत्रिंशत्-
संख्यकाः स्त्रीबालपृथुशिशुसहिता हिन्दव एकस्मिन् भवने पिपाय तै-
रत्याचारिभिः अग्नये हुताः । धर्मस्थाने चैकत्र हिन्दुभिः पञ्चा-
शत्संख्यका महिलाः स्वहस्तेरेव धर्मरक्षार्थं हिंसिताः । बङ्गीभिर्नारीभिरबोध-
बालिकाभिश्च पश्यतामेव तद्बान्धवाना महान्तमत्याचारं चतुर्विधभिः ।
कतिपयहिन्दून् वृक्षज्जं दण्डायमानान् विधाय वक्षसि कीलकान् प्रवेश्य
हतवन्तः । यत्र कुत्रापि बान्धवान् निहत्य रमणीभिः सह विवाहमकारुः ।
कलिकाताया राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयच्छात्रावासस्थितान् पञ्चविंशति-
संख्यकाश्छात्ररूपान् विदुषो ब्राह्मणान् पूर्वं विश्वास्य सहस्रेकस्मिन्दिवसे
निहतवन्तश्च मुहम्मदीयाः । हिन्दुग्रहोदीपनं बलाद्धिवाहकरणं हननञ्च
मुहम्मदीयाना कृते साधारणवृत्त्यमासीच्चदा ।

कलिकातानिवासिनो लब्धप्रतिष्ठा हिन्दवः कतिपयहिन्दून् कथमपि
मुहम्मदीयप्रतोलीभ्यो नि.सार्थं रक्षाञ्चकित्ते । विश्वेऽपि प्रतिशोधभावनया
हिन्दुभिः विद्रोहः समारब्धः । अयं भीरलो विहारं महाहमा गान्धी च नोआ
खालीं गत्या शान्तिसंस्थापनं कृतवन्तौ ।

पश्चाद् गढमुक्तेश्वरेऽपि हिन्दुमुहम्मदीययोः कलहः समञ्जनि । सर्व एका
नेतारो हिन्दूनामुपरि संभूतेनात्वाचारेण सुदुःखिताः । किन्तु जिन्नासाहमस्य
मुखात् सहानुभूत्यामेकोऽपि शब्दो नैव निःससार ।

मध्यवर्ति-शासन-संघटनम्

अनन्तरं कथमपि काप्रेसलीगसिम्प्लादिप्रतिनिधिसहितं मध्यवर्ति
शासन संस्थापितमभूद्दिल्लयाम् । आचार्यकृपलानीमहाशयस्य अध्यक्षताया-
मेतस्मिन् वर्षे काप्रेसीधिवेशनं भैरठनगरे जातम् ।

माउण्टबेटनागमनम्, भारत-स्वातंत्र्यञ्च

पश्चाद्गतवति धेवेल्ले ब्रिटिशकर्मकरदलप्रधानमन्त्रिणा एटलीसाहबेन नियुक्तः प्रधानलाडो भूत्वा समाजगाम भारतवर्षे माउण्टबेटन । भारतीयस्वतन्त्रता विषये परमोत्साहवता तन सह वातां विधाय श्रीरत्न परमानन्दमवाप ।

अथ ब्रिटिशसाम्राज्यप्रधानमन्त्री एटलीसाहब ऐतिहासिकीय घोषणा-मकरोत् यत् 'बहुकालेभ्यो भारतीयस्वतन्त्रतायै प्रयतमान ब्रिटिशशासन हिन्दुमुहम्मदीयमतभेद विचार्य निकर्तव्यविमूढमपि वर्षाभ्यन्तर एव भारत स्वतन्त्र विधास्यति । युद्धकालायै लार्डवेवेल्लस्य नियुक्तिरासीत् । इदानीं ब्रिटिशशासनेन लार्डमाउण्टबेटनस्यनियुक्ति सविचार कृते'ति ।

किन्तु पाकिस्तानयाचनाया दृढो जिन्नासाहब प्रदत्तेऽपि महति सौविधे किमपि श्रोतु तत्पर एव नासीत् ।

महात्मा गान्धी चेदानीं साम्प्रदायिककलहशान्त्यै बिहारे कल्काता याञ्च स्वकीयशान्तिप्रचार समाप्य नोआखालीं गत्वा ग्रामीणक्षेत्रेषु पदातिरेव भ्रमण कुर्वन् शान्तिसंस्थापने दत्तमतिरासीत् ।

देश विभाजन-स्वीकृति

भारतीया नेतारो जिन्नासाहबस्यानेन हठधर्मित्वेन सर्वथा किंकर्तव्य विमूढा समभवन् । भारतदेश एण्डयित्वा पाकिस्ताननामने द्वितीये राष्ट्रे स्वीकृते सति सर्वदा काग्रेसकार्ये साहाय्ययागदानकर्तृभिर्हिन्दुभिः सह महान्तयाचारो विश्वासघातोऽयायश्च भविष्यतीति विचारयन्तोऽपि ते नेतारः । कमपि मार्गे पाकिस्तानमन्तरा भारतीयस्वतन्त्रतायै नालभत । अन्ततस्ते श्रीरत्न गान्धिन सविधे किञ्चिदुपायप्राप्त्यर्थं प्रेषितवन्त ।

दिल्लतो बाष्पयानेन कल्कातानगरे, ततश्च नोआखालीं गत्वा श्रीगान्धिमपृच्छच्छ्रीरत्न — 'महात्मन् ! काग्रेससदस्यैरस्माभिरस्मिन् जिन्ना-

हृष्टे किञ्चिद्व्यमित्यस्माकं राजनीतिगुरुर्भवानेव कथयतु । देव ! काग्रेसकर्ण-
धारो भवान् भूतपूर्वन्दोलनानि स्मरति किम्, यैरेव त्रिवक्षाः श्वेताङ्गाः भारत
स्वतन्त्रं विधातु कृतनिश्चयाः सञ्चिताः ? किन्तु पाकिस्तानस्यार्थं प्रश्नः सपदि
दुरुत्तरणीयः संवृत्तोऽस्मात्कृते । स्वीकृते पाकिस्ताने देशोऽस्मान् किं
वक्ष्यति ? व्यस्वीकृते च वर्षमेतत्पराधीननेव स्थास्यतीति सेयमुभयतः
पात्तारञ्जुरिति ।

क्षणं विचारे निःश्वस्य चोक्तवान् महात्मा—'तात ! किं कथयामि
निजाराहस्यस्य हृष्टादिताविषये ! पुनः पुनर्विचार्यापि कमप्यन्यं
मार्गं न पश्यामि पाकिस्ताननन्तरा भारत स्वतन्त्रभायै । किन्तु स्वीकृते
पाकिस्ताने देशेन सह महान् विश्वासघातो भविष्यति । नूनं
कठिन्तरोऽर्थं प्रश्नः ।

पश्चात् श्रीरत्न गान्धिनोर्विधिवप्रकारैर्विचारे जातेऽपि किञ्चिद्व्यमित्यमूढो
महात्माऽन्तिमे क्षणे पाकिस्तानस्वीकारार्थं न्वकीया स्वीकृतिमदात् । श्रीरत्न-
श्चागत्य दिल्लीमन्यनेतृभिः सह विचार्य नमोऽस्मत् सूचितवान् हाट-
प्रधानम् ।

विजयतां स्वतन्त्रं भारतम् !

अन्ततः लन्दनराज्यसभायां पारितनिवन्धानुसारं भारतं स्वतन्त्रमभूत्,
पाकिस्तानरूपेण खण्डितं च । स्वतन्त्रे भारते धर्मेणानाधका जू सरोजिनी-
देवी-राजगोपालाचारी माधवश्रीहरिअणे रगनाथराजचन्द्रदिवाकर - प्रभृतयो
भारतीया एव प्रान्तेषु प्रान्तपालपदमलङ्कृतान्तः । तेषु माउण्टबेटनो
भारतीयशासनाधीनो भूत्वा प्रधानलार्डपदमलङ्ककारः ।

अनन्तर पाकिस्तानाधीने पञ्जाबे उलान् पाकिस्तानवासिभिर्सुहृद्दीर्घ
रक्षिते कादमारे च हिन्दूना सिक्खानामुपरि महानत्याचारोऽभूत् ।
एकत्र नग्नहिन्दूस्त्रीणां यानापि निष्कासिता सनायमानं सुहृद्दीर्घ ।
क्रमशः सर्वाण्येव भारतव्यसत्यानि भारतीयशासने विलीनान्यभूयन् ।
गतवति माउण्टबेटने श्रीराजगोपालाचरिणः प्रधानलार्डपदमलङ्कृतम् ।

ततो नवनिमित्तभारतीयविधानानुसारं श्रीराजेन्द्रप्रसादः प्रथमो राष्ट्राध्यक्षः
श्रीरत्नञ्च भारतीयमन्त्रिप्रधानो बभूव ।

कर्णयोः पीयूषवर्षिणीं श्रीब्रह्मचारिसदानन्दस्य तां शाब्दिकी भविष्यवाणी-
मद्य साकारता गता वीक्ष्य मुक्तामग्नि-प्रभावत्योरात्मानं यत्र कुत्रापि
स्याताम्, नूनं परमानन्दमहासागरे मञ्जनोन्मज्जनं विधाय स्वातन्त्र्य-
महायज्ञस्य अवभृथस्नानं विधास्यन्तीति शिवम् ।

यस्यैव भासा भुवनं समस्तं प्रकाशमानं सततं विभाति ।
पूर्णे प्रबन्धेऽत्र परं प्रसन्नस्तं नन्दसूनुं शिरसा नमामि ॥

श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजसेवकेन,

श्रीमन्मगाद्विजदिवाकरसम्भवेन ।

श्रीरुद्रदत्तविबुधेन कृते प्रबन्धे,

भागो द्वितीय इह पूर्तिमितो मनोज्ञः ॥

—:०४० :—

ग्रन्थाननेकानवलोक्य सम्यगेप प्रबन्धो लिखितः श्रेयः ।
पठन्तु पश्यन्तु सदैव विश्वाः स्वदेशभक्ताः परमादरेण ॥
यावद्विराजति धरा फणिराजमूर्ध्नि,

यावच्च भूतनिवहो बिलयं न याति ।

तावद्धि रत्नचरितं सुरभाषयोक्तं

ध्रुत्वाप्यधीत्य सुखिनश्च भवन्तु लोकाः ॥

सर्वेतिहासान् समधीत्य यावद्बहुप्रयासैः फलमाप्नुवन्ति ।

तावत्पठित्वा मनः काभ्यमेतत् स्वरूपप्रयासैः फलमाप्नुवन्तु ॥

इति श्रीगयामण्डलान्तर्गतानन्दपुरनियासि पण्डितश्रीदिवाकर-
णत्कान्तमञ्ज-श्रीरुद्रदत्तपाठकविरचिते भारतीय-रत्नचरिते

द्वितीये भागः ।

समाप्तश्चायं प्रबन्धः ।